

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
Ειδίκευση Βαλκανική Ιστορία

Έλενα Γκαρτζονίκα

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΣΤΗ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ
ΧΕΡΣΟΝΗΣΟ (13ος-15ος αιώνας)
Η Σερβία των Νεμάνια και η Βουλγαρία των Ασέν

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2017

Ημερομηνία αίτησης της Γκαρτζονίκα Έλενας: 14-04-2010

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Συν. 1 Ε.Δ.Ε./ 06-09-2010

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπουσα:

Κωνσταντακοπούλου Αγγελική, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη:

- Δεληκάρη Αγγελική, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
- Οικονόμου Ελένη, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Θεολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ. 394/16-06-2017

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

- Δεληκάρη Αγγελική, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
- Ιωαννίδου Αλεξάνδρα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Σλαβικών Σπουδών του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
- Κιουσοπούλου Τόνια, Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης
- Κωνσταντακοπούλου Αγγελική, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
- Ναξίδου Ελεονώρα, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης
- Οικονόμου Ελένη, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Θεολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
- Σακελλαρίου Ελένη, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης: 30 Απριλίου 2018 **Βαθμός:** «Παμψηφεί Άριστα»

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνωμών της συγγραφέως (Ν.5343/32 αρθρ. 202 παρ. 2).

Μιλούσε για μυστικές αρτηρίες,
για σιωπηλά εφόδια,
για κείνο το ανάλαφρο βάρος στις πλάτες
όταν η Μαρία λύνει την ποδιά της και κοιτάει απ' το παράθυρο,
όταν δύο νέοι εμπορεύονται στο πεζοδρόμιο
λαθραία υφάσματα,
όταν ο Λαοδίκης στον εξώστη, με ριγέ πιτζάμες,
κλείνει τα μάτια του στο μέγα φως,
κι η θάλασσα μας πλησιάζει
όλους ανεξαιρέτως
διδασκική, αμερόληπτη, αμνησικάκη.

Γιάννης Ρίτσος, *Προσέγγιση* (Αθήνα, 13.III.1985)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η μεσαιωνική Βαλκανική ιστορία προσεγγίζεται συνήθως με βάση τις πολιτικο-στρατιωτικές εξελίξεις και δημογραφικές μεταβολές στο χώρο της Χερσονήσου, χωρίς να λαμβάνονται πάντα υπόψη οι κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις που αλληλεπιδρούν σ' αυτές. Ταυτόχρονα, η ιστορία των βαλκανικών λαών έχει εν πολλοίς γραφτεί με βάση το μοντέλο ανάπτυξης και επέκτασης της Δύσης, οπτική την οποία η Μαρία Τοντόροβα συμπύκνωσε στον όρο Βαλκανισμός, κατά το Οριενταλισμός του Ε. Σάϊντ (1976), –προβληματική που είλκυσε από νωρίς το ενδιαφέρον μας. Με αλλοιωμένη τη δική τους εικόνα λοιπόν και παρά τα desiderata της έρευνας, πολλοί βαλκάνιοι ιστορικοί από το 19^ο αιώνα, στο πλαίσιο των εθνικών ιστοριογραφιών, αναλώνονται να αποδείξουν την ανωτερότητα της δικής τους ιστορίας έναντι εκείνης των άλλων, μεταφέροντας πολιτικές αντιπαραθέσεις στο επιστημονικό πεδίο ή αμφισβητώντας το αντικείμενο της επιστήμης της ιστορίας και την ικανότητά της να πλησιάσει την, κατά τα άλλα, υποκειμενική Αλήθεια. Ο σκεπτικισμός μας απέναντι σε παρόμοιες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις που δεν αποτελούν παρά χρήσεις της Ιστορίας, άλλοτε σε εθνικό πλαίσιο και άλλοτε στο πλαίσιο μιας παγκοσμιοποιημένης οπτικής, μας οδήγησε στην ιστορική έρευνα των χωρο-χρονικών ιδιαιτεροτήτων των υστερο-μεσαιωνικών πολιτικο-κοινωνικών εξελίξεων.

Για την όξυνση των ερευνητικών αντανάκλαστικών που απαιτεί μια παρόμοια προσέγγιση και την πρόκριση και εφαρμογή έγκυρων ερευνητικών μεθόδων, ευχαριστώ την επόπτρια της παρούσας διδακτορικής διατριβής, αναπληρώτρια καθηγήτρια κα Αγγελική Κωνσταντακοπούλου. Η εγκρατής ανάλυση και η παράλληλη ελευθερία που μου εμφύσησε από τα χρόνια των μεταπτυχιακών μου σπουδών διέδρυναν τους ιστορικούς μου ορίζοντες και διάθλασαν κάθε διστακτικότητα ή αμφιβολία στη μελέτη επιμέρους θεμάτων, ισορροπώντας τα πρώτα μου βήματα. Για το χρόνο που απλόχερα διέθετε στις μακρές μας συζητήσεις και τις διακριτικές παρεμβάσεις της τής είμαι ευγνώμων. Η ανταλλαγή επίσης απόψεων με τα υπόλοιπα μέλη της συμβουλευτικής Επιτροπής, την επίκουρη καθηγήτρια κα Ελένη Οικονόμου και την επίκουρη καθηγήτρια κα Αγγελική Δεληκάρη, διευκόλυνε ιδιαίτερα την ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής. Είναι αυτονόητο ότι ενδεχόμενες ελλείψεις ή παραδρομές βαρύνουν μόνο τη συγγραφέα.

Νιώθω επίσης την ανάγκη να ευχαριστήσω ονομαστικά φορείς και επιστήμονες, στους οποίους αισθάνομαι υπόχρεη: Στο Βελίκο Τύρνοβο, το Πανεπιστήμιο «Άγιοι Κύριλλος & Μεθόδιος» και τον Διευθυντή του Ερευνητικού Κέντρου της Μεσαιωνικής Μοναστικής Σχολής καθηγητή κο Dimitar Valchev Petrov Kenanov, ο οποίος με υποστήριξε στην έρευνα της Μεσαιωνικής και Νεότερης Βουλγαρικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας, δείχνοντας και ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εκμάθηση της βουλγαρικής γλώσσας από πλευράς μου, κατά τη

διάρκεια της παραμονής μου στο Βελίκο Τύρνοβο ως μεταπτυχιακή υπότροφος Erasmus (Σεπτέμβριος 2008-Ιούνιος 2009). Στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου του Βελιγραδίου, όπου ξεκίνησε η εκπόνηση της διατριβής μου, ιδιαίτερα τον Δρ. Vlada Stanković, ο οποίος ανέλαβε την επίβλεψη και υποστήριξε την ομαλή διεξαγωγή της έρευνάς μου, στη διάρκεια της υποτροφίας που μου χορηγήθηκε στο πλαίσιο διμερών μορφωτικών ανταλλαγών Ελλάδα-Σερβίας (Νοέμβριος 2009-Ιούνιος 2010). Στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Σπουδών της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών, όπου την ίδια περίοδο είχα την τύχη να συνεργαστώ με τον αείμνηστο Διευθυντή του Tibor Žinković· η φίλεργη και απλόχερα μεταδιδόμενη ευρυμάθειά του κατά τη συνεργασία μας θα με συνοδεύει στην ερευνητική μου πορεία. Τέλος, τους εφόρους και υπευθύνους των πλούσιων σε βαλκανική ιστορική και αρχαιολογική ύλη βιβλιοθηκών των παραπάνω Ιδρυμάτων που με ειλικρινές ενδιαφέρον με καθοδήγησαν και με εξοικείωσαν με πηγές και βιβλιογραφία.

Κλείνοντας, τις εκ βαθέων ευχαριστίες μου οφείλω και γραπτά να εκφράσω στους αγαπημένους μου Φαίδωνα, Δήμητρα, Δανάη, Δημήτρη-Απόλλωνα και Αιμίλιο. Η παρούσα διατριβή δεν θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς την ακούραστη και υπομονετική στήριξη, συμπαράσταση και στοργή που συνοδευόταν πάντα από την αμερόληπτη κριτική τους.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
Θέμα	11
Μέθοδος	13
Πηγές και Βιβλιογραφία	19
ΑΝΤΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ: ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΟΡΟΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΤΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ	21
Από τους Κομνηνούς και το 1204 στα μετά το 1261: Αποδυνάμωση της <i>βυζαντινής Κοινοπολιτείας</i> - γεωπολιτική ανάδειξη της Χερσονήσου	25
ΜΕΡΟΣ Α΄. ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΕΣ ΝΗΣΙΑΔΕΣ ΜΙΑΣ ΚΟΙΝΟΠΟΛΙΤΕΙΑΣ	59
Μετατοπίσεις/ <i>Translationes</i> συνόρων και κρατικοί μετασχηματισμοί	60
Ανασύσταση του βουλγαρικού κράτους από τους αδελφούς Ασέν	62
Ο Ιβάν Ασέν Β΄ τοποτηρητής της βουλγαρικής γης (1218-41)	77
Διασφάλιση των κεκτημένων από τους διαδόχους του Ιβάν Ασέν Β΄ επί ουγγρικής-ηπειρωτικής εποπτείας και μογγολικών επιθέσεων	89
Επικράτηση της δυναστείας των Νεμάνια. Από τη Ζέτα στη Ρασκία	97
Σερβικό κράτος μέσω σερβικής εκκλησίας:	
Στέφανος Νεμάνια ενοποιός των σερβικών χωρών	106
Οι πρώτοι Νεμανίδες επίγονοι και η αθωνική μονή Χιλανδαρίου	118
Εκκλησιαστική διοίκηση στη σερβική γη. <i>Τυπικά</i> μονών και <i>Νομοκάνονας</i> του Σάββα	152
Η κληρονομιά των Νεμανιδών στο Βίο του Αγίου Συμεών Στέφανου και ο κερματισμός των σερβικών χωρών κατά την ανάδειξη της Ραγούζα	190
ΜΕΡΟΣ Β΄. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ	231
Βραχύβιες αυτοκρατορίες και σπαράγματα εξουσιών	232
Υποκινητές στάσεων, διασπαστές της εξουσίας, θεόσταλτοι σωτήρες: Σύγκρουση γαιοκτησίας και κτηνοτροφίας	232
«Λατινικός τρόπος» και πολιτική «κατ' οικονομίαν». Γεωγραφική και οικογενειακή διασπορά κέντρων εξουσίας: Πόλεις-αγορές-μεταλλεία στον εμπορικό άξονα Ραγούζα-Μαύρη θάλασσα	261
Στέφανος Ούρος Δ΄ Δουσάν: Η ακμή της Σερβίας εν μέσω βυζαντινού εμφύλιου, δυτικών παρεμβάσεων και ανάδειξης <i>ηγεμόνων τόπων</i>	304
Ο Κώδικας/ <i>Zakonik</i> και η Μονή Ντέτσани στο κράτος του Δουσάν	330

ΜΕΡΟΣ Γ΄	
Μια ρωσική ματιά στο σλαβο-βυζαντινό κόσμο της Χερσονήσου του φθίνοντος 14^ο αι.	345
Οι κερματισμένες δυνάμεις της Χερσονήσου στο κατώφλι του 15^{ου} αιώνα	353
ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ	379
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	393
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	I
Κατάλογος Χαρτών	i
Κατάλογος Εικόνων	iii

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- A. Λαΐου, *Οικονομική Ιστορία*
Αγγελική Ε. Λαΐου γενική εποπτεία, Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα, 3 τόμοι, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2006
- Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*
 Anne Comnène, *Alexiade*, εκδ. Β. Leib, Παρίσι 1937-1945, 3 τόμοι
- BAN/ БАН /BAS Bългарска Академия на Науките/ Bulgarian Academy of Sciences
- BBKL Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon
- BMGS Byzantine and Modern Greek Studies
- CFHB Corpus Fontium Historiae Byzantinae
- CSHB Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
- DOP Dumbarton Oaks Papers
- EEPS East European Politics and Societies
- ES Detlev Schwennicke Hrsg., *Europäische Stammtafeln, Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten*, τ. I-XXI, Marburg, Berlin 1978-
- EtBalk Études Balkaniques, Sofia 1964-
- ΓСУ-ИФФ Годишник на Софийския университет, Историко-Филологически Факултет
- J. V. A. Fine (1994) John Van Antwerp Fine Jr, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University of Michigan Press, Ann Arbor 1994 [1987]
- JÖB Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Wien-Köln-Graz, 1968 κ.ε.
- G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τ. 3ος, Ιστορικές Εκδόσεις Στέφ. Δ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 2002 [Αθήνα 1976/ München 1986]
- IBE/ IBS, EIE Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ Institute for Byzantine Studies, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
- Прилози КЖИФ Прилози за Књижевност, Језик, Историју и Фолклор, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1921-
- LSJ H. G. Liddell, R. Scott, H. S. Jones, *A Greek-English Lexikon*, Oxford 1968
- Μ.Ι.Ε.Τ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- ODB Alexander P. Kazhdan κ.ά., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3 τόμοι, Oxford University Press, New York, Oxford 1991
- PG *Patrologia Graeca*, J. P. Migne, 161 τόμοι (1857-66)
- PL *Patrologia Latina*, J. P. Migne, 217 (+4 index) τόμοι (1841-61)
- PLP Erich Trapp et al. eds, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1976-1996, 12 τόμοι
- RÉB Revue des Études Byzantines
- SANU Serbian Academy of Sciences and Arts
- СКЗ Српска Књижевна Задруга
- ЗРВИ/ ZRVI Зборник Радова Византолошког Института/ Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, Научно дело, Београд 1961-

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Θέμα

Η ιστορία των υστερο-μεσαιωνικών κρατών της Χερσονήσου του Αίμου, που στην ουσία αποτελεί το κεντρικό θέμα της παρούσας διατριβής, παρότι έχει απασχολήσει κατά κόρον τη σύγχρονη και παλαιότερη έρευνα, απομένει να διερευνηθεί κριτικά ώστε να γίνουν πιο κατανοητές αρκετές πτυχές της, καθώς πρόκειται για ένα από τα πιο σύνθετα ιστορικά ζητήματα. Μια από αυτές αφορά το διευρυνόμενο, στο τέλος του Μεσαίωνα, δομικό πολιτικο-κοινωνικό φαινόμενο του κερματισμού των χριστιανικών κρατικών σχηματισμών, θέμα συναφές με εκείνο που απασχόλησε κατά προτεραιότητα το *ΙΕ΄ Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών (Forces centrifuges et centripètes dans le monde byzantin entre 1071 à 1261, Αθήνα 1976)*. Πάνω σ' αυτό τότε εργάστηκαν συνέδριοι-μελετητές του Μεσαίωνα από τη δυτική και ανατολική Ευρώπη, με αποκλίνουσες δηλαδή θεωρητικές αφηρησίες, ώστε να προωθήσουν την ιστορική έρευνα, με αποτέλεσμα τα *Πρακτικά* του εν λόγω Συνεδρίου να αποτελούν καλή βάση, η οποία μαζί με την υπόλοιπη νεότερη σχετική βιβλιογραφία – βυζαντινή και κυρίως, σ' ό,τι αφορά το θέμα μας, βαλκανική και ευρύτερα ευρωπαϊκή– βοηθάει να μελετηθεί συνδυαστικά και συγκριτικά η κατάτμηση των κρατών, προσέγγιση που απέχει από εκείνη της πολιτικής ιστορίας.

Ειδικότερα, από τις ποικίλες ηγεμονικές δυνάμεις που αναδείχθηκαν στον ύστερο μεσαίωνα, θα επιχειρηθεί να διερευνηθούν συγκριτικά οι δύο ισχυρότερες, η Βουλγαρία και η Σερβία, τόσο ως προς τη γεωγραφική τους εξάπλωση, ως προς τις κατά καιρούς προσκτήσεις και μετατοπίσεις των κέντρων εξουσίας τους, όσο και ως προς την πολιτική τους συγκρότηση και τα κέντρα εξουσίας που αυτές ασκούν στο εσωτερικό και στον περίγυρό τους ευρύτερα στη Χερσονήσο· πρόκειται για πολιτικά ζητήματα της ιστορίας των δύο κρατών που μελετώνται παράλληλα κι όχι συγκριτικά, κυρίως μέσα από *αγιογραφίες* πολιτικών και εκκλησιαστικών πρωταγωνιστών –ιστοριογραφική τάση που καταλήγει συχνά σε εκκοσμηκευμένες και αποπολιτικοποιημένες *αγιογραφίες*, δηλαδή σε εικόνες που έχουν προκύψει από την επεξεργασία ιστορικών όρων ξένων από το χωρο-χρονικό πλαίσιο της εποχής.

Η υπόθεση εργασίας, με βάση την οποία θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε το φαινόμενο του *κερματισμού* των υστερο-μεσαιωνικών χριστιανικών κρατών, εστιάζει ειδικότερα στη σύγκριση διαφορετικών τύπων εξουσιών (πολιτική –ευγένεια/ αριστοκρατική–, στρατιωτική, οικονομική, εκκλησιαστική), στις επιμέρους συγκυρίες της περιόδου μεταξύ 12^{ου}-15^{ου} αιώνα: Από τη μια μεριά, η γεωγραφική θέση των κτήσεων που οι κερματιζόμενες αλλά υπάλληλες αυτές εξουσίες διεκδικούν ή κατέχουν ανά περιόδους και, από την άλλη, ο τύπος του ελέγχου που επιλέγει να ασκήσει ή η συμμαχία την οποία κρίνει σκόπιμο να συνάψει καθένα από τα *σημαίνοντα* πολιτικά/ εκκλησιαστικά πρόσωπα ή οικογένειες, θα αποτελέσουν τα κομβικά σημεία, μέσα από τα οποία θα επιχειρήσουμε να κατανοήσουμε το μέγεθος και τους υλικούς

και συμβολικούς όρους άσκησης της πραγματικής τους εξουσίας. Μ' αυτό τον τρόπο θα αποφύγουμε αβάσιμες συσχετίσεις ή αυθαίρετες γενικεύσεις που οδηγούν σε αναχρονιστικά σχήματα, όπως π.χ. στον εντοπισμό *βασιλείων* ή/και *μικρών αυτοκρατοριών* στην υπό εξέταση εποχή ή ακόμα στην εξομοίωση των μεσαιωνικών δυτικο-ευρωπαϊκών κοινωνιών με τις αντίστοιχες ανατολικές/ βαλκανικές κοινωνίες.

Δεδομένης της έκτασης που μια διδακτορική διατριβή απαιτεί, τα πρόσωπα που έδρασαν στον ύστερο Μεσαίωνα ούτε είναι δυνατό ούτε θεωρείται σκόπιμο να εξεταστούν στο σύνολό τους. Γι' αυτό επιλέξαμε να εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας στους εκπροσώπους των δυο κυριότερων δυνάμεων της Βαλκανικής, δηλαδή στους φορείς εξουσίας των δυο δυναστειών που διαχειρίστηκαν τη σερβική και βουλγαρική εξουσία –τους *Νεμανίδες* και τους *Άσενίδες* αντίστοιχα. Μέσω της δράσης των εξεχόντων εκπροσώπων των εν λόγω οικογενειών θα ανιχνεύσουμε την ύπαρξη στοιχείων που τους αναδεικνύουν σε παραδειγματικές περιπτώσεις τοπικών –*φυλόκεντρων* ή *κεντρομόλων*– τάσεων, τόσο στο εσωτερικό τους όσο και στη σχέση τους με την Ανατολή και το Βορρά, δηλαδή την ορθόδοξη βυζαντινή αυτοκρατορία, την υπό διαμόρφωση ρωμαιοκαθολική Δύση και το ισλάμ.

Παρόμοια διερεύνηση του φαινομένου του *κερματισμού* επιβάλλει μια *υπό όρους* προσέγγιση, δηλαδή κάθε άλλο παρά *γραμμική*. Πιο συγκεκριμένα, παραθέτουμε τα γνωστά, κατά τα άλλα, πολιτικο-στρατιωτικά ιστορικά γεγονότα σε αντίστιξη με όσο το δυνατόν περισσότερα σύγχρονα αλλά και προγενέστερα ή μεταγενέστερα δεδομένα συμμαχιών, στόχων, συμφερόντων και συμφωνιών, με βάση βέβαια ποικίλου *είδους* (*genre*) πηγές οι οποίες αναδεικνύουν, συμπληρώνουν ή αποσιωπούν πτυχές των συγκεκριμένων γεγονότων. Τέλος, λόγω της φύσης του φαινομένου που προσεγγίζουμε, θεωρήσαμε απαραίτητο να συμπεριλάβουμε όλους ανεξαιρέτως τους εμπλεκόμενους φορείς εξουσίας, ανεξαρτήτως *φύλου* ή *καταγωγής*, καθώς είμαστε πεπεισμένοι ότι μόνο μ' αυτόν τον όρο φωτίζονται οι ποικίλες διασυνδέσεις και επιρροές προσώπων και πολιτικών, διπλωματικών, στρατιωτικών και οικονομικών εξελίξεων, δηλαδή οι νέοι όροι τους οποίους είτε παραμέλησε ή άκριτα χρησιμοποίησε η σχετική έρευνα, κατηγοριοποιώντας τους ως αταξία, μετατόπιση της αφοσίωσης/πίστης, απιστία, καιροσκοπισμό ή τέλος ως ρευστότητα στις κατά περίπτωση *επικράτειες*, στη βυζαντινο-σλαβική μεθόριο κ.α., όπου συχνότατα δρουν ανταγωνιστικές αλλά άρρηκτα συνδεδεμένες με την εξουσία ομάδες παρόμοιες με αυτές που η Évelyne Patlagean περιέγραψε ως «ισχύ της ληστείας» (*force de brigandage*). Ως νεοφανές δομικό χαρακτηριστικό της εποχής, στο πλαίσιο του βυζαντινού πολιτικού μοντέλου-πρότυπο των χριστιανικών κρατών της Χερσονήσου και του θεσμού της οικογένειας τόσο στο αυτοκρατορικό περιβάλλον όσο και στους κύκλους της αριστοκρατίας και της κρατικής μηχανής, θα αναλυθεί κι αυτό στο πλαίσιο των οικογενειακών και κοινωνικών σχέσεων, των δεσμών πίστης και της οργάνωσης των εξουσιών, ώστε να γίνουν περισσότερο κατανοητές οι

διασυνδέσεις που οδήγησαν στη δημιουργία κρατικών δομών στη Βαλκανική.¹ Όλες αυτές οι δυνάμεις ενώνονται με τους ευγενείς και τις εξέχουσες *προσωπικότητες* της πολιτικής ιστορίας –κοινό χαρακτηριστικό της υπό εξέταση εποχής: Πασχίζοντας να εξασφαλίσουν ή να βελτιώσουν τους εξουσιαστικούς όρους και τη θέση τους στη συνεχώς αναπροσδιοριζόμενη ιεραρχία, προσέφεραν στρατιωτικές κυρίως υπηρεσίες ικανές να αλλάζουν την κοινωνικο-πολιτική τους θέση, σε περιόδους γενικευμένης ανασφάλειας, εξαιτίας των αλληπάλλληλων καταστροφικών επιδρομών στις επίσης αναπροσδιοριζόμενες γεωπολιτικά *πόλεις* και *ύπαιθρο*, αναδεικνυόμενες ή υποβαθμιζόμενες ως περιοχές δράσης συγκεκριμένων φορέων μικρότερης ή μεγαλύτερης εξουσίας.

Μέθοδος

Οι πρώτες αυτές διαπιστώσεις υπαγορεύουν τον προσδιορισμό του χρονικού πεδίου της έρευνας από τις πρώτες Σταυροφορίες των Δυτικών στην Ανατολή επί Αλέξιου Κομνηνού (1081-1118), οπότε χρονολογείται η σερβική και βουλγαρική πολιτική συγκρότηση και συνεπώς ο κερματισμός του γεωγραφικού χώρου και των πολιτικών εξουσιών –θέμα που δεν έχει απασχολήσει την έρευνα από αυτή την οπτική γωνία και, πολύ περισσότερο, δεν επιχειρήθηκε σύγκριση των δύο περιπτώσεων, απ' όσο γνωρίζουμε· η συνέχεια είναι πιο καλά μελετημένη, αλλά κι αυτή, κυρίως, στο πλαίσιο των εθνικών ιστοριογραφιών: Το φαινόμενο της πολιτικής συγκρότησης και ταυτόχρονα του κερματισμού των δύο χριστιανικών πολιτικών σχηματισμών διαστέλλεται –όπως εξάλλου και του Βυζαντίου–, αποκτώντας συγκεκριμένα και ιδιάζοντα σερβικά και βουλγαρικά χαρακτηριστικά, στα οποία θα εστιάσουμε, μέχρι την οθωμανική κατάκτηση. Η επεξεργασία του υλικού που αφορά τις δυο δυναστείες δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί, εάν επιθυμούμε ιστορικά να είμαστε ορθοί από την οπτική της κοινωνίας, εάν δεν συγχρονίζαμε με τις παραπάνω δυο περιπτώσεις και εκείνη του Βυζαντίου. Τα χρονολογικά και θεματικά αυτά όρια φαίνονται ιδιαίτερα βοηθητικά στην κατανόηση και ανάλυση της ιστορίας των νέων τοπικών βαλκανικών εξουσιών με τις ιδιότυπες για την Ανατολή δομές (έχουν χαρακτηριστεί δομές φεουδαρχικού τύπου) που εγκαινιάστηκαν μεν από τον Αλέξιο Κομνηνό, αλλά αναπτύχθηκαν και αποτέλεσαν δομικό κοινωνικο-πολιτικό χαρακτηριστικό από το 13^ο αιώνα και εξής. Έτσι, η περίοδος των τελευταίων αιώνων πριν από την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας αναδεικνύεται ως η εποχή κατά την οποία αναδιαμορφώνονται οι οικονομικές και πολιτικές δομές και οι σχέσεις ανάμεσα στους παλαιούς και υπό διαμόρφωση κρατικούς σχηματισμούς της Χερσονήσου, με βόρειο σύνορο το Δούναβη, στην οποία θα εστιάσουμε την έρευνά μας. Σ' αυτό το χρονικό και χωρικό πλαίσιο, ως πυρήνας ή κύτταρο της εξουσίας και των ανταγωνισμών ή ακόμα των συγκλίσεων και αποκλίσεων σε τοπικό και κρατικό επίπεδο

¹ Βλ. Évelyne Patlagean, *Un Moyen Âge grec Byzance IXe-XVe siècle*, Paris 2007, σελ. 340-343, όπου ο πρωτότυπος όρος και τα σχετικά με τη ληστεία και Τζόζεφ Ρ. Στρέγκερ, *Γιατί Γεννήθηκε το Κράτος Εξουσία, Ιδεολογία και θεσμοί στην αυγή της νεότερης Ευρώπης*, Ηράκλειο-Αθήνα 2012, σελ. 13-28.

υποδεικνύεται η *οικογένεια* ή, καλύτερα, συγκεκριμένες οικογενειακές μονάδες. Με αυτές ως πυρήνα, ο κερματισμός ως κοινωνική και ιστορική διαδικασία εμπλουτίζεται, εάν προσεγγιστεί συνδυαστικά, μέσα δηλαδή και από τις χρονογραφικές, εκκλησιαστικές κ.ά. καταγραφές, αρκετές από τις οποίες αποτελούν πρώτες *επαναδιατυπώσεις* –λαμβανομένης βέβαια υπόψη της απόστασης που μεσολαβεί έως τη συγγραφή της εκάστοτε πηγής και ειδικότερα εκείνων στις οποίες, κατ' εντολή εκπροσώπων των παραπάνω οικογενειών, καταγράφονται *μνήμες* σχετικών με τον κερματισμό γεγονότων. Οι τελευταίες, παρότι έφτασαν ως εμάς μορφολογικά διατυπωμένες κατά *είδη* (ιστορικές καταγραφές, διατάγματα, κανόνες, αγιογραφίες, αρχαιολογικά ευρήματα π.χ. νομίσματα, ναοί κ.ά.) και φορτισμένες με συμβολισμούς, ιδεατές καταστάσεις και αναπροσδιορισμένες αλληλουχίες συμβάντων, προσφέρουν αλληλοσυμπληρούμενες πληροφορίες και συμβάλλουν στην πληρέστερη κατανόηση μέσω αναλυτικότερης (συν)εξέτασης των κοινωνικών σχέσεων στο Μεσαίωνα. Πρόκειται εν ολίγοις για την αποδέσμευση πληροφοριών στη βάση της εσωτερικής τους συνοχής, όπως δηλαδή αυτές αποκρυπτογραφούν τη λογική του συστήματος, εντός του οποίου παρήχθησαν, συντέθηκαν ή ανοικοδομήθηκαν. Έτσι, το συνδυαστικό αποτέλεσμα της συγκριτικής αντίστιξης των φαινομενικά ετερόκλητων σωμάτων πηγών, επιβεβαιωμένο στη συγχρονία και τη διαχρονία, επιτρέπει πληρέστερη κατανόηση της υστερο-μεσαιωνικής κοινωνικο-πολιτικής *εμπειρίας* του κερματισμού.

Μέσα από την αποτύπωση αυτή των κοινωνικών σχέσεων των εξουσιών (των οικογενειακών συμπεριλαμβανομένων) που αλληλεπιδρούν στο πολιτικό σκηνικό, διαφαίνεται η αναγκαιότητα εμβάθυνσης σε έναν ακόμη τομέα, στο ρόλο της Εκκλησίας, η οποία άλλωστε επιβίωσε ως θεσμός και στο πλαίσιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Όπως έχει διατυπωθεί μεμονωμένα για την περίπτωση της (και πιστεύουμε ότι θα γίνει πιο κατανοητό μέσα από την ανάλυσή μας) στην αλληλεπίδρασή της με άλλους φορείς εξουσίας, ο ρόλος της αποδεικνύεται καταλυτικός και πολυεπίπεδος. Ειδικότερα, γιατί δημιουργείται μοναστική δομή διοίκησης από τους εκπροσώπους των οικογενειών που έχουμε ήδη αναφέρει, οι οποίοι, ιδρύοντας μονές, καλούνται να τις ελέγξουν με την ιεραρχία και το τυπικό τους, ενώ στην υπό εξέταση περίοδο παρατηρείται εντυπωσιακή ανάπτυξη του *αναχωρητισμού* και *μοναχισμού* και συνεπώς μοναστικών ιδρυμάτων και ερημητηρίων. Η έντονη προτίμηση και αφοσίωση που τμήμα του πληθυσμού δείχνει σε παρόμοια σχήματα φτάνει να επηρεάζει καταλυτικά τις πολιτικές εξελίξεις. Πολύ γνωστά αναλυμένα –για μια ακόμη φορά όμως αυστηρά στο πλαίσιό τους– παραδείγματα της τάσης αυτής είναι οι διαμάχες Ενωτικών και Ανθενωτικών, οι διώξεις εναντίον Βογομύλων/ Δυϊστών, το Αρσενιανό σχίσμα και οι ησυχαστικές έριδες γενικά. Μέσα από αυτά, διαφαίνεται ότι οι ορθόδοξες Εκκλησίες της Χερσονήσου, έχοντας αγεφύρωτες διαφορές με το ρωμαιοκαθολικισμό και έχοντας βιώσει τις επεκτατικές του κινήσεις, προσπαθούν να αναλάβουν –ή επιφορτίζονται με– τη διαχείριση των νέων συνθηκών που προκύπτουν. Παρότι οι σχετικές προσπάθειες δεν υπήρξαν πάντα

επιτυχείς, οι νέες συνθήκες μπορούν να λειτουργήσουν ως ένδειξη των μεγάλων διακυβευμάτων που εμπεριείχαν και σε πολιτικό, εκτός από το εκκλησιαστικό, επίπεδο, δεδομένης της σύνδεσης των εν λόγω επιτυχιών ή αποτυχιών με σημαίνοντα πρόσωπα-*ηγεμόνες τόπων*. Παράλληλα με τη σύνδεση αυτή αναδεικνύεται και η *επανεκκίνηση* της ίδιας προσπάθειας, στην ίδια ή διαφορετική κατεύθυνση, από τους εξ αίματος ή εξ αγχιστείας διαδόχους του εκάστοτε ηγεμόνα, αμέσως μετά το θάνατό του, επιλέγοντας ή όχι τη συνεργασία με την *τοπική* ή την *αυτοκρατορική* Εκκλησία.

Η τελευταία διαπίστωση, γνωστή κατά τα άλλα, μας οδηγεί σε περαιτέρω συνδυαστική διερεύνηση των εμπλεκόμενων γεγονότων και προσώπων, ώστε να αναδειχτεί μια ακόμα πτυχή του ζητήματος, του κερματισμού και της Εκκλησίας, αλλού νωρίτερα και αλλού ταυτόχρονα με τον αντίστοιχο πολιτικό κερματισμό. Έτσι, για να γίνει φανερό σε ποιο βαθμό και με ποιο τρόπο το φαινόμενο του κερματισμού επιτελέστηκε σε δια-/εξω-βαλκανικό χριστιανικό επίπεδο, πρέπει να εξεταστεί σε βάθος και μέσα από τη διαπλοκή των πολιτικών πρωταγωνιστών, δεδομένου ότι προηγήθηκε και, μέχρι ενός σημείου, συνυπήρξε με την ανάληψη από την Εκκλησία του ρόλου του *προστάτη* ή *εκπροσώπου* ή, καλύτερα, ως ειδικού τύπου *τοποτηρητής* της τοπικής εξουσίας –που θα ηρωοποιηθεί μάλιστα στη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης. Ο τρόπος και τα εννοιολογικά εργαλεία με τα οποία θα αντλήσουμε τις παραπάνω πληροφορίες, που έχουμε ήδη υπαινιχτεί, στοχεύει στην ανίχνευση, σε εκκλησιαστικά κείμενα, της μνείας ή της λήθης ερίδων μεταξύ πατριαρχών και αρχόντων/ ηγεμόνων –κάποτε μονάζουν και πεθαίνουν ως μοναχοί– ως φορέων και συνεχιστών των υπάρχουσών δομών ή, καλύτερα, ως συνδιαμορφωτών των εξελίξεων. Η γνώση των συγκεκριμένων πληροφοριών, η οποία μεταδιδόταν κυρίως σε μοναστήρια ή εκκλησίες και μόνο σε κληρικούς, αρκετοί από τους οποίους –σημειωτέον– υπήρξαν στο μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους πολεμιστές, ηγεμόνες ή πλούσιοι *αριστοκράτες/ ευγενείς*, θεωρούμε ότι μπορεί να αποκωδικοποιήσει συγκαλυμμένους μηχανισμούς μερικής *αναστροφής* του υφιστάμενου *κερματισμού* της Βαλκανικής καθώς και τα μέσα επιτυχημένης εφαρμογής του, *κατά τόπους* και συγκυριακά. Όλα τα παραπάνω, παρότι δεν αφορούν τις παραγωγικές σχέσεις καθεαυτές, αξίζουν περαιτέρω διερεύνησης, για τον πρόσθετο λόγο ότι εκ των υστέρων γίνονται αντικείμενο αφήγησης των αυτονομούμενων εξουσιών που ασκούνται και συγκρούονται στο διαιρεμένο χώρο.

Σε ό,τι αφορά τον ιστορικό χρόνο, η διερεύνηση της ταυτόχρονης διαδικασίας της οθωμανικής επέκτασης στη Χερσόνησο προσθέτει έναν ακόμα παράγοντα ικανό να φωτίσει άγνωστες πτυχές των συντελούμενων εξελίξεων στη διάρκειά της. Οι τελευταίες προσεγγίζονται στα πραγματικά τους μεγέθη, ως *εν ροή* και παράλληλα με τις στρατιωτικές και κυρίως οικονομικές διαμάχες με τους πάσης φύσεως αιρετικούς γείτονες αλλά και το Ισλάμ, στο οποίο οι Μογγόλοι, επικυρίαρχοι της περιοχής ήδη από το 1237, έχουν προσχωρήσει από το 1313. Με αυτό το τελευταίο γεγονός πρέπει να συναρτηθούν κινήσεις

όπως η επέκταση του οθωμανικού στρατού του σουλτάνου Μουράτ στη Χερσόνησο έως το 1369 –του στρατού συν-ηγείτο και ο δάσκαλος (lala) του σουλτάνου, περιπλέκοντας ακόμα περισσότερο το περιεχόμενο του όρου της *διδασκαλίας* όπως βιώθηκε στη Χερσόνησο, για να κορυφωθεί κυρίως με το εξελισσόμενο κοινωνικο-πολιτικής φύσεως αποτέλεσμα της έριδας που ταλάνισε (και κερμάτιζε) τον ορθόδοξο κόσμο, δηλαδή με τον *Ησυχασμό*.

Σε ό,τι αφορά λοιπόν τη σχέση του *χρόνου* με συγκεκριμένους *χώρους* (ανάγκη συνεξέτασης που επανέρχεται επιτακτικά), πρέπει να επισημανθεί ότι το σύνολο των υπό εξέταση *οικονομικών, πολιτικών και θεολογικών* συγκρούσεων της εποχής που θα οδηγήσει στην κατάκτηση της Βαλκανικής από τους Οθωμανούς, λαβαίνει χώρα σε *τοπικό* επίπεδο πολύ νωρίτερα απ' ό,τι συνήθως καταγράφεται. Εξαιτίας αυτού, αναδεικνύεται και το *τοπικό επίπεδο* σε πρωτεύουσας σημασίας ιστορική μονάδα, που έχει παραμεληθεί, με αποτέλεσμα να περιγράφονται συνήθως οι σχετικές συγκρούσεις ως αντιπαράθεση δυο αυτοκρατοριών, βυζαντινής/ οθωμανικής. Επιπλέον, θεωρούμε ότι τα χαρακτηριστικά των *τοπικών εξουσιών* και των *φορέων* τους –τα οποία δεν επηρεάζονταν φυσικά μόνο από τη σχέση κυριαρχίας/υποταγής μετά την κατάκτηση– αποτελούν προνομιακό ερευνητικό πεδίο για την κατανόηση των μηχανισμών που διευκόλυναν ή επιτάχυναν την οθωμανική εξάπλωση. Έτσι, με αυτόν το νέο παράγοντα που εισάγουμε, μπορούμε να ανασυνθέσουμε τη διαδικασία σταδιακής αποδυνάμωσης των υστερο-μεσαιωνικών χριστιανικών κρατικών δομών που οδήγησε στην *επικυριαρχία* του τελευταίου *διεκδικητή* της *εξουσίας* (αρχικά τοπικής και διευρυνόμενης κυκλικά, ώσπου τελικά να καταλάβει το κέντρο της). Πιο συγκεκριμένα, βλέπουμε πως οι Οθωμανοί, μετά την πρώτη εγκατάστασή τους, όταν πια είχαν αρχίσει να διεκδικούν έξοδο και μονιμότερη εξουσία επί της Χερσονήσου, προελαύνοντας, ενίσχυαν τη διάσπαση όχι μόνο με στρατιωτικούς, πολιτικούς ή οικονομικούς όρους αλλά και με κοινωνικούς, στηριζόμενοι τόσο στον υπάρχοντα κερματισμό, όσο και στη διευρυνόμενη παρουσία μουσουλμανικών ή *εξισλαμισμένων* δυνάμεων.

Τέλος, με στόχο την πιο εύστοχη ιστορικά και μεθοδολογικά ανάλυσή μας, επικεντρωθήκαμε στις πιο αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις *ηγεμόνων* τόπων –όρος που κατά τη γνώμη μας αποτυπώνει πληρέστερα το πολιτικό μοντέλο του κερματισμού– οι οποίοι ενεπλάκησαν καταλυτικά στο πλέγμα εξουσιών της περιόδου (13^{ος}-15^{ος} αιώνας), χωρίς αποκλεισμούς λόγω φύλου, καταγωγής κ.λπ.. Για την περιοδολόγηση της υπό εξέταση *μακράς διάρκειας* δεν λαμβάνουμε υπόψη αποκλειστικά στρατιωτικές πράξεις *μεγάλων ανδρών*, όπως συμβαίνει με τις συμβατικές μελέτες πολιτικής ιστορίας. Βασικός μας στόχος είναι να υπερκεράσουμε και τέτοιου είδους προσεγγίσεις. Ακριβώς για το λόγο αυτό, με τους *μεγάλους άντρες* θα συσχετίσουμε εκτός από τους *ηγεμόνες τόπων*, τους/τις αντιπάλους, συμμάχους, συγγενείς (εξ αίματος και εξ αγχιστείας) και αντεκδικητές/-τριες τους, σ' ολόκληρο το χώρο που δραστηριοποιούνται ή/και διεκδικούν. Έτσι, θα αναδείξουμε ιστορικούς παράγοντες, θεωρούμενους συνήθως ελάσσονες, για να προσεγγίσουμε όσο το

δυνατόν από πιο κοντά και με πιο σύνθετο τρόπο τη θέση τους (κυρίαρχη ή όχι) στις μεσαιωνικές κοινωνίες: Αρχικά, υστερο-μεσαιωνικούς *φορείς εξουσίας* ή *υπαλληλικές* ομάδες (ηγεμόνες ή ηγεμονίσκοι, άνδρες ή/και γυναίκες) που δομούσαν τότε το χριστιανικό κοινωνικό ιστό. Κοντά σ' αυτούς –για πληρέστερη κατανόηση της σχέσης τους με τον κερματισμό της Βαλκανικής–, θα διερευνήσουμε τις χαρακτηρισμένες συνήθως ως *ληστρικές* δυνάμεις που διέτρεχαν τη Χερσόνησο, καθώς διαπιστώνουμε μεταξύ τους ένα βασικό κοινό χαρακτηριστικό: Όλοι, έχοντας επιβιώσει πολιτικά ή/και στρατιωτικά (αλλά όχι πάντα οικονομικά) από τους πολέμους που μαίνονταν στη μεθόριο των *τόπων* εξουσίας τους –οι οποίοι, με τη σειρά τους, σταδιακά εκλαμβάνονται ως *μεθόριος* μεγαλύτερων κρατικών ή μη σχηματισμών–, κατά την παραμονή της οθωμανικής κατάκτησης επιδιώκουν να συνεργαστούν με μέρος των εκκλησιαστικών και κοσμικών θεσμικών οργάνων, χριστιανικών (Δύσης και Ανατολής) και ισλαμικών (Οθωμανών, Περσών, Αράβων), σχηματοποιώντας έτσι νέες κοινωνικές ομάδες που αναπτύσσουν νέες δομές εξουσίας.

Στη βάση της παραπάνω υπόθεσης εργασίας, ειδικότερα, στο **Α΄ Μέρος** επιχειρούμε να ανασυνθέσουμε κριτικά και συγκριτικά τον ιστορικό ρόλο καθενός από τους ιδρυτές και *γεννήτορες* ηγεμόνες των δυο δυναστειών, Ασενίδες και Νεμανίδες, στην κοινή χωρο-χρονική τους συγκυρία μέσα από σχετικές βυζαντινές, σερβικές, βουλγαρικές και λατινικές ιστορικές πηγές (χρονογραφία, επιστολογραφία και κρατικά έγγραφα, π.χ. της Ραγούζα) όπως και μέσα από αρχαιολογικά ευρήματα κυρίως μονών, ναών, κάστρων κι άλλων ιστορικών τόπων στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο. Το πλαίσιο της έρευνας δεν περιορίζεται στα της Χερσονήσου· λαμβάνεται σταθερά υπόψη και η επέκταση των Δυτικών σ' αυτή, εφόσον έχει μετατραπεί σε πεδίο τόσο και των δικών τους γεωπολιτικών διεκδικήσεων όσο και της δικής τους άσκησης εξουσίας. Εν συνεχεία εστιάζουμε στις οικονομικές και κοινωνικές ιστορικές αλλαγές που επέρχονται μετά την ανάληψη της εξουσίας από τους άμεσους απογόνους των Ασενιδών και Νεμανιδών καθώς και στο *προφίλ* έκδοχή των *γεννητόρων* τους, που ο καθένας τους μνημονεύει σε θεσμικά κείμενα, όπως *Τυπικά, Επιστολικά Θεσπίσματα* κ.ά..

Στο **Β΄ Μέρος**, εστιάζουμε κυρίως στο πυκνό βουλγαρο-σερβικό δίκτυο των επόμενων και απώτατων απογόνων των δυναστειών, ενδιαφερόμενοι ιδιαίτερα για τις μεταλλαγές, στις νέες συγκυρίες, των αρχικών και πρώιμων δομών εξουσίας που αναλύθηκαν στο Α΄ Μέρος, εξακολουθώντας να τις συσχετίζουμε με τις έξωθεν επιρροές και παρεμβάσεις και αποφεύγοντας τη γραμμική/ βιογραφική αφήγηση της δράσης καθενός από τους διαδόχους.

Αντ' αυτού αναλύουμε συνδυαστικά τις επιλογές αποκλειστικά εκείνων που αναδεικνύονται σε βασικούς παράγοντες διαμόρφωσης των βουλγαρικών και των σερβικών πραγμάτων και *τόπων*. Έτσι η εξιστόρηση των γεγονότων των τελευταίων χρόνων πριν την οθωμανική κατάκτηση (14^{ος} και 15^{ος} αιώνας) προσεγγίζει κατά το δυνατό αμφίσημες ή πάντως σύνθετες όψεις της πραγματικότητας της Χερσονήσου. Με τον τρόπο αυτό αναδεικνύεται η ιδιαίτερη σημασία και ο ρόλος καθενός *τόπου*, σε ό,τι αφορά τη δόμηση των διαφόρων εξουσιών που

κυριάρχησαν κατά καιρούς. Ο ιδιαίτερος αυτός ρόλος αναδύεται, σε δεύτερο επίπεδο, μέσα από την ανάλυσή μας σε σχέση με την *παραγωγικότητα* των εξαρτημένων και ανεξάρτητων πληθυσμών (χαρακτηριζόμενοι γενικά ως *αγροτικοί*) που διαμένουν ή μεταφέρονται σε αυτούς, των οποίων τα χαρακτηριστικά θα αναζητήσουμε επισταμένως. Δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στα χαρακτηριστικά αυτά, γίνονται πιο διακριτά, σ' ό,τι αφορά τα Βαλκάνια, τα γενικευμένα συμπεράσματα που έχουν ήδη αναδειχτεί από την έρευνα της μεσαιωνικής οικονομίας σχετικά με την *αναδιαμόρφωση των δημογραφικών χαρακτηριστικών*. Σε εποχή έντονης κινητικότητας (στρατού, διπλωματικών απεσταλμένων, φοροεισπρακτόρων, εμπόρων, συζύγων, ομήρων, ληστών κ.ά.) δεν είναι σίγουρα λίγες οι φορές που παρατηρούνται δημογραφικές αλλαγές, οι οποίες όμως καθορίζονται κυρίως από τις υφιστάμενες ή άρτι δημιουργημένες εξουσιαστικές δομές και νέες οικονομικές προοπτικές σε τοπική κλίμακα –*νόμιμες ή μη*, διαχωρισμός πιο ρευστός στο Μεσαίωνα απ' ό,τι σήμερα.

Η διακίνηση πληθυσμών και οι οικονομικές τους σχέσεις με τους παλαιότερους και νέους γείτονες και συντοπίτες τους μας ενδιαφέρουν σε σχέση τόσο με την παραγωγή και τη διακίνηση προϊόντων στο εξωτερικό και εσωτερικό όσο και με επίδρασή τους στο διασυνοριακό σύμπλεγμα αγορά - πόλεις - ύπαιθρος. Σε συνδυασμό μ' αυτό, εξετάζονται παραδειγματικές περιπτώσεις οικιστικών συνόλων της εποχής, αγρών και ορεινών τόπων με ή χωρίς δάση και μεταλλεία καθώς και ναών και μονών, τις οποίες φροντίζουμε μάλιστα να χαρτογραφήσουμε και να εικονογραφήσουμε χάρη στη νέα τεχνολογία. Η διακίνηση των προϊόντων αυτών και οι φόροι που υποχρεωτικά τα συνόδευαν, η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, οι επενδύσεις σε οικονομικά αγαθά, η κατανομή, το εμπόριο και οι παρεχόμενες υπηρεσίες, είτε κατέχονται από ιδιώτες είτε από φορείς της κεντρικής εξουσίας, με βασικό κίνητρο/ στόχο το κέρδος, μας βοηθούν να σχηματίσουμε πληρέστερη εικόνα των οικονομικών σχέσεων της εποχής· πρόκειται για *desiderata* της έρευνας της υστερο-μεσαιωνικής ιστορίας της Χερσονήσου και προς την κατεύθυνση της *αποσαφήνισης του προβλήματος της κληρονομιάς που αφομοίωσε το οθωμανικό φεουδαλικό σύστημα και της επίδρασης πλησιέστερων χρονικά κοινωνικών δομών στη διαμόρφωση της οθωμανικής κοινωνίας*, όπως προτρέπει ο Νικολάι Τοντόροφ.²

Ολοκληρώνοντας τη συνθετική μας προσέγγιση, στο **Γ' Μέρος** συγκεντρώνουμε τα συμπεράσματά μας για τις κοινωνίες των δυο βαλκανικών δυνάμεων, όταν οι συγκρούσεις ανάμεσα στη Δύση, το Βυζάντιο και τους Οθωμανούς για την κυριαρχία στη Βαλκανική ολοκληρώνεται υπέρ των τελευταίων. Έχοντας προσεγγίσει το θέμα μας ως προς τρεις βασικές διαστάσεις, πολιτική, οικονομική και κοινωνική, ανασυνθέτουμε το κοινωνικο-πολιτικό φαινόμενο του *κερματισμού* του χώρου της Χερσονήσου, σε συνδυασμό με τις

² Νικολάι Τοντόροφ, *Η Βαλκανική Πόλη, 15^{ος}-19^{ος} αιώνας Κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, τ. Α', Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σελ. 28.

πολιτικές αντιδικίες και συμμαχίες στο εσωτερικό του ορθόδοξου κόσμου και στο σλαβικό, ρωμαιοκαθολικό και ισλαμικό περίγυρό του.

Πηγές και βιβλιογραφία

Η πλούσια και αναλυτική βιβλιογραφία σχετικά με το καθένα από τα παραπάνω θέματα προσφέρει τη βάση, από την οποία εκκινώντας επιχειρούμε να κατανοήσουμε τις ποικίλες απόψεις σχετικά με τις πολιτικές και διοικητικές αποφάσεις των κέντρων εξουσίας των κρατικών και διοικητικών μηχανισμών. Τις τελευταίες εν συνεχεία αντιπαραβάλλουμε με εκείνες των υπολοίπων υπό εξέταση εξουσιών, με βάση το *χώρο* στον οποίο δραστηριοποιούνται ή τον οποίο συνενώνουν υπό την επίβλεψή τους.

Σε ό,τι αφορά τη γραπτή παραγωγή, η οποία αποτελεί την πηγή της γνώσης των γεγονότων που εξετάζουμε εδώ, θα επιδιώξουμε να αναδείξουμε την ομοιότητα της παρεχόμενης γνώσης από όλους τους εκκλησιαστικούς φορείς της Χερσονήσου με εκείνη που αποκτάται από το 13^ο αιώνα στην Ευρώπη, την οποία διερεύνησε ο Jacques Le Goff στο έργο του *Les Intellectuels au Moyen Âge* (1957). Η δοκιμή της εφαρμογής της προσέγγισης εκείνου στην έρευνα της μεσαιωνικής Βαλκανικής βοηθά την ανίχνευση μιας ακόμα διάστασης του μωσαϊκού των εν λόγω κοινωνιών, αναδεικνύοντας τους *τοπικούς ηγεμόνες*, πολλοί από τους οποίους επιβίωσαν σε δημόδη έπη και, πέρα από τον πολιτικό τους ρόλο, και ως διανοούμενους. Έτσι, η σχέση τους με τη διάνοηση και τη θρησκεία καθώς και η οικονομική τους δραστηριότητα αποτυπώνονται πληρέστερα, σε σχέση με τους νέους ορθόδοξους χώρους και με τους υπόλοιπους τοπικούς φορείς εξουσίας.

Ως βασικό βοήθημα για την προσέγγιση των ιδιαίτερων πτυχών της μεσαιωνικής οικονομίας χρησιμοποιούμε το τρίτομο συλλογικό έργο υπό τη γενική εποπτεία της Αγγελικής Λαΐου, *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα* (2006), σε συνδυασμό με το μεταγενέστερο και πιο συμπυκνωμένο έργο της ίδιας σε συνεργασία με τη Cécile Morrisson, *Η Βυζαντινή Οικονομία* (2011). Μέσω της ευρείας θεώρησης που προσφέρουν για την οικονομία του βυζαντινού κράτους, επιχειρούμε να αξιοποιήσουμε τις αναλύσεις μιας πλειάδας ιστορικών για τις πολυσύνθετες δομές αλλά και τους μηχανισμούς διάρθρωσής του, τους ιδεολογικούς κανόνες, τους πόρους και τις μεθόδους συστηματοποίησης και αξιοποίησής και οι οποίες στην περίοδο της ακμής της ίσως είναι πιο αποκαλυπτικές απ' ό,τι καταγράφεται στη βιβλιογραφία για τα κράτη της Χερσονήσου. Παρότι το θέμα μας, η κοινωνικο-οικονομική εξέλιξη των δύο χριστιανικών βαλκανικών κρατών, Βουλγαρίας και Σερβίας, δεν διερευνάται εκτενώς, το συλλογικό αυτό έργο αποδεικνύεται πολύτιμο βοήθημα, για τον πρόσθετο λόγο ότι υποδεικνύει διαφορετικές προσεγγίσεις πολιτικο-ιδεολογικών προτύπων και εξουσιών ανά περιοχές.

Σε ό,τι αφορά τις λίγες περιφερειακές δυνάμεις, υποθέσεις εργασίας και μέθοδο προσέγγισης αντλούμε και από το γνωστό βιβλίο του Eric Hobsbawm *Primitive Rebels-Studies in Archaic*

forms of Social Movements in the 19th and 20th Century (1959), όπου εξετάζονται και υστερο-μεσαιωνικοί ηγεμόνες μέσα από κοινωνικό πρίσμα που τους στέρησαν οι νεότερες εθνικές ιστοριογραφίες.

Σε ό,τι αφορά τα ιστορικά γεγονότα, η *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους* (1986) του ρώσου ιστορικού Georg Ostrogorsky και η *κριτική επισκόπηση* της ιστορίας των υστερο-μεσαιωνικών Βαλκανίων του αμερικανού ιστορικού John V. A. Fine Jr., *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest* (1994), προσφέρονται και χρησιμοποιήθηκαν για την άντληση των ιστορικών πληροφοριών. Γραμμένα σε δυο διαφορετικές περιόδους, φέρουν και τα δύο το βάρος του απόηχου της εποχής στην οποία γράφονται: Το πρώτο, σε μια πιο σύντομη μορφή, ολοκληρώνεται το 1938 στη Σερβία και σε δυο χρόνια μεταφράζεται στα γερμανικά, ενώ το δεύτερο κυκλοφορεί στην Αμερική το 1987, όταν η μετα-τιτοϊκή Γιουγκοσλαβία άρχιζε να καταρρέει· οι εξελίξεις της εποχής είναι βέβαιο ότι επηρεάζουν τα έργα αυτά καθώς υπαγορεύουν συγκεκριμένες χωρο-χρονικές εμφάνσεις. Χωρίς να αποτελεί απαραίτητα προϊόν σκοπιμότητας, που επηρεάζει δυσμενώς την εγκυρότητα των αφηγήσεών τους, το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με κάποιες ανακρίβειες και ανακολουθίες που δημιουργούνται κυρίως από το χάσμα των γλωσσών στις υπό εξέταση περιοχές, απαιτεί οξυμένη προσοχή, διαφορετικά αλλοιώνεται η εικόνα μας για τα μεσαιωνικά Βαλκάνια και αρκετές φορές οδηγεί σε παρανοήσεις της ιστορικής εξέλιξης. Η κριτική ανάλυση λοιπόν των εν λόγω ιδιαιτεροτήτων γίνεται και σε συνδυασμό με τα δεδομένα των πηγών, ώστε να κατανοηθεί το νόημά τους και οι μεταξύ τους αντιστοιχίες με βάση τους συγκαταρκτικούς όρους.

Αυτός είναι και ο λόγος που προτιμάμε να μελετήσουμε όσο το δυνατόν περισσότερες από τις σχετικές πηγές της υπό εξέταση εποχής στο βουλγαρικό και σερβικό πρωτότυπο, ακόμα κι αν κυκλοφορούν μεταφράσεις, ώστε να φωτιστούν ακριβέστερα οι *στιγμές* αναπροσανατολισμού των κυρίαρχων δυνάμεων ή οι κομβικής σημασίας επιλογές τους (κυρίως κοσμικά και εκκλησιαστικά θεσμικά κείμενα, όπως νόμοι, νομοκάνονες, τυπικά μονών, *Βίοι* ηγεμόνων/ αγίων κ.ά.). Τέλος, προσπαθούμε να καλύψουμε αντίστοιχο κενό που παρατηρείται αναπόφευκτα και στις δύο σύγχρονες εκτενέστατες εθνικές ιστοριογραφίες, βουλγαρική και σερβική, συχνά σε αντιπαράβολή με τις υπόλοιπες εξίσου εκτενείς ιστοριογραφίες.

ΑΝΤΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ:

ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΟΡΟΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΤΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ

Η εξέταση της ιστορίας της Βαλκανικής χερσονήσου, με άλλα λόγια των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών της δομών, της μετατροπής των πολιτειακών θεσμών των κρατικών σχηματισμών της, των διοικητικών τους αλλαγών, της δημογραφικής εξέλιξης και σύστασής τους δεν μπορεί παρά να ξεκινήσει από τις μεταβολές που προκλήθηκαν ή επιβλήθηκαν σε αυτή, εξαιτίας της παρέμβασης των ανερχόμενων στην εξουσία δυτικών χριστιανικών δυνάμεων. Πολύ περισσότερο μάλιστα όταν για την υπό εξέταση περίοδο (13^{ος}-15^{ος} αιώνας) ο δυτικός παράγοντας προσλαμβάνει αυξανόμενες διαστάσεις: Από τον 11^ο αιώνα παρατηρείται σταδιακή απόσπαση από τα νομικά ή τυπικά πλαίσια της Ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και από τα *παραδοσιακά* στρατιωτικά και διπλωματικά της μέσα, λόγω της αυξανόμενης έλευσης σταυροφορικών σωμάτων και της συνακόλουθης ανάγκης στρατολόγησης ξένων, σε συνδυασμό με την ισχυροποίηση της Δύσης και την εξέλιξη και εξάπλωση του θεσμού των φέουδων.

Οι σχέσεις Ανατολής - Δύσης στο παραπάνω πλαίσιο έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα τους ερευνητές σε δοσμένα γεωγραφικά, κοινωνικά, πολιτικά ή οικονομικά πλαίσια, παρότι οι σχετικές έρευνες συχνά χαρακτηρίζονται από μονομέρεια: Όταν δεν χρησιμοποιούνται αναχρονιστικά νεότερα κοινωνικο-πολιτικά δεδομένα και οικονομικές θεωρίες ως παράγοντες της μεσαιωνικής εξέλιξης, εμπλουτίζονται με αναλύσεις που αφορούν μόνο συγκεκριμένες περιοχές ή κοινωνικές ομάδες και τις συμπεριφορές τους. Στον αντίποδα, θεμελιώδεις συνθετικές θεωρήσεις των κεκτημένων συμπερασμάτων της ιστορικής έρευνας έχουν έμμεσα μόνο φωτίσει τις ραγδαίες εξελίξεις στη Βαλκανική. Οι τελευταίες, ιδιαιτέρως αποκαλυπτικές για τη γεωπολιτική σημασία της ως χερσαίας διαδρομής, με πληθώρα σταθμών και λιμανιών –ικανών να προεκτείνουν τους εμπορικούς θαλάσσιους δρόμους της Μεσογείου³ με τις πλωτές και εγκάρσιες σε αυτούς διαδρομές–, φαίνεται να καταφέρνουν να τη διατηρήσουν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, παρά τα νέα πεδία οικονομικής δραστηριότητας που αποκαλύπτονται (π.χ. δυνατότητα διακίνησης εμπορευμάτων και στρατού μέσω των περιφερειακών χερσαίων οδών).

Έτσι, οι δυτικές και ανατολικές προσεγγίσεις σχετικά με τη δημόσια διοίκηση, το εμπόριο, το κέρδος και την κατανομή του, τη γαιοκτητική οικονομία, την άμεση εκμετάλλευση, τη γαιοπρόσοδο, τη χωροδεσποτεία ή «αρχοντία» (*Seigneurie banale*)⁴ –κοσμική και εκκλησιαστική– και με τις σχέσεις παραγωγής, παρότι μπορούν να φωτίσουν τις κοινωνικές

³ Άννα Αβραμέα, Χερσαίες και Θαλάσσιες Επικοινωνίες (4^{ος}-15^{ος} αιώνας), Α. Λαΐου, *Οικονομική Ιστορία*, τόμ. Α', σελ. 125-168.

⁴ Βλ. É. Patlagean, *Ο Ελληνικός Μεσαίωνας Βυζάντιο 9^{ος}-15^{ος} αιώνας*, Αθήνα 2014, σελ. 42 και σημ. 15 όπου αποδίδεται από τη μεταφράστρια ως «διοικητική αρχοντία» και Georges Duby, *Μεσαιωνική Δύση: Κοινωνία και Ιδεολογία*, Αθήνα 2003, σελ. 12, όπου ο όρος υποσημειώνεται προλογικά από τον Robert Fossier.

σχέσεις και τις κρατικές δομές ως προς το νέο περιεχόμενο του πλούτου και της ισχύος, δεν εξετάζονται πάντα λεπτομερώς και σε αντιπαράβολή με τις συνθήκες στη Βαλκανική· αντίθετα, όταν δεν μεταφέρονται αυτούσιες σε περιοχές της Χερσονήσου, εξαντλούνται σε ευρωπαϊκό χώρο που περιλαμβάνει μόνο συγκεκριμένα τμήματά της (βλ. χάρτες Παράρτημα σελ. III).

Έτσι, όπως θα δούμε αναλυτικά πιο κάτω, συγκαλύπτεται η επέκταση ενός νέου μοντέλου, το γεγονός δηλαδή ότι όλοι αυτοί οι παράγοντες, βασισμένοι σε κυρίαρχες συμπεριφορές, συναρτώνται από τα νέα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα, την αριστοκρατία, όπως αυτή προσδιορίζεται εκ νέου σε σχέση με την ιδιοκτησία, τη διαχείριση γης ή/και τον έλεγχο της.⁵ Ως προς τη Δύση, τα κύρια χαρακτηριστικά της αποτελούν η ευγένεια και η ιπποσύνη, όπως εκφράστηκαν με τις Σταυροφορίες, χωρίς βέβαια να καταργείται η σπουδαιότητα της καταγωγής στην ιεραρχία. Η τελευταία μάλιστα θα συναρτηθεί με τη διεκδίκηση γης και εξουσίας που, όταν αποκτηθούν, διαμορφώνουν, σε συνδυασμό με τα παραπάνω, τα κυριότερα χαρακτηριστικά της φεουδαρχίας. Αντίθετα όμως με τη Δύση, η νέα κοινωνική διαστρωμάτωση που αναδεικνύεται την ίδια εποχή στο χριστιανικό κόσμο των μέχρι πρότινος ισχυρών βυζαντινών δεν θα ακολουθήσει την ίδια πορεία, αφού βασικό μέλημα, όπως θα δούμε, θα αποτελέσει η αναδιαμόρφωση των γενεαλογικών δεσμών, ανάλογα με τις συγκυρίες και τα συμφέροντά των φορέων εξουσίας, ενώνοντας πρόσωπα και μέσω αυτών γένη με την επαναφορά των αδελφοποιήσεων. Οι τελευταίες θα ακολουθήσουν, ως επιλογή συμμαχιών, τις γαμήλιες στρατηγικές της πολιτικής εξουσίας και των ευγενών εκπροσώπων/φορέων της, αλλοιώνοντας και διασπώντας σταδιακά τις παραδοσιακές δομές των κατά τόπους χριστιανικών εξουσιών και συνεπώς του τρόπου σύνδεσής τους με την εξουσία και της διαδοχής τους σε αυτή.

Παρότι οι δυτικές κρατικές οντότητες θα μας απασχολήσουν στην παρούσα διατριβή έμμεσα και μόνο στη βαλκανική τους συνάφεια, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι αυτές κατά βάση, με πρωτοστάτη τη Βενετία, θα προκαλέσουν την εσωτερική κοινωνικο-οικονομική διάσπαση κάθε κράτους με το οποίο γειτνιάζαν, ακόμα και πριν το 1204. Η είσοδος δηλαδή των βενετικών και φραγκικών δυνάμεων σε αυτά επιβάλλει μια βίαιη αλλαγή, όπως αποτυπώνεται στο κείμενο της *Partitio terrarum imperii Romaniae*,⁶ δηλαδή το *διαμοιρασμό* των κέντρων της αυτοκρατορίας.⁷ Η διαδικασία αυτού του πρώτου κερματισμού του χώρου

⁵ Για τα χαρακτηριστικά της αριστοκρατίας με μεγάλη γαιοκτησία που υπαιτισσόμαστε εδώ, βλ. Α. Λαΐου, Οικονομικές και μη οικονομικές ανταλλαγές, Α. Λαΐου, *Οικονομική Ιστορία*, τ. Β', κυρίως σελ. 447-470 και Jacques Lefort, Η Αγροτική Οικονομία (7^{ος}-12^{ος} αιώνας), στο ίδιο, τ. Α', σελ. 451-463.

⁶ Antonio Carile, *Partitio terrarum imperii Romaniae*, *Studi Veneziani* 7 (1965), σελ. 125-305 και Nikos Oikonomides, *La Decomposition de l'Empire Byzantin à la veille de 1204 et les Origines de l'Empire de Nicée: A propos de la Partitio Romaniae*, *XVe Congrès International d'études Byzantines*, Athènes 1976, σελ. 3-28; Κώστας Τσκινάκης, Ο Διαμελισμός της Αυτοκρατορίας από τους Σταυροφόρους, Ν. Γ. Μοσχονάς επιμ., *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο Ελληνικός Κόσμος*, Αθήνα 2008, σελ. 239-249.

⁷ Σύμφωνα με τον ίδιο τον Βίλεαρδουίνο: «...οι Φράγκοι παρατάχτηκαν [...] τη Σαρακοστή. Τότε οι εκ των διοργανωτών [host] μίλησαν μαζί και διεβουλευόντο τι πρέπει να κάνουν. Πολλά προτάθηκαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο αλλά, στο τέλος, κατέστρωσαν το σχέδιο, αν ο Θεός τους επιτρέψει την είσοδο στην πόλη με τη βία, όλα τα

από τους κατακτητές της Κωνσταντινούπολης, επηρέασε τόσο την πολιτική όσο και την οικονομική ζωή της, αφού μεταξύ άλλων αλλοίωσε και τον τρόπο ελέγχου των οικονομικών υποθέσεων της πρωτεύουσας.⁸ Για παράδειγμα, ο έλεγχος των Στενών από τους Βενετούς μετέβαλε το σύστημα εισπραξης φόρων και συνεπώς, όπως δικαιούμαστε να συμπεράνουμε, τη λειτουργία των τελωνείων της περιοχής, τον έλεγχο της εισόδου-εξόδου των πλοίων και των αγορών εντός και εκτός Πόλης, την ποιότητα και ποσότητα των διακινούμενων εμπορευμάτων κτλ.. Στηριγμένες στις νέες αυτές τοπικές εξουσίες, κυρίαρχες δυνάμεις και οικονομικά εύρωστες μετά την κατάληψη, εγκαταστάθηκαν στο μέχρι πρόσφατα ενιαίο πολιτικά και εκκλησιαστικά χώρο των κρατών της Χερσονήσου, μπόρεσαν να ανελιχθούν στην κρατική ιεραρχία, μετά τη φυγή του βυζαντινού αυτοκράτορα από την Πόλη, και κάποτε να αυτονομηθούν. Την ίδια στιγμή, οι μέχρι πρότινος εκφραστές και θεματοφύλακες της προηγούμενης εξουσίας, καλούνταν να αντιμετωπίσουν την κατάτμηση των κτήσεων τους, αναλισκόμενοι σε πολεμικές επιχειρήσεις –αμυντικές ή επιθετικές– με κύριο εφεξής στόχο την ανάκτηση της πρωτεύουσας.

Ενισχυτικά προς την επίτευξη του στόχου αυτού θα λειτουργήσει η αναπροσαρμογή παραδοσιακών διπλωματικών μέσων της αυτοκρατορίας, καθώς οι προαναφερθέντες συγγενικοί δεσμοί (αδελφοποιήσεις, συμμαχίες, ομηρίες κ.ά.) αρχίζουν να συνδέουν τότε τις τοπικές κυρίαρχες δυνάμεις με σχέσεις *αγχιστείας*. Η μνηστεία αλλά και το διαζύγιο που θα προστεθούν στο γάμο, ως νέου τύπου ενωτικοί ή διαλυτικοί δεσμοί μεταξύ γόνων αριστοκρατικών, κατά κύριο λόγο πλούσιων μελών της βασιλικής αυλής ή/και στρατηγών που αναδείχθηκαν σε μάχες Δύσης και Ανατολής, αποτελεί πρώιμο παράδειγμα των νέων διαδικασιών που εγκαινιάζονται στην περίοδο που μας απασχολεί εδώ. Όπως θα δούμε αναλυτικά, οι τελευταίοι δεν βρίσκουν πλέον νομιμοποιημένη έξοδο στη διαχείριση της εξουσίας μέσω της διαδοχής, ως απόγονοι ή τουλάχιστον ως συγγενείς-σύμμαχοι (με συμμαχίες που κατά κύριο λόγο διασφαλίζονται με γάμους), αφού η κεντρική εξουσία έχει καταλυθεί. Έτσι, εξαντλούν τη στρατιωτική τους ικανότητα ή/και την οικονομική τους

*λάφυρα που θα έπαιρναν να συγκεντρώνονταν και όπως άρμοζε να διανέμονταν επιπλέον, αν η πόλη περνούσε στην εξουσία τους, έξι άνδρες θα έπρεπε να επιλεγθούν μεταξύ των Φράγκων και έξι μεταξύ των Βενετών και οι δώδεκα αυτοί θα έπρεπε να ορκιστούν σε ιερά λείψανα να εκλέξουν ως αυτοκράτορα τον άνδρα που, σύμφωνα με την κρίση τους, θα κυβερνούσε επιφέροντας τα περισσότερα κέρδη στη γη. Και όποιος εκλεγόταν αυτοκράτορας με αυτό τον τρόπο θα είχε το ένα τέταρτο όσων συγκεντρώνονταν είτε μέσα από την πόλη είτε εκτός και επιπλέον θα έπαιρνε στην κατοχή του το παλάτι του Βουκολέοντος και εκείνο των Βλαχερνών. Και τα εναπομείναντα τρία μέρη θα διαιρούνταν στα δύο, και το ένα από αυτά θα απονεμόταν στους Βενετούς και το άλλο στους περί τον οικοδεσπότη. Και θα έπρεπε να επιλεγούν δώδεκα από τους σοφότερους και πιο έμπειρους άνδρες μεταξύ των διοργανωτών των προσκυνητών και δώδεκα από τους Βενετούς και οι είκοσι τέσσερις αυτοί θα έπρεπε να διαιρέσουν τα φέουδα [fiefs] και τις τιμητικές διακρίσεις και να ορίσουν την υπηρεσία που θα πρέπει να παρέχεται ως εκ τούτων στον αυτοκράτορα. Αυτή η συμφωνία [covenant] βεβαιώθηκε και σε αυτή ορκίστηκαν από την μια και την άλλη πλευρά οι Φράγκοι και οι Βενετοί, με την πρόβλεψη ότι στο τέλος του Μαρτίου, ένα χρόνο μετά, όποιος το επιθυμεί μπορεί να αναχωρήσει από το μέρος εκείνο και να τραβήξει το δρόμο του αλλά όσοι παρέμεναν στη γη θα έμειναν στην υπηρεσία του αυτοκράτορα στη ναυτική θέση [marine] που θα τους ανατίθετο. Έτσι καταστρώθηκε και βεβαιώθηκε η συμφωνία και όποιος δεν την τηρούσε θα αφοριζόταν από τον κλήρο.» Μεταφράζουμε από Geoffrey de Villehardouin, *Memoirs or Chronicle of the Fourth Crusade and the Conquest of Constantinople*, Kessinger, LLC 2004, σελ. 59.*

⁸ Βλ. Αγγελική Λαΐου, Επισκόπηση της Βυζαντινής Οικονομίας, Α. Λαΐου, Ο χαμένος 13^{ος} αιώνας: Το Βυζάντιο στο πλαίσιο της μεσογειακής οικονομίας (περ. ως το 1340), *Οικονομική Ιστορία*, τ. Γ', σελ. 376 κ.ε..

επιφάνεια στην προσπάθεια ανακατάληψης της εξουσίας –η μόνη που θα μπορούσε να επιφέρει ταχύτερα τα ίδια αποτελέσματα. Στην προσπάθειά τους όμως αυτή αντίπαλοι στέκονται οι θεματοφύλακες του θεσμού με την προηγούμενή του μορφή καθώς η βυζαντινή διοίκηση πέρασε, πριν την κατάκτηση, περίοδο εσωτερικών μετασχηματισμών.

Οι συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις και τα αβέβαια αποτελέσματά τους, των οποίων οι τοπικές διαφωνίες και οι προσωπικές επιδιώξεις των ανερχόμενων αξιωματούχων είναι μόνο ένα από τα πολλά αίτια –όχι όμως το κυριότερο–, είναι ικανές να επαναπροσδιορίσουν τις συμμαχικές επιλογές στην αλλαγή που επιφέρει η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204. Επιτρέπουν αφενός, σε πολιτικό επίπεδο, μια πρώτη αποκωδικοποίηση της σημασίας των γάμων και εξίσου –αν όχι περισσότερο– των διαζυγίων: Αλλάζοντας τον πληθυσμό και άρα τα εσωτερικά σύνορα των πόλεων ή των υπόλοιπων κέντρων, οι συνεχείς πόλεμοι θα προσδώσουν στην Κωνσταντινούπολη διαφορετικό ορίζοντα ζωής μέσα από τα εκκλησιαστικά της κέντρα –κυρίως τις μονές, όπου καταφεύγουν αξιωματούχοι και ευγενείς, όταν τα πολιτικο-στρατιωτικά τους σχέδια απειλούνται ή δεν ευοδώνονται. Ένα δεύτερο παράδειγμα νέων σχέσεων που αναδεικνύεται, ως απότοκο ή παράλληλη διαδικασία των γαμήλιων συμμαχιών, είναι η *αδελφοθεσία* ή *αδελφοποιΐα*, η οποία μάλιστα, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, επεκτείνεται για τους ίδιους λόγους σε ολόένα και περισσότερα πεδία άσκησης εξουσίας, για να συμπεριλάβει τελικά τη διοίκηση και την οικονομία.

Από τα παραπάνω μπορούμε να διακρίνουμε ήδη μια πρώτη ιδιαιτερότητα της συγκυρίας που θα μας απασχολήσει: Ο κερματισμός δεν αποκλείει την όσμωση –και ίσως την εξομοίωση– των φορέων δυο διαφορετικών τύπων χριστιανικών κρατικών δομών: Από τη μια μεριά, των ρευστών ακόμα και υπό διαμόρφωση δυτικών και από την άλλη των πρώην κυρίαρχων ανατολικών. Φαινομενικά, αίτια αυτών των έντονων διαδικασιών αλληλεπίδρασης είναι οι εξελίξεις στο ανατολικότερο άκρο του μεσαιωνικού χριστιανικού κόσμου, των οποίων η αποτύπωση στη Βαλκανική θα γίνει εμφανής μόνο μετά από την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1204, στη διάρκεια δηλαδή της τέταρτης Σταυροφορίας των Δυτικών. Στο πλαίσιο αυτό, η *Partitio Romaniae* λειτουργεί ως *terminus a quo* για τη σχηματοποίηση τόσο των προαναφερθέντων νέων κοινωνικών και πολιτικών σχηματισμών όσο και των υποστηρικτών, των εξαρτημένων και των εχθρών τους. Για να γίνει όμως σαφέστερος ο νέος *τρόπος* που εισάγεται από τους Δυτικούς ως μόνους εκφραστές του σχηματισμού αυτού, είναι σκόπιμο να διευκρινίσουμε ορισμένα δομικά χαρακτηριστικά του χώρου στον οποίο προσπαθεί να κυριαρχήσει μέσω των φορέων της. Αυτά, εάν συναρτηθούν με τα αίτια που οδήγησαν αρχικά στη διάσπαση, κάνουν κατανοητό ότι το 1204 δεν υπήρξε μια ανατρεπτική συγκυρία στην εξέλιξη των σχέσεων ανάμεσα στο δυτικό και ανατολικό χριστιανικό κόσμο αλλά, αντίθετα, η επιβεβαίωση μιας μη αναστρέψιμης πορείας, κατά την οποία το χάσμα ανάμεσά τους δεν θα γεφυρωνόταν αλλά θα μεγάλωνε πολιτικά υπέρ του πρώτου στο

«Δυτικό» κόσμο,⁹ αλλά και αργότερα υπέρ μιας ανερχόμενης δύναμης στα ανατολικά σύνορα του τελευταίου, των Οθωμανών.

Από τους Κομνηνούς και το 1204 στα μετά το 1261: Αποδυνάμωση της βυζαντινής Κοινοπολιτείας - γεωπολιτική ανάδειξη της Χερσονήσου

Παρά τις εντυπωσιακές για την εποχή πολιτικές επιτυχίες των Κομνηνών και των συνεχιστών τους, η αναποτελεσματικότητα προηγούμενων θεσμών είχε ήδη αρχίσει, αρκετά χρόνια πριν το 1204, να αποτυπώνεται στο εσωτερικό και σε απειλούμενα κομβικά σημεία της μεθορίου και της βυζαντινής ενδοχώρας. Ειδικότερα στο έργο Αλεξιάς της Άννας Κομνηνής (Κωνσταντινούπολη, 1.12.1083-Κωνσταντινούπολη, μετά το 1148) αναδύονται ως αδυναμίες η παραχώρηση εξουσιών σε κοσμικούς και εκκλησιαστικούς μεγαλο-γαιοκτήμονες, η υποτίμηση του νομίσματος και η οικονομική κρίση, οι προσαυξήσεις στη φορολογία (23%),¹⁰ η εκμίσθωση φόρων, η αυθαιρεσία εφοριακών υπαλλήλων και μισθωτών των φόρων με πολλαπλές επιβαρύνσεις (σε χρήμα, είδος ακόμα και σε προσωπική εργασία/ «λειτουργία»), η υποχρέωση του πληθυσμού να συντηρεί το στρατό, η δεσπόζουσα παρουσία ιταλικών ναυτικών δημοκρατιών (Βενετία και Πίζα από 1082 και 1111 αντίστοιχα), η χαλάρωση της βυζαντινής γραφειοκρατικής μηχανής λόγω διοικητικών αλλαγών των θεμάτων και υποτίμησης των αυλικών αξιωμάτων/ τίτλων,¹¹ η αποσύνθεση του στρατού και η ανάγκη μίσθωσης ξένων, η αθέτηση συμφωνιών ή οι παραβιάσεις συμμαχιών από γείτονες δυνάμεις, η αποδυναμωμένη άμυνα έναντι Νορμανδών, Πατζινάκων, Κουμάνων και Σελτζούκων επιδρομέων, η αδυναμία αντιμετώπισης επιδρομών κυρίως στις ιταλικές παράλιες πόλεις που ήλεγχε το Βυζάντιο, η απώλεια των ασιατικών αυτοκρατορικών κτήσεων και, τέλος, το γεγονός ότι δεν ανεκόπη αλλά, αντίθετα, ενισχύθηκε η (έστω μερική) αυτονομία δράσης της Ουγγαρίας, Βουλγαρίας και Σερβίας, με την ανοχή του Βυζαντίου –αρχής γενομένης από τον πληθυσμό του Δυρραχίου και εν συνεχεία των όμορων του περιοχών (π.χ. Ραγούζα/ Ντουμπρόβνικ, Ζέτα, Ράσκα ή Ράσον). Επιπλέον, το εμβληματικό αυτό έργο, χωρίς να κατονομάζει, διασώζει τα χαρακτηριστικά της κατ' εξοχήν διοικητικής καινοτομίας της εποχής, δηλαδή του ευρύτατα γνωστού συστήματος της *πρόνοιας*.

Η *οικογενειακή* αυτή *βιογραφία* του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (φρούριο Κασταμόνα, 1057-Κωνσταντινούπολη, 15.8.1118· αυτοκρ. 1081-1118),¹² του στρατηγού αυτοκράτορα μετά από

⁹ Βλ. ενδεικτικά τις ανακοινώσεις και τα συμπεράσματα του Διεθνούς Συνεδρίου της Ακαδημίας Αθηνών: Angeliki Laiou επιμ., *Urbs capta The Fourth Crusade and its consequences. La IVe Croisade et ses conséquences*, Paris 2005.

¹⁰ Βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, σελ. 34.

¹¹ Στο ίδιο, σελ. 32-34.

¹² Βλ. Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1988, σ. 82. Για το φρούριο Κασταμών, C. Foss, Kastamon και A. Kazhdan, *Kastamonites, ODB*, σελ. 1110 σε συνδυασμό με το επόμενο λήμμα της A. M. Talbot και A. Cutler, *Kastamonitou Monastery*. Άλλες απόψεις για την καταγωγή του, K. Βάρζος, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1984 και Elena Κοϊτζεβα, *The Comnenian Dynasty and the Assenids, Byzantium and Its Neighbours from the mid-9th till the 12th Centuries Papers Read at the Byzantinological Symposium*, Bechyně 1990, 127-33.

στάση και ιδρυτή της δυναστείας, γράφτηκε στη δεκαετία 1137-1148 από την 60χρονη *Πορφυρογέννητη* κόρη του. Παρότι συνήθως το έργο περιγράφεται ως αφιέρωμα στον αυτοκράτορα πατέρα της, η επιμονή της να αυτοπροσδιορίζεται ως *Πορφυρογέννητη* δηλώνει ρητά την επιθυμία της να διαφοροποιηθεί θεσμικά από εκείνον ως *νεήλυδα* στη Βασιλεύουσα από την ενδοχώρα, μετά από στρατιωτική θητεία στη Νίκαια. Έχοντας συνείδηση της διττής καταγωγή της (από την πλευρά της μητέρας της, εγγονή της *πρωτοβεστιάριος* Μαρίας της Βουλγαρίας), η Άννα φαίνεται να προσπαθεί να υπερκεράσει την εκ γενετής ισχύη πολιτική της θέση, λόγω του φύλου της και της καταγωγής των γονιών της, Αλέξιου Κομνηνού και Ειρήνης Δούκαινας.¹³

Οι απόψεις που καταγράφει η *φίλαρχη* (όπως χαρακτηρίζει ο Καβάφης την Κομνηνή απόγονο σε ποίημα με τίτλο το όνομά της) Άννα, ως μοντέλο αριστοκράτη στο πλαίσιο οικογενειοπαγούς δομής εξουσίας, στη διάρκεια της «πολιτικής της έκλειψης», όπως εύστοχα χαρακτηρίζει η L. Garland τη ζωή της στη μονή Κεχαριτωμένης,¹⁴ συμπυκνώνουν αρκετές από τις αλλαγές στις κοινωνικές και κρατικές δομές της μετά το θάνατο του Αλέξιου εποχής (οπότε εισήχθησαν νέες πολιτικές και αλλαγές στις δομές της ιεραρχίας της εξουσίας) που θα καθορίσουν επιλογές αποφασιστικής σημασίας αλλά και μοντέλα έκφρασής τους, όπως θα δούμε σε επόμενα κεφάλαια. Το βάθος των κοινωνικών αυτών αλλαγών καλύπτεται συνήθως από την παράλειψη της πληροφορίας ότι τα δεδομένα για τη δυναστεία των Κομνηνών διασώζονται κυρίως μέσα από έργα που παράγονται από τον κύκλο της Άννας ή της Ειρήνης, αυτοκράτειρας μητέρας της. Οι δυο αριστοκράτισσες χρησιμοποίησαν τη θέση τους για να ανατρέψουν τον ουσιαστικό εγγυητή της θέσης αυτής, τον γνωστό με το προσωνύμιο *Καλοϊωάννης*,¹⁵ διάδοχο Ιωάννη Β΄ Κομνηνό (Κωνσταντινούπολη 13.9.1087 - Όρη Ταύρου Κιλικίας 8.4.1143, σε ατύχημα ή δολοφονική συνωμοσία στη διάρκεια κυνηγιού, πριν από αντεπίθεση στην Αντιόχεια).¹⁶ Αξιοσημείωτη είναι η εισαγωγή της *προθεωρίας* του συζύγου της Άννας, Νικηφόρου Βρυέννιου (Ορεστιάδα Αδριανούπολη 1062-Κωνσταντινούπολη 1137 στη διάρκεια εκστρατείας στη Συρία, απόγονου του Πρεσβύτερου επιτελικού αξιωματούχου

¹³ Η Ειρήνη Δούκαινα ήταν εγγονή του Ιωάννη Βλαδισλάβ του οίκου των *επαναστατών Κομητόπουλων* –ένας από τους οποίους και ο Σαμουήλ– (G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, τόμ. Β΄, σελ. 183), ο οποίος πέθανε στη μάχη του Κλειδίου το 1018 (Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier: a political study of the Northern Balkans 900-1204*, Cambridge 2000, σελ. 58-66). Καθορίζοντας ουσιαστικά το τέλος του «ιδιόμορφου» (G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, τόμ. Β΄, σελ. 184) Α΄ βουλγαρικού κράτους, η χήρα του μαζί με τον πατριάρχη Βουλγαρίας και την τοπική αριστοκρατία παραδόθηκαν στον Βασίλειο Β΄. Στο ίδιο πλαίσιο, είναι ενδιαφέρον ότι ο D. Obolensky, *The Bogomils: A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge 1972, σελ. 148-153, συνδέει Κομητόπουλους και Βογόμιλους: Αρχικά εντοπίζει την καταγωγή και των δυο από τη Μακεδονία, ενώ χαρακτηρίζει τη σχέση ως ανοχή με πολιτικές σκοπιμότητες. Παρότι περιορίζει τις τελευταίες στο εσωτερικό του κράτους του Σαμουήλ, ως επιθυμία διατήρησης της κρατικής ισορροπίας, δεν θα ήταν παρακινδυνευμένο να υποστηρίζουμε ότι ο τελευταίος αξιοποίησε υπέρ του και τις εξεγέρσεις που προκλήθηκαν από την αντιαιρετική πολιτική του Βυζαντίου.

¹⁴ L. Garland, *Byzantine Women: Varieties of Experience A.D. 800-1200*, U.K.-U.S.A. 2006, σελ. xvii.

¹⁵ Βλ. *Nicetae Choniatae Historia (Χρονική Διήγησις)*, C.S.H.B., Bonn 1835, κεφ. 1-4 και Α. Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο, τ. Α΄ Προ-Οθωμανικά φύλα στην Ασία και τα Βαλκάνια*, Αθήνα 2006.

¹⁶ Ο Κίνναμος υποστηρίζει ότι ο Ιωάννης πέθανε από σηψαιμία, εξαιτίας τραύματος από δηλητηριασμένο βέλος στη διάρκεια κυνηγιού, βλ. *Deeds of John and Manuel Comnenus*, Columbia 1976, σελ. 27-28; Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge 1993, σελ. 41, προτείνεται ότι δολοφονήθηκε μετά από λατινική συνωμοσία εντός των στρατιωτικών μονάδων του –από Λατίνους δυσμενισμένους από την επίθεση σε ομόθησκούς τους στην Αντιόχεια που ήθελαν στο θρόνο το φιλοδυτικό γιο του Μανουήλ.

και τελικά *στασιαστή* με κέντρο το Δυρράχιο κατά τον 11^ο αιώνα¹⁷), όπου μονοπωλεί η κριτική του φαινομένου των στάσεων, εστιάζοντας στην οικογένεια των Κομνηνών.¹⁸ Στους τελευταίους και ιδιαίτερα στον εστεμμένο διάδοχο Ιωάννη, ο Νικηφόρος έμεινε πιστός, παρά τις διαφωνίες της συζύγου του, η οποία, καθόλου τυχαία, συνωμότησε εναντίον του ετεροθαλούς αδελφού της διεκδικώντας το θρόνο με πρόκληση στάσης.

Η εμφανής διαφωνία ανάμεσα στην Άννα και το στρατηγό-ιστορικό σύζυγό της, ως προς την πολιτικο-στρατιωτική στάση απέναντι στη διαδικασία διαδοχής, συνεχίζει και μετά το 1137, όταν ξεκινά τη συγγραφή του έργου της –και την απομόνωσή της. Η *στιγμή* είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι ένα ακόμα χαρακτηριστικό θα προστεθεί στην επιβαρυνμένη κατά τα άλλα πολιτική θέση της αποδυναμωμένης απογόνου: Το χρόνο εκείνο μένει χήρα, αποκτά δηλαδή ιδιότητα με προσωπική αλλά και πολιτικο-οικονομική σημασία. Η παραλαβή της σκυτάλης στη συνέχιση του συγγραφικού έργου του συζύγου της και η μνήμη του νεκρού αυτοκράτορα πατέρα της φαίνεται να αποτελεί το *θεάρεστο* λόγο για τον οποίο η μοναχή Άννα αποφασίζει να γράψει. Το αμετάκλητο όμως της αποδυναμωμένης θέσης της ως χήρας πλέον, έναντι του εστεμμένου αυτοκράτορα, φαίνεται να συνάδει με τη μέχρι τότε ζωή της, αφιερωμένη στην αποδυναμωση του αδελφού της. Είναι αυτός ο λόγος που προβάλλει την αυτοκρατορική της καταγωγή, την πολυμάθειά της, με την άριστη γνώση και την ικανότητα μετάδοσης της ελληνικής γλώσσας ανεξάρτητα από την καταγωγή των μαθητών, και με τις δεξιότητές της κυρίως της ευσυνείδητης ιατρού-νοσοκόμου και ορφανοτρόφου μοναχής.¹⁹ Καταφέρνει έτσι, μέσα από το έργο της τουλάχιστον, να ισχυροποιήσει την ανωτερότητα της δικής της (αυτοκρατορικής) καταγωγής έναντι των διαδόχων της πατρικής εξουσίας και να διασώσει – υπερθεματίζοντας– τις δικές της απόψεις για τους θεσμούς και τις σχετικές με αυτούς πολιτικές εντός και εκτός συνόρων. Για όλους αυτούς τους λόγους το έργο της πρέπει να διαβαστεί πολυδιάστατα ώστε να γίνει κατανοητή η πλειάδα πληροφοριών που περιέχει για

¹⁷ Ο Νικηφόρος Βρυέννιος καθαιρέθηκε από την αυλή, ανακηρύχτηκε αυτοκράτορας στο Δυρράχιο (1077) και κατέλαβε τις δυτικές επαρχίες του κράτους, απειλώντας την Κωνσταντινούπολη. Το 1078 ο Νικηφόρος Βοτανειάτης, για να αποφύγει τα δεινά του εμφυλίου, έστειλε πρεσβεία στον Βρυέννιο, προσφέροντάς του το αξίωμα του *Καίσαρα* και ζητώντας του να σταματήσει την αντιπαράθεση. Εκείνος αντέκρουσε τις προτάσεις του δυο ακόμα φορές. Ακολούθησε μάχη στη θέση Καλαβρύη της Θράκης, όπου ηττημένος πιάστηκε αιχμάλωτος του Αλεξίου Κομνηνού, ο οποίος κατ' εισηγήση του Μπόριλ για να τον τιμωρήσει τον τύφλωσε. Ο Βοτανειάτης όμως τον αποκατέστησε στα κτήματά του. Ο Βρυέννιος παρέμεινε ανενόχλητος στην Αδριανούπολη ακόμα και μετά την ανάρρηση του Αλεξίου στο θρόνο, ηγήθηκε μάλιστα της άμυνας της πόλης ενάντια σε επίθεση των Κουμάνων το 1094/1095. Ο γιος ή εγγονός του, Νικηφόρος Βρυέννιος ο Νεότερος, παντρεύτηκε την Άννα Κομνηνή, κόρη του Αλεξίου, και διακρίθηκε ως στρατηγός και ιστορικός.

¹⁸ *Νικηφόρου του Βρυεννίου Ιστορία*, Aug. Meineke ed., Bonn 1836, 5.1-6.19.

¹⁹ Ο πατέρας της έχτισε μεγάλο νοσοκομείο 10.000 κλινών για ασθενείς και ορφανά, του οποίου τη διοίκηση φέρεται να ανέθεσε στην Άννα. Σχολιάζοντας την παιδεία που προσέφερε στο ορφανοτροφείο, η Άννα σημειώνει: «καὶ ἔστιν ἰδεῖν καὶ Λατίνων ἐνταῦθα παιδοτριβούμενον καὶ Σκύθην ἑλληνίζοντα καὶ Ρωμαῖον τὰ τῶν Ἑλλήνων συγγράμματα μεταχειριζόμενον καὶ τὸν ἀγράμματον Ἑλληνα ὀρθῶς ἑλληνίζοντα» (Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, Πρόλογος 1 και 15.7), ενώ γνωρίζουμε ότι δίδασκε και ιατρική ως ειδική στην ποδάγρα (Laura Lynn Windsor, *Women in Medicine: An Encyclopedia*, California 2002, σελ. 45). Η τελευταία πληροφορία συνδέεται άμεσα με τη *σταδιοδρομία* της καθώς η Άννα σημειώνει ότι είχε αναλάβει και τη νοσηλεία του πατέρα της, μέχρι το θάνατό του. Το ενδιαφέρον στις θέσεις της δεν εντοπίζεται στην εγκυρότητά τους (γνωρίζουμε άλλωστε το όνομα του προσωπικού γιατρού του Αλέξιου, Νικόλαου Καλλικλή, επιγράμματα του οποίου έχουν διασωθεί) αλλά στο γεγονός ότι η Άννα υπερτονίζει την ιδιαίτερη σχέση (που κλιμακώνεται σε εξάρτηση) με το νεκρό αυτοκράτορα. Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνονται και από την ταφή της κοντά στον πατέρα της.

τις κοινωνικές και πολιτειακές αλλαγές που θεμελιώνονται από την εποχή του Αλεξίου και διατηρούνται από όλους τους διαδόχους του (όχι μόνο από τη μοναχή Άννα, αλλά και από τη Ζωή σύζυγο του Κωνσταντίνου Μονομάχου, τον Ιωάννη και τους διαδόχους τους), αναδιαμορφωμένες κατά το συμφέρον έκαστου, ενόσω εντείνονται οι Σταυροφορίες (βλ. και χάρτες Παράρτημα σελ. IV και V).

Σε ό,τι αφορά τις αλλαγές αυτές, η πολυπράγμων Άννα με την πολυσχιδή προσωπικότητα, *ανασυνθέτει* στην *Αλεξιάδα* την αυτοκρατορική ζωή της οικογένειάς της, ως απολογισμό εστιασμένο στην Κωνσταντινούπολη και κυρίως στη νέα αριστοκρατία της, να διακατέχεται από αίσθηση κινδύνου από ομάδες που διατρέχουν και αποδυναμώνουν την αυτοκρατορία. Παρόμοιες αποστροφές, πλαισιωμένες από τη λεπτομερή καταγραφή των επερχόμενων αλλαγών της χριστιανικής διοίκησης –και, μέσω αυτής, της χριστιανικής κοινωνίας/ πολιτείας–, ως πολιτικές που διαμορφώθηκαν εντός της οικογενείας της και αφορούν τη διαχείριση της εξουσίας, ανοίγουν την εποχή κοινών επιδιώξεων των νέων *αριστοκρατών*. Η Άννα φαίνεται ότι γνώριζε καλά ότι οι τελευταίοι χρειάζονταν περισσότερο από οποιοδήποτε τη νομιμοποίηση που τους προσέφερε με το έργο της ως *πορφυρογέννητη μοναχή*, δεδομένης της *μειωμένης* αξίας των *νεοαποκτηθέντων* τίτλων τους. Σημειωτέον, οι τίτλοι αυτοί είχαν προκύψει –ερήμην του πρωτοκόλλου που αναγνώριζε μόνο την ευγενική *καταγωγή*– είτε ως αναγνώριση επιτυχιών ή συμμετοχής σε πολεμικές επιχειρήσεις ή ενίοτε ως επιβράβευση συνωμοτικών πράξεων για την κατάληψη του θρόνου ή τέλος βάσει μακρινής συγγενικής σχέσης με πρόσφατα χρισμένο αξιωματούχο.²⁰ Η Άννα μπορούσε και εκείνη από τη νέα θέση της να υπεραμυνθεί των δικαιωμάτων της παραπάνω αριστοκρατίας, αφού έτσι αποκτούσε τη δική της θέση στην ιστορία και τη μνήμη της. Οι προσωπικές επιδιώξεις της, τις οποίες συνδέει άμεσα με τον ευρύτερο *κύκλο* της, την αναγκάζουν έτσι να ασκεί κριτική ενίοτε ρητά στον πατέρα της και έμμεσα στον ετεροθαλή αδελφό της –τον οποίο αποκλείει από το έργο της, παρότι υπήρξε αρκετά επιτυχής στρατηγός και αγαπητός αυτοκράτορας, εξ ου και το ήδη αναφερθέν προσωνύμιο «Καλοϊωάννης» (βλ. σημ. 15).

Η στάση αυτή της Άννας που ελάχιστα έχει απασχολήσει σε σχέση με πρόσωπα που θα αναδειχθούν σε γεννήτορες τοπικών ή μη ηγεμονικών οικογενειών στη Χερσόνησο στα επόμενα χρόνια –και αιώνες–, φαίνεται επίσης ότι αποτελεί την πρώτη έκφραση της απομόνωσης και συγγραφής ως επιλογή πολιτικής και διπλωματικής σημασίας. Η τελευταία δεν αφορά μόνο την καταγραφή/ διατήρηση και εξέλιξη των θεωρητικών πλαισίων μιας αριστοκρατίας συγγενούς των αξιωματούχων (κυρίως στρατηγών) και των απογόνων τους πρόκειται μάλλον για παράλληλη αξιολογική κρίση συγκεκριμένων προσώπων από ευρύτερο

²⁰ Όπως ο Αλέξιος Κομνηνός που αναρριχήθηκε στο θρόνο κυρίως μέσα από τις πολιτικές συμμαχίες της φυσικής του μητέρας Άννας Δαλασινής και την εγγύτητα με το θρόνο που του εξασφάλισε η υιοθεσία του από τη δεύτερη σύζυγο του Βοτανειάτη, Μαρία της Αλανίας. Και οι δυο γυναίκες, που υπήρξαν ξαναπαντρεμένες, επιθυμώντας να διασφαλίσουν τη διαδοχή των γιων τους στο (διαιρεμένων εξουσιών) θρόνο, συμάχησαν εναντίον του αυτοκράτορα, οδηγώντας στο πραξικόπημα του 1081.

σύνολο αξιωματούχων. Τη μέθοδό της αυτή εφαρμόζει πρωτίστως στη δική της περίπτωση, καθώς, όπως είδαμε, παρουσιάζει τη διάσπαση των εξουσιών του θρόνου μεταξύ του Αλεξίου, εκείνης και του Ιωάννη ως επιβεβλημένη ήδη επιθυμία του πατέρα της –συνεπώς η δική της εξουσία, ως μέλους της μοναστικής κοινότητας και ως πορφυρογέννητης είναι αυταπόδεικτη. Ως επιλεκτική και αξιολογική αναφορά λοιπόν η σύνθεση της πατρικής βιογραφίας από τη νέα αριστοκράτισσα κόρη του προσομοιάζει ως διαδικασία με εκείνες που, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, θα ακολουθήσουν και άλλοι αναγνωρισμένοι τοπικά εκπρόσωποι κυρίως εντός της Χερσονήσου, οι οποίοι, εξαιτίας παρόμοιων συνθηκών ανάδειξής τους, θα διεκδικήσουν έξοδο στην εξουσία, έχοντας δυο κοινά χαρακτηριστικά με την περίπτωση της Άννας: **1.** Θα έρθουν αντιμέτωποι με την αποσταθεροποίηση των συνόρων *αυτοκρατορικής* ή *αριστοκρατικής* περιοχής ή/και εξουσίας, τη διαχείριση τμήματος της οποίας θα επιδιώξουν να αποκτήσουν και **2.** θα επιθυμούν να νομιμοποιήσουν ως *οικογενειακή* την εξουσία συμμαχικού ή φιλικά προσκείμενου σε αυτούς κύκλου σε περιοχή εκτενέστερη από όσο μπορούσαν να διαχειριστούν με τις δικές τους μόνο δυνάμεις.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, σε πολιτικό επίπεδο, η επιβεβαίωση της *διάσπασης* της κρατικής κυριαρχίας που σχολιάζουμε παραδειγματικά μέσα από το έργο μιας από τις απογόνους του ιδρυτή της δυναστείας των Κομνηνών εντοπίζεται διευρυνόμενη ακριβώς την εποχή αυτή και σε γεωγραφικό επίπεδο στις (μη θεσπισμένες ακόμη) *χορηγίες*²¹ αλλά και τις *χαριστικές δωρεές* ιδρυμάτων²² του Αλέξιου Κομνηνού και, τελικά, στην αδυναμία *φίλων, συμμάχων, συγγενών* ή «*διαδόχων*» αποδεκτών των χορηγιών να καλύψουν τις νέες στρατιωτικές ανάγκες μικρότερων περιοχών που αναλάμβαναν –ακόμα υπό την εποπτεία συγκεκριμένου συν-αυτοκράτορα.²³ Ελλείπει δυνατότητας καταβολής μισθών, ο συνδυασμός των δυο τύπων *προσωπικών* και *δια βίου εκχωρήσεων νομής* –όχι ιδιοκτησία– γης ή εσόδων –όπως μπορούν να περιγραφούν γενικά οι πρόνοιες και οι χορηγίες– με κάποιου τύπου υπηρεσία προς τον αυτοκράτορα ως αντάλλαγμα συμπυκνώνουν τις αιτίες που σηματοδότησαν στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας την έναρξη περιόδου διευρυνόμενου *κερματισμού* που θα οδηγήσει και στον μετασχηματισμό των *αυτοκρατορικών* δομών. Τα αποτελέσματα θα φανούν πιο καθαρά μετά το 1204.

Η πολιτική που εμπεριέκλειε τα παραπάνω δεν μπορεί λοιπόν να αποτέλεσε «ανορθωτικό έργο» στις «παράλιες περιοχές» μιας αυτοκρατορίας «σε λήθαργο», τουλάχιστον όχι σε ό,τι αφορά την ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία.²⁴ Παρότι πολύ σωστά στο σχόλιο του

²¹ Лб. Максимовић, Генеза и Карактер Апатанажа у Византији, *ЗРВИ* XIV-XV (1973), σελ. 103-154.

²² Με τη χαριστική δωρεά το κράτος δώριζε εκκλησιαστικά ιδρύματα (π.χ. μονές) ή δημόσια ιδρύματα (π.χ. νοσοκομεία, ορφανοτροφεία) χαρακτηριστική η περίπτωση της Άννας, βλ. σημ. 19) και τις περιουσίες τους σε ιδιώτες, υπό τον όρο να μη διακόπτεται η λειτουργία τους. Βλ. Σ. Βαρναλίδης, *Ο θεσμός της χαριστικής (δωρεάς) των μοναστηρίων εις τους Βυζαντινούς*, Θεσσαλονίκη 1985, πρβλ. Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη – Κοκκίνη, *Ο βυζαντινός θεσμός της Πρόνοιας*, Θεσσαλονίκη 1990.

²³ Ίσως για το λόγο αυτό ο Αλέξιος έπαυσε τον Κωνσταντίνο Δούκα από συναυτοκράτορα (Βλ. C. M. Brand, Doukas John, *ODB*, σελ. 658).

²⁴ G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, σελ. 19-20.

Ostrogorsky εντοπίζεται η σπουδαιότητα των παράλιων περιοχών (και φυσικά των αρχόντων ή κυβερνητών τους), όπου εμφανίζονται μεγάλης σημασίας εμπορικά κέντρα και λιμάνια, η ανόρθωση της αυτοκρατορίας δε φαίνεται να ολοκληρώθηκε τελικά στο παραπάνω πλαίσιο. Αντίθετα, κυρίως οι προνοιακές χορηγίες που αποτέλεσαν το χαρακτηριστικό της εποχής φαίνεται ότι *κερμάτισαν* τον (απόλυτο σε καιρό ειρήνης) έλεγχο της κεντρικής εξουσίας του Βυζαντίου στην ήδη μειωμένη επικράτειά του και δημιούργησαν μεταξύ των νέων κατόχων των τμημάτων της αντικρουόμενα συμφέροντα. Τα τελευταία δεν ήταν εμφανή στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας για όσο διατηρείτο η *τάξις*. Μετά τη διατάραξή της όμως και λόγω της σταδιακής επιδείνωσης των εσωτερικών πραγμάτων –λόγος της οποίας υπήρξε για μια ακόμα φορά η προνομιακή μεταχείριση κάποιων έναντι άλλων–, το σύνολο των αντικρουόμενων συμφερόντων βγήκε στην επιφάνεια. Όπως θα παρακολουθήσουμε παρακάτω, μόνο κοινό ανάμεσα στις δυτικές και ανατολικές χριστιανικές δυνάμεις, των οποίων οι συγκρούσεις επέφεραν στη διοίκηση της Κωνσταντινούπολης τα πρώτα αρνητικά τους αποτελέσματα το 1204, ήταν οι προσπάθειες προνομιούχων (και στις δυο περιπτώσεις) στρωμάτων και προνοιαριών (στο Βυζάντιο) που πάλευαν να βρουν έξοδο στην εξουσία.

Σε συνέχεια των διεργασιών που οι τελευταίοι εκπρόσωποι της δυναστείας των Κομνηνών επέβαλαν στο εσωτερικό της βυζαντινής αυτοκρατορίας –με την πολιτική των *προνοιών* και *χορηγιών*– και σε συνδυασμό με την ανάδειξη συγκεκριμένων προσώπων για τη στελέχωση της διοίκησης, όπως διαφαίνεται στο έργο της Άννας –παρά το συγκεντρωτισμό του πατέρα της ως προς τη διαχείριση των σχέσεων που προέκυπταν από τις χορηγίες αυτές– καταδεικνύονται προβλήματα ελέγχου των ρευστών πλέον νέων *συνόρων* της βυζαντινής επικράτειας, λόγω του εσωτερικού κερματισμού της, την οποία έχουν ήδη αρχίσει να διασχίζουν και δυτικές σταυροφορικές δυνάμεις. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι, παρά τις επιθέσεις που είχε να αντιμετωπίσει η αυτοκρατορία, η αρχή του συγκεκριμένου προβλήματος –και κατ’ επέκταση των αλλαγών που θεωρείται ότι *υπαγόρευσε*– τοποθετείται αρκετά χρόνια πιο πριν, το 1071, οπότε η ήττα βυζαντινών στρατευμάτων στο Μαντζικέρτ αφήνει ακάλυπτες τις μικρασιατικές και αρμενικές βυζαντινές κτήσεις στην αναπόφευκτη σελτζουκική κατοχή, με εξαίρεση την παραλιακή ζώνη της περιοχής (όπου, σημειωτέον, γη της οικογένειας του Αλεξίου) και φυσικά την αντίπερα αυτοκρατορική όχθη.

Με αφορμή αυτό το κενό και κυρίως εξαιτίας των συμφερόντων της οικογένειας των Κομνηνών στη βόρεια μικρασιατική ακτή, εύκολα αντιλαμβανόμαστε γιατί οι εκστρατείες των Δυτικών από τα τοπικά *κέντρα ιερού προσκυνήματος* στους υπερπόντιους *αγίους τόπους* – που μαρτυρήθηκαν ως εξιλασμός αμαρτημάτων ή παρανομιών του συνόλου των κοινωνικών τάξεων της εποχής– και η συμμετοχή ανατολικών ορθόδοξων δυνάμεων σε αυτές θα χαρακτηριστούν αναγκαίες, παρότι επικίνδυνες: **1.** Διότι θα επιφέρουν στους μεν προσωρινή λύση στο βασικό εσωτερικό πρόβλημα της αύξησης του πληθυσμού, εξαιτίας των μετακινήσεων των υπερβόρειων φύλων και των δυναστικών ερίδων για την κατάληψη της

εξουσίας και 2. θα βοηθήσουν τους δε να εξαλείψουν, επίσης προσωρινά, την άμεση απειλή των φύλων αυτών στις κτήσεις τους, αρκετές φορές με τη σύμπραξη σταυροφορικών στρατευμάτων, τα οποία έτσι θα προσεγγίζουν όλο και περισσότερο τη Βασιλεύουσα. Τα δυο αυτά αλληλοδιαπλεκόμενα δεδομένα συμβάλλουν σ' έναν δεύτερο διπλό διοικητικο-διπλωματικό και δημογραφικό *κερματισμό*.

Ο αντίκτυπος όλων αυτών θα οδηγήσει τους νεότερους γόνους ευγενών ή νέων *αριστοκρατών* –όπως τους σκιαγραφήσαμε πιο πάνω για το Βυζάντιο αλλά και όπως ανάλογοι φορείς εξουσίας γίνονται αντιληπτοί τότε και στη Δύση– να αποδουθούν σε οργανωμένες ή μη στρατιωτικές επιχειρήσεις που μέχρι τα τέλη του 13^{ου} αιώνα θα απέφεραν τελικά νέες κτήσεις (π.χ. *τιμάρια*),²⁵ εάν δεν επέλεγαν τη σύναψη επωφελών γάμων ή το μοναστικό βίο ή και τα δυο. Αρκετές από τις αποδοτικότερες για την ενίσχυση της εξουσίας τους *επιχειρήσεις* διαδραματίστηκαν στο βαλκανικό τμήμα της επικράτειας των ανατολικών χριστιανικών δυνάμεων: Η παρεκτροπή μικρού –αλλά εχθρικού– νορμανδικού στρατιωτικού τμήματος²⁶ από το σώμα των προσκυνητών που συνήθιζαν να διασχίζουν έως τότε υπό επιτήρηση τα αυτοκρατορικά εδάφη, έθεσε σε κίνδυνο τις διπλωματικές σχέσεις με τους γείτονες, την ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου και συνεπώς τον απρόσκοπτο οικονομικό έλεγχο –στον οποίο εντάσσεται και η φορολογία, τα έσοδα της οποίας μειώνονται εξαιτίας των *χορηγιών*. Από αυτά εξαρτάται όμως τώρα περισσότερο από ποτέ η στρατιωτική ετοιμότητα για την υπεράσπιση ποικίλων ανοιχτών μετώπων στην εκτεταμένη αυτοκρατορία –επιβεβαιώνοντας έτσι τους παραπάνω φόβους που συναρτώνται με το μέλλον συγκεκριμένων ομάδων-φορέων εξουσίας, όπως τους περιέγραψε η Άννα.

Αυτή κυρίως η παρεκτροπή, πολύ κοντά στα *πατρογονικά* εδάφη του Αλεξίου, τον οδήγησε στην αποστολή πρεσβείας στη βόρεια Ιταλία, ζητώντας στρατεύματα υποστηρικτικά στην ανακατάληψη της Νίκαιας από τον Σουλτάνο Qilij Arslan. Ακριβώς την εποχή εκείνη –εργασίες της συνόδου της Πλακεντίας (Μάρτιος 1095) και άλλα εκκλησιαστικά και πάσης φύσεως πολιτικά ζητήματα της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας–,²⁷ ο νεοεκλεγείς Πάπας Ουρβανός Β' (1088-99 Lagery, Champagne County, Βασίλειο Γαλλίας περ. 1042-Ρώμη, Παπικά Κράτη, αγία ρωμαϊκή αυτοκρατορία 29.7.1099), αίρει τον αφορισμό του Αλεξίου (από τον προκάτοχό του Γρηγόριο Ζ' 1073-1085· Σοβάνα, Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία περ. 1020-Σαλέρνο, δουκάτο της Απουλίας 25.5.1085) και αναφέρεται με θέρμη στους διωγμούς

²⁵ Σχετικά με τον όρο και με μια σατυρική προσέγγισή του κατά το 12^ο αι. βλ. Antony Kaldellis, *Timarion: Towards a Literary Interpretation*, Paolo Odorico ed., *La face cachée de la littérature byzantine, Dossiers byzantins* 11, Paris 2012, σελ. 275-287.

²⁶ Εκτός από τις περιγραφές της Άννας Κομνηνής, βλ. και *Gesta Francorum Et Aliorum Hierosolimitanorum*, Rosalind T. Hill μτφρ. επιμ., *The Deeds of the Franks and the other Pilgrims to Jerusalem I*, Oxford 1967, σελ. 8.

²⁷ Ανάμεσα στους συμμετέχοντες ήταν π.χ. η Ευπραξία του Κιέβου, κόρη του Βσέβολοντ Α', πρίγκιπα του Κιέβου και αδελφή του Βλαδίμηρου Μονομάχου, γνωστή τότε σε όλη την Ευρώπη για τις κατηγορίες που εξαπέλυε εναντίον του συζύγου της Ερρίκου, βλ. Christian Raffensperger, *Evpraksia Vsevolodovna between East and West, Russian History/ Histoire Russe* 30, 1-2 (2003), σελ. 23-34.

των χριστιανών των Αγίων Τόπων –όχι όμως απαραίτητα υπέρ του Αλέξιου.²⁸ Το γεγονός αυτό εξηγεί, εύγλωττα κατά τη γνώμη μας, το πλαίσιο που έχουμε θέσει για την προαναφερθείσα ευρύτερη αναγκαιότητα, πόσο μάλλον αφού ο Πάπας παροτρύνει τους παρευρισκόμενους κληρικούς να υποκινήσουν εξέχοντες άρχοντες των επαρχιών τους για την αμεσότερη επίλυση του προβλήματος –επικυρώνοντας έτσι το νέο ρόλο του κλήρου, σύμφωνα με το πνεύμα της γνωστής ως *Γρηγοριανής* μεταρρύθμισης του προκατόχου του που θα χαρακτηρίσει και τα χρόνια της δικής του παποσύνης και θα φτάσει μέχρι το 13^ο αιώνα.²⁹ Από το σύνολο των απομνημονευμάτων όσων συμμετείχαν στην πρωτοβουλία αυτή είναι κοινώς αποδεκτό –και ευρέως πλέον γνωστό– ότι πλήθος Ιταλών, Βουργουνδών και Γάλλων ανταποκρίθηκε στο παπικό κάλεσμα –που προκλήθηκε όμως από τον Αλέξιο–, αποδεχόμενοι έτσι κι εκείνοι την ανωτερότητα ή έστω τη δυνατότητα του δυτικού κλήρου να διεκπεραιώνει πολιτικά ζητήματα, εφόσον βέβαια προσέφερε δυνατότητα απόκτησης πλούτου και εξουσίας. Με διττή λοιπόν και τη προέλευση του καλέσματος ως προς τα συμφέροντα που αυτό εξυπηρετούσε και στις δυο πλευρές (ανατολική και δυτική χριστιανική), δεν εκπλήσσει που οι επικεφαλής της εκστρατείας αθέτησαν εξαρχής τις ένορκες δεσμεύσεις –τυπική συνθήκη της εποχής– να επιστρέψουν στον Αλέξιο κάθε πρώην βυζαντινή πόλη που καταλάμβαναν. Δεν ήταν λοιπόν η αδυναμία του Αλέξιου να παραχωρήσει στη Βενετία όσα οικονομικά προνόμια απαιτούσε μετά την από θάλασσα νίκη τους έναντι των Νορμανδών, αλλά η –παράλληλη με την ασυνέπεια προς το βυζαντινό αυτοκράτορα– παντελής αδιαφορία των τύποις συμμαχικών δυτικών δυνάμεων για τη σχεδόν ταυτόχρονη ήττα του στην ξηρά. Συνεπώς, ήταν αυτό το γεγονός που οδήγησε τα δύο κράτη σε πολεμική ρήξη από το 1122, με τους Βενετούς να λεηλατούν βυζαντινά νησιά-εμπορικά κέντρα (Κέρκυρα, Ρόδο, Χίο, Σάμο, Λέσβο, Άνδρο, Κεφαλλήνια) και τα παράλια της αυτοκρατορίας –προκαλώντας τον προαναφερθέντα φόβο των αριστοκρατών της εποχής, λόγω κυρίως των πολιτικών αυτοκρατορικών αποφάσεων. Εξασθενημένος στρατιωτικά, ο Ιωάννης Β΄ *Καλογιάννης* αναγκάστηκε, ελλείψει ναυτικού, να παραχωρήσει τελικά τα διευρυμένα προνόμια που απαιτούσε η Βενετία (Αύγουστος 1126), στο πλαίσιο εξασφάλισης ξένων μισθοφορικών στρατευμάτων.³⁰

²⁸ Περιγράφεται να έχει μακροπρόθεσμο πλάνο εισόδου της Καμπανίας και της Σικελίας στη σφαίρα επιρροής του ρωμαιοκαθολικισμού, ενώ εκείνες ανήκαν ακόμα στη βυζαντινή σφαίρα, με τους άραβες εμίρηδες να επιτρέπουν στους χριστιανούς υπηκόους/ *dhimmi* την άσκηση της θρησκείας τους. Ήδη από το 1061 νορμανδοί μισθοφόροι είχαν περικυκλώσει τις περιοχές αυτές, θέτοντας κοινούς στόχους για τον Αλέξιο και τον Ουρβανό, δεδομένου ότι οι Νορμανδοί, αφού κατέλαβαν τις πόλεις, *αποβιβάστηκαν στις ακτές της Ηπείρου και με αρχηγό το Ροβέρτο Γουισκάρδο πολιορκήσαν το Δυρράχιο*. Για το λόγο του Ουρβανού, βλ. Georg Strack, *The Sermon of Urban II in Clermont and the Tradition of Papal Oratory*, *Medieval Sermon Studies* 56 (2012), σελ. 30-45.

²⁹ Βλ. Sylvain Gouguenheim, *La réforme grégorienne de la lutte pour le sacré à la secularisation du monde*, Paris 2010, Jacques Le Goff, *Le Christianisme médiéval en Occident du Concile de Nice (325) à la Réforme (debut du XVIe siècle)*, Henri-Charles Puech επιμ., *Histoire des religions 2: La formation des religions universelles et les religions du salut*, Paris 1972 («Histoire de la Pléiade»), σελ. 807, 811-5 και Antonin-Marcel Henry, Jean Chélini, *La longue marche de l'Église*, Paris-Bruxelles 1981, σελ. 198-200.

³⁰ Οι βενετοί έμποροι απέκτησαν δικαίωμα πώλησης και αγοράς σε συγκεκριμένα λιμάνια της βυζαντινής επικράτειας, χωρίς να πληρώνουν εισαγωγικά ή εξαγωγικά τέλη· δεν πλήρωναν φόρο για τη στάθμευση των

Θεωρώντας ότι έχει εξασφαλίσει το παραθαλάσσιο μέτωπο της αυτοκρατορίας, δύο χρόνια αργότερα, ο αυτοκράτορας εμπλέκεται σε πόλεμο με τους Ούγγρους. Ο βασιλιάς Ουγγαρίας, Σλαβονίας, Κροατίας και Δαλματίας Στέφανος Β΄ (1101-1131, βασ. 1116–1131), που κληρονόμησε τον τίτλο αντί του θείου του, ως γιος του Κολομάνου (βασ. 1095-1116, με το προσωπικό *Könyves* = «των βιβλίων»)³¹ από την πρώτη του σύζυγο Φελίσια της Σικελίας (κόρη του Νορμανδού Ρογήρου Α΄, σχέση που αποδεικνύει την εμπλοκή της, άμεσα συνυφασμένου με τις παραπάνω εξελίξεις), επιτέθηκε και κατέλαβε τις πόλεις Βρανίτσοβα και Βελέγραδα (Βεράτιο), με αφορμή την προσφορά ασύλου από τους βυζαντινούς στον φυγάδα θείο του, στρατηγό και Δούκα Αλμόζη/Αλμός, ετεροθαλή αδελφό του πατέρα του (από τη Συναδηνή/ királyné Szünadéné, κόρη του Θεόδουλου Συναδηνού και μιας ελάχιστα γνωστής αδελφής του αυτοκράτορα Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη) και σύζυγο της Πρεντσλάβας (1084-1109) του κиеβικού οίκου των Ρουρικιδών. Ως Δούκας Κροατίας, ο Αλμόζης κατείχε το 1/3 των κτήσεων της δυναστείας των Αρπάντ (ορίζοντας έτσι πρώτος το θεσμό του Δουκάτου/*Ducatus*, γνωστό επίσης ως το ένα τρίτο του βασιλείου/ *Tertia pars regni*),³² ήταν όμως εχθρικός προς τον Στέφανο και στον ασθενικό πατέρα του. Αρνούμενος να μονάσει, όπως επέτασσε ο πατέρας, και για να ισχυροποιήσει την εξουσία του, τύφλωσε τον αδελφό του το 1113, αποκλείοντάς τον έτσι από τη διεκδίκηση της εξουσίας. Η δυναστική έριδα που προέκυψε περιόρισε τον Αλμόζ αρχικά στο μοναστήρι Dömös και αργότερα στους βυζαντινούς συγγενείς του, όπου πέθανε το 1129, ένα χρόνο μετά τη νίκη του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού επί των Ούγγρων (1128). Έως τότε, σε σειρά μαχών, ο Ούγγρος διεκδικητής ανακατέλαβε όλα τα χαμένα εδάφη³³ και το 1129 οι δυο αντίπαλοι συνθηκολόγησαν.

Έτσι, οι νίκες του Ιωάννη Β΄ σταθεροποίησαν στρατιωτικά τα βόρεια σύνορα του κράτους, με εκτεταμένη χρήση του ίδιου πολιτικού και διπλωματικού μέσου που είχε εφαρμόσει και στην περίπτωση του Αλμόζη: Την *υποδοχή* (ή αναγκαστική προσέλευση, εν ολίγοις, *ομηρεία*) στην Κωνσταντινούπολη του Βόρι Κολομάνου μη αναγνωρισμένου γιου του Κολομάνου από τη δεύτερη (*άπιστη*) σύζυγό του Ευθυμία του Κιέβου (κόρη του Βλαδίμηρου Β΄ Μονομάχου). Η φιλοξενία/ ομηρεία του Βόρι στην αυτοκρατορική αυλή, άλλαζε ουσιαστικά τις σχέσεις με την Ουγγαρία: Οι Ούγγροι δεν μπορούσαν να κινηθούν εναντίον του, ενώ ο ίδιος ως προστάτης μπορούσε να κινηθεί στρατιωτικά υπέρ της διασφάλισης των διαδοχικών δικαιωμάτων του Βόρι στον ουγγρικό θρόνο. Η απονομή του τίτλου του *πανυπερσέβαστου*

πλοίων τους ούτε για την εκφόρτωση των εμπορευμάτων τους, στα τελωνεία τα εμπορεύματά τους δεν περνούσαν από έλεγχο, ενώ τους είχαν παραχωρηθεί ιδιαίτερες προκυμαίες.

³¹ Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, Cambridge 2006, σελ. 267.

³² Βλ. Stanislav J. Kirschbaum ed., *Historical Dictionary of Slovakia*, Lanham-Toronto-Plymouth, U.K. 2014, σελ. xxviii. Πρβλ. A. Každan, Doukaton, *ODB*, σελ. 658.

³³ Σε ό,τι αφορά τη διάκριση των εξουσιών τους, ο Δούκας Αλμός ως σύμβολο είχε το ξίφος, ενώ ο βασιλιάς το στέμμα, βλ. F. Makk, *The Arpáds and the Comneni: Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest 1989, σελ. 15. Επίσης, Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier*, ό.π., σελ. 249 και Joseph A. Mikus, *Slovakia: a political and constitutional history with documents*, Acta Academica Slovaca, Bratislava 1995, σελ. 12. Η διαφοροποίηση των δυο συμβόλων φαίνεται να αφορούσε τις διαφορετικές αρμοδιότητες που ο Αλμός είχε ως στρατηγός.

στον Βόρι³⁴—μάλλον μετά το γάμο του με την Άννα Δούκαινα—, ισχυροποίησε τις σχέσεις αυτές, δημιουργώντας προϋποθέσεις διεκδίκησης της εξουσίας, αρχής γενομένης από τη δεκαετία 1131-1141.

Το περίπλοκο των συνθηκών αυτών θα αποτελέσει ουσιαστικά την αιτία της στρατιωτικής και πολιτικο-διπλωματικής επανενεργοποίησης Βουλγάρων και Σέρβων, αρχικά στο πλευρό των βυζαντινών και μετέπειτα εναντίον τους. Το Βυζάντιο είχε καταφέρει μέχρι και την εποχή των απογόνων του Αλέξιου να αποδυναμώσει πλήρως τη Βουλγαρία, διεισδύοντας στα ανώτερα κλιμάκια του κοινωνικού της ιστού, μέσω γάμων (βλ. το παράδειγμα της συζύγου του Αλεξίου και μητέρας της Άννας). Βέβαια η πρωτοβουλία δεν προήλθε μόνο από τη βυζαντινή πλευρά αφού, όπως είδαμε (σημ. 13), και οι Βούλγαροι δέχονταν επιθέσεις στα δικά τους (έστω και αρκετά περιορισμένα) εδάφη και μάλιστα στα σύνορά τους με την αυτοκρατορία. Παρά τις ευρύτατες προσπάθειες επιβολής του Βυζαντίου στους όμορους ή μακρινούς γείτονές του (με συμμαχίες, συνθήκες ή παραχώρηση προνομίων αλλά και με αιχμαλωσίες/ ομηρίες), η πύκνωση των προσπαθειών εκβιαστικής κατάληψης κέντρων όσο το δυνατό πλησιέστερων στην Κωνσταντινούπολη από τις μικρότερες δυτικές δυνάμεις την ίδια περίοδο προσέφερε διέξοδο στα ανεπίλυτα προβλήματά τους, τα οποία είχαν συνδεθεί με την ανεξαρτησία τους από το βυζαντινό δυαρχικό πολιτικό μοντέλο (κράτος-Εκκλησία).

Από το Σχίσμα του 1054, τοπικοί φορείς αμφισβητούσαν ήδη το μοντέλο αυτό στα δυτικά ευρωπαϊκά εδάφη, όπου η υποτελία στο Βυζάντιο είχε αρχίσει να αποδεσμεύεται από συγκεντρωτικά συστήματα διοίκησης και διακυβέρνησης³⁵—αποδέσμευση που είχε αντίκτυπο και στη Βαλκανική. Πολύ σύντομα, η ανεξάρτητη εμφάνιση των *χωροδεσποτών* και στη Δύση—όπως ορθότερα θα ονομάζαμε τους γνωστούς *φρουδάρχες*, εφόσον στην υπό εξέταση εποχή δεν είχε αποκτήσει ακόμα σταθερά χαρακτηριστικά—θα αποδυναμώσει την εξουσία και του αυτοκράτορα της αγίας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Μαζί με αυτούς, οι κόμητες, βαρόνοι, μαρκήσιοι, πρίγκιπες και λοιποί άρχοντες που αρχικά δεν ήταν παρά *missi dominici* (απεσταλμένοι ή τοποτηρητές του αυτοκράτορα), σύντομα αυτονομούνται, έστω και μερικώς, με αποτέλεσμα την εμφάνιση των πρώτων κομητειών και αργότερα των πρώτων πριγκιπάτων, καθένα από τα οποία δεν συμμορφώνεται απαραίτητα σε μια κοινή πολιτική, όπως είδαμε άλλωστε και πιο πάνω. Η στάση τους αυτή αφενός διασφάλιζε την αναγνώρισή τους—και της οικογένειάς τους—άμα τη επιστροφή στους μακρινούς τόπους καταγωγής τους, ενώ αφετέρου αύξανε το μεταξύ τους ανταγωνισμό. Συνεπώς, ο κάθε δυτικός αυτοκράτορας—που διαφέρει από τους δυτικούς βασιλείς μόνο ως προς τη γεωγραφική έκταση της εξουσίας

³⁴ Ανώτερος του τίτλου σεβαστός και σχεδόν ίσος με εκείνου του καίσαρα αποδιδόταν σε μέλη συμμαχικών αριστοκρατικών οικογενειών, βλ. Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, ό.π., σελ. 181 και Lucien Stiernon, *Notes de titulature et de prosopographie byzantines: Sébaste et gambros*, *REB* 23 (1965), σελ. 223.

³⁵ Αφορούσαν ειδικότερα την κληρονομική διαδοχή, το διορισμό εκκλησιαστικών αρχόντων, την αντιμετώπιση επιδημιών, την οικονομική αστάθεια και τους συνακόλουθους ενδημικούς ιδιωτικούς πολέμους μεταξύ μεγάλων χωροδεσποτών, βλ. και Diana Wood, *Medieval Economic Thought*, Cambridge University Press, New York, London 2002, σελ. -6 και 17-41.

του— είχε να αντιμετωπίσει τον ανταγωνιστή Πάπα αλλά και τους πολλούς μικρο-ανταγωνιστές φεουδάρχες που δεν πειθαρχούσαν εύκολα στις εντολές της κεντρικής εξουσίας. Οι τελευταίοι, υποχρεωμένοι να συντονίσουν τη δράση τους σε ζητήματα εμπορίου, εξωτερικής πολιτικής και πολέμου, θα εμπιστευόνται τη διαιτησία άλλοτε στον Πάπα και άλλοτε στον εκάστοτε αυτοκράτορα —παραδοσιακό, ανακηρυγμένο από τον Πάπα ή αυτοανακηρυγμένο.

Μέσω των προαναφερθεισών διαδικασιών, η δυτική *φεουδαρχία*, με την ποικιλία της μεσαιωνικής της έννοιας,³⁶ δηλαδή το πολύπλοκο πλέγμα τοπικών και ημιαυτόνομων εξουσιών ως είδος τοπικής αυτοδιοίκησης —όχι όμως ακόμα άμεσα ή απόλυτα συναρτημένο με την κατοχή γης—, που κοινό χαρακτηριστικό έχει για τους αριστοκράτες της εποχής τη συγγένεια ή τη σχέση και την *απαλλαγή* από την εργασία³⁷ (σε αντιδιαστολή με το Βυζάντιο, όπου η εκχώρηση πρόνοιας ή προνομίων συνεπαγόταν την υποχρέωση *παροχής* στρατιωτικών *υπηρεσιών* στον αυτοκράτορα) σχηματοποιείται ουσιαστικά στην Ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Αρχής γενομένης από τον 11^ο αι. (επί Αλεξίου Κομνηνού), εκεί θα μεταφερθεί *σχετικά* διαμορφωμένη μέσω των διεκδικητών των τίτλων της το 13^ο αιώνα, με τη συνέχιση των Σταυροφοριών και την τελική εγκατάσταση των Βενετών στα 3/8 της πρωτεύουσάς της. Εδώ όμως δεν θα εξελίξει τις γνωστές της μορφές, παρότι θα επηρεάσει τους τοπικούς φορείς εξουσίας, διότι **α**) το φεουδαρχικό σύστημα δεν θα προλάβει να εδραιωθεί εντός Κωνσταντινούπολης, γιατί αυτή θα ανακαταληφθεί το 1261 από μέλη της βασιλικής αυλής στη (Κομνήνεια) Νίκαια και **β**) η εξουσία του αυτοκράτορα θα παραμείνει συγκεντρωτική στον έλεγχο των, έστω διασπασμένων, κτήσεών της.

Για περισσότερο από ενάμιση αιώνα και μέχρι το 1204, η βυζαντινή εξουσία, αναδιαμορφωμένη ως προς τα πρωτεύοντα χαρακτηριστικά της, όχι δηλαδή πλέον με την ανάδειξη μέσω της ευγενούς- αριστοκρατικής καταγωγής αλλά μέσω στρατιωτικών επιτυχιών (που εξασφάλιζαν αριστοκρατική αναγνώριση) και συμμαχιών με ξένες εξουσίες, προσπαθούσε να ελέγξει την επιρροή βενετικών και γερμανικών δυνάμεων σε όμορες περιοχές. Σκοπός ήταν να αποφύγει την επέκτασή τους από τη Μεσόγειο έως τη Μαύρη θάλασσα και έτσι συνήψε συμφωνίες με τις αντιπάλους της Βενετίας, Πίζα,³⁸ Γένοβα,³⁹

³⁶ Ο μεσαιωνικός λατινικός όρος *feudum* =γενικά τμήμα χώρας ή περιοχή προέρχεται από το ουσιαστικό feu (πληθ. feus) που κατέληξε να σημαίνει εδαφικές εκτάσεις υπό φεουδαρχική κατοχή. Ως όρος χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα από το δίκαιο της Σκωτίας, ορίζοντας άλλοτε την ιδιοκτησία γης και άλλοτε την ίδια τη γη. Στην αστουριανή γλώσσα (περιοχών Ισπανίας και Πορτογαλίας) ως επίθετο feu/ fea/ feo, πληθ. feos/ fees =άσχημος, κακός ή ζοφερός. Στα σαρδηνιακά (Καπετανάτο Σαρδηνίας) =βρώμικος. Στα καταλανικά =φέουδο ή αμοιβή/τέλος. Στα γαλλικά, ουσιαστικό feu (πληθ. feux) =φωτιά ή προερχόμενη από την παλαιότερη γαλλική λέξη *fadude* (κάποιος που εκπλήρωσε τον προορισμό/ το πεπρωμένο του) προέρχεται από τη δημόδη λατινική λέξη *fatutus* ή *fatum* =πεπρωμένο. Το επίθετο feu/ feue, πληθ. feus/ feues δηλώνει, πιθανόν στο ίδιο πλαίσιο, τον εκλιπόντα/ νεκρό. Στα νορμανδικά (Jèrriais) =φωτιά και ως ιατρικός όρος =εξάνθημα (rash). Στα βαλλονικά (σημ. Ν Βέλγιο) feu (πληθ. feus) =φωτιά. Στα αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά, επιπλέον και «έριδα»/ «εχθρότητα».

³⁷ Marc Bloch, *Feudal Society 1. The Growth of Ties of Dependence*, London, N.Y. 1962, ενδεικτικά σελ. 61, 110, 141, 145, 167-168, 173, 193, 200, 208, 250-256, 260, 263, 274.

³⁸ Από τον Αλέξιο παραχωρήθηκαν στους Πιζανούς προνόμια ελεύθερης εκφόρτωσης και πώλησης εμπορευμάτων σε όλη την επικράτεια και προνομιακή τελωνειακή μεταχείριση —οι Βυζαντινοί εισέπρατταν 4%

Αμάλφι και, εκτός από τους Ούγγρους, με τους Ρως του Κιέβου. Με την κίνηση αυτή η Κωνσταντινούπολη, μη μπορώντας να ελέγξει τα δυτικά της σύνορα έναντι της Βενετίας, τα ενίσχυε στον Κεράτιο Κόλπο. Όμως οι διαφορές μεταξύ τους περί εμπορικών δικαιωμάτων οδήγησαν σε αλληλοεπιθέσεις, τις οποίες αντιμετώπισε, μετά τον Ιωάννη Β΄, ο αυτοκράτορας Μανουήλ Κομνηνός, ακολουθώντας σε γενικές γραμμές την τακτική του παππού του. Η κίνησή του να εξορίσει Πιζανούς και Γενοβέζους από την Πόλη άφησε όμως ελεύθερο το πεδίο δράσης στους Βενετούς.⁴⁰ Οι διενέξεις εμπορικών ομάδων σε συνοικίες αντιπάλων οδήγησαν σε αιματηρές συμπλοκές, οι οποίες μετά την παρέμβαση των κυβερνήσεών τους έκαναν τον αυτοκράτορα να διατάξει μαζική σύλληψη όλων των Βενετών σε ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια και δήμευση της περιουσίας τους, εξαιτίας της άρνησής τους να αποζημιώσουν τους Γενοβέζους. Τις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν με τους Βενετούς εν αναμονή στο νησί πλέον της Χίου, ανέκοψε πανδημία που ανάγκασε τους τελευταίους να επιστρέψουν για να διαπραγματευτούν εκ του σύνεγγυς με τον Μανουήλ. Οι εχθρικές τους σχέσεις με την αυτοκρατορία συνεχίστηκαν μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1180, οπότε τους αποδόθηκαν επιπλέον προνόμια,⁴¹ μαζί με το δικαίωμα να οικοδομήσουν ολόκληρο νέο τετράγωνο στην Κωνσταντινούπολη, επειδή η παροικία τους είχε αυξηθεί ασφυκτικά.

Η *λατινόφιλη* πολιτική του Μανουήλ αποδοκιμαζόταν από τους υπηκόους του και ιδιαίτερα από τα υψηλότερα στρώματα των αξιωματούχων και συγγενών του, οι οποίοι, όπως είδαμε, είχαν πλέον ισχυροποιημένο ελεγκτικό λόγο στη διοίκηση –και όχι μόνο. Κύρια αιτία ήταν η πρόσκληση Βενετών στην αυτοκρατορική αυλή και οι τιμητικοί τίτλοι που τους απένειμε, μαζί με επικερδείς θέσεις. Αυτή η τακτική έκανε πολυπληθέστερη την αυτοκρατορική *αυλή* και την ίδια στιγμή διασπούσε τις εξουσίες υφιστάμενων αξιωματούχων, δημιουργώντας στο εσωτερικό της αρκετά εκρηκτικό δίπολο, αυτό των κοντινών συγγενών και βυζαντινών αξιωματούχων με τους *νεήλυδες*. Μετά το θάνατο του Μανουήλ Α΄ και την ανάρρηση στην εξουσία της χήρας του, Μαρίας της Αντιόχειας (1145-1182), οι βενετοί θα απολαύσουν την προστασία της για λίγο, ώσπου οι σχέσεις και πάλι θα ανατραπούν από τον εγγονό του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού, Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό (1118-12.9.1185· αυτ. 24.9.1183-12.9.1185), γιο του *σεβαστοκράτορα*⁴² Ισαάκιου Κομνηνού και έκπτωτου από το 1130

αντί 10% από όλα τα ξένα εμπορεύματα, εκτός από εκείνα της Βενετίας. Τους παραχωρήθηκε ιδιαίτερη προκυμαία και επιπλέον συνοικία με σπίτια και αποθήκες· αν έπεφταν θύματα κλοπής ή προσβολής είχαν δικαίωμα άμεσης αποζημίωσης, ενώ είχαν ειδικές θέσεις στον ιππόδρομο και στην Αγία Σοφία. Gerald Walter, *Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο στον αιώνα των Κομνηνών 1081 - 1180*, Αθήνα 1999, σποράδη.

³⁹ Μέχρι πρότινος δραστηριοποιόταν εμπορικά σε διάφορες πόλεις της αυτοκρατορίας χωρίς ιδιαίτερα προνόμια. Ο Μανουήλ της προσέφερε συνοικία και προκυμαία στην Πόλη, *παραπλήσια* με εκείνη των Βενετών και των Πιζανών, τελωνειακά προνόμια όμοια με των Πιζανών και δικαίωμα ίδρυσης πρακτορείων σε όλη την επικράτεια, G. Walter, *Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο*, ό.π.

⁴⁰ D. M. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1992, σελ. 95.

⁴¹ Thomas F. Madden, *Enrico Dandolo & the Rise of Venice*, Baltimore 2003, σελ. 82-83.

⁴² Τιμητικός τίτλος που είχε κερδίσει πρώτος ο πατέρας του και του απονεμήθηκε από τον αδελφό του ως αναγνώριση. Σε καινοφανή για την εποχή σύνθεση των τίτλων *σεβαστός* και *αυτοκράτωρ*, η οποία αντικατέστησε τον τίτλο του *Καίσαρα* (που του είχε απονείμει ο δικός του πατέρας), έστειλε στην πέμπτη θέση τον τίτλο του *σεβαστού* που μέχρι τότε αποδιδόταν μόνο σε βασιλείς. Βλ. Κίμων Εμμανουήλ Πλακογιαννάκης, *Ελληνική*

συναυτοκράτορα του Ιωάννη Κομνηνού⁴³ –παρά τις κατηγορίες για συνομοσία εναντίον του αδελφού του. Εξόριστος από μικρός στις ανατολικές πατρογονικές περιοχές, βρέθηκε μαζί με τον πατέρα του γύρω στο 1122 (ή 1132) στην αυλή των Δανισμεντιδών στη Μελιτινή (κατηγορήθηκε για προδοσία) για έξι χρόνια, ενώ το 1141, επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη, αιχμαλωτίστηκε από τους Σελτζούκους για ένα χρόνο.

Μετά από αυτές τις περιπλανήσεις –για να αντιστοιχίσουμε βυζαντινή διαδικασία ανάδειξης με τις κατοπινές σταυροφορικές επιχειρήσεις– επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου ερωτεύεται την ανιψιά του Ευδοξία, η οποία γίνεται μάλιστα ερωμένη του. Η σχέση αυτή δεν αποτελεί ένα ελάσσονος σημασίας γεγονός, αλλά ένωση διπλωματικής σημασίας, αφού μέσα από αυτή ένας έκπτωτος διεκδικητής του θρόνου επανέρχεται στο προσκήνιο της διαδοχής, παρότι το 1152, κυνηγημένος από τα αδέρφια της Ευδοξίας αλλά και από τον αυτοκράτορα Μανουήλ με την κατηγορία της συνομοσίας, φυλακίζεται για 12 χρόνια. Το 1165 όμως καταφέρνει να δραπετεύσει· κατευθυνόμενος προς την αυλή του ξαδέλφου του, Γιαροσλάβου Οσμομίσιλ της Γαλικίας, αιχμαλωτίστηκε από Βλάχους. Η δραπέτευσή του έθεσε σε κίνδυνο την επανασύνδεσή του με τον Μανουήλ, παρά την επιτυχημένη τους επιδρομή στην Ουγγαρία και την κατάληψη του Σεμλίνου (σημ. Zemun Δ του Βελιγραδίου), γεγονός που επαναφέρει σταδιακά στο προσκήνιο και τις σερβικές δυνάμεις. Αιτία είχε αποτελέσει η επιθυμία του αυτοκράτορα να ορίσει διάδοχό του τον από τριετίας ορφανό Μπέλα Γ΄ της Ουγγαρίας, εγγονό του Στέφανου της Ουγγαρίας και γιο της Ευφροσύνης του Κιέβου (η οποία όμως, ως αντιβασίλισσα μετά το θάνατο του συζύγου της, υποστήριζε στη διαδοχή το νεότερο γιο της Γκέζα), τον οποίο ο ίδιος είχε εκπαιδεύσει.

Η άρνηση του Ανδρόνικου να ορκιστεί πίστη και αφοσίωση στον Μπέλα –που μπορεί να εξηγηθεί με βάση την αναμενόμενη αδυναμία απογόνου/συγγενούς του αυτοκράτορα να αναγνωρίσει την ανωτερότητα μιας κατά τα άλλα νεοφανούς εξουσίας αλλά και με βάση το διπλωματικό/ πολιτικό και στρατιωτικό προηγούμενο που είχε δημιουργήσει στην περιοχή ο Ιωάννης Β΄, σε όχι και τόσο μακρινό παρελθόν– οδήγησε στην απομάκρυνσή του από τη βασιλική αυλή, σε αντάλλαγμα της οποίας του δόθηκε η Κιλικία. Εκεί αιχμαλωτίζει ή, όπως λέγεται, αποπλανά την κόρη του Ροϋμόνδου, Φιλίππα, αδελφή της Μαρίας της Αντιόχειας, δεύτερης συζύγου του Μανουήλ. Εξοργισμένος ο Μανουήλ –και, κυρίως, φοβούμενος ότι θα διεκδικήσει χάρη σε εκείνη μέρος αν όχι όλη την εξουσία του– τον ανάγκασε να εγκαταλείψει την περιοχή και έτσι βρήκε καταφύγιο στην αυλή του Αμάλριχου Α΄ στην Ιερουσαλήμ, ο οποίος του παραχώρησε το αξίωμα του λόρδου της Βυρηττού. Κι εκεί οι θεωρούμενες *ερωτικές* του ανησυχίες –σωστότερα διπλωματικές κινήσεις και προσπάθεια άλωσης της εξουσίας– θα επικεντρωθούν στην αποπλάνηση της χήρας του Βαλδουίνου Γ΄,

Ανατολική Αυτοκρατορία των Μέσων Αιώνων: Ενεργοί Τίτλοι και Αξιώματα στο Βυζάντιο, Εθιμοτυπία- Διοίκηση- Στρατός, Θεσσαλονίκη 2001, σελ.33-36, όπου αναλυτικά το απόσπασμα από την περιγραφή της Άννας Κομνηνής.

⁴³ Βλ. C. M. Brand, Komnenos Isaac, *ODB*, σελ. 1144 όπου και γενεαλογικό δέντρο.

Θεοδώρας Κομνηνής, επίσης ανιψιάς του (κόρη του αδελφού του Ισαάκιου). Η Θεοδώρα απόδρασε με το θείο της στην αυλή του σουλτάνου της Δαμασκού μη νιώθοντας ασφαλές εκεί, το ζεύγος ταξίδεψε μέσω Καυκάσου και Μικράς Ασίας στην αυλή του Γεώργιου Γ΄ της Γεωργίας, που του παραχώρησε ανατολικές κτήσεις στην Καχετία. Στη συνέχεια εγκαταστάθηκαν με τη Θεοδώρα στο Οιναίον (ακτές Μαύρης θάλασσας μεταξύ Τραπεζούντας και Σινόπης), από όπου παρουσιάστηκαν αλυσοδεμένοι στον αυτοκράτορα για να ζητήσουν συγχώρεση και να επανέλθουν στην (αυτο)εξορία τους στο Οιναίο.

Οι προσωπικές/ερωτικές λεπτομέρειες των παραπάνω κινήσεων –που συγκαλύπτουν το ρόλο της γυναίκας ως φορέα εξουσίας– αποσπών την προσοχή και από το γεγονός ότι, έχοντας διατρέξει ουσιαστικά το σύνολο των πρώην και νυν βυζαντινών κτήσεων ή/και έχοντας έρθει σε επαφή με το σύνολο των εμπορικών εταιρών των βυζαντινών, δυο χρόνια μετά το θάνατο του Μανουήλ και την ανάληψη του θρόνου από την αυτοκράτειρα Μαρία, ο Ανδρόνικος καταφέρνει έτσι να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη ως διεκδικητής της εξουσίας –όπως φοβόταν ο Μανουήλ. Εκεί, επωφελούμενος από τη δυσaréσκεια των Κωνσταντινοπολιτών εξαιτίας των προνομιακών *χορηγιών* τίτλων και αξιωμάτων στους *Λατίνους* της Πίζας, Γένοβας και Βενετίας, θα προκαλέσει έκρηξη στάσεων, με πρώτες την αποστασία του διοικητή του βυζαντινού ναυτικού Ανδρόνικου Κοντοστέφανου και του στρατηγού Ανδρόνικου Άγγελου που διοργάνωσαν την είσοδό του στην πρωτεύουσα. Χρισμένος *συναυτοκράτορας* του ανήλικου διαδόχου και ανιψιού του Αλέξιου, τον απομάκρυνε μαζί με τη μητέρα του και, παρότι 65 ετών, παντρεύτηκε τη μόλις 12ετή γαλλίδα πριγκίπισσα Άννα, χήρα του Αλέξιου,⁴⁴ εξασφαλίζοντας έτσι τη σύμπραξη και των δικών της συγγενών.

Μετά την ανάληψη του θρόνου του δόθηκε η προσωινμία *«λαόφιλος»*, λόγω της διαταγής του το 1182 να σφαγιάζεται όποιος διέπρατε αδίκημα, υπεξαίρουσε χρήματα ή παρακώλυε το κράτος. Συνέπεια ήταν η καταστροφή της λατινικής συνοικίας από εξοργισμένο πλήθος που υποκίνησαν οι συνεργάτες του (Απρίλιος 1182), γνωστή ως *σφαγή των Λατίνων* της Κωνσταντινούπολης –γεγονός που υποδεικνύει τη διαφωνία του με την ανεκτική στους Λατίνους πολιτική των προκατόχων του.⁴⁵ Για να αντισταθμιστούν τα βίαια χαρακτηριστικά της απόφασης αυτής χρειάστηκε στις πηγές να διογκωθούν περιγραφές γύρω από το πως γέμισαν τα άδεια αυτοκρατορικά θησαυροφυλάκια και πως οι καταπιεσμένοι πολίτες βρήκαν ανάπαυλα, ενώ η πόλη ανανεώθηκε με κατασκευές οχυρών και κάστρων. Αμέσως μετά την καταστροφή των εμπορικών συνοικιών και την πώληση των Ιταλών ως σκλάβων στους Τούρκους –γεγονός που φανερώνει και σύμπραξη με τις δυνάμεις που πλέον κατείχαν τα πατρογονικά Κομνήνεια εδάφη της Μικράς Ασίας–, σειρά είχαν οι (λατινόφιλοι) Βυζαντινοί

⁴⁴ Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*, 1.275: «Τῆς δὲ μυσταρᾶς πράξεως ταύτης οὕτω τετελεσμένης, οἰκτρῶς ἀρμόζεται Ἀνδρονίκῳ πρὸς συμβίωσιν Ἄννα ἢ τοῦ βασιλέως Ἀλεξίου μνηστή, θυγάτηρ οὐσα τοῦ τὴν ἀρχὴν τῶν Φράγγων διέποντος. Καὶ οὐκ ἤσχυνετο Κρονίων ἀπόζων ἀνεψιοῦ γυναικὶ μιλοπαρήῳ καὶ τρυφερᾷ καὶ μήπω τὸ ἐνδέκατον ἔτος ἐξηγυκία μέλλον ἀθεμίτως συγκατακλίνεσθαι καὶ παραγαλίζεσθαι ὃ πέπων τὴν ὀμφακίζουσαν, ὃ ὑπέρορος τὴν ἡλικίαν τὴν ὀρθοτίτηθον νεάνιδα. ὃ ρικνὸς καὶ χαλαρὸς τὴν ῥοδοδάκτυλον καὶ δρόσον ἔρωτος στάζουσαν».

⁴⁵ Al. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, τ. 2, Wisconsin 1958, σελ. 446.

προστάτες τους και πολιτικοί του αντίπαλοι: Η κόρη του Μανουήλ Μαρία *Πορφυρογέννητη* δηλητηριάζεται με το σύζυγό της Ρενιέ Μομφερατικό, παρότι εκείνη παρακίνησε την παρέμβαση του θείου της, η αυτοκράτειρα θανατώνεται μετά από εκβιαστική απόσπαση της υπογραφής του γιου της, ο οποίος αναγκάστηκε σε δημόσια αποδοχή του θείου του ως συναυτοκράτορα από τη στέγη ναού στη Χάλκη, όπου εν συνεχεία θανατώθηκε.⁴⁶

Η επιθετική πολιτική του Ανδρονίκου Α΄ ως τελευταίου για την περίοδο Κομνηνού αυτοκράτορα φαίνεται να έχει αποδέκτες πλούσιους γαιοκτήμονες, στους οποίους επέβαλε αναδιανομή της γης υπέρ των δικών του συμμάχων. Με αφορμή αυτή, μέλη της οικογένειας των Αγγέλων χρησιμοποιούν τη δύναμη των στοχευόμενων από τον Ανδρόνικο Α΄ γαιοκτημόνων και τον ανατρέπουν από το θρόνο. Εκείνος προσπαθεί ανεπιτυχώς με τη νεαρή σύζυγό του να δραπετεύσει στην Κριμαία. Συλλαμβάνεται όμως και βρίσκει τραγικό θάνατο στην Κωνσταντινούπολη ή στην Κύπρο. Η σχετική με την περίπτωσή του αφήγηση μας βοηθά να καταλάβουμε το πλήθος των αντικρουόμενων πλευρών που αναδεικνύονται ή αποσιωπούνται καθώς και το συνακόλουθο κερματισμό της Κωνσταντινούπολης και της επικράτειας που ολοένα επιτείνεται. Επιπλέον, διασώζει την αγωνία των προνομιούχων νέων *αριστοκρατικών τάξεων* που είχαν αναδυθεί από την εποχή του Αλέξιου να διατηρήσουν τα προνόμιά τους. Εφεξής, το μίσος του ενός εμπλεκόμενου για τον άλλο θα αναπαράγεται με την πρώτη ευκαιρία, τροφοδοτώντας έτσι νέες αφηγήσεις των ιστορικών της εποχής, υποστηρικτικές άλλες της αυτοκρατορικής πλευράς, άλλες εκείνης των δυτικών δυνάμεων ή μιας τρίτης, εκείνης των συνεχώς αναδυομένων νέων *αριστοκρατών*.

Επανερχόμενοι στη διαμάχη εντός της αυτοκρατορίας αλλά και εντός των νέων και παλαιών *αριστοκρατικών* ομάδων που θα διαπλακούν με μέλη της αριστοκρατίας των όμορων χριστιανικών κρατών της Χερσονήσου, διαπιστώνουμε ότι τον Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό αντικαθιστά με τις ευλογίες των καταπιεσμένων αριστοκρατών ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος, ενεργά εμπλεκόμενος στη θανάτωση των προκατόχων εκείνου. Με την άνοδό του στο θρόνο, εγκαθιδρύεται στο Βυζάντιο ο *Οίκος των Αγγέλων*, ο οποίος έχαιρε της υποστήριξης νέων *αριστοκρατών* που ο Ανδρόνικος φαίνεται ότι είχε προσπαθήσει να κρατήσει πειθήνιους υπό τον έλεγχό του, αποδεικνύοντας έτσι την οικονομική και κοινωνική κατάσταση των πρώην εξεγερμένων αλλά και τη συνεχή ανάδειξη νέων τιτλούχων/ φορέων εξουσίας, αυτή τη φορά και εκτός συνόρων: Πρώτη μέριμνα του Ισαάκιου ήταν να ενισχύσει τη θέση του με δυναστικούς γάμους το 1185 και 1186: Η ανιψιά του Ευδοκία Αγγελίνα παντρεύτηκε τον συνονόματο γιο του Στέφανου Νεμάνια της Σερβίας. Η αδελφή του Θεοδώρα παντρεύτηκε τον ιταλό μαρκήσιο Κονράνδο Μομφερατικό, πρώην σύμμαχο του Μανουήλ Κομνηνού. Τον Ιανουάριο του 1186 ο ίδιος ο Ισαάκιος παντρεύτηκε την κόρη του ούγγρου βασιλιά Μπέλα Γ΄, Μαργαρίτα (βαφτίστηκε Μαρία). Η Ουγγαρία, μια από τους μεγαλύτερους και

⁴⁶ Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*, ό.π., σελ. 260-274.

ισχυρότερους τότε γείτονες της αυτοκρατορίας του προσέφερε, μέσω του γάμου, το πλεονέκτημα της υψηλής αριστοκρατικής καταγωγής, δεδομένου ότι σχετιζόταν με βασιλικές οικογένειες του Κιέβου και της αγίας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, την Ιταλία, Προβηγκία και παλαιότερες βυζαντινές δυναστείες. Ενισχυμένος από τις νέες του αυτές συμμαχίες (που του προσέφεραν αναβάθμιση, στρατό, έσοδα από νέους φόρους, έξοδο σε μέχρι πρότινος απομακρυσμένα εμπορικά κέντρα) ανέλαβε στρατιωτική δράση: Το 1185 ενισχυμένα βυζαντινά στρατεύματα διέλυσαν τις δυνάμεις του νορμανδού βασιλιά της Σικελίας Γουλιέλμου Γ' που την εποχή του Ανδρόνικου είχε καταλάβει περιοχές έως τη Θεσσαλονίκη, στερώντας του ένα από τα σπουδαιότερα αυτοκρατορικά κέντρα με νομισματοκοπείο.⁴⁷

Η συνέχεια της βασιλείας του δεν υπήρξε αντάξια της δραστήριας εκκίνησής της: Σε στρατιωτικό επίπεδο ο Ισαάκιος δεν μπόρεσε να ανακτήσει νησιά του Ιονίου που είχαν καταληφθεί από το στόλο του Γουλιέλμου Β' το καλοκαίρι του ίδιου έτους. Σε διοικητικό επίπεδο ο Ισαάκιος δεν κατάφερε να διοικήσει ικανοποιητικά, ελλείπει του συγκεντρωτισμού του Ανδρόνικου ή λόγω των σχέσεων του νέου αυτοκράτορα με τους μεγαλογαιοκτήμονες. Έτσι, την εποχή που η αυτοκρατορία προσφέρει έξοδο στην εξουσία σε ολοένα και περισσότερες δυνάμεις, περιλαμβανομένων και των βαλκανικών, επανήλθαν η παταχθείσα από τον προκάτοχό του διαφθορά των υπαλλήλων και η εξαγορά τίτλων και προνομίων, ως βασικά στοιχεία της διοίκησης. Την ίδια στιγμή, παρότι το μίσος για τους Δυτικούς δυνάμωνε, οι εμπορικές και ναυτικές σχέσεις των δυο πλευρών σταδιακά θα αποκατασταθούν από το 1184. Ο τρόπος αποκατάστασής τους είναι εύγλωττος για την εξέλιξη του κεντρικού υπό εξέταση θέματός μας: Η αποζημίωση 1.500 χρυσίων που αξίωνε η Βενετία για τις απώλειες του 1171, η αδυναμία και άρνηση αποπληρωμής της από το νέο ηγεμονικό *οίκο* – μάλλον λόγω μη αναγνώρισης της οφειλής ως *ίδιας*– και οι επιθέσεις που δεχόταν η Βενετία από τους νορμανδούς γείτονές της θα λειτουργήσουν ως δικαιολογία για τις σταδιακά αυξανόμενες επιθέσεις και εγκαταστάσεις δυτικών δυνάμεων στη Χερσόνησο: εκτός από τη λεηλασία της Θεσσαλονίκης, οι γερμανοί αυτοκράτορες Φρειδερίκος Μπαρμπαρόσα και Ερρίκος Δ' θα απειλήσουν την πρωτεύουσα.⁴⁸

Ο άρτι εστεμμένος Ισαάκιος στο παραπάνω χρέος θα προσθέσει και νέο, το οποίο θα εντείνει την καταπίεση που προήλθε από τους κατακόρυφα αυξημένους φόρους του για την πληρωμή των προηγούμενων χρεών και των στρατευμάτων του καθώς και για τη χρηματοδότηση του γάμου του. Το τελευταίο αυτό γεγονός, παράλληλα με την απαξίωση αιτημάτων από νέους αριστοκράτες εκτός της αυτοκρατορίας για απόδοση *μερίδας* από τις κτήσεις της αυτοκρατορίας, οδήγησε σε εξέγερση των Βουλγάρων στα τέλη του 1185 –την εξέλιξη της οποίας αναλυτικά θα παρακολουθήσουμε στα επόμενα κεφάλαια. Το 1187, ο Αλέξιος Βρανάς, νικητής εναντίον των Νορμανδών, εστάλη να καταπνίξει την εξέγερση των

⁴⁷ Βλ. David R. Sear, *Byzantine coins & their values*, London 1996, 2^η έκδοση.

⁴⁸ J.V.A. Fine (1994), σελ. 60.

Βουλγάρων, αλλά αντ' αυτού εξεγέρθηκε εναντίον του αυτοκράτορά του. Στην προσπάθειά του να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη, σκοτώθηκε από το γαμπρό του Ισαάκιου, Κονράνδο Μομφερατικό. Σε αντάλλαγμα, την ίδια χρονιά συνήφθη συμφωνία η δημοκρατία της Βενετίας να παράσχει 40-100 γαλέρες έναντι εμπορικών παραχωρήσεων. Με διάσπαρτες δυτικές δυνάμεις ποικίλης καταγωγής στην επικράτειά του και υποχρεωμένος για τις υπηρεσίες που κάποιες από αυτές του προσέφεραν, ο Ισαάκιος θα αντιμετωπίσει το 1189 το αίτημα του Φρειδερίκου Μπαρμπαρόσα να διασχίσει μέσω του εγκάρσιου οδικού άξονα, της βασιλικής οδού, την αυτοκρατορία, ώστε να μεταβεί στους Αγίους τόπους –η γνωστή ως Γ΄ σταυροφορία. Έχοντας συμμαχήσει με τον Σαλατίν, ο Ισαάκιος προσπάθησε να τον εμποδίσει. Σε αντίποινα, ο στρατός του Μπαρμπαρόσα κατέλαβε τη Φιλιππούπολη.⁴⁹ Έτσι, ο Ισαάκιος αναγκάστηκε να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του το 1190. Την αυξανόμενη αποσταθεροποίηση επιδείνωσε η μεγάλη ήττα των Βυζαντινών από τους Βούλγαρους στη μάχη της Αρκαδιούπολης το 1194 που ακολούθησε την εξέγερση και τις επιθέσεις των αδελφών Ασέν εναντίον θέσεων στις αποδυναμωμένες από τους Δυτικούς βυζαντινές περιοχές Μακεδονία και Θράκη.

Μετά την ήττα του, ο Ισαάκιος απετάνθη για βοήθεια στον ούγγρο σύμμαχο και συγγενή του, βασιλιά Μπέλα Γ΄. Το σχέδιο προέβλεπε επίθεση του Βυζαντίου από το νότο και εισβολή της Ουγγαρίας στα εξεγερμένα ΒΔ βουλγαρικά εδάφη με σκοπό την κατάληψη Βελιγραδίου, Μπρανίτσεβο και Βιδινίου, αλλά το σχέδιο απέτυχε. Ενώ προετοιμαζόταν για μια ακόμη επίθεση εναντίον της Βουλγαρίας το 1195, ο Αλέξιος Άγγελος, μεγαλύτερος αδελφός του αυτοκράτορα τον οποίο ο τελευταίος είχε ελευθερώσει από αιχμαλωσία στην Αντιόχεια και είχε περιβάλει με τιμές, εκμεταλλευόμενος απουσία του Ισαάκιου, αυτοανακηρύχθηκε αυτοκράτορας από στρατιώτες, όχι από τους γαιοκτήμονες-αριστοκράτες, όπως ο αδελφός του. Για να ικανοποιηθεί το κοινό αίσθημα των υποστηρικτών του και να αποδυναμωθεί ο προκάτοχος Ισαάκιος, ο Αλέξιος τον τύφλωσε και τον φυλάκισε στην Κωνσταντινούπολη. Επιδιώκοντας να σταθεροποιηθεί στην εξουσία που είχε σφετεριστεί, απέβαλε το επίθετο των Αγγέλων και χρησιμοποίησε αυτό της γιαγιάς του Θεοδώρας Κομνηνής: Μετονομάστηκε Αλέξιος Γ΄ Κομνηνός για να περιβληθεί περισσότερη λαμπρότητα αλλά και για να διακηρύξει τη σύμπλευση με την προαναλυθείσα πολιτική της δυναστείας, βάσει της οποίας άλλωστε είχε αναδειχτεί ο ίδιος και ο Οίκος του.

Παρότι στηριγμένος καταρχάς στην αντιλατινική παράταξη για να αναρριχηθεί στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης, ο Αλέξιος Γ΄ επεδίωξε έπειτα προσέγγιση με τον παπικό θρόνο, συγχάιροντας με επιστολή τον Πάπα Ιννοκέντιο Γ΄ για την εκλογή του (1198) και προτείνοντάς του συμμαχία. Όταν ο Πάπας του γνωστοποίησε με απεσταλμένους ότι η συμμαχία προϋποθέτει την ένωση των Εκκλησιών, ο Αλέξιος Γ΄ παρατήρησε με νέα επιστολή

⁴⁹ Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997, σελ. 658.

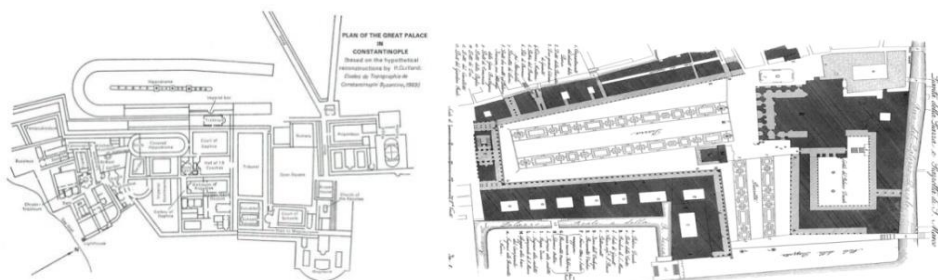
και αξιομνημόνευτη διπλωματικότητα ότι η ένωση δεν ήταν υπόθεση του αυτοκράτορα αλλά οικουμενικής συνόδου. Ανάλογου περιεχομένου επιστολή του Ιννοκέντιου Γ΄ επιδόθηκε έτσι στον πατριάρχη Ιωάννη Β΄ Καματηρό. Με αυτό τον τρόπο, ο Αλέξιος Γ΄ κατάφερε να επανεκκινήσει συζητήσεις με τον ηγεμόνα των αρμενίων Λέοντα Β΄ για την ένωση ορθόδοξης και αρμενικής Εκκλησίας. Η σύνοδος των αρμενίων προκαθημένων στην Ταρσό δέχτηκε τους βυζαντινούς όρους το 1196 αλλά οι μετέπειτα συζητήσεις στην Κωνσταντινούπολη προσέκρουσαν σε αδιέξοδο, λόγω των υπερβολικών βυζαντινών αξιώσεων, με αποτέλεσμα τη ματαίωση της ένωσης. Ο Αλέξιος Γ΄, επικεντρωμένος στην εκκλησιαστική διπλωματία, προσέβλεπε κυρίως στην ενοποίηση των μικρασιατικών εδαφών που πλέον ήλεγχαν οι Σελτζούκοι, έθετε όμως σε κίνδυνο τους υπόλοιπους τομείς του βυζαντινού κράτους πχ. την οικονομία, την εξωτερική πολιτική, το στρατό, κλπ. που τις προηγούμενες δεκαετίες κινούνταν διπλωματικά υπέρ των Δυτικών.

Η πολιτική προώθησης των συμφερόντων συγκεκριμένων συμμαχικών δυνάμεων έναντι άλλων οδήγησαν την αυτοκρατορία σε μεγάλη οικονομική ύφεση και ανάλογες ελλείψεις: Το άλλοτε κραταίο βυζαντινό ναυτικό είχε μειωθεί σε μόνο 30 γαλέρες το 1196, γεγονός που φανερώνει τους λόγους επαναδιαπραγμάτευσης με τους δυτικούς δανειστές λόγω της ναυτικής εξάρτησης από εκείνους. Οι ταλαντεύσεις του βαριά υπόχρεου στους Δυτικούς Αλέξιου τον απομάκρυναν από τις διαπραγματεύσεις μαζί τους, με αποτέλεσμα να χάσει την υποστήριξη των συμμάχων του προκατόχου του εντός και εκτός συνόρων. Το 1203, ο γιος του Ισαάκιου, έχοντας διαμοιράσει αφειδώς υποσχέσεις για ανταλλάγματα, κατόρθωσε να προσεγγίσει τους Βενετούς, να επανακτήσει το θρόνο και να χρισθεί συμβασιλέας του φυλακισμένου πατέρα του. Σε αυτή τη συγκυρία και μετά από οχτώ χρόνια, ο Ισαάκιος διεκδικεί εκ νέου το θρόνο, μετά τη φυγή του Αλεξίου Γ΄ από την πρωτεύουσα, χάρη στην άφιξη σταυροφόρων προς υποστήριξη του γιου του.

Στα τέλη του Ιανουαρίου του 1204 και ενώ η Βασιλεύουσα ήταν μοιρασμένη μεταξύ δυο αδύναμων αυτοκρατόρων, η ανάγκη αντιμετώπισης ληστρικών επιδρομών από Δυτικούς σε αντίποινα για τη μη καταβολή αποζημιώσεων για τα απολεσθέντα προνόμιά τους, αύξησε την επιρροή του *πρωτοβεστιάριου* Αλέξιου Δούκα Μούρτζουφλου. Αυτός, επικεφαλής της αντιλατινικής παράταξης, εκμεταλλεύτηκε τις ταραχές στην πρωτεύουσα, συνέλαβε και φυλάκισε τον Ισαάκιο. Με τη βοήθεια, των συμμάχων του Βαράγγων, στέφθηκε αυτοκράτορας (Φεβρουάριος 1204), αλλά σε μερικές ημέρες ο Ισαάκιος Β΄ πέθανε όπως λέγεται από σοκ, ενώ ο Αλέξιος Δ΄ στραγγαλίστηκε. Απαλλαγμένος από τους υπόλοιπους διεκδικητές του θρόνου, ο Αλέξιος Ε΄ οργάνωσε την άμυνα της Κωνσταντινούπολης, ανακόποντας την πρώτη έφοδο των Δυτικών το 1204, όχι όμως τη δεύτερη (12 Απριλίου), οπότε η Κωνσταντινούπολη κατελήφθη για πρώτη φορά από ξένους (βλ. χάρτη Παράρτημα

σελ. V). Ο Μούρτζουφλος κατόρθωσε να διαφύγει,⁵⁰ ενώ οι φάλαγγες των σταυροφόρων επιδόθηκαν σε πρωτοφανές όργιο σφαγών, λεηλασιών και άλλων κακουργημάτων.

Η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης συνέπεσε με την πιο κρίσιμη διάσπαση του βυζαντινού κράτους, το οποίο, εκτός από τον έλεγχο των εξωτερικών οικονομικών δυνάμεων που έπρεπε να αντιμετωπίσει στα σύνορα και στο υπό τον έλεγχό του εμπορικό δίκτυο, έπρεπε να προσθέσει 1) την ανακατάληψη του κέντρου του και τη στρατιωτική του θωράκιση, αφού οι Δυτικοί έχοντας καταλάβει την πρωτεύουσα θα επεκτείνονταν στο σύνολο της επικράτειάς του και 2) την αδυναμία ομαλοποίησης του ελέγχου της διοίκησης, των εσωτερικών υποθέσεων και των οικονομικών του πόρων, λόγω του επιπλέον κερματισμού που επέφερε η κατάκτηση. Οι δύο αυτοί νέοι παράγοντες θα αποδειχτούν κρίσιμοι στην αναδιαμόρφωση των σχέσεων με τους βαλκάνιους γείτονές τους, οι οποίοι, όπως είδαμε, ήταν ήδη ενταγμένοι στις περί το Βυζάντιο διαμάχες, λόγω της διάβασης των δυτικών δυνάμεων από τις περιοχές τους. Επιπρόσθετα, το μέγεθος της καταστροφής της Πόλης το 1204, μετά την τριήμερη πρώτη λεηλασία της, θα αποβεί καταλυτικό στη συνείδηση των βυζαντινών και του συνόλου των ορθοδόξων, αφού τόσο ο πληθυσμός όσο και τα μνημεία της βρέθηκαν στο έλεος των επιτιθέμενων. Τη φορά αυτή ο απόηχος θα διατηρηθεί αμείωτος, αφού μεγάλο μέρος του πλούτου της, εάν δεν καταστράφηκε, μεταφέρθηκε στη Βενετία ως λάφυρα, γεγονός που αναδεικνύει και σε συμβολικό επίπεδο τις πολλαπλές διαστάσεις του κερματισμού-διαμελισμού-διασποράς –που επέτασσε επίσης την επαναφορά στο κέντρο.

Τοπογραφικοί χάρτες του Μεγάλου Παλατιού, αριστερά (Πηγή: Ellis Davidson, *The Viking Road to Byzantium*, George Alan & Unwin Ltd 1976, σελ. 184) και δεξιά της πλατείας του Αγίου Μάρκου στη Βενετία (Πηγή: *La Piazza di San Marco in Venezia*, descritta da Antonio Quadri e rappresentata in XVI. tavole rilevate ed incise da Dionisio Moretti, Venezia 1831).

Αξιοσημείωτη είναι η ομοιότητα της χωροταξικής διάταξης των μερών της πλατείας του Αγίου Μάρκου (παλάτι του Δόγη) με εκείνη του Μεγάλου Παλατιού της Κωνσταντινούπολης που φαίνεται συμβολικά να προεκτείνει στον συγκεκριμένο χώρο την αναφερθείσα διασπορά. Η εικόνα ολοκληρώνεται εάν αντιπαραβάλουμε και την εσωτερική ομοιότητα που προσπάθησαν να πετύχουν οι Βενετοί, με τη μεταφορά των κλεμμένων λειψάνων και του διακόσμου της Αγίας Σοφίας.

Στην αντίπερα δυτική πλευρά, η σχετική σταθεροποίηση των δύσκολων οικονομικών συνθηκών λόγω της εκτόνωσης των εντάσεων, μέσω των Σταυροφοριών, προσέφερε ήδη νέες

⁵⁰ Ο Αλέξιος Ε΄ λέγεται ότι συνελήφθη και θανατώθηκε από σταυροφόρους αφού κατέφυγε στον πεθερό του στη Μοσυνούπολη (Δ της Κομοτηνής) ή στο Μοριά, βλ. William Plate, Alexios V Doukas, William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology* 1, Boston 1867, σελ. 131.

διεξόδους τόσο στους ευγενείς όσο και τους κατοίκους των πόλεων αλλά και της υπαίθρου: Νέα εδάφη εκχερσώνονταν (π.χ. δάση) για να προσαρτηθούν και να καλλιεργηθούν – αναγνωρισμένα ως *ιδιοκτησία*– εξαιτίας της έλλειψης πεδινών εκτάσεων, ενώ η επέκταση των συνόρων αύξανε τις υπάρχουσες αγορές, με την ιταλική ναυτιλία να θέτει υπό αμφισβήτηση την ισλαμική κυριαρχία στη Μεσόγειο και να έχει ήδη επιβληθεί σε εκείνη των *αδελφών χριστιανών*, των βυζαντινών (βλ. χάρτες Παράρτημα έως σελ. V).

Πιθανότατα εξαιτίας της τελευταίας αλλά σίγουρα εξαιτίας της απόλυτης κυριαρχίας των Βενετών έναντι των υπολοίπων συμμάχων τους λόγω της επιτυχούς κατάληψης της Κωνσταντινούπολης, δημιουργήθηκε η αναγκαιότητα οικονομικής ανάπτυξης και των υπολοίπων δυνάμεων, μέσα από τη διεκδίκηση-κατάκτηση τμημάτων της αυτοκρατορίας, έναντι τώρα πλέον και των *αδελφών καθολικών* (νέα εκπεφρασμένη διάσπαση-*κερματισμός*). Οι τεταμένες σχέσεις που επήλθαν από την απογοήτευση μερικών από τους τελευταίους, έκαναν απαραίτητη τη συνέχιση της προπαγάνδισης της ανάγκης για *Ειρήνη του Θεού* (*Pax Dei*). Αυτού του είδους η ειρήνη μετουσίωσε τις παρεμβάσεις-εκτροπές από την προσυμφωνημένη πορεία –αρχικά κυρίως προς τα παράλια της Χερσονήσου– προς όφελος και προστασία των *αναξιοπαθόντων*, συνδέοντας πλέον τους αδικημένους από την *Partitio Romaniae* συμπολεμιστές των Βενετών με τα λόγια του Πάπα Ουρβανού Β΄ (Όττο του Λαγκερί ή του Σατιγιόν συρ Μαρν, 1042-29.7.1099) κατά την κήρυξη της Α΄ Σταυροφορίας (1095) από την έδρα του τον Άγιο Πέτρο της Ρώμης. Για πολύ περισσότερο από δύο αιώνες, με σκοπό την *Ανάκτηση* (*Reconquista*),⁵¹ η χριστιανική κοινωνία επρόκειτο να υποστεί την παγίωση πληθώρας μεταλλάξεων και κερματισμών. Παράλληλα, νέες ευκαιρίες θα παρουσιάζονται ως αξίωση για τους κατά περίπτωση ευνοημένους και αδικημένους, με έκφραση κυρίως οικονομική (βλ. χάρτες Παράρτημα σελ. III-V).

Το 1204 μεταλλάξεις θα αποτυπωθούν και στο τυπικό της εξουσίας με τη στέψη του Βαλδουίνου Α΄ της Φλάνδρας ως αυτοκράτορα στην Αγία Σοφία που επισφράγισε την κυριαρχία του ανάμεσα στους διεκδικητές του στέμματος Δόγη της Βενετίας, Ερρίκο Δάνδολο και Βονιφάτιο Μομφερατικό. Αξιοσημείωτη είναι η συμβολική ένδυση του Βαλδουίνου κατά τη στέψη: Πιθανότατα φορούσε τα κλεμμένα αυτοκρατορικά ενδύματα και υποδήματα του Αλέξιου⁵² και κόσμημα που αγοράστηκε από τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό έναντι 62.000 μάρκων. Η στέψη του δυτικού αυτοκράτορα, στα 3/8 των εδαφών, με τα μισά

⁵¹ Όπως είχε διατυπωθεί από τον Πάπα Αλέξανδρο Β΄, σχεδόν τριάντα χρόνια πριν το 1063, με την άφεση αμαρτιών στους πολεμιστές που θα μάχονταν στην Ισπανία κατά των μουσουλμάνων.

⁵² Σύμφωνα με τον Βιλεαρδουίνο και πάλι: «...ο μαρκήσιος Βονιφάτιος Μομφερατικός που ήταν κοντά στη Θεσσαλονίκη, αιχμαλώτισε τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ -εκείνον που είχε βγάλει τα μάτια του αυτοκράτορα Ισαάκιου- και την αυτοκράτειρα σύζυγό του. Και έστειλε τα άλικα υποδήματα και τα αυτοκρατορικά άμφια στον αυτοκράτορα Βαλδουίνο, τον κύριό του, στην Κωνσταντινούπολη, και ο αυτοκράτορας εξέλαβε την πράξη πολύ θετικά. Λίγο μετά, ο μαρκήσιος έστειλε τον αυτοκράτορα Αλέξιο και την αυτοκράτειρα σύζυγό του στο Μομφεράτ, για να φυλακιστούν εκεί.»: *Memoirs or Chronicle of The Fourth Crusade and The Conquest of Constantinople*, London, 1908, §81: Medieval History Sourcebook, <http://www.fordham.edu/halsall/basis/villehardouin.asp> προσπ. 28.03.2013, η μετάφραση δική μας.

κόσμια κλεμμένα και τα υπόλοιπα αγορασμένα, απείχε πολύ από το μοντέλο της εξουσίας που επιθυμούσε να υποκαταστήσει. Παρόμοια, ούτε η εξουσία του αντιστοιχούσε στο τελετουργικό και το νέο τίτλο του: Παρότι εστεμμένος αυτοκράτορας, ο Βαλδουίνος δεν κατείχε παρά ένα τμήμα της Πόλης και γειτονικές αλλά απομακρυσμένες περιοχές στην ευρωπαϊκή και ασιατική πλευρά. Ακόμα όμως και τον έλεγχο των περιοχών αυτών, λόγω της ιδιαιτερότητας του δυτικού μοντέλου διακυβέρνησης των επιμέρους τόπων που αναφέραμε (δηλαδή της ανεξάρτητης από την κεντρική διοίκηση *χωροδεσποτείας*), δεν τον ασκούσε απευθείας και δεν του ανήκε εξολοκλήρου, όπως δείχνει η *Partitio Romaniae*. Στην ήδη διαιρεμένη λοιπόν ορθόδοξη πρωτεύουσα, ο νέος ρωμαιοκαθολικός *συν-διοικητής* της εισήχθη αποδυναμωμένος και με διαιρεμένη εξουσία. Απέναντί του είχαν ήδη αναπτυχθεί οι ανασυνταγμένες βυζαντινές δυνάμεις στη Θράκη, Ήπειρο και Θεσσαλονίκη.⁵³ Παράλληλα με αυτές, θέση μάχης λάμβαναν οι ανερχόμενες και εν αναμονή δυνάμεις Βουλγάρων και Σέρβων και οι Δυτικοί αδικημένοι αντεκδικητές ή συνδικδικητές μεριδίου από την άρτι καταληφθείσα αυτοκρατορία: όλοι αυτοί θα αποτελέσουν τα κέντρα αντίστασης στην εξουσία του πρώτου δυτικού αυτοκράτορα.

Στον αυξανόμενο ανταγωνισμό που δημιούργησαν σταδιακά οι παραπάνω κοινωνικές, οικονομικές και στρατιωτικές συνθήκες στο διευρυμένο αλλά και διασπασμένο χώρο της Χερσονήσου, ο Δάνδολο θα αντιμετωπίσει αρχικά τον πρώην σύμμαχό του Βονιφάτιο Μομφερατικό στην περιοχή της Μακεδονίας. Στηριγμένος κι αυτός στις σχέσεις του με τη βυζαντινή αυτοκρατορική οικογένεια (ο νεότερος αδελφός του Ρενιέ ήταν σύζυγος της Μαρίας Πορφυρογέννητης, κόρης του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού και οι δυο δολοφονήθηκαν κατά τον σφετερισμό του Ανδρόνικου), προσπάθησε να δημιουργήσει προς όφελός του ανεξάρτητη εξουσία με κέντρο τη Θεσσαλονίκη που είχε δοθεί στον αδελφό του⁵⁴ μετά το γάμο του ως *πρόνοια*, τα χαρακτηριστικά της οποίας θυμίζουν περισσότερο τις *χορηγίες* του Αλέξιου Κομνηνού. Ως τέτοια, κάνει περισσότερο κατανοητή την επιμονή του Βαλδουίνου να επιτεθεί στη Θεσσαλονίκη, πολύ περισσότερο που υπήρξε κέντρο κοπής νομισμάτων των τελευταίων βυζαντινών αυτοκρατόρων. Τα κοινωνικά πλαίσιά της, σε επίπεδο συμμαχιών, εξηγούν επίσης γιατί η επιμονή αυτή κάμφθηκε από τον ανταγωνισμό Λομβαρδών και Φλαμανδών και από την κατάληψη της Αδριανούπολης από το Βονιφάτιο, παρότι ο Βαλδουίνος είχε εγκαταστήσει εκεί κυβερνήτη.

Ο κυκεώνας των ραγδαίων πολιτικο-στρατιωτικών εξελίξεων που επρόκειτο να ακολουθήσει τη λατινική (κυρίως βενετική και φραγκική) *επικυριαρχία*, θα επιδεινώσει τις ήδη τεταμένες

⁵³ Η Θεσσαλονίκη και οι γύρω περιοχές περιήλθαν στη λατινική αυτοκρατορία το 1204 ως *βασίλειο* Θεσσαλονίκης. Το 1224 το βασίλειο προσαρτήθηκε από το δεσποτάτο της Ηπείρου υπό τον Θεόδωρο Δούκα Κομνηνό που αυτοανακηρύχθηκε αυτοκράτορας και κατέστησε την πόλη-πρωτεύουσά του –γνωστή ως *αυτοκρατορία* της Θεσσαλονίκης. Μετά την ήττα στην Κλοκόνιτσα το 1230 υπετάγη στο Β΄ βουλγαρικό κράτος, μέχρι να ανακτηθεί το 1246 από την αυτοκρατορία της Νικαίας. Βλ. Filip Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204-1228)*, Leiden 2011, σελ. 161-3.

⁵⁴ Robert of Torigni, *Chronicle*, London 1844, σελ. 528; Sicard of Cremona, *Cronica*, 1903, σελ. 173.

σχέσεις, τα εσωτερικά προβλήματα και το διχασμό των αριστοκρατών αξιωματούχων της βυζαντινής αυλής που διαρκούσαν ήδη δύο αιώνες. Όμως, το πάλαι ποτέ κραταιό ιστορικό κέντρο της αυτοκρατορίας, η Κωνσταντινούπολη, παρά την περαιτέρω διοικητική διάσπαση της σε οχτώ τμήματα, δεν θα πάψει να αποτελεί διοικητικό πρότυπο για τις τοπικές αρχές στον ευρύτατο χώρο της *Κοινοπολιτείας*, ως πόλη που συγκέντρωνε το σύνολο των παραδοσιακών δομών της εξουσίας των ανατολικών χριστιανικών κρατών (κατά κύριο λόγο των κοσμικών και της εκκλησιαστικής) αλλά και, μετά το 1204, των δημιουργημένων εντός της και επηρεασμένων από αυτή δομών της δυτικής εξουσίας. Αυτές, αναδιαμορφωμένες πλέον με βάση και το πολιτικο-εκκλησιαστικό πλαίσιο που εισήγαγαν με την εγκατάστασή τους οι Δυτικοί, θα μεταφέρουν σχετικά αλλοιωμένη την εξαρτημένη αυτονομία στις εσχατιές της Ευρασίας: Οι επικυρίαρχοι, ως ελεγκτές της οικονομικής ζωής της μητροπόλεως και μεγάλου τμήματος της πρώην αυτοκρατορίας, δεν παραιτήθηκαν, όπως θα ήταν αναμενόμενο, από τα δικαιώματά τους στα απομακρυσμένα εμπορικά κέντρα της, ως κάτοικοι και διοικητές πλέον Κωνσταντινουπόλεως, ακολουθώντας τώρα το πρότυπό της περισσότερο πιστά από ποτέ.

Στην τελευταία παρατήρηση πρέπει να υπογραμμιστεί ο πολύ συνηθισμένος αναχρονισμός αναφορικά με τις επιρροές των δυτικών δυνάμεων, οι οποίες λίγες φορές αντιμετωπίζονται όσο το δυνατόν πλησιέστερα στα ρεαλιστικά τους μεγέθη και ως προς τη διασπορά εξουσίας που πυροδοτούν στην υπό εξέταση εποχή. Έτσι, για παράδειγμα, η σταδιακή μετάβαση της υστερο-βυζαντινής οικονομίας από το εμπόριο στην αγροτική παραγωγή μοιάζει να αποτελεί εσωτερική πολιτικο-διοικητική εξέλιξη των θεσμών και ειδικότερα εκείνου της *πρόνοιας* που θεσπίζουν οι Κομνηνοί. Η τελευταία όμως, αν θυμηθούμε τη συγκυρία στην οποία εισήχθη (βλ. σελ. 25 και 35), δεν φαίνεται να αποτελεί διαδικασία που απλά εξαντλείτε στο εσωτερικό των εν λόγω επικρατειών, πόσο μάλλον όταν έχει χαρακτηριστεί και «*αριστοκρατικός πατριωτισμός*»,⁵⁵ δικαίως εν μέρει μετά από τις προσπάθειες αποκατάστασης συγκεκριμένων αριστοκρατικών οικογενειών της αυτοκρατορίας, οι οποίοι στηρίχτηκαν εντούτοις και σε συμμάχους τους εκτός συνόρων. Αδιαμφισβήτητα, ο 11^{ος} αιώνας αποτέλεσε σημαντική στιγμή συγκέντρωσης των μεγάλων οικογενειών στην πρωτεύουσα –τόσο από τη Δύση όσο και βαλκάνιων και ανατολικών δυνάμεων– παρότι οι τελευταίες διατηρούσαν τα περιουσιακά και πολιτικά συμφέροντά τους στην *επαρχία*. Η αριστοκρατία της πόλης όμως, δυο αιώνες μετά, ισχυροποιημένη παρά τις έριδες μεταξύ των αρχηγών των οικογενειών που την κατευθύνουν, διαδραματίζει πλέον πιο ενεργό πολιτικό ρόλο, επικεντρώνοντας τις προσπάθειές της στη δημιουργία διάδοχης δυναστείας για τον αυτοκρατορικό θρόνο.

Η περίπτωση των Κομνηνών είναι διαφωτιστική σε αυτή την κατεύθυνση και γι' αυτό αξίζει να επανέλθουμε: Μικρασιατικής καταγωγής, φαίνεται να επικράτησαν για πρώτη φορά στην

⁵⁵ Ε. Γλύκατζη Αρβελέρ, *Η πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1988, σελ. 83-91.

Κωνσταντινούπολη –όπου ζούσαν ήδη από την εποχή της βασιλείας του προστάτη τους Βασιλείου Β΄ (908-1025)– το 1057, τρία χρόνια μετά το Σχίσμα (1054) και δεκατέσσερα πριν τη μάχη του Μαντζικέρτ. Αρωγός τους υπήρξε ο πατριάρχης Μιχαήλ Κηρουλάριος (1043-1059), γνωστός για την ανατρεπτική του δράση και την αυτοκρατορική του συμπεριφορά – που επιβεβαιώνει τις προσωπικές του βλέψεις στο θρόνο.⁵⁶ Η απώλεια της υποστήριξής του όμως για *ταμειακούς λόγους*⁵⁷ θα παρατείνει τις ανοιχτές ρήξεις με σκοπό την επικράτηση των δυναστειών μέχρι το 1081. Όπως αναλυτικά παρακολουθήσαμε, για έναν αιώνα οι ρήξεις μετατράπηκαν σε ανταγωνισμό επιρροών εντός της αυτοκρατορικής αυλής, ο οποίος θα εκτονωθεί τελικά εντός της οικογένειας των Κομνηνών, θα αναζωπυρωθεί με τις εκκαθαρίσεις όσων θεωρούσε αντιπάλους και θα ολοκληρωθεί με την επιτυχή εξουδετέρωσή της σε πολιτικό επίπεδο από τον ανταγωνιστικό οίκο των Αγγέλων –όχι όμως συμβολικό, εάν θυμηθούμε το επώνυμο που επιλέγει ο Αλέξιος Γ΄ Κομνηνός (αντί Άγγελος). Η ανατροπή του, τρία χρόνια μετά, θα οδηγήσει κάθε επιζώντα Κομνηνό στην έγερση αξιώσεων για το θρόνο με στρατιωτικά πραξικοπήματα. Λόγω κατάκτησης, οι διαμάχες για τη διαδοχή στο θρόνο θα μεταφερθούν εκτός πρωτεύουσας, όπου θα έρθουν αντιμέτωπες με νέους οίκους, των *πατρογονικών* ή μη περιοχών όπου μεταφέρονται. Η ανάγκη οικονομικής και στρατιωτικής κυρίως υποστήριξης θα φέρει τις δυο ή παραπάνω δυνάμεις κοντά, προσέγγιση που θα έχει άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά αποτελέσματα.

Για να τα αντιληφθούμε, πρέπει να επισημάνουμε ότι με τη διάσπαση που είχε ήδη προκληθεί στο Βυζάντιο, η αποδυνάμωση της στρατηγικής πρωτιάς του σε οποιαδήποτε από τις παραπάνω και τις γειτνιάζουσες περιοχές έθετε σε κίνδυνο την εμπορική πρωτοβουλία του εκεί και το αντίστροφο, με αποτέλεσμα να διασπάται ακόμα περισσότερο το κέρδος του ήδη επιβαρυσμένου αυτοκρατορικού θησαυροφυλακίου. Σε αυτό το πλαίσιο, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι αρχικός λόγος της απότομης εξόδου ή *φυγής* μέρους του *κύκλου* της κεντρικής εξουσίας από την πρωτεύουσα στη Νίκαια,⁵⁸ υπήρξε η αδυναμία αλλά και η απροθυμία τους, λόγω της κατάληψης, να συγκεντρώσουν το φόρο που τους επέβαλε ο Ερρίκος Στ΄ το 1197, ώστε να εξασφαλιστούν οι απαραίτητοι πόροι για νέα Σταυροφορία, η οποία με τη σειρά της θα εξασφάλιζε στο διάδοχό του (και κατ' επέκταση στην οικογένειά του) την εξουσία, στον απόηχο της κατάληψης της Ιερουσαλήμ από τον Σαλαντίν και της Σικελίας από τον γερμανικής καταγωγής Ερρίκο.

⁵⁶ Κατά τον Μιχαήλ Ψελλό, από τον Μιχαήλ Κηρουλάριο, απόγονο οικογένειας συγκλητικών προορισμένο για πολιτική σταδιοδρομία, έλειπε «μόνο η πορφύρα και τα ερυθρά πέδιλα», Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, Αθήνα 2009, σελ. 157. Η παρατήρηση αυτή, σε αντιδιαστολή με την έμφαση της Άνας στην Πορφύρα, δείχνει την πόλωση στην πρωτεύουσα ανάμεσα στις αντιμαχόμενες οικογένειες αριστοκρατών.

⁵⁷ Jean-Claude Cheynet, Οι Εξεγέρσεις από τον Νικηφόρο Φωκά ως την Άλωση του 1204, *Ιστορικά Ελευθεροτυπίας* 260 (11.11.2004) «Εξεγέρσεις στο Βυζάντιο» (Οι Οικογένειες), σελ. 23.

⁵⁸ Για τους κάθε άλλο παρά επιφανείς φυγάδες/πρόσφυγες στη Νίκαια πρβλ. Μιχαήλ Κορδώσης, Φραγκική Πελοπόννησος Έκθεση των γεγονότων, *Σειρά Μεταπτυχιακών Σεμιναρίων Διατηρησιακού Μεταπτυχιακού Προγράμματος Μεσαιωνικών Σπουδών 2*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2000, σελ. 8-9, όπου αναφέρεται η διαμεσολάβηση του Μιχαήλ Χωνιάτη (ο οποίος αρνήθηκε όμως να μεταβεί στη Νίκαια, παρά τις επανειλημμένες προσκλήσεις του αυτοκράτορα και του πατριάρχη) για την αποδοχή *μεγαλοκτηματιών* (όχι ευγενών αίματος).

Το οικονομικό λοιπόν ενδιαφέρον των βυζαντινών και των Δυτικών παρέμενε προσανατολισμένο ανατολικότερα της Κωνσταντινούπολης. Σε ό,τι αφορά τις βόρειες δυνάμεις των δευτέρων, η γερμανική δυναστεία των Χοενστάουφεν, προσπαθώντας να συγκεντρώσει τους απαιτούμενους πόρους, επιδίωξε την εφαρμογή Σχεδίου άμεσα συναρτημένου με την αύξηση του κέρδους της άρχουσας οικογένειας και τη διατήρησή του μετά το θάνατο του φορέα τους, καθώς στα γερμανικά εδάφη το νομικό πλαίσιο απαγόρευε την κληρονομική διαδοχή. Σχετιζόμενο με την Κληρονομικότητα του Βασιλείου ή της μοναρχίας (*Erbreichsplan*) από την οικογένεια των Χοενστάουφεν και των κτήσεων των πριγκίπων από τους διαδόχους και τις συζύγους τους, το Σχέδιο αυτό εμπεριείχε την ενσωμάτωση εκκλησιαστικών κτήσεων στις αριστοκρατικές (*jus spoli*),⁵⁹ γεγονός που προκάλεσε αμέσως παπική αντίδραση, η οποία ανέκοψε τα σχέδια της γερμανικής δυναστείας που την εμπνεύστηκε στη Σικελία. Παρόλ' αυτά, το Σχέδιο είχε μεγάλο αντίκτυπο στην κοινωνία, την οικονομία και την εξουσία στις κτήσεις των γερμανικών δυνάμεων, ζητήματα βοηθητικά στην κατανόηση των συγκαρινών ζυμώσεων εντός και εκτός Χερσονήσου ώστε, όταν σε βάθος χρόνου οι δυνάμεις της βρεθούν αντιμέτωπες με τα αποτελέσματά τους, να μην αντιμετωπιστούν, όπως συνήθως, ως κάτι εντελώς καινούργιο.

Ενώ λοιπόν οι γερμανικές δυνάμεις της Σικελίας αντιμάχονταν με τον Πάπα για θέματα διαδοχής πολιτικών και θρησκευτικών εξουσιών, μέρος της βυζαντινής αυτοκρατορικής αυλής και του πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης έβρισκε καταφύγιο στη Νίκαια. Αρχικά, η περιοχή ευρισκόμενη πολύ κοντά στην Κωνσταντινούπολη αποτελούσε ιδανικό ορμητήριο για την ανακατάληψή της. Από εκεί οι εξόριστοι ευγενείς και *πρώην* μεγαλο-γαιοκτήμονες θα μπορούσαν να ασκήσουν εξίσου αποτελεσματικό με πριν έλεγχο των κυρίως εμπορικών *παλιών* και *νέων* οικονομικών κέντρων, λόγω της εγγύτητάς της περιοχής στη Μαύρη θάλασσα και των υφιστάμενων σχέσεων (εμπορικών και εξουσίας) με τις εκεί δυνάμεις (βλ. χάρτες Παράρτημα σελ. III-VI). Τα πράγματα όμως ήταν δύσκολα, αφού τα ανατολικά ισλαμικά βασίλεια και ποικίλες αλλόθρησκες δυνάμεις, όλες εχθρικές με την έως πρότινος

⁵⁹ Βλ. Karl Hampe, *Germany Under the Salian and Hohenstaufen Emperors*, Oxford 1973, σελ. 225 και Alfred Haverkamp, *Medieval Germany, 1056-1273*, Oxford 1988, σελ. 237. Το *jus spoli* (ή *jus exuviarum* ή *rapite carite*) χρησιμοποιόταν ενάντια σε εκκλησιαστικές κτήσεις, αξιώνοντας τη διαδοχή κληρικών στην περιουσία θανόντος ευγενούς, τουλάχιστον σε ό,τι αφορούσε εκκλησιαστικές προσόδους από ευεργεσίες, K. Hampe, *Germany Under the Salian and Hohenstaufen Emperors*, ό.π., σελ. 226 και A. Haverkamp, *Medieval Germany*, ό.π., σελ. 237. Υπήρξε αποτέλεσμα παλαιότερων κανόνων που απαγόρευαν σε κληρικούς να διαθέτουν κατά βούληση αγαθά της έδρας τους, οι οποίοι σταδιακά χαλάρωσαν εξαιτίας της δυσκολίας διάκρισης της εκκλησιαστικής από την πατρογονική περιουσία, της σύλληψης ναών και της παύσης διακόνων με σκοπό την κατάσχεση των λαφύρων από τον καθεδρικό στον οποίο υπάγονταν. Έτσι, οποιοσδήποτε παρών σε θάνατο κληρικού μπορούσε να μεταφέρει ό,τι επιθυμούσε από την περιουσία του θανόντος, εκκλησιαστική ή άλλη (*rapite carite*). Όταν ο ρόλος της πολιτικής εξουσίας αυξήθηκε, άρχισε να επιδιώκεται μερίδιο από την αδιάκριτη λεηλασία της περιουσίας των νεκρών επισκόπων (*jus spoli*), ενώ μικρότεροι ηγεμόνες ήγειραν όμοιες απαιτήσεις για ιδιοκτησία κληρικών που πέθαιναν στις κτήσεις τους. Διάφορες εκκλησιαστικές συνέδοι θεσμοθέτησαν ενάντια σε αυτές τις καταχρήσεις και τελικά αποκήρυξαν το συγκεκριμένο δικαίωμα. Στο 13^ο αιώνα, η ρωμαϊκή Εκκλησία μετέτρεψε την αξίωση αυτή σε αρχή εκκλησιαστικού δικαίου σύμφωνα με αυτή, ελλείψει διαθήκης τα αγαθά των ευεργετημένων κληρικών ανήκαν στο παπικό θησαυροφυλάκιο. Το δικαίωμα δεν ακολουθήθηκε από τους Φράγκους και τα γερμανικά φύλα σε Γερμανία και Βέλγιο, Βλ. Andrew B. Meehan, *Jus Spolii*, *Catholic Encyclopedia*, τόμ. 8, N.Y. 1913: <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=6548>.

ενωμένη αυτοκρατορία, βρίσκονταν σε συνεχείς πολεμικές επιχειρήσεις για την απόκτηση του ελέγχου του εμπορίου στην ευρύτερη περιοχή (βόρεια της Θάλασσας του Μαρμαρά), αφού το εντατικοποιούμενο εμπόριο εξασφάλιζε τα μέσα για στρατιωτικές και άλλες επιχειρήσεις, στις ανατολικές και τις δυτικές δυνάμεις –ειδικότερα στις πρώτες για την ανάκτηση της αυτοκρατορίας από τους εξόριστους διαδόχους και τους εν αναμονή αυτοκράτορες και ευγενείς.

Με την Κωνσταντινούπολη διασπασμένη για περισσότερο από έναν αιώνα πριν από το 1204, παρακολουθήσαμε ήδη τον τρόπο με τον οποίο έρχεται στο προσκήνιο η επικράτεια τοπικών εξουσιών, στην οποία πλέον κατά κύριο λόγο διαδραματίζονται τα στρατιωτικά και διπλωματικά γεγονότα που θα καθορίσουν τις εξελίξεις στις μακρινές τους *μητροπόλεις*. Ως προς τη διαδοχή της κεντρικής βυζαντινής εξουσίας, τα καθοριστικά γεγονότα, κρίνοντας εκ του αποτελέσματος της *ανακατάληψης*, εξελίσσονται στη Νίκαια. Τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν εκεί αναδεικνύουν μια ακόμα εκδοχή της γνωστής θεωρίας της *μεταφοράς της πρωτεύουσας* για την εποχή που μας απασχολεί εδώ, η οποία δεν έχει συνδεθεί αποτελεσματικά –αν όχι καθόλου– με τις υπόλοιπες βαλκανικές εξουσίες της περιόδου. Παρόλ' αυτά, μετά το 1204, η ομάδα εξουσίας στη Μικρά Ασία, αν και ακολουθεί *σχετικά* πιστά το βυζαντινό διοικητικό μοντέλο, αδυνατεί να το αναπαράξει αυτούσιο διότι ούτε πληροί το κριτήριο της νομιμότητας της διαδοχής ούτε η έκτασή της επιτρέπει ανάλογη άσκηση της εξουσίας της. Μια νέα εκδοχή της προαναφερθείσας θεωρίας λοιπόν, από τους εκδιωγμένους ευγενείς της αυτοκρατορικής αυλής, στη νέα τους πρωτεύουσα, η οποία περιλαμβάνει και την έννοια της *εξορίας*, προσέφερε, όπως και στις περισσότερες δυνάμεις της εποχής το απαιτούμενο έρεισμα σε θεωρητικό επίπεδο.

Στο πλαίσιο αυτό, κυριαρχεί η ιδέα της επιστροφής/*ανακατάληψης* και *εγκαθίδρυσης* στην Κωνσταντινούπολη –όχι *επανεγκαθίδρυσης*– των ιδίων στην ανανεωμένη, χάρη στους νέους αριστοκράτες, εξουσία επί αυτής. Για να πραγματοποιηθεί αυτό όμως, έπρεπε να συγκεντρωθεί ικανός στρατός σε γη *εξορίας* μεν, αλλά με διασφαλισμένη εκ των προτέρων εξουσία. Στην προσπάθεια απόκτησης εξουσίας τοπικά, στη *γη της εξορίας* τους, οι άρτι αφιχθέντες διεκδικητές της προέβαλαν κυρίως την προέλευση και καταγωγή σε συνδυασμό με τη σχέση τους με προηγούμενους φορείς εξουσίας. Οι αξιώσεις αυτές όμως έθιγαν τα κεκτημένα των φορέων εκείνων, με τους οποίους έρχονταν έτσι άμεσα σε ρήξη: Στον αντίποδα των άρτι αφιχθέντων διεκδικητών της έκπτωτης εξουσίας και των πρώην φορέων της, τοπικοί βυζαντινοί άρχοντες της Μικράς Ασίας –περιφερειακοί μέχρι πρότινος αλλά πλέον στο επίκεντρο των διαδικασιών *ανακατάληψης*– ανέλαβαν άμεσα δράση, δεδομένης της ευκαιρίας που παρουσιαζόταν και για τους ίδιους να αναδειχτούν σε διαμορφωτές νέας εξουσίας, στην οποία δυνητικά μπορούσαν να πρωταγωνιστήσουν και εκείνοι ως *φορείς* της. Παρότι οι παραπάνω διαδικασίες δεν αντιπαραβάλλονται με τις αντίστοιχες στη Βαλκανική που ακολούθησαν την κατάληψη του 1204, η οποία με τη σειρά της προκλήθηκε εν μέρει και

από τις αλλαγές που επέφεραν στη διοίκηση και τη δόμηση κρατικού μηχανισμού οι Κομνηνοί, κάθε άλλο παρά διαφορετικές είναι, όπως διαφαίνεται από τα παραπάνω. Έτσι, θα αποτελούσε σημαντική παράλειψη η συνδυαστική αναφορά και σύγκριση της κοινής στοχοθεσίας, των κοινών μέσων, μεθόδων και κινήσεων του συνόλου των δυνάμεων που αναλαμβάνουν ανεξάρτητη στρατιωτική δράση για την ανακατάληψη της Βασιλεύουσας.

Δεδομένου ότι είναι ευρέως αποδεκτή η χρήση του βυζαντινού πολιτικού και θεωρητικού μοντέλου εξουσίας από το σύνολο των αναδυόμενων βαλκανικών δυνάμεων, με σκοπό την ισχυροποίησή τους τοπικά και εν συνεχεία την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους λατίνους καταληψίες της, η διερεύνηση και των κινήσεων των υπόλοιπων δυνάμεων που αναδύονται έως και το 1261 αποτελεί βασική αναγκαιότητα. Δεν υπάρχει πιο εύγλωττος τρόπος να κατανοήσουμε την ανάπτυξη των δυνάμεων αυτών από τον εντοπισμό των αλληλεπιδράσεών τους (θετικών ή αρνητικών, ως αποτέλεσμα συνεργασιών ή αντιπαλοτήτων) και της χρήσης τους ως δικαιολογία για αποφάσεις στρατηγικές, όχι όμως πάντα σύμφωνες με τους πολιτικούς κανόνες της διαλυμένης πλέον αυτοκρατορίας. Την άποψη αυτή στηρίζουμε στην παρατήρηση ότι οι βαλκανικές εξουσίες που μας ενδιαφέρουν εδώ, ακόμα και σε περιπτώσεις που δεν εμπλέκονται ενεργά, προβάλλονται ως πρόσχημα επιθέσεων, εκστρατειών, μέσο πίεσης για επίτευξη συμμαχιών κτλ. από τις υπόλοιπες, ακόμα και τις πιο απομακρυσμένες. Παρακολουθώντας την εξέλιξή τους, κατανοούμε πληρέστερα τις κινήσεις των βαλκανικών δυνάμεων, ακόμα κι όταν δεν μαρτυρείται η δράση των κυριότερων εκπροσώπων τους. Βλέπουμε επίσης ποιες κινήσεις βυζαντινών δυνάμεων δημιούργησαν αρνητικό προηγούμενο στη σχέση τους με τις αντίστοιχες βαλκανικές και τέλος ποιες κινήσεις, ενώ συγχωρούνται ή παραβλέπονται λόγω συνθηκών σε βυζαντινές δυνάμεις, υφίστανται αρνητική κριτική –και ενίοτε παρερμηνεία– όταν πρόκειται για αντίστοιχες βαλκανικών εξουσιών.

Εκκινώντας λοιπόν από τον κυρίαρχο της περιοχής, ο Θεόδωρος Λάσκαρης, έχοντας παντρευτεί την Άννα Αγγελίνα κόρη του Αλέξιου Γ', συμμάχου των βαλκανικών δυνάμεων που επανέφερε το όνομα των Κομνηνών, συνδέθηκε εξ *αγκιστείας* με τους επίσης δημιουργούς νέων *αριστοκρατών*. Ο γάμος του τον ισχυροποιούσε χάρη στην *καταγωγή* της γυναίκας του, στο όνομα της οποίας διεξήγαγε επιθέσεις στους έτερους συνδικδικητές του θρόνου (Μεγαλοκομνηνούς ή Ψευδοκομνηνούς). Διαπιστώνοντας ότι οι κινήσεις του γεννήτορα του οίκου των Κομνηνών επανέρχονται ως *μοτίβα*, καταλαβαίνουμε ότι ο Θεόδωρος στη Νίκαια προσπαθούσε να επικυρώσει και προσωπικές του διεκδικήσεις, αποδεικνύοντας τη στρατιωτική *ικανότητά* του στο νέο απομακρυσμένο κέντρο του, στο δομημένο Κομνηνείο πλαίσιο εκπλήρωσης της απαραίτητης προϋπόθεσης για την ανάδειξή του σε *νέο αριστοκράτη*. Οι αφηγήσεις γύρω από τις στρατιωτικές επιτυχίες του συμπληρώνουν το δίπολο στρατηγικής και διπλωματικής *ικανότητας*, η οποία τον αναδεικνύει σε κατάλληλο *διάδοχο*. Το τελευταίο απαιτούμενο για τη νομιμοποίηση της διαδοχής μέσω

προηγούμενων αξιωμάτων στην Πόλη θα το εξασφαλίσει με την ανακήρυξη του αδελφού του, Κωνσταντίνου, σε αυτοκράτορα την ώρα που αυτή έπεφτε στους σταυροφόρους (!).

Ο Θεόδωρος, διοικητής και γαμπρός του αυτοκράτορα Αλεξίου Γ' Αγγέλου/Κομνηνού, πιεσμένος μεταξύ σταυροφόρων, Σελτζούκων του Ρουμ (του Ικονίου) και βυζαντινών τοπαρχών της Μικράς Ασίας, βρισκόταν εξαρχής σε μειονεκτική θέση στη Νίκαια όπου είχε εγκατασταθεί με τη γυναίκα του. Τη θέση του δυσχέραινε η εγκατάσταση γύρω του βυζαντινών με υψηλότερους από αυτόν τίτλους, που δεν αναγνώριζαν την εξουσία του αυτοκράτορα και που μείωναν τα βυζαντινά εδάφη των ντόπιων τοπαρχών. Ο Θεόδωρος θα κληθεί να αποδείξει τις *ικανότητές* του, να τους αναγκάσει δηλαδή να υποταχτούν ή/ και να τον αναγνωρίσουν. Πρώτοι αμφισβήτησαν την εξουσία του ο Δαβίδ Κομνηνός (1183/84-1212), εγγονός του Ανδρόνικου Α' (είχε φύγει από την πρωτεύουσα μετά τη στάση των Αγγέλων),⁶⁰ από το νέο του κέντρο την Παφλαγονία (μετά την Τραπεζούντα) και ο Μανουήλ Μαυροζώμης,⁶¹ επιγαμικός σύμμαχος του Σελτζούκου Καϊχοσρόη Α', από το νέο του κέντρο τη Φρυγία. Μη έχοντας μεγάλη στρατιωτική δύναμη, ο Θεόδωρος κατέφυγε στη διπλωματία, δημιουργώντας συμμαχικό πυρήνα αντίστασης στη δυτική Μικρά Ασία.

Στις μάχες που ακολούθησαν τη στέψη του Βαλδουίνου, σταυροφορικός στρατός με επικεφαλής τον αδελφό του Ερρίκο αποβιβάστηκε στη Μικρά Ασία με σκοπό να καταλάβει και να διανείμει τα εδάφη, σύμφωνα με τη συνθήκη διαμοιρασμού. Ο Θεόδωρος τους αντιμετώπισε αλλά ηττήθηκε σε δύο μάχες, στο Ποιμανηνό και στην Προύσα το 1204-1205. Σωτηρία τους προσφέρθηκε από δυνάμεις της Χερσονήσου αφού, όπως είδαμε, σε μάχη κοντά στην Αδριανούπολη το 1205 οι σταυροφόροι ηττήθηκαν από τον Ιβάν Ασέν που αιχμαλώτισε το Βαλδουίνο και άρχισε να προελαύνει στις θρακικές λατινικές κτήσεις. Σε ανταπόδοση της βοήθειάς του, η Νίκαια διαπραγματεύτηκε την αναγνώριση της βουλγαρικής Εκκλησίας, όπως θα δούμε στο οικείο κεφάλαιο. Σε ό,τι αφορά το βούλγαρο στρατηγό, το διακύβευμα ήταν οι απώλειες εδαφών και κυριαρχικών δικαιωμάτων επί αυτών που θα επέρχονταν από την ηπειρωτική ανασύσταση της αρχιεπισκοπής Αχρίδας.

Χάρη στις διαπραγματεύσεις, ο Θεόδωρος κέρδισε χρόνο, τον οποίο αξιοποίησε για να καθυποτάξει τους αντιπάλους του Κομνηνούς. Το 1207 νίκησε τον Δαβίδ Κομνηνό της Τραπεζούντας αλλά, αδυνατώντας να αντιμετωπίσει στρατιωτικά τις λατινικές δυνάμεις, κατέφυγε στη διπλωματία. Υπογράφοντας συμφωνία διετούς ανακωχής με το νέο αυτοκράτορά τους Ερρίκο, επιδίωκε να νομιμοποιήσει τον *αυτοκρατορικό* τίτλο, πολλώ μάλλον που ο *τσάρος* Ιβάν Ασέν είχε νικήσει την ίδια χρονιά τον Θεόδωρο της Ηπείρου, προσεγγίζοντας έτσι περισσότερο από κάθε άλλον την Κωνσταντινούπολη. Στη συγκυρία

⁶⁰ Βλ. Οδυσσέας Λαμψίδης, Περί την ίδρυση του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών, *Αρχείον Πόντου* 31 (1971-1972), σελ. 17.

⁶¹ Βλ. Αλέξης Σαββίδης, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρά Ασία, 1189-1240 μ.Χ.: Συμβολή στη μελέτη της υστεροβυζαντινής προσωπογραφίας και τοπογραφίας την εποχή των Αγγέλων, των Λασκαρίδων της Νίκαιας και των Μεγαλοκομνηνών του Πόντου*, Αθήνα 1987, σελ. 232-235.

αυτή ο Θεόδωρος μετά το θάνατο του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη Ι΄ (1206), συγκαλεί τη Σαρακοστή του 1208 σύνοδο στη Νίκαια και εκλέγει πατριάρχη τον Μιχαήλ Δ΄ Αυτωρειανό (1208-1212), παρά την αντίδραση των Κομνηνών.⁶² Ο τίτλος του δεν περιελάμβανε ως γεωγραφικό τόπο το κέντρο του (Νίκαια), αλλά την κατελιημμένη πρωτεύουσα (Κωνσταντινούπολη). Ο Αυτωρειανός, αναζητώντας άμεση ισχυροποίηση της εξουσίας του, δεν δίστασε να νομιμοποιήσει το Θεόδωρο, στέφοντάς τον με συνοπτικές διαδικασίες *αυτοκράτορα*, περιορίζοντας έτσι το εύρος της Κομνηνείας κυριαρχίας.

Έχοντας με το νέο του τίτλο αναβαθμιστεί, ο Θεόδωρος προσπαθούσε τώρα να επιβληθεί ως μοναδικός ηγέτης των χριστιανικών δυνάμεων της Μικράς Ασίας και των ευρωπαϊκών εδαφών. Παρά την επιθυμία του, παρέμενε περιορισμένος στα σύνορα της Νίκαιας, χωρίς να ελπίζει, εξαιτίας του κυριαρχικού του στόχου, σε βοήθεια τρίτων π.χ. των Βουλγάρων στα ευρωπαϊκά εδάφη. Το 1209 αποκρούει το σταυροφορικό στρατό υπό τον Πέτρο του Bracheuil που προσπάθησε να καταλάβει τη Βιθυνία. Η επιτυχία αυτή, σε συνδυασμό με την επιθυμία επέκτασης και την επιμονή του στην πλήρη αποδυνάμωση των Κομνηνών, φαίνεται ότι θορύβησαν τον πεθερό του Αλέξιο Γ΄ (διεκδικούσε μέρος της *κομνηνείας* κληρονομιάς) που κατέφυγε στην αυλή του σουλτάνου του Ικονίου Καύχοσροη Α΄, ζητώντας βοήθεια για να γίνει *αυτοκράτορας* στη Νίκαια. Οι Σελτζούκοι, αντιμέτωποι με ευκαιρία επέκτασης, αποκρίθηκαν θετικά στο αίτημα και επιτέθηκαν στη Νίκαια αλλά ηττήθηκαν στην Αντιόχεια του Μαιάνδρου το 1211. Η νίκη αυτή παγίωσε την εξουσία του Θεόδωρου αλλά για σύντομο διάστημα, αφού τον Οκτώβριο του 1211, στον ποταμό Ρυνδακό της Βιθυνίας οι Φράγκοι πέτυχαν σημαντική νίκη επί των στρατευμάτων του, περιορίζοντάς έτσι την έξοδό του στα ευρωπαϊκά εδάφη πλησίον της Κωνσταντινούπολης, ενώ τον ανάγκασε να συνθηκολογήσει στο Νυμφαίο (*αυτοκρατορική ειρήνη* 1214-1223). Στη λατινική αυτοκρατορία πέρασε έτσι η Τρωάδα και μεγάλο τμήμα της Βιθυνίας, ενώ η περιοχή μέχρι τα σύνορα με τους Σελτζούκους αναγνωρίστηκε ως *επικράτεια* της *αυτοκρατορίας* της Νίκαιας. Στηριγμένος στη συνθήκη, ο Θεόδωρος σταθεροποίησε την εξουσία του ως την Παφλαγονία, ενώ η εξουσία του επί συγκεκριμένων εδαφών άρχισε να αναγνωρίζονται ως νόμιμη οντότητα από όλο και περισσότερα *κράτη*, τα οποία της έμοιαζαν δομικά, χωρίς να είναι ανώτερα της – υποβαθμίζοντας έτσι την αναγνώριση. Θετικά για τον Θεόδωρο λειτούργησε το γεγονός ότι την ίδια χρονιά (1214) αποδυναμώθηκε οριστικά η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, αφού ο νέος σελτζούκος σουλτάνος Καϊκαούς Α΄ κατέλαβε τη Σινώπη, ο Δαβίδ σκοτώθηκε στις συγκρούσεις και ο Αλέξιος έγινε φόρου υποτελής.

⁶² Ο Μιχαήλ Δ΄ Αυτωρειανός είχε το αξίωμα του *Μεγάλου Σακελλαρίου* το 1204, A.M.Talbot, John X Kamateros, *ODB*, σελ. 1055, της ίδιας Michael IV Autoreianos, *ODB*, σελ. 1365 και M. J. Angold, Theodore I Laskaris, *ODB*, σελ. 2039-2040. Σύμφωνα με επιστολή του Ιωάννη Απόκαυκου του 1222, μετά τη λατινική κατάληψη της Κωνσταντινούπολης διορίστηκε επίσκοπος Αμάστριδας αλλά ο Δαβίδ Κομνηνός απέρριψε την υποψηφιότητά του ως παραβίαση της κυριαρχίας του, Anthony Bryer, Δαβίδ Κομνηνός και Άγιος Ελευθέριος, *Αρχαίον Πόντου* 42 (1988-1989), σελ. 180. Σε ανταπόδοση για την ανακήρυξή του σε πατριάρχη, έστειψε τον ανακηρυγμένο από το 1205 Θεόδωρο αυτοκράτορα, υποσχόμενος άφεση αμαρτιών για τους στρατιώτες του που έπεσαν στη μάχη –όχι εναντίον των Δυτικών αλλά των Κομνηνών.

Έχοντας νικήσει τους Μεγαλοκομνηνούς, ο Θεόδωρος ασχολήθηκε με την οργάνωση της επικράτειάς του, με πρότυπο την παλαιά βυζαντινή αυτοκρατορία. Ήδη από το 1208 με την εκλογή πατριάρχη και την ακόλουθη στέψη του ως αυτοκράτορα, δύο σύμβολα της βυζαντινής αυτοκρατορίας αναγεννήθηκαν στη Νίκαια με πρωτοβουλία όμως της, αντίπαλης των νομίμων διεκδικητών, οικογένειάς του. Εξαιτίας των νέων μετώπων και αδυνατώντας να αντιμετωπίσει στρατιωτικά τις λατινικές δυνάμεις της Πόλης, το 1219 ο Θεόδωρος συνάπτει νέα διπλωματική συμμαχία, τελώντας τον τρίτο του γάμο με τη Μαρία του Κουρτεναί, κόρη της αυτοκράτειρας Γιολάντας και του Πέτρου του Κουρτεναί, φιλοδοξώντας να προσεγγίσει έμμεσα την κωνσταντινοπολίτικη εξουσία και να ασκήσει αντιβασιλεία (ο δεύτερος γάμος του με τη Φιλίππα της Αρμενίας είχε συμπέσει με την προσπάθειά του να εδραιωθεί εναντίον των Κομνηνών). Ο *βάιλος* της Βενετίας στην Κωνσταντινούπολη και ο λατίνος πατριάρχης πέτυχαν να συνάψουν εμπορική συμφωνία υπέρ των Βενετών, με δικαίωμα να εμπορεύονται χωρίς δασμούς στο νεοσύστατο κράτος του, με αντάλλαγμα την αναγνώριση του αυτοκρατορικού τίτλου του Θεόδωρου (*Theodorus in Christo Deo fidelis imperator et moderator Romeorum et semper Augustus Commanus Lascarus*).⁶³ Το 1222 ο Θεόδωρος πεθαίνει, έχοντας επιλέξει διάδοχό του το γαμπρό του Ιωάννη Δούκα Βατάτζη.

Στην τελευταία επιθυμία του αντέδρασαν τα αδέλφια του Ισαάκιος και Αλέξιος, οι οποίοι έχοντας ακριβώς τους ίδιους στόχους και αμφισβητώντας ανοιχτά την (σύμφωνη με την πολιτική περί *νέων αριστοκρατών*) διαδοχή του Θεόδωρου από τον Ιωάννη, ζήτησαν βοήθεια από τον λατίνο αυτοκράτορα Ροβέρτο του Κουρτεναί, για να υποτάξουν τον αντίζηλό τους και να κυριαρχήσουν στις κτήσεις του. Ο Ροβέρτος συμφώνησε και στις αρχές του 1223 φραγκικός στρατός διαπεραιώθηκε στη Μικρά Ασία, θεωρώντας ότι τώρα είχε λήξει η μεταξύ τους συνθήκη ειρήνης, η οποία έτσι αναδεικνύεται σε *προσωπικού χαρακτήρα*. Το 1224 στο Ποιμανηνό ο Ιωάννης νίκησε τους φράγκους συμμάχους των αντιπάλων του, καταλαμβάνοντας μάλιστα όλα τα λατινικά εδάφη στη Μικρά Ασία, εκτός από τη Νικομήδεια και την ακτή απέναντι από την Κωνσταντινούπολη. Με τη βοήθεια στόλου που ναυπηγήθηκε κοντά στη Λάμψακο (αφού εκδιώχτηκαν από εκεί οι Βενετοί) τα στρατεύματά του διέσχισαν τον Ελλήσποντο και κυριεύσαν θρακικές πόλεις (που είχαν καταλάβει ή διέμεναν Βούλγαροι, τις οποίες ο Ιωάννης διεκδικούσε *και* ως πατρική γη, έχοντας γεννηθεί στο Διδυμότειχο), ενώ οι Λατίνοι περιορίστηκαν εντός των τειχών της Πόλης.

Έχοντας καταφέρει να περάσει επιτέλους στα ευρωπαϊκά εδάφη, η Νίκαια βρέθηκε αντιμέτωπη με το αντίπαλό της κράτος: Το 1224 ο δεσπότης της Ηπείρου Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας, που είχε καταλάβει τη Θεσσαλονίκη, προέβαλε το δεσποτάτο του ως ικανότερο για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Η πρώτη σύγκρουσή τους έλαβε χώρα το 1225 και αφορούσε την Αδριανούπολη –την οποία είχαν αρχικά καταλάβει

⁶³ Herbert Franke, *Saeculum Weltgeschichte*, τόμ. 5, Verlag Herder, Freiburg 1970, σελ. 281.

Βούλγαροι, όταν οι κάτοικοί της με πρεσβεία στον Βατάτζη αιτήθηκαν βοήθειας για την εκδίωξη της φραγκικής φρουράς. Εκείνος άδραξε την ευκαιρία και την κατέλαβε. Τα πνεύματα οξύνθηκαν όταν ο Θεόδωρος Δούκας από τη Θράκη έσπευσε με το στρατό του να εκδιώξει τη μικρασιατική φρουρά και ο διοικητής των Νικαέων Ιωάννης Καμμούτζης δεν αφίππευσε ούτε τον προσκύνησε, μην αναγνωρίζοντας άλλον *αυτοκράτορα* πέραν του Βατάτζη. Ο Θεόδωρος λέγεται ότι παραλίγο να προβεί σε *χειροδικία* εναντίον του Καμμούτζη, ο οποίος άμα τη επιστροφή του στη Νίκαια τιμήθηκε με *αζιώματα* από τον Βατάτζη, αναβαθμιζόμενος σε *αζιωματούχο* (-νέο αριστοκράτη) του νέου αυτοκράτορα της ασιατικής βυζαντινής εξουσίας. Ο ηπειρώτης δεσπότης έσπευσε να διασφαλίσει εαυτόν απέναντι στον άρτι αφιχθέντα αντίπαλό του: Το 1225 ή 1227 εγκατέλειψε τον τίτλο του *δεσπότη* και στέφθηκε *αυτοκράτωρ* από τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας στη Θεσσαλονίκη. Υπηρετώντας το νέο του τίτλο και την πολιτική αφομοίωσης που η τοπική αρχιεπισκοπή Αχρίδας προσπαθούσε να ενισχύσει χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία εδώ και ενάμιση αιώνα, το 1230 θα επιτεθεί στους Βούλγαρους, ώστε να προλάβει απόπειρα προέλασης κατά της Πόλης: ο βούλγαρος ομόλογός του *τσάρος* Ιβάν Ασέν Β΄ θα τον νικήσει όμως στη μάχη της Κλοκότνιτσα και θα καταλάβει τη Θράκη και τη Μακεδονία, περιορίζοντας τον αδελφό και τους γιους του Θεόδωρου στα εδάφη της Ηπείρου ως υποτελείς.

Η κατάσταση ανατρέπεται το 1241 όταν ο Ιβάν Ασέν Β΄ πεθαίνει αποδυναμωμένος και χωρίς διαδόχους, ενώ τον επόμενο χρόνο μογγολική επιδρομή αποδυναμώνει τις κτήσεις του και δίνει την ευκαιρία στον Ιωάννη Βατάτζη να δράσει ανενόχλητος σε αυτά. Ήδη από το 1239 τα είχε προσεγγίσει, ενισχύοντας τον Μανουήλ, αδελφό του Θεόδωρου Δούκα της Ηπείρου που είχε απελευθερωθεί από τον πρώην δεσπότη και μετά το 1239/40 γαμπρό του, Ιβάν Ασέν. Συνασπισμένοι, κινήθηκαν με στρατό και στόλο για να (ανα)καταλάβουν τη Θεσσαλία από τους Σέρβους. Το 1241 ο Βατάτζης, μη θέλοντας να μοιραστεί τις νέες επιτυχίες, προσκάλεσε τον Θεόδωρο Δούκα στη Νίκαια, όπου τον κράτησε *αιχμάλωτο*, εξασφαλίζοντας έτσι τη δυνατότητα στρατιωτικών και διπλωματικών κινήσεων στην περιοχή του –κίνηση που, όπως γίνεται κατανοητό, ουδεμία σχέση είχε με την προγενέστερη *τιμητική ομηρεία*. Το 1242 έφτασε με το στρατό του στη Θεσσαλονίκη και, με τον Θεόδωρο ως μέσο άσκησης πίεσης, υποχρέωσε το γιο του να παραιτηθεί από τον αυτοκρατορικό τίτλο που είχε αρχίσει να χρησιμοποιεί από το 1241 και να περιοριστεί στον τίτλο του *δεσπότη* αναγνωρίζοντας έτσι την *επικυριαρχία* του. Μαθαίνοντας πως μογγολικός στρατός κατέλαβε την Αρμενία και εισέβαλε στα εδάφη των Σελτζούκων του Ικονίου, επέστρεψε στη Μικρά Ασία. Η επίθεση των Μογγόλων στους σελτζουκούς γείτονές του, που αποχώρησαν (μετά τη μάχη στο Κιοσέ Νταγ, 1243), άφησε το σελτζουκικό κράτος αρκετά αδύναμο για να απειλήσει τη Νίκαια. Έτσι ο Βατάτζης εκστράτευσε ξανά στα ευρωπαϊκά εδάφη: Γνωρίζοντας ότι οι διάδοχοι του Ιβάν Ασέν ήταν ανήλικοι, έφτασε μέχρι τις πηγές του ποταμού Έβρου και τον Αξίο. Σημαντικές πόλεις όπως οι Σέρρες, η Βέροια, το Μελένικο και τα Σκόπια περιήλθαν στον

έλεγχο της Νίκαιας, οι περισσότερες μάλιστα αμαχητί. Μετά στράφηκε κατά της Θεσσαλονίκης και, επωφελούμενος από το κάλεσμα των δυσαρεστημένων με το διάδοχο του Ιωάννη Δούκα, δεσπότη Δημήτριο (1244-46), την κατέλαβε το 1246. Τον επόμενο χρόνο κατέλαβε πόλεις της Θράκης υπό λατινικό έλεγχο, πλησιάζοντας ακόμα περισσότερο στην Κωνσταντινούπολη, δεν επιχείρησε όμως νέα πολιορκία, γιατί συνασπισμένος στόλος της Γένουας και του Πριγκιπάτου της Αχαΐας επιτέθηκε κατά της Ρόδου (την ήλεγχε ο ίδιος). Σε ό,τι αφορά τον ηγεμόνα της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄, τον ανάγκασε να τον αναγνωρίσει ως *αυτοκράτορα*, με αντάλλαγμα τον υποδεέστερο τίτλο του *δεσπότη* που κατείχε παλιότερα. Τη συμφωνία επισφράγισε ο γάμος της εγγονής του Ιωάννη Μαρίας με το γιο του Μιχαήλ Νικηφόρο (1249). Παρά τη μεταξύ τους συγγενική και συμμαχική σχέση, το 1251 ο Μιχαήλ επωφελήθηκε της αποδυνάμωσης του συμμάχου-συγγενή του και κινήθηκε εναντίον του, επιχειρώντας να καταλάβει τη Θεσσαλονίκη. Οι στρατηγοί του προσχώρησαν όμως στον Ιωάννη και έτσι αναγκάστηκε να δεχθεί την προηγούμενη ειρηνευτική προσφορά (Λάρισα 1252). Ως εκ τούτης, οι ηπειρώτες παρέδωσαν τα Βελεσά και τον Πρίλαπο στη Νίκαια.

Όταν λοιπόν το 1254 ο Ιωάννης Βατάτζης πέθανε, άφησε στο γιο και διάδοχό του Θεόδωρο Β΄ τον έλεγχο ευρείας περιοχής που εκτεινόταν πλέον και σε ευρωπαϊκά εδάφη. Στη διάρκεια της τετραετούς βασιλείας του Θεόδωρου Β΄ η Νίκαια ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο. Οι Βούλγαροι προσπάθησαν να ανακαταλάβουν τα εδάφη που είχαν χάσει από τον Βατάτζη το 1246. Ο Θεόδωρος τους απέκρουσε δύο φορές και συνήψε συνθήκη ειρήνης μαζί τους (1256), σύμφωνα με την οποία τα σύνορα θα παρέμεναν ως είχαν πριν τον πόλεμο. Τον ίδιο χρόνο ανάγκασε τον ηπειρώτη δεσπότη Μιχαήλ να του παραχωρήσει το Δυρράχιο και τα Σέρβια. Έτσι όμως προκάλεσε την εχθρότητα του τελευταίου και μεταξύ της Ηπείρου και της Νίκαιας δεν άργησε να επανεκκινήσει πόλεμος, στη διάρκεια του οποίου οι δυνάμεις της Ηπείρου κατέλαβαν τη Βέροια και την Καστοριά.

Ο Θεόδωρος πέθανε το 1258, πριν το τέλος του πολέμου. Μετά το θάνατό του μεγάλες οικογένειες νέων *αριστοκρατών* γαιοκτημόνων εντός και εκτός Νίκαιας που είχαν εκδιώξει ή παραγκωνίσει ο ίδιος και ο πατέρας του συνενώθηκαν, με σκοπό να επιφέρουν την πτώση του Γεωργίου Μουζάλωνα (Αδραμύττιο περ. 1220-25.8.1258), ανώτατου αξιωματούχου στην αυλή του Θεόδωρου στη Νίκαια⁶⁴ διορισμένος επικεφαλής του αυτοκρατορικού θησαυροφυλακίου με τον τίτλο του πρωτοβεστιάριου, είχε ήδη θίξει τα συμφέροντά τους με την επιλογή του να αναθέτει υψηλά αξιώματα σε προερχόμενους από *κατώτερες* –σύμφωνα με τους αντιπάλους του– *τάξεις*, προκειμένου να έχει άτομα της εμπιστοσύνης του (συγγενείς ή φιλικά προσκείμενους) σε σημαντικές θέσεις. Η κατάσταση επιδεινώθηκε όταν, μετά το θάνατο του Θεόδωρου Λάσκαρη, ο Μουζάλων ορίστηκε και *επίτροπος* (αντιβασιλέας) του οχτάχρονου διαδόχου Ιωάννη Δ΄ Λασκάρεως (Κωνσταντινούπολη, 25.12.1250-1305,

⁶⁴ Deno John Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258–1282: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Harvard, Cambridge 1959, σελ. 33.

αγιοποιήθηκε το 14^ο αιώνα), γεγονός που ανέδειξε την υφέρπουσα σύγκρουση συμφερόντων, αυξάνοντας τη δυσαρέσκεια των *ευγενών* που πίστευαν ότι ένας από εκείνους έπρεπε να επιλεγθεί ως επίτροπος.

Από τον Γεώργιο Παχυμέρη μαθαίνουμε λεπτομέρειες της σύγκρουσης των δυο ομάδων διαδόχων δυνάμεων, των έκπτωτων ή εξόριστων από την κωνσταντινοπολίτικη αυλή ευγενών και των *νέων αξιωματούχων* (έως εδώ τους περιγράψαμε ως *νέους αριστοκράτες*, ενώ η Α. Λαΐου τους χαρακτηρίζει *νεόπλουτους*),⁶⁵ μέσα από τις οποίες μπορούμε να παρακολουθήσουμε και τον τρόπο μετάβασης στις νέες δομές που σύντομα θα εδραιωθούν στην Κωνσταντινούπολη και, μέσω αυτής, στα υπόλοιπα Βαλκάνια. Ο Παχυμέρης λοιπόν διασώζει πως άρχισαν να κυκλοφορούν *φήμες* για σχέδια του Μουζάλα να ανατρέψει τη δυναστεία και να γίνει αυτοκράτορας. Για να αποδείξει τη σύμπλευσή του με τους υπόλοιπους ευγενείς, ο *πρωτοβεστιάριος* επικαλέστηκε την ευεργεσία του αυτοκράτορα σε πολλούς ύστερα από δική του εισήγηση και εξέφρασε την πρόθεση να παραιτηθεί από επίτροπος, με την προϋπόθεση ότι θα ζήσει ασφαλής ως *απλός στρατιώτης*. Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος, *κοντόσταυλος* τότε –επικεφαλής δηλαδή *λατίνων* μισθοφόρων–, προκάλεσε εξέγερση που οδήγησε στην άγρια δολοφονία των Μουζάλων σε συγκέντρωση ευγενών-ανώτατων αξιωματούχων με αφορμή το μνημόσυνο του αυτοκράτορα, παρότι είχε δηλώσει ότι ο επίτροπος είχε λάβει το αξίωμά του αξιοκρατικά. Λίγες ημέρες μετά, οι ευγενείς, παρουσία και επιτροπεία του οικουμενικού πατριάρχη Αρσενίου Β΄ Αυτωρειανού (προσωπική επιλογή του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη για τον πατριαρχικό θρόνο στα χρόνια 1254-1260 που διετέλεσε και Α΄ πατριάρχης Κωνσταντινούπολης μετά την ανακατάληψη, παρά τη θέληση των Συνοδικών Ιεραρχών), αποφάσισαν ομόφωνα να δοθεί στον Μιχαήλ το αξίωμα του *μεγάλου δούκα*, του επικεφαλής δηλαδή του αυτοκρατορικού στόλου. Από τη θέση αυτή, ο Μιχαήλ ανακηρύχτηκε πολύ γρήγορα *δεσπότης* και τελικά αναγορεύτηκε *συναυτοκράτορας* του ανήλικου διαδόχου (1.1.1259).⁶⁶

Προσπαθώντας να προλάβει τις εξελίξεις, ο Μιχαήλ Β΄ Δούκας Κομνηνός Άγγελος (1205-1271) της Ηπείρου συμμάχησε το 1259 με τον πρίγκιπα της Αχαΐας Γουλιέλμο Βιλεαρδουίνο και τον σικελό βασιλιά, Μανφρέδο Χοενστάουφεν, τα προβλήματα εντός του οίκου του οποίου παρακολουθήσαμε πιο πάνω (σελ. 48) και τα οποία φαίνεται ότι αρχίζουν να βρίσκουν έξοδο *πλησίον* της Κωνσταντινούπολης. Διακύβευμα της συμμαχίας ήταν ο έλεγχος της Θεσσαλονίκης, άμεσα συναρτημένος με τη μείωση της ισχύος της Νίκαιας στα Βαλκάνια και συνεπώς με τον αγώνα για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Για τον άρτι αναρρημένο Μιχαήλ Παλαιολόγο η συγκυρία ήταν ιδανική, καθώς μπορούσε να αποδείξει τις

⁶⁵ I. Bekker επιμ., *George Pachymeres, De Michaele at Andronico Paleologis*, 2 τόμοι, Bonn 1835, 1.97 Επίσης Angeliki E. Laiou, *The Byzantine Aristocracy in the Palaeologan Period: A story of Arrested Development*, *Viator* 4(1973), σελ. 134, όπου τα ονόματα των συνωμοτών, σύμφωνα με τους Παχυμέρη (1.65) και Γεώργιο Ακροπολίτη (*Χρονική Συγγραφή*, I. Bekker εκδ., Βόννη 1837, σελ. 165). Σχετική βιβλιογραφία, *στο ίδιο*, σελ. 134, σημ. 11.

⁶⁶ D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, ό.π., σελ. 41-46.

στρατιωτικές *ικανότητες* του και των συγγενών του και να ανελιχτεί έτσι στην ιεραρχία. Οι δύο στρατοί συγκρούστηκαν τον ίδιο χρόνο στην Πελαγονία. Ο στρατός της Νίκαιας, αφού αιχμαλώτισε το σύμμαχο της Ηπείρου Βιλεαρδουίνο, κατέλαβε την Άρτα (1260) και λεηλάτησε τη Θήβα. Με τους εχθρούς του απασχολημένους, ο Μιχαήλ Παλαιολόγος επιχείρησε πρώτη επίθεση εναντίον της Κωνσταντινούπολης, απέτυχε όμως εξαιτίας του ισχυρού βενετικού στόλου που την υπερασπιζόταν. Αξιοποιώντας τον τίτλο του *μεγάλου δούκα*, υπέγραψε στο Νυμφαίο συνθήκη με τη Γένοβα (Ιούλιος 1261): Με αντάλλαγμα τη ναυτική βοήθειά της εναντίον των Βενετών, της υποσχέθηκε εμπορικά προνόμια και ειδικό τομέα *απέναντι* από την Πόλη. Έτσι, το Δεκαπενταύγουστο ο Μιχαήλ καταφέρνει να μπει στην Κωνσταντινούπολη, αποκαθιστώντας *νέο* τύπο βυζαντινού ελέγχου στη διοίκηση του κράτους –αυτόν που είχε διαμορφωθεί στη Νίκαια–, το οποίο από το 1204 είχαν *αναδιαμορφώσει* σύμφωνα με τις ανάγκες τους οι Δυτικοί.

Ο νέος αυτός τύπος φέρει εμφανή τα στοιχεία του *κερματισμού* που τον προκάλεσε καθώς, παρά τις διπλωματικές κινήσεις του Μιχαήλ, ο πρώην *κοντόσταυλος* δεν αποτέλεσε βασικό συντελεστή της ανακατάληψης, η οποία στρατιωτικά *επετεύχθη* χάρη σε έτερο συνωμότη, τον Αλέξιο Στρατηγόπουλο⁶⁷ (μεταίχμιο 12^{ου}-13^{ου} αιώνα–1271/1275). Οι λεπτομέρειες είναι γνωστές. Εδώ μας ενδιαφέρει η αναίμακτη ανακατάληψη της Πόλης και η νίκη της βυζαντινής οικογένειας των *Παλαιολόγων* από τη Νίκαια (*συνωμοτών* εκεί και δολοφόνων του επιτρόπου-αντιβασιλέα του διαδόχου), σε συνδυασμό με την ισορροπία που αναδιαμορφώνεται μεταξύ των υπό εξέταση πολιτικών σχηματισμών. Οι ζυμώσεις που ακολούθησαν εντός και εκτός βυζαντινών εδαφών θα συμπαρασύρουν το σύνολο των δυνάμεων στη Χερσόνησο και στα μικρασιατικά εδάφη. Οι καταστροφές που θα επιφέρουν οι Δυτικοί με επιθέσεις σε μεγάλες πόλεις-λιμάνια θα προστίθενται σε διοικητικές αλλαγές, στη φορολογία, στις πολεμικές διενέξεις αλλά και στην αποδυνάμωση του ταμείου και στόλου της αυτοκρατορίας. Η οριστική ρήξη των βυζαντινών με το άλλοτε *imperium romanum* θα πραγματοποιηθεί παράλληλα με αποσχίσεις και/ή μαζικές εξεγέρσεις σε αρκετά κέντρα της επικράτειας, μεταξύ των οποίων και εκείνα που μας ενδιαφέρουν εδώ και των οποίων την πρώτη εμπλοκή στα γεγονότα της εποχής μνημονεύσαμε ακροθιγώς. Η διαφορά των νέων αυτών εξεγέρσεων από τις προηγούμενες έγκειται στο ότι αποσκοπούν στη δημιουργία ανταγωνιστικών *πυρήνων* απέναντι στην *εξάπλωση νέων* κυρίως δυτικών δυνάμεων που προσέτρεχαν σε αρωγή των ηττηθέντων νέων ή παλιότερων συμμάχων τους. Η *προνομιακή* θέση των αρχηγών αυτών των στρατιωτικών κινήσεων προκαλούσε την αγανάκτηση των υπολοίπων ευγενών, αφού οι τελευταίοι ανέκοπταν την έξοδό τους στην εξουσία και δυνητικά μπορούσαν να τη διεκδικήσουν ως ανταπαιτητές (το παράδειγμα των Μουζαλώνων και του Παλαιολόγου).

⁶⁷ Erich Trapp κ.ά., 26894. Στρατηγόπουλος, Αλέξιος Κομνηνός, *PLP* 11, Vienna 1991.

Η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης επισκιάζει το γεγονός ότι οι βυζαντινές, βουλγαρικές και σερβικές εξουσίες δεν είχαν χάσει ακόμα τον έλεγχο των περιοχών οικονομικο-πολιτικής δράσης τους. Ελέγχοντας ακόμα τα σύνορα των πρώην ή νυν, τοπικών και μερικώς ανεξάρτητων διοικητικών περιοχών τους ή εκείνων που υπερασπίζονται, ουσιαστικά εξακολουθούν να συνορεύουν με βυζαντινά λιμάνια της Αδριατικής και Μαύρης Θάλασσας και να παραμένουν πνευματικά τέκνα της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Επιπλέον, στο μεταξύ, όπως σημειώσαμε, μέλη τους έχουν ήδη ενταχτεί στην αυτοκρατορική αυλή και συνεπώς καλούνται και από το εσωτερικό της αυτοκρατορίας να υπηρετήσουν και δικά τους συμφέροντα. Έτσι, η κατάστασή τους θα βελτιώνεται ή θα επιδεινώνεται κατά περίπτωση, εξαιτίας της εγγύτητάς τους στις επαπειλούμενες περιοχές και του μικρότερου μεγέθους των δυνάμεών τους, οι οποίες φέρουν επαχθέστερα τα αποτελέσματα της διάσπασης.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΕΣ ΝΗΣΙΔΕΣ ΜΙΑΣ ΚΟΙΝΟΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Με βάση τα παραπάνω, η εξέταση των κρατικών και κοινωνικών δομών στα βόρεια της Χερσονήσου δεν μπορεί παρά να ξεκινήσει από τις καταλυτικές πολιτικο-κοινωνικές μεταβολές που από το τέλος του 11^{ου} αιώνα επιφέρουν οι Κομνηνοί στο σύστημα γαιοκτησίας, φορολόγησης και απονομής τίτλων, στην παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών στον αυτοκράτορα κ.ά., δομές οι οποίες θα αναπαραχθούν στη Χερσόνησο, μέσα από διεκδικήσεις, συμμαχίες, συναλλαγές κ.ά. με αφορμή και την αυξανόμενη παρουσία των Σταυροφόρων που διασχίζουν τους οδικούς άξονες της Χερσονήσου από το 1096. Όπως είδαμε, εξαιτίας των παραπάνω, τους επόμενους δύο αιώνες προκύπτει η ανάδυση δύο νέων κρατών, του βουλγαρικού και, προς το τέλος του 12^{ου} αιώνα, του σερβικού, ενώ η βυζαντινή επικράτεια διαιρείται μετά την άλωση της πρωτεύουσάς της το 1204 (*partitio Romaniae*), οπότε συγκροτείται η λατινική αυτοκρατορία, η οποία καταλύεται τελικά από βυζαντινό κρατικό σχηματισμό που δημιουργήθηκε εξαιτίας και εναντίον της στη Μικρά Ασία. Συνυπολογίζοντας λοιπόν τους εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες, θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στα παρακάτω ερωτήματα: Γιατί προκαλείται και πως ερμηνεύεται το φαινόμενο του πολιτικού κερματισμού με τις γεωγραφικές μετατοπίσεις/*translationes*, την αναδιάταξη των ανατολικών-δυτικών μετώπων και τη συγκρότηση νέων κρατών ή κέντρων εξουσίας; Ποιοι μετασχηματισμοί των υπάρχουσών δομών εξουσίας συντελούνται στη Χερσόνησο και γιατί; Ποιες κοινωνικές δυνάμεις και διεργασίες αφορά και τι συνεπιφέρει γενικότερα ο κερματισμός των κρατών και των εξουσιών τους, εκτός από τις «φυγόκεντρες τάσεις» που έχουν αποτελέσει ήδη αντικείμενο έρευνας, όπως επισημάναμε προλογικά; Με βάση όσα είδαμε έως εδώ, ο τρόπος με τον οποίο μετασχηματίζονται τα κράτη ευρύτερα και ανατρέπονται οι μεταξύ τους ισορροπίες δεν μπορεί να θεωρηθεί δεδομένος ούτε ευκόλως εννοούμενος μέσα από το σχήμα επιρροής του Βυζαντίου στα χριστιανικά κράτη της Χερσονήσου, πολύ περισσότερο που η θέση τους καθορίζεται στο εξής και από τη Ρώμη. Αντίθετα, φαίνεται ότι πρόκειται μάλλον για συγκεκριμένες πρωτοβουλίες ομάδων, βασισμένων κυρίως στις ανάγκες πλουτισμού που εξυπηρετούνται (ή όχι) στις περιοχές που αυτές εξουσιάζουν. Συνεπώς, οι συγκεκριμένες διεργασίες απαιτούν την προσοχή μας, καθώς παραμελημένες ή κατά μόνας μελετημένες αδυνατούν να φωτιστούν ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, εκείνα που επανέρχονται αμέσως ή λίγο αργότερα, για να αποτελέσουν έρεισμα διεκδικήσεων συναφών εξουσιών. Αναδεικνύοντας, παράλληλα με τις διεργασίες αυτές, και τους τρόπους που χρησιμοποίησαν τα μέλη της δυναστείας των Κομνηνών στη συγκυρία των Σταυροφοριών για την αιτιολόγησή τους, θα επιχειρήσουμε να κατανοήσουμε πληρέστερα τους μηχανισμούς και τις μεθόδους της εξουσίας από το τέλος του 12^{ου} αιώνα στη Χερσόνησο.

Μετατοπίσεις/ *Translationes* συνόρων και κρατικοί μετασχηματισμοί

Η πολιτικο-οικονομική διάσπαση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως την περιγράψαμε πιο πάνω, συνέβαλε τελικά στο σχηματισμό χωρικών ασυνεχειών στον σχετικά ενοποιημένο χώρο της Βαλκανικής. Η διάσπαση αυτή θα συμβάλει στη διαμόρφωση πολιτικής και στη συνέχεια δημογραφικής ποικιλίας που αποτυπώνεται πολύ χαρακτηριστικά, για την περίοδο που μας ενδιαφέρει, στις μεθοριακές ζώνες. Παρόμοια ήταν κυρίως η Β Βαλκανική (βλ. χάρτη Παράρτημα σελ. VII), η σημασία της οποίας μεταβαλλόταν, όπως είδαμε, ανάλογα με τις διακυμάνσεις των πολιτικών συνθηκών και τις ανάγκες του Βυζαντίου για έσοδα.⁶⁸ Οι ευρείες μεθοριακές περιοχές της όμως δεν έπαψαν να αποτελούν ευάλωτα σημεία της αυτοκρατορίας, εξαιτίας κυρίως των επιδρομών αλλόφυλων. Οι τελευταίες, από το 12^ο έως το 15^ο αιώνα επιδείνωσαν τη θέση του ντόπιου πληθυσμού, στον οποίο συν τοις άλλοις επιβάλλονταν νέοι φόροι επιπλέον των απαιτητικών στρατιωτικών και οικονομικών του υποχρεώσεων, αφού η κεντρική εξουσία χρειαζόταν να συγκεντρώσει τα απαραίτητα έσοδα και μέσα που θα εξασφάλιζαν την επιτυχή ολοκλήρωση των στρατιωτικών, διπλωματικών και οικονομικών επιδιώξεών της. Όπως στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας έτσι και στα μεγάλα εκτός συνόρων κέντρα υπό τον έλεγχό της δεν εξασφαλιζόταν πλέον η απρόσκοπτη απόδοση των φόρων: Αν δεν ήταν διασπασμένα εξαιτίας των αντικρουόμενων συμφερόντων του ετερόκλητου πληθυσμού τους, αυτός είχε σίγουρα διαφορετικά προνόμια που εξασφάλιζαν φοροαπαλλαγές για διαφορετικούς λόγους, ανάλογα με την κατηγορία των υπηκόων, όπως οι πολύ χαρακτηριστικές περιπτώσεις των πρώτων αναδεδειγμένων Νεμανιδών που συνήψαν *γαμήλια συναλλάγια* με τη βυζαντινή αυλή, οι αδελφοί Ασέν που επεδίωξαν φοροαπαλλαγή και *χορηγία-πρόνοια* ή γενικότερα *ευγενείς/αριστοκράτες* με προνομιούχα κοινωνική θέση λόγω καταγωγής, εργασίας ή άλλου τύπου σχέση με την κεντρική εξουσία που διαπραγματεύονταν απαλλαγή από το φόρο.

Η παραπάνω εύθραυστη ισορροπία αποτελούσε ήδη μια από τις κύριες αιτίες εσωτερικής δυσαρέσκειας που συχνά ενέτεινε τάσεις για ανεξαρτησία και ακόμα συχνότερα εξεγέρσεις. Η Κωνσταντινούπολη προσπαθούσε να εξουδετερώσει τις *κεντρόφυγες* αυτές τάσεις διατηρώντας κεντρική γραφειοκρατία και όσο το δυνατόν ισχυρότερη στρατιωτική δύναμη στη μεθόριο. Όπως φαίνεται επιπλέον από τις περιπτώσεις των σερβικών και των βουλγαρικών δυνάμεων που μπορούσαν να προβάλλουν στο Βυζάντιο το δικό τους πολιτικό/κρατικό παρελθόν, χρειάστηκε να μετέλθει και άλλων μέσων: Ενσωμάτωση ετερόγλωσσους ευγενείς στο διοικητικό/στρατιωτικό μηχανισμό της, τους παραχωρούσε εκτάσεις γης συχνά μακριά από τον τόπο καταγωγής τους (βούλγαροι ευγενείς εγκαταστάθηκαν λ.χ. στη Μικρά Ασία, Αρμενία) σε αντάλλαγμα της πίστης τους στον

⁶⁸ Βλ. Α. Harvey, *Οικονομική Ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, Αθήνα 1997, σελ. 188-192 και P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, ό.π., σελ. 130-132, 141-143.

αυτοκράτορα, τους απέδιδε τίτλους και τους ανέθετε καθήκοντα,⁶⁹ εξασφαλίζοντας έτσι, τουλάχιστον για κάποιο διάστημα, την απρόσκοπτη καταβολή των φόρων. Με αυτές τις παραχωρήσεις όμως οι ηγεμόνες των περιοχών και η ντόπια αυλή τους δημιουργούσαν σχέσεις συγγενικές ή αλληλεξάρτησης με τον αυτοκράτορα ή/και με την αυλή του, οι οποίες ανεξαρτήτως προέλευσης συνέβαλαν στη *διάκριση* τους φορέων τους από το σύνολο των πληθυσμών. Έτσι, οι ηγεμόνες ή επίδοξοι διάδοχοι του θρόνου των όμορων με τα μεγάλα κέντρα περιοχών, όπου εκτυλίσσονταν οι σπουδαιότερες οικονομικές, στρατιωτικο-πολιτικές εξελίξεις, σταδιακά χρησιμοποιούν για τη δική τους ανέλιξη εξίσου νέες και όμοιες πρακτικές με εκείνες των κύκλων βυζαντινών *ευγενών αυλικών* και στρατηγών, αποκτώντας έτσι το διακριτό χαρακτήρα που είχαν οι βυζαντινές προνομιούχες κοινωνικά ομάδες.

Ενισχυτικά προς αυτή την κατεύθυνση, συχνά οι διαδικασίες αυτές ξεκινούσαν με πρωτοβουλία του ίδιου του ηγεμόνα ή της αυλής του. Για παράδειγμα, μετά από στρατιωτική ήττα, σύναψη συμμαχίας με την Κωνσταντινούπολη για την αποφυγή κατανίκησής τους ή τέλος στη διάρκεια διπλωματικών αποστολών, οι ηγεμόνες έστελναν έναν ή περισσότερους γιους τους ως *αιχμαλώτους* ή ομήρους στην πρωτεύουσα. Η *αιχμαλωσία* αυτή, συνήθως στην αυτοκρατορική αυλή, προκύπτει από διμερή συμφωνία *τιμητικής κράτησης*: Οι *αιχμάλωτοι* λειτουργούσαν και για τις δυο πλευρές ως εγγύηση, βασικοί μοχλοί επικοινωνίας ή άσκησης πίεσης στην προσπάθεια αποτροπής ή πρόσκαιρης έστω ειρήνευσης μεταξύ τους ή με τις υπόλοιπες επιτιθέμενες δυνάμεις. Επίσης συνέβαλαν ικανοποιητικά στην αναδιαμόρφωση των σχέσεων των τοπικών δυνάμεων με το εκάστοτε κέντρο, στην άμβλυνση των αντιθέσεων, ενώ τέλος με τη συναναστροφή και τη μόρφωσή τους οι *αιχμάλωτοι* μετατρέπονταν σε παράγοντες όσμωσης. Όπως θα δούμε αναλυτικότερα, στους 12^ο-15^ο αιώνες, εκτός από τους ευγενείς *αιχμαλώτους*, και η μετοίκηση πληθυσμών από τη μια επικράτεια στην άλλη εξαιτίας γαμήλιων συναλλαγίων συνιστά ένα ακόμα διπλωματικό μέσο. Πρόκειται για νέο πληθυσμιακό σύνολο, το οποίο ήδη υπαινιχτήκαμε, τους *φυγάδες-αυτόμολους*, που μετακινούνταν κατά ή μετά το τέλος πολέμου ή σε περίπτωση διαφωνίας με το κέντρο της εξουσίας.

Όλα τα παραπάνω, ως κύριοι ή δευτερεύοντες παράγοντες εντός ή εκτός πόλεων, επέφεραν σημαντικές εξελίξεις στη Χερσόνησο τους επόμενους αιώνες. Καταρχήν η κατανόηση του παράγοντα της *αιχμαλωσίας/ομηρίας* και των ποικίλων περιπτώσεων (ευγενείς, λαϊκοί, αγρότες κ.ά.), είναι απαραίτητη για δύο κυρίως λόγους, **α.** γιατί αυτή η πτυχή των υστερο-μεσαιωνικών σχέσεων του Βυζαντίου με τους εκπροσώπους των βαλκανικών δυνάμεων δεν έχει ιδιαίτερα απασχολήσει τη σύγχρονη ιστοριογραφία⁷⁰ και **β.** γιατί ως *αιχμάλωτοι* ή *φυγάδες* εντάχθηκαν από νωρίς στην τροχιά της βυζαντινής πολιτικο-ιδεολογικής

⁶⁹ I. Božilov, Les Bulgares dans L'Empire Byzantin, XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Wien 4-9 Oktober 1981, Akten II-2, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32/2 (1982), σελ. 155-163.

⁷⁰ Για την προ 1204 περίοδο, βλ. Σοφία Πατούρα, *Οι Αιχμάλωτοι ως Παράγοντες Επικοινωνίας και Πληροφόρησης (4^{ος}- 10^{ος} αι.)*, Αθήνα 1994.

προπαγάνδας/ διπλωματίας –ως αποτελεσματικό μέσο άμβλυνσης διαφορών–, της οποίας, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αρκετοί τομείς παραμένουν ακόμη αδιερεύνητοι. Έτσι όμως επηρεάζεται η αντίληψή μας υπέρ της πρωτοκαθεδρίας των περί την Κωνσταντινούπολη υπηκόων εις βάρος εκείνων στα *επαρχιακά* εδάφη της Χερσονήσου, παρά τη διόλου ευκαταφρόνητη, από γεω-στρατηγική και οικονομική άποψη, των όμορων σερβικών και βουλγαρικών εδαφών. Παρά τη σταθερή για αρκετούς αιώνες αξιολογική αυτή κατηγοριοποίηση, όπως θα δούμε παρακάτω αναλυτικά, από το 13^ο αιώνα επηρεάζουν εξίσου, αν όχι περισσότερο κάποτε, τόσο τη μεταβολή των συσχετισμών ως προς το βασικό διακύβευμα, δηλαδή την ανακατάληψη των κέντρων εξουσίας, όσο και τα χαρακτηριστικά της εξουσίας και τα σύνορα των κέντρων αυτών.

Η Εκκλησία, ως θεσμός αφομοίωσης, υπήρξε βασικός αρωγός σε αυτή τη διαδικασία και συνδιαμορφωτής της: Μέχρι το 12^ο αιώνα, οι ανακτημένες βόρειες περιοχές της Χερσονήσου παρουσιάζονται *εκβυζαντινισμένες* από το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, με την επιβολή της ελληνικής γλώσσας στη λειτουργία.⁷¹ Παρόλα αυτά, οι νέες συνθήκες που επέβαλαν οι επιλογές των Δυτικών στο βόρειο σύνορο και τη μεθόριο, σε συνδυασμό με εκείνες που παλιότερα είχαν επιβάλει οι Βυζαντινοί και τώρα προσπαθούσαν να ελέγξουν ή να επαναδιαπραγματευθούν, έδωσε την ευκαιρία σε σέρβους και βούλγαρους στρατηγούς που αναδείχτηκαν στη μάχη ως μέλη *ευρύτερα* αριστοκρατικής ή αυτοκρατορικής οικογένειας και στους απογόνους τους να εγείρουν εκ νέου αξιώσεις. Έτσι *κύκλοι ευγενών* γύρω και έξω από την αυτοκρατορική αυλή της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης έδρασαν με πολιτικο-στρατιωτικούς όρους που θα παρακολουθήσουμε παρακάτω.

Ανασύσταση του βουλγαρικού κράτους από τους αδελφούς Ασέν

Υπό τον Σαμουήλ (997-1014) το βουλγαρικό κράτος αντέκρουσε για λίγο τις επιθέσεις των Δυτικών αλλά η άνοδός του ανεκόπη όταν ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ νίκησε το βουλγαρικό στρατό στο Κλειδί το 1014. Ο θάνατος του Σαμουήλ μετά τη μάχη⁷² θα σημάνει ουσιαστικά το τέλος του βουλγαρικού κράτους έως το 1018, ενώ έναν αιώνα αργότερα θα προστεθεί το γνωστό προσωνύμιο *βουλγαροκτόνος* στο όνομα του Βασίλειου Β΄.⁷³

Οι εξεγέρσεις εξαιτίας της δυσανεξίας από την κατάκτηση του βουλγαρικού κράτους αποτράπηκαν, καθώς ο Βασίλειος Β΄ εμπόδισε τις τοπικές βουλγαρικές αριστοκρατίες να διατηρήσουν τα προνόμιά τους –όπως έκανε και στο Βυζάντιο, με τη γνωστή του αντι-αριστοκρατική πολιτική–, ανακουφίζοντας μάλιστα τους κατοίκους από την υποχρέωση

⁷¹ Βλ. σχετικά Antonín Dostál, Η βυζαντινή παράδοση στην εκκλησιαστική Σλαβική λογοτεχνία, *Cyrrillomethodianum* II (Thessalonique 1972-73), σελ. 1-6.

⁷² *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, CFHB, Berlin 1973, σελ. 457.

⁷³ Ostrogorsky, *Ιστορία*, τόμ. Γ΄, σελ. 105 και G. Schlumberger, *Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος*, τ. 2 *Αυτοκρατορικοί Χρόνοι*, Αθήνα 1999 [Paris, 1905-1925].

καταβολής υψηλών φόρων (το δικαίωμα εκκλήσεως και το αλληλέγγυον).⁷⁴ Έχοντας κατακτήσει ολόκληρη την περιοχή του Σαμουήλ, χωρίς όμως τις όμορες περιοχές της Διόκλεια, Ζαχούμλιε, Ρασκία, Βοσνία και Κροατία (σύμφωνα με τον G. Ostrogorsky *αποτέλεσαν μάλλον υποτελείς στο Βυζάντιο ηγεμονίες*),⁷⁵ απέκτησε τον έλεγχο των μεταλλείων της, ενώ αντικατέστησε το φόρο σε χρυσό ή νόμισμα με φόρο σε είδος, πιθανότατα εξαιτίας του γεγονότος ότι εκείνος είχε πλέον στην κατοχή του τα μεταλλεία της περιοχής. Επίσης, παραχώρησε στη βουλγαρική Εκκλησία και σε όλες τις επισκοπές της προνόμια και αναβάθμισε την Αχρίδα σε έδρα αυτοκέφαλης *αρχιεπισκοπής*,⁷⁶ με την εξάρτηση της νέας αρχιεπισκοπής και των σλαβικών περιοχών υπό τη δικαιοδοσία της, δηλαδή του νέο-ιδρυθέντος *θέματος Βουλγαρίας* απευθείας από τον αυτοκράτορα. Αυτό το «*αληθινό αριστούργημα αυτοκρατορικής πολιτικής*», όπως χαρακτηρίζει ο G. Ostrogorsky την επιλογή του Βασιλείου,⁷⁷ έδινε μεν αυτονομία κινήσεων στους κληρικούς της βουλγαρικής Εκκλησίας, πάντα όμως υπό τον έλεγχο του αυτοκράτορα, κρατώντας τους τοπικούς αριστοκράτες περιορισμένους.⁷⁸ Η τελευταία παρατήρηση φωτίζει τις αντιδράσεις που θα προκληθούν εκεί από κύκλους αξιωματούχων ευγενών-αριστοκρατών, ακόμα και λίγο πριν το θάνατο του Βασιλείου: Όπως είναι γνωστό, λόγω των αλλαγών στις εγχώριες πολιτικές ξεσπούσαν συνεχείς εξεγέρσεις, οι οποίες, παρότι καταπνίγονταν σχετικά γρήγορα, έβρισκαν διέξοδο με επικεφαλής έκπτωτα μέλη της πρώην κεντρικής εξουσίας του Α΄ βουλγαρικού κράτους ή αναδυθέντες στο μεταξύ παράγοντες που κατάφεραν να αφήσουν το στίγμα των διεκδικήσεών τους πολύ αργότερα, π.χ. στην εξέγερση των αδελφών Ασέν.

Πράγματι, οι «γεννήτορες» του οίκου των Ασέν, που σε λίγο καιρό θα παίξουν ηγετικό ρόλο, αντιλαμβάνονταν τους συσχετισμούς που προέκυπταν ως ευκαιρίες απεξάρτησης από το Βυζάντιο: Παρόμοια ευκαιρία δόθηκε με την ανάρρηση του πρώτου Αγγέλου στο θρόνο (1185/6).⁷⁹ Τότε προβλήθηκε το αίτημα των Μυσών *επιχώριων ισχυρών*⁸⁰ «αδελφών» – *βογιάρων* ή *τοπικών αξιωματούχων*– Θεόδωρου (Πέτρου/Πέταρ Δ΄) και Ιωάννη Ασέν στον Ισαάκιο Β΄ Αγγελο (που βρέθηκε στα Κύπελα της Θράκης, στη συμβολή Έβρου και Αγριάου) για παραχώρηση *πρόνοιας*⁸¹ στην περιοχή του Αίμου, δηλαδή αγροκτημάτων

⁷⁴ G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, τόμ. Β΄, σελ. 189-90.

⁷⁵ Βλ. *στο ίδιο*, σελ. 194-5 και αναλυτική αιτιολόγηση του σχετικού σκεπτικού, *στο ίδιο* σημ. 235, σελ. 316-17.

⁷⁶ *Στο ίδιο*, σελ. 194 και A. Cameron, *The Byzantines*, U.K. 2006, σελ. 170.

⁷⁷ G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, τόμ. Β΄, σελ. 194.

⁷⁸ Βλ. Vasilka Tâpkova-Zaimova, *Entre Ochrid et Tirnovo: problèmes d'Église après 971, Βυζάντιο και Βούλγαροι (1018-1185)*, Κατερίνα Νικολάου, Κώστας Τσιγκνάκης επιμ., ΕΙΕ, ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 18, Αθήνα 2008, σελ. 34-7 όπου κι άλλες συμβολές. Ιωάννης Ταρνανίδης, *Η διαμόρφωση του αυτοκεφάλου της βουλγαρικής εκκλησίας (864-1235)*, Θεσσαλονίκη 1976. Αγγελική Δεληκάρη, *Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον μεσαίωνα Ο ρόλος της ως ενοποιητικού παράγοντα στην πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία των Σλάβων των Βαλκανίων και του Βυζαντίου*, Θεσσαλονίκη 2014.

⁷⁹ Για την ημερομηνία, Ivan Dujčev, *La date de la revolte des Asénides*, *BSI* 13 (1953), σελ. 227 κ.ε.

⁸⁰ G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, σελ. 75.

⁸¹ Βλ. G. N. Nikolov, *Appearance and initial development of appanages in the Bulgarian tsardom (late 12th to mid-13th century)*, *Byzantina et Slavica Cracoviensia V*, Cracow 2007, σελ. 259-265. Τα περί πρόνοιας στηρίζονται στον D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth Eastern Europe 500-1453*, London 1971, σελ. 218-9, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι Ασέν υπήρξαν κοινωνοί και συνεχιστές της τοπικής αντίληψης βουλγάρων *ευγενών* για τη

(επιπλέον στα ελεύθερα βοσκοτόπια για τα κοπάδια τους)⁸² και φορολογικών εσόδων, με αντάλλαγμα στρατιωτικές υπηρεσίες στον αυτοκράτορα. Σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη, το αίτημα των αδελφών εκφράστηκε επίμονα και με θρασύτητα, τόσο ώστε, «την άποστασίαν ἐμφαίνον», ο αυτοκράτορας Ισαάκιος διέταξε να χτυπηθεί «κατά τῶν προσώπων» ο «αναιδής» Ασέν⁸³ –πράξη που θυμίζει την αντίδραση του ηπειρώτη Θεόδωρου Κομνηνού στο στρατηγό του Βατάτζη, Καμμύτζη (βλ. σελ. 54), την οποία όμως εκείνος είχε τότε συγκρατήσει. Αδυνατώντας να ελέγξουμε τη σχετική μαρτυρία, θεωρούμε ότι το αίτημα δεν ικανοποιήθηκε εξαιτίας τόσο της ισχύος της Ουγγαρίας και της γαμήλιας βυζαντινο-ουγγρικής συμμαχίας του αυτοκράτορα όσο και της πολιτικής διάστασης των αντίπαλων βυζαντινών οικογενειών Κομνηνών και Αγγέλων.

Στα τέλη του 12^{ου} αιώνα, πριν το αίτημα που προκάλεσε την οργισμένη αντίδραση του αυτοκράτορα, είχε σίγουρα παρουσιαστεί η ευκαιρία για τους αναγκασμένους σε υποταγή απογόνους ή συγγενείς αξιωματούχων του προηγούμενου κρατικού σχηματισμού να αναδειχτούν. Η βυζαντινή αυτοκρατορία διερχόταν σοβαρή πολιτική και οικονομικο-κοινωνική κρίση, τα πρώην βουλγαρικά εδάφη της είχαν λεηλατηθεί δυο φορές από τη Β΄ και Γ΄ Σταυροφορία, ενώ τα εδάφη βόρεια του Αίμου τα λυμαίνονταν οι επιδρομείς Πετσενέγκοι και Κουμάνοι, ενώ τα δυτικά όταν δεν δέχονταν επιθέσεις Ούγγρων, ταλαιπωρούνταν από εξεγέρσεις σερβικών δυνάμεων. Ο νέος αυτοκράτορας που με τη δολοφονία του προκατόχου του ανέτρεψε την κυριαρχία των Κομνηνών, αναδεικνύοντας, όπως αναλυτικά είδαμε, την οικογένεια των Αγγέλων στο θρόνο, διακρίθηκε κυρίως για κινήσεις ανατροπής με στόχο την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων εξουσιαστικών δομών και όχι απαραίτητα υπέρ της θεσμικής συνέχειας. Ειδικότερα, δεν φαίνεται τυχαία η σύναψη ειρήνης με τους εχθρικούς έως τότε Ούγγρους, των οποίων αποδεικνύεται σύμμαχος στην προσπάθεια ανατροπής του προκατόχου του θρόνου. Η σύναψη ειρήνης διασφαλίστηκε το 1186 με γαμήλια συμμαχία με τον *αιχμάλωτο* στη βυζαντινή αυλή ούγγρο βασιλιά Μπέλα Γ΄ (για τον οποίο γίνεται κατανοητός επιπλέον λόγος αντίδρασης στον εκλιπόντα Κομνηνό, αφού εκείνος είχε διατάξει

βυζαντινή επικυριαρχία: Η αποδοχή βυζαντινών μοντέλων διακυβέρνησης (κυρίως μέσω παραχώρησης *προνοιών*, βλ. στο ίδιο, σελ. 214-5) *προτύπων συμπεριφοράς και σκέψης* τους επέτρεψε να επωφεληθούν της συγκυρίας, να επαναστατήσουν και τελικά να ανεξαρτητοποιηθούν.

⁸² Χωνιάτης Νικήτας, *Ιστορία*, Bonn 1835, σελ. 482, στ.5-11: *Οὔτοι γάρ ταῖς δυσχωρίαις πεποιθότες και τοῖς φρουρίοις θρασυόμενοι, ἄπλειστά τε εἰσὶ και ὀρθά κατ' ἀποτόμους κείμενα πέτρας, και ἄλλοτε μὲν κατά Ῥωμαίων ἐμεγαλαύχσαν, τότε δε πρόφασιν εὐρηκότες ὃ δὴ λέγεται Πάτροκλον την τῶν οἰκείων θρεμμάτων ἀπαγωγὴν και κάκωσιν ἑαυτῶν ἐξ ἀποστασίαν λαμπρὰν ἀνεσκήρτησαν.*

⁸³ Στο ίδιο, σελ. 482, στ.11 κ.ε. έως 483, στ. 2: *ἤσαν δε οἱ τοῦ κακοῦ πρωτοουργοὶ και το ἔθνος ὅλον ἀνασεύσαντες Πέτρος τις καὶ Ἀσάν, ὁμογενεῖς και ταυτόσποροι, οἱ και μη δρῶντες την νεωτέρισιν ἀπροφάσιτον προσίασι βασιλεῖ, σκηνομένην ἐν τοῖς Κυψέλοις, αἰτούμενοι συστρατολογηθῆναι Ῥωμαίοις και διὰ βασιλείου γράμματος σφίσι βραβευθῆναι χωρίον τι βραχυπρόσσοδον κατά τόν Αἴμον κείμενον καὶ ἀποτυχόντες τοῦ αἰτήματος –ἦν γάρ ἡ θεία ἐπικρατεστέρα κίνησις– ὑπετονθόρυσαν ὡς οὐκ εἰσακουσθέντες, εἰ και ὡς δε και τήν αἴτησιν ἐπανατεινόμενοι παρέπτυσαν τι και ῥῆμα θερμότερον την ἀποστασίαν ἐμφαίνον και ὅσα ἐπαινόντες οἴκαδε δράσουσι, και τούτων μάλιστα ὁ Ἀσάν ὁ και θρασύτερος και ὠμότερος, ὅς και τύπεται κατά τῶν προσώπων ἐπιταγῇ τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου, ἐπιπληχθεῖς εἰς ἀναΐδειαν. Και οἱ μὲν ἀπρακτοὶ οὕτως ἐπανήλθον και περιύβριστοι».*

θανάτωση *αιχμαλώτων* και των οικογενειών τους, στο πλαίσιο προσπάθειας πάταξης της διαφθοράς που προέκυπτε από φιλο-λατινικές κινήσεις).⁸⁴

Η απότομη όμως ανατροπή της προηγούμενης πολιτικής, η νέα φορολογία που προστέθηκε στην ήδη επιβαρυσμένη φορολόγηση (για τη χρηματοδότηση της άμυνας έναντι του Νορμανδού Ουίλιαμ της Σικελίας) και η γενικευμένη αναταραχή έθιγε τα συμφέροντα των επικεφαλής των όμορων περιφερειακών τόπων. Σ' αυτή τη συγκυρία, η απόφαση των Ασέν να προσφύγουν στο βυζαντινό αυτοκράτορα δείχνει ότι προσδοκούσαν να πετύχουν τη χορήγηση *πρόνοιας* τώρα που η βυζαντινή εξουσία άλλαζε διαχειριστές. Χωρίς να γνωρίζουμε εάν αρχικά οι βούλγαροι αδελφοί ενεπλάκησαν υπέρ ή εναντίον της πλευράς των Κομνηνών ή των Αγγέλων, η προσβλητική απόρριψη του αιτήματος τους από το νέο αυτοκράτορα στον τόπο διαμονής τους, τη Μυσία, πυροδότησε άμεσα εξεγέρσεις, με τις οποίες τα αδέρφια είχαν απειλήσει τον αυτοκράτορα («παρέπτυσαν τι και ρήμα θερμότερον την άποστασίαν έμφαίνον») και οι οποίες οδήγησαν στη δημιουργία δευτέρου βουλγαρικού κρατικού σχηματισμού. Παρότι ο Ισαάκιος άνοιγε μέτωπο που θα του δημιουργούσε σημαντικά προβλήματα στα εδάφη του, η συγγενική σύνδεση της Μαργαρίτας με τις ηγεμονικές οικογένειες του Κιέβου, της αγίας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, της Ιταλίας και Προβηγκίας (παλιότερα συνδεδεμένες με βυζαντινές δυναστείες) και οι επιτυχίες του από κοινού με τον πεθερό του (Μοσυνόπολη και Ντιμίτριτσα 7.11.1185) εξηγεί περαιτέρω την προτίμηση του, λόγω των ευρύτερων συμμαχιών που του εξασφάλιζε. Μια άλλη, εξίσου σημαντική εξήγηση βέβαια θα μπορούσε να είναι η αδυναμία ή απροθυμία του Ισαάκιου να διασπάσει τη γη του και του πεθερού του, αποκόπτοντας τμήμα τους.

Η πρώτη έφοδος των αδελφών στην παλαιά πρωτεύουσα Πρεσλάβα απέτυχε. Έτσι, το Τύρνοβο, στο μέσο της απόστασης Ουγγαρίας - Κωνσταντινούπολης, συγκεντρώνει τους εξεγερμένους, που λίγο καιρό πριν είχαν καταφύγει στο κοντινό βουνό (Στράντζα/Странджа) στην επαρχία του Παριστρίου, εξαιτίας επιδρομών Πετσενέγκων,⁸⁵ αποκαλύπτοντας έτσι επιπλέον αιτίες της εξέγερσης. Σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη,⁸⁶ ανήμερα της γιορτής του πολιούχου Θεσσαλονίκης Αγίου Δημητρίου, 26 Οκτωβρίου 1185, πλήθος κόσμου συγκεντρώθηκε με αφορμή τα εγκαίνια στο Τύρνοβο του ναού του ("църква Св. Димитър Солунски", διασώζεται έως σήμερα) στο ΒΑ τμήμα στους πρόποδες των λόφων Τραπεζίτσα και Τσάρεβετς, στη δεξιά όχθη του ποταμού Γιάντρα, έξω από τη μεσαιωνική οχύρωση της

⁸⁴ Βλ. J.V.A. Fine (1994), σελ. 6 και 10, Ostrogorsky, *Ιστορία*, σελ. 73-4 και D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, ό.π., σελ. 162-3.

⁸⁵ Ο βουλγαρικός και βυζαντινός πληθυσμός της περιοχής αποσύρθηκε στα λίγα οχυρωμένα κέντρα της, ενώ οι Πετσενέγοι αφέθηκαν να εγκατασταθούν στην επαρχία ως σύμμαχοι έποικοι (*μιζοβάρβαροι* σύμφωνα με σύγχρονους συγγραφείς). Μέχρι το 1070 διασφαλίστηκε ειρήνη μαζί τους μέσω εμπορικών επιδοτήσεων. Οι Πετσενέγοι όμως εξεγέρθηκαν, απειλώντας τις βαλκανικές επαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας: ηττήθηκαν στη μάχη του Λεβουνίου το 1091. Παρά τις περιστασιακές επιδρομές Κουμάνων που ακολούθησαν, το Παρίστριο παρέμεινε εν ειρήνη και ευημερία το 12ο αιώνα, βλ. Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, ό.π., σελ. 80-107, μετά τον οποίο η επαρχία φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε: A. Kazhdan, *Paristrion*, *ODB*, σελ. 1589.

⁸⁶ Βλ. Leonidas Mavrommatis, *La formation du deuxième royaume bulgare vue par les intellectuels byzantins*, *EtBalk* 21, 4 (Σόφια 1985), σελ. 30-38.

πόλης). Τα αδέλφια φέρνουν τότε στην περιοχή, σύμφωνα πάντα με τον Χωνιάτη, *δαιμονισμένους* Βούλγαρους και Βλάχους που διαδίδουν τη φήμη ότι ο Άγιος Δημήτριος εγκατέλειψε τη Θεσσαλονίκη που αλώθηκε από τους Νορμανδούς λίγο νωρίτερα. Έχουν μάλιστα και εικόνα του, η οποία ισχυρίζονται ότι εμφανίστηκε με θαυματουργικό τρόπο στο νεόδμητο ναό, μετά από επιθυμία του Αγίου να εγκαταλείψει το κέντρο λατρείας του, ώστε να έρθει να βοηθήσει στον αγώνα τους.⁸⁷ Με τον τρόπο αυτό, τα δυο αδέλφια-επικεφαλής της εξέγερσης αφενός πραγματοποιούν την απειλή τους στο βυζαντινό αυτοκράτορα («αποστασίαν μελετησάντων») και αφετέρου προσπαθούν να ενισχύσουν με νέα θρησκευτικά σύμβολα την επιδιωκόμενη εξουσία τους, υπό την προστασία μάλιστα του πολιούχου αγίου της Θεσσαλονίκης σε νέο κέντρο, το Τύρνοβο.⁸⁸ Μέσω αυτής της διαδικασίας αρχίζει να διαφαίνεται η επιθυμία τους να ενισχύσουν συμβολικά την Εκκλησία τους που, όπως είδαμε, είχε υποβαθμιστεί σε αρχιεπισκοπή με έδρα την Αχρίδα από το 1018, μετά την ήττα των βουλγαρικών δυνάμεων από τις βυζαντινές. Σε αυτή την κατεύθυνση βοήθησαν επιπλέον οι τρεις αρχιερείς που ήρθαν στο Τύρνοβο για τα εγκαίνια του ναού, οι οποίοι μάλιστα, παραβλέποντας την υποχρέωση έγκρισης των κινήσεών τους από το βυζαντινό αυτοκράτορα και προκρίνοντας την αυτονομία κινήσεων που τους είχε επιτραπεί (όπως είχε θεσπιστεί από την εποχή του Βασιλείου), χειροτόνησαν αρχιεπίσκοπο το βούλγαρο μοναχό Βασίλειο, αναγνωρίζοντας και νομιμοποιώντας ανεξάρτητη αρχιεπισκοπή Τυρνόβου.

Ο αρχιεπίσκοπος με τη σειρά του, ακολουθώντας την *πρωτογένεια*, έστεψε στο ίδιο κέντρο *τσάρο Βουλγάρων* τον πρωτότοκο Τόντορ (Θεόδωρος) με το όνομα Πέταρ Δ' (Πέτρος Δ', προς τιμή του αγιοποιημένου τσάρου Πέτρου Α' (927-970), παρόλο που ο Ιβάν Ασέν είχε ενεργό ρόλο στις επιχειρήσεις εναντίον των βυζαντινών. Έτσι, οι αδελφοί Ασέν, έχοντας στο πλευρό τους κληρικούς της βουλγαρικής Εκκλησίας, συγκροτούσαν κεντρική εξουσία ως συνεχιστές των ηγεμόνων του Α' βουλγαρικού κράτους. Οι συνειρμοί του εξίσου ορθόδοξου και ηγεμονικού ονόματος του εστεμμένου Ασέν επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι τα αδέλφια, πιθανότατα εκπρόσωποι πρώην αριστοκρατικών ομάδων, αποβληθέντες από το σύστημα της πρόνοιας, αυτοαναγορεύονται τυπικοί «αποστάτες» απέναντι στον αυτοκράτορα, διάβημα που υποστηρίζεται από ευρύτατες ομάδες πιθανόν και υποτελών στους Ούγγρους Βλάχων και Βουλγάρων (βλ. σημ. 88). Όπως επίσης διαφαίνεται από τη στέψη του Πέτρου, χωρίς την

⁸⁷ Χωνιάτης, *Ιστορία*, σελ. 485 «*Τῶν δε Μυσῶν ἀποστασίαν μελετησάντων περιφανῆ, καὶ ἀρχηγῶν τοῦ κακοῦ τοῦδε ὧν εἶρηκα γεγενημένων, ἔξεισι βασιλεύς κατ' αὐτῶν. Χρῆ δε κάκεῖνα μὴ παριδεῖν ἀνιστόρητα. οἱ Βλάχοι ὄκνουν τὰ πρῶτα καὶ ἀπεπήδων πρὸς τὴν ἀπόστασιν εἰς ἣν ἐνήγοντο πρὸς τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Ἀσάν, το τοῦ πράγματος μέγεθος ὑφορώμενοι. τῆς δε δειλίας ταύτης τοὺς ὁμογενεῖς ἀπάγοντες οἱ ταυτόαιμοι εὐκτῆριον ἐδείμαντο οἶκον ἐπ' ὄνοματι Δημητρίου τοῦ καλλιμάρτυρος, εἰς ὃν πολλοὺς τῶν δαιμονολήπτων συνηθροικότες ἐξ ἑκατέρου γένους, αἰμωποὺς καὶ διαστρόφους τὰς κόρας, λυσιχαίτας, καὶ τᾶλλα ἀκριβῶς διασώζοντας ὅποσα οἱ τοῖς δαίμοσι κάτοχοι διαπράττονται, τοιαύδε τούτοις ἐνθουσιῶσιν ὑπετίθουν φθέγγεσθαι, ὡς ὁ θεὸς τοῦ τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Βλάχων γένους ἔλευθερίαν ἠδύοκσε καὶ τοῦ χρονίου ζυγοῦ ἐπένευσε ἀπανχένισιν, οὗ χάριν καὶ τον Χριστομάρτυρα Δημήτριον ἀπολιπεῖν μὲν τὴν Θεσσαλονικεῶν μητρόπολιν καὶ νεῶν τὸν ἐκεῖ καὶ τὰς παρὰ Ῥωμαίοις διατριβάς, ἐς δ' αὐτοὺς ἀφικέσθαι ὡς ἐπαρήζοντα καὶ συλλήπτορα τοῦ ἔργου ἐσόμενον». Βλ. καὶ *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Magoulias H.J. μτφρ., Detroit 1984, σελ. XXII.*

⁸⁸ Кр. Миятев к.ά., *Царевград Търнов: Дворецът на българските царе през Втората българска държава*, т. 2, София 1974, σελ. 275.

έγκριση του αυτοκράτορα από το διορισμένο αρχιεπίσκοπο Τυρνόβου, η βουλγαρική Εκκλησία, στη συγκυρία της γενικότερης αποδυνάμωσης του κεντρικού ελέγχου στη Χερσόνησο, θα παίζει καθοριστικό ρόλο σε πολιτειακό και πολιτικό επίπεδο, αμβλύνοντας τις αντιθέσεις που προέκυπταν από τις επιδιώξεις των δυο ομόθρησκων γειτόνων. Η στέψη δεν εξασφάλιζε στο διεκδικητή της ηγεμονίας την απαραίτητη νομική αναγνώριση, αφού σχετικό δικαίωμα είχε μόνο ο αυτοκράτορας.

Φαίνεται λοιπόν ότι τα αδέλφια Ασέν απαιτούσαν αναγνώριση από το νέο αυτοκράτορα· οι ισορροπίες όμως είχαν ανατραπεί άρδην κι αυτός δεν ήταν διατεθειμένος να κάνει παραχωρήσεις σε αντιπάλους του. Η προηγούμενη πολιτική του εκλιπόντα Κομνηνού αυτοκράτορα φαίνεται έτσι ότι μάλλον επέβαλε την εξέγερση εναντίον του Αγγέλου, δημιουργώντας επιπλέον προβλήματα στην επιβαρυνόμενη από τις επιδρομές αυτοκρατορία. Το τελευταίο αποδεικνύεται και από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις που ακολουθούν τη στέψη του Τόντορ: Το 1185 και 1186, οι δυνάμεις του Ασέν καταλαμβάνουν για πρώτη φορά το μεγαλύτερο μέρος της Μυσίας και προσπαθούν να οργανώσουν επιδρομές από τον Αίμο στη Θράκη. Ο Ισαάκιος Β΄ ανταπαντά το καλοκαίρι του 1186 και, κινούμενος με μεγάλο στρατό, διεισδύει στη Μυσία. Σε αυτή τη συγκυρία, ο Πέτρος Δ΄ παρουσιάζεται έτοιμος να διαπραγματευτεί με το νέο βυζαντινό αυτοκράτορα, ενώ ο Ιβάν Ασέν διαφεύγει βόρεια του Δούναβη όπου συγκέντρωσε ισχυρό κουμανικό στρατό, με τον οποίο επέστρεψε για να ενισχύσει τις τύποις διαπραγματευτικές προσπάθειες του αδελφού του. Μετά την ολοκλήρωσή τους, ο Ισαάκιος Β΄ έφευγε για την Κωνσταντινούπολη, ικανοποιημένος από τις υποσχέσεις για υποταγή τού λίγο πριν εξοργισμένου και μόλις αυτονομημένου Πέτρου, όμως το βιαστικό συμπέρασμά του απεδείχθη λανθασμένο: Επωφελούμενος από την αποχώρησή του, ο Ιβάν Ασέν επέδραμε στη Θράκη με τον κουμανικό στρατό του, αποφεύγοντας να δώσει μάχη εκ παρατάξεως. Με νέα εκστρατεία τον ίδιο χρόνο (1186), ο Ισαάκιος Β΄ έφτασε μέχρι το Σρέντετς (Σόφια), χωρίς αποτέλεσμα. Σε συνεργασία με τη Βενετία, ο Ισαάκιος αποφασίζει να διέλθει ξανά τον Αίμο την άνοιξη του 1187.⁸⁹ Προσπαθώντας να προσεγγίσει το κέντρο της εξέγερσης των αδελφών Ασέν Τύρνοβο και να την καταπνίξει, πολιορκεί το κάστρο Λόβετς για τρεις μήνες. Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας οι βυζαντινές δυνάμεις συναντούν απροσδόκητα ισχυρή αντίσταση, στην οποία ανταπαντούν αιχμαλωτίζοντας τη σύζυγο του Ιβάν Ασέν. Στην πιο καθοριστική διπλωματική κίνηση για την κατοπινή αναγνώριση των εξεγερμένων βουλγαρικών δυνάμεων ως *τοπική ηγεμονία* από το βυζαντινό αυτοκράτορα, η σύζυγος του Ιβάν Ασέν ανταλλάσσεται με το μικρότερο αδελφό των αρχηγών της εξέγερσης Ιωαννίτση ή Καλογιάν, ο οποίος δίνεται *όμηρος* στους βυζαντινούς.

⁸⁹ Η συμφωνία του 1187 με τη Βενετία προέβλεπε ότι η βενετική δημοκρατία θα παρείχε 40-100 γαλέρες για έξι μήνες, σε αντάλλαγμα για ευνοϊκές εμπορικές παραχωρήσεις. Δεδομένου ότι κάθε βενετικό πλοίο ήταν επανδρωμένο με 140 κωπηλάτες, έχει υποστηριχθεί ότι υπήρχαν περίπου 18.000 Βενετοί στην αυτοκρατορία, ακόμη και μετά τις συλλήψεις του Μανουήλ Α΄, βλ. John J. Norwich, *A History of Venice*, New York 1989, σελ. 121.

Η *αιχμαλωσία* αυτή, πρακτική-διπλωματικό μέσο, σχολιασμένο εδώ, αποτελεί όρο για την επικύρωση συνθήκης εκεχειρίας αλλά και αναγνώρισης της εξουσίας των δυο αδελφών επί των εδαφών βόρεια του Αίμου, την οποία όμως καμιά από τις δύο πλευρές δεν φαίνεται να τηρεί: Όταν το 1189 η γνωστή ως Γ΄ σταυροφορία (*των βασιλέων*), υπό την ηγεσία του Φρειδερίκου Α΄ Μπαρμπαρόσα της αγίας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας προσέγγιζε την Κωνσταντινούπολη, απεσταλμένοι του Ιβάν Ασέν και του Πέτρου Δ΄ τον πλησιάζουν στην Νις και εκ νέου στην Αδριανούπολη προσφέροντας στρατιωτική βοήθεια εναντίον του Ισαάκιου Β΄. Η συμμαχία όμως που απέρρευε για εκείνον από το γάμο με τη Μαργαρίτα, λειτούργησε προς όφελος του Ισαάκιου, τη διασφάλιση δηλαδή των εδαφών του: Ο Φρειδερίκος Μπαρμπαρόσα είχε ήδη εξασφαλίσει τη σύμπλευση του Μπέλα της Ουγγαρίας, ο οποίος του επέτρεψε να διασχίσει τις κτήσεις του. Την ασφαλή διακίνηση των στρατευμάτων ανέλαβε ο βυζαντινός αυτοκράτορας Ισαάκιος, ως γαμπρός εκείνου: Καθοδήγησε τις γερμανικές δυνάμεις στη Μικρά Ασία από την Καλλίπολη, προφυλάσσοντας έτσι τη Βασιλεύουσα και τα στενά του Μαρμαρά, αποδεικνύοντας όμως παράλληλα ότι δεν είχε τον πρώτο λόγο στις αποφάσεις που απέρρεαν από τη συμμαχία με την Ουγγαρία.

Γίνεται ίσως έτσι πιο κατανοητό γιατί ο Ισαάκιος ασχολήθηκε ξανά με το πρόβλημα των δυο αυτονομημένων εκκλησιαστικά και πολιτικά βουλγάρων αδελφών-γειτόνων του και του πεθερού του, μετά το άδοξο πέρας της Γ΄ Σταυροφορίας. Οργανώνοντας μεγάλης κλίμακας εκστρατεία, έφτασε

Επιθέσεις κατά τη διάρκεια της εξέγερσης των αδελφών Ασέν

τελικά στο Τύρνοβο, το οποίο πολιορκήσε για μεγάλο διάστημα. Εν τω μεταξύ ο Πέτρος Δ΄ είχε στέψει τον Ιβάν Ασέν συν-τσάρο το 1189 και αποσύρθηκε στην Πρεσλάβα, χωρίς όμως να παραιτηθεί από το θρόνο. Επιφορτισμένος με την άμυνα του Τύρνοβο, ο Ιβάν Ασέν διέδωσε φήμες για άφιξη μεγάλου κουμαντικού στρατού, αναγκάζοντας το βυζαντινό αυτοκράτορα σε βιαστική υποχώρηση, στη διάρκεια της οποίας έπεσε σε ενέδρα στα περάσματα του Αίμου, όπου ο Ιβάν Ασέν μπορούσε να τον αντιμετωπίσει με μικρότερο στρατό, από τον οποίο μόλις που κατάφερε να σωθεί (1190). Ενισχυμένοι από τη νίκη τους, οι Βούλγαροι συνεχίζουν τις επιθέσεις εναντίον των Βυζαντινών αλλά και των ουγγρικών κτήσεων που, όπως φαίνεται από τα παραπάνω, είχαν ήδη προσεγγίσει: Καταλαμβάνουν τις πρόσφατα κατακτημένες από τους Σέρβους περιοχές των Σρέντετς (Σόφια) και Νις (1191), το Βελιγράδι (1195), Μέλνικ και Πρόσεκ (1196), ενώ ομάδες επιδρομέων έφτασαν στις Σέρρες. Προσπαθώντας μάλλον να ισορροπήσει τις απώλειες που επήλθαν στην ουγγρική πλευρά, ο πρώτος αυτοκράτορας της οικογένειας των Αγγέλων συμμετείχε στην πρωτοβουλία του γιου του Φρειδερίκου, Ερρίκου Στ΄, για νέα Σταυροφορία το 1195. Παρά τις πρώτες επιτυχείς

κινήσεις της, ο θάνατος του Ερρίκου το 1197 στη Μεσσήνη έδωσε άδοξο τέλος και σ' αυτή. Το σύνολο των παραπάνω αποτυχιών ως αποτέλεσμα της σύμπλευσής του με τους Δυτικούς και όχι η αδυναμία του να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του αξιώματός του ήταν ο λόγος που, ενώ οργάνωνε εκστρατεία κατά της Βουλγαρίας, στα Στάγειρα εκθρονίστηκε από τον αδελφό του, Αλέξιο Γ' Άγγελο Κομνηνό, συνελήφθη, φυλακίστηκε μαζί με το γιο του και τιμωρήθηκε με τύφλωση το 1195.

Ο νέος βυζαντινός αυτοκράτορας, μακρινός ανιψιός του προκατόχου του αλλά και συγγενής της δυναστείας των Κομνηνών, το επώνυμο της οποίας προέκρινε, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, επιθυμώντας να σταθεροποιήσει τη θέση του, υποστήριξε τις βουλγαρικές δυνάμεις των βογιάρων υπό τον **Ιβάνκο**, στρατιωτικό διοικητή και ανιψιό του Ιβάν Ασέν –ο Ιβάν λέγεται ότι τον είχε απειλήσει με τιμωρία λόγω της σχέσης του με την αδελφή της συζύγου του.⁹⁰ Ο τελευταίος, ενισχυμένος από το βυζαντινό αυτοκράτορα διεκδικητής της διαδοχής στην ηγεσία της περιοχής, δολοφόνησε στη διάρκεια της επιστροφής του από τα ΝΔ τον επικεφαλής των εξεγερμένων, στρατηγό και σύζυγο της κουνιάδας του, ανεξάρτητο τσάρο, εστεμμένο από τον επίσης ανεξάρτητο αρχιεπίσκοπο Τυρνόβου, Ιβάν Ασέν, επιχειρώντας να ελέγξει το Τύρνοβο. Εξαιτίας όμως εξέγερσης στο βυζαντινό στρατό, λόγω των αντιθέσεων που είχε δημιουργήσει η κατάληψη του θρόνου από τον Αλέξιο, η βοήθεια δεν έφτασε ποτέ και ο Ιβάνκο αναγκάστηκε να επιστρέψει το θρόνο στον Πέτρο, να δραπετεύσει και να ζητήσει καταφύγιο στην Κωνσταντινούπολη.

Η περίπτωση του Ιβάνκο αποδεικνύει έτσι τα διαφορετικά χαρακτηριστικά των εξεγέρσεων που ξεσπούσαν σε βουλγαρικά εδάφη, δηλαδή σε αντιπαράθεση με τους Ασέν και σε πλήρη σύμπλευση με το Βυζάντιο αλλά υπό αυτοκράτορες με διαφορετική πολιτική –γεγονός που δεν επισημαίνεται συνήθως. Μέσω και της δικής του περίπτωσης, με την οποία αποδεικνύεται το ρευστό της κατάστασης τόσο στα βουλγαρικά όσο και στα βυζαντινά εδάφη, η επανάσταση των Ασέν και Πέτρου φαίνεται ότι νομιμοποιείται τοπικά ως αυτόνομη ή μερικώς εξαρτημένη βουλγαρική εξουσία, αμφισβητώντας την κυριότητα μεγάλου μέρους των βυζαντινών εδαφών (που περιλαμβάνονταν προηγουμένως στο Α' βουλγαρικό κράτος). Ο δρόμος για την πολιτική, οικονομική και πολιτιστική αργότερα ανάπτυξη αρχίζει πλέον να χαράσσεται. Ο Ιβάνκο όμως που κατάφερε να προκαλέσει ρήγμα στην εξουσία των εξεγερμένων, αποτελώντας ανάχωμα στην επέκτασή τους, έγινε δεκτός με τιμές στην Κωνσταντινούπολη και διορίστηκε έπαρχος Φιλιππουπόλεως. Ήταν πιθανότατα εκεί, σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη, που παντρεύεται την εγγονή του αυτοκράτορα, Θεοδώρα Αγγελίνα, κόρη της Άννας Αγγελίνας και του σεβαστοκράτορα Ισαάκ Κομνηνού, αποκτώντας πλέον και ο ίδιος γαμήλιους δεσμούς με τη μη κυρίαρχη δυναστεία των Κομνηνών καθώς και, όπως παρατηρούμε, κοινό παρονομαστή με τις προηγούμενες

⁹⁰ Harry J. Magoulias μτφρ., *O city of Byzantium*, ό.π., σελ. 257-259, 281-285 και R. Lee Wolff, *The Second Bulgarian Empire Its Origin and History to 1204*, *Speculum* 24, 2 (Apr. 1949), σελ. 167-206.

εξεγέρσεις των βουλγαρικών δυνάμεων, σε εποχή που στο Βυζάντιο επανέρχονταν Κομνήνεια χαρακτηριστικά της εξουσίας, εν ολίγοις οι συμμαχίες με γειτονικούς τοπικούς επικεφαλής και η παραχώρηση αυτοκρατορικών δυνάμεων. Δεδομένων των κεκτημένων της επανάστασης των αδελφών Ασέν, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι, παρότι επικεφαλής των δυνάμεων που θα στέλλονταν εκ νέου στη Βουλγαρία, ο Ιβάνκο αποσκίρτησε από το Βυζάντιο και ίδρυσε στα εδάφη της Ροδόπης δική του βραχύβια ηγεμονία, ενώ, μετά τη σύλληψη και τη φυλάκισή του, τα εδάφη της ενσωματώθηκαν τελικά στην αυτοκρατορία.

Περιοχές των τριών εξεγέρσεων:
Με κόκκινο το Τύρνοβο, με πράσινο η Φιλιππούπολη και οριοθετημένη η περιοχή της Ροδόπης.

Οι εξεγερμένες περιοχές που ως αυτόνομα εδάφη θα προκύψουν μετά την «αποστασία» Βουλγάρων, Βλάχων «-Μυσών υπερβόρειων αποίκων» της περιοχής μεταξύ Δούναβη και Αίμου⁹¹ αρχής γενομένης από το 1186, εκ του αποτελέσματος φαίνεται ότι, με σκοπό τη συγκρότηση εξουσίας- συνεχιστή του Α΄ βουλγαρικού κράτους, ακολουθούσαν και προσάρμοζαν το βυζαντινό πολιτικό μοντέλο στις επιδιώξεις των βογιάρων επικεφαλής τους.⁹² Οι διπλωματικές κινήσεις των πρώτων εξεγερμένων βούλγαρων αρχηγών και τα αποτελέσματά τους στη συνοχή των τοπικών δυνάμεών τους σε συνδυασμό με τις ευκαιρίες ανάδειξης στην εξουσία που προσέφεραν οι Βυζαντινοί στον αντίποδά τους (η περίπτωση του Ιβάνκο), υποδεικνύουν τις πρώτες τοπικές δυναστικές έριδες και τις συμμαχίες που δημιουργούνται εξαιτίας τους –όλα σχετιζόμενα με τους βυζαντινούς.

Για να κατανοήσουμε τις προεκτάσεις των συμμαχιών αυτών αξιοσημείωτο είναι ότι ο Ιβάν Ασέν Α΄ ήταν αρχικά παντρεμένος με κάποια Μαρία που είχε θαφτεί στο Τσέρβεν και στη συνέχεια με κάποια Έλενα αγνώστου καταγωγής (άγνωστο τότε ονομάστηκε Εβγκενίγια), ίσως κόρη του Σέρβου Στέφανου Νεμάνια. Παρότι απουσιάζουν πειστικές πληροφορίες, σχετικές έρευνες επιμένουν να αναπαράγουν αόριστα την ύπαρξη στρατιωτικής σχέσης μεταξύ των δυο οικογενειών. Όπως είδαμε όμως, μια από τις συζύγους του Ιβάν Ασέν, αιχμάλωτη στην Κωνσταντινούπολη, ανταλλάχτηκε με τον Καλογιάν. Αν συνυπολογίσουμε ότι και ο Στέφανος Νεμάνια έζησε στη βυζαντινή αυλή, η παραπάνω σχέση μπορεί να αποκωδικοποιηθεί, διότι οι δυο δυναστείες φαίνεται ότι δεν είχαν απλά στρατιωτικές σχέσεις, μετά από σύναψη γάμου μεταξύ μελών τους: Αξιοσημείωτο είναι εδώ ότι από το γάμο του με

⁹¹ Μιχαήλ Ατταλειάτη, *Ιστορία*, I. Bekker εκδ., Bonnae 1853, 9: 16-22, «ειδική προσηγορία τό τῶν Βουλγάρων καθέστηκεν ὄνομα». Για την περιοχή εγκατάστασής τους, Ph. Malingoudis, *Die Nachrichten des Niketas Choniates über die Entstehung des zweiten bulgarischen Staates*, *Βυζαντινά* 10 (1980), 94-97, 139-140, η αναφορά: Αθηνά Κόλια Δερμιτζάκη, *Η Εικόνα των Βουλγάρων και της Χώρας τους στις Βυζαντινές Πηγές του 11^{ου} και του 12^{ου} αιώνα*, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, ὁ.π., σελ. 64, σημ. 22.

⁹² Πρβλ. Wolff, *The Second Bulgarian Empire*, ὁ.π., σελ.108 και L. Mavrommatis, *La formation du deuxième royaume bulgare*, ὁ.π., σελ. 36.

την Έλενα ο Ιβάν Ασέν απέκτησε τουλάχιστον δύο γιους, μεταξύ των οποίων και ο μετέπειτα βούλγαρος τσάρος Ιβάν Ασέν Β΄ (1218-1241). Φαίνεται λοιπόν ότι εξαρχής τα δυο αδέρφια φρόντισαν να εξασφαλίσουν συμμαχίες με τις αναπτυσσόμενες όμορες σλαβικές δυνάμεις, όταν βρίσκονταν ακόμα ως *τιμητικοί αιχμάλωτοι* στη βυζαντινή αυλή και ότι μέσω αυτών κατάφεραν να διευρύνουν την εξουσία τους, κάτι που μέσα από συνδυαστική προσέγγιση φανερώνει έμμεσα την αδυναμία της κερματισμένης βυζαντινής εξουσίας να ελέγξει τις διπλωματικές κινήσεις τους.

Οι πρώτες αποσχιστικές τάσεις από τις συμμαχίες των κυρίαρχων εξουσιών (Βυζάντιο και Ουγγαρία), που έθεσαν τις βάσεις μεταγενέστερων διπλωματικών σχέσεων, παρουσιάζουν αρκετό ενδιαφέρον, εάν συσχετιστούν με παράλληλα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα της μετά 1204 περιόδου: Η άρδην μεταβολή των συνθηκών και της θέσης των Βουλγάρων στο συσχετισμό δυνάμεων ήταν αποτέλεσμα της δυναστικής έριδας Κομνηνών και Αγγέλων, οι οποίοι καθόρισαν με τις πολιτικές τους επιλογές τις εξελίξεις στα υπό ανεξαρτητοποίηση βουλγαρικά εδάφη. Οι εκπρόσωποι της διασπασμένης πλέον βυζαντινής εξουσίας λίγο πριν απολέσουν το διοικητικό κέντρο της έστω κερματισμένης και με προβλήματα αυτοκρατορίας δεν κατάφεραν να ασκήσουν τον κεντρικό έλεγχο που ασκούσαν οι προκάτοχοί τους. Οι εξελίξεις ήταν καταγιστικές το 1204: Τελευταίος διαχειριστής-αυτοκράτορας ήταν ο εχθρικός απέναντι στους Βούλγαρους, αποδυναμωμένος (-τυφλός) Ισαάκιος που δηλητηριάστηκε, ενώ ο γιος του, διάδοχός του για λίγους μήνες, στραγγαλίστηκε στη διάρκεια του πραξικοπήματος του Μούρτζουφλου, ο οποίος εκτελέστηκε από τους σταυροφόρους. Εξαιτίας αυτών, η εξέγερση των Ασέν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι είχε καταλήξει υπέρ των βουλγάρων αδελφών χωρίς να δοθεί τελική μάχη, κυρίως διότι οι βυζαντινές δυνάμεις πρόκριναν την ανακατάληψη του κέντρου και της εξουσίας τους, πριν την πλήρη κατάληψη ολόκληρης της επικράτειάς τους από τους λατίνους κατακτητές της Κωνσταντινούπολης. Στην προσπάθειά τους αυτή δεν χρειάζονταν ανοιχτά μέτωπα αλλά νέους συμμάχους. Δεδομένης της εγγύτητας των Βουλγάρων (μεταξύ άλλων) στην περιοχή άμεσου ενδιαφέροντος αλλά κυρίως της σύνδεσης εκπροσώπων των βουλγαρικών δυνάμεων με βυζαντινές αυτοκρατορικές δυναστείες –που σημάδεψαν με τις αλλαγές τους τη δομή της εξουσίας αλλά και τον τρόπο άσκησής της–, δεν μπορούσαν παρά να καταφύγουν σε αυτούς για να διαπραγματευτούν όσα μέχρι τότε αρνούνταν, υπό τις εντολές του πρώτου εκπροσώπου της δυναστείας των Αγγέλων.

Ως απαρχή της προαναφερθείσας διαδικασίας ορίζεται συνήθως η μάχη της Αδριανούπολης στις 14.4.1205. Για εμάς, η μάχη αυτή δεν αποτελεί παρά έναν ακόμα σταθμό της: Σ' αυτή, βουλγαρικές δυνάμεις νίκησαν εκείνες του Βαλδουίνου Α΄ με τη βοήθεια βυζαντινών και κουμανικών ενισχύσεων. Οι Δυτικοί απώλεσαν 300 ιππότες, κυρίως Φράγκους, ανάμεσα στους οποίους ο Δούκας της Νίκαιας Λουί του Μπλουά (νότια του Παρισιού, γεν.1172-14.4.1205), με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί κενό εξουσίας στην πόλη, το οποίο έσπευσαν να

καλύψουν μεγαλο-γαιοκτήμονες και ευγενείς από την Κωνσταντινούπολη. Επιπρόσθετα στη νικηφόρα για τους Βούλγαρους έκβαση, η μάχη προσέφερε σημαντικό διαπραγματευτικό μέσο στον Καλογιάν που παρά την πολύχρονη *ομηρία* του στην αυλή της Κωνσταντινούπολης (ταυτόχρονα με τους Νεμάνια) αλλά και χάρη σ' αυτή, τότε θα αναδυθεί ως βασικός συντελεστής των εξελίξεων. Η περιοχή-διακύβευμα απασχολούσε ήδη τους Δυτικούς της Κωνσταντινούπολης, όπως περιγράφει ο αυτόπτης μάρτυρας και χρονικογράφος της Δ' Σταυροφορίας Geoffrey de Villehardouin (περ.1160-περ.1213), που ηγήθηκε μάλιστα της υποχώρησης μετά τη μάχη και ενδιαφερόταν ιδιαίτερος για την περιοχή, αφού σε αναγνώριση των υπηρεσιών του ο γερμανόφιλος αλλά μη αρεστός στον Πάπα Βονιφάτιος Μομφερατικός του παραχώρησε τη Μοσυνόπολη.⁹³ Τα αντικρουόμενα συμφέροντα του τελευταίου ως εκπροσώπου των δυτικών δυνάμεων στη Θράκη με εκείνα των υπόλοιπων Δυτικών, του παπικού θρόνου, των βυζαντινών και των Βουλγάρων συνδέονται έτσι με την πορεία συγκρότησης της νέας βουλγαρικής εξουσίας υπό τον Καλογιάν. Όπως διασώζει λοιπόν, το 1204, μετά τη ρήξη Βονιφάτιου και Βαλδουίνου Α' (που, όπως είδαμε, κατευθύνθηκε προς τη Θεσσαλονίκη), ο πρώτος πολιόρκησε την Αδριανούπολη ενάντια στον τοποτηρητή της πόλης, αφήνοντας τη γυναίκα του στο Διδυμότειχο.⁹⁴ Οι εξελίξεις αυτές ανησύχησαν το Βαλδουίνο, εξαιτίας όμως απωλειών λόγω ασθένειας στη στρατιωτική και διοικητική του ακολουθία, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τους αρρώστους σε κάστρα κατά μήκος του δρόμου της επιστροφής στην Κωνσταντινούπολη (π.χ. Cetros/ La Serre). Παρότι φαίνεται έτσι ότι δέχτηκε την επιστροφή των κτήσεων του Βονιφάτιου, στην πραγματικότητα, άφησε τον τελευταίο να αντιμετωπίσει τις εξεγέρσεις που είχαν ξεσπάσει εξαιτίας όπως είδαμε της ασυμφωνίας και της έλλειψης επικοινωνίας μεταξύ των Δυτικών.

Στη διήγηση του Geoffrey, οι κινήσεις των *άπιστων* και *εκδικητικών Γραικών* που *δεν τους άρμοζε η κατοχή γης*,⁹⁵ εισάγουν στη διήγηση τον **Ιωαννίτζη ή Καλογιάν**, τρίτο αδελφό των δολοφονημένων Ασέν (1196) και Πέτρου (1197), «*βασιλέα Βλαχίας και Βουλγαρίας*», τίτλο που, ελλείψει άλλης πηγής, φαίνεται να του απέδιδαν οι Δυτικοί. Οι τελευταίοι φαίνεται ότι για τα παραπάνω επηρεάστηκαν από την κατάσταση που βρήκαν γύρω από την Κωνσταντινούπολη και από τις διπλωματικές κινήσεις και δυναστικές διεκδικήσεις που προηγήθηκαν και ακολούθησαν την πρόσκληση του Πάπα Ιννοκέντιου Γ' για σταυροφορία

⁹³ Μετά τη Σταυροφορία προήχθη από αρχαιοκονόμος φεουδάρχου (seneschal of Romania) σε στρατάρχη (marshal) της Ρωμανίας, βλ. *The chronicle of Geoffry de Villehardouin, marshal of Champagne and Romania, concerning the conquest of Constantinople, by the French and Venetians, anno M.CC.IV*, London 1829, σελ. 144, 145, 190, 201 και Beryl Smalley, *Historians in the Middle Ages*, London 1974, σελ. 131, 141.

⁹⁴ *Memoirs or Chronicle of The Fourth Crusade*, ό.π., § 74-80.

⁹⁵ Στο ίδιο, §80: *Οι Γραικοί άρχισαν να τους μισούν [Βενετούς και προσκυνητές] και να πικραίνουν την καρδιά τους [Greeks began to hate them [Venetians and pilgrims] and to nourish a bitter heart], § 87: άπιστοι, που ακόμα καλλιεργούν την προδοσία στην καρδιά τους (disloyal, still nourishing treachery in their hearts)*. Όταν περιγράφεται η αποτρόπαια εκτέλεση του Αλέξιου Ε' από τον Αλέξιο Γ', αναρωτιέται αν οι Βυζαντινοί, *λαός που προκάλεσε τέτοια αγριότητα ο ένας στον άλλο, άρμοζε να έχουν γη στην κατοχή τους (§ 71: whether this people, who wrought such cruelty one to another, were fit to have lands in possession)*.

και για ένωση με τη δυτική Εκκλησία, στην οποία είχε συμφωνήσει και ο γιος του Ισαάκιου, Αλέξιος Δ΄ Άγγελος. Η συγκυρία τον ευνοούσε, καθώς οι οικονομικές δυσκολίες για τη διεκπεραίωση της Δ΄ Σταυροφορίας προωθούσαν την πολιτική των Βενετών που εξέφραζε ο υπέρηρος αλλά δραστήριος Δόγης της Βενετίας, Ερρίκος Δάνδολος, ο οποίος είχε κάθε λόγο να μισεί τους Κομνηνούς αντίπαλους του Αλεξίου Δ΄ και υπεύθυνους για την αναπηρία του (ο Μανουήλ είχε διατάξει την τύφλωσή του σε φιλονικία τους). Έτσι, πολύ εύκολα ο Δόγης δέχτηκε να βοηθήσει το νεαρό διεκδικητή. Την αρχηγία της εκστρατείας όμως αναλαμβάνει τελικά ο γερμανόφιλος Βονιφάτιος Μομφερατικός, προς μεγάλη απογοήτευση του Πάπα, ο οποίος μάλιστα θα τους αφορίσει μετά τις διαμαρτυρίες του Έμερικ, γιου του βασιλιά της Ουγγαρίας Μπέλα. Μάλλον εξαιτίας αυτών των εξελίξεων υποστηρίζεται ότι το Βυζάντιο σύναψε συνθήκη ειρήνης με τους Βούλγαρους στα τέλη του 1202, όπως είδαμε όμως τα πράγματα ήταν διαφορετικά, καθώς όπως οι Δυτικοί έτσι και οι Βούλγαροι ουσιαστικά υποστήριζαν τα συμφέροντα διαφορετικών διαδόχων δυναστειών του βυζαντινού θρόνου: Η *ομηρία* του Καλογιάν στη βυζαντινή αυλή από τα πρώτα χρόνια της εξέγερσης του Πέτρου και του Ιβάν και η απουσία πηγών για τους όρους της προαναφερθείσας συνθήκης, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι μάλλον πρόκειται για συνεννόηση του κύκλου του πρώην αυτοκράτορα με το βούλγαρο αυλικό τους, ώστε να εξασφαλίσουν τα συμφέροντά τους, στηριγμένοι στην ασυνεννοησία των Δυτικών αλλά και στην άγνοιά τους για τα ζητήματα της Χερσονήσου.

Σε επιστολή του προς τον Πάπα (καλοκαίρι 1203), ο Ιωαννίτζης ισχυριζόταν ότι προσκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη για να στεφθεί ο ίδιος και να λάβει πατριάρχη για το λαό του. Καθώς το γεγονός δεν μαρτυρείται από άλλη πηγή, αγνοούμε αν ο ισχυρισμός του ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ή αν πρόκειται για επιδέξιο χειρισμό με σκοπό να επισπεύσει την αναγνώριση της βασιλικής του υπόστασης από τον Πάπα, κύριο εγγυητή τίτλων για τους Δυτικούς κυρίαρχους στην Κωνσταντινούπολη. Δεδομένου ότι η διαδοχή των βυζαντινών αυτοκρατόρων ήταν ταχύτατη μέχρι το 1204, φαίνεται ότι ο Ιωαννίτζης ζητούσε από τους νέους κυρίαρχους της Πόλης να του αναγνωρίσουν τα συμφωνημένα με τον Αλέξιο Γ΄, που δεν υπήρξε όμως σύμμαχος των τελευταίων αλλά αντίπαλος του βασικού συμμάχου τους Αλέξιου Δ΄, ο οποίος είχε διαφορετική πολιτική από τον αντίπαλό του (τον οποίο μέχρι πρότινος υποστήριζαν οι Βούλγαροι).⁹⁶ Διαπιστώνουμε έτσι ότι η κατάληψη του 1204 αποδυνάμωσε πλήρως όλους τους διεκδικητές του βυζαντινού θρόνου. Αντίθετα, ο

⁹⁶ Τα ερωτήματά μας προκύπτουν και από τις προσπάθειες του Ιωαννίτζη να προσεγγίσει την Αγία Έδρα και, με αντάλλαγμα την υπαγωγή της βουλγαρικής Εκκλησίας στη Ρώμη, να στεφθεί βασιλιάς από την Παπική Εκκλησία. Ο Πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ (1198-1216) που το κύρος του είχε διεθνώς ενισχυθεί από την πολιτική και οικονομική δραστηριότητα των Δυτικών, επωφελήθηκε για να επεκτείνει τη δικαιοδοσία της ρωμαϊκής Εκκλησίας στις ορθόδοξες χώρες των Βαλκανίων. Ωστόσο, όπως αναφέρεται, οι διαβουλεύσεις υπήρξαν μακρές και χαρακτηρίστηκαν από «αμοιβαία καχυποψία». Τελικά ο Πάπας αποδέχθηκε το αίτημα του Ιωαννίτζη και στις 08.09.1203, έχρισε με παπικό απεσταλμένο τον επίσκοπο Ζαγοράς, δηλ. Τυρνόβου, «*πριμάτον πάσης Βουλγαρίας και Βλαχίας*». Η στέψη όμως του ίδιου του Ιωαννίτζη ως «*βασιλέα Βουλγάρων και Βλάχων*» πραγματοποιήθηκε μετά την άλωση της Πόλης στις 08.11.1204. Βλ. Μαρία Νυσταζοπούλου- Πελεκίδου, Η Τετάρτη Σταυροφορία και οι Επιπτώσεις στα Βαλκάνια, *Άρδην* 51 (Νοέμβριος- Δεκέμβριος 2004), αναδημοσίευση: <http://www.ardn.gr/?q=node/1979>.

Βούλγαρος Ιωαννίτζης ενισχυμένος με τον τίτλο που του είχε αναγνωρίσει ο Πάπας, μπορούσε να αντιμετωπίζει ως ίσος τις δυτικές και τις εναπομείνουσες βυζαντινές δυνάμεις και να ξεκινήσει τη δράση του που κάθε άλλο παρά δυτικόφιλη υπήρξε, αφού κινήθηκε άμεσα στην κατάληψη των κοντινών στην Κωνσταντινούπολη θρακικών πόλεων, πριν τις καταλάβουν κι αυτές οι Λατίνοι.

Συνακόλουθα, παρότι το προσωνύμιο του Καλογιάν «*Ρωμαιοκτόνος*» εξηγείται συνήθως με την περιγραφή των βυζαντινών ως θύματά του και τις βυζαντινές πόλεις ως στόχους του, στη διήγηση του αυτόπτη δυτικού μάρτυρα διαπιστώνουμε ότι *οι Βυζαντινοί έχουν ορκιστεί συμμαχία (sworn oath) μαζί του, με απεσταλμένους από όλες τις πόλεις, αν και ήταν ακόμη σε πόλεμο μαζί τους, όπως ήταν άλλοτε (was still at war with them, as he had been aforesaid, §87)* κι ότι αυτοί, με την προϋπόθεση ότι θα τους υπερασπιστεί *σαν να ήταν δικοί του άνθρωποι*, του υπόσχονταν τον αυτοκρατορικό τίτλο και κοινή επίθεση εναντίον των Φράγκων. Έτσι, σύμφωνα και πάλι με τον αυτόπτη μάρτυρα, την κατάκτηση ακολούθησαν εξεγέρσεις, με αφορμή το θάνατο του Κόμη Hugh του Αγίου Παύλου. Ο ασθενής σταυροφόρος *κόμης* είχε εγκαταστήσει τις δυνάμεις του στο Διδυμότειχο, πρώην βυζαντινή πόλη, δυνατή και πλούσια (§88). Εκεί, οι ανάμικτοι βυζαντινοί και βούλγαροι κάτοικοι «*εξεγέρθηκαν*» ενάντια στους φράγκους στρατιώτες και αξιωματικούς, μετά από σχετική συνεννόηση με τον Ιωαννίτζη. Όσοι Φράγκοι επέζησαν της σφαγής διέφυγαν στην Αδριανούπολη, την οποία κατείχαν Βενετοί. Κι εκεί όμως δεν άργησαν να εξεγερθούν οι ντόπιοι, ενώ η φρουρά μαζί με τους στρατιώτες από το Διδυμότειχο διέφυγε στο φρούριο/κάστρο Τζουρουλόν (Tzurulum) που ανήκε στο Βαλδουίνο.⁹⁷ Ο διοικητής του φρουρίου τους οδήγησε στην άδεια Αρκαδιούπολη που ανήκε στους Βενετούς, όπου και εγκατέστησε φρουρά. Όπως διαπιστώνουμε, οι Φράγκοι συνεργάζονταν με τους Βενετούς ώστε να απομονώσουν τους ομόφυλούς τους κατοίκους από τους βυζαντινούς και Βούλγαρους των πόλεων-κέντρων της περιοχής.

Η πρώτη επίθεση των εξεγερμένων αυτών «Γραικών» (*Greeks of the lands*, § 88), δηλαδή *ορθοδόξων* κατοίκων, που επιχειρήθηκε στην Αρκαδιούπολη απέτυχε, καθώς οι Φράγκοι αντεπιτέθηκαν. Η φρουρά τους δεν έμεινε στην Αρκαδιούπολη αλλά γύρισε στο Τζουρουλόν κι από εκεί, μη έχοντας εμπιστοσύνη στους κατοίκους, προσπάθησε να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη. Τα νέα δεν άργησαν να φτάσουν στο Βαλδουίνο, ο οποίος, φοβούμενος για τις κτήσεις του, συγκέντρωσε όλες τις συμμαχικές δυνάμεις για να καταπνίξει τις εξεγέρσεις, όπως άλλοτε είχε κάνει ο Ισαάκιος. Κι εκείνος στρατοπέδευσε αρχικά στην Αρκαδιούπολη, από όπου μεταφέρθηκε την επόμενη μέρα στη Βουλγαρόπολη (!) την οποία οι Βυζαντινοί απέφευγαν –ένδειξη *συμμαχίας* με τους Βούλγαρους (βλ. Geoffrey, πιο πάνω) και όχι εχθρότητας. Χωρίς να μένει εκεί, πέρασε με τις δυνάμεις του την επόμενη μέρα από

⁹⁷ Ο J.V.A. Fine (1994), σελ. 130-132, 135, 156, το αναφέρει ενταγμένο στα γεγονότα των ετών 1239 κ.ε., οπότε το κατείχαν οι δυνάμεις της Νίκαιας στη Θράκη.

την «πλουσιότατη και όμορφη» πόλη Neguise, την οποία κατοικούσαν παλιότερα οι Βυζαντινοί αλλά πλέον είχαν εγκαταλείψει (!), όπως υποστηρίζει, για να πάνε στην Αδριανούπολη. Η κοντινή στις παραπάνω περιοχές παραθαλάσσια Επίσκεψις Τραϊανουπόλεως, Μάκρης και Βήρας (Φερών) είχε παραχωρηθεί δύο χρόνια πριν στον Anseau de Courcelles, ανιψιό του Βιλεαρδουίνου. Από την άλλη μεριά, σύμφωνα με τον Ακροπολίτη, απόντων «των Ιταλών» και κάθε άλλης εστίας αντίστασης, «ο τῶν Βουλγάρων βασιλεύς» Καλογιάν βρήκε την ευκαιρία όχι μόνο να καταλάβει πολλές υπό λατινική κατάληψη θρακικές και μακεδονικές πόλεις αλλά και να μεταφέρει πληθυσμό σε παράστιες «κώμες και πόλεις» του, που είχαν επίσης «ηνδραποδισθεί». ⁹⁸ Το 1205/6 με βοήθεια των συμμαχικών βυζαντινών και κουμανικών δυνάμεων και εφαρμόζοντας την τακτική της *ενέδρας* νίκησαν τις δυτικές δυνάμεις του Δούκα της Νίκαιας Λούις του Blois, ενώ ο Βαλδουίνος αιχμαλωτίστηκε και αργότερα πέθανε στη Μοσυνόπολη, από όπου το κρανίο του εστάλη στον Καλογιάν που το χρησιμοποίησε ως κύπελλο, όπως ακριβώς ο Κρούμος, τέσσερις αιώνες πριν, το κρανίο του Νικηφόρου Α΄ (811). ⁹⁹ Μάλλον τότε ο Καλογιάν συνήψε αντι-λατινική συμμαχία με το Θεόδωρο Λάσκαρη της Νίκαιας, αφού σε ελάχιστο χρόνο (Ιανουάριος 1206) επιστρέφει για να νικήσει τους Λατίνους στη μάχη του Ρουσίου και να καταλάβει το Διδυμότειχο. Οι βουλγαρικές δυνάμεις επιτέθηκαν επανειλημμένα στις θρακικές σημαντικές πόλεις Ηράκλεια και Κενοφρυρίο (Çorlu), προκαλώντας την εκκένωση άλλων (π.χ. της Ραιδεστού, σημ. Tekirdağ), και τη μεταφορά πληθυσμών από πόλεις που είχαν κατακτηθεί από Δυτικούς σε μακρινές βουλγαρικές περιοχές (είτε δηλαδή βυζαντινές που οι Βούλγαροι υπό τον Ιωαννίτζη είχαν γλυτώσει από την κατάκτησή τους είτε βορειότερα υπό τον έλεγχο του Πέτρου Ασέν).

Τον επόμενο χρόνο (1207) ο Καλογιάν καταφέρνει να φτάσει έως τα τείχη της Θεσσαλονίκης, όπου όμως θα δολοφονηθεί ίσως από κάποιον κουμανικής καταγωγής στρατηγό του, γεγονός που ανέκοψε την προέλασή του εναντίον των Λατίνων. Ο αγώνας του κλείνει ουσιαστικά τον πρώτο κύκλο βουλγαρικών διεκδικήσεων για ανεξάρτητη εξουσία, διαφέρει όμως από των αδελφών του που κινήθηκαν εναντίον τού (φιλο-δυτικού) βυζαντινού αυτοκράτορα: Στηριγμένοι στα κεκτημένα των δυο πρώτων διεκδικητών γης και εξουσίας

⁹⁸ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, σελ.1017: *ἀπάρας γοῶν ἐκεῖθεν ὁ τῶν Βουλγάρων βασιλεύς, μὴ ἔχων τὸ ἐμποδῶν ὡς τῶν Ἰταλῶν αὐτοῦ καταπορθηθέντων τὸ ἔσχατον, ἑτέρου δὲ μὴ ὄντος τοῦ ἀνθισταμένου, πᾶσαν κατατρέχει Μακεδονίαν. λείαν οὖν παμπόλλην ἐποίησατο, αὐτάνδρους τὰς πόλεις ἀνδραποδισάμενος καὶ τέλος κατασκάψας αὐτάς. τὸ δὲ διανόημα ἦν, ὡς μήποτε Ῥωμαίους ἀνάκλησιν σχεῖν τῶν σφετέρων ἐπιδράξεσθαι πόλεων. κατέσκαψε γοῶν ἐκ βάθρων αὐτῶν τὴν Φιλιππούπολιν, θαυμαστὴν ἄγαν οὔσαν, ἥτις παρὰ τῷ Ἐβρω κείται, εἶτα τὰς ἄλλας πᾶσας πόλεις, τὴν Ἡράκλειαν, τὸ Πάνιον, τὴν Ραιδεστόν, Χαριοῦπολιν, Τραϊανούπολιν, Μάκρην, Κλαυδιούπολιν, Μοσυνούπολιν, Περιθεώριον καὶ ἄλλας πολλὰς, ἃς ἀριθμεῖν οὐ χρεῶν. τὸν δὲ λαὸν ἀπάρας ἐκεῖθεν περὶ τὰς παραρροίας καθίζει τοῦ Ἰστρου, ἐκ τῶν ἰδίων τῶν ἠνδραποδισμένων κομῶν καὶ πόλεων τὰς κλήσεις ἐπιθεῖς ταῖς οἰκήσεσιν.*

⁹⁹ Ο Γεώργιος Ακροπολίτης, *Ποίημα Χρονικόν Ημιτελές*, P.G. 140, στ. 1013-1016, § ιγ΄, αναφέρει σχετικά: *οὐ μὴ συνιέντες οἱ Ἰταλοὶ παρὰ τῶν Σκυθῶν καταστρατηγοῦνται, ὡς καὶ αὐτὸν τὸν βασιλέα Βαλδουῖνον ὑπ’ αὐτῶν ἄλῶναι καὶ δέσμιον ἀπαχθῆναι πρὸς τὸν βασιλέα Βουλγάρων Ἰωάννην· οὐπερ ὡς φασὶ τὴν κεφαλὴν εἰς κύπελλον χρηματῖσαι τῷ βαρβάρῳ, κόμῳ πικασθεῖσαν κύκλωθεν.* Βλ. καὶ Jonathan Phillips, *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*, London 2004, σελ. 289.

και σε σύμπλευση με την Κομνηνεία πολιτική, ο Καλογιάν, ως εξ αγχιστείας συγγενής της βυζαντινής εκείνης δυναστείας και σε σύμπλευση μαζί της, κλήθηκε να προστατέψει από τους δυτικούς κατακτητές της Κωνσταντινούπολης τα γύρω από αυτή εδάφη. Παρά τη δολοφονία του, που διέκοψε το κατακτητικό του έργο, στο πλαίσιο της αυτόνομης εξουσίας και της διασφάλισης εδαφών που επέτασσαν οι νέες συνθήκες μετά το 1204, λέγεται ότι ο Καλογιάν αναγνώρισε την πνευματική υπεροχή του Πάπα και έλαβε βασιλικό στέμμα από παπικό απεσταλμένο.¹⁰⁰ Η στέψη αυτή δεν μπορεί να διερευνηθεί λόγω έλλειψης πηγών. Συνεπώς διατηρούμε επιφυλάξεις ως προς την υποταγή ή υποτέλεια του.

Στη ρευστή αυτή συγκυρία όμως αναδείχτηκε ο **Μπόριλ** (1207-1218), ο οποίος συνδέεται άλλοτε με τη δολοφονία του προκατόχου του έξω από τη λατινοκρατούμενη Θεσσαλονίκη (αποδιδόταν στον πολιούχο Άγιο Δημήτριο,¹⁰¹ θυμίζοντας έτσι τις πρώτες εξεγέρσεις που ανέδειξαν τη δυναστεία των Ασέν) και άλλοτε με την κουμανική καταγωγή χήρα του Καλογιάν.¹⁰² Οι διώξεις στις οποίες προέβη μετά από σύγκληση *αντιβογομιλικής* συνόδου της βουλγαρικής Εκκλησίας με τη συμμετοχή βογιάρων υποστηρικτών-συμμάχων του στο Τύρνοβο στις αρχές του 1211,¹⁰³ οδήγησαν στη φυγή του αδελφού του Στρετζ (αναζήτησε καταφύγιο στη σερβική γη, όπου του αποδόθηκε το φρούριο Πρόσεκ), του αγνώστου βαθμού συγγένειας Αλέξιου Σλάβου (κατέλαβε το κάστρο της Τσέπινα στην οροσειρά της Ροδόπης)¹⁰⁴ και των γιων του (μελλοντικοί *τσάροι* Καλογιάν Ιβάν Ασέν Α΄, Ιβάν Ασέν Β΄ και Αλέξανδρου, στους Κουμάνους και από εκεί στη Γαλικία). Οι αποφάσεις της συνόδου και οι αιτίες σύγκλησής της, που αναδεικνύουν βυζαντινή διείσδυση στα θέματα της ανερχόμενης γείτονος, αποτυπώνονται στο *Συνοδικόν του Τσάρου Μπόριλ*, που έχει αντλήσει από βυζαντινές πηγές κατά διαφόρων αιρέσεων. Στο πρωτότυπο βυζαντινό κείμενο που μεταφράστηκε, με συνοδική απόφαση και διαταγή του Μπόριλ όπως τονίζεται –ένδειξη ύπαρξης των δυο κύριων εξουσιών τοπικά–, προστέθηκε ξεχωριστό κεφάλαιο με ανάθεμα συγκεκριμένα για Βογομίλους, το οποίο ο τσάρος χρησιμοποίησε, με τις ευχές όπως φαίνεται των εξόριστων βυζαντινών δυνάμεων, εναντίον των αντιπάλων του(ς). Κατά τη διάρκεια επανακατάκτησης των εξεγερμένων εναντίον του περιοχών, ηττάται από τους Λατίνους της Κωνσταντινούπολης στη Φιλιπούπολη, οι οποίοι τις κατέλαβαν, αναγκάζοντάς τες σε καταβολή φόρου αποδυναμωμένος, δολοφονείται και στη θέση του αναδεικνύεται ο Ιβάν Ασέν Β΄, τρίτος από τους αδελφούς Ασέν και θείος του Καλογιάν, που επέκτεινε την κυριαρχία του στο Βελιγράδι, Βρανιτςένο, Νις, Πριζρένη και, κυρίως, στην σημαντικότερη

¹⁰⁰ James David Bourchier, History of Bulgaria, *Encyclopædia Britannica* 1911 Προσπ. 9.12.2011.

¹⁰¹ J.V.A. Fine (1994), σελ. 91.

¹⁰² Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages*, ό.π., σελ. 384.

¹⁰³ Ив. Божилов, А. Тотоманова, Ив. Билярски, *Борилев синодик – издание и превод*, София 2011 και Емил Ив. Димитров επμ., *Държава и църква през XIII век. Препуска на българите с папа Инокентий III. Синодик на цар Борил*, София 1999, 55-88, 97-105.

¹⁰⁴ Alexandru Madgearu, *The Asanids: The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire 1185–1280*, Leiden-Boston 2017, σελ. 178 και 182.

(συμβολικά, εκκλησιαστικά και πολιτικά) Αχρίδα, για τη διεκδίκηση των οποίων, όπως θα δούμε, θα αναδειχτεί και η σερβική πλευρά των Νεμάνια.

Ο Ιβάν Ασέν Β΄ τοποτηρητής της βουλγαρικής γης (1218-41)

Εξόριστος στην περιοχή της Βολυνίας-Γαλικίας (βόρεια των Καρπαθίων, σημ. Λιθουανία και Πολωνία αντίστοιχα), η οποία αναδυόταν τότε ως ανεξάρτητη δύναμη, μετά την κατάρρευση του πρώτου κρατικού σχηματισμού στη ρωσική γη (*κιεβική Ρωσία Ρους, Ρουσςκαα zemλα*), ο Ιβάν Β΄ Ασέν βρέθηκε αντιμέτωπος με τα αποτελέσματα της πτώσης της συμμαχικής των Ρως Κωνσταντινούπολης στους σταυροφόρους.¹⁰⁵ Μετά το 1207 είχε φτάσει στην προ οκταετίας *ενοποιημένη και αυτονομημένη* πρώην περιοχή των Ρως του Κιέβου, οι οποίοι μεταξύ άλλων διατηρούσαν εμπορικές σχέσεις και με τους Ούγγρους, τους συμμάχους δηλαδή των αντιπάλων του φιλο-βυζαντινού Μπόριλ. Με τις στρατιωτικές δυνάμεις που κατάφερε να συγκεντρώσει –πιθανότατα εξαιτίας αυτών ακριβώς των σχέσεων αλλά και των αντιπαλοτήτων που εμφανίστηκαν σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα λόγω του κερματισμού των επικρατειών των μεγάλων έως τότε κρατικών δομών, κερδίζοντας έδαφος έναντι του διώκτη του–, ο Ιβάν Ασέν Β΄ θα επιστρέψει στις βουλγαρικές κτήσεις το 1218 εναντίον του εξαδέλφου του. Η επιτυχία της επιχείρησης και η ανάρρησή του στο βουλγαρικό θρόνο, για τους ίδιους λόγους (δυνατότητες επέκτασης που προέκυπταν αλλά και των υποχρεώσεων έναντι των συμμάχων του) δεν θα ικανοποιήσουν τις φιλοδοξίες του και των συμμάχων του. Έτσι θα συνεχίσει τη στρατιωτική του πορεία, ανακτώντας τις βουλγαρικές κτήσεις που είχαν απολεσθεί επί Μπόριλ.

Για να ισχυροποιήσει τη θέση και τις κτήσεις του ο Ιβάν Ασέν Β΄ εξαναγκάζει τη σύναψη νέων συμμαχιών, επωφελούμενος από την επιστροφή του Αντρέα Β΄ της ουγγρικής δυναστείας των Άρπαντ και γιου του Μπέλα Γ΄, μετά την αποτυχημένη συμμετοχή του στη Σταυροφορία του 1218 (εξασφάλισε τη συμμετοχή του χρηματοδοτώντας τη με την πατρική κληρονομιά του, από τους φόρους των περιοχών που ήλεγχε). Η συγκεκριμένη Σταυροφορία θα δυσχέραινε την ήδη βεβαρυσμένη εικόνα του ούγγρου διαδόχου στους ντόπιους βογιάρους, οι οποίοι υποκινούσαν επανειλημμένες εξεγέρσεις εναντίον του αδελφού του

¹⁰⁵ Στον εμπορικό δρόμο των Βαράγγων προς την Κωνσταντινούπολη, πηγή της κιεβικής ευημερίας, η διακίνηση των απεσταλμένων προμηθειών εμποδίστηκε εξαιτίας της πτώσης της βυζαντινής πρωτεύουσας. Η παράλληλη κουμανική απειλή οδήγησε σε εσωτερικές συγκρούσεις και το 1169 στον κερματισμό των Ρως, Jaroslav Pelenski, *The Sack of Kiev of 1169: Its Significance for the Succession to Kievan Rus*, *Harvard Ukrainian Studies* 11(1987), σελ. 303-316. Μέχρι το τέλος του 12^{ου} αι. το Κίεβο χωρίστηκε σε περίπου 12 ηγεμονίες, Nancy Kollmann, *Collateral Succession in Kievan Rus*, στο *ίδιο* 14 (1990), σελ. 377-387, μια από τις οποίες ήταν η Βολυνία και η Γαλικία στα Καρπάθια. Η ρουθηνιανή ομοσπονδία των Ρως του Κιέβου στα Καρπάθια άρχισε να αποσυντίθεται σε μικρότερες ηγεμονίες, καθώς ο τοπικός ορθόδοξος πληθυσμός, έχοντας χάσει την κύρια βάση του στη Βασιλεύουσα, αγωνιζόταν να εδραιωθεί στον κυρίως ειδωλολατρικό νέο κρατικό σχηματισμό. Στα ΝΔ το πριγκιπάτο της Γαλικίας είχε αναπτύξει εμπορικές σχέσεις με τους πολωνούς, ούγγρους και λιθουανούς γείτονές της και αναδείχθηκε τοπικά σε διάδοχό τους. Το 1199 ο πρίγκιπας Ρόμαν Ροστισλάβιτς ένωσε τη Γαλικία με τη Βολυνία. Το 1202 κατέκτησε το Κίεβο και έλαβε τον τίτλο του Μεγάλου Δούκα των Ρως του Κιέβου. Ο γιος του Δανιήλ (βασ. 1238-1264) αναζητώντας στήριξη από τη Δύση, έλαβε τον τίτλο του βασιλέα Ρωσίας (Rex Rusiae) από τον Πάπα, χωρίς έγκριση από την ορθόδοξη Κωνσταντινούπολη που είχε καταληφθεί από καθολικές δυνάμεις.

Έμερικ, ιδιαίτερα εξαιτίας του γεγονότος ότι του στοίχισε πολλές κτήσεις και την εύρυθμη λειτουργία των υπόλοιπων κτήσεών του, εν ολίγοις τους επιβάρυνε με επιπλέον φόρο. Από αυτή την κατάσταση πρέπει να επωφελήθηκε ο Ιβάν Ασέν, ο οποίος εύκολα αναγνωρίστηκε από τη νέα και ανερχόμενη ουγγρική εξουσία ως φίλος *βογιάρος* –του αναγνωρίστηκε δηλαδή η ένταξή του στους αριστοκράτες-ευγενείς γης και οι κτήσεις που επιθυμούσε. Συνεργαζόμενος με ντόπιους αριστοκράτες και τον Ρως σύμμαχό του Μστισλάβ Μστισλάβιτς,¹⁰⁶ αιχμαλώτισε το γιο του Καλομάνου Ανδρέα. Ο Μστισλάβιτς, είχε προσωπικούς λόγους να επιτεθεί στον κυβερνήτη της περιοχής της Γαλικίας (1188-1189/1190 και 1208/1209-1210 αντίστοιχα), αφού και ο ίδιος τη διεκδικούσε. Σε αντάλλαγμα για την απελευθέρωση του γιου του, ο Ανδρέας συμφωνεί στο γάμο της πριγκίπισσας κόρης του Άννας-Μαρίας με τον Ιβάν Ασέν το 1221, προσφέροντάς του έτσι *εξ αγχιστείας* σχέσεις με αριστοκράτες. Εν τω μεταξύ, λόγω της ανεπανόρθωτης ζημίας στα οικονομικά του ουγγρικού βασιλείου και της δυσαρέσκειας εξαιτίας της βαριάς φορολόγησης που επέβαλε, αναγκάζεται από την τοπική αριστοκρατία να *μεταβιβάσει* την εξουσία του επί της Κροατίας, Δαλματίας και Σλαβονίας στο μεγαλύτερό του γιο, τον Μπέλα. Ένα χρόνο μετά, ο Ιβάν Ασέν λαμβάνει προίκα τις περιοχές του Βελιγραδίου και του Βρανίτσενο¹⁰⁷ –εξασφαλίζοντας έτσι τη διαχείριση περιοχών για τις οποίες είχαν αρχίσει να εγείρουν διεκδικήσεις και οι Νεμανίδες. Ο γάμος του, που επικύρωνε την ειρήνη και τις σχέσεις που πέτυχε να συνάψει στα βόρεια σύνορά του, εξασφάλισε καλή σχέση κυρίως με τις δυτικές δυνάμεις της Κωνσταντινούπολης, οι οποίες τον ανέδειξαν μάλιστα ως πιθανό αντιβασιλέα και φύλακα του νεαρού Βαλδουίνου Β΄, γιου του Ροβέρτου του Κουρτεναί, μετά το θάνατο του τελευταίου το 1228. Η επιλογή αυτή δεν ήταν τυχαία: Οι Δυτικοί της Κωνσταντινούπολης είχαν χάσει τη Θεσσαλονίκη το 1224 από το Θεόδωρο της Ηλείου (σύμμαχο του Στέφανου Νεμάνια από το 1214), ο οποίος αφού στέφθηκε *αυτοκράτωρ* στη νεοκατελημμένη Θεσσαλονίκη από την αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή Αχρίδας, κατέκτησε την Αδριανούπολη και ετοιμαζόταν να επιτεθεί στην Κωνσταντινούπολη. Εναντίον του φαίνεται ότι κινήθηκε (Μάρτιος 1230) ο Ιβάν Ασέν, ο οποίος του αντεπιτέθηκε, προς υπεράσπιση της εγγύτητας που είχε αποκτήσει με τη νέα εξουσία της βυζαντινής πρωτεύουσας αλλά και των εδαφών που είχαν ανεξαρτητοποιήσει οι πρόγονοί του και τώρα απειλούνταν. Η μάχη που ακολούθησε υπήρξε καθοριστική για την εξέλιξη της βουλγαρικής εξουσίας, όπως τη διαμόρφωσε ως φορέας της ο Ιβάν Ασέν: Στις 9 Μαρτίου στην Κλοκότνιτσα σε μάχη μιας μέρας ο στρατός του Θεόδωρου ηττήθηκε από εκείνον του Ιβάν. Η νίκη επέτρεψε στον τελευταίο όχι μόνο να

¹⁰⁶ Για την άποψη Δυτικών σχετικά με τη συμμετοχή του Αντρέα στην Ε΄ Σταυροφορία: Th. C. Van Cleve, *The Fifth Crusade*, Ken. M. Setton, R. Lee Wolff, H. Hazard, *A History of the Crusades*, τ. II *The Later Crusades, 1189-1311*, Wisconsin 1969, σελ. 394. Για την περιγραφή του κατεστραμμένου βασιλείου του σε γράμμα του στον Πάπα, Engel Pal, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895-1526*, London 2001, σελ. 54. Για τις επιθέσεις των Ρως στις ουγγρικές κτήσεις, Dimnik Martin, *The Dynasty of Chernigov, 1146-1246*, Cambridge 2003, σελ. 289-290.

¹⁰⁷ J.V.A. Fine (1994), σελ. 129.

κατακτήσει τις κτήσεις του Θεόδωρου αλλά και να επανακτήσει τις χαμένες βουλγαρικές γαίες. Επέκτεινε έτσι την εξουσία του από τη Μαύρη θάλασσα και την Αδριανούπολη στα ανατολικά, μέχρι την Αδριατική και το Δυρράχιο στα δυτικά.

Σχηματική απεικόνιση της περιοχής στην οποία είχε καταφέρει να επεκταθεί ο Ιβάν Ασέν το 1230

Ο Ιβάν Ασέν απαθανάτισε τη μεγάλη αυτή νίκη του σε επιγραφή στις μαρμάρινες κολώνες του πρώτου βουλγαρικού ναού στην περιοχή, αναβαθμίζοντας έτσι τη σπουδαιότητα της δυναστείας των Ασέν –συγκρινόμενο με τις εκκλησιαστικές εξελίξεις στη Χερσόνησο, δηλ. τις αυτονομήσεις των κατά τόπους Εκκλησιών– πόσο μάλλον αφού βρισκόταν στο αναδεδειγμένο από την εποχή της εξέγερσης των αδελφών Ασέν και ως θρησκευτικό κέντρο, Τύρνοβο. Για να κατανοήσουμε τη σπουδαιότητα του οικοδομήματος, αρκεί να αναφέρουμε ότι ο ναός που ανακατασκευάστηκε από τον αναγορευμένο σε *τσάρο* και νικητή Ιβάν Ασέν Β΄ ήταν μονή που αρχικά ανοικοδομήθηκε ως ταφικό μνημείο του βούλγαρου προγόνου του, Καλογιάν Ασέν, μετά τη δολοφονία του (1207) έξω από τα τείχη της Θεσσαλονίκης. Σχηματοποιώντας τη σύνδεση μαζί του αλλά και με τον τύπο της εξουσίας που επιθυμούσε να ασκήσει, προχωρά κι ένα βήμα παραπέρα: Ενόσω γινόταν η εικονογράφηση του ναού, τον αφιερώνει στους *Άγιους Σαράντα* Μάρτυρες. Η αφιέρωση αυτή, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο ναός ανεγέρθηκε προς τιμή της νίκης στην *Κλοκότνιτσα* (ανακηρύχτηκε επίσημη εορτή των Βουλγάρων· σήμερα εορτάζεται στις 9 Μαρτίου) και σίγουρα εις μνήμην των πεσόντων που πιθανότατα τάφηκαν στο ίδιο σημείο, τους αναδεικνύει έτσι σε *πρώτους μάρτυρες* της Βουλγαρίας των Ασενιδών. Ταυτόχρονα, ο τσάρος Ιβάν Ασέν Β΄ έδωσε εντολή να μεταφερθούν στο ναό και οι ενεπίγραφες στήλες των *χάνων* Κρούμου και Ομουρτάγκ.

Οι στήλες των χάνου Κρούμου (αριστερά), χάνου Ομουρτάγκ (κέντρο) και Ιβάν Ασέν Β΄ (δεξιά)

Η επιγραφή¹⁰⁸ της δεύτερης εξ αυτών στήλης, που είχε στηθεί ως επιτύμβιο μνημείο πάνω σε «τούμβα» μετά τη νίκη εκείνου επί των βυζαντινών και πάλι στη μνήμη των πεσόντων

¹⁰⁸ «ΚΑ[Ν]Α ΣΥΒΙΓΗ ΩΜΟΜΟΡΤΑΓ ΙΣ ΤΟΝ ΠΑΛΕΟΝ ΥΚΟΝ ΑΥΤΟΥ ΜΕΝΟ(Ν) ΕΠΥΗΣΕΝ ΥΠΕΡΦΥΜΟΝ ΥΚΟ(Ν) ΙΣ ΤΟΝ ΔΑΝΟΥΒΗΝ Κ(Ε) ΑΝΑΜΕΣΑ ΤΟΝ ΔΥΟ ΥΚΟ(Ν) ΤΟΝ ΠΑΝΦΥΜΟ(Ν) ΚΑΤΑΜΕΤΡΗΣΑΣ ΙΣ ΤΙΝ ΜΕΣΗΝ ΕΠΥΙΣΑ ΤΟΥΜΒΑΝ ΚΕ ΑΠΟ ΤΙΝ ΑΥΤΗ(Ν) ΜΕΣΗΝ ΤΗΣ ΤΟΥΜΒΑΣ ΕΟΣ ΤΗΝ ΑΥΛΙ(Ν) ΜΟΥ ΤΗΝ ΑΡΧΕΑ(Ν) ΙΣΙΝ ΟΡΓΗΕ ΜΥΡΙΑΔΕΣ Β΄ Κ(Ε) ΕΠΙ ΤΟΝ ΔΑΝΟΥΒΙΝ ΙΣΗΝ ΟΡΓΙΕΣ ΜΥΡΙΑΔΕΣ Β΄ ΤΟ ΔΕ ΑΥΤΟ ΤΟΥΒΙ(Ν) ΕΣΤΙΝ ΠΑΝΦΥΜΟ(Ν) Κ(Ε) ΜΕΤΡΙΣΑ(Ν)ΤΕΣ ΤΙΝ ΓΙΝ ΕΠΥΙΣΑ ΤΑ ΓΡΑΜΑΤΑ ΤΑΥΤΑ. Ο ΑΝΘΡΟΠΟΣ Κ(Ε) ΚΑΛΑ ΖΟΝ ΑΠΟΘΝΙΣΚΙ ΚΕ ΑΛΟΣ ΓΕΝΑΤΕ ΚΕ ΙΝΑ Ο ΕΣΧΑΤΟΝ

Βουλγάρων, είναι ενδιαφέρουσα αφενός για τη σχέση που δημιουργεί μεταξύ των στόχων των δυο μακρινών στο χρόνο στρατών και τις πληροφορίες γύρω από τον οίκο του Ομουρτάγκ αλλά κυρίως για την καταγραφή των γεωγραφικών σημείων που οριοθετούσαν τη βόρεια και νότια του Δούναβη επικράτεια εκείνου, ακτινωτά με κέντρο την τότε πρωτεύουσα Πλίσκα (20.000 οργιές έως τον Δούναβη και άλλες τόσες έως το παλαιό του παλάτι, δηλαδή 36.000-39.000 μέτρα δεξιά και αριστερά του Δούναβη). Η συμβολική κίνηση της μεταφοράς και της στήλης αυτής από τον Ιβάν Ασέν Β', βοηθά να παρακολουθήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο άρτι εστεμμένος τσάρος συγκεντρώνει σε εκκλησιαστικό χώρο της νέας πρωτεύουσας παλαιά και νέα σύμβολα εξουσίας επί της *βουλγαρικής γης*, προσδίδοντας έτσι και στη δική του εξουσία το μέγιστο πολιτικό κύρος και ιστορικό βάθος.

Στο ίδιο πλαίσιο, ο Ιβάν Ασέν σχηματοποιεί *εικόνα* των χαρακτηριστικών της εξουσίας και της περιοχής που ευελπιστούσε να συνενώσει υπό τον έλεγχό του. Πιο αναλυτικά, παρατηρούμε ότι στη δική του και πιο περίτεχνη στήλη εξελίσσει, συνενώνοντας, τα χαρακτηριστικά των δυο στηλών που είχαν προηγηθεί, δανειζόμενος τον τρόπο εγχάραξης κειμένου από τη στήλη του χάνου Ομουρτάγκ και το διακοσμημένο κιονόκρανο από τη στήλη του χάνου Κρούμου. Η δική του επιγραφή επικεντρώνεται στο αποτέλεσμα της νίκης του επί των δυνάμεων που κατάφερε να υποτάξει όσο και στη νέα του εξουσία, όπως απέρρευε από την πλήρη αναγνώριση και υποταγή όσων συνεργάστηκε (κυρίως Φράγκους της Κωνσταντινούπολης). Αξιοσημείωτο είναι ότι, από τις στήλες που μεταφέρει ο Ιβάν Ασέν στο Τύρνοβο, μόνο εκείνη του Ομουρτάγκ έχει εγχάρακτο κείμενο στην *ελληνική γλώσσα*. Ο νέος βούλγαρος τσάρος, έχοντας αποτινάξει οποιαδήποτε σχέση με τη βυζαντινή κοσμική εξουσία (όχι όμως και με την εκκλησιαστική) και έχοντας νικήσει δύναμη-εκπρόσωπό της, γράφει πλέον τη δική του επιγραφή στα *βουλγαρικά*. Σε αυτή αποδίδει την επιτυχία του *στη βοήθεια των μαρτύρων* στη μάχη, επιβεβαιώνοντας τη συμμετοχή των συντοπιτών του, όπως τους αναφέραμε έως εδώ. Μεταφράζουμε στα Ελληνικά:

«Το έτος 6738, ινδικτιώνος γ' [=1230] εγώ ο Ιβάν Ασέν, στο όνομα του Χριστού πιστός στο Θεό τσάρος και αυτοκράτωρ Βουλγάρων, γιος του παλαιού τσάρου Ασέν, ανέγειρα εκ θεμελίων και διακόσμησα πλήρως με εικονογραφίες αυτή την τιμημένη εκκλησία στο όνομα των σαράντα αγίων μαρτύρων, με τη βοήθεια των οποίων στη διάρκεια του δωδέκατου χρόνου της βασιλείας μου, τη χρονιά που εικονογραφήθηκε αυτός ο ναός, βγήκα για πόλεμο με τη Ρωμανία και νίκησα το γραικικό στρατό και τον τσάρο κυρ Θεόδωρο Κομνηνό αιχμαλώτισα μαζί με όλους τους ευγενείς του (βοляри). Και κατέκτησα όλη τη γη του από την Αδριανούπολη έως το Δυρράχιο, την γραικική, την αρβανίτικη και σέρβικη, και τις πόλεις που βρίσκονταν γύρω από την Κωνσταντινούπολη, η οποία ηγεμονευόταν (владееха) από τους Φράγκους, αλλά και αυτοί υποτάχτηκαν στο σκήπτρο του βασιλείου (царство) μου, γιατί δεν είχαν άλλο τσάρο εκτός από

ΓΗΝΟΜΕΝΟΣ ΤΑΥΤΑ ΘΕΟΡΟΝ ΥΠΟΜΝΗΣΚΕΤΕ ΤΟΝ ΠΥΣΑΝΤΑ ΑΥΤΟ ΤΟ ΔΕ ΟΝΟΜΑ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΟΣ ΕΣΤΗΝ ΩΜΟΡΤΑΓ ΚΑΝ(Ν)Α ΣΥΒΙΓΗ· Ο Θ(Ε)ΟΣ ΑΞΗΟΣΙ ΑΥΤΟΝ ΖΙΣΕ ΕΤΗ Ρ'». Β. Златарски, *История на България през средните векове*, τόμ. Ι, София 1918, σελ. 417-22 και 580-4.

μένα και χάρις σε μένα έζησαν τις μέρες τους, διότι ο Θεός έτσι πρόσταξε, διότι χωρίς Εκείνον καμία πράξη ή λέξη δε θα είχε πραγματοποιηθεί. Σε Εκείνον δόξα στους αιώνες, Αμήν.»¹⁰⁹

Όπως φαίνεται, ο Ιβάν Ασέν δεν επιλέγει να αναδείξει μόνο τη μεγάλη του νίκη αλλά και τη μνήμη της, σε άμεση σχέση μάλιστα με το παρελθόν της εξουσίας που διεκδικεί επί της διευρυμένης πλέον βουλγαρικής γης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η μνήμη αυτή σχηματοποιείται και αποτυπώνεται πλέον εντός ναού ή/και επί των στηλών και των τειχών του. Πιο αναλυτικά, τόσο με την ανέγερση του συγκεκριμένου ναού όσο και με το τρίπτυχο των στηλών που τοποθετεί εντός του και κοντά στον τάφο του Καλογιάννη, απόγονο των εξεγερθέντων τριών πρώτων Ασέν και ιδρυτών του Β΄ βουλγαρικού κράτους, ιστορεί τη δική του εξουσία ως *συνέχεια*, άμεσα συνυφασμένη και πλήρως εξαρτώμενη από τα προγενέστερα που λειτουργούν ως προϋποθέσεις και εχέγγυα της νεοσχηματισμένης εξουσίας του στο χώρο. Έτσι λοιπόν η σημασία της νίκης του Ιβάν Ασέν, έναντι της ισχυρότερης στα βαλκανικά/ευρωπαϊκά εδάφη εξουσίας της Ηπείρου –η οποία επίσης διεκδικούσε τον κωνσταντινοπολίτικο θρόνο–, αναδεικνύεται σε αντιπαραβολή όχι μόνο με την ηττημένη Ήπειρο αλλά με τη «Ρωμανία» ολόκληρη, δηλαδή εκτός από την Ήπειρο και με τη Νίκαια.

Ο λόγος που μας οδηγεί στο συμπέρασμα αυτό, παρότι ο Ιβάν Ασέν προοριζόταν για αντιβασιλέας-προστάτης του λατίνου διαδόχου στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης, είναι ότι η νίκη του –και πιθανότατα η αποτύπωσή της στο χώρο– προκάλεσε αντίποινα του Πάπα: Ο βούλγαρος τσάρος χαρακτηρίστηκε *αιρετικός* και στράφηκε εναντίον του τμήμα των καθολικών ουγγρικών δυνάμεων που για δεύτερη φορά είχε πληγεί ανεπανόρθωτα εξαιτίας του Ανδρέα, εξ αγχιστείας συγγενή του βούλγαρου τσάρου και συνδιεκδικητή του ουγγρικού θρόνου, και δη αντιμετωπίζοντας μια πρώην *υποτελή* δύναμη. Στο νέο αυτό πλαίσιο, το 1232 οι ουγγρικές αυτές δυνάμεις καταλαμβάνουν το Βελιγράδι και επιτίθενται στο Σρέντετς (Σόφια). Την πρώτη φορά απωθήθηκαν από τον αδελφό του Ιβάν Β΄ Ασέν, Αλέξανδρο. Παρά την ήττα τους οι ουγγρικές δυνάμεις επιστρέφουν τον επόμενο χρόνο (1233) υπό τον Μπέλα Δ΄ και καταλαμβάνουν τη Μικρή ή Δυτική Βλαχία (Ολτενία), όπου δημιούργησαν το μπανάτο της Σεβερινούπολης ή Σεβερίν (ρουμανικά *Țara Severinului*, λατινικά *Terra Zeurino*) με κέντρο το ομώνυμο κάστρο που χτίστηκε στα χαλάσματα της Dobeta, αφιερωμένο στο ρωμαιοκαθολικό απόστολο και άγιο Σεβερίνο του Νορικού (410-482).¹¹⁰

¹⁰⁹ *В лето 6738 [1230], индикт 3, аз, Иван Асен, в Христа Бога верен цар и самодържец на българите, син на стария цар Асен, издигнах из основа и с живопис украсих докрай пречестната тази църква в името на светите 40 мъченици, с помощта на които в дванадесетата година от царуването си, в която година се изписваше този храм, излязох на война в Романия и разбих гърцката войска, а самия цар кир Теодор Комнин взех в плен с всичките му боляри. И цялата му земя от Одрин и до Драч превзех, гърцка още цар банашика и сръбска; а пък градовете, които се намират около Цариград, и самия този град владееха фрѣзите, но и те се покоряваха под ръката [скиптъра] на моето царство, понеже нямаха друг цар освен мене и благодарение на мене прекарваха дните си, тъй като Бог така заповяда, понеже без Него нито дело, нито слово не се извършва. Нему слава во веки, амин. Ostrogorsky, *История*, σελ. 309, σημ. 54: Uspenskij, *IRAIK* 7(1901), πιν. 5.*

¹¹⁰ Charles Kingsley, *The Hermits*, Philadelphia 1868, σελ. 77.

Στο σημείο αυτό του Δούναβη κοντά στη γέφυρα του Τραϊανού στον στρατηγικής σημασίας στρατιωτικό δρόμο, το Μπανάτο έμεινε υπό ουγγρικό έλεγχο, μέχρι την «ανακατάληψη» από τον Ιβάν Ασέν, λίγο πριν τις μογγολικές επιδρομές του 1240/1.

Η ιστορία της λατινικής αντεπίθεσης, το γεγονός ότι μέσα σε τόσο λίγο χρόνο συνέβη η προαναφερθείσα «ανακατάληψη» και κυρίως ότι το σχέδιο της αντιβασιλείας του Ασέν έχασε τη σημασία του για τη λατινική Κωνσταντινούπολη, δεδομένου ότι η τελευταία δεν είχε πια τίποτα να φοβηθεί από τον, νικημένο από το βούλγαρο τσάρο, Θεόδωρο Άγγελο, δείχνουν ότι ο Ιβάν Ασέν στράφηκε σε κάποια άλλη δύναμη. Στην ίδια κατεύθυνση οδηγεί και το γεγονός ότι, έχοντας εκ νέου ενσωματώσει στις κτήσεις του και το Βελιγράδι το 1234, συμπράττει στην υποκίνηση πραξικοπήματος στη σερβική γη, με το οποίο ανέτρεψε τελικά τον κουνιάδο του Στέφανο Ραντοσλάβο (γιο του Στέφανου Νεμάνιτς από την Ευδοκία Αγγελίνα και γαμπρό του Θεόδωρου της Ηπείρου), αντικαθιστώντας τον με τον αδελφό εκείνου Στέφανο Βλαδισλάβο Α΄, δικό του επίσης γαμπρό. Στα επόμενα χρόνια και ως το θάνατο του Ιβάν Ασέν οι δυο δυνάμεις, βουλγαρική και σερβική, φαίνεται πως προσπαθούν να συμπλεύσουν· γιατί πως αλλιώς να εξηγήσει κανείς την επίσκεψη στη βουλγαρική αυλή στο Βελίκο Τύρνοβο του θείου των Ραντοσλάβου και Βλαδισλάβου, Σάββα επιστρέφοντας από τα Ιεροσόλυμα, παρότι αυτή στόχευε στη διευθέτηση των σχέσεων εξουσίας των δύο συγγενών δυναστειών πάνω σε διαμφισβητούμενες περιοχές;

Το γεγονός ότι ο Σάββας πέθανε στη βουλγαρική πρωτεύουσα (1235) σίγουρα αποδυνάμωνε τη σερβική πλευρά, ενώ έδινε προβάδισμα στη βουλγαρική, αφού ο εναπομείνας επικεφαλής έμενε ο μόνος ισχυρός εκπρόσωπος της μιας από τις δυο νεο-σχηματισμένες εξουσίες. Ο θάνατος του Σάββα προσέφερε επιπλέον στο νικητή βούλγαρο τσάρο τη μοναδική ευκαιρία να κρατήσει στα εδάφη του το λείψανό του ως μέσο πίεσης των σερβικών δυνάμεων: Κρατούσε το νεκρό σώμα του αρχιεπισκόπου τους και γιου του αγίου τους Συμεών. Αναγνωρίζοντας την αξία του νεκρού συνομιλητή του, ο Ιβάν Ασέν Β΄ έθαψε το σώμα του στο ναό των Σαράντα μαρτύρων στο Βελίκο Τύρνοβο με τα υπόλοιπα συμβολικά φορτισμένα μνημεία, αποδίδοντάς της ιδιαίτερη θρησκευτική αξία, αφού μετατρεπόταν από τόπος πολιτικής μνήμης και σε τόπο λατρείας. Ο Σάββας έμεινε θαμμένος εκεί για δυο χρόνια, πριν μεταφερθεί στη σερβική γη. Η ενίσχυση της θέσης του συμβολικά και διπλωματικά σε τοπικό επίπεδο, μετά την αποδυνάμωση των πολιτικών, στρατιωτικών αλλά και θρησκευτικών του αντιπάλων στα σύνορα και τα εδάφη του, με επαύξηση μάλιστα της ισχύος και της επιρροής του, στρέφει την προσοχή μας στις βυζαντινές δυνάμεις, οι οποίες μάλλον φαίνεται ότι ενεπλάκησαν στις παραπάνω διαδικασίες. Πράγματι, παρατηρούμε ότι την εποχή αυτή νομιμοποιεί τις σχέσεις του αρχικά με το τμήμα των εξόριστων αυτοκρατορικών και πατριαρχικών εξουσιών στη Νίκαια, κατακυρώνοντας τη σύμπλευση που υπαινιχθήκαμε πιο πάνω, με το γάμο της κόρης του Έλενας με τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη, γιο του (εν εξορία) αυτοκράτορα της Νίκαιας, Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη –επιβεβαιώνοντας έτσι λίγο αργά αλλά

τελεσίδικα και τη σύμπλευσή τους στον αγώνα έναντι των δυνάμεων της Ηπείρου. Η δυναστική αυτή ένωση ήρθε να προστεθεί στην προαναφερθείσα στρατιωτική συμμαχία και γιορτάστηκε με κάθε τιμή στις ανατολικές κτήσεις το 1235 (εν απουσία βέβαια των γονέων Ιβάν Ασέν και Άννας-Μαρίας που είχαν μείνει στην Καλλίπολη).¹¹¹ Στη διάρκεια της μάλιστα, σε μεγάλη σύνοδο που πραγματοποιήθηκε στη Λάμψακο την άνοιξη του ίδιου έτους υπό τον πατριάρχη Νίκαιας Γερμανό Β΄, αποκαταστάθηκε η βουλγαρική Εκκλησία με κέντρο το Τύρνοβο,¹¹² κίνηση που λειτούργησε ευνοϊκά για τη διασφάλιση των πολιτικών που θα ακολουθούσαν οι εμπλεκόμενοι, με τη συγκατάθεση μάλιστα των ανατολικών πατριαρχών.¹¹³ Οι τελευταίοι δεν είχαν λόγο να διαφωνήσουν με την πρόταση, ιδιαίτερα μετά το θάνατο του Σάββα, αρχιτέκτονα της αυτονομίας της σερβικής Εκκλησίας από την αρχιεπισκοπή Αχρίδας (η οποία είχε επιστρέψει σε βυζαντινό έλεγχο των δυνάμεων όμως της Ηπείρου), το λείψανο του οποίου *καθαγίαζε* τα εδάφη της βουλγαρικής πρωτεύουσας.¹¹⁴ Οι βυζαντινές πηγές δεν δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός, σε αντίθεση με τις βουλγαρικές, όπως η αναφορά στο Συνοδικό του Μπόριλ, με προφανή την τάση διασφάλισης του αδιαμφισβήτητου της προαγωγής της βουλγαρικής Εκκλησίας αλλά και το ιστορικό βάθος της ανεξαρτησίας της τελευταίας.¹¹⁵ Ωστόσο η τελευταία αμφισβητείται ως προς την γνησιότητα της, καθώς είναι κατά έναν αιώνα μεταγενέστερη και το πιο πιθανό είναι να ανασύρεται για να ενισχύσει το υπό αμφισβήτηση κύρος της βουλγαρικής Εκκλησίας. Σε ό,τι αφορά τη διαδικασία, όπως και στη σερβική περίπτωση, η εξόριστη νέα εξουσία της Νίκαιας προϋπέθετε, για τη λύση που θα προσέφερε στο σύμμαχό της μαζί με την αποδοχή του *τσαρικού* του τίτλου, να αναγνωρίσει αρχικά τα κυριαρχικά δικαιώματα του πατριαρχείου της Νίκαιας και να δεχτεί να μνημονεύεται στα δίπτυχα μετά το όνομα του πατριάρχη αποστέλλοντάς του επιπλέον χρηματική συνεισφορά –υποχρέωση ανύπαρκτη στη σερβική περίπτωση.¹¹⁶ Έχοντας εξασφαλίσει το πρωτείο και τη χρηματική ενίσχυση, παράλληλα με την προαναφερθείσα γαμήλια συμμαχία, ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης θα εκστρατεύσει με τον Ιβάν Ασέν Β΄ ενάντια στους Λατίνους της Κωνσταντινούπολης, διασπώντας την εξουσία τους στην ενδοχώρα της Θράκης (από όπου καταγόταν), φτάνοντας έως τα τείχη της

¹¹¹ Βλ. Γεωργίου Ακροπολίτη *Χρονική Συγγραφή*, Δημήτρης Τσουγκαράκης επιμ. Αθήνα 2003, σελ. 31-32 και 52-54 και *Ephraemius*, Imanuel Beker εκδ., Bonn 1840, σελ. 328-329 § 8160-8190.

¹¹² Елена Койчева, *Първите кръстоносни походи и Балканите*, Векове, София 2004, σελ. 131.

¹¹³ Γεωργίου Ακροπολίτη *Χρονική συγγραφή*, Βόννη 1836, σελ. 54-55: «ὁ Τυρνόβου Αρχιερεύς, ὑπό τόν τῆς Κωνσταντινουπόλεως τελών, αὐτονομία τετίμηται καί Πατριάρχης ἀναγορευέσθαι κέκριται βασιλικῶ καί συνοδικῶ τῶ θεσπίσματι». Ανεξάρτητα από τη μελλοντική αμφισβήτηση της εγκυρότητας της προαγωγής, ο Ακροπολίτης αναδεικνύει την προσπάθεια για εκκλησιαστική και πολιτική κάλυψή της.

¹¹⁴ Πρβλ. τη μνεία του Ostrogorsky, σελ. 309, σημ. 55, της παραπλήσιας θέσης του Stanojevic, ο οποίος καταλήγει σε παρέμβαση του Σάββα λίγο πριν το θάνατό του.

¹¹⁵ Dimiter G. Angelov, *Prosopography of the Byzantine world (1204-1261) in the Light of Bulgarian Sources*, Judith Herrin, Guillaume Saint-Guillain επιμ., *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean After 1204*, Oxon-New York 2016, σελ. 137-8. М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила, *Български Старини*, βιβ. VIII, София 1928, σελ. XL.

¹¹⁶ Βλ. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, σελ. 241-3, όπου και αναφορά στο μεγάλο κέρδος του Πατριαρχείου της εξόριστης Νίκαιας από αυτή την κίνηση, σελ. 244 και σελ. 379, σημ. 2, όπου η αναφορά του Νικαέως Ακροπολίτη στον Ιβάν Ασέν Β΄ ως ο καλύτερος και πλέον αγαπητός μεταξύ των βαρβάρων και Ostrogorsky, *Ιστορία*, σελ. 116 και 311.

Βασιλεύουσας. Οι δυο επιθέσεις που επιχείρησαν όμως για την ανακατάληψή της δεν στάθηκαν επιτυχείς, γεγονός που οδήγησε στην απογοήτευσή τους και στην αμφισβήτηση της συμμαχίας τους –τάση που επιδειωνόταν από τους διαφορετικούς προσωπικούς στόχους τους.

Για όσο καιρό χρειαζόταν να διασφαλίσει όμως, ως αποτέλεσμα της παραπάνω πολιτικής, την αποκατάσταση της βουλγαρικής Εκκλησίας –η οποία θα του προσέφερε μεγαλύτερη αυτονομία– ο Ιβάν Ασέν παρέμεινε σε αυτή, στερώντας από το γαμπρό του Βλαδισλάβο τη μεταφορά του λειψάνου του θείου του στη σερβική γη, για ευνόητους λόγους σχετικούς με την αναγνώριση της ανεξαρτησίας της δικής του Εκκλησίας. Η μεταφορά του σκηνώματος του Σάββα θα αποφασιστεί το 1237, σε κρίσιμη στιγμή της ζωής του Ιβάν Ασέν, κυρίως εξαιτίας του θανάτου του λατίνου αυτοκράτορα Ιωάννη της Βρυέννης: Το γεγονός αυτό αναπτέρωσε τις ελπίδες του για *προσωπική* επέμβαση στη λατινοκρατούμενη Πρωτεύουσα, με ίδιον όφελος και ενάντια στις πρόσφατες συγγενικές, στρατιωτικές, πολιτικές και οικονομικά εξαρτημένες με φόρο νέες σχέσεις *εξ αγχιστείας*, με σκοπό κυρίως τη διασφάλιση των γαιών που απέκτησε ως *κληρονομίες*, με τον τίτλο του *άνακτα των Βουλγάρων*.¹¹⁷

Βασισμένος στις νέες νίκες του από κοινού με τους συμμάχους του στη Νίκαια και μη αποδεχόμενος τον υποδεέστερο τίτλο του *άνακτα* (όρος παρωχημένος συγκριτικά με εκείνον του *τσάρου* ή, γιατί όχι, του *αυτοκράτορα*) ο Ιβάν Ασέν άρχισε να στοχεύει σε δεύτερο γάμο της κόρης του Έλενας με το Βαλδουίνο Β΄, παρότι εκείνη ήταν παντρεμένη με το Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη. Το στρατηγικό του αυτό σχέδιο, που αποτελούσε πιθανότατα αντίδραση στο φόρο που επιβλήθηκε στη δική του Εκκλησία, θα διερρήγνυε τις σχέσεις με τη Νίκαια λίγο πριν το τέλος της δεύτερης αποτυχημένης προσπάθειας προσέγγισης της Πόλης, κάτι που δεν αναδεικνύεται ιδιαίτερα από τη βιβλιογραφία. Αφορμή στάθηκε η πολιορκία του υπό φραγκική κατοχή κάστρου Τζουρουλόν, από όπου εξορμούσαν οι δυνάμεις του Βατάτζη στη Θράκη, επιχείρηση που τον ενέπλεκε προσωπικά, λόγω της καταγωγής του από την περιοχή.

Στο πλαίσιο των παραπάνω αντιπαλοτήτων, την προσοχή του Γεώργιου Ακροπολίτη τραβά ο τρόπος με τον οποίο ο Ιβάν Ασέν κατάφερε να *απαγάγει* τη νεοεστεμμένη *πριγκίπισσα* κόρη του από την οικογένεια του συζύγου της, μεταφέροντάς τη στην Αδριανούπολη κι από εκεί στην πρωτεύουσά του,¹¹⁸ ξεγελώντας τους εγγυητές της εξουσίας του –και αρωγούς του νεκρού συμμάχου του, Σάββα (βλ. πιο κάτω σελ. 204-5)– Ιωάννη και Ειρήνη που δέχτηκαν να του την στείλουν, προειδοποιώντας τον όμως ότι, εάν παρεκτραπεί, θα τιμωρηθεί από το Θεό σαν παραβάτης *όρκων* δοσμένων ενώπιόν του. Ο Ιβάν Ασέν αγνόησε τους *εξόριστους* αυτοκράτορες συμπεθέρους του, γιατί, όπως προαναφέραμε, προσέβλεπε σε νέα γαμήλια συμμαχία με τους *Λατίνους*, η οποία όμως δεν συνήφθη ποτέ διότι, όπως σημειώνεται, ούτε

¹¹⁷ *Ephraemius*, ό.π., σελ. 330, § 8201

¹¹⁸ *Γεωργίου Ακροπολίτη Χρονική συγγραφή*, 31-32, σελ. 52-54

εκείνοι εμπιστεύονταν τις *φιλοδοξίες* του.¹¹⁹ Με βάση την τελευταία πληροφορία μπορούν να εξηγηθούν οι εξελίξεις σε σχέση με τη μοιραία για το βούλγαρο τσάρο¹²⁰ πολιορκία του Τζουρούλου (1240) και ανασταλτική για τις σύμμαχες του λατινικές και κουμανικές δυνάμεις.

Αντιλαμβανόμενοι ότι οι Λατίνοι συμπαρατάσσονται με τον Ιβάν Ασέν κυρίως για τις εμπορικές και οικονομικές του διασυνδέσεις, αξίζει να διερευνήσουμε διεξοδικότερα τις τελευταίες σε σχέση με τους άλλοτε συμμάχους Κουμάνους. Οι τελευταίοι, παρότι κατ' επανάληψη είχαν εμφανιστεί στη βαλκανική σκηνή ως στρατιωτικοί σύμμαχοι των Βουλγάρων (ο προκάτοχός του, Καλογιάννης Ασέν, ήταν άλλωστε *κουμανικής* καταγωγής) αλλά και των βυζαντινών¹²¹ ήδη από το 1185 και παρότι μικρές ομάδες κουμανικής καταγωγής ή στρατιωτικοί αρχηγοί τους είχαν διαμείνει με την ακολουθία τους σε βυζαντινά ή βουλγαρικά εδάφη, δεν είχαν έως τότε μετακινηθεί από τα κέντρα εξουσίας τους στα βόρεια του Δούναβη (Μολδαβία και Βλαχία, όμορες με τις κτήσεις του Ιβάν Ασέν και των συμμάχων του) πριν από το έτος που μας απασχολεί εδώ (1237).¹²² Η περιοχή εκείνη όμως, ήδη από το 1223 αντιμετώπιζε σημαντικά προβλήματα: Η καταστροφική ήττα των κουμανικών και ρωσικών δυνάμεων (υπό το σύμμαχο του Ιβάν Ασέν, Μστισλάβ Μστισλάβιτς, που σκοτώθηκε στη μάχη) από τις μογγολικές δυνάμεις του Τζένγκις Χαν στη μάχη του ποταμού Κάλκα (31.5.1223) προκαλούσε στο σύνολο των δυνάμεων της περιοχής φόβο για επερχόμενη επίθεση στα εδάφη τους. Στην προσπάθεια εξεύρεσης ισχυρών συμμάχων, το 1227 ο πρίγκιπας τους βαφτίζεται από τους νεο-σχηματισθέντες Δομινικανούς, οι οποίοι ανέπτυσαν έντονη ιεραποστολική δράση σε προβληματικές περιοχές. Η αναβάθμισή τους όμως αυτή (μέσω θρησκευτικής μεταστροφής) δημιουργούσε αντιπαλότητα μεταξύ Κουμάνων και Ούγγρων που διεκδικούσαν και κουμανικές περιοχές.

Οι εξελίξεις στο πολεμικό αυτό μέτωπο θα ανακοπούν, καθώς το 1236 συνέβη η μεγάλη εισβολή μογγολικών και τουρκικών νομαδικών φύλων μέσω του Καυκάσου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη υπό κοινή ηγεσία, η γνωστή δηλαδή *Χρυσή Ορδή*, που θα κατέλυε την *ισλαμική* Βουλγαρία του Βόλγα. Την ίδια χρονιά θα υποταχθούν και οι εναπομείναντες εξεγερμένοι Ρως της Βολυνίας και του Κουρσκ που υποβοηθούσαν τους Κουμάνους ενάντια στους Μογγόλους.¹²³ Έτσι, μέσα σε μια 5ετία από το 1236, οι τελευταίοι κατέκτησαν ολόκληρη τη χώρα (και την κиеβική Ρωσία), διαμοιράζοντας τα εδάφη της σε πολλά ημιαυτόνομα χανάτα της Χρυσής Ορδής. Το 1242 θα ιδρυθεί η πόλη Σεράι (εδάφη του σημερινού Αστραχάν-Κάτω Βόλγα), ως πρωτεύουσα του τεράστιου χώρου που ορίζεται από

¹¹⁹ J.V.A. Fine (1994), σελ. 126 και 129.

¹²⁰ István Vásáry, *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*, Cambridge 2005, σελ. 64.

¹²¹ Peter Krüger, *Ethnicity and nationalism: case studies in their intrinsic tension and political dynamics*, Marburg 1993, σελ. 32

¹²² I. Vásáry, *Cumans and Tatars*, ό.π., σελ. 63.

¹²³ D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, ό.π., σελ. 239 και 244, Ahmad Ibn-Faḍlān, *Voyage chez les Bulgares de la Volga*, Paris 1988.

τα Καρπάθια στα Δ, τα Ουράλια στα Α, την Παγωμένη Θάλασσα στα Β και τον Εύξεινο Πόντο στα Ν). Η Χρυσή Ορδή άρχισε έκτοτε να εισπράττει φόρο υποτέλειας από τους μη μογγολικούς λαούς που ζούσαν στα ευρωπαϊκά σύνορα (σλάβοι, αρμένιοι, γεωργιανοί και Βυζαντινοί της Κριμαίας), οι οποίοι έτσι έχαιραν σχετικής αυτονομίας –λόγω της ανοχής που επεδείκνυαν οι ανιμιστές Μογγόλοι στους φόρου υποτελείς τους, χρειαζόταν την έγκριση του Σεράι μόνο όταν άλλαζαν ηγεσία. Σηματοδοτώντας την πρόθεσή τους για αυτονόμηση και κεντρικό έλεγχο, οι νέοι επικυρίαρχοι θα αξιοποιήσουν τα γεωγραφικά και περιβαλλοντικά δεδομένα, καθώς το υδάτινο σύστημα της στεπώδους αυτής περιοχής προσέφερε γέφυρα μεταξύ Ευρώπης και Ασίας, στη στρατιωτική και εμπορική μετακίνησή τους προς όλες τις κατευθύνσεις. Η Γ. Κατσόφσκα-Μαλιγκούδη σημειώνει την αναγκαιότητα αυτού του τρόπου μεταφοράς ιδιαίτερα την άνοιξη και το φθινόπωρο, δηλ. τις «άνευ δρόμων» (*распутница*) περιόδους εξαιτίας της λάσπης που εμπόδιζε τη χρήση των χερσαίων οδών, βατές μόνο το χειμώνα.¹²⁴ Την περίοδο που μας ενδιαφέρει εδώ (13^{ος}-15^{ος} αι.), για τους μογγόλους επικυρίαρχους της περιοχής (1240-1480) πρωταρχική σημασία αποκτά ο ποταμός Βόλγας (βλ. χάρτη Παράρτημα σελ. VIII). Με την πρωτεύουσά τους στις εκβολές του, βόρεια της Κασπίας, οι Μογγόλοι τον αξιοποιούν για να συναλλάσσονται απευθείας με τους εμπορικούς σταθμούς στον Εύξεινο Πόντο (Κάφφα, Σολδαία /Surož, Αζοφική /Azon κ.ά.) αλλά και με εκείνους των Περσών, Αράβων, Δυτικών και Βυζαντινών εντός κι εκτός Κωνσταντινούπολης.

Με τη Βουλγαρία του Βόλγα να έχει συντριβεί λοιπόν το 1236, οι Κουμάνοι της περιοχής διασχίζουν το Δούναβη (μερικοί για να διασωθούν, οι υπόλοιποι συνεχίζοντας τις πολεμικές επιχειρήσεις) προσεγγίζοντας τους παλιότερους και νέους συμμάχους τους νοτιότερα. Το γεγονός ότι ο Ιβάν Ασέν παρουσιάζεται να επιθυμεί να *εμποδίσει* τη διέλευσή τους από το Β τμήμα της Βουλγαρίας αποδεικνύει κατά τη γνώμη μας τη σταδιακή απομάκρυνσή του από τον Ιωάννη Βατάτζη και την προσέγγιση του τελευταίου με τις κουμανικές δυνάμεις: Όπως γνωρίζουμε, οι Κουμάνοι διέσχισαν τη Θράκη και συνέχισαν έως την Αδριανούπολη –όπου βρισκόταν ο Ιβάν Ασέν μετά την «απαγωγή» της κόρης του– και το Διδυμότειχο, καταστρέφοντας και λεηλατώντας τις πόλεις και την ύπαιθρο –ο Ακροπολίτης κάνει λόγο για «σκυθική ερημία».¹²⁵ Σ' αυτή τη συγκυρία ο Ιβάν Ασέν πολιορκούσε το θρακικό κάστρο Τζουρουλόν, βάση των δυνάμεων της Νίκαιας που πλέον είχε καταληφθεί από τους Φράγκους. Στη διάρκεια της πολιορκίας ο Ιβάν Ασέν ειδοποιείται για τον τραγικό αιφνίδιο θάνατο ενός από τους γιους του, του βούλγαρου πατριάρχη και της συζύγου του Άννας-Μαρίας, γεγονός που του προκάλεσε *ισχυρό ψυχικό κλονισμό*, που σύμφωνα με τη βιβλιογραφία θα δημιουργήσει *νέα και τελευταία αλλαγή στην ευμετάβλητη πολιτική του*.¹²⁶ Οι

¹²⁴ Γιάννα Μαλιγκούδη, *Ιστορία της Ρωσίας, Β' Το Κράτος της Μόσχας 1240-1613*, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 15.

¹²⁵ Γεωργίου Ακροπολίτη, *Ιστορία*, Heisenberg εκδ., σελ. 54, 1-17.

¹²⁶ Βλ. Ostrogorsky, *Ιστορία*, σελ. 117.

τρεις θάνατοι αποδίδονται σε *επιδημία*, ενώ δεν παραλείπεται η άποψη του Ιβάν Ασέν, στον οποίο *φάνηκε ως θεία δίκη για την προδοσία της συνθήκης με τον Βατάτζη* κατά τη γνώμη μας, συνδέονται με τη ραγδαία κάθοδο κουμανικών δυνάμεων κατ' εντολή της Νίκαιας, συνεπώς και με τη συμπαράταξη των δυο τελευταίων εναντίον του Ιβάν Ασέν.

Η τιμωρία που φαίνεται να επέβαλε στον πρώην σύμμαχό της η Νίκαια ήταν ιδιαίτερος σκληρή αλλά, ως τέτοια, απέδωσε καρπούς άμεσα υπέρ της. Με τους δυο βασικούς πυλώνες της συνέχισης της εξουσίας του να έχουν βληθεί ανεπανόρθωτα –Εκκλησία και οικογένεια (σύζυγος και διάδοχος)–, ο Ιβάν Ασέν αναγκάζεται να αποδεχτεί το 1237 συνθήκη ειρήνης με τη Νίκαια, επιστρέφοντας μάλιστα την απηγγεμένη κόρη του στο σύζυγό της. Έχοντας χάσει το τελευταίο διαπραγματευτικό του μέσο, θάβει τους τρεις νεκρούς *εξ αίματος* συγγενείς του, μαζί με τους υπόλοιπους *εξ αγχιστείας* στην εκκλησία των Σαράντα Μαρτύρων του Τύρνοβο και επιτρέπει στο σέρβο ανιψιό του Σάββα να ξεκινήσει τις διαδικασίες επαναπατριsmού του λειψάνου του θείου του. Αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι όλο αυτό το διάστημα η πόλη Τζουρουλόν τελεί υπό κατάληψη λατινικών και κουμανικών δυνάμεων μόνο –όχι πλέον των βουλγαρικών, όπως περιγραφόταν στην αρχή, ούτε και του Ιωάννη Βατάτζη. Μετά την περιγραφή της παραπάνω τραγικής συγκυρίας όμως, η κατάληψη περιγράφεται ως *προσωρινή* και χωρίς *ουσιαστική σημασία για την εξέλιξη των γεγονότων, η οποία εννοούσε πλέον την αυτοκρατορία της Νίκαιας*, σύμφωνα και με τον Οστρογκόρσκυ,¹²⁷ ο οποίος με το συμπέρασμά του επιβεβαιώνει –χωρίς να περιγράφει την παραπάνω αλληλουχία γεγονότων– την εμπλοκή της Νίκαιας στις σχετικές εξελίξεις. Οι τρεις αιφνίδιοι θάνατοι καλύπτουν πλήρως μια ακόμα πληροφορία σχετική και με τη συγκεκριμένη κατάληψη. Δυο χρόνια μετά, το 1239, ο Πάπας Γρηγόριος Θ' θα οργανώσει νέα Σταυροφορία, αυτή τη φορά ανοιχτά εναντίον της Νίκαιας. Σε αυτή συμμετείχαν πάνω από εξήντα χιλιάδες άτομα που πέρασαν μέσω Ουγγαρίας, Ιταλίας και Βουλγαρίας, όπως λέγεται, με την παραχώρηση άδειας ελεύθερης διόδου του καταρρακωμένου Ιβάν Ασέν.¹²⁸ Αυτός είναι πιθανότατα ο λόγος για τον οποίο συγκεντρώνει το μένος των συγχρόνων του βυζαντινών ιστορικών και την κριτική των συγχρόνων μας. Για μια ακόμα φορά όμως πρέπει να εξετάσουμε κριτικά τις σχετικές συνθήκες, πόσο μάλλον αφού συνδέονται με τη δυνατότητα εξόδου σε εμπορικό δρόμο που οδηγεί στα Βόρεια και ενώνεται, εξαιτίας των νέων επικυρίαρχών του, με το δρόμο του μεταξιού, χωρίς απαραίτητα την επίβλεψη των βυζαντινών.

Το τελευταίο γεγονός εξηγεί ίσως καλύτερα γιατί, στις σχετικές με τον Ιβάν Ασέν αφηγήσεις, αμέσως μετά τους θανάτους που του προκάλεσαν *ισχυρό ψυχικό σοκ*, περιγράφεται να επιδιώκει γάμο με την Ειρήνη Κομνηνή Δούκαινα (αργότερα μοναχή Ξένη στη Θεσσαλονίκη), κόρη του δεσπότη της Ηπείρου Θεόδωρου και της Μαρίας Πετραλίφαινας (αδελφής του –αργότερα αγιοποιημένου– σεβαστοκράτορα Ιωάννη Πετραλίφα κυβερνήτη

¹²⁷ Στο ίδιο, σελ. 117.

¹²⁸ Ακροπολίτης, Bekker, σελ. 62 στ. 19- 63 στ. 13.

της Θεσσαλίας και Μακεδονίας). Την Ειρήνη κρατούσε ο Ιβάν Ασέν *αιχμάλωτη*, με τον πατέρα της και την υπόλοιπη οικογένειά του στην αυλή του Τυρνόβου μετά τη μάχη της Κλοκότνιτσα. Με τη γαμήλια ένωση με το δεσπότη της η Ειρήνη καταφέρνει να απελευθερώσει τον πατέρα της, επωφελούμενη την αποδυνάμωση του βούλγαρου ηγεμόνα. Έτσι, ο Θεόδωρος, πρώην νικημένος αντίπαλος και πλέον απελευθερωμένος πεθερός του χήρου Ιβάν Ασέν, επιστρέφει στη Θεσσαλονίκη, από όπου εκδίωξε τον αδελφό του Μανουήλ –που επέστρεψε στη Θεσσαλία– και επέβαλε ως δεσπότη της περιοχής το γιο του Ιωάννη, αδελφό της αναβαθμισμένης σε σύζυγο τσάρου Ειρήνης. Η νέα οικογένεια που παρουσιάζεται να επιβλήθηκε στον πολιτικά και ψυχικά αποδυναμωμένο Ιβάν Ασέν, μοιάζει να αναγνωρίζει και να δέχεται την εξουσία και τον τίτλο του τελευταίου, χρησιμοποιώντας τα ως βασικό έρεισμα εξουσίας. Ίσως για τους λόγους αυτούς λέγεται επίσης ότι ο επικεφαλής της βουλγαρικής Εκκλησίας Βησσαρίων αρνήθηκε να ευλογήσει το ζευγάρι, κάτι που οδήγησε τον, κατά τα άλλα φιλεύσπλαχο αλλά σφόδρα ερωτευμένο ηγέτη να τον καταδικάσει σε θάνατο ή να τον εξορίσει. Όπως και να έχει, ο *τυφλός* από έρωτα –συμβολικά αποδυναμωμένος στο θρόνο– για την πριγκίπισσα της έως τότε αντιπάλου Ηπείρου Ιβάν Ασέν καταδίκασε τον επικεφαλής της βουλγαρικής Εκκλησίας και εγγυητή της εξουσίας του, προκαλώντας το μένος της (αντιπάλου της Ηπείρου) Νίκαιας, που μέχρι τότε προωθούσε την πλήρη αναγνώριση των εκκλησιαστικών εξουσιών και συνέπλεε με τις σλαβικές δυνάμεις – φυσικά με το *αζήμιωτο*. Η *ακέφαλη* βουλγαρική Εκκλησία, ανταπέδωσε τη σκληρή τιμωρία του βούλγαρου τσάρου, μη αναγνωρίζοντας το βασιλικό τίτλο της Ειρήνης και αγιοποιώντας το Βησσαρίωνα, συμβάλλοντας έτσι στην αναβάθμιση της Νίκαιας.

Χωρίς να ελέγχει την πρωτεύουσά του και με τις κουμανικές, λατινικές και βυζαντινές δυνάμεις να απειλούν τα εδάφη του λίγο πριν τις μογγλικές επιδρομές που θα ολοκληρώσουν την καταστροφή τους, ο Ιβάν Ασέν συγκρούεται στα βόρεια σύνορα των εδαφών του το 1241, ηττάται και αναγκάζεται να υποχωρήσει από τα ουγγρικά εδάφη του, για να πεθάνει λίγο μετά, στις 2 Ιουνίου. Με το θάνατό του, που συνέπεσε με την περίοδο της μεγαλύτερης αποδυνάμωσης του, θα ξεκινήσει μακρά πορεία διάσπασης και στις πρόσφατα ενωμένες βουλγαρικές κτήσεις. Η Εκκλησία όμως αντιμετώπιζε πια με σχετικά εχθρική στάση τη δυναστεία των Ασενιδών, ο εκπρόσωπος της οποίας είχε στραφεί εναντίον του κυριότερου εκπροσώπου της. Σε δημοσιονομικό επίπεδο, με παρακαταθήκη την κοπή του πρώτου βουλγαρικού νομίσματος (από χρυσό και εν συνεχεία από χαλκό, ένδειξη της σταδιακής του αποδυνάμωσης και της απώλειας μεταλλευτικών κτήσεων) αλλά και τη σύναψη εμπορικής συνθήκης με τη δημοκρατία της Ραγούζα, οι συνθήκες για τους διαδόχους του ήταν αμφιλεγόμενες, αν όχι αρνητικές, παρότι ο προκάτοχός τους είχε καταφέρει να επιτύχει αποτελεσματικότητα στο κράτος του και σχετικά καλό επίπεδο διοικητικού ελέγχου.

Χρυσό νόμισμα του
Ιβάν Ασέν Β΄

Οι ανακολουθίες όμως ως προς τις σχέσεις του Ιβάν Ασέν με τις βυζαντινές δυνάμεις τόσο στο εσωτερικό των εδαφών του (με τις πρόσφατες γαμήλιες συμμαχίες του με τους πρώην εχθρούς του ηπειρώτες) όσο και στο εξωτερικό (με τις επιθέσεις ή την καταστρατήγηση των συναπτόμενων συμμαχιών με τις νικαικές δυνάμεις), αποδυνάμωσαν μακροπρόθεσμα τη βουλγαρική εξουσία. Την ίδια στιγμή ενδυνάμωσαν όσο ποτέ άλλοτε τη Νίκαια (και για λίγο την Ήπειρο), η οποία είχε κάνει πλέον το πρώτο βήμα προς την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης.

Ο αλωμένος διοικητικός μηχανισμός που άφησε πίσω του ο Ιβάν Ασέν αποδεικνυόταν ανεπαρκής για την αντιμετώπιση των προκλήσεων των δυο διάδοχων, ενώ οδήγησε σε σημαντικές εδαφικές απώλειες στην περιοχή της Ηπείρου και της Ουγγαρίας, ήδη από τον επόμενο χρόνο αμέσως μετά το θάνατό του. Κύριος παράγοντας της αποδυνάμωσης υπήρξαν οι συνεχείς επιθέσεις των Μογγόλων, οι οποίες ήρθαν να προστεθούν στις καταστροφές που προκάλεσαν οι προγενέστερες λατινο-κουμανικές εκστρατευτικές κινήσεις. Έτσι, μέχρι το 1247 οι βόρειες κτήσεις του Ιβάν Ασέν θα κατακτηθούν πλήρως από τη Χρυσή Ορδή, την οποία θα αρχίζει να προσεγγίζει με τη σειρά της η εξουσία της Νίκαιας.¹²⁹ Στα ίδια βήματα θα κινηθούν, όπως θα δούμε, και οι συγγενείς του (εξ αίματος ή εξ αγχιστείας) ως κληρονόμοι της βουλγαρικής εξουσίας που είχε δημιουργήσει στα εδάφη του. Η αποδυνάμωση δηλαδή που έφερε στους βούλγαρους απογόνους του ο γάμος του Ιβάν Ασέν με την ηπειρώτισσα πριγκίπισσα και οι συνεχείς πολεμικές επιχειρήσεις που θα αναδείξουν τη Νίκαια ως διαμορφωτή των εξελίξεων θα οδηγήσουν τις βουλγαρικές δυνάμεις να προσεγγίσουν τους Μογγόλους το 1242, μη επιθυμώντας και σίγουρα αδυνατώντας να τους αναχαιτίσουν.

Διασφάλιση των κεκτημένων από τους διαδόχους του Ιβάν Ασέν Β΄ επί ουγγρικής-ηπειρωτικής εποπτείας και μογγολικών επιθέσεων

Στη βουλγαρική γη μετά το θάνατο του Ιβάν Ασέν διετέλεσε τσάρος ο επταετής **Καλιμάν Ασέν Α΄** (**Калиман ή Коломан Асен I, 1241- Αύγουστος/ Σεπτέμβριος 1246**), γιος του Ιβάν Ασέν Β΄ από την Άννα-Μαρία της Ουγγαρίας (παππούς και γιαγιά του ήταν ο Ανδρέας Β΄ της Ουγγαρίας και η Γερτρούδη της Μερανίας). Το όνομά του φαίνεται ότι έλαβε από τον ούγγρο θείο της μητέρας του, πρίγκιπα Κάλμάν. Στις βυζαντινές πηγές αναφέρεται ως *το παιδί του τσάρου*.¹³⁰ Παρότι απόγονος του Ιβάν Ασέν, ο Καλιμάν βρισκόταν σε δυσχερή θέση, εξαιτίας της νεαρής του ηλικίας, του δεύτερου γάμου του αποθανόντος πατέρα του και του θανάτου της μητέρας του Άννας (δεύτερης συζύγου του Ιβάν Ασέν από το 1221) που τον αποδυνάμωνε ακόμα περισσότερο. Εξαιτίας της εξ αίματος σύνδεσής του με το βούλγαρο

¹²⁹ Βλ. αναλυτικά την περιγραφή της πρώτης προσέγγισης μέσω πρεσβευτών: М. А. Андреева, Прием татарских послов при никейском дворе, С.А. Жебелев κ.ά. επιμ., *Сборник статей посвященных памяти Н.П. Кондакова/ Seminarium Kondakovianum*, Прага 1926, σελ. 187-200.

¹³⁰ Ъ. Андреев, *Българските ханове и царе*, В. Търново 2004, σελ. 197: «*Детето цар*».

τσάρο και της ανάληψη της προστασίας του από τον ούγγρο θείο του, η ακέφαλη Βουλγαρία ετίθετο τώρα και υπό την υψηλή εποπτεία μιας δεύτερης (επιπλέον στην Ήπειρο) εξουσίας, της ουγγρικής απέναντι στην οποία για χρόνια ήταν εχθρική. Για να γίνουν αντιληπτές οι πολύπλοκες ισορροπίες στο εσωτερικό της ακέφαλης πλέον δυναστείας ελλείψει αρσενικού *ενήλικου* διαδόχου, πρέπει να συνεξεταστούν εκτός από τις στρατιωτικο-πολιτικές επιλογές των διαδόχων αμέσως μετά την ενηλικίωσή τους και οι επιλογές της «αντιβασιλείας» που τους εκπροσωπούσε όταν αυτοί ήταν ακόμα ανήλικοι, ή, ειδικότερα και σύμφωνα με το μεσαιωνικό δίκαιο διαδοχής, της προσωρινής *βασιλείας* που ασκούσαν η χήρα και οι συγγενείς της νεκρής πρώην συζύγου του Ιβάν Ασέν, μέχρι να ενηλικιωθούν οι γιοι του, σε συνδυασμό με τη συγκυρία και τα συμφέροντα που επιθυμούσαν να εξυπηρετήσουν. Έτσι θα μπορέσουν να κατανοηθούν οι εξελίξεις στη βουλγαρική γη, στα τέλη του 13^{ου} αιώνα, και θα ενταχθούν στα ιστορικά και πολιτικο-κοινωνικά τους συμφραζόμενα ξαφνικά και ανατρεπτικά γεγονότα στη Χερσόνησο που αναδεικνύουν απύσυχες μέχρι τότε δυνάμεις.

Ξεκινώντας λοιπόν από το θάνατο του Ιβάν Ασέν και μέσα στην συγκρουσιακή συγκυρία που μέχρι εδώ περιγράψαμε, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι ο νεκρός τσάρος άφηνε πίσω του απογόνους-διαδόχους από τρεις γάμους. Δεδομένου ότι κάποιοι από αυτούς ήταν ανήλικοι και ότι οι μητέρες τους είχαν χωρίσει, είχαν πεθάνει ή είχαν αναγκαστεί σε υποχρεωτικό μοναχικό βίο, οι υπόλοιποι συγγενείς των τελευταίων διεκδικούσαν, μετά το θάνατο και του βούλγαρου τσάρου, την εξασφάλιση της διαδοχής στο θρόνο για το *παιδί* που είχαν αναλάβει υπό την προστασία τους. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι γυναίκες αυτές ήταν γόνοι αριστοκρατικών οικογενειών του εσωτερικού ή/και του εξωτερικού, εκπρόσωποι δυνάμεων δηλαδή με τις οποίες ο βούλγαρος τσάρος επιθυμούσε συμμαχικές σχέσεις ή υποστήριξη στις πολιτικο-στρατιωτικές του επιλογές. Όταν λοιπόν ο τσάρος πέθανε, η καθεμία από αυτές τις δυνάμεις χρησιμοποίησε τις δοσμένες σχέσεις προς όφελός της, ώστε να διατηρήσει το θρόνο μέχρι την ενηλικίωση του εκάστοτε διάδοχου.

Επιπρόσθετα στα εξωτερικά προβλήματα, η βουλγαρική εξουσία που διεκδικούσε μετά το θάνατο του πατέρα του ο ανήλικος Καλιμάν σπαράσσονταν και από εσωτερικές διαμάχες, οι οποίες αποδείχτηκαν ιδιαίτερος κρίσιμες γι' αυτόν: Ομάδες δυσανεσθημένων βογιάρων, με επικεφαλής την Ειρήνη, τρίτη σύζυγο του Ιβάν Ασέν Β', λέγεται ότι κινήθηκαν εναντίον του νεαρού γιου του νεκρού τσάρου και κατάφεραν τελικά να δηλητηριάσουν τον Καλιμάνο και να ανεβάσουν στο θρόνο τον επίσης ανήλικο γιο της τελευταίας και ετεροθαλή αδελφό του, Μιχαήλ Ασέν Β'. Στις βυζαντινές πηγές ο θάνατος του Καλιμάνου αποδόθηκε από το Γεώργιο Ακροπολίτη είτε σε φυσικά αίτια ή σε δηλητηρίαση. Με το συγκεκριμένο τρόπο (δηλαδή με δυο εκ διαμέτρου αντίθετες αιτίες θανάτου, δολοφονίας ή φυσικού θανάτου) ο βυζαντινός χρονογράφος φαίνεται να προσπαθεί να αποφορτίσει πιθανότατα την πράξη της ηπειρώτισσας διεκδικήτριας του έστω και αποδυναμωμένου από άποψη εξουσίας θρόνου, ο οποίος συνδεόταν με κτήσεις που, πριν από το νεκρό βούλγαρο τσάρο, ελεγχόταν από δικούς

της προγόνους. Σε αυτό το πλαίσιο κάποιοι μάλιστα της αποδίδουν την κατηγορία ότι υπήρξε ιδιαίτερα καταχρηστική της εξουσίας της στις επαρχίες της τσαρικής επικράτειας (π.χ. Μέλνικ).¹³¹ Η τελευταία αυτή κατηγορία, που θα μπορούσε να θεωρηθεί σχετικά αδιάφορη εν μέσω τόσο έντονων φιλονικιών και αντιπαραθέσεων στο σύνολο των κτήσεων, αποδεικνύεται αντίθετα ιδιαίτερος διαφωτιστική: Το Μέλνικ αποτελούσε τότε μια από τις λίγες περιοχές που παρέμεναν απαλλαγμένες από φόρους στη διακίνηση εμπορευμάτων μεταξύ Ντουμπρόβνικ και μονής Χιλανδαρίου.

Η ελευθερία αυτή, καθόλου τυχαία, θα επανέλθει στο προσκήνιο με τις κινήσεις των τριών αδελφών-διαδόχων του Σέρβου Στέφανου Πρωτόστεπτου που αναλυτικά θα εξετάσουμε πιο κάτω και συνδέεται έτσι με τη συμφωνία που είχε προηγηθεί μεταξύ Στέφανου Νεμάνια και Ντουμπρόβνικ (1186) για ελεύθερη διακίνηση των εμπορών στην επικράτειά του. Εάν συνυπολογίσουμε ότι στο Ντουμπρόβνικ είχε καταφύγει η Μπελοσλάβα αδελφή του Καλιμάν και σύζυγος του αποσυρμένου από την εξουσία Βλαδισλάβου, η οποία πάλευε ενάντια στο διάδοχο του αδελφού της, αν όχι να αποκαταστήσει την πατρική εξουσία, τουλάχιστον να διατηρήσει την αυτονομία της προς όφελος και των διάσπαρτων στα γειτονικά εδάφη συγγενών της, το όλο θέμα αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον, καθώς επεξηγεί τις εσωτερικές έριδες ως αποτέλεσμα της ευρύτερης εμπορικής κίνησης. Δεδομένων λοιπόν των διεκδικητριών δυνάμεων που αναδύονται ακατάπαυστα, του συνόλου των κατηγοριών εναντίον της ηπειρώτισσας μητριάς και τελευταίας συζύγου του Ιβάν Ασέν όσο και του ανασχεδιασμού του εμπορικού χάρτη της περιοχής, λόγω των συνεχών επιθέσεων γηγενών και εξωτερικών δυνάμεων στα γύρω εδάφη, χρειάζεται να συνεξεταστεί και η περίοδος της δικής της διακυβέρνησης. Η ανάγκη αυτή συνδέεται με το γεγονός ότι η τελευταία σχετίζεται και με τις εξελίξεις στα βουλγαρικά σύνορα επί Ιβάν Ασέν (βλ. χάρτη σελ. 79), κατά τη διάρκεια και μετά τις επιθέσεις της Χρυσής Ορδής –η οποία όπως είδαμε ήλεγχε τους ανατολικούς εμπορικούς δρόμους και κινούνταν τώρα επιθετικά στις βορειο-δυτικές τους απολήξεις έως την Κεντρική Ευρώπη.

Μετά το θάνατο του Ιβάν Ασέν Β' η κατάσταση γίνεται ανησυχητική στη χώρα, λόγω της αυξανόμενης μογγολικής πίεσης. Το φθινόπωρο του 1242 ή 1243, ο Χάνος Μπατού καταστρέφει και καταλαμβάνει τις κτήσεις του βόρεια του Τυρνόβου και επιβάλλει ετήσιο φόρο με αντάλλαγμα τη δυνατότητα διακίνησης των αγαθών από τους μέχρι πρότινος ελεγχόμενους από τους ίδιους εμπορικούς δρόμους της Βαλκανικής (τεμνόμενοι, παράλληλοι ή τμήμα της Εγνατίας οδού, βλ. χάρτη Παράρτημα σελ. IX). Η απότομη απομόνωση και συνεπώς η μείωση της επιρροής των βουλγαρικών δυνάμεων στις γειτονικές πόλεις της Θεσσαλονίκης και της σερβικής γης επιδείνωσαν την κεντρική εξουσία του Τυρνόβου, η οποία περιορίστηκε ακόμα περισσότερο σε τοπικό επίπεδο (εντός και γύρω από την πόλη),

¹³¹ D. G. Angelov, *Prosopography of the Byzantine world (1204-1261)*, ό.π., σελ. 106.

καταφέροντας όμως να διατηρήσει μέρος των ελεγκτικών της αρμοδιοτήτων, βάσει της ανεκτικής πολιτικής των κατακτητών της. Αυτό το δίπολο στρατηγικής αποδυνάμωσης και επιβίωσης αποδεικνύεται και από τον αντίκτυπο της νέας κατάστασης εκτός συνόρων. Το 1245, ένα χρόνο πριν τη δηλητηρίαση του Καλιμάνου και αμέσως μετά την Α΄ σύνοδο της Λυών, ο Πάπας Ιννοκέντιος Δ΄ ζητά τη μεταστροφή της βουλγαρικής Εκκλησίας στο ρωμαιοκαθολικισμό, με επιστολή που απεύθυνε στον ανήλικο διάδοχο και στην αντιβασιλεία του,¹³² όχι στην κυρίαρχη, σύμφωνα τουλάχιστον με τις βυζαντινές πηγές, ηπειρώτισσα πριγκίπισσα. Εξαιτίας των μογγολικών επιδρομών και της απειλής της ελεύθερης εμπορικής διακίνησης του συνόλου των δυνάμεων της Χερσονήσου (ντόπιων και νεηλύδων), ο Πάπας φαίνεται ότι θεώρησε ευνοϊκή τη συγκυρία της ουγγρικής αντιβασιλείας, δύναμης δηλαδή φίλης προς τη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, για την επίτευξη της ένωσης των δυο Εκκλησιών (βουλγαρική με ρωμαιοκαθολική), η οποία θα τον μετέτρεπε σε διαμορφωτή των εμπορικών πραγμάτων της Χερσονήσου. Η δηλητηρίαση λοιπόν του νεαρού διαδόχου φωτίζει ουσιαστικά το ζήτημα, καθώς με το διάδοχο νεκρό η ουγγρική αντιβασιλεία δεν είχε δικαίωμα εμπλοκής στα εσωτερικά βουλγαρικά θέματα ούτε φυσικά στη χάραξη πολιτικής. Η ηπειρώτισσα πριγκίπισσα, ωφελούμενη και εκείνη από τη δηλητηρίαση, φαίνεται έτσι ότι δεν αντιμετώπιζε τη βουλγαρική επικράτεια ως κέντρο της ασκούμενης από το Τύρνοβο εξουσίας αλλά περισσότερο ως περιφέρεια των πρώην αμιγώς βυζαντινών κτήσεων γύρω από τη Θεσσαλονίκη και την Ήπειρο.

Σε τοπικό επίπεδο ή αλλιώς σε ό,τι αφορούσε τα εσωτερικά ζητήματα της διοίκησης των κτήσεων που ακόμα και μετά το θάνατο του Ιβάν Ασέν Β΄ διοικούνταν από το Τύρνοβο, εκείνα οδηγούνται σε περίοδο παρακμής, η οποία δεν οφείλεται –όπως συνήθως περιγράφεται– στην αλληλοδιαδοχή ανήλικων ή βρεφών αυτοκρατόρων στο θρόνο του Τυρνόβου και των αναμενόμενων συνακόλουθων εσωτερικών διαμαχών μεταξύ των ευγενών, αλλά στις πολιτικές επιλογές των προστατών τους. Απόδειξη αυτού αποτελεί το γεγονός ότι αρχής γενομένης από τη δεκαετία του 1240 και παρότι λίγο πριν το θάνατό του ο Ιβάν Ασέν Β΄ είχε καταφέρει να προστατέψει τα εδάφη του από τους Μογγόλους, η ουγγρική αντιβασιλεία του Καλιμάν Ασέν (1241-1246) συμφωνεί να καταβάλει ετήσιο φόρο στους επιδρομείς για να αποφευχθούν περαιτέρω καταστροφές.¹³³ Η συμφωνία δεν φαίνεται να

Τοιχογραφία του 13^{ου} αιώνα όπου ο Μιχαήλ Ασέν και η μητέρα του Ειρήνη, ναός Αγίων Ταξιαρχών, Καστοριά

¹³² Васил Гюзелев, Страшимир Лишев, Мария Петрова, Борислав Примов επιμ., *Латински извори за българската история*, т. IV, София 1988, σελ. 89-92.

¹³³ Йордан Андреев, Милчо Лалков. *Българските ханове и царе*, ό.п., σελ. 192-193.

αφορούσε –τουλάχιστον αρχικά– φόρο για τα εδάφη της Βουλγαρίας αλλά για τα ουγγρικά, που είχαν υποταχθεί πρώτα στους νέους επικυρίαρχους, μετά τις μογγολικές επιθέσεις.

Έτσι, τα εδάφη της Βουλγαρίας στα βορειο-δυτικά, συμπεριλαμβανομένου του Βελιγραδίου, Βρανίτσενο, Μπανάτου του Σεβερίν και πιθανώς του Σρεμ κρατούνταν από το βασίλειο της Ουγγαρίας,¹³⁴ ο βασιλιάς της οποίας προσέθεσε στον τίτλο του, πιθανότατα μετά το θάνατο του ανιψιού του (και χάρη σ' αυτόν), εκείνον του *βασιλέα Βουλγαρίας*. Από την άλλη μεριά, εξαιτίας της πολιτικής της ηπειρώτισσας πριγκίπισσας και των συγγενών της στη Θεσσαλονίκη, η Βουλγαρία του Τυρνόβου έχασε στα νότια μεγάλο μέρος της Θράκης και της Μακεδονίας από την αυτοκρατορία της Νίκαιας που είχε καταφέρει να διαφύγει των αρχικών επιθέσεων των Μογγόλων,¹³⁵ συμμαχώντας με τους Σελτζούκους του Ικονίου –οι τελευταίοι, όπως είδαμε (σελ. 54) υπέστησαν ολοκληρωτική ήττα στη μάχη του Κιοσέ Νταγ (1243) μαζί με τις βυζαντινές δυνάμεις της Τραπεζούντας, αφήνοντας έτσι μοναδικούς κυρίαρχους στην περιοχή τους Νικαείς. Ενάντια τους κινούνταν οι δυνάμεις της Ηπείρου, τις οποίες προσπαθούσε να ανασυστήσει υπέρ και μέσω των συγγενών της η τελευταία σύζυγος του Ιβάν Ασέν Α΄. Επωφελούμενη όπως είδαμε από τη δηλητηρίαση του ανήλικου διάδοχου του νεκρού συζύγου της, αναδεικνύει ως υποψήφιο στη διαδοχή της Βουλγαρίας το μικρότερο γιο της Μιχαήλ Ασέν. Το γεγονός ότι κι αυτός ήταν ανήλικος (γεν. μεταξύ 1238-1241, ήταν δηλαδή πέντε έως οχτώ ετών) καταδεικνύει την άμεση εμπλοκή της Ειρήνης στα βουλγαρικά θέματα, αφού ο Μιχαήλ δεν μπορεί παρά να ανέλαβε *τύποις* τη διαχείριση της εξουσίας μετά την εξέγερση που μεσολάβησε εναντίον του ετεροθαλούς αδελφού του. Ως αντιβασιλείς κυβερνούσαν η μητέρα του Ειρήνη και από το 1253 ο σεβαστοκράτορας Πέτρος¹³⁶ σύζυγος μιας εκ των αδελφών του.

Μετά τον ενθρονισμό του Μιχαήλ δεύτερου ανήλικου μονάρχη στο βουλγαρικό θρόνο (1246), γειτονικές και πρώην συμμαχικές δυνάμεις εισέβαλαν στα βουλγαρικά εδάφη του Ασέν αποσπώντας σημαντικά τμήματα ή κρατώντας στην κατοχή τους άλλα: Η Ήπειρος ήλεγχε ήδη μεγάλο μέρος της Μακεδονίας και η Ουγγαρία είχε ανακαταλάβει την περιοχή του Βελιγραδίου και του Μπανάτου του Σεβερίν, τα οποία κρατούσε παρά το θάνατο του ανήλικου διαδόχου Καλιμάνου. Την ίδια χρονιά, ο επικεφαλής των δυνάμεων της Νίκαιας Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης, έχοντας από καιρό ανοιχτούς λογαριασμούς με την Ήπειρο και διαφεύγοντας επιθέσεις της Ορδής συμμαχώντας με τους Σελτζούκους, από τις ανατολικές του κτήσεις έφτασε μέχρι τις πηγές του ποταμού Έβρου και τον Αξιό (βλ. και χάρτη Παράρτημα σελ. X). Σημαντικές πόλεις όπως Σέρρες, Βέροια, Πρίλεπ, Βελβούσδιο, Γσέπινα, Σκόπια και φυσικά Μέλικ –που είδαμε ότι διέφευγε από τη βαριά φορολογία που επιβλήθηκε μετά τις επιδρομές της Χρυσής Ορδής–, περιήλθαν αμαχητί στον έλεγχό του. Η

¹³⁴ Георги Бакалов, Петър Ангелов, Пламен Павлов, Иван Тютюнджиев, Емил Александров и колектив, *История на България от древността до края на XVI век*, София 2003, σελ. 357.

¹³⁵ J.V.A. Fine (1994), σελ. 155.

¹³⁶ К. Иречек, *История на България*, κεφ. XVII. Последни Асеновци, София 1978, σελ. 308.

ηπειρωτική αντιβασιλεία, με συμμάχους και συγγενείς ηττημένους κατά κράτος από τις αντίπαλες δυνάμεις της, δεν μπόρεσε να αντιδράσει και αναγκάστηκε το 1247 να υπογράψει συνθήκη ειρήνης, μετά την οποία η Βουλγαρία του Τυρνόβου έχασε περίπου το ένα τρίτο του εδάφους της.

Η κατάσταση στη Βουλγαρία φαινόταν αδιέξοδη, καθώς, επιπλέον στην προαναφερθείσα συμφωνία, η Ειρήνη εισήγαγε ηπειρο-κεντρική πολιτική εκτός από το εσωτερικό της χώρας και στις στρατιωτικές της υποχρεώσεις, αναιρώντας έτσι τα σχέδια και τις διεκδικήσεις των αδελφών Ασέν. Στο ίδιο πλαίσιο, η αντιβασιλεία του Μιχαήλ Ασέν Α΄ σύναψε τον Ιούνιο του 1253 εμπορική και στρατιωτική συνθήκη με τη δημοκρατία της Ραγούζα (Ντουμπρόβνικ), εναντίον του Σέρβου Στέφανου Ούρος Α΄, της οικογένειάς του και όλων όσων ζούσαν στη γη του. Η πρωτοβουλία αυτή που, όπως αναφέραμε, επαναφέρει στο προσκήνιο την αδελφή του εκλιπόντος διαδόχου, Μπελοσλάβα, ανελήφθη τώρα από τον κουνιάδο του Μιχαήλ, Πέτρο, εξ ονόματος του διαδόχου. Σύμφωνα με τους όρους της σύμβασης, εάν ο Ούρος νικιόταν, τα εδάφη του στη Ράσκα θα διαμοιράζονταν μεταξύ των δύο συμβαλλομένων μερών. Εφαρμόζοντας άμεσα τη σύμβαση, το ίδιο έτος (1253) βουλγαρικά στρατεύματα εισέβαλαν στο εσωτερικό του βασιλείου της Ράσκας και έφτασαν έως την περιοχή Shudikono στον ποταμό Λιμ, αλλά ο Στέφανος Ούρος απέκρουσε την επίθεση. Η σειρά αποτυχιών που μεσολάβησε στο πολύ σύντομο αυτό διάστημα προκάλεσε το 1254 εξεγέρσεις που οδήγησαν στην απώλεια της αντιβασιλείας από τη βασιλομήτορα και στην ανάληψή της από το σεβαστοκράτορα Πέτρο.

Ο θάνατος του Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη την ίδια χρονιά (1254) ενέπνευσε προσπάθεια των βουλγαρικών δυνάμεων υπό τον Πέτρο να ανακαταλάβουν τα εδάφη που έχασαν από την Νίκαια και την Ουγγαρία. Χωρίς τη μητέρα του στο θρόνο, ο νεαρός Μιχαήλ ενίσχυσε τη θέση του με γάμο που επεδίωξε και πέτυχε γύρω στο 1253-5 με την Άννα Ροστισλάβνα (Άννα Ροστισλαβνα), κόρη του Ρώσου πρίγκιπα του Τσέρνιγκοβ, Ροστισλάβ Μιχαίλοβιτς, και της Ουγγαρέζας πριγκίπισσας Άννας, μέσω της οποίας συνδεόταν με τον ουγγρικό θρόνο και φυσικά με τα εδάφη του, τα διαμορφωμένα κατά την εποχή του παππού της, Μπέλα Δ΄ της δυναστείας των Άρπαντ (είχε παντρευτεί τη Βυζαντινή Μαρία Λασκαρίνα). Πατέρας της Άννας ήταν ο γιος του πρίγκιπα του Τσέρνιγκοβ Μιχαήλ (απόγονος των Ρουρικιδών), ο οποίος, έχοντας πέσει σε μάχη με τους Τατάρους, ανακηρύχτηκε *μάρτυρας* της ρωσικής ορθόδοξης Εκκλησίας. Ο Ροστισλάβ Μιχαίλοβιτς είχε δραπετεύσει από τους Τατάρους και, με τα δικαιώματα που προέκυπταν μέσω του γάμου του επί του ουγγρικού θρόνου, διαχειριζόταν τις περιοχές της Σλαβονίας, της Μάτσβα και του Βελιγραδίου. Ο Ροστισλάβ παρέσχε την υποστήριξή του στον Μιχαήλ, με αντάλλαγμα τη δυνατότητα να διαμένει, μετά την επιτυχή έκβαση της εκστρατείας, ως *ανεξάρτητος γαιοκτήμονας* στα (νέα) ΒΔ εδάφη της Βουλγαρίας, πλαίσιο που μοιάζει *προνοιακό*. Ενισχυμένος από τις κινήσεις αυτές, το 1254 ο ενήλικος πλέον Μιχαήλ περνά στην αντεπίθεση, συμμετέχοντας σε εκστρατεία εναντίον του

λατινοκρατούμενου Βυζαντίου: με τη συνδρομή του συμπαθόντος τοπικού πληθυσμού, τα στρατεύματά του διέσχισαν τα σύνορα αποκαθιστώντας υπό την εξουσία του τα ορεινά οχυρά φρούρια Στενίμαχο (Stanimaka/ Asenovgrad), Perushtitza, Krichim, Cherpina, Perperek, με την πεδιάδα της Αχρίδας στην οροσειρά της Ροδόπης και τα ΝΔ βουλγαρικά εδάφη. Σε ανταπάντηση, ο νέος αυτοκράτορας της Νίκαιας Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις μετέφερε στρατεύματα από τη Μικρά Ασία στη Χερσόνησο, αιφνιδιάζοντας τον Μιχαήλ Ασέν. Ανακατέλαβε έτσι το 1254 την περιοχή της Ροδόπης, χωρίς την Cherpina. Ο Μιχαήλ, έχοντας διατηρήσει ελάχιστα από τα εδάφη που είχε ανακαταλάβει και χάσει σχεδόν αμέσως, δεν άργησε να επανέλθει και, με ενίσχυση *φοιιδεράτων* Κουμάνων που πιθανότατα έλαβε από τον πεθερό του, εισήλθε στη Θράκη και νίκησε τις δυνάμεις της Νίκαιας κοντά στο Διδυμότειχο. Με την πολυπληθέστερη δύναμη της Νίκαιας να προηγείται, ο Ροστισλάβ, πεθερός του Μιχαήλ, τίθεται επικεφαλής αντιπροσωπείας για τη σύναψη συνθήκης ειρήνης στη Regina το 1255, δωροδοκείται όμως και συμφωνεί με τους εκπροσώπους της Νίκαιας σύμβαση για την παράδοση των χαμένων από τις βουλγαρικές δυνάμεις εδαφών, ώστε τα σύνορα να παραμείνουν ως είχαν πριν τις εχθροπραξίες. Ο τσάρος αρνήθηκε να αναγνωρίσει τη συμφωνία, αφού με αυτή οι βουλγαρικές δυνάμεις έχαναν τα οφέλη που προέκυπταν μετά το 1254. Η άρνηση του όμως, σε συνδυασμό με τη δυσαρέσκεια στο πρόσωπό του, η οποία είχε αυξηθεί κατά πολύ λόγω των διαφορετικών πλευρών που ανά περιόδους υποστήριζαν τα πρόσωπα που του ασκούσαν επιρροή, του στοίχισαν το 1256 τη ζωή σε ηλικία μόλις 17/18 ετών· ο τσάρος Μιχαήλ Ασέν Β΄ πληγώθηκε θανάσιμα κατά τη διάρκεια κυνηγιού –σύνθηθες προκάλυμμα δολοφονιών– στην περιοχή της πρωτεύουσας Τύρνοβο από τον εξάδελφό του, Καλιμάν (Calomel, Koloman), ο οποίος, αφού σφετερίστηκε την εξουσία του συγγενούς του,¹³⁷ τον διαδέχτηκε σε αυτή ως τσάρος **Καλιμάν Ασέν Β΄ (Калиман Асен II, ή Koloman/Colomanno Asen II)**.¹³⁸

Ο Καλιμάν κυβέρνησε ως τσάρος Βουλγαρίας για σύντομο χρονικό διάστημα το 1256. Το έτος της γέννησής του δεν είναι γνωστό αλλά γνωρίζουμε ότι ήταν γιος του σεβαστοκράτορα Αλέξανδρου, ο οποίος λέγεται ότι ήταν ο νεότερος αδελφός του Ιβάν Ασέν Β΄. Η μητέρα του είναι άγνωστη –προσπάθειες να ταυτιστεί ως σέρβα πριγκίπισσα βασιζονται στην εσφαλμένη ταύτιση του Καλιμάν Ασέν με το σεβαστοκράτορα Καλογιάννη, που όμως ήταν ακόμα ζωντανός στα 1258-1259.¹³⁹ Αφού είχε εξασφαλίσει την υποστήριξη βογιάρων, οι οποίοι

¹³⁷ Ακροπολίτης, σελ. 152. Ив. Божилов, *Фамилията Асеневици (1186-1460) Генеалогия и просопоγραφия*, Σόφια 1994, БАН, σελ. 113, και Й. Андреев, *Българските ханове и царе*, В. Търново 2004, σελ. 207.

¹³⁸ Пламен Павлов, *Търновските царици*, ДАР-РХ, В.Т. 2006.

¹³⁹ Παλαιότερα ταυτίστηκε με τον σεβαστοκράτορα ιδρυτή της εκκλησίας της Μπογιάννα: В. Златарски, *История на българската държава през Средните векове*, т. 3, София, 467-468, λόγω της συνωνυμίας τους. Σύμφωνα με την πρόσφατη ιστοριογραφία όμως ο Καλομάνος Β΄ πέθανε το 1256 ή στις αρχές του 1257, Божилов, *Фамилията Асеневици*, σελ. 114 ενώ από την ημερομηνία της επιγραφής στη Μπογιάννα διαπιστώνεται ότι ο *εξάδελφος του βασιλιά* Καλογιάν ήταν σίγουρα ζωντανός το 1259. Τσάρος Βουλγαρίας το 1259 ήταν ο Κωνσταντίνος Α΄ Γίχ Ασέν, ως εκ τούτου ο σεβαστοκράτορας είναι εξάδελφος δικός του όχι του Μιχαήλ Ασέν Β΄, βλ. *στο ίδιο*, Й. Андреев, *Българските ханове и царе*, В. Търново 2004, σελ. 207 και Златарски, *История на българската държава*, ό.π., σελ. 467-468. Για την προφορά του ονόματός του, ο П. Ников, *Българо-*

θεωρούσαν επαίσχυντη τη συμφωνία για βασιλική ειρήνη που υπέγραψε ο πεθερός του Μιχαήλ Ασέν Α΄, παντρεύτηκε τη χήρα του ξαδέλφου του Μιχαήλ και κόρη του **Ροστισλάβ Μιχαήλοβιτς**. Με το γάμο αυτό επικύρωνε τη σύνδεσή του με το θρόνο παρά τη διαφωνία του πατέρα της χήρας τσαρίνας που επίσης τον επιθυμούσε. Σε αντίποινα ο Μιχαήλοβιτς μετέβη με στρατό στο Τυρνόβο από τη βάση του στο Βελιγράδι, διεκδικώντας την εξουσία με πρόσχημα την προστασία της κόρης του και αναγκάζοντας τον Καλιμάν Ασέν Β΄ να εγκαταλείψει την πρωτεύουσα. Η ολοσχερής ήττα του Καλιμάνου Β΄ ανέδειξε εκ νέου ντόπιους αριστοκράτες-βογιάρους του Τυρνόβου που αναβαθμίστηκαν, αφού κατάφεραν να αποτρέψουν την είσοδο του Ρώσου πρίγκιπα στην πρωτεύουσα, επιστρέφοντάς του την κόρη του. Ο Ροστισλάβ την πήρε μαζί του στα (πρώην ουγγρικά) εδάφη του, ειδικότερα στη βάση του στο Βελιγράδι, από όπου συνέχισε να αξιώνει την ηγεσία της Βουλγαρίας, διεκδίκηση που αργότερα προσέθεσε μάλιστα και στο όνομά του ως τίτλο (*Imperator Bulgarorum*),¹⁴⁰ χάρη στην πρώην σχέση της κόρης του με την εξουσία του Τυρνόβου αλλά και στους νέους υποστηρικτές του που, με βάση το λατινικό τρόπο έκφρασης της αξίωσης, ήταν μάλλον Δυτικοί/καθολικοί.

Η παραπάνω υπόθεση φαίνεται ότι αιτιολογεί τη μεγάλη δυσαρέσκεια που προκλήθηκε στον ντόπιο αριστοκρατικής καταγωγής πληθυσμό (τους *βογιάρους*), εξίσου μεγάλα όμως ήταν και τα συμφέροντα της νέας αυτής τάξης, η οποία, στο πλαίσιο των εμπορικών ανακατατάξεων της ευρύτερης εποχής όπως τη σχολιάσαμε πιο πάνω, έβλεπε να προκύπτουν νέες ευκαιρίες από την αποτυχία διακυβέρνησης του Μιχαήλ. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι, όπως γνωρίζουμε, ο Καλιμάν Β΄ εγκαταλείφτηκε από τους περισσότερους υποστηρικτές του και τελικά δολοφονήθηκε ένα μήνα μετά την ανάληψη του θρόνου. Η δολοφονία του, που κλείνει την περίοδο διακυβέρνησής του με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που την άνοιξε, οδήγησε στην ανάληψη του θρόνου από το **Μήτσο Ασέν (βουλγ. Мицо Асен)**, κουνιάδο του Μιχαήλ Ασέν Α΄ και γαμπρού της Ειρήνης Κομνηνής που εγκαθίδρυσε την εξουσία του στη ΝΑ Βουλγαρία καταφέροντας να κυριαρχήσει επί των έτερων βογιάρων διεκδικητών το 1256. Η ανάληψη της διακυβέρνησης των βουλγαρικών εδαφών από αυτόν οδηγεί στον περαιτέρω εσωτερικό κερματισμό της Βουλγαρίας του Τυρνόβου, η οποία, επιπλέον στις επιθέσεις της Χρυσής Ορδής, διασπάται και εξαιτίας του εμφυλίου πολέμου μεταξύ του νέου τσάρου και του βογιάρου των Σκοπίων Κωνσταντίνου Τιχ (τσάρος κατά την περίοδο 1257-1277) που επίσης

унгарски отношения, σελ. 13 υποθέτει ότι πρέπει να διαβάζεται *Καλομέλ*, λόγω της ουγγρικής προέλευσής του, ενώ στην επιστολή του Πάπα Ιννοκέντιου στο βασιλιά Καλιμάν Α΄ όπου αναφέρεται «*Colomanno in Bulgaria*» (από τον καθολικό άγιο Colloman του Melk), *Латински извори за българската история*, τ. IV, БАН, София 1988, σελ.89-92, όπου η εκδοχή *Καλιμάν* αποτελεί ελληνοποιημένη εκδοχή της ουγγρικής ονομασίας που έχει επηρεάσει τις εγχώριες βουλγαρικές πηγές, άποψη με την οποία συμφωνεί και ο Ъ. Андреев, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 197 κ.ε., 207 κ.ε.. Σύμφωνα με άλλους, π.χ. Ив. Божилов, *Фамилията Асеневци*, σελ. 105, ο ηγεμόνας επέλεξε όνομα με ελληνοποιημένη μορφή, παρότι αναφέρεται σε μεταγενέστερες πηγές ως Καλιμάν Ασέν Α΄.

¹⁴⁰ *Голяма енциклопедия България*, гл. редактор Васил Гюзелев, БАН, София 2012, τ. 7, «Името Мицо е деминутив на Михаил».

ανακηρύχθηκε τσάρος από την αριστοκρατία του Τυρνόβου. Ταυτόχρονα, ο ρωσικής πριγκιπικής καταγωγής αξιωματούχος των ουγγρικών εδαφών, Ροστισλάβ Μιχάιλοβιτς κατέλαβε και το Βιδίνιο, συνεχίζοντας να διεκδικεί τον τίτλο του αυτοκράτορα της Βουλγαρίας, τον οποίο πλέον του είχε αναγνωρίσει το βασίλειο της Ουγγαρίας,¹⁴¹ πιθανότατα εξαιτίας και της ανάδειξης των σερβικών δυνάμεων στα σύνορά του. Δεδομένου ότι οι δυο σλαβικές περιπτώσεις έχουν συμπίσει ήδη αρκετές φορές στην υπό εξέταση εποχή, πριν συνεχίσουμε με τις εξελίξεις στα βουλγαρικά εδάφη αυτή τη νέα, μετά Ιβάν Ασέν Β΄ εποχή που, όπως παρακολουθήσαμε από τις περιπτώσεις βραχύβιας τοπικής εξουσίας έως εδώ, χαρακτηρίζονται από ανταγωνισμούς, ρευστότητα και διάσπαση/ κερματισμό, δημιουργώντας έτσι χρονική ασυνέχεια στη διαδοχή στην τοπική ενοποιημένη εξουσία που είχε πετύχει ο Ιβάν Ασέν Β΄, θα εξετάσουμε την ανάδειξη και των σερβικών δυνάμεων, ώστε να διαπιστώσουμε τα κοινά και μη χαρακτηριστικά της ανάδειξής τους.

Επικράτηση της δυναστείας των Νεμάνια. Από τη Ζέτα στη Ρασκία

Η σερβική περίπτωση, παρότι εντοπίζεται γεωγραφικά στα πρώην Δ παράλια και τους ποτάμιους άξονες που τα τέμνουν, ελεγχόμενα αρχικά από τη βυζαντινή αρχιεπισκοπή Αχρίδας και στη συνέχεια από τον Ιβάν Ασέν Β΄, παρουσιάζει αρκετές διαφοροποιήσεις από τη βουλγαρική στο πλαίσιο της διαμόρφωσης του μεσαιωνικού σλαβικού κόσμου: Η ιστορία των σερβικών δυνάμεων χαρακτηρίζεται από συχνές διακυμάνσεις συνόρων και τη διαρκή μετατόπιση κέντρων εξουσίας, θέματα που έχουν απασχολήσει τους μελετητές για διαφορετικούς ανά εποχή λόγους. Την εποχή που μας ενδιαφέρει εδώ, βυζαντινοί ιστοριογράφοι αποκαλούν, στο πλαίσιο κλασικιστικής τάσης, τους Σέρβους Τριβαλούς/ Triballi. Εξειδικεύοντας την περιγραφή του, ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης (1430-1490) οριοθετεί με τους σύγχρονους του όρους τη γη των Τριβαλών στη συμβολή των ποταμών Μοράβα και Ίστρου/ Δούναβη, δηλαδή στην ευρύτερη περιοχή του σημερινού Βελιγραδίου (πρβλ. εδώ σελ. 41, 45, 79, 88, 90-4, 106-109). Από την πρώιμή της εμφάνιση, η γη των Τριβαλών δεν διακρινόταν από συγκεντρωτική κρατική δομή, γεγονός που οδηγεί μάλλον τον Ομπολένσκυ (σελ. 248-9) να υποστηρίξει ότι *γνωρίζουμε ελάχιστα για την ισχύ των ντόπιων παραδόσεων* και να συγκρίνει τις σερβικές δομές με εκείνες των Φραγκισκανών, Ούγγρων και Γερμανών –όχι των Βυζαντινών. Στο ίδιο πλαίσιο είναι γνωστό ότι οι διάφορες ζουπανίες (Жупа <ζουπάνος =ο γηραιότερος αρχηγός «σκλαβηνίας», κατάληξαν να αποτελούν εδαφικό προσδιορισμό της εξουσίας μιας ευρείας οικογένειας),¹⁴² οι οποίες εκπροσωπούσαν στο

¹⁴¹ Иван Божилов, Васил Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, София 1999, σελ. 508-509 και J.V.A. Fine (1994), σελ. 171-172.

¹⁴² Από την πλούσια σχετική σερβική βιβλιογραφία, βλ. Јанковић Д., *Историја државе и права феудалне Србије XIII - XV век*, Београд 1956, С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912 και Грачев В. П., *Сербская Государственность в X-XIV вв (Критика Теории "Жупной организации")*, Москва 1972, όπου ιδιαίτερος λεπτομερής καταγραφή των αντίστοιχων δομών στην περιοχή και σχετικές πηγές.

τοπικό συμβούλιο (Σαμπόρ/ *Сабор*), διατήρησαν σημαντική ανεξαρτησία, ακόμα και την εποχή που οι γείτονές τους Βούλγαροι κατελήφθησαν από το Βασίλειο Β'. Τότε, όπως έχουμε αναφέρει, η Διόκλεια, Ζαχούμλιε, Ρασκία, Βοσνία και Κροατία (βλ. χάρτη Παράρτημα σελ. VII) ήταν οι μόνες περιοχές που δεν αποτέλεσαν βυζαντινές επαρχίες, αλλά «μάλλον υποτελείς ηγεμονίες» της, όπως προσεκτικά σημειώνει ο Οστρογκόρσκυ.

Τα χαρακτηριστικά των ηγεμονιών αυτών των σέρβων κυβερνητών-ζουπάνων παρουσίαζαν αρκετές ιδιαιτερότητες στο δίκαιο της διαδοχής τους: Αντί της πρωτογένειας ακολουθούσαν την *αρχαιότητα* (*старесина*), σύμφωνα με την οποία διάδοχος οριζόταν ο πρεσβύτερος ευρείας οικογένειας, όχι ο πρωτότοκος γιος τοπικού άρχοντα· η εξουσία στη συνέχεια μοιραζόταν ανάμεσα στους επιζώντες αδελφούς, γιους, ανίψια και ξαδέλφια. Η παράδοση αυτή, από όταν άρχισε να διαπλέκεται τόσο με τη βυζαντινή εξουσία και διοίκηση όσο και με εκείνες των γειτονικών της δυνάμεων (Βουλγάρων/Ουγγαρίας), προκάλεσε επανειλημμένες διαμάχες διαδοχής, κυρίως διότι συνέπεσε με τον κερματισμό τους (βλ. προηγούμενα κεφάλαια). Στο πλαίσιο αυτό, ο Λένος Μαυρομάτης¹⁴³ σημειώνει ότι, από το τέλος του 12^{ου} αιώνα, «στη Σερβία διαφαίνεται μία σχετικά αποκρυσταλλωμένη αντίληψη για την κρατική εξουσία». Πολύ χαρακτηριστικά μάλιστα περιγράφει τη δομή της:

«Η άρχουσα σερβική τάξη στα μέλη της οποίας συγκαταλέγονται και οι επιφανέστεροι κληρικοί, μετείχε στο Σαμπόρ. Η τάξη αυτή είχε ως πρότυπο την οργάνωση της βυζαντινής άρχουσας τάξης και τις αντιλήψεις της ως προς την οργάνωση του κράτους, τη διοίκηση της αυτοκρατορίας και βέβαια τη ρωμαϊκή παράδοση του απόλυτου και ιδεώδους μονάρχη, ο οποίος αντλούσε την εξουσία του τόσο από το λαό όσο και από το Θεό. Πρόκειται για την εποχή που γύρω από τις σερβικές δυνάμεις αναπτύσσονταν ήδη –πέραν της βυζαντινής αυτοκρατορίας– οι Βούλγαροι και οι Πετσενέγοι, οι οποίοι επιτίθεντο στα σύνορα και τα μεγάλα βασίλεια της Δυτικής Χριστιανοσύνης, στους θρόνους των οποίων σταδιακά ανέρχονταν επίσης ελέω Θεού μονάρχες».

Στην περιγραφή αυτή παρατηρούμε ότι βυζαντινές δομικές μεταβολές αντιπαραβάλλονται με κάποια πρώτα χαρακτηριστικά των υπό εξέταση δομών όταν εγκαθίστανται οι πρώτες δυτικές δυνάμεις στη Χερσόνησο, καμία από τις οποίες όμως δεν έχει αποκρυσταλλωθεί σε αυτή την τόσο πρώιμη εποχή της συνάντησης των δυο βασικών εκπροσώπων τους. Το πολύ ενδιαφέρον συμπέρασμα περί «αποκρυστάλλωσης» φαίνεται έτσι να προκύπτει κυρίως από την εξέταση *διαχρονικών* συμπεριφορών εκπροσώπων της *υψηλής* λαϊκής και εκκλησιαστικής αριστοκρατίας αφού αυτή δημιουργηθεί και, βεβαίως, του ισχυρότατου μηχανισμού της Εκκλησίας. Μέχρι τότε, από όταν δηλαδή η *σερβική αριστοκρατία* σύμφωνα με τον Μαυρομάτη, οι εκπρόσωποι ζουπάνοι δηλαδή ευρύτερων οικογενειών, επιχείρησε να ιδρύσει αυτόνομη δομή που προσιδίαζε στις τότε γνωστές κρατικές, ολόκληρη η χριστιανοσύνη βρισκόταν σε πλήρη μετάλλαξη –λόγος για τον οποίο μάλλον ο ίδιος ιστορικός αναρωτιέται παλιότερα εάν μπορούμε να μιλήσουμε για μεσαιωνικό σερβικό κράτος.¹⁴⁴ Κυρίως το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με **α)** την εγγύτητα των σερβικών δυνάμεων στις ευαίσθητες

¹⁴³ Λ. Μαυρομάτης, Η Μοναρχική Ιδέα στη Μεσαιωνική Σερβία, *Σύμμεικτα* 8 (1989), σελ. 361-370.

¹⁴⁴ Λ. Μαυρομάτης, Peut-on parler d'un Etat medieval serbe?, *Byzantion* 48 (1978), σελ. 417-429.

περιοχές της Αδριατικής και των βόρειων βυζαντινών συνόρων και β) τη συνεχή αναμέτρηση ορθοδοξίας και ρωμαιοκαθολικισμού για την κυριαρχία στην περιοχή –και την εμπορική της δραστηριότητα–, θα αναδείξει από το 12^ο αιώνα και εξής, μεταξύ άλλων, και τους σέρβους ζουπάνους σε καθοριστικούς παράγοντες της γεωγραφικής μετατόπισης, του *κερματισμού* της κεντρικής εξουσίας και του μετασχηματισμού της τοπικής: Παράλληλα με την τελευταία αλλά και εξαιτίας αυτής, άρχισαν να αναλαμβάνουν, στο βαθμό που τους αναλογούσε, αυτόνομα ή ως σύμμαχοι, στρατιωτικές επιχειρήσεις στην ευρύτερη περιοχή που διέμεναν, λιγότερο ή περισσότερο πιστοί των ορθόδοξων ή ρωμαιοκαθολικών δυνάμεων, όταν εκείνοι τους προσέγγιζαν ζητώντας βοήθεια ή συνεργασία. Δεδομένων των παραπάνω συνθηκών και προσεγγίσεων, στο κεφάλαιο αυτό θα αναλύσουμε τους τρόπους και τους λόγους για τους οποίους η παραδοσιακή διαδοχή θα αναπροσδιοριστεί στην υπό εξέταση περίοδο, ώστε να *αποκρυσταλλωθεί* στο τέλος της αμέσως επόμενης.

Αναμειγμένοι συνήθως με τις προσπάθειες κατάληψης της Κωνσταντινούπολης, η οποία θα αποφευχθεί με μεγαλύτερες ή μικρότερες απώλειες μέχρι το 1204, στις αναλύσεις δίνεται μικρή σημασία στη δημιουργία από τον Μανουήλ Κομνηνό νέων προνοιακών κτημάτων τα οποία αποδόθηκαν κυρίως σε *αλλόφυλους* μη βυζαντινούς στρατιώτες-γεωργούς, με αντάλλαγμα τη στρατιωτική τους υπηρεσία στην υπεράσπιση του ίδιου –όχι της αυτοκρατορίας. Η συνεχής αύξηση των παρεχόμενων προνοιακών κτημάτων, εξαιτίας των αυξημένων στρατιωτικών αναγκών αλλά και της ανασφάλειας των αυτοκρατόρων για την εξουσία και τα οικονομικά τους, οδήγησε στην εφαρμογή του μέτρου (οι Κομνηνοί το εισήγαγαν σε διευρυνόμενη έκταση) της παραχώρησης μαζί με τα κτήματα και ντόπιων χωρικών ως παροίκων σε *αλλόφυλους προνοιάριους* (ή *ξένους*).¹⁴⁵ Παρότι εκ των υστέρων έχει οριστεί ως *φεουδαλοποίηση*, εξαιτίας ίσως της παρέμβασης μετά το 1204 στον τρόπο άσκησης της εξουσίας από την Κωνσταντινούπολη, η διαδικασία αυτή εντάσσεται μάλλον στη λογική που έχουμε ήδη περιγράψει ως αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων των βυζαντινών αυτοκρατόρων αρχής γενομένης από τους Κομνηνούς (βλ. εδώ σελ. 21-58), την παραχώρηση δηλαδή *προνοιών/χορηγιών*. Η διαφορά έγκειται αφενός στις επανειλημμένες μάχες στις οποίες αναγκάζονται να συμμετάσχουν οι εκπρόσωποι των οικογενειών που αναδεικνύονται τοπικά για τη διατήρηση ή διεκδίκηση των *μη κληροδοτούμενων* βυζαντινών χορηγιών και για την ένταξή τους στα συνεχώς τροποποιούμενα βυζαντινά πλαίσια διοίκησης και αφετέρου στην αναπροσαρμογή που εξαιτίας των αλλόθρησκων διοικητών της Κωνσταντινούπολης θα επέλθει στις σχετικές με την ιδιοκτησία βυζαντινές διοικητικές δομές, κυρίως βάσει των απαιτήσεων των νέων τόπων εξορίας των βυζαντινών –έως το 1261 τουλάχιστον. Στο πλαίσιο αυτό, αξίζει να αναφέρουμε τη μεταφορά *αιχμαλώτων* Σέρβων ως

¹⁴⁵ Βλ. Γρ. Μανιάτη-Κοκκίνη, *Αυτοκρατορικές και Ηγεμονικές Δωρεές Προς Ξένους και από Ξένους στο Βυζαντινό Χώρο (12^{ος}-15^{ος} αιώνας)*, σειρά: Το Βυζάντιο και οι Ξένοι 5 (11 Μαΐου 2000), Αθήνα 2003. Χωνιάτης, 273, η αναφορά: G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, σελ. 60 και σελ. 294 σημ. 123.

στρατιωτών-γεωργών ή φορολογούμενων –άρα *προνοιαρίων*– στη Νικομήδεια της Βιθυνίας, ήδη από την εποχή του πατέρα του Μανουήλ, Ιωάννη Β΄, αλλά και στη Σαρδική, στη Δακία και στη Σόφια επί Κρούμου και αλλού επί Μανουήλ.¹⁴⁶ Εάν λοιπόν δεχτούμε την περιγραφή των δομών στο γεωγραφικό χώρο της σερβικής γης ως *φεουδαρχικών*, η ίδια ανάλυση θα πρέπει να ισχύει και για τους κρατικούς σχηματισμούς της Μικράς Ασίας και της Βουλγαρίας, κάτι που όπως είδαμε δεν τεκμηριώνεται. Για να προσεγγίσουμε λοιπόν τα ακριβή χαρακτηριστικά των εξουσιών στη σερβική γη, πρέπει να δούμε το είδος της εξουσίας και τον τρόπο ανάρρησης σε αυτή των πρώτων εκπροσώπων και θεμελιωτών της, κρατώντας υπόψη ότι προέρχονται από το σύστημα τοπικών *ζουπανιών* τις οποίες προσέγγισε ή ανάγκασε σε συνεργασία η βυζαντινή εξουσία την εποχή της αναταραχής στα σύνορά της.

Όπως είναι γνωστό, οι δύο σημαντικότερες περιοχές των *Τριβαλλών* ήταν η Διόκλεια (Duklja) ή Ζέτα και η Ράσκα (Raška). Οι δυο αυτές περιοχές, όπως έχει διαφανεί ήδη στα προηγούμενα κεφάλαια, θα αποτελέσουν κέντρα αυξημένης σημασίας λόγω της εγγυτητάς τους στην Αδριατική, μέσω της οποίας κατέπλεαν στην αυτοκρατορία οι *εχθρικοί* (βλ. σελ. 29-31) Σταυροφόροι, γεγονός που θα αποτελέσει τον κυριότερο παράγοντα για τις πρώτες απόπειρες υποκίνησης της ενοποίησης των σερβικών δυνάμεων εναντίον τους. Λόγω **1.** της εγγυτητάς τους στα μέρη αποβίβασης των Δυτικών, **2.** των πολιτικών ζυμώσεων που οι Σταυροφορίες θα επιβάλουν στις ορθόδοξες δυνάμεις της Χερσονήσου και **3.** του γεγονότος ότι, όπως έχουμε ήδη υπογραμμίσει, οι δυο αυτές περιοχές δεν υπήρξαν επαρχίες αλλά μάλλον υποτελείς ηγεμονίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας, θα αποτελέσουν τον εδαφικό πυρήνα για τη διαδοχή των σερβικών τοπικών εξουσιών σε περιοχή που, από το 12^ο αιώνα, θα αναλάβει να διαχειριστεί η δυναστεία των Νεμανιδών (Nemanjić). Με κέντρο τη Ράσκα, οι Νεμάνιτς θα επιτύχουν περίοδο ανάπτυξης και θα αναδειχτούν σε μια από τις κυρίαρχες δυνάμεις στα Βαλκάνια. Η κυριαρχία αυτή φαίνεται να αποτελεί ένδειξη της διαδικασίας σύμπλευσής τους με τις βυζαντινές επιδιώξεις, μέσω των οποίων κατάφεραν τελικά να δημιουργήσουν δομές που οδήγησαν στη διαχείριση των πραγμάτων τους, άμεσα συναρτημένων με την εμπορική και, συνεπώς, οικονομική ανάδειξη της περιοχής που διέμεναν. Τη διαχείριση αυτή θα προσπαθούν συνεχώς να ισχυροποιούν και να διευρύνουν, επωφελούμενοι από τα κενά που δημιουργούσε η σταδιακή αποδυνάμωση των βυζαντινών στη συνεχώς κερματιζόμενη επικράτειά τους. Τους λόγους σύμπτωσης και τους τρόπους σύμπλευσής τους θα παρακολουθήσουμε με αναδρομή στους προγόνους των Νεμανιδών.

Πρώτος από τους σλάβους *τοπάρχες-ζουπάνους* της περιοχής στην υπό εξέταση εποχή ο **Στέφανος Βόισλαβ (βασ. 1018-1043)**, καταλαμβάνοντας σερβικά εδάφη μέχρι τότε υπό βουλγαρική κατοχή και βυζαντινό έλεγχο, συγκροτεί σχετικά ενιαίο τομέα. Την περίοδο αυτή γνωρίζουμε ελάχιστα για την ενδοχώρα των σερβικών κτήσεων. Είναι όμως αδιαμφισβήτητο

¹⁴⁶ Βλ. Χωνιάτης, 23.11 και Κίνναμος, 103, οι αναφορές: G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, σελ. 60 και σημ. 120, 121, 122 (σελ. 294).

ότι η Διόκλεια πρώτη, ήδη από το 1077, στη διάρκεια μιας από τις πολιτικά πιο ενεργείς περιόδους της παποσύνης,¹⁴⁷ αναγνωρίστηκε από τον Πάπα ως σερβικό *βασιλείο/πριγκιπάτο*, μέσω της στέφης του γιου του Στέφανου Βοϊσλάβου, **Μιχαΐλου Α΄ (Михаило I Војислављевић, βασ. 1050-1081)**. Στηριγμένος στη δυτική Εκκλησία που υποβοηθούσε με όσα μέσα διέθετε τη δυτική στρατιωτική και οικονομική (κυρίως εμπορική) επέκταση, στοχεύοντας στην αποδυνάμωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας στην ενδοχώρα των λιμανιών της Αδριατικής και στην ισχυροποίηση της παπικής εξουσίας έναντι των γερμανών Σαξόνων, ο διάδοχός του, Βόδιν, θα προσπαθήσει να διευρύνει την επικράτεια του. Η βυζαντινή αυτοκρατορία θα ανταπαντήσει όμως καταλαμβάνοντας τη Διόκλεια το 1101.

Ο **Κωνσταντίνος Βόδιν (1072-1108)**, γιος του φιλοδυτικού Μιχαΐλο, ακολούθησε την πατρική πολιτική,¹⁴⁸ στην οποία ήταν δεσμευμένος μετά το γάμο του με την κόρη του νορμανδού κυβερνήτη του Μπάρι Jakvinta (1081–1118), τον οποίο είχε συμφωνήσει ο πατέρας του εξασφαλίζοντας έτσι τη συμμαχία των *Νορμανδών*. Απώτερος στόχος των συμμάχων ήταν η αναβάθμιση της επισκοπής του Μπαρ σε αρχιεπισκοπή, αυξάνοντας έτσι την επιρροή του Πάπα στην περιοχή, σε συμφωνία με τις επισκοπές Κότορ, Ulcinj, Svac, Σκόδρα, Drivast, Πούλα, Ρας, Βοσνία και Τρεμπινιέ, φανερώνοντας τις νέες ισορροπίες μεταξύ των έως τώρα σχετικά ανεξάρτητων τοπικών αυτών ηγεμονιών και των άρτι αποβιβασθέντων δυτικών δυνάμεων. Με την αναβάθμιση του Μπαρ από τον Πάπα, η δικαιοδοσία του επεκτάθηκε σε βυζαντινά εδάφη της Μητρόπολης Δυρραχίου και της αρχιεπισκοπής Αχρίδας, οι οποίες όμως υπάγονταν στο οικουμενικό πατριαρχείο. Το τελευταίο αυτό δεδομένο καθιστούσε την προσθήκη νέων περιοχών στην αρχιεπισκοπή του Μπαρ επισφαλής, καθώς το παπικό διάταγμα μπορούσε να επηρεάσει μόνο τις Εκκλησίες που αναγνώρισαν τη Ρώμη και όχι προϋπάρχουσες αντίπαλες. Ενώ λοιπόν οι βυζαντινές εκκλησιαστικές αρχές Δυρραχίου και Αχρίδας υπέστησαν εδαφικές απώλειες με την παρέμβαση της Ρώμης, η ενδοχώρα της Διόκλειας και μεγάλο μέρος της ακτής της έμειναν υπό τη διαποίμανση του πατριαρχείου και βυζαντινό έλεγχο.

Για τους βυζαντινούς που βρίσκονταν σε πόλεμο με τους Νορμανδούς από το 1050, ο θάνατός του Βόδιν, του οποίου η αυτονόμηση τους στερούσε προσόδους, ήταν σίγουρα θετική εξέλιξη. Θετικότερα όμως ήταν τα αποτελέσματα των νικηφόρων εκστρατειών των

¹⁴⁷ Τότε, είχε εκκινήσει στη Δύση η απαγόρευση διορισμού επισκόπων από τον αυτοκράτορα, γνωστή και ως *διαμάχη για την περιβολή*. Μεταξύ 1073-1075 λαμβάνει χώρα η επανάσταση των Σαξόνων. Με τη λήξη της, τέθηκαν οι βασικές αρχές της παπικής κυριαρχίας (*Dictatus Papae*), στις οποίες ο αυτοκράτορας Ερρίκος Δ΄ απαντά με καθαίρεση του Πάπα κι ο Πάπας με αναθεματισμό του. Οι γερμανοί ηγεμόνες εξέλεξαν δικό τους βασιλιά και κάλεσαν τον Πάπα στη Γερμανία, όπου ο Ερρίκος υπέκυψε, αφού ο Πάπας ήρε τον αφορισμό. Βλ. Uta-Renate Blumenthal, *The Investiture Controversy: Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century*, Pennsylvania 1988.

¹⁴⁸ Ο Βόδιν, απομακρυνόμενος από τους Βυζαντινούς που δεν ήταν ανεκτικοί στην απομάκρυνσή του από την Μητρόπολη Δυρραχίου, συνέχισε τις πατρογονικές σχέσεις με τους Δυτικούς, υποστηρίζοντας την αντι-βυζαντινή βουλγαρική εξέγερση στην περιοχή των Σκοπίων (1072). Πέντε χρόνια μετά την ήττα των βυζαντινών στο Μαντζικέρτ (βλ. προηγούμενο κεφάλαιο), ο αμφιλεγόμενος Πάπας Γρηγόριος Ζ΄ τον αναγνώρισε βασιλιά. Βλ. J.V.A. Fine (1994), σελ. 215. Για την πολιτική του παππού του, βλ. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, ό.π., σελ. 220-1.

βυζαντινών στην περιοχή (1089 και 1091)¹⁴⁹ έναντι των εξεγέρσεων που υποκινούνταν από τους Δυτικούς με σκοπό να εκβιάσουν τη χαλάρωση του βυζαντινού ελέγχου: Ο ανιψιός του Βόδιν **Βουκάν Πετρισλάβοφ (Вукан, 1050-1115)** ανεξαρτητοποιείται στη Ρασκία και από κοινού με άλλους συγγενείς ή συμμάχους προσεγγίζει τους βυζαντινούς, θέτοντας το 1090 τις βάσεις για την ίδρυση του *Μεγάλου Πριγκιπάτου Σερβίας* (Велика Кнежевина Србија) γνωστό επίσης ως *Ρασκία*, με κέντρο το Νόβι Πάζαρ.¹⁵⁰ Πιο συγκεκριμένα, επωφελούμενος από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις των βυζαντινών στην ευρύτερη περιοχή εναντίον των Βουλγάρων, ο Βουκάν είχε επιδιώξει αρκετές φορές συμμαχία μαζί τους, με σκοπό τη διασφάλιση της εξουσίας του έναντι εκείνης των συγγενών και όμορων δυνάμεων, την οποία και πέτυχε κυρίως εξαιτίας των κουμανικών επιδρομών στα βυζαντινά εδάφη ως την Αδριανούπολη.¹⁵¹ Παραβιάζοντας επανειλημμένα τις συνθήκες ειρήνης που επέβαλλαν οι συμμαχίες αυτές και ενάντια στη πλήρη σύμπλευση έως τότε των υπολοίπων σερβικών δυνάμεων (*ζουπανιών*), ο Βουκάν ανελίχθηκε σε κυβερνήτη της Ρασκίας, υποστηριζόμενος από αρκετούς ζουπάνους της περιοχής (Vranje, Σκόπια και Τέτοβο). Τέθηκε έτσι επικεφαλής τους σε περίοδο που οι Βυζαντινοί προτίμησαν να συνεργαστούν μαζί του για την αντιμετώπιση των Πετσενέγκων αλλά και των Βουλγάρων και για τη διασφάλιση της επιρροής τους στην παράκτια αδριατική ζώνη.

Πράγματι, οι Πετσενέγκοι ηττήθηκαν στις 29 Απριλίου 1091, όμως οι Βούλγαροι παρέμεναν εν εξεγέρσει. Αμέσως μετά την ήττα των Πετσενέγκων ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός υποστήριξε στρατιωτικά τη δύναμη του Βουκάν έναντι του φιλοδυτικού Βόδιν, οι δυνάμεις του οποίου ηττήθηκαν, ενώ ο ίδιος σκοτώθηκε στη μάχη. Τότε αποδόθηκε στο Βουκάν, ως επικεφαλής των ενωμένων δυνάμεων των ζουπάνων της περιοχής της Ρασκίας, ο τίτλος του *Μεγάλου Ζουπάνου* (*Βελικι Ζυπαν*), ο οποίος, εάν συνυπολογίσουμε τη στιγμή και το πρόσωπο από το οποίο αποδίδεται, είναι ενδεικτικός των *προνοιακών* χαρακτηριστικών του, ενώ παράλληλα αναδεικνύει μια από τις πρώτες –αν όχι την πρώτη– δυναμική εμπλοκή των Κομνηνών στη σερβική διαδοχή στην εξουσία. Χάρη στην παρέμβαση αυτή και εξαιτίας της αδυναμίας απόλυτου ελέγχου, λόγω των προβλημάτων που η αυτοκρατορία αντιμετώπιζε επί Αλεξίου, η Ρασκία έγινε σταδιακά ισχυρή οντότητα –σε σύγκριση τουλάχιστον με τις υπόλοιπες *ζουπανίες*–, στην οποία θα αρχίσει να επιτείνεται η επιθυμία για ανάρρηση στην εξουσία *συγγενών* που σε βάθος χρόνου θα διαμορφώσουν τη *διάδοχη δυναστεία*. Η νέα αυτή δομή, σε συνδυασμό με τους τίτλους που προκύπτουν για τα μέλη της, όταν διεκδικώντας την εξουσία συνεργάζονται με το Βυζάντιο, αποτυπώνει στο συγκεκριμένο χώρο τις πρώτες

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σελ. 224.

¹⁵⁰ Συμπεριλάμβανε στον πυρήνα του τα εδάφη του βραχύβιου *Κατεπανίκιου Σερβίας* στο βυζαντινό θέμα Σιρμίου, βλ. Sima M. Ćirković, *The Serbs*, N. J. 2004, σελ. 30. Dejan Bulić, Gradina-Kazanoviće, The establishment of catepanate in Ras between 971 and 976. Results of archeological research, *Istorijski Časopis* 55 (2007), σελ. 45-62. Επίσης Bojana Krsmanović, *The Byzantine province in change*, L. Maksimović, T. G. Kolias επιμ., Belgrade 2008, σελ. 189 και J.V.A. Fine (1994) σελ. 224.

¹⁵¹ J.V.A. Fine (1994), σελ. 226.

διαφοροποιήσεις εντός της ίδιας (ευρύτερης) οικογένειας μιας ζουπανίας που θα μπορούσαν σίγουρα πολιτικά και σε τοπικό επίπεδο να χαρακτηριστούν αποσχιστικές, διασπαστικές αλλά και συγκεντρωτικές. Οι ακόλουθες επιθέσεις των συνασπισμένων με Βούλγαρους Κουμάνων έως την Αδριανούπολη θα ενισχύσουν την τάση αυτή. Τότε ο αυτοκράτορας θα καταφύγει σε κοινή για την εποχή κίνηση: Κατά τη διάρκεια εκστρατείας για την κατάπνιξη του Βουκάν (1094 ή 1095) και στις επανειλημμένες διαπραγματεύσεις για ειρήνη, δέχτηκε το 1106/7 στην Κωνσταντινούπολη απογόνους των συμμάχων του Βουκάν ως *τιμητικούς ομήρους* –τυπική διπλωματική κίνηση, τα χαρακτηριστικά της οποίας έχουμε περιγράψει ήδη.

Οι διαφοροποιημένες πολιτικές επιλογές του Βουκάν –που επιβάλλονταν εν μέρει από τη συνεργασία του με το Βυζάντιο– θα υιοθετηθούν και από το διάδοχό του στην περιοχή **Ούρος Α΄ (Стефан Урош I, περ. 1112-1145)** γιο ζουπάνου-κοντινού συνεργάτη του¹⁵² από την ουγγρικής καταγωγής σύζυγό του, του οποίου οι κτήσεις πιθανολογείται ότι βρίσκονταν στα σύνορα Σερβίας-Ουγγαρίας. Το όνομά του έχει υποστηριχτεί ότι προέρχεται από την ουγγρική λέξη *úr* =*κύριος (dominus)* ή *πρίγκιπας*.¹⁵³ Γνωστός και ως *Μέγας Ζουπάνος*, ο Ούρος Α΄ ανέλαβε τη διακυβέρνηση τμήματος μόνο της Σερβίας, εκείνου που προέκυψε από την επέκταση του υποστηριγμένου από το Βυζάντιο Βουκάν. Επωφελούμενοι από τη θέση υπό την προστασία και τον έλεγχό τους μεγάλου μέρους των απογόνων μελών της ευρύτερης οικογένειας του Βουκάν, οι Βυζαντινοί εισέβαλαν στη Διόκλεια (1113/4) από τη στρατιωτική βάση που είχαν δημιουργήσει στο Δυρράχιο και ανέδειξαν για την περίοδο 1118-1125 τον **Γκρούμπσα Μπραμισλάβλιεβιτς** σε κυρίαρχο υπό τον άμεσο έλεγχό τους –δηλ. ως *προνοιάριο*– των περιοχών Διόκλειας, Μπαρ και Ζέτας. Ο Ούρος, αδυνατώντας να διατηρήσει τη σχετική ανεξαρτησία του, αναβάθμισε τις εκ μητρός σχέσεις του με την Ουγγαρία: Το 1130 πάντρεψε την κόρη του Γιελένα με το *βασιλιά Μπέλα Β΄* της Ουγγαρίας (περ. 1109-13.2.1141). Ο σύγγρος βασιλιάς είχε τυφλωθεί από τον θείο του Καλομάνο μαζί με τον πατέρα του, Αλμός (μετά από δεύτερη αποτυχημένη εξέγερση εναντίον του αδελφού του κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη όπου και πέθανε το 1127),¹⁵⁴ την περίοδο 1112-1115, ώστε να διασφαλιστεί η βέβαιη διαδοχή του θρόνου στο δικό του γιο.¹⁵⁵ Λόγω της *επίκτητης* αδυναμίας του, ο Μπέλα κυβερνούσε την περιοχή Τόλνα της Ουγγαρίας με συγκυβερνήτρια την κόρη του Ούρος, η οποία λέγεται ότι υπήρξε η οργανώτρια της σφαγής 68 αριστοκρατών της οικογένειας των Άρπαντ που είχαν συμμετάσχει στην απόφαση τύφλωσης του συζύγου της.¹⁵⁶ Η απόφασή της αυτή είχε επιπλέον πολιτικό και διοικητικό αποτέλεσμα, καθώς διευκόλυνε τα σχέδιά της για αναδασμό της ουγγρικής γης και ουσιαστικά τη διανομή

¹⁵² O Fine (1994), σελ. 226, υποστηρίζει ότι πρόκειται για γιο του Βουκάν.

¹⁵³ Тибор Живковић, Једна хипотеза о пореклу великог жупана Уроша I, *Историјски Часопис* 52 (2005), σελ. 13 και 22.

¹⁵⁴ Βλ. Pál Engel, *The Realm of St Stephen: A History of Medieval Hungary 895–1526*, London 2001, σελ. 49 και F. Makk, *The Árpads and the Comneni*, ό.π., σελ. 24.

¹⁵⁵ Bryan Cartledge, *The Will to Survive: A History of Hungary*, London 2011, σελ. 518.

¹⁵⁶ Pál Engel, *The Realm of St Stephen*, ό.π., σελ. 50 και Ferenc Makk, *The Árpads and the Comneni*, ό.π., σελ. 31.

σημαντικού μέρους της στους δικούς της συγγενείς. Έτσι, το 1137, ο Γκέζα Β΄, γιος της Γιελένα από τον Μπέλα Β΄, γίνεται *πιτουλάριος μπάνος* της Βοσνίας –διοικητικά πανομοιότυπος τίτλος με αυτόν των σέρβων ζουπάνων–, ενώ το 1141, μετά το θάνατο του Μπέλα και έως την ενηλικίωση του διαδόχου του, το 1146, η Γιελένα διακυβέρνησε την ουγγρική γη της οικογένειας των Άρπαντ με τον αδελφό της Μπέλος Βουκάνοβιτς, ως αντιβασιλείς. Ένα χρόνο μετά τη συμμετοχή του στην αντιβασιλεία (το 1142), στον Μπέλος αποδίδεται ο τίτλος του *μπάνου* Κροατίας, τίτλο που διατήρησε έως το 1158, ακόμα και μετά την αποσύνδεσή του από την εξουσία της Ουγγαρίας.

Τονίζοντας ότι διευκρινίζεται έτσι η ανεξαρτησία των τοπικών ηγεμόνων των δυτικών περιοχών της Διόκλειας, Ράσκας, Ζαχούμλιε, Βοσνίας και Κροατίας ως προς τους τρόπους που επετεύχθη σε τοπικό επίπεδο και τα χαρακτηριστικά της, αξιοσημείωτο είναι ότι ο Βουκάν σε προσωπικό επίπεδο δεν υπήρξε αρκετά αποτελεσματικός, ως προς την επέκταση ή διασφάλιση κάποιας προσωπικής εξουσίας: Διακόπτοντας την ειρήνη με τους βυζαντινούς πολέμησε εναντίά τους, επιτιθέμενος αρχικά στο Κόσοβο και στη συνέχεια στη Β Μακεδονία. Ακολούθως, συμμαχώντας με τον αντίπαλο του πρώην συμμάχου του πατέρα του, Βόδιν, τον οποίο είχε πλέον υπό την προστασία και τις διαταγές του λόγω της επέκτασης του ελέγχου της οικογένειάς του στην αδριατική ακτή, συμμετείχε στη μάχη του Αντίβαρι που οδήγησε στο θάνατο του Γκρούμπεσα, σύντομα όμως ηττήθηκε από το νέο κυβερνήτη της Διόκλειας που ανέδειξαν οι Βυζαντινοί (συνεπώς και *προνοιάριο*), της περιοχής της Διόκλειας (1131-1142 ή 1135-1146), τον Γκράντινα (αδελφό του Γκρούμπεσα), και αναγκάστηκε να δώσει όρκο υποτελείας στον αυτοκράτορα. Μετά το θάνατό του το 1141, στη διεκδίκηση της τοπικής εξουσίας τον διαδέχτηκε ένας από τους γιους του από τη Βυζαντινή Άννα Διογένισσα (γάμος που αποδεικνύει τη βέβαιη σύμπραξη του Γκράντινα με το Βυζάντιο),¹⁵⁷ ο Ούρος Β΄, που διατηρούσε καλές σχέσεις με τα αδέρφια του στην Ουγγαρία, όχι όμως με τον γείτονα αδελφό του. Αρχικά συνεχίζοντας την επιθετική πολιτική του πατέρα του χωρίς να αποδέχεται τη βυζαντινή συμμαχία εκείνου, ο αδελφός του εξαπέλυσε επίθεση εναντίον του Βυζαντίου (1149) με τη βοήθεια των προελαυνόντων Νορμανδών της Σικελίας. Η ανάδειξη του Ντέσα σε δούκα Διόκλειας, Τραβουνίας και Ζαχούμλιε τον επόμενο χρόνο¹⁵⁸ οδήγησε τους Βυζαντινούς σε επανεξέταση της στάσης τους στην παράκτια περιοχή της Αδριατικής. Αποτέλεσμα ήταν ο Ούρος να δώσει όρκο πίστης

¹⁵⁷ Η Άννα (περ. 1074-1145) αρχόντισσα του αυτοκρατορικού αυλικού οίκου Διογένη, λέγεται ότι γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη λίγο πριν ή λίγο μετά το θάνατο του πατέρα της Κωνσταντίνου Διογένη (Αντιόχεια 1074). Μητέρα της ήταν η Θεοδώρα Κομνηνή, κόρη του ευγενούς Ιωάννη Κομνηνού και αδελφή του μετέπειτα αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118). Παππούδες της ήταν ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης και η Άννα Αλουσιανή. Δεν γνωρίζουμε πότε παντρεύτηκε τον Ούρος. Πιθανότατα ο γάμος τους έγινε κατά την αιχμαλωσία του στο Βυζάντιο, όπου είχε σταλεί ως όμηρος από το θείο του Βουκάν το 1094. Είναι άγνωστο πότε πέθανε. Βλ. Charles Cawley, *Medieval Lands*, Byzantium, Diogenes, Emperor 1068-1071 (2010), *ESIII*, 181 και ιστότοπο http://fmg.ac/Projects/MedLands/BYZANTIUM%2010571204.htm#_ftn689

¹⁵⁸ *Monumenta Historiam Slavorum Meridionalium*, τ. XXIII, Actæ Bosnæ, IX, σελ. 2.

στον αυτοκράτορα το 1150 και να φυλακιστεί ο Ντέσα.¹⁵⁹ Η παράλληλη επέκταση της γερμανικής αγίας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στην Ιταλία μέσω και της Ουγγαρίας ανάγκασε τον αυτοκράτορα να στρέψει την προσοχή του και στα Β σύνορά του με την Ουγγαρία.

Το 1150 λοιπόν ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός ξεκινά στοχευμένες επιθέσεις σε τμήματα της Ουγγαρίας που είχαν καταληφθεί από γερμανικές δυνάμεις, δηλαδή στο Σρεμ (=Σίρμια, *Сремски окръг*) και στις περιοχές κατά μήκος του Δούναβη,¹⁶⁰ λόγω κυρίως των αξιώσεών του επί του ελέγχου της εξουσίας της Ουγγαρίας, τις οποίες επέλεξε να εγείρει ο αυτοκράτορας, με τη στρατιωτική βοήθεια του Ούρος, στηριγμένος στη συγγενική του σχέση με την αντιβασιλεία της περιοχής. Το γεγονός ότι δεν υπήρξε κατάληψη συγκεκριμένης γης από Βυζαντινούς ή Σέρβους εξηγείται από το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί είχαν συμπαραταχτεί και με τον αντίπαλο της σερβικής αντιβασιλείας στην Ουγγαρία, Μπόρις Καλαμάνο (γιο του Κολομάνου). Η κίνηση αυτή λειτούργησε ως αντίποινα για την υποστήριξη που προσέφερε το 1149 ο Μπέλος στις επιθέσεις του Ντέσα εναντίον του Μανουήλ, στο όνομα του ανιψιού του και διαδόχου Γκέζα. Το Βυζάντιο προσπαθούσε έντονα να αναδειχτεί σε κύριο ρυθμιστή των ουγγρικών πραγμάτων και με την παραχώρηση των απελευθερωμένων εδαφών στον Μπόρις τα κατάφερε. Το κέρδος του ήταν τριπλό, καθώς, παράλληλα με την ισχυροποίησή του στο Δούναβη, αντιμετώπιζε την επεκτατικότητα των εχθρικών (μέχρι και το θάνατο του Ρογήρου της Σικελίας και τη διαδοχή του από τον λιγότερο επεκτατικό Γουλιέλμο Α΄) νορμανδικών δυνάμεων, ενώ, αποδίδοντας τον ουγγρικό θρόνο σε συγγενή του (ο Μανουήλ ήταν γιος της Ουγγαρέζας πριγκίπισσας Ειρήνης), εκπλήρωνε προσωπικές βλέψεις για τον έλεγχο των ουγγρικών πραγμάτων.

Τροχοπέδη –και ταυτόχρονος αντιπερισπασμός– στην ανάδειξη αυτή στάθηκαν οι διαμάχες στο ΝΔ δαλματικό σύνορο μεταξύ Ούρος και Ντέσα, εξαιτίας της προελαύνουσας Β΄ Σταυροφορίας και των ευκαιριών που προσέφερε στις τοπικές εξουσίες αλλά και λόγω της σύνδεσής της με τον έτερο κλάδο που διεκδικούσε τον ουγγρικό θρόνο. Το 1153 η διαφορά τους οδήγησε τον Ντέσα να εκδιώξει τον Ούρος και να μείνει μόνος ελεγκτής της περιοχής.¹⁶¹ Με επέμβαση όμως του Μανουήλ Α΄ αποκαταστάθηκε ο Ούρος και διώχτηκε ο Ντέσα, αποδεικνύοντας έτσι ότι το Βυζάντιο ήλεγχε την περιοχή. Ο Μπέλος αφήνει τότε για λίγο την Ουγγαρία, προς υποστήριξη το 1154 του ΝΔ δαλματικού συνόρου (μέρος του είχε υπό τον έλεγχό του, όπως είδαμε πιο πάνω). Σε συνεργασία με τον μπάνο της Βοσνίας κατακτά το Μπρανίτσεβο από τους βυζαντινούς. Τέσσερα χρόνια μετά (1158), επωφελούμενος από την αποτυχία κυριαρχίας των βυζαντινών στη Σικελία και τη συμφωνία που πέτυχε τον ίδιο χρόνο ο Γουλιέλμος με τους συμμάχους του, μεταβαίνει στις σερβικές

¹⁵⁹ Βλ. και Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier*, ό.π., σελ. 245.

¹⁶⁰ J.V.A. Fine (1994), σελ. 1[238].

¹⁶¹ Για τη συγκυρία της εποχής βλ. αναλυτικά: Срђан Пириватрић, Одметник Теодора Продрома. Из Историје Византијско-Угарско-Српских Односа у XII веку, *Трећа Југословенска Конференција Визанτιнолога*, Крушевац 2000, σελ. 327-334.

εκτάσεις, όπου, μετά την αποπομπή του Ούρος το 1161, αναλαμβάνει για λίγο την εξουσία έως το 1162, οπότε την αποδίδει στον έτερο αδελφό τους Ντέσα, για να μεταβεί στην Κροατία, όπου διατέλεσε για λίγο *μπάνος* της περιοχής. Το 1162 όμως πεθαίνει ο ανιψιός του, Γκέζα Β΄, στερώντας του τη σύνδεση με την εξουσία. Τότε οι Βυζαντινοί βρίσκουν την ευκαιρία να εγκαταστήσουν στην περιοχή τον εξόριστο στη βυζαντινή αυλή τρίτο γιο του Μπέλα Β΄ της Ουγγαρίας, ο οποίος, αφού απέτυχε να σφετεριστεί το θρόνο του αδελφού του Γκέζα Β΄, εξορίστηκε στη βυζαντινή αυλή, όπου ο Μανουήλ τον πάντρεψε με ανιψιά του, ονόματι Μαρία Κομνηνή. Ο αντι-βυζαντινός Μπέλος όμως εκδίωξε τον Στέφανο από το θρόνο και τον έστειλε πίσω στους βυζαντινούς, μετά από συμφωνία τους. Η τελευταία μνεία του στις πηγές χρονολογείται το 1163.

Μέσα από τις πρώτες αυτές περιπτώσεις τοπικών σέρβων ηγεμόνων-επικεφαλής οικογενειών, παρακολουθήσαμε πως οι σχέσεις Βυζαντίου-Ουγγαρίας, υπεύθυνες για την ανάδειξη τοπικά και των αδελφών Ασέν, επηρέασαν και τις σερβικές κτήσεις της Χερσονήσου. Παρότι αμεσότερη, η εμπλοκή των Σέρβων στις διπλωματικές (με γαμήλιες συμμαχίες) και στρατιωτικές εξελίξεις της εποχής βλέπουμε ότι επίσης υποκινείται από την προσπάθεια επιβολής περισσότερων φόρων και στη δική τους περιοχή αλλά και από την ουγγρική επέκταση στα εδάφη τους. Οι εξελίξεις που παρακολουθήσαμε επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι η ανάδειξη των τοπικών αυτών αρχόντων και εξαιτίας των δυτικών δυνάμεων που αντιτίθεντο στην Ουγγαρία επέφερε αρνητικά αποτελέσματα στη συμμαχία εκείνης με το Βυζάντιο. Η ανάδειξή τους μάλιστα σε δυνάμεις ικανές να καθυστερήσουν, αν όχι να ανακόψουν την ουγγρική ισχυροποίηση και έξοδο προς τα παράλια αδριατικά εδάφη, σε συνδυασμό με την είσοδό τους στην ουγγρική ιεραρχία θα έκαναν εφεξής τις σερβικές δυνάμεις δυνητικούς εχθρούς ή σύμμαχους του Βυζαντίου και των συμμάχων του, ανάλογα με τα συμφέροντα των τελευταίων.

Σερβικό κράτος μέσω σερβικής Εκκλησίας:

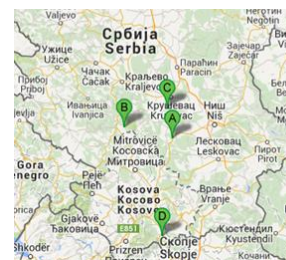
Στέφανος Νεμάνια ενοποιός των σερβικών χωρών¹⁶²

Παρατηρώντας ότι η εμπλοκή του Βυζαντίου στα θέματα της Ουγγαρίας είχε προϊστορία – συνεπώς δεν γίνεται κατανοητή μόνο με την εξέγερση των αδελφών Ασέν αλλά σε συνδυασμό και με τη σερβική περίπτωση–, πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Ντέσα προσπάθησε να πετύχει συμμαχία με το νέο σύγγρα βασιλιά Φρειδερίκο αλλά το καλοκαίρι του 1165 ο Μανουήλ, που δε στήριζε τον τελευταίο, έστειλε στρατό εναντίον του. Ο Ντέσα τότε επεδίωξε συνάντηση με τον Μανουήλ, στη διάρκεια της οποίας, λόγω της *σατραπικής* του

¹⁶² Βλ. Λεξικό των Lidell, Scot, αντίστοιχο λήμμα και ελληνική επικοινωνία του κράλη Στέφανου Δουσάν με τον Ράικο όπου με τη λέξη *χώρα* αναφέρονται οι *ντόπιοι προύχοντες*, A. Guillou, *Les Archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménéceé*, Paris 1955, σελ. 121-122, η αναφορά: Λ. Μαυρομάτης, Συμβολή στην επικοινωνία Βυζαντίου, Βουλγαρίας και Σερβίας ΙΑ΄- ΙΕ΄αι., *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Ν. Γ. Μοσχονάς επιμ., Αθήνα 1993, σελ. 626.

δορυφορίας, κατονειδίζεται και ως άσπονδος αποπέμπεται.¹⁶³ Ο βυζαντινός αυτοκράτορας φαίνεται ότι είχε βρει άλλο σύμμαχο στην περιοχή, τον **Τιχομίρ Ζαβίντοβιτς (Тихомир Завидовић, πριν το 1113-Σίτνιτσα 1171)** στον οποίο απένειμε τον τίτλο του *Μεγάλου Ζουπάνου* τον επόμενο χρόνο (1166). Διογκώνοντας με το επίθετο *μέγας* τον τοπικό σερβικό τίτλο, ο αυτοκράτορας θα αναθέσει στο νέο κυβερνήτη του τον έλεγχο της Ράσκα, μέρους δηλαδή της διαιρεμένης γης πλησίον των αδριατικών παραλίων.

Όμως, ο πρωτότοκος γιος του *εξόριστου* στη Διόκλεια (πριν το 1113)¹⁶⁴ ζουπάνου της Ρίμπνιτσα (Рибница, σημ. περίχωρα της Ποντγκόριτσα) **Ζαβίντα** (πιθανότατα από το зависть/позавидовати = φθονώ, ζηλεύω σερβ. και ρωσ. και μισητός, επαχθής βουλγ.), παρότι *Μέγας Ζουπάνος*, δεν ήταν ο μόνος υπεύθυνος για την ευρύτερη περιοχή: Υπό τον Τιχομίρ ανέλαβαν τη διασφάλιση του έλεγχου των υπόλοιπων τμημάτων και οι υπόλοιποι γιοι του Ζαβίντα: ο **Στρατσιμίρ** τα Δ του Μοράβα, ο **Μιροσλάβ** τις περιοχές Ζαχούμλιε και Τραβουνία και ο **Στέφανος Α΄** (Στέφανος Νεμάνια, Ρίμπνιτσα Ζέτας 1113-Μονή Χιλανδαρίου 13.2.1199), ιδρυτής της δυναστείας των Νεμανjić, κυβερνούσε τμήματα (*česti* σερβ.) των περιοχών Toplica, Ibar, Rasina, Reke.¹⁶⁵ Στον πιθανότατα λοιπόν μικρότερο αδελφό Στέφανο είχε ανατεθεί ο έλεγχος μικρότερης περιοχής, αλλά, εν μέσω συγκρούσεων στα σύνορα των περιοχών του, θα αδράξει την ευκαιρία να διαφύγει από, την επιβεβλημένη στην οικογένειά του από τους θείους του, εξορία και να προσφέρει στρατιωτική υποστήριξη στο Μανουήλ για πρώτη φορά στη Νις το 1162. Σε αντάλλαγμα, του ανατέθηκε το ίδιο έτος ο έλεγχος της Dubočica, η κυριότητα της οποίας παρέμενε στον Μανουήλ, πιθανότατα ως είδος προνοιακής χορηγίας, παρακάμπτοντας με δόλο τους Βοϊσλάβιεβιτς συγγενείς του. Με τον τρόπο αυτό ο αυτοκράτορας διαιρούσε την ευρύτερη οικογένεια, αφού τον ίδιο τίτλο είχε παραχωρήσει όπως είδαμε και σε εκείνους, αναιρώντας τον στη συνέχεια υπέρ της συγγενούς οικογένειας των *Βουκάνοβιτς*, μέλη της οποίας ήταν ο Ζαβίντα και οι γιοι του. Με την κίνησή του όμως αυτή ο Στέφανος θα συγκρουστεί με τις ευρύτερες «οικογενειακές»-αδελφικές συμμαχίες και τελικά με τους Ούγγρους: Εκτός από

Χάρτης των περιοχών, τμήματα των οποίων διοικούσε ο Στέφανος Νεμάνια.

A: Toplica, B: Ibar, C: Rasina, D: Reke.

¹⁶³ Χωνιάτης, *Ιστορία*, σελ. 178, στ. 7- 179, στ. 4: «οὗτος δέ [ο Μανουήλ] τὸν Δεσέ μετελευσόμενος ἑαυτοῦ γενόμενον κακουργότερον τὴν ἐς Σερβίαν ὄρμα τραπέσθαι. ἀλλ' ὁ Δεσέ καὶ πόρρωθεν ἐπιτηρῶν τὰ πραττόμενα [...] πέμψας εἰς βασιλέα ἐνδοθῆναι οἱ καθικετέει τὴν ἐς αὐτὸν ἀπαθῆ ἄφιζιν. ὡς οὖν εἶχεν ὁ ἤτησεν, ἀρίκετο δορυφορίας μετέχων σατραπικῆς, καὶ εἰς θέαν τῶ βασιλεῖ καταστάς τὸ δολιόφρον τῆς γνώμης κατονειδίζεται, καὶ οὕτως ὡς ἄσπονδος αποπέμπεται. καὶ ἐγγὺς ἐλθὼν τοῦ συλληφθῆναι διαφίεται πάλιν οἴκαδε ἀπελθεῖν, τὴν τοῦ τρόπου μεταβολὴν καὶ τὸ μηκέτι τὰ μὴ δοκοῦντα βασιλεῖ διαπράττεσθαι φρικώδεσιν ὄρκοις ἐμπεδωσάμενος [...]. ἐξίῳν γάρ ἀπὸ προσώπου τοῦ βασιλέως πολλοῖς ἅμα τὴν ψυχὴν ἐμερίζετο πάθεσιν. ἡσχύνετο ἐφ' οἷς τῶ βασιλεῖ προσελήλυθεν, ὠργίζετο ὧν ἔνεκα πέπονθεν, ἐπαθαίνετο οἷς τὰς τῆς γνώμης παρεκτροπὰς θρηγγίους ὄρκων ἑαυτῷ ἐπετείχεσε. τέλος δέ, ὅσα ὁμωμῶκει τῶ βασιλεῖ τὴν οἰκείαν ἀποκρύπτων γνώμην καὶ συνέθετο [...] τὸ τοῦ τραγῶδου ὁ βάρβαρος ἐκεῖνος ἐπαίνεσας ἄντικρυς, καὶ εἰπὼν «ἡ γλῶσσ' ὁμώμοχ', ἡ δέ φρὴν ἀνόμοτος».

¹⁶⁴ J.V.A. Fine (1994), σελ. 3. Πρβλ. Веселиновић А., Љушић Р., *Српске династије*, Нови Сад - Београд 2001, 35-36 και Sima Ćirković, *The Serbs*, Oxford-USA 2004, σελ. 31.

¹⁶⁵ J.V.A. Fine (1994), σελ. 3-4.

την ευκόλως εννοούμενη επίθεση σε μέλος της ευρύτερης οικογένειας (τον Μπέλος), τόσο ο Τιχομίρ όσο και ο Στρατσιμίρ πλήττονταν από την επιλογή του, αφού συνεργάζονταν με το σέρβο αντιβασιλέα της Ουγγαρίας. Προλαμβάνοντας πιθανές αντιδράσεις από τις ρωμαιοκαθολικές δυνάμεις και για να εκφράσει την πλήρη σύμπλευσή του με το βυζαντινό αυτοκράτορα, ο οποίος είχε πλέον προβάδισμα έναντι των Ούγγρων, ο Στέφανος Α΄ υπέγραψε πολύ ευνοϊκή για το Βυζάντιο συνθήκη, με την οποία αναλάμβανε τις Δαλματία, Κροατία, Βοσνία και την περιοχή του Σρεμ, ενώ ο ίδιος βαφτίστηκε, ίσως για δεύτερη φορά,¹⁶⁶ στον ιστορικό ναό των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στη Ρας,¹⁶⁷ επισκοπική έδρα και μετέπειτα πρωτεύουσα της Ράσκα, πιθανότατα προσπαθώντας να υλοποιήσει –ή να προλάβει– σχετική επιθυμία του βυζαντινού αυτοκράτορα. Η ζέση του σέρβου τοπικού ηγεμόνα να βαφτιστεί με το ορθόδοξο τυπικό¹⁶⁸ φαίνεται ότι διευκόλυνε την αναβάθμισή του σε βυζαντινό σύμμαχο και κυβερνήτη της Ράσκα, αντί του προ ολίγου επιλεγμένου αδελφού του και τελικά την ανεξαρτητοποίησή του από τις οικογενειακές πολιτικές.

Επεμβαίνοντας για μια ακόμα φορά στη διαμάχη των κοντινών συγγενών του νέου του συμμάχου, ο αυτοκράτορας φαίνεται να διαλέγει τον πλέον πειθήνιο, ώστε να διασφαλίσει τα βυζαντινά συμφέροντα στην περιοχή. Έτσι, την περίοδο 1152-1168 ο Στέφανος, χωρίς την έγκριση των υπόλοιπων συγγενών του, σίγουρα όμως με τις *ευλογίες* των βυζαντινών, χτίζει το ναό του Αγίου Νικολάου (Црква светог Николе) και τη μονή Θεομήτορος (Манастир пресвете Богородице) ή Πετκοβάτσα (Петковача) στην περιοχή Κουρσούμλιγια (Куршумлија), στα ΝΑ του όρους Κοπαόνικ και ΒΔ του όρους Ρανταν, μεταξύ των ποταμών Μπάνσκα, Κοσάνιτσα και Τόπλιτσα.¹⁶⁹ Εκεί, το 1166-1172, ο Στέφανος Νεμάνια θα εγκαθιδρύσει το πρώτο ανεξάρτητο (από τους υπόλοιπους συγγενείς του και τη ζουπανία της ευρείας του οικογένειας) κέντρο με την ονομασία Μπέλε Τσρκβέ (*Беле Цркве* =λευκή εκκλησία, πιθανότατα από την εξωτερική λευκή ορθομαρμάρωση). Εάν σκεφτούμε ότι η περιοχή που ήλεγχε από το κέντρο αυτό δεν ήταν ακόμα διοικητικά ενιαία, το πιο πιθανό είναι εκεί να προσπάθησε να βρει (βυζαντινό/ ορθόδοξο) καταφύγιο, αφού στη Ρας συγκλήθηκε συμβούλιο για την επίλυση των διαφωνιών μεταξύ των αδελφών, μετά τη λήξη

¹⁶⁶ D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, ό.π., σελ. 222, 247 και Fine (1994), σελ. 3, όπου υποστηρίζεται ότι ο Στέφανος είχε βαφτιστεί από τη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, στη δικαιοδοσία της οποίας ανήκε η Δ Ζέτα.

¹⁶⁷ Η ακριβής ημερομηνία ίδρυσής της δεν είναι γνωστή, όμως από τον 9^ο αιώνα αναφέρεται ως έδρα της σερβικής επαρχίας Ρας. Ανασκαφές αποκάλυψαν ταφική περιοχή σίγουρα από τον 5^ο αιώνα, ενώ στον αρχικό ναό του 4^{ου} αι. εντοπίστηκαν αρκετές μεταγενέστερες προσθήκες. Βλ. και A. P. Vlasto, *The Entry of the Slavs Into Christendom: An Introduction to the Medieval History of the Slavs*, Cambridge 1970, σελ. 208 και 214.

¹⁶⁸ Βλ. T. Živković, S. Bojanin, V. Petrović, *Selected Charters of the Serbian Rulers related to Kosovo and Metochia*, Αθήνα 2000, σελ. 21 και 24. Δεδομένου ότι ο Στέφανος ως μοναχός αναφέρει την εν λόγω βάπτισή του σε κείμενο που αφορά την ορθόδοξη Εκκλησία, μπορούμε βάσιμα να υποστηρίξουμε ότι η συγκεκριμένη βάπτισή ήταν ορθόδοξη και όχι καθολική, όπως υποστηρίζουν οι Obolensky και Fine (βλ. παραπάνω σημ. 166).

¹⁶⁹ Η γυναίκα του Άννα συνδέθηκε κυρίως με αυτή την περιοχή, αφού πέθανε και θάφτηκε εκεί. Βλ. και Mateja Matejić, Dragan Milivojević, *An Anthology of medieval Serbian Literature in English*, Columbus Ohio 1978, Петко Д. Марјановић, *Топлица кроз векове*, Прокупље 2008 και Марија Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.

του οποίου, ο υποστηρικτής της σερβικής αντιβασιλείας της Ουγγαρίας Τιχομίρ συλλαμβάνει το Στέφανο και την οικογένειά του και κατάσχει τη γη του, ακυρώνοντας στην ουσία την πρωτοκαθεδρία του αυτοκράτορα αλλά και του δεύτερου κέντρου της βυζαντινής εξουσίας, την Εκκλησία, που φαίνεται πως είχαν ανοίξει τις αγκάλες τους στο Στέφανο.

Απόδειξη της *προνομιακής* μεταχείρισης του Στέφανου από το βυζαντινό αυτοκράτορα και της αρωγής προς αυτόν από την ορθόδοξη Εκκλησία είναι ότι αυτός καταφέρνει, πιθανότατα με παρέμβαση ορθόδοξων κληρικών,¹⁷⁰ να δραπετεύσει πολύ γρήγορα από τη φυλάκιση που ακολούθησε τη σύλληψή του και, γύρω στο 1166, να επιστρέψει με τη στρατιωτική υποστήριξη του βυζαντινού αυτοκράτορα ως διεκδικητής του ελέγχου των οικογενειακών μέχρι τότε κτήσεων. Στη συνέχεια παντρεύεται στην εκκλησία των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου –όπου είχε βαπτισθεί– με τη σερβικής και ευγενούς καταγωγής Άννα, αγνώστων λοιπών στοιχείων, η οποία αργότερα αγιοποιήθηκε με το μοναστικό όνομα Αναστασία (*Света Анастасија*). Την πρώτη στρατιωτική του επιχείρηση διεξήγαγε ενάντια στους αδελφούς του.¹⁷¹ Η επιτυχία του ξεπέρασε τις αρχικές διεκδικήσεις του, αφού το 1167 απελαύνει και τους τρεις στο Βυζάντιο,¹⁷² όπου θα γίνονταν δεκτοί ως *αιχμάλωτοι*. Διασφαλίζοντας έτσι τον πλήρη έλεγχο της περιοχής αλλά και την οριστική αποσύνδεση των σερβικών δυνάμεων από την αντιβασιλεία της Ουγγαρίας, ο Στέφανος αναδείχτηκε σε αποκλειστικό διαμορφωτή των εξελίξεων στη γείτονα.

Το κενό που υπάρχει στις πηγές σχετικά με τις προγενέστερες από τα υπό εξέταση γεγονότα εξελίξεις και το γεγονός ότι οι σέρβοι ζουπάνοι δεν αναλάμβαναν τον έλεγχο μεγάλων και ενιαίων περιοχών αλλά περιορισμένων, όπου ουσιαστικά διέμενε η ευρύτερη οικογένειά τους, μας κάνουν να αμφισβητούμε απόψεις περί στρατιωτικής αντιπαράθεσης των σέρβων αδελφών γύρω από τα συγκεκριμένα διεκδικούμενα εδάφη, δεδομένου ότι το 1167 ο Μανουήλ στέλνει, υπό τις διαταγές του ανιψιού του Ανδρόνικου Κοντοστέφανου, στρατό εναντίον των Ούγγρων (λέγεται ότι ανέρχονταν στους 15.000 άνδρες, το 1/3 των οποίων ήταν ξένοι, από τους οποίους 500 αποτελούσαν μονάδα πεζικού από τη Σερβία).¹⁷³ Οι αντίπαλοι στρατοί (βυζαντινός με Σέρβους υπό τον Στέφανο και ουγγρικός με Σέρβους υπό τον Τιχομίρ) θα αντιπαρατεθούν στις 8.7.1167 κοντά στον ποταμό Σάβα στο Σίρμιο, όπου οι Βυζαντινοί πέτυχαν αποφασιστική νίκη. Δόθηκε έτσι η ευκαιρία στον αυτοκράτορα να συνάψει ιδιαιτέρως ευνοϊκή συνθήκη ειρήνης (επικυρώνοντας αυτή του 1164), σύμφωνα με

¹⁷⁰ Δεδομένου ότι την απελευθέρωσή του απέδιδε στον Άγιο Γεώργιο, J.V.A. Fine (1994), σελ. 20.

¹⁷¹ *Χωνιάτη, Ιστορία*, ό.π., σελ. 705, στ. 12-25: « πλὴν οὐδὲ τοῦ Νεεμάν οὗτοι υἱοὶ ἀδελφὰ φρονούντες εἰς τέλος διήρκεσαν, ἐκπολεμωθέντες δὲ κατ' ἀλλήλων τῷ χορῷ τῶν ἄλλων καὶ οἶδε συνήφθησαν, οὓς μικρῶ πρόσθεν εἰρήκειμεν ἡγηγηκένα τὴν φύσιν διὰ τε φιλαρχίαν καὶ τρόπου σκαιότητα [...] ἐκ γὰρ τῆς των πόλεων βασιλίδος ὡσπερ τινὸς ὑπογραμμοῦ καὶ τύπου καὶ κοινοῦ θεμιστεύματος τῆς ἀδελφοκτονίας ἐξιούσης καὶ διαδραμούσης τῆς γῆς τὰ πέρατα, οὐ Πέρσαι μόνον καὶ Ταυροσκύθαι καὶ οἶδε οἱ Δαλμάται καὶ μετέπειτα Πάννονες, ἀλλὰ καὶ λοιποὶ ἕτεροι παρ' ἔθνεσι δυναστεύοντες στάσεων καὶ φόνων τὰς ἑαυτῶν πατρίδας ἐνέπλησαν, καθ' ὁμογενὸν τὰ ζήφι σπασάμενοι».

¹⁷² J.V.A. Fine (1994), σελ. 4-5.

¹⁷³ J. W. Birkenmeier, *The Development of the Komnenian Army: 1081–1180*, Leiden 2002, σελ. 162.

την οποία η Βοσνία, η Δαλματία, οι κροατικές περιοχές νότια του ποταμού Κρακ και η περιοχή του όρους Φρούσκα Γκόρα στο Σίρμιο (=φράγκικο βουνό, γεωπολιτική μάλλον συνδήλωσή του φυσικού συνόρου, όταν οι εκστρατείες των Φράγκων (παλαιο-σερβ. *Φρυγκι*) διέσχισαν την περιοχή) περνούσαν τώρα στον έλεγχο των βυζαντινών, μετά από χρόνια ανεξαρτησίας. Επίσης ο Μανουήλ έλαβε, ως λάφυρο θα λέγαμε, τον Μπέλα νεαρό αδελφό του Ούγγρου Στέφανου Γ' (συνδιεκδικητή του θρόνου, τοπικού ηγεμόνα), τον οποίο μετέφερε στην αυλή για να τον εκπαιδέψει στους βυζαντινούς τρόπους –σύμφωνα με το γνωστό μέσο γαλούχησης συμμάχων-συνεργατών, αν όχι εκπροσώπων ή υποτελών. Τον Μπέλα λέγεται ότι ο Μανουήλ προόριζε για γαμπρό του, σύζυγο της κόρης του Μαρίας, με την οποία θα συνδιουκούνταν την Ουγγαρία, επεκτείνοντας και διασφαλίζοντας έτσι οριστικά τον απόλυτο βυζαντινό έλεγχο στην περιοχή.

Επανερχόμενοι στα σερβικά ζητήματα, θα ήταν εύλογο με βάση τα παραπάνω να υποστηρίξουμε ότι η πολεμική αντιπαράθεση των σέρβων αδελφών, η οποία, λόγω της νίκης των βυζαντινών και των συμμάχων τους, αποδυνάμωσε τις σερβικές διεκδικήσεις στην ουγγρική αντιβασιλεία, υπήρξε παράπλευρη της σύγκρουσης των δυο υπερκείμενων δυνάμεων (βυζαντινή και ουγγρική) στις μακρινές συγγενικές τρόπον τινά περιοχές ελέγχου και όχι στις δαλματικές περιοχές. Ο ανταγωνισμός του Στέφανου και των συγγενών του είναι λογικό να ενταθεί μετά την παραπάνω μάχη και να μεταφερθεί άμεσα στη διαμάχη για τον έλεγχο συγκεκριμένων τμημάτων της παράκτιας ζώνης της Αδριατικής, επί της οποίας το Βυζάντιο αποκτούσε, βάσει της παραπάνω συνθήκης, μεγαλύτερη ισχύ, γεγονός που ισχυροποιούσε και το Στέφανο. Σ' αυτό το κλίμα θα προκληθεί η μάχη του Παντινό (κοντά στην πόλη Zvečan, Κόσοβο) το ίδιο έτος (1167) και θα δοθεί τελικά λύση με την κυριαρχία του Στέφανου μετά τον πνιγμό του Τιχομίρ στον ποταμό Σίτνιτσα.¹⁷⁴ Μέχρι το 1168 θα αιχμαλωτίσει τα άλλα δύο του αδέρφια, αναγκάζοντάς τους με αυτό τον τρόπο να τον δεχτούν ως κυρίαρχο. Εξαιτίας αυτού ο Στέφανος αποκτά λοιπόν τον τίτλο του *Μεγάλου Ζουπάνου* που, σε συνδυασμό με το ορθόδοξο όνομά του Στέφανος (δηλαδή *εστεμμένος*), διατράνωνε την κυριαρχία του επί των συνδιεκδικητών του –μόνο όμως επί αυτών.

Το 1171, έχοντας αποκτήσει μάλλον τον τρίτο του γιο Ράστικο (1169 ή 1174 Γκραντίνα ή Στάρι Ρας, από όπου πιθανότατα πήρε το όνομά του ο Ράστικο), το μελλοντικό άγιο Σάββα, ο Στέφανος χτίζει στη Ρας την ορθόδοξη μονή Đurđevi Stuponi (=πέρασμα του αγίου Γεωργίου, συνήθως μεταφράζεται λανθασμένα *οι στήλες* του αγίου Γεωργίου), αφιερώνοντάς τη στον άγιο Γεώργιο, στον οποίο απέδιδε, όπως είδαμε, την αναρρίχησή του στην εξουσία.

¹⁷⁴ Ο ποταμός Sitnica (ή Szalija, ονομασία που παίρνει από την ομώνυμη λίμνη, όπου οι πηγές του) ρέει προς Β και είναι ο κύριος ποταμός του Κοσόβου, στις Δ πλαγιές του όρους Žegonac. Το 14^ο αιώνα, επί Μιλούτιν, σκάφτηκε κανάλι που συνέδεε τον ποταμό με το Nerodimka, δημιουργώντας τεχνητή διακλάδωση, αφού ο Nerodimka ρέει προς Ν του ποταμού Lerepas και ανήκει στη λεκάνη απορροής του Αιγαίου, ενώ ο Sitnica ρέει προς Β στον ποταμό Ibar και ανήκει στη λεκάνη απορροής της Μαύρης Θάλασσας. Το κανάλι υπήρχε μέχρι το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, οπότε καλύφθηκε ξανά με χώμα. Βλ. Jovan Đ. Marković, *Enciklopedijski geografski leksikon Jugoslavije*, Sarajevo 1990.

Η επιλογή του αγίου που είχε χρησιμοποιηθεί και στον εναρκτήριο λόγο των σταυροφοριών, μπορεί να δια φωτίσει τις συνεργασίες ή/και συμμαχίες που επιδιώκονταν ή απορρίπτονταν: Τότε (1171 ή 1172) η Βενετία προσπαθούσε να υποκινήσει εξεγέρσεις σλάβων της αδριατικής ακτής ενάντια στο Βυζάντιο. Η απόφασή της υπήρξε αποτέλεσμα της πρόκρισης των αντιπάλων της (Πίζας και Γένοβας) από τον Μανουήλ για συνεργασία (βλ. προηγούμενο κεφάλαιο) και της διαταγής να συλληφθούν οι Βενετοί της επικράτειάς του και να κατασχεθούν οι περιουσίες τους.¹⁷⁵ Με αυτό το σκοπό, συμμαχική γερμανική στρατιά που αντικατέστησε το βενετικό ναυτικό, κινήθηκε ανατολικότερα και το 1171 κατέλαβε τη Ραγούζα. Τότε φέρεται ο Στέφανος να επιλέγει να συμμαχήσει με την Ουγγαρία. Η επιλογή του αυτή περιγράφεται συνήθως ως προετοιμασία εξέγερσης, όμως, δεδομένης της συμμαχίας του με το Βυζάντιο και της επιβολής του βυζαντινού υποψηφίου στον ουγγρικό θρόνο, πρόκειται μάλλον για τα αποτελέσματα μιας στενότερης συμμαχίας με το Βυζάντιο μετά τη μάχη του Σιρμίου.

Η κοιλάδα του Μοράβα υπήρξε το πρώτο πεδίο στρατιωτικής δράσης του Στέφανου, υπό τις εντολές του βυζαντινού αυτοκράτορα. Αποστολή του ήταν να διακόψουν την επικοινωνία της Νις με το Βελιγράδι και να υποκινήσουν εξέγερση στο Ράβνο, ενάντια στο βασιλιά της Σαξονίας Ερρίκο Λέοντα (1129-6.8.1195).¹⁷⁶ Πράγματι, μετά από αιφνιδιαστική επίθεση στα στρατεύματά του, ο Ερρίκος αποδυναμωμένος δεν κατάφερε να περάσει από την περιοχή. Η επιτυχία αυτή, σε συνδυασμό βέβαια με την πανδημία που αποδεκάτιζε τότε το βενετικό ναυτικό επιφέροντας το θάνατο του βασιλέα της Ουγγαρίας, φαίνεται ότι ανέδειξαν το Στέφανο ως υποψήφιο *εκπαιδευμένο* του Μανουήλ, ο οποίος, αντίθετα με τον τρόπο που αντιμετώπισε παλιότερα αιτήματα σλάβων τοπικών αριστοκρατών, τον αντιμετώπισε *με πραότητα* ως *αληθώς εχέγγυο μάρτυρα* της θριαμβευτικής του εισόδου στην Κωνσταντινούπολη, όπως μαρτυρείται σε *Λόγο* του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης, ελάχιστα αξιοποιημένο από τη σχετική βιβλιογραφία.¹⁷⁷ Παρότι κυρίως περιγράφεται ως αιχμάλωτος του αυτοκράτορα (λόγω του δηκτικού ύφους του Ευστάθιου και δεδομένου ότι όσοι το υποστηρίζουν θεωρούν ότι ο Στέφανος είχε συμμαχήσει με την Ουγγαρία *εναντίον* του Βυζαντίου ή ακολουθούν την περιγραφή του André Grabar¹⁷⁸ που υποστηρίζει ότι απεικονιζόταν στο παλάτι των Βλαχερνών σιδηροδέσμιος), ο Ευστάθιος αναφέρει ότι ο Μανουήλ του επέτρεψε να περιέλθει τη «θέα» και τα «ποικίλματα» εκείνα «*ὅσα τὰς σὰς*

¹⁷⁵ Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, ὁ.π., σελ. 93.

¹⁷⁶ Βλ. Norman P. Zacour, Harry W. Hazard επιμ., *A History of the Crusades: The Impact of the Crusades on the Near East*, τόμ. V, Wisconsin 1985, σελ. 319.

¹⁷⁷ Βλ. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Τοῦ αὐτοῦ λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῆρ Μανουήλ τὸν Κομνηνόν, ὅτε ἦν ἔτι τῆς ἀγιωτάτης τῶν Μύρων ἐκκλησίας ὑποψήφιος*, *Fontes rerum Byzantinorum, Subsidia Byzantina Lucis Opere Iterata*, Johannes Irsmscher, Hans Ditten κ.ά. επιμ., τόμ. 5, Leipzig 1982, σελ. 43, στ. 1 και 26, ο Στέφανος αναφέρεται ως *Νεεμάν*.

¹⁷⁸ André Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin: recherches sur l'art officiel de l'empire d'Orient*, Collège de France, Paris 1936, σελ. 40, σημ. 1 και 41. Πρβλ. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, ὁ.π., σελ. 221-2, ως *κέτης, ηττημένος επαναστάτης και υπάκουος υποτελής* περιλαμβάνεται στην πομπή του παντοδύναμου Μανουήλ και σελ. 379, σημ. 22, οι σχετικές αναφορές στο έργο του Κίνναμου και του Νικήτα Χωνιάτη.

ἀριστείας ἰνδάλλουσιν» και συμπεριλαμβάνει τον Στέφανο στους πανταχοῦ γῆς διεσπαρμένους περικλυτούς ἀρχηγούς που εκπαίδευσε.¹⁷⁹

Ανεξάρτητα από τον αβέβαιο τρόπο εισόδου του σέρβου τοπικού ηγεμόνα στην πρωτεύουσα με το νέο αυτοκράτορα, η *εκπαίδευση* του ηττημένου Στέφανου γνωρίζουμε ότι επέβαλε την υποχρέωση να αντιμετωπίσει την αίρεση του Βογομιλισμού, η οποία διαδιδόταν στην *επικράτεια* που ενδιέφερε το βυζαντινό αυτοκράτορα.¹⁸⁰ Η διαδικασία αυτή (την υπαινίσσεται και ο Ευστάθιος),¹⁸¹ στην οποία ο Στέφανος αποδείχτηκε αρκετά αποτελεσματικός, φαίνεται ότι ήταν το αντάλλαγμα που απαιτούσε ο αυτοκράτορας ως απόδειξη της καλής του πίστης απέναντι σε εκείνον και την Εκκλησία του. Ενισχυμένος ο Στέφανος, αφού καταδίκασε τους Βογόμιλους ως αιρετικούς (βλ. πιο πάνω σελ. 76-7 τη βουλγαρική περίπτωση του Μπόριλ), παρά το βυζαντινό τρόπο (επί το *φιλανθρωπότερον*)¹⁸², επιτέθηκε στις γαίες τους, έκαψε τα βιβλία τους και στην πορεία κατάσχεσε γαίες τους, ενώ εξόρισε τους περισσότερους. Οι βίοι του σκόπιμα υπερθεματίζουν τα σχετικά με την αίρεση γεγονότα (ώστε να συνδεθεί ο αγιογραφούμενος με τα ορθόδοξα πρότυπα και να τον αναδείξουν σε αντάξιο και ανώτερο εκπρόσωπό τους επί της σερβικής γης),¹⁸³ καθώς η αντιαιρετική δράση του συνδέεται άμεσα και με την πολιτική του επιβίωση, αφού στους αιρετικούς συμπεριλήφθησαν κυρίως πρόσωπα προερχόμενα από τα τοπικά συμβούλια (*σαμπόρ*) της εποχής: Αρκετοί –αν όχι οι περισσότεροι από αυτούς ή όλοι– ήταν εν δυνάμει διεκδικητές της εξουσίας εκείνου. Ένδειξη προς αυτή την κατεύθυνση αποτελεί το γεγονός ότι παράλληλα με τις διώξεις ανάγκασε τους αδελφούς του και τους διαδόχους τους να παραιτηθούν από την αξίωση επί του θρόνου, ως προϋπόθεση για την απόδοση συγχώρεσης. Το αντάλλαγμα που προσέφερε ο άρτι αναγνωρισμένος από τους βυζαντινούς *Μέγας Ζουπάνος* –τίτλος που αξίωνε τη σταθερή στρατιωτική συμμετοχή του υπό τους βυζαντινούς στις στρατιωτικές επιχειρήσεις τους, μετατρέποντάς τον έτσι σε εκτός βυζαντινών συνόρων προνοιάριο–, καταδεικνύει την έκταση που είχε λάβει ο χαρακτηρισμός κάποιου ως *αιρετικού*.

Στο ίδιο πλαίσιο φαίνεται ότι έχτισε για τον αδερφό του Στρατσιμίρ τη μονή της Θεομήτορος (σημ. св. Вазнесење Господње =της Αναλήψεως του Κυρίου) στην κοιλάδα του Μοράβα (σημ. Čačak), στις βόρειες πλαγιές του όρους Ονčар, ενώ για τον άλλο αδερφό του Μιροσλάβ τη μονή του Αγίου Πέτρου στον ποταμό Λιμ (σημ. Μαυροβούνιο).¹⁸⁴ Με τις κινήσεις του

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 42, στ. 20-27.

¹⁸⁰ Βλ. M. D. Lambert, *Medieval Heresy Popular Movements from Bogomil to Hus*, UK 1977, σελ. 142 και Dmitri Obolensky, *The Bogomils*, ό.π., σελ. 236-237 και 284.

¹⁸¹ Βλ. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, ό.π., σελ. 42, στ. 25-27.

¹⁸² Βλ. σχετ. Konstantakopoulou Angeliki, *Repentant or Dead: East and West Attitudes Towards Late-Medieval Heretics*, *Medieval Christian Europe: East and West, Traditions, Values, Communications*, Vassil Gjuzelev and Anisavna Miltenova eds., Sofia 2002, σελ. 473-4.

¹⁸³ Βλ. ενδεικτικά *Доменициан, Животу Светога Саве и Светога Симеона*, Владимир Ћоровић επιμ., Београд 1938, σελ. 240, 246, 274.

¹⁸⁴ Σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα του Μαυροβουνίου, <http://www.montenegro.travel/en/8483/northern-region/bijelo-polje/tradition-and-national-treasures/churches/church-st-apostle-peter>, κατά τη διάρκεια στάσεων στην περιοχή Χουμ το 1252 η έδρα της ομόθυμης επαρχίας μεταφέρθηκε από το μοναστήρι της Παρθένου

αυτές αποδυνάμωνε τους αντιπάλους του, θέτοντας τους υπό την εποπτεία της ορθόδοξης Εκκλησίας ενώ παράλληλα υπερθεμάτιζε τη δική του παρουσία στο χώρο, επαυξάνοντας την ισχύ του και φυσικά τη γεωγραφική έκτασή της. Ο δεύτερος αδερφός του όμως, ο Μιροσλάβ ήταν παντρεμένος με την αδελφή του *μπάνου* της Βοσνίας Κούλιν, γεγονός που αποδεικνύει την πολιτική και στρατιωτική σύνδεση των δυο δυναστειών αλλά και την ανάδειξη, αν όχι ύπαρξη, διεκδικήσεων σχετικών με την ανάληψη εξουσίας, οι οποίες στηρίζονταν στη *σχέση εξ αγχιστείας* που ένωνε ήδη τις δυο οικογένειες. Μάλλον για το λόγο αυτό είχε πρόσφατα ενεργοποιηθεί και η οικογένεια των γνωστών πειρατών Καϊσί, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για την επίθεση, ληστεία και δολοφονία του ρωμαιοκαθολικού αρχιεπισκόπου του Σπλιτ (Κροατία) Αρνέριο. Ένδειξη της αυξανόμενης αυτοπεποίθησης των εκπροσώπων των περιοχών αυτών είναι το γεγονός ότι, παρά την επιμονή του Πάπα, ο Μιροσλάβ λέγεται ότι δε δέχτηκε να θανατώσει τους δράστες ή/και να επιστρέψει τα κλοπιμαία, προκαλώντας έτσι τον αφορισμό του. Όπως εύκολα συμπεραίνεται από την πορεία των σχέσεων της οικογένειάς του τελευταίου με το Βυζάντιο και την ορθόδοξη Εκκλησία, την οποία εξυπηρετούσαν σε μεγάλο βαθμό οι πολιτικο-στρατιωτικές επιλογές του Τιχομίρ, ο αφορισμός του Μιροσλάβ διευκόλυνε ακόμα περισσότερο την εποπτεία του από την τελευταία.¹⁸⁵

Ο θάνατος όμως του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού το 1180 θα άλλαζε για μια ακόμα φορά τα δεδομένα και θα καθυστερούσε το Στέφανο, πισωγυρίζοντάς τον στις προηγούμενες διεκδικήσεις του. Ελπίζοντας πιθανότατα να καλύψει το κενό που δημιουργήθηκε από το θάνατο του προστάτη και συμμάχου του, στα τρία επόμενα χρόνια ενίσχυσε τη συμμαχία με τον Μπέλα Γ΄ (περ. 1148- 23.4.1196, βασ. 4.3.1172-23.4.1196), γιο της Ευφροσύνης του Κιέβου και του Γκέζα Β΄ της Ουγγαρίας, διεκδικητή του θρόνου της Ουγγαρίας,¹⁸⁶ της περιοχής της Κροατίας αλλά και του Βυζαντίου, *όμηρο* στην αυλή του αποθανόντος Κομνηνού. Πιθανόν εκεί ο Στέφανος Νεμάνια είχε γνωριστεί με τον Μπέλα (σταλμένο για πολιτικούς λόγους από τον αδελφό του, 1164/5) επί Μανουήλ. Ως πλουσιότατος αρραβωνιαστικός της κόρης του αυτοκράτορα Μαρίας Κομνηνής και μετά τη γέννηση του Αλεξίου διαδόχου του Μανουήλ (1169) απλά ως σύζυγος της αδελφής της δεύτερης συζύγου του αυτοκράτορα,¹⁸⁷ ο έκπτωτος από την ουγγρική εξουσία Μπέλα είχε μαθητεύσει από το

Μαρίας στο Στον (Ston) στο Ναό του Αγίου Αποστόλου Πέτρου στον ποταμό Λιμ.

¹⁸⁵ Αντικαθιστώντας τα κενά εκκλησιαστικά κτήρια στην περιοχή Στον, βλ. J.V.A. Fine, (1994), σ. 20.

¹⁸⁶ Το 1164 και 1165 ο Μπέλα είχε ακολουθήσει τον Μανουήλ Α΄ στην εκστρατεία του ενάντια στην Ουγγαρία με σκοπό την ανακατάληψη της *πατρικής κληρονομιάς* του αλλά τελικά το 1165 οι περιοχές Κροατία, Δαλματία και Szerémség (Σίρμιο) ενσωματώθηκαν στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Όταν πέθανε άτεκνος ο αδελφός του, Στέφανος Γ΄ της Ουγγαρίας (1172), μπορούσε, ως κοντινός συγγενής του νεκρού βασιλιά και του βυζαντινού αυτοκράτορα, να διεκδικήσει τον ουγγρικό θρόνο με περισσότερες αξιώσεις από ό,τι ο έτερος αδελφός του πρίγκιπας Γκέζα.

¹⁸⁷ Το 1170 η σύζυγός του Agnes πήγε στην Κωνσταντινούπολη, δέκα χρόνια μετά την αιχμαλωσία του πατέρα της Raynald του Châtillon, πρώτου συζύγου της Κωνσταντής της Αντιόχειας (1127-1163), στη Βέροια (Aleppo) της Συρίας, από τον Maj al-Dīn της δυναστείας των Ζενγκιδών, μουσουλμάνο κυβερνήτη του εμίρη της περιοχής, βλ. Αλέξιος Γ. Κ. Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο Α΄ ό.π.*, σελ.114, 120, 133-6, 145. Λόγος της μεταφοράς της ήταν πιθανότατα η εξασφάλιση των διεκδικήσεων της μητέρας της επί του θρόνου της Αντιόχειας. Λίγα χρόνια πριν, στην Πόλη είχε σταλεί ως σύζυγος με την παρέμβαση των Αλέξιου Βρυέννιου Κομνηνού και Ιωάννη

1164 στο βυζαντινό τρόπο διεκδίκησης των πατρικών γαιών, τις οποίες θα διεύρυνε πλέον ως την Κροατία, Δαλματία και το *Szerémség* (=Σίρμιο). Η συμμαχία με τον Στέφανο Νεμάνια, μετά το θάνατο του Μανουήλ, προσέφερε πλέον στον Μπέλα τη δυνατότητα να τις διεκδικήσει ανεξάρτητα και πιο εντατικά, αφού είχε σίγουρα απογοητευτεί από το γάμο που του επιφύλαξε ο αυτοκράτορας, αποκλείοντάς τον από την αμεσότερη διεκδίκηση –αν όχι διαδοχή– του βυζαντινού θρόνου. Στη συμμαχία αυτή προστέθηκε και ο προαναφερθείς *μπάνος* της Βοσνίας Κούλιν, γαμπρός του Στέφανου, δημιουργώντας ένα δυνατό μέτωπο στο βορειο-δυτικό σύνορο της Βαλκανικής.

Η νέα συμμαχία σίγουρα ενισχύθηκε και από την πολιτική κατάσταση στο εσωτερικό του Βυζαντίου και ειδικότερα από τις εκεί διαμάχες για τη διαδοχή του Μανουήλ, όπως αυτές προέκυψαν από τις πολιτικο-στρατιωτικές κινήσεις του Ανδρόνικου Κομνηνού, διεκδικητή του θρόνου από το νόμιμο διάδοχο και ανιψιό του, Αλέξιο Β΄ Κομνηνό. Δύο στρατηγοί που κάλυπταν τα ΒΑ σύνορα της αυτοκρατορίας με τους Σέρβους, ο Αλέξιος Βρανάς και ο Ανδρόνικος Λαπαρδάς, κράτησαν διαφορετική στάση στο θέμα της διαδοχής στον αυτοκρατορικό θρόνο: Ο Βρανάς υποστήριζε το νέο αυτοκράτορα, ο Λαπαρδάς όχι, διαφωνία που οδήγησε τον τελευταίο σε αποχώρηση από την περιοχή μαζί με τα στρατεύματά του. Παρόλ' αυτά, η σερβο-ουγγρική συμμαχία Νεμάνια-Μπέλα κατάφερε με το Βρανά, χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες, να προωθηθεί στην Κοιλάδα του Μοράβα και να προελάσει έως τη Σόφια, αφού επιτέθηκε στην πορεία στο Βελιγράδι, Μπρανίτσεβο, Ραβνό και Νις, ενώ οι Ούγγροι αποσύρθηκαν, αφήνοντας τις δυνάμεις του Νεμάνια να συνεχίσουν μόνοι στα βουλγαρικά εδάφη, όπου σε δυο χρόνια θα ξέσπαγε η εξέγερση των αδελφών Ασέν.

Οι προσπάθειες επέκτασης συνεχίστηκαν το 1184 και 1185, όταν ο Μιροσλάβ και ο Στρατσιμίρ εκκίνησαν να ανακαταλάβουν τα νησιά της Αδριατικής Κόρκουρα Μέλαινα (Korčula) και Ίσσα (Vis), στο ύψος του Ντουμπρόβνικ και του Σπλιτ αντίστοιχα (σημ. Κροατία). Οι επιθέσεις τους επικεντρώθηκαν στα Δ του νησιού Κόρκουρα που ήταν από τα πιο εύφορα. Και τα δυο νησιά ήλεγχε η δημοκρατία της Βενετίας, η οποία κατάφερε, με τη συνεργασία της δημοκρατίας της Ραγούζα, να υπερασπιστεί τις κτήσεις της: Από την επίθεση ήδη του Μιροσλάβ, δημιούργησε προηγούμενο, υπογράφοντας συνθήκη ειρήνης με τον πρώτο επιτιθέμενο διεκδικητή του πριγκιπικού αξιώματος, αφού με τους ραγούζιους συμμάχους της κατέστρεψαν τελικά τους στόλους και των δυο διεκδικητών και συμμάχων τους (εναντίον του Στρατσιμίρ χρησιμοποιήθηκε ο στόλος της Διόκλειας).¹⁸⁸ Τη δεύτερη χρονιά (1185), ο νεο-εστεμμένος τότε Ισαάκιος Β΄ Άγγελος, γιος του Ανδρόνικου Κομνηνού, αντιπάλου του Αλέξιου Β΄ Κομνηνού, ο οποίος ήταν γιος και νόμιμος διάδοχος του

Καματερού η αδελφή της, από τον πρώτο γάμο της μητέρας της με τον Ραϊμόνδο του Πουατιέ, γνωστή ως Μαρία της Αντιόχειας (1145-1182) και ζούσε για δέκα σχεδόν χρόνια με τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό ως δεύτερη σύζυγός του (παντρεύτηκαν στις 24.12.1161 στην Αγία Σοφία από τους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, Αλεξάνδρειας και Αντιόχειας) μετά το θάνατο της αυτοκράτειρας Ειρήνης (Bertha του Sulzbach).

¹⁸⁸ Robin Harris, *Dubrovnik: A History*, London 2006, σελ. 37.

συμμάχου των Σέρβων Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, φαίνεται να προσπαθεί να επωφεληθεί από την αδυναμία που δημιουργήθηκε στη σερβική γη και δρομολογεί ανεπιτυχή αντεπίθεση στα εδάφη της, εξαιτίας κυρίως της παράλληλης βουλγαρικής εξέγερσης στο Δούναβη που αποπροσανατόλισε και ματαίωσε τις επιχειρήσεις του.

Αξίζει εδώ να σταθούμε στη σύμπτωση των αιτιών που οδηγούν στη σύγκρουση με το νέο αυτοκράτορα και της δεύτερης υπό εξέταση βαλκανικής δύναμης: Όπως και στην περίπτωση των αδελφών Ασέν, ο Στέφανος Νεμάνια διαφωνεί απόλυτα με τις πολιτικές του Ισαακίου Αγγέλου και αντεπιτίθεται στο όνομα της συμμαχίας του με τον τελευταίο Κομνηνό αυτοκράτορα προς υποστήριξη του διαδόχου και των κεκτημένων του. Ως προς τα γεγονότα που ακολουθούν, ο Στέφανος Νεμάνια ωφελήθηκε από την τεταμένη κατάσταση. Για να κατανοήσουμε τη σημασία της στρατηγικής του επιτυχίας, σε ό,τι αφορά αρχικά τις επιθέσεις των αδελφών του στα δυο νησιά της Αδριατικής, αξιοσημείωτη είναι η ιδιαιτερότητα του μεγαλύτερου νησιού, της Κόρκυρας Μέλαινας: Ήδη από τον πρώιμο μεσαίωνα, οι περισσότεροι κάτοικοί του ήταν ναρεντάνοι (ή αρεντανοί), σλάβοι παγανιστές πειρατές που κατοικούσαν κατά μήκος και ως την εκβολή του ποταμού Νερέτβα, περιοχή γνωστή ως *Παγανία*.¹⁸⁹ Οι ναρεντάνοι, με διοικητική οργάνωση ίδια με αυτή των Σέρβων (χωρίζονταν δηλαδή σε *ζουπανίες*) εκτός από δεινοί πειρατές ήταν πολύ γνωστοί κουρσάροι και διακινητές σκλάβων.¹⁹⁰ Για το 12^ο αιώνα που μας ενδιαφέρει εδώ, η δράση τους εκτεινόταν από τη Ζάρα ως τα νότια άκρα της σημερινής Κροατίας, με κέντρο την πόλη Omiš στις εκβολές του ποταμού Τσέτινα και επικεφαλής τη φυλή των Καϊί (σερβ. =φίδι). Τόσο επιτυχημένες υπήρξαν οι επιχειρήσεις τους που από το 1167 η δυτική πόλη Cattaro (σημ. Κότορ, Μαυροβούνιο) αναγκάστηκε να πληρώνει φόρο υποτελείας.¹⁹¹ Όπως έχουμε δει, η οικογένεια του Στέφανου συνεργαζόταν με τους Καϊί, άρα διασφάλιζε κραταιό σύμμαχο στα δυτικά της επικράτειάς του, ικανό να του προσφέρει έξοδο στην Αδριατική, ναυτική δύναμη, αλλά και χρήματα για τις επιχειρήσεις του (από το 1190 μάλιστα και η Ραγούζα θα πληρώνει φόρο υποτελείας στους Καϊί του Omiš). ίδια στρατηγική υπεροχή εντοπίζεται και στις

¹⁸⁹ *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, Gy. Moravcsik ed., Washington 1967, §29-36. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο σλαβικός θεός Svetovid (Vid) αντικαταστάθηκε από τον Άγιο Vitus, βλ. Arthur Evan, *Through Bosnia and Herzegovina on foot During the Insurrection, August and September 1875*, New York 2007, σελ. 363.

¹⁹⁰ Βλ. Ellen Churchill Semple, *Pirate Coasts of the Mediterranean*, *Geographical Review* 2, 2 (Aug.1916), σελ. 145 και *The Slavs*, *Catholic Encyclopedia*, N.Y. 1913: <http://www.burzanautike.com/povijest/neretljani-partizani-umijece-malog> Προσπ. 24.7.2014.

¹⁹¹ Το 1166, στη σχετική τελετή που διοργανώθηκε στην πόλη, συμμετείχαν ο Πρώτος του Αρβάνου (*prior Arbanensis*) Ανδρέας και ο επίσκοπος του Αρβάνου (*episcopus Arbanensis*) Λάζαρος, βλ. Lajos Thallóczy, Konstantin Jireček, Emil von Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, Ludovicus de Thälöczy, Constantinus Jireček, Emilianus de Sufflay, τ.1, A. Holzhausen, Vindobonae 1913, σελ. 31 και Skënder Anamali, Kristaq Prifti, *Historia e popullit shqiptarë katërvëllime*, Tiranë 2002, σελ. 197 και 215, όπου αναφέρεται ότι ένα χρόνο μετά (1167) ο Πάπας Αλέξανδρος Γ΄, σε επιστολή προς τον Λάζαρο, τον συγχαίρει που έστρεψε την επισκοπή στη ρωμαιοκαθολική πίστη και τον καλεί να αναγνωρίσει την αρχιεπισκοπή της Ραγούζα ως ανώτερη. Αν και γνωρίζουμε ότι οι αξιωματούχοι της περιοχής αντέδρασαν και παρότι η αμέσως μεταγενέστερη μνεία χρονολογείται είκοσι χρόνια μετά (1188), θεωρείται δεδομένο από τους περισσότερους ιστορικούς ότι η συγκεκριμένη επισκοπή πέρασε αμέσως στην άμεση εξάρτηση του Πάπα. Το τελευταίο δεν μπορεί να αποτελεί βέβαιη υπόθεση, κυρίως γιατί στα χρόνια που μεσολάβησαν ο συσχετισμός δυνάμεων είχε αλλάξει, σε βάρος των δυτικών δυνάμεων, οι οποίες, από παρόμοια θέση δεν θα μπορούσαν να πιέσουν τους τοπικούς αξιωματούχους (και το στρατό τους) να μεταστραφούν στο ρωμαιοκαθολικισμό.

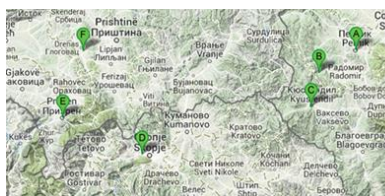
χερσαίες τους επιχειρήσεις. Η όχι τόσο τυχαία εξέγερση στο Μοράβα, μόνο βοήθησε το Στέφανο, αφού χάρη σ' αυτή και στη διάσπαση που προκάλεσε στις βυζαντινές δυνάμεις κατάφερε να επωφεληθεί, κατακτώντας τη Νις που κράτησε ως κέντρο δράσης του και τη συνοριακή περιοχή γύρω από τον ποταμό Τιμοκ (Тимочка Крајина, στο νοτιότερο σημείο της ο Ιωάννης Σκυλίτζης εντόπιζε τον 11^ο αιώνα «τὸν τόπον τῶν Σέρβων»),¹⁹² ενώ λεηλάτησε τις πόλεις Svrlijig, Ravno και Koželj.

Οι περιοχές που κατέκτησε και λεηλάτησε ο Στέφανος μετά την εξέγερση του Μοράβα.

1. Τιμοκ ποταμός, Α. Νις, C. Svrlijig, D. Ravno και E. Koželj

Από το νέο του κέντρο ο Στέφανος ξεκινά τις δια-συνοριακές διπλωματικές σχέσεις, εξελίσσοντας τη στρατηγική του στόχευση. Το 1188 στέλνει απεσταλμένους στην Νυρεμβέργη, πρωτεύουσα του Φρειδερίκου Μπαρμπαρόσα, προσκαλώντας τον να μείνει στη Νις στη διάρκεια της εκστρατείας του στους Αγίους τόπους (Γ' Σταυροφορία), μαζί με τον Berthold Andechs κόμη και δούκα της Μερανίας (δαλματική ακτογραμμή μέχρι και την

Οι βουλγαρικές θέσεις που κατέλαβε ο Στέφανος Νεμάνια, συνοδεία του Μπαρμπαρόσα
 Α. Pernik Β. Zemen C. Velbužd (δεν στάθηκε δυνατό να ταυτιστεί το Žitomisk) D. Στόβοι E. Πριζρένη F. Κόσοβο

Ίστρια). Πράγματι, οι δυνάμεις του Μπαρμπαρόσα έφτασαν στις 27.7.1189 στη Νις, επικράτεια των αδελφών Στέφανου και *συγχωρεμένου* (βλ. πιο πάνω σελ. 112) Στρατσιμίρ, οι οποίοι τον φιλοξένησαν. Γαμήλια συμφωνία ανάμεσα σε συγγενείς των επικεφαλής στρατηγών των δυο δυνάμεων, δηλαδή μεταξύ της κόρης του Berthold και του γιου του έτερου συγχωρεμένου Μιροσλάβ, θα ενδυνάμωνε τις σερβο-κροατικές σχέσεις. Ο στρατός του Στέφανου συνόδευσε

το στρατό υπό το σημαιοφόρο του Μπαρμπαρόσα έως την Πύλη του Τραϊανού, κοντά στη Σόφια. Έχοντας εξασφαλίσει την ειρήνη στις παράκτιες περιοχές κι ενώ ο Μπαρμπαρόσα διαπραγματευόταν στην Αδριανούπολη τη διάβασή του από τα βυζαντινά εδάφη, ο στρατός του Στέφανου, επεκτεινόμενος στη βυζαντινή ενδοχώρα, κατέλαβε ανενόχλητος τις θέσεις Πέρνικ, Ζέμεν, Βελμπάζντ, Ζιτομίσκ, Στόβοι (8 χλμ. Ν των Σκοπίων), Πριζρένη, και την υπόλοιπη περιοχή του Κοσόβου και των Μετοχιών.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι τα αποτελέσματα των επεκτατικών αυτών κινήσεων μας οδηγούν στο δυτικό άκρο της Χερσονήσου, στις απολήξεις βραχώδους και αρκετά στενού καναλιού της κοιμητείας Ντουμπρόβνικ-Νερέτβα,¹⁹³ όπου θα σχηματιστεί η δημοκρατία της Ραγούζα (αρχ. νησί Ραγούσιον, σημ. Ντουμπρόβνικ, Κροατία). Είκοσι σχεδόν χρόνια πριν το νησί Ραγούζιον είχε περάσει σε βενετική κυριαρχία (1205, μετά από επτά περίπου αιώνες βυζαντινής εποπτείας, στην οποία θα παραμείνει έως το 1358, οπότε τον

¹⁹² Scylitzae Ioannis Synopsis Historiarum, ό.π., 4.21

¹⁹³ Βλ. και Antun Ničetić, *Povijest dubrovačke luke*, Dubrovnik 1996.

έλεγχο αναλαμβάνουν οι Ούγγροι με τη συνθήκη ειρήνης του Ζάνταρ)¹⁹⁴ εδώ, εκτός από τη Μπελοσλάβα που συναντήσαμε στην περίπτωση της Βουλγαρίας (σελ. 91, 94), βρίσκει καταφύγιο το 1189 και η Ντεσισλάβα, ανιψιά του επαναπατρισθέντος συζύγου της αυτοκράτειρας Ζωής Πορφυρογέννητης, Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου. Η Ντεσισλάβα ήταν χήρα του τελευταίου κυβερνήτη της ανεξάρτητης Ζέτα, Mihailo I Vojislavljević (-1181) εστεμμένου (όχι απλά αναγνωρισμένου) το 1077 από τον Πάπα, στον οποίο είχε απευθυνθεί για τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας του από τη Βενετία, η οποία προσπαθούσε να διεισδύσει στην περιοχή, όπως είδαμε. Ο Πάπας που αφειδώς την εποχή εκείνη απένειμε τίτλους και αξιώματα, τον αναγνώρισε,¹⁹⁵ συμβάλλοντας στον κερματισμό της μικρής αυτής περιοχής και δημιουργώντας έναν επιπλέον εχθρό στα σύνορα του Στέφανου. Ως απόγονος της δυναστείας των απελευθερωτών της Ρασκίας από τη βυζαντινή κυριαρχία, ο σύζυγος της Ντεσισλάβα υπήρξε σύμμαχος των βυζαντινών στην καταστολή της αντι-βυζαντινής εξέγερσης των Βουλγάρων το 1072 στα Σκόπια, η οποία κατέληξε τελικά στη στέψη του απεσταλμένου γιου του Κωνσταντίνου Βόδιν ως *τσάρου Βουλγάρων* –όχι αυτοκράτορα, όπως συνήθως μεταφράζεται–, με το όνομα Πέτρος Γ'¹⁹⁶ (βλ. αναλυτικά πιο πάνω σελ. 101-104). Έχοντας διασφαλισμένους δεσμούς με τους Νορμανδούς, μέσω της νορμανδής μητέρας του, Jakvinta (Јаквинта ή Jaquinta) του Μπάρι, είδαμε ότι είχε σκοτωθεί προσπαθώντας να αποκρούσει την εκστρατεία του γεννήτορα της κυρίαρχης, με τις ευλογίες του Βυζαντίου, σερβικής δυναστείας, Στέφανου Νεμάνια, ενάντια στους κατακτητές της γενέτειράς του *Διόκλειας*. Η σερβική περίπτωση, που αναλυτικά εξετάζουμε εδώ, δείχνει έτσι ότι η κερματισμένη Διόκλεια που διεκδικούσε ο Βόδιν και εκτεινόταν από το Κότορ στα Δ, στον ποταμό Bojana στα Α και τις πηγές των ποταμών Ζέτα και Morača στα Β (σημ. Μαυροβούνιο), περικλείει πλέον τη *Ρασκία*, την οποία διεκδικούσε και κατέκτησε τελικά ο Στέφανος μετά το θάνατο του Μιχαίλο.¹⁹⁷

Το ίδιο έτος λοιπόν που αναλαμβάνει η Ντεσισλάβα στη Ραγούζα (1189), το καθεστώς των δύο περιοχών αλλάζει, καθώς η Ρασκία ενσωματώνει την περιοχή της Διόκλειας, ως μοναρχική ιδιοκτησία της *Σερβίας*. Ως τέτοια, η τελευταία αναφέρεται στο εξής συνήθως με τη βενετική ονομασία της, δηλαδή *Ζέτα*, φανερώνοντάς μας έτσι το πολυδιάστατο ονομασιών και οροθεσιών των εν λόγω περιοχών και των εποπτών τους (αναγνωρισμένων ή διεκδικητών/ δυτική δύναμη ή βυζαντινή), λόγω των αλληπάλληλων κήσεων ή διεκδικήσεων

¹⁹⁴ Robin Harris, *Dubrovnik*, ό.π., σελ. 289.

¹⁹⁵ Dragana Lazarević, *The Invention of the Balkan Identities: Finding the Founding Fathers and the Myths of Origin- The Montenegrin Case*, Софија Божић γεν. εποπτ., *Историја и географија: сусрети и прожимања: History and geography: meetings and permeations*, Београд 2014, σελ. 434.

¹⁹⁶ Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, ό.π., σελ. 142.

¹⁹⁷ Οι διαφορές ανάμεσα στις δυο περιοχές, παρότι αδιάφορες ως προς το τελικό μέγεθος της επικράτειας, εμφανίζουν διαφοροποίηση στα γεωγραφικά χαρακτηριστικά της τελευταίας, η οποία εμπεριέχεται στην ονοματοθεσία της περιοχής, παρότι η προέλευσή της διαφεύγει συνήθως της προσοχής: Ο όρος *Ρασκία* (και άλλοι όροι όπως *Servia*, *Slavonia*) απαντά κυρίως σε δυτικο-ευρωπαϊκές πηγές από το 12^ο αιώνα κ.ε. και παίρνει το όνομά της από το πιο σημαντικό φρούριο της εποχής τη Ρας (ή Άρσα), η οποία επρόκειτο να αποτελέσει σημαντικότατο κέντρο αφότου ιδρυθεί εκεί η έδρα της πρώτης σερβικής αρχιεπισκοπής (*Raška episkopija*).

σε βάθος χρόνου. Η άποψή μας ότι το προβάδισμα, όπως το περιγράφουμε έως εδώ, δεν αλλάζει ουσιαστικά για το Στέφανο, παρά μόνο προστίθεται σε αυτό για λίγο καιρό ένα πρόβλημα, ενισχύεται και από το γεγονός ότι, ως επικύρωση και διασφάλιση της εκτεταμένης κυριαρχίας του και των συμμάχων του, επιβάλλεται και στη Ραγούζα φόρος υποτελείας, τον οποίο ήταν υποχρεωμένη να καταβάλει στην πόλη Οπιš που ελεγχόταν, όπως είδαμε, από τις πειρατικές οικογένειες των Ναρεντάνων και Καϊί, συμμαχικές του Στέφανου μέσω των συγγενών-συμμάχων του. Σε αντιστάθμισμα του φόρου, οι έμποροι της περιοχής είχαν το δικαίωμα από το 1186 να εμπορεύονται ελεύθερα με τους σέρβους συμμάχους του Νεμάνια (είχε συνάψει και γαμήλια συμμαχία με τον κόμη της περιοχής) και την παράκτια ζώνη, γεγονός που δείχνει παράλληλα με τις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις. Συνοψίζοντας τις νέες εξελίξεις στο ήδη διευρυμένο μας πλαίσιο, αξιοσημείωτη είναι η τοποθέτηση της Ντεσισλάβα στη Ραγούζα ως πρώτης ένδειξης της πολιτικής που θα ακολουθήσουν οι σέρβοι ηγεμόνες στους επόμενους αιώνες και ειδικότερα τη μέριμνα προς τις χήρες τοπικών ηγεμόνων και, πιο συγκεκριμένα, στην αναγνώρισή τους ως διαδόχων στην εξουσία των νεκρών συζύγων τους, η οποία μάλιστα θα θεσμοθετηθεί (βλ. σερβικούς Νομοκάνονες).

Τα προνόμια ελεύθερης πλεύσης και εμπορίας επεκτείνονται και στα βυζαντινά εδάφη λίγο αργότερα, το 1191, με απόφαση του Ισαάκιου Β΄ Άγγελου, δείγμα των καλών σχέσεων με την κυρίαρχη δυναστεία της σερβικής γης. Το γεγονός που οδήγησε σε αυτές ήταν ο γάμος που δρομολογήθηκε μεταξύ της ανιψιάς του από τον αδελφό και συνδιοκδικητή της εξουσίας του (έλειπε τότε στην Άκρα) Ευδοκίας Αγγελίνας και του ομώνυμου γιου του Στέφανου Νεμάνια. Η Ευδοκία, σύμφωνα με το Νικήτα Χωνιάτη, μετά το γάμο της με το Στέφανο Νεμάνιτς έγινε *κληρούχος της πατρικής σατραπίας* του, η οποία παρέμεινε υπό την επισκοπή της Ρας (με τη σειρά της υπό την βυζαντινή αρχιεπισκοπή Αχρίδας).¹⁹⁸ Όπως φαίνεται από την εξέλιξη των γεγονότων, ο Αλέξιος επωφελήθηκε από την επιλογή του αδελφού του και επέδραμε στα βόρεια των κτήσεων της οικογένειας του Νεμάνια την άνοιξη του 1191, ένα χρόνο μετά το θάνατο του αδελφού του πρεσβύτερου Στέφανου (1190). Ο στρατός τους υπέστη ολοκληρωτική ήττα και αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Ο νικηφόρος βυζαντινός στρατός επέδραμε και στις κτήσεις του Στέφανου, καταστρέφοντας ό,τι αυτός είχε χτίσει εκεί (*Αυλή του Στέφανου* στην Kuršumlja, με τις προαναφερθείσες (σελ. 112) μονές Αγίου Νικολάου και Θεομήτορος). Έχοντας ακόμα το τακτικό πλεονέκτημα των στενών ορεινών περασμάτων όπου είχε αποτραβηχτεί, ο σερβικός στρατός ανταπάντησε με νέες επιδρομές. Ο Ισαάκιος στράφηκε τότε στις σχέσεις που προέκυπταν από το γάμο της αδελφής του Θεοδώρας με τον ιταλό μαρκήσιο Κονράνδο Μομφερατικό και από το δικό του με τη Μαργαρίτα της Ουγγαρίας, κόρη του Μπέλα Γ΄. Πιθανότατα για να διαχωρίσει τους Βούλγαρους εξεγερμένους από τους Σέρβους, ο βυζαντινός αυτοκράτορας κατάφερε να

¹⁹⁸ Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*, ό.π., σελ. 704, στ. 4-6: «*υἱός Στέφανος κληροῦχος τῆς πατρῶας σατραπείας τὴν Εὐδοκίαν δεικνύς*». Για τη Ρας βλ. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, ό.π., σελ. 222.

διατηρήσει υπό τον έλεγχο του τις πόλεις Νις και Ρανπο, ενώ ο Στέφανος διατήρησε τη Ζέτα, το Κόσοβο με τη Lipljan, τα Μετόχια έως την Πριζρένη και το Arbanass Pilot.¹⁹⁹

Οι πρώτοι Νεμανίδες επίγονοι και η αθωνική μονή Χιλανδαρίου

Οι παραπάνω συγκρούσεις στη γη του πρεσβύτερου Στέφανου θα έχουν καταλυτικές συνέπειες σε σχέση με σερβικές πολιτικο-ιδεολογικές επιλογές των επόμενων χρόνων. Πρώτη ένδειξη αυτών αποτελεί το γεγονός ότι το 1192 ο Ράστικο, μικρότερος γιος του Στέφανου, αναγκάζεται να τραπεί σε φυγή εξαιτίας εισβολής στα Β σύνορα της επικράτειάς του, όπου επιχειρούσε από ξηράς ο Μπέλα της Ουγγαρίας, πρώην σύμμαχος του πατέρα του και νυν του Ισαάκιου, και από θαλάσσης στο Ζάνταρ ο νέος σύμμαχος του τελευταίου, Ερρίκος Δάνδολο.²⁰⁰ Αναγκάστηκε τότε να εγκαταλείψει το μοναστήρι του στο Στον (σημ. Κροατία, νότια του ισθμού Pelejšac, στη δαλματική επικράτεια τότε της Ντεσισλάβα, γνωστό και σήμερα για τις αλυκές του) και να ζητήσει καταφύγιο στον Άθωνα, ακολουθώντας –καθόλου τυχαία, δεδομένων των βυζαντινών σχέσεων και βουλγαρικών αντιπαλοτήτων της εποχής– Ρώσο μοναχό και λαμβάνοντας την κουρά στη μονή των Ρώσων.²⁰¹ Εκεί, μετά από σημαντική δωρεά στη μονή Παντελεήμονος, εκάρη μοναχός με το όνομα Σάββας –ένδειξη των επιρροών του, αφού το μοναστικό του όνομα παραπέμπει στους ομώνυμους αγίους καππαδοκικής και γοτθικής καταγωγής.²⁰² Από εκεί ο Σάββας έσπευσε στη μονή Βατοπεδίου. Η απόφασή του να μονάσει προκάλεσε μεγάλη λύπη στον πατέρα του, ο οποίος λέγεται ότι προσπάθησε επανειλημμένα με απεσταλμένους να τον αποτρέψει να μονάσει.²⁰³

Τη θέση του Ράστικο πήρε ο Τολjen, ανιψιός του Στέφανου και γιος του Μιροσλάβ, ο οποίος έγινε πρίγκιπας Ζαχλουμίου, όπου ίδρυσε δικό του κλάδο της δυναστείας –γεγονός που δείχνει την προσπάθεια του Ισαάκιου να διασπάσει άμεσα τις δυνάμεις του Στεφάνου και των διαδόχων του στην περιοχή. Η νεο-σχηματισθείσα Ρασκία βρισκόταν σε κίνδυνο. Με άμεση στρατιωτική κινητοποίηση, ο συνονόματος γιος του ώθησε τους Ούγγρους πέρα από τα Β σύνορά του (1193). Δυο χρόνια μετά, το 1195, ο πεθερός του, Αλέξιος Γ΄ Άγγελος (περ. 1153- Νίκαια 1211, αυτ. 1195-1203), ανεβαίνει στο θρόνο, έχοντας αιχμαλωτίσει, καθαιρέσει

¹⁹⁹ T. E. Gregory, *A History of Byzantium*, Oxford 2005, σελ. 310 και P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, ό.π., σελ. 301.

²⁰⁰ F. Makk, *The Árpáds and the Comneni*, ό.π., σελ. 120.

²⁰¹ Κύριλλος Παυλικιάνωφ, Οι σλάβοι στην Αθωνική Μονή του Αγίου Παντελεήμονος, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 9 (1999), σελ. 265.

²⁰² Πρόκειται για τον Άγιο Σάββα τον Ηγιασμένο (439-532), καππαδόκη μοναχό, ιερέα και ερημίτη ασκητή που έζησε στην Ιερουσαλήμ και τον Άγιο Σάββα τον Γότθο ή Στρατηλάτη (214-275), ρωμαίο στρατηγό γοτθικής καταγωγής επί Αυρηλιανού που μαρτύρησε μαζί με 70 ακόμα στρατιώτες, H. Delehaye, *Saints of Thrace et de Mesie*, *Analecta Bollandiana* XXXI (1912), σελ. 161-300, *Passio S. Sabae*, σελ. 20-221, Peter Heather, John Matthews, *Goths in the Fourth Century*, Liverpool, 1991, σελ. 102-113: *Passion of St. Saba the Goth*, with commentary. Σχετικά με τη λατρεία του τελευταίου, αξίζει να σημειωθεί ότι στα τέλη του 12^{ου} αι. εικονογραφείται στη Ρωσία, στο ναό του Αγίου Γεωργίου στη Staraya Ladoga, Β. Д. Сарабьянов, *Георгиевская церковь в Старой Ладозе*, Северный паломник, Москва 2003, σελ. 51. Για τους πρώιμους αγίους και μάρτυρες στα Βαλκάνια, βλ. Elena Gkartzonika, *Martyrs and their Holi Loci in the Balkan Peninsula: A Preliminary Historical-Geographical Approach*, Miša Rakocija ed., *НИИШ И ВИЗАНТИЈА, Зборник Радова VII* (2008), σελ. 129-140.

²⁰³ Βλ. Đuro Šurmin, *Povjest književnosti hrvatske i srpske*, Zagreb 1898, σελ. 229 και A. P. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom*, ό.π., σελ. 218.

και τυφλώσει τον ετεροθαλή αδελφό του, αποστερώντας του έτσι τη δυνατότητα επιστροφής στην εξουσία. Τη χρονιά αυτή, σίγουρα εξαιτίας και της συγκυρίας που μόλις αναφέραμε, δηλαδή της ανάρρησης του Αλεξίου στο βυζαντινό θρόνο, ο πρεσβύτερος Στέφανος με την έγκριση πιθανότατα του νέου βυζαντινού αυτοκράτορα, παραδίδει την περιοχή της Ζέτας με το Trebinje (λίγο αργότερα υπό την παπική αρχιεπισκοπή της Ραγούζα), το Hvosno και την πρωτεύουσά του Toplica στον απόλυτο έλεγχο του μεγαλύτερου γιου του Βουκάν.

Μέχρι τότε, ο μοναχός πλέον Σάββας εντατικοποιούσε σταδιακά τις προσπάθειες ανέλιξής του. Έτσι, τη χρονιά που ο πεθερός του αδελφού του γίνεται αυτοκράτορας (1195), συγγράφει το *Τυπικό των Καρυών*, κανονιστική πράξη θα μπορούσαμε να πούμε τόσο της δικής του ζωής ως μοναχού όσο και της ζωής των σέρβων μοναχών στον Άθωνα. Οι Καρυές, πρωτεύουσα του Αγίου Όρους όπου βρισκόταν η αντιπροσωπεία των μονών του, αποτελούσαν την καρδιά της Αθωνικής Χερσονήσου ήδη από το 10^ο αιώνα. Σημαντική όψη της ζωής τους αποτέλεσε έκτοτε η αγορά και τα εργαστήρια, όλα με σπουδαία κίνηση, που συχνά δημιουργούσε περίπλοκα ζητήματα, η επίλυση των οποίων απαιτούσε ακόμη και την παρέμβαση του οικουμενικού πατριαρχείου. Κεντρικός ναός των Καρυών είναι μέχρι σήμερα ο αρχαιότερος σωζόμενος καθεδρικός του Αγίου Όρους, το *Πρωτάτο*, αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου, γνωστός για τα κειμήλια που φιλοξενεί. Ο ηγούμενος της Λαύρας των Καρυών κατείχε τον τίτλο του *Πρώτου της Συνάξεως των Γερόντων*.

Από τα Τυπικά που κατά καιρούς γράφτηκαν γι' αυτό, σχετικό με τη σερβική ιστορία είναι το Γ' που ακύρωσε τα δύο προηγούμενα: Το 1045 είχε συνταχθεί το Β' Τυπικό, υπογεγραμμένο από τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο (1042-1054), με σκοπό την επαναφορά σε ισχύ όσων *αθετήθηκαν* από το Α' Τυπικό, συνταγμένο από τον ηγούμενο της Μονής Στουδίου, Ευθύμιο (972).²⁰⁴ Για τη μοναστική κοινότητα ο Σάββας θα γράψει νέο *Τυπικό* το 1195, απόφαση ρηξικέλευθη για την εποχή, δεδομένου ότι πρόκειται για σλάβο μοναχό-έκπτωτο τοπικό ηγεμόνα, που δεν έχει ασκήσει κανενός είδους εξουσία. Σε αρκετά ευνοϊκό περιβάλλον διοικητικής αυτονομίας, ο ιδιαίτερα *προνομιούχος* Σάββας συντάσσει Τυπικό (Карејски типик) στο οποίο σκοπεύει να συμπεριλάβει και σλαβική μονή στις Καρυές. Είναι ενδιαφέρον ότι, μαζί με τους ακολουθητέους κανόνες και το τελετουργικό, αναφέρονται και οι εργασίες που ο ίδιος έκανε στη Μονή της Θεοτόκου (подигох манастир свети, дом

²⁰⁴ Στο Β' Τυπικό ο *Πρώτος* αναγνωρίζεται ως ο *Προκαθεζόμενος* των συνάξεων, ενώ παράλληλα με τη σύναξη των γερόντων λειτουργεί η μικρή σύναξη διαρκείας, *Επιστασία*. Έτσι, με τη βοήθεια του πατριάρχη, ο Κωνσταντίνος ρύθμισε εκτός από την εσωτερική διακυβέρνηση των μονών και τη διαχείριση των ακινήτων και την εμπορική δραστηριότητά τους. Μετατρέποντας ένα εκκλησιαστικό έγγραφο που διευθετούσε πολιτικά και οικονομικά ζητήματα (Α' Τυπικό) σε κοσμικό-αυτοκρατορικό που αφορούσε εκκλησιαστικά και μοναστικά διοικητικά θέματα (Β' Τυπικό), ο Κωνσταντίνος Μονομάχος, κουνιάδος της Άννας Κομνηνής, ανοίγει το δρόμο στους μελλοντικούς άρρενες –εκείνος απέκλεισε τις γυναίκες από τον Άθω– ηγέτες των ορθόδοξων εξουσιών, να παρεμβαίνουν ρυθμιστικά στα ζητήματα του Αγίου Όρους, προνόμιο του οποίου, όπως είδαμε πιο πάνω και θα δούμε και στη συνέχεια, δεν άργησαν να κάνουν χρήση όλοι οι επόμενοι, νόμμοι ή μη, διάδοχοι ή διεκδικητές του αυτοκρατορικού θρόνου –η περίπτωση του Αλέξιου Κομνηνού. Εκτενής λίστα: Δ. Παπαχρυσάνθου, *Ο Αθωνικός Μοναχισμός Αρχές και Οργάνωση*, Αθήνα 2005. Και Ν. Σβορώνος, *Η σημασία της ίδρυσης του Αγίου Όρους για την ανάπτυξη του ελλαδικού χώρου*, Αγιον Όρος, Αθήνα 2008 και του ίδιου, *Το Αγιον Όρος, Μακεδονία 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1992, σελ.370-371.

пресвете Владичице наше Богородице, Приснодеве Марије)²⁰⁵ αλλά και στην αγία κοινότητά της (светога општежитија). Συγκεκριμένα αναφέρει ότι έχτισε στις Καρνές κελιά όσα χρειάζονται για τον ίδιο και για τους αδελφούς του, όταν αυτοί έρθουν (и ћелије ми довољне у Карејама, где да пребивају игуман и сва братија када долазе), ενώ στο όρος με τις καρυδιές έχτισε κλίνες για να μένουν δύο ή τρία άτομα (за стан двојици или тројици). Θεσμοθετεί επίσης κανείς –ούτε ο Πρώτος– να μην έχει αρμοδιότητα σε αυτό το τμήμα: ούτε ηγούμενος μοναστηριού, ούτε κανείς άλλος από τους αδελφούς δικαιούται να ενοχλήσει κανέναν από όσους διαβιούν στα κελιά του Αγίου Σάββα (ни прот нема власти над том ћелијом, ни игуман светога нашег манастира, нити ко други од братије да не узнемирава онога који живи у овој ћелији светог Саве).

Ός προς τα αγαθά και την περιουσία της μονής είναι εξίσου αναλυτικός: Από ό,τι βρίσκεται στα κελιά (κρασί, φρούτα κ.ά.) κανείς ηγούμενος άλλης μονής (нити игуман другима) δεν μπορεί να λάβει τίποτα. Το Τυπικό προβλέπει μάλιστα στο τέλος την τιμωρία όποιου κλέψει οτιδήποτε (βιβλία, εικόνες ή άλλα αγαθά): Θα είναι καταραμένος και αλυσοδεμένος (нека буде проклет и завезан) από τους «Πατέρα, Υίο και Άγιο Πνεύμα και από εμένα τον αμαρτωλό» (Όца и Сина и Светога Духа, и од мене грешног), ενώ δεν θα συγχωρεθεί (да не буде опроштен, αυτολεξεί: να μην του δοθεί χάρη) ούτε σε αυτόν ούτε στον άλλο κόσμο. Η τιμωρία οποιουδήποτε προσπαθήσει να βλάψει τη Μονή ή να δημιουργήσει εμπόδια στην εύρυθμη λειτουργία της αναδεικνύεται ως η κυριότερη μέριμνα του Τυπικού, σύμφωνα πάντα με τα γραφόμενα, τα υπογεγραμμένα από τον ίδιο (Због тога писах и потписах овај свој рукопис).

Μεταξύ αυτών, κανονικοποιεί αναλυτικά κάθε λειτουργικό/ διοικητικό θέμα που θα μπορούσε να απασχολήσει τη Μονή: Εάν κάποιος θέλει να τον μνημονεύσουν, πρέπει να δώσει στη μονή 60 λίτρα λάδι και κεριά. Επιπλέον, μπορεί να δώσει οτιδήποτε άλλο θελήσει στον ηγούμενο και στους αδελφούς του (А о свему другоме на вољу остављам игуману и свој братији). Μετά το θάνατό του, οι μοναχοί μπορούν να παραμείνουν για ολόκληρη τη ζωή τους, χωρίς να αντικατασταθούν ή να αλλαχθούν από κανένα (Јер онај кога ја оставим после смрти своје у тој ћелији, он да пребива до краја живота својега незамењен ни од кога). Με аφορμή την αναφορά στη μετά το θάνατό του εποχή, ο Σάββας τονίζει ιδιαίτερα την ανάγκη να εκλεγεί άμεσα και ομόφωνα ο αντικαταστάτης του, κάποιος θεοφοβούμενος, κατάλληλος και ικανός (бирају мужа богабојажљива, који је подобан), σύμφωνα με το δίκαιο που προκύπτει από το κανόνα (правило) του. Την επιλογή θα επικυρώσουν ο ηγούμενος της Ιεράς Μονής και όλοι οι αδελφοί (се скупе игуман светога тога манастира и сва братија) ή, εάν αποσταλεί (се шаље) άλλος ηγούμενος ή κάποιος που έχει υπηρετήσει στον Άθωνα (као игуман, или неко други од оних што су служили у месту томе

²⁰⁵ Вл. Поровић, *Списи св. Саве*, Београд, Сремски Карловци 1928, σελ. 5-13 και *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаного*, Л. Мирковић мтφр., Београд 1939, σελ. 29-34.

светоме), θα μπορεί να έχει τις ελευθερίες και την εξουσία (сваку слободу и власт) όπως προαναφέρθηκαν και κανένας άλλος ηγούμενος ή μονή δεν θα έχει καμία εξουσία πάνω στα κελιά του (да нема никоме власти над ћелијом том). Καμία δωροδοκία σε αυτά δεν πρέπει να γίνεται δεκτή (за мито да се не поставља), καθώς κάτι τέτοιο θα ήταν *ανάξιο των πνευματικών κανόνων* (недостојан правила духовног). Όλοι οι κανόνες της μονής ορίζονται από τον Σάββα ως *αμετάβλητοι* (да буде непроменљив), ενώ εξαιρούνται από αυτούς οι ασθενείς, οπότε οι συνθήκες θα ορίσουν την εφαρμογή τους που όμως δεν μπορεί παρά να είναι ανάλογη των δυνατοτήτων της (колико снага може). Όπως παρατηρούμε, ο Σάββας συνθέτει και αναδεικνύει χαρακτηριστικά *προσωποπαγούς* εξουσίας, την οποία σχεδιάζει να ασκήσει βασισμένος σε *αμετάβλητους* κανόνες σε ένα *ανεξάρτητο* χώρο, ακολουθώντας πιστά τα βυζαντινά πρότυπα.

Το συμβούλιο του Στέφανου Νεμάνια.
Τοιχογραφία από τον σταυρόσχημο θόλο της Μονής των Στηλών του Αγ. Γεωργίου, όπου απεικονίζονται ο Στέφανος Νεμάνια με τον Στέφανο Πρωτόστεπτο και άγνωστο (αρχι)επίσκοπο.

Πηγή: www.srpskoblago.org

Ενώ ο Σάββας προετοιμάζει το έδαφος για την άφιξη των συγγενών του στον Άθω, ο πατέρας του συγκαλεί συμβούλιο στη Ρας την ημέρα του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου το 1196. Κατά τη διάρκειά της απεκδύθηκε επισήμως της εξουσίας του, *κληροδοτώντας* μάλιστα όλες τις κτήσεις του στο γιο του Στέφανο· ο ορίζοντας εξέλιξης του τελευταίου φαινόταν αρκετά υποσχόμενος, αρχής γενομένης από το *στεφανηφόρο* του όνομα –το οποίο έμελε στη σερβική ιστορία να τον σφραγίσει ως τον επίσημο πρώτο εστεμμένο, μετά το γάμο του με τη βυζαντινή πριγκίπισσα Ευδοκία (Првовенчани =Πρωτόστεπτος/*primus coronatus*: πρόκειται για νεολογισμό του 1196, δηλαδή του επόμενου έτους μετά την ανάρρηση του πεθερού του στην εξουσία, στον οποίο συμφύρονται δυο σημασίες του *венчани* ως *εστεμμένον* αλλά και ως *ύπανδρον*).²⁰⁶ Αξιοσημείωτο είναι ότι το συμβούλιο αυτό διαφέρει σημαντικά από προηγούμενο, στο οποίο διευθετήθηκαν οι διαφωνίες του πρεσβύτερου Στέφανου με τον Τιχομίρ (βλ. σελ. 108): Εικονική αποτύπωσή του παρουσία άγνωστου (αρχι)επισκόπου διασώζεται στο θόλο της Μονής των Στηλών του Αγίου Γεωργίου, ως το παλαιότερο μάλιστα από σειρά συμβουλίων και συνόδων που εικονογραφούνται δίπλα του.

Σ' αυτή τη συνάφεια, αξίζει να σταθούμε και στις διαδικασίες του συγκεκριμένου συμβουλίου για δυο επιπλέον λόγους: Για τις αλλαγές που επιφέρει στην πρώτη διαδοχή στη σερβική εξουσία των Νεμανιδών (όχι όμως στο σύνολο των οικογενειών της Ρασκίας) αλλά και για τον τρόπο με τον οποίο τις επιβάλλει. Αρχικά παρατηρούμε ότι ο «Μέγας Ζουπάνος»

²⁰⁶ Βλ. Fr. Miklosich, *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Vindobonae 1862-1865, σελ. 713. Σερβ. venac =στεφάνι, venčanje =γαμήλια ευλογία, L. Cahen, *Serbian-English and English Serbian Pocket Dictionary*, London 1920, σελ. 9. Ρωσ. Венец/-ца =στέμμα στέφνης και γάμου, венчать =στέφω-παντρεύω, *Oxford Russian Dictionary Revised with Editions*, Oxford 2000, σελ. 38.

Στέφανος, επιλέγει να μην ακολουθήσει το σερβικό δίκαιο διαδοχής σύμφωνα με την *αρχαιότητα*. Την ίδια στιγμή όμως και παρά τις επαφές και τη συγγενεία του με τους βυζαντινούς δεν ακολουθεί ούτε την *πρωτογένεια*. Και οι δυο του επιλογές φαίνονται αρκετά αναμενόμενες: Αρχικά, ο Στέφανος, στη συγκεκριμένη συγκυρία, δεν θα μπορούσε να παραχωρήσει τις διευρυμένες του κτήσεις και τις συμμαχίες που αυτές του εξασφάλιζαν στους υπόλοιπους, ομόφυλους του ζουπάνους-ηγεμόνες τόπων, ακόμα και αν κάποιοι από αυτούς είναι συγγενείς δεύτερου (και πλέον) βαθμού. Οι λόγοι γι' αυτή του την απροθυμία ήταν πολλοί, αρχικά προσωπικοί, επαυξημένοι από το γεγονός ότι οι αλλαγές που επέφεραν οι εκστρατείες των Δυτικών και οι βυζαντινές δυναστικές έριδες είχαν ήδη μεταβάλει άρδην, μέσα σε έναν αιώνα, τους τίτλους και την –πραγματική ή επιθυμητή– διαστρωμάτωση και διάχυση των εξουσιών στην περιοχή καθώς και τις συμμαχίες εντός και των οικογενειών ακόμα (μπορεί κάποιοι να ήταν συγγενείς, αλλά δεν ήταν και σύμμαχοι, όπως αρκετές φορές είδαμε πιο πάνω). Στη συγκεκριμένη συγκυρία, οι επιδιώξεις αποκτούσαν υλική υπόσταση και μέσω νέων και εντελώς ανόμοιων μεταξύ τους παραγόντων όπως η θρησκεία, η εξάρτηση από μια άλλη, ανώτερη, παρότι διασπασμένη, εξουσία και εν συνεχεία, όπως μόλις είδαμε, οι γάμοι που επέφεραν γρηγορότερα τις επιθυμητές πολιτικές συμμαχίες. Στο πλαίσιο αυτό, δεν μπορούμε παρά να αναφέρουμε το σημαντικότερο λόγο, δηλαδή ότι ο Στέφανος δεν μπορούσε να αποφασίσει μόνος του για οποιαδήποτε εξέλιξη: Έπρεπε να δράσει σε συνεννόηση με το βυζαντινό αυτοκράτορα, με την αποδοχή των υπόλοιπων συμμαχικών του τοπικών δυνάμεων (φίλοι/συγγενείς ζουπάνοι) αλλά και με την έγκριση της αρχιεπισκοπής Αχρίδος στην οποία υπαγόταν –αφού **α.** η διαδοχή στη σερβική εξουσία είχε πλέον στοιχεία από δυο διαφορετικά συστήματα και **β.** η οικογένεια του Στέφανου διατηρούσε συγγενικές σχέσεις με το βυζαντινό αυτοκρατορικό θρόνο.

Με διαμοιρασμένη την εξουσία που είχε αποκτήσει σε πλήρη συμφωνία με το βυζαντινό αυτοκράτορα, ο πρεσβύτερος Στέφανος έλαβε τελικά το μοναστικό σχήμα μαζί με τη γυναίκα του Άννα, στο ναό των Αγίων Πέτρου και Παύλου στη Ρας, όπου είχαν παντρευτεί χρόνια πριν. Η Άννα έλαβε το μοναστικό όνομα Αναστασία, προς τιμήν της Αγίας Φαρμακολύτριάς Μεγαλομάρτυρος Αναστασίας του Σιρμίου,²⁰⁷ και αποσύρθηκε στη Μονή της Θεομήτορος στην Kuršumlja. Ο Στέφανος εκάρη μοναχός με το όνομα Συμεών στη μονή Στουντένιτσα (Студеница, σύμπλεγμα με ναό του βασιλιά, της Παρθένου και του Αγίου Νικολάου)· αντίθετα ωστόσο με την αρχική απόφασή του να παραμείνει σε σερβικό έδαφος, οι πολιτικές εξελίξεις οδηγούν κι εκείνον στη μοναστική ζωή. Έτσι, η άποψη του γιου του-μοναχού Σάββα για το λόγο που προκάλεσε την φυγή του από τα εδάφη του, παρότι θεολογικά αιτιολογημένη, δεν μπορεί να εξηγήσει ικανοποιητικά το ερώτημα που προκύπτει σχετικά με την αιτία, αφού η δική του επίμονη έκκληση δεν φέρνει αποτέλεσμα παρά μετά από χρόνια.

²⁰⁷ Βλ. Philip Smith Anastasia, William Smith επιμ., *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, 1, Boston 1867, σελ. 158.

Ο πρεσβύτερος Στέφανος δεν δείχνει όμως να ανταποκρίνεται στην επίμονη έκκληση του γιου του αλλά κάνει λόγο για *ζαφνική* απόφαση να μονάσει στο Άγιο Όρος, για κάποια αιτία/«αμαρτία» που αποσιωπά στο ιδρυτικό έγγραφο της μονής Χιλανδαρίου (1198/ αρχές 1999), θέλοντας μάλλον να φανεί ότι η απόφασή του να καρεί μοναχός προέκυψε αναπάντεχα από θεϊκή έμπνευση.²⁰⁸ Το ερώτημα λοιπόν χρειάζεται να αναδιατυπωθεί: Σε ποια συγκυρία ο Στέφανος Νεμάνια αποφάσισε να φύγει από την επικράτειά του, *χωρίς να έχει κτήματα* όπως το προσωνόμιό του «Νεεμάν» δηλώνει, αλλά και μη απολαμβάνοντας αποδοχής στη γη που μέχρι πρότινος συνένωσε υπό την εξουσία του, εξαιτίας κάποιας «αμαρτίας»; Για να ανιχνεύσουμε την αιτία που τον ώθησε στον Άθω, πρέπει να ελέγξουμε τις ευρύτερες αλλαγές που παρατηρούνται στο εσωτερικό της οικογένειάς του, εκτός των πεδίων μαχών πλέον, στο πλαίσιο αναγκαίων διπλωματικών αποφάσεων που υπαγόρευαν συγκεκριμένες εξελίξεις.

Αναλογιζόμενοι τα γεγονότα εκείνων των χρόνων, συμπεραίνουμε ότι η στιγμή της αναχώρησης του Στέφανου Νεμάνια για τον Άθω συμπίπτει χρονικά με τη διαφωνία του γιου του Στέφανου Νεμάνιτς και της συζύγου του Ευδοκίας Αγγελίνας. Η γνωστή αναλυτική μνεία στη διήγηση του Νικήτα Χωνιάτη, θέλει τους νιόπαντρους, μετά τον Ιούνιο 1198, να κατηγορεί ο ένας τον άλλο για μοιχεία.²⁰⁹ Παρότι η ταπεινωτική αποπομπή της Ευδοκίας από τη *Ράσκα* και οι μετά το γάμο περιπέτειές της ως «μοιχεύουσας» έχει απασχολήσει αρκετά τη βιβλιογραφία,²¹⁰ το ίδιο δεν συμβαίνει με τις κατοπινές επιλογές του Στέφανου Νεμάνιτς. Κυρίως ο γάμος του τελευταίου με την Άννα Δάνδολο (εγγονή του Ερρίκου Δάνδολο) –εάν έλαβε χώρα– δικαιολογείται με το επιχείρημα ότι η Ευδοκία είχε πεθάνει έξι χρόνια νωρίτερα (1211), παρότι είχαν χωρίσει δεκατρία χρόνια νωρίτερα (1198). Όπως φαίνεται, τα προβλήματα που παρουσιάζει ο συγκεκριμένος γάμος και τα οποία καλούμαστε να ανασυνθέσουμε εδώ δεν αφορούν τόσο τα αποτελέσματά του, αφού αυτά φαίνεται να έχουν λυθεί ως επί το πλείστον, όσο την αρχή και τη λήξη τους, πόσο μάλλον αφού ο πατέρας του τον αναφέρει *γαμπρό του κυρ Αλέξιου* και διάδοχό του, ως τέτοιου, στο θρόνο του.²¹¹

²⁰⁸ Βλ. Τ. Ζίνκονιέ, *Charters*, ό.π., σελ. 22 (σερβ.) και 25 (αγγλ. μτφρ.), όπου ο Στέφανος αναφέρεται στη διαδικασία αποχώρησής του από τα εγκόσμια αλλά όχι στην αιτία.

²⁰⁹ Νικήτα Χωνιάτη, *Ιστορία*, σελ. 704 και Η. J. Magoulias, *O city of Byzantium*, ό.π., σελ. 292, § 531.

²¹⁰ Μετά τη φυγή της από τη Ράσκα στην Κωνσταντινούπολη λέγεται ότι η Ευδοκία έγινε ερωμένη του Αλέξιου Ε' Δούκα που, μετά την επίθεση των Δυτικών (12.4.1204), τη φυγάδευσε με τη μητέρα της στη Μοσυνόπολη, όπου συνάντησαν τον εκτοπισμένο εκεί Αλέξιο Γ'. Σύμφωνα με τη σχετική διήγηση ο Αλέξιος Γ' επέτρεψε στην κόρη του να παντρευτεί τον Αλέξιο Ε', στη συνέχεια όμως, με διαταγή του, ο μελλοντικός του γαμπρός παγιδεύτηκε και στραγγαλίστηκε. Η Ευδοκία δεν έμεινε χωρίς σύζυγο· ο πατέρας της την πάντρεψε με το Λέοντα Σγουρό, κυβερνήτη της Κορίνθου, όταν εκείνος πρόσφερε άσυλο σε ολόκληρη την οικογένεια, το ίδιο έτος. Ατυχής και σ' αυτό το γάμο, η Ευδοκία θα μείνει χήρα το 1207/1208, όταν ο Λ. Σγουρός θα αυτοκτονήσει, αποκλεισμένος στην ακρόπολη της Κορίνθου. Βλ. και Μ. Ласкарис, *Византијске принцезе у средњовековној Србији, Прилог историји византијскосрпских односа од краја XII до средине XV века*, Βеоград 1926, σελ. 7 - 37. Τις απόψεις των συγχρόνων (της λατινικής μετάφρασης συμπεριλαμβανομένης) και των νεότερων μελετητών του προβλήματος του ζεύγους συγκέντρωσε ο Αντώνιος Μηλιαράκης, *Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*, εν Αθήναις 1898, Παράρτημα Β' Το νόσημα μιας βασιλείσσης παραμορφούμενον εν τη ιστορία, 630-40 [ανατύπωση 1994].

²¹¹ Βλ. Τ. Ζίνκονιέ, *Charters*, ό.π., σελ. 22 (σερβ.) και 25 (αγγλ. μτφρ.).

Κρίσιμο στοιχείο που λησμονιέται σε νεότερες αφηγήσεις είναι ότι ο γάμος αυτός δεν συμφωνήθηκε το 1186 ανάμεσα στους δυο πατέρες –τα γεγονότα που αφορούν την αντιπαλότητα για την ανάρρηση στο βυζαντινό θρόνο ανάμεσα στον Ισαάκ και τον Άγγελο μάς αφήνουν άλλωστε ελάχιστα, αν όχι κανένα, περιθώρια να υποθέσουμε ότι υπήρχε περίπτωση συνεργασίας των δυο για το γάμο–, αλλά ανάμεσα στον πατέρα του Στέφανου και στο θείο της Ευδοκίας, Ισαάκιο Β΄ Άγγελο. Αντιλαμβανόμενοι καλύτερα τώρα το λόγο που ο Ισαάκιος είχε στραφεί ενάντια στις βουλγαρικές δυνάμεις, παρατηρούμε ότι το 1198, μετά από δέκα περίπου χρόνια συμβίωσης, οι πολιτικές και στρατιωτικές συγκυρίες που προκάλεσαν και θα μπορούσαν να κάνουν το γάμο αυτό επιτυχημένο, είχαν αλλάξει. Ο πατέρας της κληρούχου της πατρικής εξουσίας του νεότερου Στέφανου ήταν Βυζαντινός και, ως τέτοιος, επενέβαινε με όποιο τρόπο επιθυμούσε στα ζητήματα των γειτόνων του. Χρησιμοποιώντας ως αφορμή την εναντίωσή του στο γάμο της κόρης του και, δεδομένων των δικαιωμάτων της τελευταίας επί της γης του πρεσβύτερου Στέφανου, ο Αλέξιος φαίνεται ότι επέβαλε βαριά φορολογία και στην περιοχή του, ώστε να καλύψει το κόστος του τιμήματος που του επέβαλε ο Ερρίκος Στ΄ για να μην επιτεθεί στην αυτοκρατορία (βλ. και την παρόμοια περίπτωση του Βούλγαρου Θεόδωρου, σελ. 53). Ακριβώς εκείνη τη χρονιά χωρίζει το ζευγάρι και η Ευδοκία αναγκάζεται, εξευτελισμένη και διωγμένη από τα εδάφη του συζύγου της, να βρει καταφύγιο στις κτήσεις του αδελφού του, Βουκάν. Αυτός, αφού της προσέφερε καταφύγιο για λίγο, αναβαθμιζόμενος έτσι σε προστάτη μέλους της βυζαντινής ανώτατης αριστοκρατίας, κανόνισε τη μεταφορά της στο Δυρράχιο, από όπου με πλοίο μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη.

Σ' αυτή τη συγκυρία ο Βουκάν, αφού στρέφεται εναντίον του Στέφανου και τον εκτοπίζει, ανακηρύσσεται βασιλέας Διόκλειας,²¹² τόσο ως τιμωρία του Στέφανου Νεμάνιτς από το βυζαντινό αυτοκράτορα για την εκδίωξη της Ευδοκίας όσο και σε αναγνώριση της βοήθειας προς τη βυζαντινή πριγκίπισσα αλλά, πρωτίστως, με σκοπό τη διάσπαση της προηγούμενης ενωμένης εξουσίας του Στέφανου Νεμάνια. Η αποδοχή του τίτλου, δεδομένων των ανταγωνισμών που δημιούργησε, δεν εκπλήσσει, καθώς διασφάλιζε στον Βουκάν τις κτήσεις και την εξουσία που του αναλογούσε από την πατρική γη, δεδομένου ότι στην περιοχή της Διόκλειας επανειλημμένα επιχειρούνταν εισβολές και, κυρίως, ότι ο Βουκάν ήταν πρωτότοκος και, δυνητικά, ο δικαιούχος διάδοχος. Τα προαναφερθέντα σχετικά με την εξάρτηση των πάσης φύσεως αποφάσεων από την έγκριση τουλάχιστον της αυτοκρατορικής εξουσίας φαίνεται να επιβεβαιώνονται και από την απουσία οποιασδήποτε δράσης από τον πατέρα ή τον αδελφό ενάντια στην απόφαση αυτή. Αποδυναμωμένοι σίγουρα, συναινούν με

²¹² Βλ. Χωνιάτη, *Ιστορία*, ό.π., σελ. 705, στ. 16-18: «καί φανείς κρείττων ὁ Βόλκος τῆς ἀρχῆς ἅμα καί τῆς πατρίδος ἐκτοπίζει τὸν Στέφανον», Harry J. Magoulias μτφρ., *O city of Byzantium*, ό.π., σελ. 292, παρ. 532 και J.V.A. Fine (1994), σελ. 46.

τις αποφάσεις τους, αφού ο τίτλος του Βουκάν προερχόταν από δύναμη με την οποία δεν μπορούσαν να αντιπαρατεθούν.

Μολονότι για τις υποτελείς σλαβικές αυτές τοπικές εξουσίες ο βυζαντινός αυτοκράτορας αποτελούσε λόγω θέσης ισχυρή ανώτερη δύναμη, το ίδιο δεν συνέβαινε με τις υπόλοιπες πολιτικές και διπλωματικές σχέσεις του τελευταίου. Με το στρατιωτικό ενδιαφέρον να έχει μεταφερθεί στη ΒΑ και κεντρική Βαλκανική, ο Αλέξιος Γ΄ Άγγελος θα μπορούσε να έχει πλεονέκτημα στις διπλωματικές του διαπραγματεύσεις, ιδιαίτερα μετά την απαγωγή και τύφλωση του αδελφού του Ισαάκιου το 1195, η οποία άφηνε τον Αλέξιο μόνο ικανό διεκδικητή του βυζαντινού θρόνου. Η χρηματική εξαγορά όμως της σταθεροποίησης της θέσης του ως αυτοκράτορα, η οποία λειτούργησε ως αντιστάθμισμα του εγκλήματος που είχε διαπράξει έναντι του αδελφού του, θα μείωνε τελικά την ισχύ του. Το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο άδειασε, ενώ οι αξιωματικοί του στρατού, απασχολημένοι στα πεδία μάχης εκτός πρωτεύουσας, είχαν αφήσει τις αυτοκρατορικές κτήσεις σχεδόν ανυπεράσπιστες, αφού οι ειδικές παραχωρήσεις *πρόνοιας* είχαν ενθαρρύνει την περιφερειακή αυτονομία. Τα Χριστούγεννα του 1196 λοιπόν, όταν ο Ερρίκος Στ΄ επιχείρησε να αναγκάσει τον Αλέξιο να καταβάλει φόρο για να μην εισβάλει στις αυτοκρατορικές κτήσεις, ο Αλέξιος βρέθηκε αντιμέτωπος με την οικονομική καταστροφή που ο ίδιος είχε προκαλέσει. Για να ξεπεράσει αυτή τη δυσκολία κατέφυγε, μεταξύ άλλων, και στην επιβολή βαριάς φορολογίας στην επικράτειά του. Οι εξελίξεις αυτές φαίνονται παραπάνω από ικανές να επιβαρύνουν με τα αποτελέσματά τους το σύνολο των συγγενών και συμμάχων του: Ακριβώς δυο μήνες μετά (25.3.1196), ο Στέφανος Νεμάνια συγκαλεί το προαναφερθέν συμβούλιο στη Ραζ, όπου και αναπόφευκτα, λόγω των επιλογών του σε σχέση με εκείνες του συμπεθέρου του, αποσύρεται από την εξουσία. Δυο χρόνια μετά και προίωσης της επίθεσης των Δυτικών εναντίον του Αλεξίου για την καταβολή των οφειλόμενων, ο νεότερος Στέφανος που αντιμετώπιζε πρώτος τις επιθέσεις αυτές στην επικράτειά του χωρίζει την κόρη του Αλεξίου, για να μην συνδεθεί με το χρέος του πεθερού του και τις πολιτικές συνέπειές του σε στρατιωτικό διπλωματικό και οικονομικό επίπεδο. Οι παραπάνω αποφάσεις, που ελήφθησαν προσωπικά από τους δυο συνονόματους Σέρβους, φαίνεται να εξηγούν την καλυμμένη με θεολογικούς όρους αιτία που ανάγκασε τον πρεσβύτερο Στέφανο να αναχωρήσει «*ζαφνικά*».

Ο θάνατος του Ερρίκου Στ΄ το 1197 άφησε σε εκκρεμότητα την αποστολή των χρημάτων από τους Βυζαντινούς, μολαταύτα οι αξιώσεις και η νέα δυναμική αυξημένης έντασης που δημιουργήθηκε στις σχέσεις των δυτικών και των βαλκανικών δυνάμεων με το Βυζάντιο δεν κατευνάστηκαν. Η Ευδοκία μπορεί να αναγκάστηκε σε φυγή, ο σέρβος σύζυγός της Στέφανος Πρωτόστεπτος όμως έμεινε μόνος και αποδυναμωμένος εξαιτίας τόσο της διάρρηξης των σχέσεών του με το Βυζάντιο όσο και της αναγκαστικής αναχώρησης του πατέρα του. Χωρίς συμμάχους και με τις έντονες αντιδράσεις των όμορων δυνάμεων, χρειάστηκε να αναπροσδιορίσει τις σχέσεις του με τους διεκδικητές του βυζαντινού θρόνου, στους οποίους

είχε προστεθεί ο αδελφός της Ευδοκίας. Οι υποσχέσεις του τελευταίου να άρει το Σχίσμα δυτικής και ανατολικής Εκκλησίας και να πληρώσει τη μεταφορά των στρατευμάτων τους, ενισχύοντας μάλιστα με επιπλέον στρατό τη Δ΄ Σταυροφορία, εάν τον βοηθήσουν να εκθρονίσει το θείο του και να διεκδικήσει το βυζαντινό θρόνο ως νόμιμος διάδοχος, μόνο δυσχέραιναν τη θέση του Στέφανου Νεμάνιτς. Η θέση του αυτή θα επιβαρύνεται για κάποια ακόμα χρόνια και από τις ιεραρχήσεις στην επιλογή συμμάχων που επέβαλαν οι συγγενικές σχέσεις του κουμπάρου και θείου του εξ αγχιστείας, Ισαάκιου Β΄ με τον Μπέλα της Ουγγαρίας, αφού ο Ισαάκιος είχε παντρευτεί την κόρη του Μαργαρίτα.

Ενώ στα σερβικά εδάφη η κατάσταση δυσχέραινε, στο Άγιο Όρος διαμορφωνόταν διαφορετικά. Έχοντας εξασφαλίσει τις δομές και τον τρόπο λειτουργίας των κελιών του, μέσω του *Τυπικού* των Καρυών που είχε ήδη συγγράψει, ο Σάββας ήταν έτοιμος να προχωρήσει στην ανοικοδόμηση της κατεστραμμένης μονής στο όρος των *καρυδιών*. Τότε υποδέχεται στον Άθωνα τον αποδυναμωμένο πολιτικά πατέρα του από επίσημη θέση (1196) –σε δυσχερή κατάσταση βρισκόταν κι ο ίδιος, όταν έφτανε στον Άθω αναζητώντας καταφύγιο (1192). Κύριος στόχος του παραμένει η ανοικοδόμηση της μονής Χιλανδαρίου που χρειαζόταν αυτοκρατορική έγκριση. Ο πατέρας του, αποδυναμωμένος στα σερβικά εδάφη εξαιτίας του αυτοκράτορα συμπεθέρου του, μπορούσε τώρα να λειτουργήσει ως ισχυρότατο μέσο πίεσης ή/και διαπραγμάτευσης. Το 1198, χρονιά χωρισμού της Ευδοκίας από το Στέφανο, η ευκαιρία προσφέρεται στο Σάββα: Ο Αλέξιος Γ΄ Άγγελος παραχώρησε τελικά τη Μονή Χιλανδαρίου στους μοναχούς Σάββα και Συμεών, ως αντάλλαγμα για την αποχώρηση του τελευταίου από την πολιτικο-στρατιωτική δράση. Έτσι, φαίνεται ότι σε αντάλλαγμα για την *απελευθέρωση* της κόρης του από το γάμο που ο ίδιος δεν επιθυμούσε και με σκοπό την αποδυνάμωση των Νεμάνια, παραχώρησε έκταση της Μονής Βατοπεδίου και την εγκαταλειμμένη Μονή Ζυγού ως μετόχι στη Μονή Χιλανδαρίου στον πρώην σύμμαχό του και το μοναχό γιο του. Η *αποδημία* όλων, ει δυνατόν, των μελών της οικογένειας του Νεμάνια εκεί θα προσέφερε ιδανική για το βυζαντινό αυτοκράτορα λύση στο σύνολο των προβλημάτων του: Αρχικά θα ξερίζωνε από τη Διόκλεια και Ράσκα μια σλαβική δύναμη της οποίας οι επιτυχίες, εάν δεν χρησιμοποιούνταν άμεσα προς όφελος του, θα οδηγούσαν αργά ή γρήγορα στην αυτονόμηση της περιοχής, αφού στον έλεγχό της είχαν αρχίσει να εμπλέκονται και οι γιοι του Στέφανου, πολλαπλασιάζοντας τους συνομιλητές του αυτοκράτορα επιπλέον, λόγω της λήξης του γάμου της κόρης του, μπορούσε να διεκδικήσει την περιοχή τους ως *συγκληρονόμος*. Έτσι, το *Τυπικό* της μονής ενισχύθηκε με πράξη που επικυρώθηκε με αυτοκρατορικό χρυσόβουλο επιτρέποντας, κατά τα έτη 1198-1199, σε πατέρα και γιο να χτίσουν εκ θεμελίων την κατεστραμμένη Μονή Χιλανδαρίου αποκλειστικά για σέρβους μοναχούς. Με αυτό τον τρόπο όμως ο αυτοκράτορας αναγνώριζε την αναβάθμιση της εξουσίας του Σάββα στο Άγιο Όρος, όπως ο ίδιος την είχε μόλις συνθέσει στο *Τυπικό* των Καρυών, καθώς και το συνεπαγόμενο έλεγχο της μονής Χιλανδαρίου από τον

ίδιο –και μόνο μετά το θάνατό του και υπό προϋποθέσεις από τους υπόλοιπους μοναχούς, μη οικογενειακά του μέλη. Αυτό πιθανότατα δυσαρέστησε το αποδυναμωμένο μέλος της οικογένειας Νεμάνια, Στέφανο Πρωτόστεπτο, που μετά την αναχώρηση του πατέρα του αντιμετώπιζε μόνος τη δυσαρέσκεια που είχαν προκαλέσει στους συμμάχους εντός και εκτός των σερβικών κτήσεων ο πατέρας και ο πεθερός του.

Οι αιτίες της διαδοχικής άφιξης των Σάββα και Συμεών στον Άθω, η «ξαφνική» αναχώρηση αμφοτέρων και η «αμαρτία» του δεύτερου δεν έχουν επιχειρηθεί από τη σύγχρονη βιβλιογραφία, όσο γνωρίζουμε. Μπορούν ωστόσο κατά τη γνώμη μας να ανιχνευτούν στο Θέσπισμα του πρεσβύτερου Στέφανου Νεμάνια, που εξέδωσε τρία σχεδόν χρόνια μετά την αναχώρησή του (τέλη 1198) σχετικά με την ίδρυση και τις δωρεές στη Μονή Χιλανδαρίου.²¹³ Αφήνοντας ιδιόχειρη έγγραφη παραδοχή της αποδυνάμωσής του στη Σερβία, φαίνεται ότι βασικός στόχος του κατά κόσμον Στέφανου/ μοναχού Συμεών είναι να διαφυλάξει τις κτήσεις του, θέτοντάς τες υπό την αιγίδα του σερβικού μοναστικού κέντρου που συγκροτούσε ο Σάββας –δηλαδή κάτω από την έμμεση εξουσία του. Η σχετική διήγηση ξεκινά με σύντομη περιγραφή των στρατιωτικών και πολιτικών του επιτυχιών αναφέροντας αρχικά τις κτήσεις που προσέθεσε στην *κατεστραμμένη πατρική κληρονομιά*. Παρέχει λοιπόν μια πρώτη καταγραφή των *κτησεών* του ως *κληρονομιά*, χωρίς ωστόσο να περιγράφει εκείνες του πατέρα του Ζαβίδα, για τον οποίο γνωρίζουμε κυρίως την ταπεινή του καταγωγή,²¹⁴ από την οποία συνάγουμε ότι κατείχε μικρή ή καθόλου γη. Πέρα από την ενδιαφέρουσα ονοματοθεσία των γαιών, η αφήγηση σχετικά με το Στέφανο είναι λεπτομερής, όταν σημειώνει ότι *κέρδισε και διατήρησε* από τις παραθαλάσσιες γαίες τη Ζέτα με τις πόλεις της, από την περιοχή Αρμπανάς το Πιλότ, από τη γη των βυζαντινών το Lab με την πόλη Lipljan και τις περιοχές Globočica, Reke, Zagrlata, Lenče, Belica και Lепенica, στις οποίες μάλιστα προσθέτει ότι *διαχύθηκε και επικράτησε ειρήνη και ησυχία*.

Όταν φθάνει να αφηγηθεί την απόφασή του να μονάσει, αναφέρεται ότι, *σε ευνοϊκή στιγμή που η δόξα και οι τιμές δεν σήμαιναν πια τίποτα (!)*, άφησε στο θρόνο και στη διοίκηση της εκ Θεού εξουσίας του το γιο του Στέφανο, έχοντας διευκρινίσει τις περιοχές που ήλεγχε ως την αναχώρησή του από τα εγκόσμια. Στην αφήγηση για τη μετά την αποχώρησή του και την ανοικοδόμηση της Μονής Χιλανδαρίου περίοδο μνημονεύει καταλεπτώς με ποια περιουσία την προικοδοτεί: Γράφει ότι *παρακαλώντας* τον αυτοκράτορα για το Parici στην Πριζρένη, *εξασφάλισε* για τη Μονή τα χωριά Neprobišta, Momuša, Slamodrava, Retivla, Trnje, Retivštica, Trnovac, Hoča, ένα δεύτερο Hoča και την αγορά εκεί. Φύτεψε επιπλέον εκεί δύο αμπελώνες και εγκατέστησε από ένα μελίσι στις θέσεις Trpeze, Dabšore, Golišeno και Parici, που καθένα τους απασχολούσε δύο άνδρες. Παραχώρησε επίσης το βουνό Bogača και

²¹³ Βλ. Τ. Živković, *Charters*, ό.π., σελ. 21-24 (ολόκληρο το πρωτότυπο σερβ. κείμενο) και 24-27 (αγγλ. μτφρ.), από όπου αντλούμε αποσπάσματα.

²¹⁴ Τ. Živković, *Zavida's Sons, Forging Unity, The South Slavs between East and West: 550-1150*, The Institute of History, Belgrade 2008, σελ. 313-334.

από τους *Βλάχους* συνολικά 170, υπό τη δικαιοδοσία του Rad και του Đurađ. Σε αυτούς έδωσε όσα βοοειδή μπορούσε, ενώ στη Ζέτα την οποία είχε παραχωρήσει στη Μονή, έδωσε φοράδες και 1200 οκές περίπου (30 spuds) αλάτι. Υπεισέρχεται επίσης στους όρους της παραχώρησης. Ειδικότερα, «*εάν κάποιος από τους άνδρες ή τους Βλάχους που είχαν παραχωρηθεί στη Μονή αποσκιρτήσει στον μεγάλο Ζουπάνο*» [Στέφανο Νεμάνιτς] «*ή σε κάποιον άλλο, εκείνοι είναι υποχρεωμένοι να τον/ τους επιστρέψουν πίσω*». Το ίδιο ισχύει και αντίστροφα: «*Αν ένας από τους άντρες του Ζουπάνου θελήσει να συμπεριληφθεί στους άνδρες της Μονής, πρέπει να επιστρέψει πίσω*». Όλες αυτές τις κτήσεις και τα δικαιώματα ο Στέφανος τα παραχωρεί στο Χιλανδάρι «*για να μην έχει οποιοδήποτε άλλο αίτημα είτε από τα παιδιά του είτε από τα εγγόνια του, από τα ξαδέλφια του ή από οποιονδήποτε άλλο*». Τέλος, αναφέρεται στη διασφάλιση της εξουσίας του γιου του Στέφανου επί συγκεκριμένων κτήσεων ενώ, έχοντας ο ίδιος βρει καταφύγιο στον Άθω, παρουσιάζει εαυτόν ως δωρητή στη Μονή της γης που έχει ζητήσει από τον αυτοκράτορα.

Αναμφισβήτητα, το σύνολο αυτής της δωρεάς γης και προνομίων είχε προκληθεί από την επιθυμία του Σάββα να προχωρήσει –διασφαλισμένος από τα προνόμια που προέκυπταν από την πολιτική και στρατιωτική πορεία του πατέρα του– στην ίδρυση της Μονής Χιλανδαρίου, ως διάδοχος της εξουσίας του πατέρα του με την πολιτειακή και θρησκευτική της έκφραση. Έτσι, δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι ο ίδιος ο Σάββας, αν δεν είχε εκβιάσει, θα μπορούσε σίγουρα να είναι ο εμπνευστής της έγγραφης δωρεάς, αφού υπήρξε ο κύριος εκπρόσωπος της νεο-ιδρυθείσας σερβικής κοινότητας στον Άθω και ο μόνος γνώστης των διαδικασιών που ίσχυαν εντός αυτής. Από ό,τι έχει αρχίσει να διαφαίνεται, η άφιξη του γηραιού πατέρα του στον Άθω δίνει ιδιαίτερη ώθηση στη μοναστική-πολιτική (όπως την περιγράψαμε πιο πάνω) σταδιοδρομία και στις προσωπικές επιδιώξεις του Σάββα, όπως διαφαίνεται μέσα από το Θέσπισμα του πατέρα του. Ο γηραιός Στέφανος όμως φροντίζει να δηλώσει ρητά ότι δωρίζει τα συγκεκριμένα τμήματα των κτήσεών του, ώστε να μην έχει η Μονή οποιαδήποτε άλλη αξίωση από κανέναν από τους εναπομείναντες στις σερβικές κτήσεις συγγενείς του τώρα ή στο μέλλον (εκτός από τα *παιδιά* του, τα *ξαδέλφια* ή *οποιονδήποτε άλλο* και τα *εγγόνια* του). Η διευκρίνιση αυτή από τη μια διασώζει το ρητό διαχωρισμό των κτήσεων των δυο γιων του και των διακριτών εξουσιών τους. Από την άλλη, εμμέσως δείχνει ότι ο Σάββας, ως εκπρόσωπος της Μονής, εξακολουθούσε παρά το μοναστικό του σχήμα να έχει αξιώσεις από τους υπόλοιπους συγγενείς του –αδιευκρίνιστες από το Στέφανο–, κάτι που αφήνει να νοηθούν ανισοβαρείς πολιτικές εντός της οικογένειας. Δεν θα μπορέσουμε όμως να κατανοήσουμε πλήρως το είδος και τη φύση των αξιώσεων αυτών, εάν δεν τις εξετάσουμε στα χρονικά τους συμφραζόμενα και ως αποτελέσματα ενός είδους *προνοιακής μέριμνας* του μοναχού Συμεών (με την έγκριση του αυτοκράτορα φυσικά) για τον *προικισμό* της μονής, όπως προκύπτει από το Θέσπισμα. Η θεώρηση αυτή θεωρούμε ότι θα φωτίσει τα σχετικά γεγονότα, μόνο αν αντιστοιχηθεί αναλυτικά με τις αντιδράσεις του

νεότερου Στέφανου, του κύριου εκφραστή της πολιτικής εξουσίας στην απομακρυσμένη σερβική γη, ένα μόλις χρόνο μετά την έκδοση του παραπάνω (πατρικού) Θεσπίσματος.

Ως μοναχός Συμεών, ο Στέφανος Νεμάνια πέθανε στις 13 Φεβρουαρίου 1199, όπως διασώζει ο μοναχός γιος του Σάββας, αφού του εξέφρασε την τελευταία επιθυμία του να μεταφερθούν τα λείψανά του στη Σερβία, όταν ο Θεός το επιτρέψει. Ο Συμεών/Στέφανος λοιπόν που δεν είχε κτήσεις (Νεεμάν) αλλά που κατάφερε να δώσει αρκετά, θάφτηκε στη Μονή Χιλανδαρίου και αγιοποιήθηκε άμεσα, ως Άγιος Συμεών Μυροβλύτης, αφού, σύμφωνα με την παράδοση, από τον τάφο του έρεε μύρο (εορτάζεται την 26^η/ 13^η Φεβρουαρίου). Ο Σάββας, στηριγμένος στο μοναστικό του σχήμα, σίγουρα βοήθησε προς αυτή την κατεύθυνση αφού, όπως παρατηρούμε, η εξέλιξη του έργου του υπήρξε ταχύτατη: Εκτός από το ναό και τα κελιά που έχτισε στις Καρυές, όπου διέμεινε ο ίδιος για μερικά χρόνια και για τις οποίες σύνταξε *Τυπικό*,²¹⁵ συνέγραψε επίσης το Καταστατικό του Συμεών για το Χιλανδάρι, όπου εμπριέχεται πρώτος σύντομος βίος του πατέρα του (1199/1200 ή 1200-1202),²¹⁶ έγινε ιερομόναχος και έπειτα αρχιμανδρίτης το 1204²¹⁷ στη Θεσσαλονίκη, έγραψε τη Λειτουργία του Αγίου Συμεών το 1200, σύμφωνα με τον Δομεντιανό, ενώ συνέθετε το βίο εκείνου «όχι για τους λαϊκούς αλλά για τους μοναχούς», σύμφωνα με τον Μ. Κασάνιν.²¹⁸

Αντίθετα με το Σάββα στο Άγιο Όρος, ο θάνατος του μοναχού Συμεών στέρησε το Στέφανο από τις εναπομείνασες σερβικές κτήσεις υπό τον έλεγχό του και από οποιαδήποτε άμεση συγγενική υποστήριξη. Με το μεγαλύτερό του αδελφό, Βουκάν, να έχει αντιτεθεί στις πολιτικές και διπλωματικές του αποφάσεις για τη λύση του γάμου του, με αντάλλαγμα την αναγνώρισή του ως βασιλέα από τις βυζαντινές δυνάμεις και, με το δεύτερο αδελφό του, μοναχό Σάββα, να καταβάλει πλείστες δυνατές προσπάθειες για την ισχυροποίηση της θέσης του στον Άθω και για τη διασφάλιση των κτήσεων που ο πατέρας του δώρισε στη Μονή, την οποία πλέον διοικούσε μόνος με την πατρική εξουσία και περιουσία ως υποχρέωση που προέκυπτε από τα τελευταία πατρικά λόγια –που μόνο αυτός είχε ακούσει–, ο Στέφανος δεν μπορούσε να ελπίζει σε συγγενική υποστήριξη. Παρά την αδύναμη ωστόσο θέση του δεν φαίνεται να απογοητεύεται βρίσκει τρόπους να παλέψει για τη διατήρηση της εξουσίας που του ανατέθηκε από τον πατέρα του.

Στην κατεύθυνση αυτή και παρά το γεγονός ότι το Θεσπισμα του μοναχού Συμεών είναι αρκετά αναλυτικό ως προς τις περιοχές που παραχωρεί, ο γιος του Στέφανος Νεμάνιτς νιώθει

²¹⁵ Đuro Šurmin, *Povjest književnosti hrvatske i srpske*, ό.π., σελ. 229.

²¹⁶ В. Ђоровић, *Списци св. Саве*, Београд, С. Карловци 1928, σελ. 1-4, 26-29, А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200-1202*, *Прилози КЛИФ* 5 (1925), σ. 62-89 και Φ. Баришић, *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*, *Хиландарски Зборник* 2 (1971), σελ. 35.

²¹⁷ Петар Зорић, *Законоправило Светога Саве и Правни Транспланти*, Београд 2005, σελ. 6, όπου το σχετικό απόσπασμα από τη βιογραφία του Σάββα και βιβλιογραφία: Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1988, σελ. 77 και Миодраг М. Петровић, *Студенички типик и самосталност српске цркве*, Београд 1986, σελ. 22.

²¹⁸ Вл. М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, σελ. 128: «Биографију Немањину Сава је написао за монахе, не за световњаке».

την ανάγκη να επαναδιατυπώσει τη δωρεά της σερβικής εξουσίας με εκτενέστερο Θέσπισμα. Στα τέλη του 1199²¹⁹ λοιπόν ο Στέφανος, ακολουθώντας το κείμενο του πατέρα του, ως διάδοχος της πολιτικής έκφρασης της πατρικής εξουσίας νιώθει την ανάγκη να εξειδικεύσει τους ιερατικούς και πολιτικούς διαχωρισμούς στα θέματα που πλέον τον αφορούν. Έτσι, επινοεί το χωρισμό της εξουσίας σε *αυτοκρατορική* (ц(ѣ)с(а)рш), *πριγκιπική* (кнєзє) και *αρχοντική* (вл(а)д(и)кш), εξειδικεύοντας αντίστοιχα κάθε μια βάσει της θεϊκής τους προέλευσης: Οι *Γραικοί* είναι *αυτοκράτορες* (Грѣке ц(ѣ)с(а)ршш) και οι *ούγγροι βασιλείς* (Оугре кральшш). Παράλληλα αναδιατυπώνει για πρώτη φορά τους όρους που ο πατέρας του χρησιμοποιούσε για τις κτήσεις του ως «τα πατρικά από τις σερβικές γαίες» (дѣдиноу земловь срьбѣсковь):²²⁰ Επιπλέον στην πιστή αντιγραφή των κτήσεων που κατέλαβε ο πατέρας του, όπως εκείνος τις είχε πρωτοδιατυπώσει στο δικό του Θέσπισμα, συνεχίζει περιγράφοντας την ειρήνη και ησυχία που διαχύθηκε σε όλη τη συγκεκριμένη επικράτεια με τον τρόπο που το διατύπωσε και ο πατέρας του, διευκρινίζοντας όμως ότι αυτό συνέβη όταν η αναφερόμενη επικράτεια βρισκόταν υπό την «*εξουσία*» (влад(ш)чѣство) εκείνου. Έτσι, φαίνεται ότι ο υιός Στέφανος δημιουργεί σχήμα, μέσω του οποίου προσπαθεί να προβάλλει τις καταβολές της προσωπικής του εξουσίας, που απέρρευε από το σύνολο των τριών βασικών κατηγοριών εξουσίας, αυτοκρατορικής μέσω του πεθερού του, πριγκιπικής μέσω της πρώην συζύγου του και αρχοντικής-κυριαρχικής μέσω του πατέρα του. Διακρίνει μάλιστα προσεκτικά την πολιτική από την εκκλησιαστική εξουσία, διατηρώντας από τους όρους *ειρήνη* και *ησυχία* τα κοινωνικά και πρωταρχικά τους συμφραζόμενα και όχι τα αντίστοιχα θεολογικά, στα οποία φαίνεται ότι δίνει προβάδισμα το κείμενο του πατέρα του.

Στις παραπάνω αναδιατυπώσεις συμπλέκονται θεολογικά στοιχεία στο κείμενο του Στέφανου ώστε να χρησιμοποιηθούν λίγο πιο κάτω για να επεξηγήσουν αναλυτικότερα την περιγραφή της εγκατάλειψης των εγκοσμίων από τον πατέρα του. Σε εκείνο το σημείο ο Στέφανος δημιουργεί μια εντυπωσιακή και παραγωγική εικόνα που θα αφήσει από πολύ νωρίς το στίγμα της στη σερβική γραμματεία: Το Όρος του Άθω μνημονεύεται ως Άγιο και περιγράφεται ως *λιβάδι* στο οποίο *έχει φυτρώσει η ορθοδοξία ως τεράστιο δέντρο με πολλά κλαδιά* (τους μοναχούς και τον κλήρο), *πυκνό φύλλωμα*, *λουλούδια* (τα λόγια των προφητών, τις διδαχές του Ευαγγελίου, τις αποστολικές παραδόσεις και τις διδαχές των Πατέρων) και *καρπούς* (την υποστήριξη των ριζών της πίστης και τις βασισμένες σε αυτή ελπίδες για το μέλλον), στο οποίο κάθονταν *πουλιά*, ένα από τα οποία ήταν –στο κέντρο του δέντρου– ο *Σάββας*. Τα *πουλιά-μοναχοί*, με τις *περίεργες* αλλά συνάμα *πανέμορφες* φωνές τους καλούσαν τον πατέρα του να τα ακολουθήσει. Με αυτή τη συμβολική εικόνα της αναχώρησης του πατέρα του για το Άγιο Όρος, το θέμα της εγκατάλειψης των εγκοσμίων σχεδόν κλείνει με

²¹⁹ T. Živković, *Charters*, ό.π., σελ. 27-32, όπου το πρωτότυπο και σελ. 32-36 η αγγλική μετάφραση.

²²⁰ Πρβλ. Sima Ćirković, *Between Kingdom and Empire: Dusan's State (1346-1355) Reconsidered*, *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα 1996, σελ. 114

την *ζαφνική* αποχώρηση του πατέρα του, την οποία μνημονεύει με λόγια σχεδόν ίδια με τα πατρικά, χαρακτηρίζοντάς τη ως *αυτοεξορία* και *αγάπη για τα παιδιά του*.

Μέσα από την πατρική αγάπη προς τα παιδιά, ο Στέφανος περνά στο θέμα που τον απασχολεί ιδιαίτερος, δηλαδή στη *διαδοχή* και ειδικότερα στη δική του σχέση με την ορφανεμένη σερβική πολιτική εξουσία: Μας πληροφορεί ότι ο πατέρας του τον όρισε διάδοχο, δίνοντάς του μάλιστα και την ευλογία του, *περισσότερο* από ό,τι στα άλλα αδέρφια του, *διδάσκοντάς* τον επιπλέον πώς να ασκήσει την εξουσία του στη *χριστιανική* του επικράτεια. Παρά τον πολιτικό χαρακτήρα των πατρικών νουθεσιών, όπως σημειώνει στη συνέχεια, ο πατέρας του τού επέστησε την προσοχή στους ναούς και τους μοναχούς, *διατάζοντάς* τον να μην ντρέπεται για τους προηγούμενους *άρχοντες* τους. Διατηρώντας την εικόνα που έχει δημιουργήσει μόλις με την περιγραφή του δέντρου που κατέκλυσε τις αισθήσεις του πατέρα του και έχοντας εκφράσει γραπτά τη νομιμοποίησή της εξουσίας του, καταλήγει στην ίδρυση της Μονής Χιλανδαρίου. Μνημονεύοντάς τη, γράφει, σε αντίθεση με το κείμενο του πατέρα του, ότι και ο ίδιος βοήθησε στην ανοικοδόμησή της, σύμφωνα μάλιστα με τις πατρικές επιταγές για την προστασία των εκκλησιών και των μοναχών. Ο Στέφανος δηλώνει επιπλέον ότι, αμέσως μετά το θάνατο του πατέρα του, θέλησε και του παραχωρήθηκε η δυνατότητα να γίνει ακόλουθος της Παναγίας και να *βρεθεί δίπλα στον τάφο του τιμημένου και πιστού πατέρα του*. Έτσι, συνεχίζει, ανακαίνισε το ναό (Χιλανδάρι) στον οποίο παραχώρησε ως δωρεά τα χωριά Đurđevik, Petrovik, Kruševno, Knina, Rubač Potok, Drstnik, Grebnik, Govan, Zalug μαζί με το όρος Dobri Dol, δυο αμπελώνες και μια *αγορά* πλέον στο Kninac (ένδειξε ότι η περιοχή είχε αρχίσει να αποκτά εμπορική αξία και οικονομικές προσόδους από την εμπορία τοπικών προϊόντων) και, τέλος, το μισό χωριό Kamenice με τους κατοίκους του στη Ζέτα. Σ' αυτά προσέθεσε τις περιοχές Viden και Beličište μαζί με το Gornji Vranići έως την Gradište. Ζητώντας να μην αλλάξει κανείς ό,τι έγραψε *εξαιτίας κάποιας αγιότητας ή για την ψυχή του* – υπονοώντας τον Σάββα–, προειδοποιεί ότι, εάν αυτό συμβεί, τα νέα γραπτά δεν θα ακολουθηθούν από κανέναν «κυβερνήτη» (*вл(а)д(и)кы*) που θα τον διαδεχτεί.

Παρότι το Θέσπισμα/ πρόσταγμα του νεότερου Στέφανου Νεμάνιτς κλείνει με τη διαβεβαίωση ότι τίποτα δεν έχει αλλάξει στις πράξεις και τις χορηγίες των προκατόχων του, οι διαφορές από το Θέσπισμα του πατέρα του είναι εμφανείς, κυρίως διότι αφορούν ευρύ φάσμα πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών θεμάτων, τα οποία μπορούν να συνοψιστούν στα παρακάτω: **1.** Στο πρόσταγμα του νεότερου Στέφανου, η περιοχή της Ζέτα καταγράφεται ολόκληρη κι όχι, όπως είχε καταγραφεί ένα χρόνο πριν από τον πατέρα του, μόνο το μισό ενός χωριού. **2.** Ο διόλου ευκαταφρόνητος όγκος αλατιού (που πιθανότατα αποδιδόταν στη Ζέτα ως φόρος) και οι φοράδες (οι οποίες πιθανότατα θα μετέφεραν το αλάτι, αλλά σίγουρα θα βοηθούσαν και στην αναπαραγωγή των αλόγων της περιοχής, μέσω της οποίας εξασφαλιζόταν η οργάνωση ιππικού) δεν αναφέρονται καθόλου. **3.** Το ίδιο συμβαίνει και με τη δωρεά των μελισσιών μαζί και των ανδρών που θα τα φρόντιζαν καθώς και με τη

δημιουργία των τεσσάρων αμπελώνων και 4. με τους 170 από τους Βλάχους του όρους Bogaca, υπό τους Rad και Đurađ. Το σύνολο αυτό του ζωικού, φυτικού-γεωγραφικού (κυρίως ορεινού, όπως αφήνει να νοηθεί η παρουσία των Βλάχων) και ανθρώπινου συνόλου, των οποίων η παρουσία στο κείμενο του πρεσβύτερου Στέφανου συνυποδηλώνει σχέσεις εξάρτησης άλλων περιοχών από τον έλεγχο του Νεμάνια αλλά και υποτέλεια φόρου σε αυτόν, έχει εκλείψει ένα χρόνο μόλις μετά το θάνατο του μοναχού προστάτη και επόπτη/διαχειριστή-δωρητή τους. Στη θέση τους δημιουργείται νέα εικόνα που περιλαμβάνει, όπως αναλυτικά είδαμε, τα ίδια σύνολα (ζωικός-φυτικός κόσμος, βουνό και άνθρωποι) αλλά μετατοπισμένα γεωγραφικά. Ο υιός και διεκδικητής της διαδοχής Στέφανος επιτυγχάνει έτσι να συγκαλύψει τη γεωγραφική μετατόπιση, μέσω της νοηματικά ασαφούς γενίκευσης αλλά και της απόσπασης της προσοχής από όσα έχουν χαθεί (τόπους και προνόμια), χάρη και στα πλούσια καλολογικά στοιχεία, με τα οποία δημιουργεί εντυπωσιακές εικόνες.

Είναι ενδιαφέρον ότι ο κατά κόσμον Ράστικο στα δικά του κείμενα δεν περιελάμβανε την περιοχή αυτή στα εδάφη που ο ίδιος είχε κατακτήσει (δηλ. την ενδοχώρα των παραθαλάσσιων πόλεων, με όριο το όρος Bogdaše και τον ποταμό Lim, και ως την πόλη Trejca σημ. Αλβανία), αλλά δηλώνει ρητά ότι αυτά τα έλαβε από τον αυτοκράτορα, μετά από παράκληση. Καταλαβαίνουμε έτσι ότι ο αυτοκράτορας διαχειριζόταν την περιοχή αυτή ακόμα και μετά την παραχώρησή της στη μονή Χιλανδαρίου, μέσω του μοναχού τότε γηραιότερου Στέφανου –συμπέρασμα αναμενόμενο, αφού ο αυτοκράτορας είχε άμεσο έλεγχο της αρχιεπισκοπής Αχρίδας και τη διαχείριση της περιουσίας της. Αυτή η κατάσταση στερούσε από το νεότερο Στέφανο οποιουσδήποτε δεσμούς με την περιοχή, αφού δεν συνδεόταν με την εκκλησιαστική θέση αλλά με την πολιτική εξουσία του πατέρα του πριν μονάσει και, λόγω του χωρισμού του από την πριγκίπισσα κόρη του αυτοκράτορα, αποσυνδεόταν και από αυτόν τον τελευταίο. Μόνο έτσι μπορεί να γίνει κατανοητό γιατί ο Στέφανος δεν αναφέρει τα εδάφη αυτά και γιατί τη συγκεκριμένη εποχή, που ο βυζαντινός αυτοκράτορας ήταν αποδυναμωμένος και χρεωμένος στους Δυτικούς, η περιοχή αυτή αποτελούσε αντικείμενο έριδας μεταξύ Δυτικών, Σέρβων, Βυζαντινών, Ούγγρων αλλά και Βουλγάρων, οι οποίοι μάλιστα την είχαν προσεγγίσει απειλητικά (το 1196 είχαν φτάσει την πόλη Πρόσεκ). Μ' άλλα λόγια η διοικητική δομή της εν λόγω περιοχής, με βάση όσα γνωρίζουμε, αποδεικνύεται εξαιρετικά πολύπλοκη: αποτελεί αρχικά αυτοκρατορική περιοχή που δόθηκε ως *χορηγία* στους νεο-εγκαθιδρυμένους σλάβους μοναχούς του Αγίου Όρους/ πρώην τοπικούς ηγεμόνες σερβικής καταγωγής στις «δυτικές» ημι-ανεξάρτητες κτήσεις της αυτοκρατορίας, όταν σ' αυτούς χορηγήθηκε εγκαταλελειμμένη μονή του Όρους, στην οποία θα μονάσουν απομακρυσμένοι από την περιοχή, όπου υπό τον κεντρικό έλεγχο των αυτοκρατορικών γαιών δρώντες παλαιότερα δημιουργούσαν προβλήματα. Από την άλλη μεριά, παρότι παρέμεναν υπό βυζαντινό υψηλό έλεγχο, αποτελούσαν πλέον περιουσία της σερβικής μονής, συγγενείς των διαχειριστών της οποίας τις διεκδικούσαν τώρα παράλληλα με τους συγγενείς του

αδύναμου και χρεωμένου αυτοκράτορα, με το πλεονέκτημα των πρώτων να μπορούν να τις καταλάβουν ως εγγύτεροι και λόγω της σύνδεσής της με την εκκλησιαστική τους διοίκηση. Εν ολίγοις, πρόκειται για τις πρώτες *εκκλησιαστικές γαίες*, που θα αποτελέσουν αντικείμενο συγκρούσεων, την έκβαση των οποίων θα παρακολουθήσουμε πιο κάτω, σε σχέση με το κεντρικό θέμα μας, τη δόμηση της εξουσίας.

Επιστρέφοντας στο κείμενο του Στέφανου Νεμάνιτς, παρατηρούμε ότι ο αποδυναμωμένος πολιτικά διάδοχος μνημονεύει τη θέση όσων χωριών της πατρικής κληρονομιάς δεν ελέγχει αλλά τη μεταφέρει 60 σχεδόν χλμ. βορειότερα, σε διαμετρικά αντίθετη δηλαδή περιοχή, η οποία σήμερα έχει κέντρο την πόλη Klina, Δ του Κοσόβου. Οι διαφορές που εντοπίζονται στο κείμενό του μας επιτρέπουν αρχικά να θεωρήσουμε δεδομένο ότι ο πρεσβύτερος Στέφανος, όταν είχε κάνει τη δωρεά του στη Μονή, είχε μοιράσει τις κτήσεις του στους γιους-διαδόχους του, αφού οι υπόλοιποι συγγενείς (ο γηραιότερος Στέφανος τους αναφέρει στο κείμενό του έμμεσα, *ξαδέλφια*) διατηρούσαν τις δικές τους κτήσεις –άγνωστο πως, πιθανόν ακολουθώντας τις παραδοσιακές τοπικές δομές (ζουπανίες/ σαμπόρ). Όπως και να έχει το θέμα, γεγονός είναι ότι, σ' αυτή τη ρευστή εποχή, οι αντιθέσεις που προκύπτουν στη σερβική γη μετά το θάνατο του εκφραστή αυτού του μεικτού συστήματος, κορυφώνονται αναδεικνύοντας τον αναπροσδιορισμό των ομάδων εξουσίας, δηλαδή τη συγκέντρωσή της όχι απαραίτητα στις νόμιμες ηγεσίες. Η αποσιώπηση του τελευταίου στοιχείου του πατρικού κειμένου, της απαγορευτικής ρήτρας δηλαδή του πατέρα του για μετακίνηση κατοίκων από τη γη του Μεγάλου Ζουπάνου –την οποία ο Πρωτόστεπτος Στέφανος ονομάτισε *σερβική*– στον Άθωνα και αντίστροφα φαίνεται τώρα αναμενόμενο, κυρίως λόγω των πολιτικών εξελίξεων που αναφέραμε έως εδώ, οι οποίες μάλιστα είναι τόσο ραγδαίες που αποτυπώνονται και στο κείμενο του Θεσπίσματος του Πρωτόστεπτου Στέφανου. Όπως είδαμε όμως, ο διάδοχος Στέφανος δεν φαίνεται να επιθυμεί να μείνει πλέον στη σερβική γη, αλλά είναι διατεθειμένος να προσφέρει ακόμα και το μερίδιό του από την πατρική γη ώστε είτε να μεταβεί στο Άγιο Όρος, εξαιτίας των προβλημάτων που αντιμετώπιζε σε πολιτικό τοπικό επίπεδο είτε να διασφαλίσει ως *εκκλησιαστικές γαίες* τις περιοχές του από τις επιθέσεις, επωφελούμενος από την προστασία που θα απολάμβαναν. Η σοβαρότητα της επιλογής του φαίνεται από τη γραπτή διατύπωσή της σε *θέσπισμα*.

Η επιθυμία του ωστόσο δεν φαίνεται να έβρισκε σύμφωνο τον έτερο διάδοχο, Σάββα. Τέτοια στάση φαίνεται περίεργη, δεδομένου ότι με δωρεά σαν αυτή οι κτήσεις της μονής θα αυξάνονταν, τουλάχιστον αυτό μπορούμε να συμπεράνουμε από τη συγγραφή του *Τυπικού* της, την οποία ο Σάββας ολοκλήρωσε, σύμφωνα με τον Πέταρ Ζόριτς, τον αμέσως επόμενο χρόνο (1200). Από το κείμενό του διασώζονται πρώιμο προσχέδιο σε περγαμινή της πρώτης εικοσαετίας του 13^{ου} αιώνα και αρκετές αντιγραφές του,²²¹ ενδεικτικές της μεγάλης

²²¹ Του Михов, τέλη 14^{ου} ή αρχές 15^{ου} αιώνα στην Οδησό (Унив. библ. 31), του Марков στα πρακτικά των

κυκλοφορίας του. Με βάση λοιπόν το προσχέδιο,²²² το *Τυπικό* γράφτηκε σύμφωνα με τον πρόλογο *Τυπικού* μιας από τις πιο ονομαστές και αυστηρές μονές της Κωνσταντινούπολης, της Θεοτόκου Ευεργέτιδος (*Μπλαγκοτελίσε*, εκτός τειχών προς την πύλη της Πηγής και τη Σηλυβρία/ Silivri Kari).²²³ Το τελευταίο είχε συγγράψει ο μοναχός Τιμόθεος, υποτακτικός του συγγραφέα του βιβλίου *Ευεργετινός* και κτήτορας της μονής (1049), στο τέλος 11^{ου}-αρχές 12^{ου} αιώνα και θεωρείται σπουδαίο –δηλαδή κωνσταντινοπολίτικο–, αποκλείοντας έτσι την πιθανότητα να θεωρηθεί ότι προβλέπει ύμνους ιεροσολυμιτικής ή αγιοπολιτικής προέλευσης –ο Σάββας όμως δέχτηκε έντονες επιρροές και από τις δυο παραδόσεις, ερχόμενος σε επαφή και με την ιεροσολυμιτική κυρίως στο τέλος της ζωής του.

Το *Τυπικό* της μονής Χιλανδαρίου ή, σύμφωνα με τον ίδιο, η *γραπτή του εντολή ζωής* (Писмени укаж живота), η οποία παρά την αυστηρότητα του χαρακτήρα της αποστέλλεται περιγραφόμενη ως *μεγάλο πλεονέκτημα* (упућено на вашу не малу корист) προς τους κατά τα άλλα *αγαπητούς εν Κυρίω Ιησούς Χριστού αδελφούς και πνευματικούς απογόνους μοναχούς* της Μονής Χιλανδαρίου (у Господу Исусу Христу браћо моја љубљена и чега духовна και παρακάτω љубимци моји), για την οποία ο Σάββας αυτοπροσδιορίζεται ως ο *μόνος δωρητής* (живота у манастиру Пресвете Богородице Наставнице, што сам га ја грешни и смерни монах Сава предао вама, у Господу вазљубљена чеда и браћо) δεν φαίνεται να περιέχει *απλά κανόνες για τον τρόπο ζωής στο μοναστήρι και την οργάνωση των διαφόρων υπηρεσιών που προσέφερε η μοναστική αυτή κοινότητα*. Το τεκμηριωμένο με βάση προγενέστερα σχετικά έγγραφα *Τυπικό* (συνήθως περιγράφεται ως ανθολόγιο επιστολών, συμπίλημα πατερικών και άλλων θεολογικών αποσπασμάτων για τη μοναστική ζωή) με προσεχτικότερη ανάγνωση και σε συνέχεια όσων γεγονότων έχουμε ανασυστήσει έως εδώ, φαίνεται να επικεντρώνεται ειδικότερα και στοχευμένα στα προβλήματα που απασχολούν τότε το *σερβικό* κόσμο, όπως μόλις ένα χρόνο πριν τον είχε προσδιορίσει ο αδελφός του, Στέφανος. Πιο κάτω θα δείξουμε μέσα από συνδυαστική ανάλυση του *Τυπικού* της μονής, που απ' όσο γνωρίζουμε δεν έχει επιχειρηθεί ως τώρα, ότι αυτό αποτελεί στοιχειοθετημένη ανταπάντηση στο Θέσπισμα του αδελφού του και στις αξιώσεις που προέκυπταν από αυτό.

Από τον πρόλογό του κιόλας ο Σάββας, πριν παραθέσει μακροσκελή έπαινο της ζωής των μοναχών που *μένει ανεπηρέαστη παρά τις κακουχίες*, φροντίζει σαν άλλος βιβλικός μεσίτης της διαθήκης του Θείου Νόμου να εξηγήσει την αναγκαιότητα της αποδοχής του έργου του ως *εντολή*, με έκφραση που δανείζεται από τον Λουκά (1,1-3):

σερβικών αγιογραφιών της περιόδου 1370-75 (Нар. библиотека Србије Рс 17), η χαμένη μεταγραφή Завалски του 17^{ου} αιώνα, η μεταγραφή της μονής Χιλανδαρίου (Хиландарски препис) επεξεργασμένη το 1788 (Хил. 583) και απόσπασμα στο Хил. 716 περίπου το 1816 και στο Хил. 746 του 1877. Σε πρακτικά δικών από τη Γερμανία του 15^{ου} αιώνα υπάρχουν επίσης αναφορές, για τις οποίες όμως δεν διαθέτουμε λεπτομερή και ασφαλή δεδομένα.

²²² Βλ. http://www.rastko.rs/knjizevnost/liturgicka/svsava-sabrana/svsava-sabrana_04.html#

²²³ Βλ. Aleksej Dmitrijevskij, *Opisanie liturgičeskich rukopisej*, τόμ. I, Olms 1965, σελ. 256-655, Π. Χρίστου, *Η Μονή τής υπεραγίας Θεοτόκου τής Ευεργέτιδος, Αναφορά εις μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου*, τόμ. Ε' (Geneva 1989), σελ. 261-276.

Είναι υπέροχο και ευχάριστο για τον Θεό και σας αποστέλλεται όχι προς μικρό όφελός σας, εν Κυρίω Ιησού Χριστώ αγαπημένοι μου πνευματικοί αδελφοί: δεδομένου ότι πολλοί άρχισαν να γράφουν ιστορίες για τα γνωστά αυτά πράγματα που συνέβησαν και σε εμένα, τον χειρίστο όλων και γι' αυτό αμαρτωλό, θα σας γράψω κι εγώ, με τη σειρά μου, ως κάποιος που υποφέρει και επιθυμεί να λάβετε, αγαπημένοι μου, τις καθιερωμένες για εσάς και πλούσιες λειτουργίες, την ελεημοσύνη, την προσευχή, την υποταγή και την καρτερικότητα, με τις οποίες για τον Κύριο γινόμαστε ελεήμονες... (Прекрасно је, и Богу угодно и упућено на вашу не малу корист, у Господу Исусу Христу браћо моја љубљена и чеда духовна: пошто многи почеше повести писати о познатим овима стварима, догоди се и мени најхуђем од свију, а уз то и грешном, да вам испишем по реду, као онај који болује и жели да ви примите, љубимци моји, установљени вам устав овај богопреданих служби и умиљенија и молитава и покоревња и трпљења, којима ћемо Господа учинити себи милостивим).

Παρότι βασικό θέμα του Σάββα είναι η συγγραφή Τυπικού της μονής που διοικεί, εισάγει κατευθείαν το θέμα που τον απασχολεί: Αναφέρεται ανοιχτά στον εαυτό του και ακροθιγώς στο θέμα του αδερφού του (*όσα συνέβησαν και σε εμένα*), το οποίο απασχολεί τόσο τη σερβική όσο και τη βυζαντινή πλευρά εκείνη την περίοδο, καθώς δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η μονή υπαγόταν στον βυζαντινό αυτοκράτορα (βλ. την σχετική ρητή αναφορά του πρεσβύτερου Στέφανου, σελ. 126-9 πιο πάνω). Εξ αρχής δηλαδή ο Σάββας (εκ πατρός εκφραστής της εκκλησιαστικής ζωής της πρόσφατα χαρακτηρισμένης ως *σερβικής* εξουσίας), μετά το Στέφανο (εκ πατρός εκφραστή της πολιτικής πτυχής της), φαίνεται *με τη σειρά του* να δίνει συνέχεια στον *επιστολικό διάλογο* με αποδέκτη τη χιλανδαρινή αδελφότητα, τον πυρήνα δηλαδή της σερβικής μοναστηριακής κοινότητας-κοινωνίας, η οποία φαίνεται ότι μετατρέπεται έτσι σε ρυθμιστή των σχετικών με τη *σερβική* γη θεμάτων. Ο διάλογος αυτός, εντελώς ασχολίαστος στη σύγχρονη βιβλιογραφία, αναδεικνύει το βάθος των εξελίξεων στο σερβικό αλλά και τον ορθόδοξο κόσμο, με κεντρικό πυρήνα και πάλι τις οικογενειακές σχέσεις (πατέρα-γιου, αδελφών, πεθερού-γαμπρού) και φυσικά τα αποτελέσματά τους: Απαντώντας σε *μυθεύματα* της εποχής του, ο Σάββας επικεντρώνει την προσοχή του στην υπόθεση του αδελφού του, ο χαρακτηρισμός των εδαφών του οποίου ως *εκκλησιαστικών γαιών* φανερώνει την επιθυμία εκείνου, αν όχι να μεταβεί, να συνδεθεί με το Άγιο Όρος, γεγονός που θα συνεπαγόταν τη νομιμοποίηση των διεκδικήσεών, παρακάμπτοντας την απευθείας αντιπαράθεση με τον αυτοκράτορα-πρώην πεθερό του. Ο Σάββας, έχοντας στο *οπλοστάσιό* του πατερικά κείμενα, στα οποία προφανώς είχε εμβαθύνει κατά τη διάρκεια της παραμονής του στις ορθόδοξες μονές και δη στο Άγιο Όρος, δομεί ανάλογα τα επιχειρήματά του. Απευθυνόμενος σε μοναχούς, γνωρίζει ακριβώς τα στοιχεία που πρέπει να επικαλεστεί για το λόγο αυτό αναδεικνύει κυρίως τις ιδιαιτερότητες της μοναχικής ζωής, ως αντίβαρο στις πολιτικές *κοσμικές* αξιώσεις. Στο θεολογικό αυτό πλαίσιο παραθέτει πλήθος αποσπασμάτων κυρίως του Ματθαίου, υπενθυμίζοντας μεταξύ άλλων στους *αγαπητούς αδελφούς* μοναχούς την αγάπη προς τον Υιό του Θεού που πρέπει να υπερέχει όλων των σχέσεων:

Όποιος αγαπάει πατέρα ή μητέρα περισσότερο από εμένα δεν είναι άξιος. Αυτός που αγαπάει τη γυναίκα του ή τα παιδιά ή τα χωράφια ή τα κτήματα περισσότερο από εμένα δεν είναι άξιος για μένα. (Ко љуби оца или матер више него мене, није мене достојан. Ко љуби жену или

децу или њиве или имања више него мене, није мене достојан. Ματθ. 10,37· 19,27· Μάρκ. 10,29).

Στο απόσπασμα παρατηρούμε την εντυπωσιακή μετάβαση που επιτυγχάνει ο Σάββας μέσω συγκεκριμένων γενικεύσεων στις συνειδήσεις των μοναχών: Αρχικά, φαίνεται να παραλληλίζει τη σχέση του με τη μονή Χιλανδαρίου και με τους μοναχούς της με εκείνη του *Υιού του Θεού* με τους πιστούς ορθόδοξους, επικαλούμενος χωρία στα οποία όχι μόνο εννοιολογικά αλλά και αυτοαναφορικά περιλαμβάνεται η ένταση του νοήματος που θέλει να δώσει στο κείμενό του. Εν συνεχεία, χαρακτηρίζει υπερβολική και λάθος την προτεραιότητα στις *εγκόσμιες* σχέσεις και εκείνον που επιλέγει τέτοια στάση *ανάξιο* απέναντι στο Υιό του Θεού· επιτρέπει έτσι να διαχωριστούν: **α.** η περίπτωση τού *προς αγιοποίηση* ευεργέτη της μονής Χιλανδαρίου, Στέφανου Νεμάνια, συνδέοντας και αναδεικνύοντας έτσι ως ξεχωριστές και ιδιαίτερες τις περιπτώσεις του Σάββα και του έτερου Πρωτόστεπτου *υιού-διαδόχου*, του οποίου την εχθρότητα με το βυζαντινό αυτοκράτορα υποβαθμίζει και, κατά συνέπεια, **β.** η περίπτωση της συγκεκριμένης μονής από τις υπόλοιπες υπό τον έλεγχο του βυζαντινού αυτοκράτορα. Για να ενισχύσει το διπλό αυτό διαχωρισμό αλλά και την αποδυναμωμένη θέση του και του αδερφού του, στοχοποιεί και την προτίμηση των *υλικών αγαθών* έναντι του Χριστού, την οποία συγκεκριμενοποιεί στην *κτήση γης* (њиве-χωράφια, имања-κτήματα), στην οποία μάλιστα θα επιμείνει αναλύοντάς τη περαιτέρω: Επαναλαμβάνοντας το Ματθαίο, ο Σάββας υπενθυμίζει ότι όποιος επιθυμεί να προσεγγίσει το θείο πρέπει να εγκαταλείψει τις εγκόσμιες απολαύσεις και τον πλούτο του (Ματθ. 10,38· 11,28-29· 5.5.6.4) ενώ συνεχίζει, προνοώντας παράλληλα να καλύψει οικογενειακές του αδυναμίες ή τουλάχιστον προνόμια που η οικογένειά του δεν διαθέτει –μεταξύ άλλων και *προσωπικές* κτήσεις. Έτσι, πληροφορεί τους μοναχούς χρησιμοποιώντας εκ νέου χωρίο του ίδιου αποστόλου (Ματθ. 13, 45):

αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο εγώ ο αματωλός και σκνηρός και τελευταίος απ' όλους, ο μοναχός Σάββας, παρακαλώντας να σας ανήκω, κραυγάζω λέγοντας: Στο Χριστό αγαπητοί και πνευματικοί αδελφοί και πατέρες, ας γίνουμε μια όμορφη απεικόνιση για εκείνους που δίνουν όλη την περιουσία τους και λαμβάνουν μόνο αντάλλαγμα το ανεκτίμητο μαργαριτάρι του Χριστού (Зато и ја грешни и лени и последњи од свију монах Сава, молим се припадајући, вапијем говорећи: У Христу љубљена и духовна браћо моја и очи, уподобимо се прекрасним овим купцима који купише себи ову предивну куповину, јер све своје имање дадоше и купише једини бесцени бисер Христа).

Έχοντας θεμελιώσει τη δημιουργία δίπολου ανάμεσα στους κατέχοντες και στην οικογένειά του με τον ίδιο ως πρωτοπόρο, αφού λίγα μόλις χρόνια πριν ήταν ο πρώτος που έχασε την περιουσία του και πρόκρινε το *μαργαριτάρι του Χριστού*, και προσβλέποντας κυρίως στην ανακίνηση του θυμικού των μοναχών –προϋπόθεση για την ορθή τήρηση των κανόνων της κοινότητας–, ο Σάββας *ρίχνει λίγο ακόμα λάδι στη φωτιά*, επανερχόμενος πλέον όπως φαίνεται πιο ανοιχτά στο πρόσφατο διαζύγιο του αδελφού του και, συνεπώς, στην (κοσμική) απομάκρυνσή του από την έως τότε σχέση του με την βυζαντινή εξουσία: Σχολιάζει λοιπόν, μέσω χωρίου του Ματθαίου (25,1), συμβουλεύοντας την αδελφότητα:

να κακίζετε τις σοφές δεσποσύνες οι οποίες γεμίζουν λάδι το φανάρι τους και είναι έτοιμες να εγκαταλείψουν το σύζυγό τους στη χαρά (поревнујте мудрим девојкама које напунише уљем своје светилнике и готове изиђоше своме женику у радост).

Χρησιμοποιώντας εμφατικά τα λόγια του Ιακώβου (1,12), *μακάριος ο άνθρωπος, που υπομένει τον πειρασμό· διότι αφού δοκιμαστεί, πρόκειται να λάβει τον στέφανο της ζωής, τον οποίο υποσχέθηκε ο Κύριος σε όσους τον αγαπούν* (Јер блажен је човек који претрпи напаст, јер ће, пошто је искушан, примити венац живота, који је Бог спремио онима који га љубе), φαίνεται να επικεντρώνεται στην δοκιμασία στην οποία υποβλήθη ο αδελφός του λόγω του διαζυγίου, το οποίο γνωρίζουμε ότι του κόστισε την πολιτική εξέλιξη και τις συμμαχίες του. Ακόμα περισσότερο, δείχνει ότι ο *εστεμμένος διάδοχος* υπέμεινε τις δυσκολότερες αυτές στιγμές και δεν υπέπεσε σε πειρασμό (π.χ. πιθανή εξέγερση) γιατί, σύμφωνα με τον υπαινιγμό του μοναχού αδελφού του, τον *πρωτόστεπτο* (κοσμικά, από τον βυζαντινό αυτοκράτορα) ικανοποιεί πλέον μόνο ο *στέφανος της ζωής* αγαπά μάλιστα πραγματικά μόνο Εκείνον που του τη χάρισε (το Χριστό), με υπομονή και ενθουμούμενος την ευαγγελική διδαχή *εκείνος που υπομένει μέχρι τέλους θα σωθεί* (Κοји претрпи до краја, биће спашен, Ματθ. 10,22). Ο μοναχός Σάββας φαίνεται εν ολίγοις να ειδοποιεί την αδελφότητα ότι ο διαζευγμένος και χωρίς προστάτες Στέφανος βρίσκεται σε κίνδυνο· έχοντας εκπληρώσει όμως τις υποχρεώσεις (που ο ίδιος ο Σάββας έχει θέσει εξ αρχής) με κυριότερη την καρτερικότητα, πρέπει να λυτρωθεί. Κορυφώνοντας όσα υπαινιχτηκε και επιδιώκοντας να διασκεδάσει κάθε σχετικό φόβο της αδελφότητας –εύλογο κατά τα άλλα, διότι πιθανή συμφωνία με το Σάββα αποτελούσε συνάμα ανυπακοή στον κύριο της μονής, το βυζαντινό αυτοκράτορα–, προς υπεράσπιση του αδερφού του που δεν υπέπεσε σε καμία σχετική με τη δοκιμασία του *αμαρτία*, δηλαδή πράξη ενάντια στην αυτοκρατορική ανώτερη εξουσία, επανέρχεται στη θεολογική προσέγγιση της αγάπης-προτίμησης, με εκτενέστερη επεξήγηση, την οποία δανείζεται από τον ευαγγελιστή Ιωάννη (Α΄ Ιωάν. 4,18-21; 5,1-4):

Φόβος δεν υπάρχει στην αγάπη, αλλ' η τέλεια αγάπη έξω διώκει τον φόβο, διότι ο φόβος έχει κόλαση· και ο φοβούμενος δεν είναι τετελειωμένος εν τη αγάπη. Ημείς αγαπάμε αυτόν, διότι αυτός πρώτος αγάπησε ημάς. Εάν τις ειπεί ότι αγαπώ τον Θεό και μισεί τον αδελφό αυτού, ψεύτης είναι· διότι όστις δεν αγαπά τον αδελφό αυτού, τον οποίον είδε, τον Θεό, τον οποίον δεν είδε, πως δύναται να αγαπά; Και ταύτην την εντολή έχουμε απ' αυτού, όστις αγαπά τον Θεό, να αγαπά και τον αδελφό αυτού. Πας όστις πιστεύει ότι ο Ιησούς είναι ο Χριστός, εκ του Θεού εγεννήθη, και πας όστις αγαπά τον γεννήσαντα αγαπά και τον γεννηθέντα εξ αυτού. Εκ τούτου γνωρίζουμε ότι αγαπάμε τα τέκνα του Θεού, όταν τον Θεόν αγαπάμε και τις εντολές αυτού φυλάττουμε. Διότι αυτή είναι η αγάπη του Θεού, το να φυλάττουμε τις εντολές αυτού· και οι εντολές αυτού βαρείαι δεν είναι διότι παν ό,τι εγεννήθη εκ Θεού νικά τον κόσμο (Јер у љубави нема страха, пошто савршена љубав изгони страх, а ко се боји није савршен у љубави. Ако ко каже: Ја љубим Бога, а брата свога мрзи, лажа је. Јер који не љуби брата свога кога види, Бога, кога није видео, како може љубити? И ову заповест имамо од њега, да који љуби Бога, да љуби и брата свога. И сваки који верује да је Исус Син Божји, од Бога је рођен, и сваки који љуби родитеља, љуби и рођенога од њега. По томе разумевамо да љубимо децу Божју, када Бога љубимо и заповеди његове сачувамо. Јер заповести његове нису тешке, јер сваки који се рађа од Бога, побеђује цео свет и ово је победа која побеђује цео свет).

Στο χωρίο που δανείζεται, η ανάλυση της αγάπης των δημιουργημάτων του Θεού επεκτείνεται και στα όπλα της νίκης του κόσμου, την πίστη. Η τελευταία συμφύεται ως επιχείρημα από τον μοναχό Σάββα με τη συνειδητή επιλογή αποσπάσματος που επικεντρώνεται στις αδελφικές σχέσεις, τη σημαντικότερη ένδειξη της αγάπης τελικά για το Θεό. Η επιλογή αυτή επιβεβαιώνει, από την αντίθετη πλευρά, την ανάγκη αντιμετώπισης των εξω-οικογενειακών/δυναστικών πολιτικών διαφωνιών, οι οποίες κορυφώνονται εκείνη την περίοδο ανοιχτά ώστε να διαμορφώσουν νέα ισορροπία δυνάμεων: Ο Σάββας διεκδικώντας ρητά την πρωτοκαθεδρία του στα ζητήματα της μονής, δηλώνει ότι η αγάπη προς τον αδερφό είναι *θεία εντολή*. Η αντίθεση της διευκρίνισης αυτής είναι έντονη: Όσα γίνονται εκτός μοναστικής ιεραρχίας, χρησιμοποιώντας δηλαδή την εξουσία που δίνεται από κοσμικές-πολιτικές θέσεις, καταργούν τις θείες εντολές για όλα τα δημιουργήματα του Θεού, του οποίου έτσι δεν τηρούνται οι εντολές, τις οποίες επιθυμεί να επαναφέρει ως νόμιμος εκπρόσωπος της σερβικής αθωνικής κοινότητας ο Σάββας. Έτσι, με απανωτές μομφές, επικοινωνεί στους μοναχούς της Μονής Χιλανδαρίου την απογοήτευσή του για την αδικία που υφίσταται και ο ίδιος ουσιαστικά από έναν ακόμα αδελφό του(ς), τον αυτοκράτορα.

Για μια ακόμα φορά με ευρηματικό τρόπο επικαλείται, στην παραπάνω κατεύθυνση, νοουθετικό χωρίο της Α΄ προς Κορινθίους Επιστολής του αποστόλου Παύλου· παραλείποντας τη λέξη *αδελφοί*, ο Σάββας προειδοποιεί: *Μη γίνεσθε νήπια εις τας φρένας αλλά γίνεσθε νήπια εις την κακία τέλειοι όμως εις τας φρένας* (Не бивајте деца умом, него у односу на зло будите деца, а умом будите савршени). Με πατρικό πνεύμα συνεχίζει να νοουθετεί, χωρίς να δανείζεται αποσπάσματα, εξηγώντας το νόημα της εντολής και υπενθυμίζοντας τη νέα του θέση, σε αναπλήρωση του νεκρού πατέρα του:

Μικρά μου παιδιά, να είστε προσεκτικοί και να προαισθάνεστε του κακού/πονηρού, εάν κάποιος δεν παραμένει έξω από την αυλή! Εάν πρόκειται για αδελφό, οκνηρό όπως κι εγώ, να είστε επιπληκτικοί στην ανικανότητα και τη φτωχή οκνηρία και τη δυσκολία. στον ύπνο εντούτοις, να εξεγείρεστε, ω αγαπημένοι, και να θυμάστε τα δώρα που ο Κύριος έχει υποσχεθεί ότι θα δώσει σε εκείνους που τον αγαπούν και σε εκείνους που μοχθούν για Εκείνον. Διότι αυτά είναι τα λόγια του θεϊκού απόστολου: Εκείνα τα οποία οφθαλμός δεν είδε και αντί δεν άκουσε και στην καρδιά ανθρώπου δεν ανέβηκαν, τα οποία ο Θεός ετοίμασε εις τους αγαπώντες αυτόν. (Дечице моја, пазите се и чувајте се од зла, да неко не остане изван дворнице! Ако ли је ко, браћо, лен као и ја, обличавајући своју прекорну немоћ и јадну леност и тешкоћу сна, ипак, прени се, о, љубљени, и замисли дарове које је обећао Господ да ће даровати онима који га љубе онима који се труде њега ради; јер рече божанствени апостол: што око не виде и ухо не чу, и на срце човеку не узиђоше, уготови Бог онима који га љубе).

Όχι πλέον ως αδελφός αλλά ως πατέρας, ο Σάββας νοουθετεί τους μοναχούς της μονής και τους εφιστά την προσοχή στον επερχόμενο κίνδυνο. Ο πατρικός τόνος κάνει τον κίνδυνο σοβαρότερο, ενώ ταυτόχρονα δημιουργεί διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στον Σάββα και σε όλα τα πρόσωπα που έχουν προαναφερθεί. Το τελευταίο το επιτυγχάνει μάλιστα προβάλλοντας την επιθυμία παρέμβασης στις αποφάσεις της κοινότητα ως κάτι πονηρό και κακό, ζητώντας από τους ανθρώπους που επέλεξαν και ζήτησαν να ενταχθούν στην

κοινότητα (μοναχοί) να προσέχουν τέτοιου είδους επιθυμίες. Το πιο ενδιαφέρον δεν είναι ότι πιστεύει ότι θα καταφέρει να πείσει τους μοναχούς –τα προηγούμενα επιχειρήματά του είναι ήδη πολύ ισχυρότερα προς αυτή τη κατεύθυνση– αλλά ότι δεν επικαλείται ή δεν τροποποιεί σε αυτό το σημείο την πατρική ρήτρα του ιδρυτικού *Θεσπίσματος* της Μονής, η οποία απαγόρευε την μετάβαση κοσμικών στον Άθω και μοναχών στη γη του Μεγάλου Ζουπάνου, γεγονός που θα κρατήσουμε υπόψη. Χωρίς να τον ενδιαφέρει λοιπόν τέτοιου είδους ενδυνάμωση του επιχειρηματός του και έχοντας φροντίσει να εξηγήσει προηγουμένως σειρά από *αμαρτίες*, ο Σάββας θα συνεχίσει, εφορώντας από τον κοινό παρονομαστή των επιχειρημάτων του, δηλαδή την (αυτο)προβολή του, ως ιεραρχικά ανώτερου σε κάθε περίπτωση. Γνωρίζοντας ότι κάτι τέτοιο μπορεί να προκαλέσει αντιδράσεις στους μοναστικούς κύκλους ως ένδειξη ματαιοδοξίας, προνοεί και για την αποτροπή παρόμοιων σκέψεων, επιλέγοντας και πάλι το καταλληλότερο απόσπασμα ελαφρώς τροποποιημένο (Ιάκ. 1, 21-25, σε παρένθεση οι φράσεις του κειμένου του Ιακώβου που παραλείπει ο Σάββας):

γύρω από το Θεό οχυρωθείτε, τολμηρά σταθείτε απέναντι στην τεμπελιά, απορρίπτοντας κάθε υπερηφάνεια ή περίσσεια κακίας. Με πραότητα λάβετε αυτό το λόγο, ο οποίος μπορεί να σώσει τις ψυχές σας. Να γίνετε οι εκτελεστές του λόγου, και όχι μόνο οι αναγνώστες του, απατώντας εαυτούς, διότι εάν κάποιος ακούει το λόγο και δεν εκτιμά τι τον έχουν διατάξει [να κάνει] (Διότι εάν τις είναι ακροατής του λόγου και ουχί εκτελεστής), τότε είναι όμοιος με άνθρωπο που κοιτά το πρόσωπό του στον καθρέφτη: επειδή αναγνώρισε τον εαυτό του απομακρύνθηκε και αμέσως ξέχασε ποιος ήταν. Αλλά, όποιος έχει εγκύψει στον τέλειο νόμο της ελευθερίας, και παραμείνει σε αυτόν, χωρίς να είναι επιλήσμων ακροατής, αλλά δημιουργός (εκτελεστής) έργου, ευλογημένος ας είναι. (у Господу укрепивши се, крепко станите против лености, одбавивши сваку гордост, сувишак злобе. У кротости примите ову реч која може спасти душе ваше. Будите творци речи, а не само читаоци, помишљајући у себи, да који слуша речи и не чини што је заповеђено њима, такав је сличан човеку који гледа лице своје у зрцалу: јер позна се, и отиде, и одмах заборави какав је био. А који је проникнуо у савршени закон слободе, оставши у њему, овај неће бити забораван слушалац, него је творац дела, блажен је тај).

Χωρίς να γνωρίζουμε ποιον ακριβώς σκεφτόταν ο Σάββας –τον αδελφό του ή τον εαυτό του, αν όχι και τους δυο–, όταν αποφάσιζε να συμπεριλάβει το παραπάνω απόσπασμα στο Τυπικό σε μορφή επιστολής προς τους χιλανδαρινούς μοναχούς, σίγουρα το επέλεξε εμπνευσμένος από τους αμέσως προηγούμενους δυο στίχους του πρωτότυπου κειμένου που επιλέγει να χρησιμοποιήσει. Τους παραθέτουμε:

Λοιπόν, αδελφοί μου αγαπητοί, ας είναι πας άνθρωπος ταχύς εις το να ακούει, βραδύς εις το να λαλεί, βραδύς εις οργήν· διότι η οργή του ανθρώπου δεν εργάζεται την δικαιοσύνην του Θεού (Ιάκ. 1, 19-20).

Με το δίστιχο αυτό αναδεικνύεται η *οργή* ως κινητήριος δύναμη που (συν)δημιούργησε την αναγκαιότητα συγγραφής του Τυπικού, την οποία ο συντάκτης του δεν παραδέχεται ανοιχτά. Η χρήση και του συγκεκριμένου χωρίου θα μπορούσε να θεωρηθεί ένδειξη πραότητας και παντελούς απουσίας κακίας για το συνάνθρωπο, αναδεικνύοντας το Σάββα σε απόλυτο εκφραστή του σχήματος που υπηρετούσε τότε. Όμως, δεδομένου ότι **1**. νουθετεί τους μοναχούς της αδελφότητάς του με τον προσωπικό του *λόγο* (προηγουμένως στο ίδιο κείμενο

εντολή) ως σωτήριο για την ψυχή τους και 2. υπαινικτικά αναφέρεται στον εαυτό του ως ελεύθερο και ευλογημένο δημιουργό έργου, αντί για εκτελεστή όπως προστάζει ο Ιάκωβος (από τον οποίο δανείζεται), δημιουργεί εντελώς διαφορετική εντύπωση: Κάτω από το μοναστικό του σχήμα κρύβεται πληθώρα απογοητεύσεων, πικριών, ανταγωνισμών και προσδοκιών. Από όλα αυτά, τα οποία αναγνωρίσαμε στο κείμενο, θα αναφέρουμε μόνο την επιθυμία του αδελφού του να μεταβεί στο Άγιο Όρος ή να χαρακτηριστούν τα εδάφη υπό τον έλεγχό του ως εκκλησιαστικές γαίες –ή και τα δυο.

Διατηρώντας κατά νου τον τύπο του προλόγου του Σάββα, όπως τον έχουμε ήδη αναλύσει, ως επιστολικό δηλαδή διάλογο μεταξύ των δύο αδελφών και με αποδέκτες τους μοναχούς της αθωνικής Μονής Χιλανδαρίου, φορτισμένο βέβαια με τις αποστολικές αναφορές, θα προχωρήσουμε στον τρόπο με τον οποίο επιλέγει να κλείσει τα προλογικά της επιστολής του. Με ακόμα πιο σύνθετη σταχυολόγηση αποσπασμάτων, ο Σάββας θα επιδιώξει να νομιμοποιήσει άμεσα τα αιτήματα και τις δικές του εντολές, παραμένοντας πιστός στα μοναστικά πρότυπα. Θα υπενθυμίσει λοιπόν τη σημασία της πενίας, της αλληλοϋποστήριξης και κυρίως της τέλει υπακοής, δανειζόμενος από τον Ματθαίο χωρίο που θα παραφράσει:

βιαστικά εισέλθετε μέσα από τη στενή πύλη και τη στενότητα του δρόμου που οδηγεί στην αιώνια ζωή (журехи се кроз уска врата и тескобним путем који води у живот вечни). Στο κείμενο του Ματθαίου (7, 13): *Εισέλθετε δια της στενής πύλης· διότι πλατεία είναι η πύλη και ευρύχωρος η οδός η φέρουσα εις την απώλειαν, και πολλοί είναι οι εισερχόμενοι δι' αυτής.*

Με την ένταση και τη βιάση αυτής της παράφρασης, σπεύδει και ο ίδιος να υπενθυμίσει ένα χρέος που κυρίως ο ίδιος και, μέσω αυτού, ο αδερφός του έχουν ανάγκη, αυτό της άμεσης υποστήριξης, η οποία, στα προηγούμενα συμφραζόμενα, μπορεί να θεωρηθεί αγαθή πράξη:

Αγαπώντας ο ένας τον άλλο, υπακούοντας ο ένας τον άλλο, ο ένας του άλλου το φορτίο να φέρετε (један другога љубећи, један другога покоравајући се, један другога тегаоте носите).

Κάνοντας κοινωνούς των οικογενειακών και προσωπικών προβλημάτων του τους μοναχούς της αδελφότητας, τους οποίους αποκαλεί και πάλι αδελφούς του –αφού δε φαίνεται εδώ να διαχωρίζει τον εαυτό του από το σύνολο των μοναχών του Άθωνα, ως πατέρας– χρησιμοποιεί τις νουθεσίες του απόστολου Παύλου, το κείμενο του οποίου έτσι δεν αποφεύγει να παραφράσει, αφού εκείνος δεν αναφέρει στο σχετικό χωρίο αναγκαιότητα υπακοής (*Αλλήλων τα βάρη βαστάζετε και ούτως εκπληρώσατε τον νόμον του Χριστού*: Γαλ. 6,2). Στο μοτίβο της υπακοής, χωρίς ιδιαίτερη ένταση και επιτακτικότητα, θα παραφράσει εκ νέου τον απόστολο:

Να τηρείτε εαυτούς ομόφρονες με τον ανώτερο/(μεγαλύτερο ή παλαιότερο) ηγούμενό σας. Και σας παρακαλώ, αδελφοί, διά του ονόματος του Κυρίου Ιησού Χριστού μας να τηρήσετε αυτό που διέταξε, και να μην υπάρξει αμφισβήτηση ανάμεσά σας, αλλά να είστε τέλει στη σκέψη και την θέληση του (пoкoрaвaјтe ceбe јeдинoмислeнo вaшeм старeшини игyмaнy. A мoлим вaш, брaћo мoјa, и мeнoм Гoспoдa нaшeгa Иcyca Хpиcтa дa држитe oвo зaпoвeђeнo вaм, и дa нe бyдy рaспpe мeђy вaмa, нo дa стe cавpшeни y тoј мисли и вoљи).

Ο απόστολος Παύλος βέβαια, στην Α΄ επιστολή προς Κορινθίους, από όπου αντλεί ο Σάββας τη νοθεσία περί ομόνοιας, δεν αναφέρεται σε ηγούμενο αλλά στον Χριστό. Την παραθέτουμε, μαζί με τη συνέχειά της, ώστε να φανεί το θεολογικό πλαίσιο από το οποίο εμπνέεται και με το οποίο ταυτίζεται ο Σάββας και να αποδειχτεί η υφιστάμενη διαφωνία μεταξύ των δυο εξουσιών (σερβικής-βυζαντινής) επί των θεμάτων της μονής:

1.10 *Σας παρακαλώ δε, αδελφοί, δια του ονόματος του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού, να λέγητε πάντες το αυτό, και να μη είναι σχίσματα μεταξύ σας, αλλά να είσθε εντελώς ηνωμένοι έχοντας το αυτό πνεύμα και την αυτήν γνώμην). Α΄ Προς Κορινθίους 1.11: Διότι εφανερώθη εις εμέ παρά των εκ της οικογενείας της Χλόης, περί υμών, αδελφοί μου, ότι είναι έριδες μεταξύ σας.*

Προσπαθώντας με αυτά τα λόγια να επιβάλει την υπακοή των χιλανδαρινών μοναχών στις εντολές του και τη σύμπραξή τους, αδυνατεί να συγκαλύψει ότι το αίτημα του Στέφανου είχε διχάσει την αδελφότητα. Προς αντιμετώπιση του διχασμού λοιπόν, ο Σάββας κλείνει το ευρηματικό του σταχυολόγημα δια στόματος Ματθαίου με εικόνα που χρησιμοποίησε και στην αρχή του προλογικού του σημειώματος: *αγοράζοντας για τον εαυτό του εμπόρευμα όπως και οι υπέροχοι έμποροι* (купујући себи куповину као и прекарсни трговци). Χρησιμοποιώντας χωρίο, στο οποίο ο ευαγγελιστής Ματθαίος περιγράφει την αναζήτηση της βασιλείας των Ουρανών, ο Σάββας υπενθυμίζει εκ νέου το πρότυπο και τα ιδανικά του μοναχισμού, έχοντας πάντα κατά νου την προσωπική του πορεία την οποία εξακολουθεί να παραλληλίζει με την επιθυμία του αδελφού του. Έτσι θα υπονοήσει πάλι την αναγκαία πενία, παραπέμποντας στο δίστιχο του Ευαγγελιστή:

... όμοια είναι η βασιλεία των ουραनों με άνθρωπον έμπορον ζητούντα καλούς μαργαρίτας. Όστις εύρων ένα πολύτιμον μαργαρίτην, υπήγγε και επώλησε πάντα όσα είχε και ηγόρασεν αυτόν (Ματθ. 13, 45-46).

Προς επίρρωση των παραπάνω, ο Σάββας θα μνημονεύσει το νεκρό πατέρα και δάσκαλό του που ως ιδρυτής και ευεργέτης της μονής μπορεί να λειτουργήσει ως ενωτικό και, κυρίως, επιτακτικό στοιχείο:

Να μνημονεύετε στις σεπτές προσευχές σας τον θεόσταλτο πατέρα μας και δάσκαλο Συμεών Μοναχό, χωρίς να ξεχνάτε ούτε τη δική μου ταπεινώση. Αυτό κάνοντας, αληθώς μιλώ, ενώπιον του Χριστού σας βεβαιώνω ότι άμεσα και χωρίς ντροπή θα βρεθείτε ενώπιον της τρομερής κρίσεως και θα λάβετε το αιώνιο καλό (спомињући у преподобним вашим молитвама богопочившега оца нашега и наставника Симеона монаха, не заборављајући ни моје недостојанство. Ово чинећи, истину говорим, у Христу вам сведочим да ћете се наћи непостидни на страшном суду, и примити вечна добра).

Έχοντας υποσχεθεί την αιώνια ζωή μετά την Κρίση στο όνομα του πατέρα του, ο Σάββας θα κλείσει το προλογικό σημείωμα της επιστολής του αποχαιρετώντας και ευλογώντας τους αποδέκτες της εντολής του με αποστολικά λόγια (Παύλος προς Κορινθίους Β΄ 13,13: *Σας ασπάζονται πάντες οι Άγιοι*):

Η χάρις και η ειρήνη του Κυρίου του Θεού και Σωτήρος ημών Ιησού Χριστού και η αγάπη του Θεού και Πατρός, και η κοινωνία του Αγίου Πνεύματος ας είναι πάντα στους αιώνες μαζί σας. Αμήν! (Благодат и мир Господа и Бога Спаса нашега Исуса Христа, и љубав Бога и Оца, и заједница Светога Духа нека буде свагда на векове са свима вама. амин!).

Σε συνέχεια του εύγλωττου προλόγου της *Επιστολής Πρώτης*, ο Σάββας θα ολοκληρώσει το *Τυπικό*, παραθέτοντας επιστολές-υποκεφάλαια, όπου διευκρινίσεις πάνω σε ζητήματα της ιστορίας και του τρόπου διοίκησης της μονής Χιλανδαρίου.²²⁴ Εξαιτίας της έκτασής τους, εδώ θα σχολιάσουμε κατηγοριοποιημένα το περιεχόμενό τους. Ο σχολιασμός αυτός, σε συνδυασμό με την εισαγωγική *Επιστολή* που αναλύσαμε πιο πάνω, μπορεί ενδεικτικά να προϊδεάσει την όλη σύνθεση.

Εν ολίγοις λοιπόν, ο Σάββας διευκρινίζει ότι ο ηγούμενος της μονής αναλαμβάνει τη διαχείρισή της με *ευρείες εξουσίες*, σε συμφωνία με το συμβούλιο των γερόντων. Ανάμεσα στα καθήκοντα που απορρέουν από αυτές, ο ηγούμενος αναλαμβάνει και άλλους μοναστικούς ρόλους όπως του ταμιά, του εκκλησιάρχη, του δοχιάρειου κ.ά. Ο ηγούμενος της Μονής επιλέγεται από κοινού με το βασιλιά και τον αρχιεπίσκοπο. Όλοι οι μοναχοί οφείλουν να συμμορφωθούν αυστηρά με τους κανόνες του *Τυπικού*, παίρνοντας όρκους αγνότητας, πενίας και υπακοής, *τηρώντας* σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Σάββα:

την πίστη, την ελπίδα, την πραότητα, τον πόνο, τη νηστεία, τη θερμή προσευχή μετά δακρύων και περισσότερο από όλα την αγγελική ομορφιά, της νοητικής ακρόασης και αγάπης, χάρη στα οποία ήρθε σε εμάς ο Υιός του Θεού, και σε όλα αυτά προσέθεσε και την έλλειψη κακίας (вера, наде, кротост, трпљење, пост, мољење топло са сузама, а највише над свим овим анђелска лепота, смерноумно послушање и љубав, ради које сиђе к нама Син Божи, а ка овоме додајћи и незлобивост).

²²⁴ *Списци Светога Саве и Стевана Првовенчаного*, Београд 1939, σελ. 43-107: *Επιστολή 2: Πως κληρονόμησε αυτόν τον κόσμο της Μονής ο Γέροντάς μας Συμεών και ο Σάββας*, *Επιστολή 3: Για το θάνατο του πατέρα και σεβαστού μοναχού Συμεών*, *Επιστολή 4: Περί των ψαλμοιδιών και των προσευχών μετά τη λήξη της πρωϊνής λειτουργίας τις πρώτες ώρες, βγαίνει η αδελφότητα από τα κελιά και τελειώνουν τη λειτουργία τους*, *Επιστολή 5: Περί της Θείας Λειτουργίας και του ότι κανείς δεν κοινωνεί χωρίς Ηγούμενο, κανείς δεν μένει χωρίς Κοινωνία εν γνώσει του*, Κεφ. 6: *Περί της τάξεως της ενάτης ώρας και της νυχτός και του κύκλου και των μεσάνυχτων και του όρθρου*, Κεφ. 7: *Περί της σωτηρίας της ψυχής μέσω της εξομολόγησεως*, Κεφ. 8: *Περί της εκτελέσεως της αργυπνίας*, Κεφ. 9: *Περί της τραπεζής και όσων χρειάζεται (να βρίσκονται στην τράπεζα)*, Κεφ. 10: *Περί της μεγάλης ιεράς νηστείας και των δύο μικρών νηστειών, των Αγίων Αποστόλων και της γέννησης του Χριστού*, Κεφ. 11: *Πώς πρέπει να εορτάζονται οι γιορτές του Κυρίου και της Παναγίας Θεοτόκου*, Κεφ. 12: *Περί Ελευθεριών της Μονής*, Κεφ. 13: *Περί διορισμού Ηγούμενου, πώς πρέπει να ορίζεται ο Ηγούμενος*, Κεφ. 14: *Πως πρέπει να ορίζεται ο Οικονόμος*, Κεφ. 15: *Περί διορισμού Εκκλησιάρχου*, Κεφ. 16: *Η διδασκαλία της αδελφότητα και απότιση τιμής στον Ηγούμενο*, Κεφ. 17: *Περί διδασχών του Ηγουμένου στην αδελφότητα και περί εξομολόγησεως*, Κεφ. 18: *Περί της απασχολήσεως της αδελφότητος. Διδάγματα*, Κεφ. 19: *Διδάγματα Ηγουμένου και πνευματικών πατέρων*, Κεφ. 20: *Περί του ότι οι αδελφοί δεν κρίνουν τον ηγούμενο σε απομακρυσμένα μοναστήρια επισκεπτών*, Κεφ. 21: *Διάταγμα για τις κουρτίνες, τις εικόνες και τα εκκλησιαστικά βιβλία*, Κεφ. 22: *Περί καταγραφής (γραπτής σε βιβλίο) όλων όσων πρέπει να γράφονται*, Κεφ. 23: *Περί όσων μιλούν μάταια και κενά*, Κεφ. 24: *Όστε να μην έχει κανείς στο κελί τρόφιμα, ποτά, φρούτα και ούτε έναν οβολό*, Κεφ. 25: *Για εκείνους που δεν επιθυμούν κοντά σας να είναι σε (μεγάλο) αριθμό αλλά αν και είναι με λίγους, είναι με αγάπη*, Κεφ. 26: *Περί του ότι η αδελφότητα δεν έχει εργαζόμενους*, Κεφ. 27: *Πως πρέπει να δίνονται ένδυση και υπόδηση*, Κεφ. 28: *Περί όσων δεν εμφανίζονται στην εκκλησία, ποιες τιμωρίες τους πρέπει*, Κεφ. 29: *Περί του ότι κανείς δε μαγειρεύει ιδιωτικά ούτε τρώει στα κελιά*, Κεφ. 30: *Περί όσων εξυπηρετούν τις υπηρεσίες του μοναστηριού, πώς θα πρέπει να τοποθετούνται*, Κεφ. 31: *Περί του ότι ο ηγούμενος πρέπει να διδάσκει στην αδελφότητα να μην κάνουν φασαρία όταν απομακρύνονται από την τράπεζα, αλλά ευσεβώς να πηγαίνουν στα κελιά τους*, Κεφ. 32: *Περί εκείνων που λειτουργούν τη Μονή*, Κεφ. 33: *Περί κλειδούχων και φορνάρηδων και ψαράδων και στρατόρα και οικονόμων των μετοχίων*, Κεφ. 34: *Περί δυνατότητας επανεξέτασης της περιουσίας*, Κεφ. 35: *Πώς πρέπει να ψάλλουν πανταχόθεν τον κήτορα*, Κεφ. 36: *Περί πανταχόθεν αγίων πατέρων και αδελφών που ξεκουράζονται για λίγο στο μέρος αυτό και ποιοι ακόμη μπορούν να ξεκουραστούν και πώς πρέπει να ψάλλουν πανταχού και να πραγματοποιούν δέηση στη μνήμη [της φιλοξενίας]*, Κεφ. 37: *Περί όσων αποκόπτονται*, Κεφ. 38: *Περί παραχώρησεως αδελφών στην αδελφότητα*, Κεφ. 39: *Περί των διδασχών του Ηγούμενου και του Οικονόμου και της αδελφότητας, ώστε να μπορέσει διατηρηθεί το σύνολο όσων έχουν δοθεί ως εντολή σε αυτό το Τυπικό*, Κεφ. 40: *Περί ασθενών και νοσηλευτών του νοσοκομείου*, Κεφ. 41: *Δεύτερη διδασχή προς τον Ηγούμενο και τους αδελφούς*, Κεφ. 42: *Περί των κελιών των Καρυών του αγίου πατέρα Σάββα*, Κεφ. 43: *Περί της αναγνώσεως αυτού του τυπικού κάθε μήνα και της εκτέλεσώς του, και της αδιαλείπτου αναγνώσεώς του την ημέρα της μνήμης του κήτορα*.

Από το απόσπασμα αυτό φαίνεται ότι, προσπαθώντας να γεφυρώσει τις αντιθέσεις που είχαν δημιουργηθεί από το αίτημα του αδελφού του, το οποίο ο Σάββας φαίνεται αποφασισμένος να ικανοποιήσει, είναι διατεθειμένος να μην κρατήσει *κακία* στους διαφωνούντες εντός της αδελφότητας, από τους οποίους ζητά να κάνουν το ίδιο. Αμοιβαία όμως, οι σχέσεις που δημιουργούνται από το Σάββα θα βρίσκονται υπό τον πνευματικό και πειθαρχικό έλεγχο του ηγουμένου ή ιερέα, ο οποίος υποχρεούτο να γαλουχήσει το πνεύμα της αγάπης και της αλληλοϋποστήριξης, ακολουθώντας τους ιδιαίτερα αυστηρούς του κανόνες –εν ολίγοις θα ήταν υπόλογος για τη σύμπλευση της αδελφότητας με τις αποφάσεις του Σάββα.

Παρακάτω στο Τυπικό όμως ο Σάββας, που επιδιώκει να συγκεντρώσει στο πρόσωπό του ικανό σύνολο εξουσιών στη Μονή Χιλανδαρίου, αισθάνεται την ανάγκη να εξηγήσει την ανάγκη διαβίωσης του μακριά από τη σερβική αδελφότητα στα κελιά που του είχαν παραχωρηθεί στις Καρυές. Η ανάγκη αυτή ξαφνιάζει σε σχέση με την προλογική του Επιστολή. Για να προλάβει τυχόν συγκρίσεις με τη γνωστή ρήτρα του Θεσπίσματος του πατέρα του περί αδυναμίας μετάβασης ανθρώπου της Μονής στη γη του Μεγάλου Ζουπάνου –και άρα περαιτέρω διχογνωμίες–, συμβουλεύει τους χιλανδαρινούς μοναχούς να δέχονται με καχυποψία την άρνηση κάποιου να *μην* ζει μακριά από τη Μονή (!). Παρά το λογικό χάσμα που δημιουργεί αυτό το επιχείρημα, ιδιαίτερα αφού απευθύνεται σε μοναχούς που επιβάλλεται να διαβιούν στον Άθω, για το ρόλο που καλείται να παίξει ο Σάββας, όπως θα δείξουμε, χρειάζεται να προβλεφτεί και να συμπεριληφθεί στο κείμενό του. Η αναφορά του ελέγχου της μονής *εξ αποστάσεως*, τον ταυτίζει εν μέρει με τον αδελφό του, ο οποίος επίσης δεν ζούσε στη Μονή και επίσης επιθυμούσε να εμπλακεί στις διαδικασίες της *εξ αποστάσεως*. Ο Σάββας όμως έχει ήδη προκρίνει προλογικά την καθιέρωση της συγκεντρωτικής διοίκησης για τον εαυτό του ως θεσμοφύλακα της πατρικής μνήμης· ο συνδυασμός των δύο ρόλων του, μέσα από το Τυπικό, του επιτρέπει να διασφαλίσει τη διαφορά της δικής του περίπτωσης και του αδελφού του από τους υπόλοιπους μοναχούς. Συνεπώς, η δυνατότητα δικής του απουσίας από τη Μονή αποτελεί νέο θέμα που εισάγει.

Το τύπος νέο αυτό θέμα επαναφέρει στη μνήμη μας το απόσπασμα της προλογικής του Επιστολής, όπου ο Σάββας, όπως έχουμε σχολιάσει, αποφεύγει να χρησιμοποιήσει το σχετικό χωρίο του πατρικού θεσπίσματος. Η ομοιότητα της δικής του περίπτωσης με εκείνη του αδελφού του μας δίνει μέρος της απαιτούμενης απάντησης: Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι οι λόγοι νομιμοποίησης παρόμοιας μετακίνησης, παρά την πατρική ρήτρα, ήταν υπόρρητα πολιτικοί, δεδομένου του μοναστικού σχήματος του Σάββα και, αρχικά τουλάχιστον, οικονομικοί ή στηριγμένοι σε οικονομικές υποθέσεις των μονών και δη εκείνων του Αγίου Όρους. Κάτι παρόμοιο διακρίνουμε κυρίως σε εκφρασμένη με πολύ ιδιαίτερο τρόπο λεπτομέρεια του Τυπικού, σχετική με μοναστική διαδικασία, που φανερώνει τη νέα δομή που οργανώνει ο Σάββας και το ρόλο που οραματίζεται για τον εαυτό του και την οικογένειά του. Ειδικότερα στο κεφ. 33 του Τυπικού (βλ. σημ. 224, σελ. 142 πιο πάνω) *Περί κλειδούχων και*

φουρνάρηδων και ψαράδων και στρατόρα και οικονόμου των μετοχίων (О кључарима и хлебарима и рибарима и о стратору и о икономима метохижским), ο όρος *στράτωρ* (стратор) θα αναλυθεί από το Σάββα με επεξηγηματική φράση:

Και παρακαλώ τους κλειδούχους και τους φουρνάρηδες και τους αλιείς και εκείνους που φροντίζουν τα μουλάρια (и који се брину за мазге) και εκείνους που είναι στα μετόχια οικονόμοι των μοναστηριακών κτημάτων και αποστέλλονται εκτός μονής ή αλλού πάνε με εντολή του ηγουμένου, και όλοι όσοι υπηρετούν απλά να εκτελούν ολόψυχα την υπηρεσία τους, όπως εκείνοι για τους οποίους ως εκ τούτου η ελπίδα δεν είναι μικρό όφελος. (А молим кључаре и хлебаре и рибаре, и који се брину за мазге, и који су у метосима икономи манастирских имања, а шаљу се ван манастира или другде одлазе по заповести игумановој, и просто све који служе, да вршите свесрдно своје службе, као они који се отуда надају не малој користи).

Στο απόσπασμα αυτό η αδελφότητα των Χιλανδαρινών ενημερώνεται για τη δυνατότητα των υπευθύνων για τα τρόφιμα και τα οικονομικά να εξέρχονται από τη Μονή ή τα μετόχια της. Ο τίτλος *στράτωρ* του κειμένου επεξηγείται εκείνοι που φροντίζουν τα μουλάρια, υπενθυμίζοντας έτσι το ιδρυτικό της μονής του μοναχού Συμεών, στη σύνταξη του οποίου είχε (τουλάχιστον) βοηθήσει ο Σάββας. Εκεί, ο πρεσβύτερος Στέφανος καταγράφεται ως δωρητής *φοράδων* (που δεν μνημονεύονται στο κείμενο του νεότερου Στέφανου) στη Ζέτα και εμπεριέχεται η ρήτρα που τώρα έχει αντικατασταθεί από την άλογη προτροπή να δείχνουν οι μοναχοί καχυποψία στην άρνηση κάποιου να μην ζει μακριά από τη Μονή, την διαχείριση της οποίας ο Σάββας θέτει με τις Επιστολές-Τυπικό υπό τον πλήρη έλεγχο του, αποσπώντας τη δηλαδή από τον έως τότε βυζαντινό (αυτοκρατορικό και πατριαρχικό). Η μνεία *μουλαριών* στο κείμενο του Σάββα –όχι *φοράδων*, όπως σ' εκείνο του Συμεών–, επιβεβαιώνει, μέσω της κτηνοτροφικής εμπειρίας, το συλλογισμό μας: Τα μουλάρια, ζώα εργατικά και ανθεκτικά που χρησιμοποιούνταν ανέκαθεν ως υποζύγιο ιδίως σε δύσβατες ορεινές περιοχές, όπως ο Άθως, προέρχονται από τη διασταύρωση αλόγου –στην προκειμένη περίπτωση των *φοράδων*– και γαϊδάρου. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι τόσο τα ζώα όσο και η περιοχή της Ζέτα στην οποία ανήκαν είχαν παραμείνει στην κατοχή της Μονής για όλο το διάστημα που μεσολάβησε από τη δωρεά του πρεσβύτερου Στέφανου έως και την εποχή της συγγραφής του *Τυπικού*, ως τμήμα της *πατρικής κληρονομιάς*.

Μείζονος σημασίας για τη μονή, η τελευταία αποκαλύπτει την εκτός Άθω περιοχή, όπου επιθυμούσε να κατευθυνθεί ο Σάββας, χωρίς να την κατονομάζει. Η άποψή μας αυτή, βασισμένη στις αποφάσεις που επιλέγει να καταγράψει έμμεσα ή να διατυπώσει ρητά ο Σάββας, στηρίζεται στο γεγονός ότι οι τελευταίες φαίνεται να εφορμούν από τις πολιτικές εξελίξεις που τότε επηρεάζουν καταλυτικά τα σύνορα των εκτάσεων προηγουμένως υπό πατρική εξουσία και τώρα, με μικρές αλλά σημαντικές τροποποιήσεις, προσδιορισμένων από το Στέφανο ως *σερβική γη*. Αν αυτή η υπόθεσή μας ευσταθεί, σκόπιμο είναι να εξετάσουμε τις εξελίξεις στη σερβική γη της Ζέτα, τις οποίες προφανώς ο Σάββας είχε υπόψη του: Ο βασιλιάς Μπέλα ήταν νεκρός από τριετίας και ο γιος του Έμερικ αντιμετώπιζε τις

δικδικήσεις του αδελφού του Ανδρέα (*Jeruzsálemi II András*, περ. 1177-21.9.1235) για τις άμεσα γειτνιαζουσες με τη Ζέτα περιοχές Κροατίας και Δαλματίας, μέσω συμμαχίας με το νεο-εστεμμένο –από τον Φρειδερίκο Μπαρμπαρόσα– εξάδελφό του, δούκα *Αυστρίας* και *Στυρίας* Λεοπόλδο Στ' (*Luitpold der Glorreiche*, 1176-28.7.1230, δούκας 1198-1230, ο οποίος μαζί με την οικογένειά του των Μπάμπενμπεργκ διαδέχτηκε τη δυναστεία των Οττοκάρ). Η τελευταία αναγκάζει τον Έμερικ να παραχωρήσει στον αδελφό του την Κροατία και Δαλματία ως δουκάτο το 1198.²²⁵ Η εξέλιξη αυτή παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον σε σχέση με το θέσπισμα ίδρυσης της Μονής Χιλανδαρίου που συνεξετάζουμε εδώ αλλά και, σε δεύτερο επίπεδο, με επιπλέον αφορμές που οδήγησαν στην έξοδο του Σάββα από το Άγιο Όρος: Όπως γνωρίζουμε, ο πατήρ Στέφανος παραχώρησε –εκτός από τις φοράδες και τη Ζέτα– μεγάλο όγκο αλατιού, πιθανότατα ως καταβολή φόρου, ο οποίος, όπως σημειώσαμε, επίσης δεν αναφέρεται στο Θέσπισμα του Στέφανου. Η σύνδεση του φόρου αυτού με τις εξελίξεις στην ευρύτερη περιοχή φέρνουν και πάλι στο προσκήνιο συγγενικές σχέσεις, οι οποίες, ως δομικό στοιχείο των κοινωνιών της εποχής, για μια ακόμα φορά εξεταζόμενες, μπορούν να φωτίσουν γενικότερα τις σχετικές εξελίξεις: Όπως γνωρίζουμε ο Λεοπόλδος υπήρξε, σύμφωνα με το γερμανικό όρο *Landesherrschaft* που περιγράφει τη θέση του στην τοπική ιεραρχία, *τοπικός/χωρικός ηγεμόνας* της Στυρίας, η οποία μεταξύ άλλων είναι γνωστή για τα αλατωρυχεία της από το 10^ο αιώνα (πρώτη γραπτή μνεία αλατωρυχείου στην περιοχή χρονολογείται το 931). Η πληροφορία αυτή θα ήταν άνευ σημασίας, εάν ο Λεοπόλδος Στ' δεν ήταν γιος του Λεοπόλδου Ε' και της Ιλόνας ή Έλενας της Ουγγαρίας, κόρης του Γκέζα και της Ευφροσύνης του Κιέβου και, ως εκ τούτου, αδελφής του Μπέλα Γ' και θείας των Έμερικ και Ανδρέα' συνεπώς, οι Έμερικ και Ανδρέας της Ουγγαρίας και οι Λεοπόλδος και Φρειδερίκος της Στυρίας ήταν *εξάδελφοι*. Ως εκ τούτου, δικαιούμαστε να υποθέσουμε ότι για την ανεξάρτητη διαχείριση της ηγεμονίας της περιοχής και σε συνδυασμό με την επέκταση των ρωμαιοκαθολικών δυνάμεων του βορρά στην Ιταλία, ο Στέφανος Νεμάνια, επωφελούμενος από τις εξελίξεις στα βόρεια σύνορά του, είχε διεκδικήσει, εξασφαλίσει και επικυρώσει με το ιδρυτικό κείμενο της Μονής Χιλανδαρίου, ως αποτέλεσμα των συμμαχικών κινήσεών του με τους Ούγγρους, μέρος του φόρου που θα καταβαλλόταν από τη Στυρία στις γερμανικές δυνάμεις της Ιταλίας. Αφού εγκατέλειψε τα εγκόσμια, φαίνεται ότι το φόρο εισέπραττε η Μονή Χιλανδαρίου όπου, όπως είδαμε, λειτουργούσε άλλωστε μια από τις μεγαλύτερες αγορές της εποχής.

Το 1199 όμως, έτος συγγραφής του Θεσπίσματος του Πρωτόστεπτου Στέφανου, εκτός από τον Στέφανο Νεμάνια πεθαίνει και η Ιλόνα. Ο θάνατος των δυο αυτών πρωταγωνιστών των εξελίξεων που σχετίζονταν με τα οικονομικά της σερβικής γης, θα επιφέρει αρκετές αλλαγές. Αναφέραμε ήδη ότι ο Λεοπόλδος από τον προηγούμενο χρόνο και μετά το θάνατο του

²²⁵ J.V.A. Fine (1994), σελ. 22 και Branka Magaš, *Croatia Through History*, London 2007, σελ. 58.

αδελφού του (1198) είχε τεθεί επικεφαλής του δουκάτου της Αυστρίας. Η συγκέντρωση της εξουσίας και του ελέγχου των δύο περιοχών στο πρόσωπό του, επικυρωμένη από τη Συμφωνία του Georgenberg (17.8.1186), μέσω της γαμήλιας ένωσης των δυναστειών των Όττοκαρ και των Μπάμπενμπεργκ, σκοπό είχε την αναγκαία συνένωση του δουκάτου της Αυστρίας (δεδομένου ότι ο τελευταίος των Όττοκαρ δεν είχε διαδόχους) με το δουκάτο της Στυρίας, με οριοθέτηση των δικαιωμάτων επί των κτήσεων της τελευταίας, ρήτρα που ουσιαστικά δεν εφαρμόστηκε παρά μόνο μεταξύ των ετών 1187-1192 και 1194-1196.²²⁶ Η πληροφορία αυτή, μόνο εάν συνδεθεί με το φόρο αλατιού που αναφέρεται σε μερικά μόνο από τα προαναφερθέντα έγγραφα, φωτίζει το λόγο που μνημονεύεται στα σερβικά, όταν συμπίπτει με τα χρόνια που η Στυρία διατηρεί την αυτόνομη ηγεμονία της, και αποσιωπάται λίγα χρόνια μετά, όταν δεν εφαρμόζεται πλέον η Συμφωνία του Georgenberg. Επιπλέον λόγος που ενισχύει την πεποίθησή μας περί μη αναγκαιότητας καταβολής του συγκεκριμένου φόρου είναι ο ορισμός του εξαδέλφου του Φρειδερίκου της Στυρίας, Ανδρέα της Ουγγαρίας, ως *δούκα Δαλματίας και Κροατίας*, ελέγχοντας μεγαλύτερο μέρος από εκείνο που ήλεγχαν μέχρι πρότινος οι ρωμαιοκαθολικές δυνάμεις με (ναυτικό) επικεφαλής τη Βενετία. Με την τελευταία φαίνεται ότι οι γερμανικές-νορμανδικές δυνάμεις αναμετρώνται πλέον ανοιχτά για περιοχές επιρροής, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από το κείμενο της δωρεάς του Στέφανου Νεμάνιτς στη Μονή Χιλανδαρίου: Ο πολιτικά αλλά και οικογενειακά αποδυναμωμένος διάδοχος είχε καταφέρει, όπως έχουμε σημειώσει, να δωρίσει στη Μονή Χιλανδαρίου μισό μόνο χωριό της περιοχής Ζέτα, συγκεντρώνοντας την προσοχή του Σάββα, γεγονός που υπογραμμίζει τις εδαφικές αλλαγές που επήλθαν στην περιοχή μέσα σε ένα μόνο χρόνο.

Από την ανησυχία που αποπνέει το κείμενο της δωρεάς του, φαίνεται ότι ο νεότερος Στέφανος βρισκόταν σε αρκετά δύσκολη θέση. Ο επιπλέον φόβος απώλειας γαιών και των εσόδων εξ αυτών, οφειλόταν στη συμμαχία του αδελφού του Βουκάν (αναδεδειγμένος σε προστάτη της βυζαντινής πριγκίπισσας Ευδοκίας κατά την εκδίωξη της από τον αδερφό του) με τον Έμερικ της Ουγγαρίας. Τα κοινά κίνητρά τους έστρεφαν αμφοτέρους εναντίον των αδελφών τους (ο Έμερικ για να επικρατήσει στα ουγγρικά εδάφη, ο Βουκάν για να αυτονομηθεί) αλλά και των Βουλγάρων εξεγερμένων εναντίον των Ούγγρων και των Βυζαντινών ήδη από το 1185. Αντιλαμβανόμενοι το ευρύτερο πλαίσιο της συμμαχίας, παρατηρούμε τη σύμπτωση με την περίπτωση που εξετάζουμε εδώ, αφού με την ανοχή του Βουκάν οι ουγγρικές δυνάμεις του Έμερικ κατάφεραν να ανατρέψουν τον Στέφανο Νεμάνιτς, ο οποίος βρήκε καταφύγιο τελικά στα επανακτημένα από τις βουλγαρικές δυνάμεις εδάφη της κεντρικής Βαλκανικής (!). Ο Βουκάν απέκτησε έτσι το ηγετικό προβάδισμα στις σερβικές κτήσεις, όπως αποτυπώνεται σε επιγραφή του 1202-1203 όπου αποκαλείται *Μέγας Ζουπάνος*,

²²⁶ John B. Freed, *Noble Bondsmen: Ministerial Marriages in the Archdiocese of Salzburg, 1100-1343*, NY 1995, σελ. 83 σημ. 64 και σελ. 182.

*Κυβερνήτης όλης της σερβικής γης, της Ζέτα, των ναυτικών πόλεων και της γης της Νιřανα.*²²⁷

Ο τίτλος αυτός, σημαντικός στην οικογενειακή του ιστορία και στην εξέλιξη της σερβικής εξουσίας, μνημονεύεται και σε επιγραφή στην εκκλησία του Αγίου Λουκά στο Κότορ²²⁸ και φαίνεται να προέκυψε από τη σύμπλευσή του με τους Ούγγρους και τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ισαάκιο. Σε ό,τι αφορούσε θέματα διαδοχής αλλά και ελέγχου εδαφών, τέτοια αξίωση δεν φαίνεται παράλογη, εάν θυμηθούμε ότι ο Βουκάν ήταν πρωτότοκος γιος και άρα νόμιμος κληρονόμος της πατρικής εξουσίας και ότι η σχέση με το Βυζάντιο που είχε συμβάλει στην πρόκριση του Στέφανου, δεν ίσχυε πλέον. Αντίθετα τώρα υπέρ του Βουκάν λειτουργούσαν οι νέες βυζαντινο-ουγγρικές συμμαχικές απαιτήσεις.

Η ενεργοποίηση του Σάββα προς αυτή την κατεύθυνση συμπίπτει με τη συγκυρία της ήττας των δυτικών δυνάμεων στην Αδριανούπολη (14.4.1205) από τον Βούλγαρο Καλογιάν (βλ. σελ. 70 κ.ε.). Η ήττα αυτή έδωσε, όπως είδαμε, στρατηγικό πλεονέκτημα σε μερικές μόνο από τις ενεργές στρατιωτικά ορθόδοξες δυνάμεις της Χερσονήσου οι οποίες ενώ προέλαυναν, επιχειρούσαν παράλληλα διπλωματικές και διοικητικές κινήσεις που εξασφάλιζαν την επανάκτηση ή αύξηση των κέντρων τους. Στις αποκομμένες από τη διαδικασία αυτή, λόγω της ήττας των συμμάχων του επικεφαλής τους Βουκάν, σερβικές δυνάμεις προσφέρεται δυνατότητα συμμετοχής, με αφορμή τις επιθέσεις δυτικών δυνάμεων υπό τον Βονιφάτιο Μομφερατικό στον Άθωνα, όπου κατοικητήρια είχαν τους μοναχούς και προέβησαν σε καταστροφές μονών. Τότε, όπως είδαμε, οι μοναχοί απευθύνθηκαν στον Πάπα Ιννοκέντιο Γ', ο οποίος τους ανέλαβε υπό την προστασία του και στις επιστολές του (XIII, 40 και XVI, 168) απέτισε τιμή στις μοναστικές αρετές τους. Επωφελούμενος πιθανότατα από αυτή τη συγκυρία ο Σάββας ενεργοποίησε τη δυνατότητα εξόδου του από τον Άθω, παρά τους πατρικούς απαγορευτικούς κανονισμούς, ώστε να εκπληρώσει την τελευταία πατρική επιθυμία –πράξη που είχε αναδείξει ως *υποχρέωση*– και να επανενώσει τις σερβικές δυνάμεις προς υπεράσπιση, ισχυροποίηση και, γιατί όχι, επαύξηση, των πατρικών σερβικών γαιών, προβάλλοντας ως ενωτικό δεσμό την πατρική μνήμη του *Μεγάλου Ζουπάνου*.

Η θριαμβευτική, κρίνοντας από το αποτέλεσμα, επανεμφάνιση του Σάββα στα πατρικά σερβικά εδάφη, μετά από οχτώ χρόνια απουσίας, συνδέεται τόσο με την υπόθεση του αδερφού του όσο και με δικούς του παλιότερους λογαριασμούς: Όπως έχουμε ήδη δει ο νυν μοναχός Σάββας είχε τραπεί σε φυγή από το πατρικό του κληροδότημα το 1192, όταν ο Μπέλα της Ουγγαρίας επιχειρούσε επανειλημμένες επιθέσεις στις κτήσεις του, συνασπισμένος με τη Βενετία. Τρία χρόνια μετά, γύρω στο 1195, και ενώ ο τότε Ράστικο είχε εγκαταλείψει τα εδάφη του και είχε αντικατασταθεί από τον εξάδελφό του και γιο του Μιροσλάβ, ο Μπέλα αναθέτει την νεο-αποκτηθείσα περιοχή της Δαλματίας και Κροατίας στον πρωτότοκο γιο του, Έμερικ ή Ίμρε (1174-1204), τον οποίο είχε ορίσει διάδοχο από το

²²⁷ Konstantin Jireček, *Geschichte der Serben* 1, Gotha 1911, σελ. 289.

²²⁸ M. Ćirković, *The Serbs*, ό.π., σελ. 38.

1182 –τη στέψη τέλεσε ο Νικόλα, νεο-εστεμμένος αρχιεπίσκοπος του Esztergom (1181-1183, Β. Ουγγαρία) και αργότερα Επίσκοπος του Várad (σημ. Oradea, Ρουμανία).²²⁹ Με τον τελευταίο λοιπόν ο μοναχός Σάββας είχε έκτοτε ανοιχτές εδαφικές διαφορές, αφού οι πρώην σύμμαχοι πατέρες τους τούς είχαν αναθέσει την ίδια περιοχή, όταν πλέον οι σχέσεις τους διερράγησαν –ίσως μάλιστα και αυτές οι διαφορές να εξηγούν την επιμονή του να μεταβεί ο πατέρας του στον Άθω και τη συγκυρία κατά την οποία η επιθυμία του τελικά πραγματοποιείται. Αργότερα, αφού ο Σάββας εδραίωνε τη θέση του στον ορθόδοξο κλήρο, ο Έμερικ στρέφεται στον καθολικισμό, εναντιούμενος στην επιθυμία ανεξαρτησίας και αύξησης των κτήσεων του νεαρότερου αδελφού του Ανδρέα, στον οποίο πέρασε η περιοχή της Δαλματίας και Κροατίας το 1200, μετά από τις διαπραγματεύσεις υπό την εποπτεία παπικού απεσταλμένου που κατέληξαν σε συνθήκη ειρήνης.

Προς διευκόλυνση και του δικού του κοσμικού-πολιτικού αγώνα λοιπόν, αρχής γενομένης από το Καταστατικό του Χιλανδαρίου- προσχέδιο για αρκετά από τα επόμενα έργα του, ο Σάββας, έχοντας συνενώσει διαφορετικά είδη κυρίως θεολογικής γραμματείας, ανέδειξε την προτεραιότητα της πνευματικότητας στις κατ' ουσίαν πολιτικές πράξεις του ηγούμενου· εφεξής οι καταστατικοί του χάρτες θα ενσωματώνουν την παραπάνω σύμπτωση, ώστε να αναδείξουν τον *προνοιακό* ρόλο του μονάρχη με τα *θεία χαρίσματα* (έως τώρα είχαν αποδειχτεί μέσω της «θεάρεστης»/ *bogodoličnim* συμπεριφοράς, των ευσεβών πράξεων, της υπακοής στην Εκκλησία και της ύψιστης απόφασής του να εγκαταλείψει τα εγκόσμια και να αφοσιωθεί σε πνευματικά κατορθώματα), ως σταθερό και ενοποιητικό στοιχείο αναφοράς. Ενισχύοντας το παραπάνω θεολογικό πλαίσιο από το οποίο προέκυπτε το πατρικό δικαίωμα επί της *αθανάτου δύναμης* (*besmrtنامός*) με απτές αποδείξεις (μυροβλησία), ο εξαιρετικά καταρτισμένος Σάββας θα κλιμακώσει τη δράση του, δημιουργώντας τόπο μόνιμης φιλοξενίας του σκηνώματος του άγιου ηγεμόνα πατέρα στη *σερβική γη*, ώστε να επιφέρει και σε εκείνον τα μέγιστα δυνατά (πολιτικά) οφέλη, όπως είχε επιφέρει (εκκλησιαστικά) στον ίδιο: Το χειμώνα του 1205-1206 ή του επόμενου, εκπληρώνοντας το αίτημα του πατέρα του που ο ίδιος είχε περιγράψει, μετέφερε το σκηνώμα εκείνου στη *Ρασκία*.

Παραμένοντας στις γενικότερες επιδιώξεις που προκύπτουν από τη στενή σύνδεση των αδελφών με την πατρική εξουσία, υπογραμμίζουμε ένα επιπλέον ενδιαφέρον στοιχείο που ενισχύει την παραπάνω ανάλυσή μας: Ο μοναχός Σάββας, σκιαγραφώντας τον πατέρα του, τον αποκαλεί *Κύριο και αυτοκράτορά μας και κυβερνήτη ολόκληρης της σερβικής γης*, υιοθετώντας και διευρύνοντας το χαρακτηρισμό του αδελφού του για τις πατρικές κτήσεις. Αντίθετα, ο διάδοχός εκείνου στην *κοσμική* εξουσία, Στέφανος, στο *Βίο* που συνέθεσε προς τιμήν του τον αποκαλεί *Συλλέκτη των χαμένων τμημάτων της γης των προγόνων μας, πάστορα*

²²⁹ Βλ. Branka Magaš, *Croatia Through History*, ό.π., σελ. 58.

και διδάσκαλο και παλινδωμήτορα όσων είχαν καταστραφεί.²³⁰ Με τον εκφραστή της θρησκευτικής εξουσίας στη σερβική γη να εκφράζεται πολιτικά και με τον εκφραστή της πολιτικής εξουσίας να εκφράζεται θεολογικά, είναι αρχικά εμφανές ότι οι δυο εξουσίες επί της σερβικής γης έχουν διαπλακεί σε τέτοιο βαθμό που δύσκολα διακρίνονται τα χαρακτηριστικά τους. Μέσω αυτής της συνταύτισης και της δεδηλωμένης επιθυμίας ενοποίησης των εδαφών στο πλαίσιο που μόλις περιγράψαμε (βλ. τις εκφράσεις *ολόκληρης της σερβικής γης* και *Συλλέκτη των χαμένων τμημάτων της γης των προγόνων μας*) επιβεβαιώνεται ο σκοπός της μεσολάβησης του μοναχού πλέον Σάββα στις ενδοοικογενειακές έριδες ως ειρηνευτής, ιδιαίτέρως αποτελεσματικός μάλιστα, αφού οι παρατεινόμενες διαφωνίες των αδελφών του ήδη πριν από το θάνατο του Στέφανου Νεμάνια, λύνονται πολύ εύκολα, πάνω από το σκήνωμα εκείνου. Η τόσο σύντομη εξιστόρηση της συμφιλίωσης, δείχνει ουσιαστικά τον πυρήνα μιας σύμβασης δυο διαφορετικών τύπων εξουσιών, της πολιτικής και της εκκλησιαστικής, όπως αυτή καταγράφηκε με τον βυζαντινό όρο *Συμφωνία/ Συμφωνија*.²³¹ Με άλλα λόγια, οι αποδυναμωμένοι διάδοχοι της κοσμικής εξουσίας συνέπραξαν κατ' εντολήν του νόμιμου *κληρονόμου* της θρησκευτικής εξουσίας, ώστε να αποφευχθούν δυσμενέστερες συνθήκες που θα προέκυπταν, εάν συνεχίζονταν και στη σερβική γη δυναστικές έριδες. Η καθόλου τυχαία χρονική σύμπτωση της *συμφωνίας* των αδελφών εξασφάλιζε, σε πνευματικό και θεσμικό επίπεδο, ισχυρές δομές αυτοδιοίκησης. Η θεμελίωση καθεμίας εξουσίας χωριστά αποδεικνύεται μάλιστα τόσο πετυχημένη που θα επιβιώσει των πρωταγωνιστών της, ενώ θα δημιουργήσει σερβικούς εξουσιαστικούς κύκλους που θα εξαρτηθούν απόλυτα, κυρίως μέσω γαμήλιων σχέσεων, από τον *οίκο* των Νεμανιδών (όπως για παράδειγμα λίγο παλιότερα συνέβη στις περιπτώσεις της Βοσνίας και της Κροίας). Η συγκεκριμένη πολιτική και διπλωματική εξουσία που πρώτος άσκησε ο Σάββας, τον

²³⁰ «*И вољом божејом и пречисте његове матере, роду и ово, свето дете, које ће божејум промислом бити сакупилац пропалих земаља отачаства свога, наставр и учитељ, па, штавише, и обновилац онога што је било пропало, у месту по имену Рибница*». Η μετάφραση δική μας. Љиљана Јухас-Георгиевска, *Стефан Првовенчани Сабрани списи*, Просвета и Српска књижевна задруга, Београд 1988, *Стара српска књижевност у 24 књиге*, τόμ. 3, κεφ. *Живот Светог Симеона*, § II: http://www.rastko.rs/knjizevnost/liturgicka/stefan-sabrana/index_c.html Πρβλ. την αγγλική μετάφραση του Kantor, *Medieval Lives*, 257, η αναφορά: Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages*, ό.π., σελ. 390: «*His son and successor, Stefan the First-Crowned, called him The Gatherer of the Lost Pieces of the Land of his Grandfathers, and also their Rebuilder. His other son Sava, called him Our Lord and Autocrat, and ruler of the whole Serbian land*».

²³¹ Η προσπάθεια επίτευξης αρμονίας των εξουσιών της υψηλότερης πνευματικής και της κοσμικής εξουσίας, βλ. Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1931, σελ. 236, Ev. Patlagean, *Ο Ελληνικός Μεσαίωνας*, ό.π., σελ. 247-250, 306-307, 461-464, 483, М. М. Петровић, *О Законоправиљу или Номоканону Светога Саве*, Београд 1990, κεφ. Сагласје или “симфонија” између цркве и државе у Србији за време кнеза Лазара”, σελ. 73-98, D. Nicol, *Histoire de la pensée politique médiévale*, Paris 1993, σελ. 64 και 65 σημ. 3, Д. Богдановић, *Политичка филозофија средњовековне Србије*, Београд 1992 και Б. И. Бојовић, *Краљевство и светост. Политичка филозофија средњовековне Србије*, Београд 1999, στον αντίποδα του συστήματος του *καισαροπατισμού* που κυριαρχούσε στα καθολικά εδάφη. Με βάση τον τελευταίο, η εξουσία του Πάπα ήταν ανώτερη από των αρχόντων ή βασιλέων των διαφόρων περιοχών, ενώ εκτεινόταν και στα πολιτειακά και ιδιωτικά ζητήματα: Η συμμετοχή του στη λήψη αποφάσεων ήταν επιβεβλημένη, ενώ εθεωρείτο νόμιμη οποιαδήποτε ερμηνεία του στην εξουσία του ηγεμόνα που άλλωστε προερχόταν από τη χάρη του Θεού (*Dei Gratia*) και την υποτιθέμενη Κωνσταντινεία δωρεά. Έτσι, ο ηγεμόνας ανυψωνόταν σε αποστολικό επίπεδο και η Εκκλησία αντιμετωπιζόταν ως κρατικός θεσμός, βλ. Т. Тарановски, *Историја српског права* ό.π., σ. 235.

άσκησε να δράσει αργότερα ως ιδρυτής της σερβικής Εκκλησίας, με μεγαλύτερο τότε πεδίο άσκησης της εξουσίας του στη σερβική γη. Η φήμη που αποκτούσε ο Σάββας εντός και εκτός του σλαβικού ορθόδοξου κόσμου –χάρη στις μετακινήσεις του και στις επαφές του–, θα ενισχύσει τις διπλωματικές του κινήσεις που σκοπό είχαν να τον αναδείξουν σε εκπρόσωπο του σερβικού κόσμου και, μετά το θάνατο του Βουκάν, να αναδείξουν τελικά το Στέφανο σε στρατιωτικό προστάτη των επιδιώξεων του οίκου των Νεμανιδών, υπό την αιγίδα της σερβικής Εκκλησίας. Έχοντας λύσει τις πολυετείς διαφορές των αδελφών του σε μόλις ένα χρόνο, ο ικανότατος σε πολιτικό επίπεδο Σάββας θάβει τα πατρικά λείψανα στη μονή που ο πατέρας του ίδρυσε στη Στουντένιτσα (1207).

Η μεταφορά (translatio) των λειψάνων του Συμεών Νεμάνια από το Άγιο Όρος στη μονή Στουντένιτσα. (Αντίγραφο του Šime Perić). Πηγή: Студеница, осам векова сликарства, Κατάλογος ομότιπλης Έκθεσης, Βελιγράδι 2010, σελ. 21.

Οι εξέχοντες που παρίστανται στη θεία λειτουργία έχουν τεθεί επικεφαλής της πομπής, κρατώντας την εικόνα της Θεομήτορος της Στουντένιτσα, η οποία «περιμένει να υποδεχτεί» την έτερη πομπή με τα λείψανα του Συμεών που μεταφέρονται από τον Στέφανο Πρωτόστεπτο και τον Βουκάν. Αυτή την πολιτικο-στρατιωτική πομπή στα αριστερά της εικόνας συνενώνει η εικόνα της Θεοτόκου (ακριβώς στο κέντρο) με την εκκλησιαστική πομπή στα δεξιά. Εκεί, δίπλα σε δυο λευκούς αγγέλους στέκεται ο Άγιος πλέον Σάββας, ο Ηγούμενος της Στουντένιτσα Διονύσιος (με λευκή ενδυμασία), δεκατρείς μοναχοί και δεκατέσσερις κληρικοί. Η τοπική σερβική παραλλαγή της τοιχογραφίας στην εποχή της δυναστείας των Νεμανιδών φαίνεται ότι εισήγαγε από νωρίς το μεγάλο θέμα της *Translatio* στη σερβική χριστιανική τέχνη. Η εισαγωγή αυτή έγινε μεν έμμεσα, δηλαδή μέσω της μεταφοράς των λειψάνων, η οποία γινόταν γενικώς αντιληπτή ως γνήσια εμφάνιση και μεταφορά της θεϊκής δύναμης μέσα από τα λείψανα του αγίου, όμως η απεικόνιση της διαδικασίας επιβεβαιώνει τον τρόπο που καθιερώθηκε η Στουντένιτσα ως κέντρο της δυναστικής και κρατικής λατρείας στη Σερβία. Έτσι, το μήνυμα που μεταφέρεται πρώτη φορά από τη συγκεκριμένη ιστορία, παρότι τυποποιημένο, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί *ντοκουμέντο*, δηλαδή αποδεικτικό στοιχείο ή τελικά ιστορική πηγή.

Ενώ από το νέο τάφο συνέχιζε να ρέει μύρο, ο Στέφανος λέγεται ότι *του ζητά* να παραμείνει στη σερβική γη (από την οποία δεν είχε φύγει όμως, παρά για να βρει καταφύγιο σε βουλγαρικά εδάφη) με τους κληρικούς του. Παρότι το αίτημά του έγινε δεκτό και παρά τις σχετικές πατρικές ρήτρες και τις απαγορεύσεις στο ιδρυτικό και το Τυπικό της Μονής Χιλανδαρίου, ο Σάββας ξεκίνησε άμεσα το ποιμαντορικό έργο στην ορισμένη από τον αδερφό του *σερβική γη*: Σε συνεργασία με τον Στέφανο ίδρυσε ναούς και μονές, ανάμεσα στις οποίες σπουδαία θέση κατέχει εκείνη της Ζίτσα, περιοχή –και μονή– που, καθόλου τυχαία, επίσης ανήκε στην αρχιεπισκοπή Αχρίδας, υπό τον έλεγχο ακόμα του βυζαντινού αυτοκράτορα –τότε λέγεται ότι επινοήθηκε και ο χαρακτηρισμός της ως γενέτειρας του

Ιουστινιανού (Ιουστινιανή πρώτη/ Јустинијана прима).²³² Στην ευρύτερη αυτή περιοχή που αμφότεροι οι αδερφοί από κοινού και επί μακρόν εργάστηκαν να ανεξαρτητοποιήσουν από τον βυζαντινο (-ουγγρικό) έλεγχο, θα παραμείνει μάλιστα περισσότερο από μια δεκαετία, εγκαινιάζοντας έτσι μια νέα περίοδο για τη *σερβική γη*, βασισμένος κυρίως στη δύναμη του μοναστικού του σχήματος, τη θέση του στην ιεραρχία του ορθόδοξου κλήρου και τη λατρεία που είχε αρχίσει να δημιουργεί γύρω από το πατρικό λείψανο, το μόνο που μέχρι τότε συνδύαζε την κοσμική με την πνευματική οικογενειακή εξουσία. Στο έργο αυτό, όπως θα δούμε, υπήρξε αρκετά αποτελεσματικός. Μάλιστα, λίγο πριν αναχωρήσει και πάλι για τον Άθω, το 1217, θα στέψει τον αδελφό του «βασιλέα Σερβίας», προσφέροντάς του τον *στέφανο* που τόσο *καρτερικά* αναζητούσε, ώστε να *σωθεί*.

Ανεξάρτητα με το αν η στέψη έγινε, *επισήμως* ή όχι, το ιστορικό φαινόμενο της *μετατόπισης* σερβικών συνόρων και εξουσιών θα μπορούσε να τελειώσει κάπου εδώ, αφού η κοινή πορεία του Σάββα και του Στέφανου ορίζει την αρχή μιας νέας περιόδου για τη σερβική εξουσία, η οποία δεν φαίνεται να έχει σχέση με την αμέσως προηγούμενη, κατά την οποία μεσουρανούσαν στρατιωτικά οι διάσπαρτοι *ζουπάνοι*. Παρότι οι ίδιες δυνάμεις θα εξακολουθήσουν να πρωταγωνιστούν, οι συσχετισμοί μεταξύ τους έχουν αλλάξει, ενώ ο αριθμός των εμπλεκόμενων έχει αυξηθεί, καθώς κάποιои έχουν βρει παροδική ή μονιμότερη διέξοδο στη βυζαντινή –και όχι μόνο– διοίκηση. Έχοντας αρχίσει να αποκτούν κρατική δομή *παρόμοια* με εκείνη του Βυζαντίου, οι σερβικές δυνάμεις που συνεργάστηκαν με τους πρώτους Νεμάνια βρισκόνταν πλέον αντιμέτωποι με τα προβλήματα που τους δημιουργούσε η νεοσύστατη αυτή ρευστή δομή. Εκτός από το Σάββα ως μοναχό και δημιουργό της λατρείας του Νεμάνια, ο πρωτόστεπτος αδελφός του είχε πριν λίγα χρόνια συνάψει, με τη μεσολάβηση του τότε αυτοκράτορα (τώρα τυφλού φυλακισμένου του αδελφού του), γαμήλια σχέση με την κόρη του νυν αυτοκράτορα (από την οποία όμως είχε διαζευχθεί), αποδυναμούμενος έτσι πολιτικά και διπλωματικά. Ο πατέρας τους δεν είχε εξασφαλισμένη εξουσία που θα μπορούσε να τους κληροδοτήσει και συνεπώς οι απόγονοί του έπρεπε να επαναδιεκδικήσουν (από το βυζάντιο κυρίως) και να επαυξήσουν τα πατρικά κεκτημένα, κίνηση που δρομολόγησαν χρησιμοποιώντας το μοναστικό σχήμα του Σάββα και σε συνεργασία με τους πριν λίγο επίσης εξεγερμένους Ασέν. Στον αγώνα τους αυτό είχαν να αντιμετωπίσουν και εξωτερικές παρεμβάσεις: Οι παλιότεροι σύμμαχοι του Βυζαντίου, οι Ούγγροι, έδειχναν ανοιχτά την προτίμησή τους στην καθολική εξουσία (εκπρόσωποι της οποίας άλλωστε είχαν εγκατασταθεί, αρχής γενομένης από το 1204 στο διοικητικό κέντρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας) και είχαν στραφεί πλέον ανοιχτά εναντίον των Σέρβων αλλά και

²³² Π. Ζοριή, *Законоправило Св. Саве*, ό.π., σελ. 7, Α. Δεληκάρη, *Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον μεσαίωνα* ό.π. και Ελεονώρα Ναξίδου, *Εκκλησία και εθνική ιδεολογία: από την Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας μέχρι την ίδρυση της αυτοκέφαλης «μακεδονικής εκκλησίας»*, Θεσσαλονίκη 1999 (διδακτορική διατριβή), σ. 32 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

των υπόλοιπων βαλκανικών δυνάμεων, ώστε να εξασφαλίσουν περισσότερες εκτάσεις τόσο για τους εαυτούς τους όσο φυσικά και για τους νέους συμμάχους-εντολείς τους.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση της νέας περιόδου βάσει των νέων, προαναφερθέντων δεδομένων, δεν θα παραλείψουμε να αναφέρουμε δυο ακόμα απογόνους του πρεσβύτερου Στέφανου, των οποίων η πορεία θα καθορίσει με τη σειρά της νέες εξελίξεις στην περιοχή: Πρόκειται για την κόρη του Jefimija και μια δεύτερη, αγνώστου ονόματος, από το μόνο γάμο του με την Άννα. Η πρώτη λέγεται ότι παντρεύτηκε το Μανουήλ Άγγελο Κομνηνό, πιθανότατα γιο του Ισαάκιου Άγγελου Κομνηνού, ενώ η δεύτερη ευγενή από τα Σκόπια ονόματι Τιχομίρ· ο γιος τους Κωνσταντίνος Τίχ Α΄ επρόκειτο να στεφθεί τσάρος των βουλγάρων συμμάχων των γιων του Νεμάνια (1257-1277).

Εκκλησιαστική διοίκηση στη σερβική γη. *Τυπικά μονών και Νομοκάνονας του Σάββα*

Έχοντας παρακολουθήσει τις πρώτες διπλωματικές και στρατιωτικές κινήσεις των άμεσων διαδόχων του Νεμάνια για τη διατήρηση και επέκταση του ελέγχου που ο προκάτοχός τους είχε αποκτήσει σε συγκεκριμένες περιοχές, διαθέτουμε το σύνολο των απαραίτητων δεδομένων για να παρακολουθήσουμε το άνοιγμα της νέας εποχής. Σε αυτό το πλαίσιο είναι πολύ ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε τους πολιτικούς και διπλωματικούς συσχετισμούς εντός και εκτός συνόρων, ως προς το Στέφανο αλλά κυρίως ως προς το Σάββα. Το ενδιαφέρον μας κινεί το γεγονός ότι ο τελευταίος, παρότι συμμετείχε ενεργά ως συνομιλητής και ειρηνευτής στις πολιτικο-στρατιωτικές εξελίξεις, αναχωρεί πάλι από τα εγκόσμια και επιστρέφει στον Άθω το 1217/8, αφού έχει επιλύσει τα θέματα της *σερβικής γης* –μειώνοντας σχετικά τις κτήσεις υπό την κοσμική εξουσία του αδελφού του Στέφανου και δημιουργώντας μοναστικά και εκκλησιαστικά σερβικά κέντρα, αρχικά συνδεδεμένα με εκείνον ως επικεφαλής της μονής Χιλανδαρίου–, χωρίς να δρέψει εμφανώς τους καρπούς των κόπων του σε τοπικά πολιτικό και –εμφανές ή αφανές– διπλωματικό επίπεδο. Η ζέση του σχετίζεται αυτή τη φορά κυρίως με τις καθοριστικές εξελίξεις σε εκκλησιαστικό επίπεδο, οι οποίες μακροπρόθεσμα θα μονοπωλήσουν το ενδιαφέρον Σέρβων και Βουλγάρων: Είχε φτάσει η στιγμή που οι δυο πλευρές διεκδικούσαν πλέον ανοιχτά αυτόνομη Εκκλησία. Για τους Βούλγαρους, οι διεκδικήσεις είχαν περισσότερο πολιτικό και διπλωματικό χαρακτήρα –κυρίως μετά την εξέγερση των Ασέν. Για τους Σέρβους το θέμα ήταν πιο πολύπλοκο· χρειαζόταν να απεμπλακούν από την αρχιεπισκοπή Αχρίδας, εκπρόσωποι της οποίας όμως τους είχαν καταδικάσει τώρα ως αιρετικούς, δημιουργώντας έτσι επιπλέον πολλαπλά προβλήματα στο μοναχό επικεφαλής τους. Δεδομένου ότι από το 1204 ήδη τα συμφέροντα των, ευρισκόμενων άλλοτε σε αντίπαλα και άλλοτε σε συμμαχικά στρατόπεδα, εκπροσώπων των δυο οικογενειών ήταν αντικρουόμενα, κάθε πλευρά θα προσπαθήσει εφεξής να ανεξαρτητοποιηθεί πρώτη με κάθε μέσο (διπλωματικό, θεολογικό, πολιτικό, στρατιωτικό). Τέτοια κίνηση είναι βέβαιο ότι θα εξασφάλιζε μεγαλύτερη έκταση και ελευθερία κινήσεων.

Το διακύβευμα επίσης είχε διευρυνθεί: Στις Διόκλεια, Ζαχούμλιε, Ρασκία, Βοσνία και Κροατία που διεκδικούσαν και οι δυο πλευρές και οι οποίες πλέον βρίσκονταν στο επίκεντρο του οικονομικού, πολιτικού και στρατιωτικού ενδιαφέροντος, προστίθεντο τώρα και περιοχές που διεκδικούσαν οι νέοι κύριοι της Κωνσταντινούπολης, τις οποίες ήταν διατεθειμένοι να υπερασπιστούν με κάθε μέσο –άρα και παραχώρηση– οι προηγούμενοι κύριοί τους.

Πριν δούμε τον τρόπο με τον οποίο αποτυπώθηκαν σε δημογραφικό και κοινωνικό επίπεδο τα πολιτικο-στρατιωτικά γεγονότα, αξιωματικότερα είναι οι ταυτόχρονες εκκλησιαστικές εξελίξεις και αλλαγές. Η περιοχή που θα μας απασχολήσει περισσότερο, όπως έχει γίνει ήδη φανερό, είναι ο Άθως. Όπως είδαμε, από τον 11^ο αιώνα, έχει ήδη αρχίσει να συγκεντρώνεται σε αυτόν αρκετά σημαντικός αριθμός μοναχών σλαβικής καταγωγής. Η άφιξη του Ράσσκο/μοναχού Σάββα και εν συνεχεία του πατέρα του/μοναχού Συμεών είχε σηματοδοτήσει την αρχή νέου κεφαλαίου της ζωής στη μοναστική αυτή κοινότητα: Τα σλαβικά μοναστήρια Χιλανδάρι και Ζωγράφου, απαλλαγμένα, όπως τα υπόλοιπα αθωνικά μοναστήρια, από τη φορολογία, ελεύθερα από την υποταγή στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως αλλά υποκείμενα στον Αλέξιο κι εξαρτημένα από το γειτονικό επίσκοπο Ιερισσού για τη χειροτονία ιερέων και διακόνων, οδήγησαν, μετά τον πρωτοστάτη Στέφανο, κι άλλους σέρβους ευγενείς να επιδιώξουν να συναρτήσουν με αυτά τον επισφαλή έλεγχο των περιοχών τους ή να γίνουν αποδεκτοί σε αυτά, ενώ οι πρώτοι ζουπάνοι-ηγεμόνες τους ίδρυσαν σταδιακά ανεξάρτητα καθίσματα για σλάβους μοναχούς. Οι μονές αυτές, διαπλεγμένες με τη συγκυρία του 1204, πρόκειται να ακολουθήσουν σημαντικά ανοδική πορεία που θα τις φέρει στην πρώτη γραμμή των διπλωματικών και, εν συνεχεία, πολιτικών εξελίξεων στη Χερσόνησο: Αρχής γενομένης από τις επιθέσεις των Δυτικών στον Άθω και τη συνακόλουθη υποστήριξη του Πάπα, το πολιτικό πλαίσιο των οποίων εξετάσαμε έως εδώ στη συνάφεια της υπό διαμόρφωση δυναστείας των Νεμανιδών, πρόκειται να διαδραματίσουν το ρόλο κοιτίδας εξουσιών για τις δυο δυναστείες που θα κυριαρχήσουν στη διεκδίκηση της εξουσίας στο βαλκανικό σλαβικό πληθυσμό.²³³ Το δεδομένο λοιπόν της επιστροφής του Σάββα στον Άθω, μετά την πολυετή διευθέτηση των ζητημάτων που είχαν προκύψει στη σερβική γη, προκαλεί ερωτήματα, όπως π.χ.: Μπόρεσε τελικά να ανακτήσει τον έλεγχο των πατρικών εκτάσεων που του είχαν αποδοθεί χρόνια πριν, παρά τις ουγγρικές και βουλγαρικές επιθέσεις, και με ποιον τρόπο; Κατάφερε τελικά να βρει, όπως αναζητούσε, τρόπο να ανεξαρτητοποιηθεί από την εποπτεία και τον έλεγχο του πατριαρχείου Αχρίδας, ώστε να μπορέσει, σε συνεργασία με τους αδελφούς του, να δομήσει όσο το δυνατόν ανεξάρτητη οντότητα;

Πίσω στη σερβική γη, όταν ο Βουκάν είχε την πρωτοκαθεδρία στα τοπικά σερβικά ζητήματα και ο Στέφανος αναζητούσε συμμάχους γύρω από τις πρώην εκτάσεις του, η ισορροπία

²³³ Για την ίδια οπτική επί του Άθω από τον 14^ο αιώνα κ.ε., βλ. D. Nastase, *Mont Athos et la politique du patriarcat de Constantinople, de 1355 à 1375*, *Σύμμεικτα* 3 (1979), σελ. 121-177.

δυνάμεων είχε επίσης αλλάξει στη συγκυρία του 1204, ιδανική για τις αναζητήσεις του Στέφανου, καθώς ο πολιτικός κερματισμός τού προσφέρει την ευκαιρία να επανακάμψει στα σερβικά εδάφη ως διεκδικητής, ενώ ο Βουκάν είχε περιοριστεί στις εδαφικές κτήσεις της υπό αθωνική δικαιοδοσία και προστασία Ζέτα. Ο κερματισμός των βυζαντινών δυνάμεων προσέφερε αρκετούς πιθανούς συμμάχους, όχι μόνο στο Στέφανο αλλά και σε υπόλοιπες δυνάμεις της περιοχής, δεδομένου ότι κι αυτές, μετά την κατάληψη, έχοντας διασπαρεί στην πρώην βυζαντινή επικράτεια, αναζητούσαν με τη σειρά τους συμμάχους για να ανακαταλάβουν την πρωτεύουσα, χωρίς τα προηγούμενα ιδεολογικά προσκόμματα.

Μέχρι και το 1204 ο Στέφανος είχε προλάβει να εκφράσει την επιθυμία του να μονάσει, κάτι που δεν έκανε τελικά εξαιτίας της νέας πρότασης του αδερφού του και να μεταβεί στην εχθρική έως τότε Βουλγαρία από όπου επέστρεψε εκ νέου στη Σερβία. Η κινητικότητα του σχετίζεται σίγουρα και με τις εξελίξεις στη γείτονα, όπου η συμμαχία με τους Ούγγρους έφερε τις σερβικές δυνάμεις του Βουκάν αντιμέτωπες με τις βουλγαρικές. Η διευκρίνιση αυτή είναι σημαντική για την κατανόηση της σύστασης των αντιπαρατιθέμενων στρατοπέδων. Το 1203 οι βουλγαρικές δυνάμεις –στις οποίες είχε καταφύγει ο Στέφανος Νεμάνιτς– καταλαμβάνουν τη Νις –η οποία, ας θυμηθούμε, είχε κατακτηθεί από τους Βυζαντινούς, με τους οποίους πλέον ο Στέφανος δεν έχει καμία συγγενική/συμμαχική σχέση–, το Βελιγράδι, το Βρανίτσοβο και την Πριζρένη, περιοχές μεγάλου ενδιαφέροντος για τους σέρβους απογόνους και ιδιαίτερα για τον αποδυναμωμένο Στέφανο: Στην περιοχή του Hum (ή Zahlumje, σημ. Ερζεγοβίνη) τη διακυβέρνηση είχαν αναλάβει ο Andrija Miroslavljević, ανιψιός του μπάνου Κούλιν της Σερβίας, με τον οποίο ο Στέφανος Νεμάνια διατηρούσε συμμαχικές σχέσεις, και ο Μιροσλάβ Ζαβίντοβιτς (Μιροσλαβ Ζαβιδοβιτς) –του οποίου το πατρώνυμο θυμίζει εκείνο του Στέφανου Νεμάνια. Ο Αντρία, παρότι διάδοχος του Μιροσλάβ, δεν έγινε δεκτός από τους ευγενείς της περιοχής του, οι οποίοι προτίμησαν τον αδελφό του Πέταρ. Ο τελευταίος εξόρισε έτσι τον Αντρία και τη μητέρα του, χήρα του Μιροσλάβ, οι οποίοι κατέφυγαν στην αυλή του Στεφάνου Β΄ στη Ρασκία. Στο μεταξύ, ο Πέταρ πολέμησε και νίκησε τις γειτονικές Βοσνία και Κροατία.²³⁴ Ο Στέφανος πολέμησε στο πλευρό του, διασφαλίζοντάς του μάλιστα την πεδιάδα του Πόποβο. Σε συνέχεια της συνεργασίας αυτής, ο Πέταρ νίκησε και διέσχισε την περιοχή Neretva, καταλαμβάνοντας το δυτικό και βόρειο τμήμα της –τα οποία για μικρό διάστημα το 1203 είχαν καταλάβει οι δυνάμεις του Αντρία Β΄ της Ουγγαρίας. Ο Στέφανος, πιθανότατα σε συνεννόηση με τον Σάββα, έδωσε τότε τον τιμητικό –και καθαρά πολιτικό– τίτλο του ανώτερου κυβερνήτη του Hum στο γιο του Ραντοσλάβο· ο Αντρία κράτησε την περιοχή του Πόποβο με τις παραθαλάσσιες δαλματικές γαίες του Hum, όπου και το Στον, στο οποίο μόναζε ο κατά κόσμον Ράσκο πριν την αναγκαστική φυγή του.

²³⁴ J.V.A. Fine (1994), σελ. 53.

Αιτία της σύμπλευσης φαίνεται να είναι και ο θάνατος του Βουκάν το 1207. Τότε, ο γιος του, Đorđe, διεκδίκησε και κληρονόμησε με την έγκριση Δυτικών, μαζί με τους αποδοθέντες από τους βενετούς συμμάχους του τίτλους, και τον πατρικό τιμητικό τίτλο. Από το 1204 η Βενετία προσπαθούσε να επανακτήσει τον έλεγχο των λιμανιών της Δαλματίας γύρω από το *δουκάτο* που είχε ιδρύσει με κέντρο το Δυρράχιο. Στον απόηχο της ήττας των Δυτικών στην Αδριανούπολη, το 1205 κλείνει συμφωνία με το Ντουμπρόβνικ, σύμφωνα με την οποία η πόλη ήταν υποχρεωμένη να στηρίζει στρατιωτικά τη Βενετία με αντάλλαγμα τη διατήρηση της αυτονομίας της, ενώ κατέλαβε τη Ραγούζα, μέχρι τότε υπό τον έλεγχο των Σέρβων. Ως συνέπεια αυτού, στην απέναντι ακτή, ο Đorđe, εξάδελφος του Στέφανου Νεμάνιτς εκ πατρός, στην προσπάθειά του να αντιπαρατεθεί με τις διεκδικήσεις του θείου του για την εξουσία του πατέρα του (ο Βουκάν τη διεκδικούσε ως πρωτότοκος) και να διαφυλάξει τις κτήσεις του κυρίως από τις επιδρομές των υπόλοιπων (όχι μόνο) καθολικών δυνάμεων –γερμανο-νορμανδικών και ουγγρικών–, δέχτηκε να συνάψει συμμαχία με τη Βενετία το 1208. Αξίζει να επισημανθεί μια ανακολουθία, ότι δηλαδή ο πατέρας του, αφού πέθανε το 1207, δεν μπορεί να κυβερνούσε με τον τιμητικό τίτλο του *Βασιλέα* της Ζέτας, όπως υποστηρίζεται στη βιβλιογραφία,²³⁵ ούτε να παραιτήθηκε των αξιώσεων στο θρόνο το 1208. Εξάλλου, συνεχείς επιθέσεις δέχεται μόνο ο γιος του (και φυσικά οι σύμμαχοί του) στις κτήσεις του. Στο ίδιο πλαίσιο, θα λέγαμε λοιπόν ότι οι δικές του διεκδικήσεις ως διαδόχου αποτυπώνονται στην *post mortem* μνεία του πατέρα του ως *Μεγάλου Πρίγκιπα* σε ιδρυτική επιγραφή του 1209 στη Μονή Στουντένιτσα (=κατάψυχη, απόμακρη, απρόσιτη, άξερνη/ εχθρική περιοχή).²³⁶

Η Βενετία, που επιθυμούσε να κυριαρχήσει στην περιοχή, αντιμεχόταν τις σερβικές δυνάμεις και την πολιτικο-στρατιωτική προσπάθεια του Στέφανου Νεμάνιτς να τις συνενώσει. Προσεγγίζοντας τον Đorđe της Ζέτα, η Βενετία υπέγραψε μαζί του συνθήκη στις 3.7.1208, βάσει της οποίας χρησιμοποιούσε –και σταδιακά οικειοποιείτο– τα λιμάνια της περιοχής, ενώ κατάφερε (πιθανότατα λόγω των επιθέσεων των ομοθρήσκων της καθολικών του βορρά, τις οποίες φαίνεται να υποκινούσε) να εκβιάσει την υπόσχεσή του για στρατιωτική αρωγή σε περίπτωση εξέγερσης του Dimitri, άρχοντα του οχυρού της Κρόιας (κάστρο οικονομικής και στρατηγικής σημασίας κοντά στην Εγνατία οδό, ΒΑ του Δυρραχίου συνδεδεμένο άμεσα με την αυξανόμενη τότε εμπορική κίνηση, βλ. χάρτη Παράρτημα σελ. ΙΧ). Ο τελευταίος το διοικούσε μαζί με τον πατέρα του *άρχοντα* Πρόγκον και τον αδελφό του Gjini από το 1190, σύμφωνα με επιγραφή στη Μονή της Αγίας Μαρίας στη Trifandina (περιοχή Gëziq, Αλβανία, 70 χλμ. από την Κρόια, στους πρόποδες ορεινού όγκου),²³⁷ και ανήκε στον κύκλο της δυναστείας των Νεμανιδών, ως σύζυγος της κόρη του Νεμάνιτς (1208),²³⁸ επικυρώνοντας

²³⁵ M. Лесковац κ.ά., *Српски биографски речник* 2, Нови Сад 2004, σελ. 407.

²³⁶ J.V.A. Fine (1994), σελ.49-50.

²³⁷ Alain Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIème au XVème siècles*, Thessaloniki 1981, σελ. 139 και J.V.A. Fine (1994), σελ. 49-50.

²³⁸ Димитрије Богдановић, Радован Самарцић, *Књига о Косову: разговори о Косову*, Београд 1990, σελ. 37:

έτσι τη συνέχιση της συμμαχίας τους, εν μέσω των αναταραχών στην περιοχή,²³⁹ αποκτώντας μάλλον τον τίτλο του *Πανυπερσέβαστου*.²⁴⁰ Η υποστήριξη της Βενετίας τον αναβαθμίζει όμως τοπικά, αφού σύγχρονες του δυτικές πηγές του αποδίδουν τον τίτλο *judex* (δικαστής ή κριτής) και *princeps Arbanorum* (πρίγκιπας αλβανών), όταν στις βυζαντινές, λόγω της διάρρηξης των βυζαντινο-σερβικών σχέσεων με την αποπομπή της Ευδοκίας, αποκαλείται *Μέγας Αρχων*.²⁴¹ Το βάρος λοιπόν του ιστορικού ενδιαφέροντος πέφτει κυρίως στο Dimitri, γαμπρό του Στέφανου Νεμάνια, ο οποίος διαδραματίζει για λίγο πρωταγωνιστικό ρόλο στην περιοχή, προσπαθώντας να εξασφαλίσει τα συμφέροντά του, αφού δεν είχε τον απαιτούμενο στρατό να αντιμετωπίσει τη δυτική επέκταση μόνος. Τη διαπίστωσή μας αυτή ενισχύει το γεγονός ότι το 1209, ένα χρόνο μετά την τελευταία μνεία του Đorđe (γιου του Βουκάν), ο Dimitri (γαμπρός του Στέφανου Νεμάνιτς) εισήλθε σε διαπραγματεύσεις με τον Πάπα Ιννοκέντιο Γ΄ για τη δική του και των ακολούθων του μεταστροφή στο ρωμαιοκαθολικισμό. Κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, μπορούμε να μιλήσουμε για στρατηγική παρέμβαση τρίτου, εναντίον της Βενετίας: Ο Dimitri, μόλις ξεκίνησαν οι διαπραγματεύσεις, αρρώστησε ξαφνικά²⁴² και δεν θα μνημονευτεί μέχρι το 1215, οπότε θεωρείται ότι πέθανε. Καθόλου τυχαία, η αδιευκρίνιστης αιτίας ασθένειά του άφησε διαχειρίστρια της εξουσίας του οχυρού της Κρούιας τη γυναίκα του και κόρη του Στέφανου Νεμάνιτς με την Ευδοκία Αγγελίνα (ανιψιά του Σάββα), γνωστή με το σημειολογικό για την προϊστορία της δυναστείας όνομα *Κομνηνή* Νεμάνιτς.²⁴³ Ο γάμος τους, που λέγεται ότι έγινε το 1208²⁴⁴ ένα χρόνο πριν χάσουμε τα ίχνη του Ντιμίτρι, μπορεί να θεωρηθεί αναμενόμενος, αφού η ενδοχώρα του κάστρου, είχε τεθεί υπό την εποπτεία της αρχιεπισκοπής Αχρίδος, παρά τον πολιτικό κερματισμό που επήλθε μετά το 1204.

Την περιοχή διεκδικούσε, εκτός από τους Βενετούς και τον Στέφανο Νεμάνιτς, και η αναδυόμενη στην Ήπειρο δύναμη. Έχοντας αποδυναμώσει τοπικά το βασικό πολιτικό της αντίπαλο, τους Βενετούς, προσπαθεί να ενισχύσει άμεσα την επιρροή της σε όλες τις γειτονικές περιοχές. Σε αυτό το πλαίσιο η Κρούια καταλαμβάνεται από τον Μιχαήλ Α΄ Κομνηνό Δούκα,²⁴⁵ εγγονό του Αλέξιου Κομνηνού, από το γάμο της κόρης του Θεοδώρας Κομνηνής με τον Κωνσταντίνο Άγγελο. Σωστότερο θα ήταν όμως να θεωρήσουμε ότι ο

«Димитрије Прогон се назива „архонтом Арбанаса” и ступа у међународне везе - са Дубровником, Венецијом и, најзад немањинком Србијом; ожењен је Комнином, кћерком Стефана Првовенчаног.»

²³⁹ Alain Ducellier, Albania, Serbia and Bulgaria, *The New Cambridge Medieval History*, David Abulafia, Rosamond McKitterick eds, τόμ. 5, с.1198-с.1300, Cambridge 1999, σελ. 780 και 786, όπου χρησιμοποιείται ο όρος Arbanon για την περιοχή και αναδεικνύεται η επιμονή της εκείνη την περίοδο στην ορθοδοξία: «*little arbanon, shut away in the hinterland, with its main political center in Kruja, opted for a continuing attachment to the Orthodox tradition...*».

²⁴⁰ *The New Cambridge Medieval History*, ό.π., σελ. 786, Peter Jordan, Karl Kaser, Walter Lukan, Stephanie Schwandner-Sievers, Holm Sundhussen, *Albanien: Geographie-historische Anthropologie-Geschichte-Kultur-postkommunistische Transformation*, Frankfurt 2003, σελ. 114, Kristo Frashëri, *The history of Albania- A brief survey*, Tirana 1964, σελ. 43.

²⁴¹ *Fontes*, Pontificia Commissio Codici Iuris Canonici Orientalis Recognoscendo Author Catholic Church, Pontificia Commissio, Vatican 1943, σελ. 338.

²⁴² Kristo Frashëri, *The History of Albania*, ό.π., σελ. 43.

²⁴³ D. M. Nicol, *The despotate of Epiros*, Oxford 1957, σελ. 48.

²⁴⁴ Редакција за Историју Црне Горе, *Историја Црне Горе*, 2, 1, Титоград 1970, σελ. 8-9.

²⁴⁵ J.V.A. Fine (1994), σελ. 68.

Μιχαήλ, σε ένα στρατηγικό άνοιγμα των δυνάμεων της Ηπείρου, δεν επιτίθεται στην Κρόια αλλά προσπαθεί να της επιβληθεί, μεταφερόμενος μαζί με το στρατό του στο οχυρό της Κομνηνής Νεμάνιτς *χήρας* εξαδέλφης του (οι μητέρες τους Ευδοκία και Θεοδώρα ήταν αδελφές). Σύμφωνα με το βυζαντινό τυπικό η κίνηση αυτή είναι απόλυτα αναμενόμενη: Όταν ο άρχοντας ή ηγεμόνας κάποιας περιοχής πέθαινε ή σκοτωνόταν στη μάχη, οι κοντινότεροι συγγενείς του, προστάτευαν τις κτήσεις του, διεκδικώντας τες. Ο Μιχαήλ όμως ήταν ιδιότυπος αντίπαλος: Είχε υπηρετήσει τον Βονιφάτιο Μομφερατικό όταν αυτός μετά το 1204 έλαβε ως λάφυρο τη Θεσσαλονίκη και ίσως πολέμησε στη μάχη του Ελαιώνα του Κούντουρα (1205, Μεσσηνία), από την οποία προέκυψε το πριγκιπάτο της Αχαΐας. Η σχετική αυτή επιτυχία, αποτέλεσμα της συνάσπισής του με τους Φράγκους, δεν έγινε δεκτή από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, Ιωάννη Καματηρό (5.8.1198-Απρίλιο ή Μάιο 1206). Ο πατριάρχης δεν θα μπορούσε να αναγνωρίσει τη νομιμότητα εξουσίας που προέκυψε από συνεργασία με Δυτικούς κι έτσι στήριξε αντ' αυτού τον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη, καταφεύγοντας στη Νίκαια το 1206, μέσω Διδυμοτείχου, όπου είχε βρει προσωρινό καταφύγιο το 1204.²⁴⁶ Χωρίς εκκλησιαστική αναγνώριση η εξουσία του Μιχαήλ Α΄ έμενε έωλη· ο Βονιφάτιος προσπάθησε μάταια να επωφεληθεί, αφού ο Μιχαήλ συμάχησε με τη Βενετία και επιτέθηκε στη Θεσσαλονίκη. Για τη βιαιότητά του απέναντι στους αιχμάλωτους λατίνους ιερείς ο Πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ τον αφορίσε. Ο αφορισμός δεν τον σταμάτησε αφού, μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον Ερρίκο της Φλάνδρας, έστρεψε την προσοχή του στα δυτικά, καταλαμβάνοντας πόλεις στρατηγικής σημασίας όπως τη Λάρισα (το 1212 είχε καταληφθεί από Λατίνους), Δυρράχιο και Κέρκυρα (το 1214 είχε καταληφθεί από Βενετούς).²⁴⁷ Έτσι ο Μιχαήλ βρέθηκε αντιμέτωπος με τις σερβικές δυνάμεις, γεγονός που αναδεικνύει την αντιπαράθεσή του με την Κομνηνή Νεμάνιτς στην Κρόια.

Η διαδικασία λοιπόν επιβολής του στη συγκεκριμένη περιοχή δεν ήταν τόσο απλή, αφού προϋπέθετε την ανοχή της έτερης εκπροσώπου των επιχώριων δυνάμεων, η οποία δρούσε στηριζόμενη στην διαδικασία διαμόρφωσης, γύρω από το πρόσωπό της, ενός νέου τύπου εξουσίας, αντίθετης με τον έως τότε τρόπο διαδοχής και διαφορετικής από εκείνης του Βυζαντίου, το οποίο, αν και με δομημένα τα δυο αυτά χαρακτηριστικά, δεν είχε ισχυρό κέντρο. Συνεπώς, τα δυο δίκαια (βυζαντινό και σερβικό) αναπροσαρμόζονταν, από κάθε πλευρά, ανάλογα με την αντίληψη της ιεραρχίας και της επιρροής στην περιοχή. Ως προς την πρώτη τους διαφορά, γνωρίζουμε ότι η Κομνηνή νομιμοποιόταν από το σερβικό δίκαιο διαδοχής να ελέγχει και να διαμένει μόνη στην περιοχή που κατείχε ο σύζυγός της –κάτι που επιβεβαιώνεται και βάσει τετελεσμένου που δημιουργεί η τοποθέτηση της Ντεσισλάβα, χήρας του τελευταίου κυβερνήτη της ανεξάρτητης Ζέτα, Mihailo I Vojislavljević, ως επικεφαλής του νησιού Ραγουζίου (βλ. προηγούμενο κεφάλαιο). Από την άλλη όμως, σε ό,τι

²⁴⁶ Βλ. A. M. Talbot, John X Kamateros, *ODB*, σελ. 1054-1055.

²⁴⁷ Βλ. Κωνσταντίνος Βάρζος, *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, τόμ. Β, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 669-689.

δημιουργεί τη δεύτερη διαφορά στην εφαρμογή του σερβικού και του βυζαντινού δικαίου διαδοχής, δηλαδή σε ό,τι αφορά την ισχύ τους, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι στην περιοχή τοποτηρητές ήταν η νεοφανής σερβική και η κυρίαρχη βυζαντινή εξουσία.

Ο Σάββας παρέμενε μετακινούμενος αθωνίτης μοναχός και ηγούμενος της αγιορείτικης Μονής Χιλανδαρίου· την εποχή εκείνη βρισκόταν στη Στουντένιτσα, στη μονή όπου είχε μονάσει αρχικά ο πατέρας του, πριν μεταβεί στο Άγιο Όρος. Χωρίς να έχει εξασφαλίσει ακόμα το Αυτοκέφαλο της σερβικής Εκκλησίας, την πρωτοκαθεδρία σε θέματα διαδοχής στην εξουσία έχουν οι βυζαντινές δυνάμεις και ειδικότερα η Αχρίδα έναντι του σέρβου μοναχού. Μόνο που οι ανώτατες βυζαντινές αρχές (πολιτική και θρησκευτική) ήταν εξόριστες στη Νίκαια και, όπως είδαμε, ο Μιχαήλ Α΄ από καιρό δεν είχε την υποστήριξή τους. Η είσοδος του λοιπόν στην Κρόια δεν ήταν αυτονόητη· για το λόγο αυτό και προς διασφάλιση της εξουσίας της οικογένειάς της τοπικά, η εξαδέλφη του Κομνηνή δεν έμεινε άπραγη: Η ζουπανική και νυν *πριγκιπική* καταβολή του *σερβικού* και *ορθόδοξου* αξιώματός της της επέτρεψε, στη συγκεκριμένη συγκυρία και ελλείψει στρατού, να εξασφαλίσει την εξουσία με γαμήλια συμμαχία: Παντρεύεται τον Γρηγόριο Καμωνά που είχε αναδειχτεί από τον προηγούμενό του γάμο με την κόρη του Gjini Progoni (τον είχε ανατρέψει ο σύζυγός της και αδελφός του, Ντιμίτρι). Με τον τίτλο της *πανυπερσέβαστης* που κληρονόμησε από το σύζυγό της σύμφωνα με το ορθόδοξο τυπικό, ήταν ανώτερη του *σεβαστού* Καμωνά, τον οποίο όμως χρειαζόταν για τη στρατιωτική της διασφάλιση· εκείνος την χρειαζόταν για την κοινωνική του ανέλιξη και της προσέφερε σε αντάλλαγμα την καταγωγή και τις έως τότε σχέσεις και τοπικές συμμαχίες του.²⁴⁸ Η συμμαχία φαίνεται να απέδωσε καρπούς: Οι σχέσεις της Κρόιας με τη Σερβία ενισχύθηκαν, ισχυροποιώντας την τοπική κυριαρχία των σερβικών δυνάμεων του πατέρα της στην κοντινή περιοχή έναντι της Αχρίδος, από την οποία οι Σέρβοι απέκοψαν την Κρόια και κατέλαβαν το Σκούταρι (σημ. ΒΔ Αλβανία).²⁴⁹ Η κίνηση αυτή της κόρης του Στέφανου Νεμάνιτς θα εμποδίσει την επέκταση των ηπειρωτών, οι οποίοι ανασυγκροτούνταν επίσης στην περιοχή, με σκοπό την ανακατάληψη της Πόλης.

Όπως αρχίζει να διαφαίνεται, η πρώτη γενιά διαδόχων της σερβικής δυναστείας, άρρενες και θήλεις, λαμβάνει θέσεις μάχης για την εξασφάλιση της προσωπικής εξουσίας τους και την (ανα)συγκρότηση των πατρογονικών κτήσεων ανάλογα με τις δυνάμεις τους. Οι παραπάνω όμως πολιτικο-διπλωματικές και στρατιωτικές προσπάθειες θα έμεναν έωλες και θα μπορούσαν να αμφισβητηθούν εύκολα στην ευμετάβολη αυτή συγκυρία, εάν δεν συνασπιζόταν ένωση δυνάμεων. Πιθανότατα με αυτό το σκεπτικό, εκείνο ή το προηγούμενο έτος, ο Σάββας θα συγγράψει το *Τυπικό* της Στουντένιτσα,²⁵⁰ οριστικοποιώντας μέσω αυτού

²⁴⁸ Konstantin Jireček, *Illyrisch-albanische Forschungen*, München und Leipzig 1916, σελ. 239.

²⁴⁹ *The New Cambridge Medieval History*, ό.π., σελ. 786.

²⁵⁰ Καθώς το πρωτόγραφο του Τυπικού δεν σώζεται, χρησιμοποιείται αντίγραφο του 1619 με τίτλο Цироставник манастира Студенице. Τα αποσπάσματα του κειμένου του Τυπικού αντλήθηκαν από τον τόμο IX Η 8 -Š10 του Εθνικού Μουσείου της Πράγας που παραχώρησε ψηφιακό αντίγραφο του χειρογράφου στην Εθνική Βιβλιοθήκη

αφενός την πολιτική σύμπνοια και αλληλοϊποστήριξη Σάββα-Στέφανου και των συμμάχων αμφοτέρων και αφετέρου τη διαδοχή στην εξουσία του Đorđe από το Στέφανο. Το *Τυπικό*, σε συνδυασμό με τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής, μπορεί να φωτίσει τη δράση του Σάββα στη *σερβική γη*, αρκετά μακριά από τα σερβικά κελιά των Καρυών.

Το πολυσέλιδο αυτό θεσμικό κείμενο που κατοχυρώνει το *ελεύθερο* καθεστώς του μοναστηριού (κεφ. 12),²⁵¹ μνημονεύει τη ζωή και το έργο του μοναχού Συμεών, αποκαλώντας τον *Κράλη, Κτήτορα και Κύριο* αλλά και *Αυτοκράτορα Τσάρο της σερβικής γης* (...би почаствован од благоверног и христољубивог краља, блаженог оца нашег и ктитора господина Симеона. (...) Бог постави овога самодржавнога господина да царује свом српском земљом),²⁵² με πληθώρα δηλαδή *πολιτικών* τίτλων –συγκεντρωμένοι για πρώτη φορά σε αγιογραφικό κείμενο–, μερικοί από τους οποίους προστίθενται τώρα. Το κείμενο, του οποίου η δομή θυμίζει εκείνη των *Τυπικών* των Καρυών και της Μονής Χιλανδαρίου, *νομιμοποιεί* έτσι το νέο της καθεστώς. Στο πλαίσιο αυτό και ελλείψει ευρύτερου σερβικού εκκλησιαστικού πλαισίου, ορίζει εξαντλητικά τη λειτουργία του νέου τοπικού μοναστικού κέντρου, το τελετουργικό και τα διαδικαστικά της ζωής της μοναστικής κοινότητας, το σχεδιασμό και τη διοίκησή του.²⁵³

Σε ό,τι θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι λειτούργησε ως πρότυπο σχέδιο των κανόνων της σερβικής *τοπικής* Εκκλησίας (αφού οι χειρόγραφες αποφάσεις και κείμενα που θα παραχθούν στις σερβικές μονές στο εξής θα το ακολουθήσουν), ο Σάββας μεταφέρει την εμπειρία του από τη μοναστική ζωή κυρίως του Αγίου Όρους: Αξιοσημείωτο είναι ότι παραθέτει εκτενή περιγραφή του νοσοκομείου που ίδρυε στο κτηριακό συγκρότημα της νέας αυτής κοινότητας, σύμφωνα με τα βυζαντινά μοναστικά ιδεώδη, όπως είχαν προσαρμοστεί στον περιορισμένο χώρο της μονής Χιλανδαρίου.²⁵⁴ Στο ιδρυτικό κείμενο της Στουντένιτσα επίσης αναφέρονται λεπτομέρειες της οργάνωσης νοσοκομείου: αριθμός κλινών, ασθενείς, καθήκοντα

της Σερβίας: <http://scc.digital.bkp.nb.rs/collection/studenicki-tipik> Миодраг М. Петровић, *Студенички типик и самосталност српске цркве*, ό.π. και В. Ђоровић, *Списи светог Саве*, ό.π., σελ. 14-150.

²⁵¹ «Заповедама свима вама од Господа Бога Сведржитеља да овај свети манастир буде слободан од свих ту владајућих, да не буде ни под ким, него под једном прослављеном Богородицом Добротворком и молитвама преподобнога оца нашега и ктитора и онога који узманује»: В. Ђоровић, *Списи светог Саве*, ό.π., κεφ. IV, σελ. 72-75.

²⁵² В. Ђоровић, *Свети Сава Сабрани списи*, Житије светог Симеона Немање, σελ 151.

²⁵³ В. Ђоровић, *Списи светог Саве*, ό.π., σελ. 14-150.

²⁵⁴ Βλ. *Τυπικό* Μονής Χιλανδαρίου κεφ. 40: *Για τους ασθενείς και τους νοσοκόμους του νοσοκομείου (Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаного, Л. Мирковић μτφρ., Βеоград 1939, σελ. 102-3 και В.Ђоровић, Списи св. Саве, Βеоград – Сремски Карловци 1928, σελ. 139-142)*. Εδώ ο Σάββας σχολιάζει την επιθυμία του να φροντίζει τους ασθενείς, παρά την έλλειψη χώρου. Μεταφράζουμε απόσπασμα: *Είπα κάποια πράγματα προηγουμένως για τους ασθενείς αδελφούς μας. Όλοι αφέθηκαν στην επιθυμία του ηγουμένου, ώστε εκείνος να ανησυχεί για αυτούς. Αλλά χρειάζεται και σχετικά με αυτούς να ειπωθούν περισσότερα. Διατάσσεται για τους ασθενείς να επιλεγεί κελί, το οποίο θα έχει τη μορφή νοσοκομείου και να τοποθετηθεί κρεβάτι για ασθενείς ώστε να ξαπλώνουν και να αναπαύονται και να υπάρχουν γι' αυτούς νοσοκόμοι, σε κάθε αυλή οι δική της. Εάν από τις δικές μου αμαρτίες πολλοί πέσουν σε ασθένεια, κάποιος ας τους δώσει και δυο νοσοκόμους και μεγάλη αρούλα, η οποία είναι επεξεργασμένο στη φωτιά προϊόν από μέλι, πλασμένο και εύκολο να μεταφερθεί (αφού όπως είδαμε η μεταφορά τροφίμων εκτός τραπεζαρίας της Μονής και το φαγητό κατά μόνας στα κελιά απαγορευόταν), το οποίο θα λιώσουν έπειτα ώστε να αποδοθεί στους αρρώστους και ό,τι άλλο μπορεί για αυτούς να λειτουργήσει παρηγορητικά, κατά προτίμηση για βρώση ή πόση και άλλους σκοπούς.*

προσωπικού, κανόνες οικημάτων, μέθοδος παρασκευής φαρμάκων, τρόπος αντιμετώπισης επιδημιών κ.ά.: Το νοσοκομείο είχε τέσσερα δωμάτια και δώδεκα κλίνες, ενώ οι άρρωστοι μετά τη θεραπεία ή την ίασή τους έφευγαν έχοντας λάβει *βεβαίωση* (το σημερινό *εξιτήριο*). Ρητά επίσης απαγορεύεται και τιμωρείται η αγυρτεία των κομπογιαννιτών (надрилекарства). Η ιδιαίτερη φροντίδα του Σάββα για το νοσοκομείο χρειάζεται να συσχετιστεί με τις συχνές μετακινήσεις του. Δεδομένου ότι ήταν επικεφαλής των νεο-ιδρυθεισών σερβικών αθωνίτικων μοναστικών αδελφοτήτων και εκείνων που σταδιακά δημιουργούνται πλέον στη σερβική γη και ότι οι αδελφότητες αυτές δεν μπορεί παρά να υπάγονται (ακόμα) στην αρχιεπισκοπή Αχρίδας και στο βυζαντινό αυτοκράτορα, ο Σάββας θα ήταν δύσκολο –και προκλητικό ίσως– να ασκεί ιεραποστολική δράση. Έτσι, η έξοδος του με κίνητρο/ σκοπό την αποκατάσταση ασθενών αποκτά επιπλέον προεκτάσεις, αφού, όπως φανερώνει η ίδρυση της «αφιλόξενης» και «εχθρικής» μονής Στουντένιτσα, ο Σάββας κάνει την πρώτη του εμφάνιση στον *τόπο* – κατά μήκος του ποταμού από τον οποίο παίρνει το όνομά του– των αμφισβητούμενων κτήσεων του αδελφού του, όπου επιβάλλεται μέσω της μοναστικής/ορθόδοξης δράσης του.

Ανάλογα χαρακτηριστικά έχουμε συναντήσει εβδομήντα χρόνια πριν στη βυζαντινή αυλή, όταν η Άννα Κομνηνή μονάζει, αποδυναμωμένη μετά το θάνατο του συζύγου της. Όσα σχετικά αναφέραμε στο οικείο κεφάλαιο (σελ. 25 κ.ε.) για τη δημιουργική και αποδοτική δράση εκείνης ισχύουν και για τον Σάββα –πολύ περισσότερο μάλιστα αφού αυτός ήταν νεότερος και άντρας, χαρακτηριστικά που του εξασφάλιζαν περισσότερο υποσχόμενη ανέλιξη στην ιερατική ιεραρχία. Η συνεξέταση των δυο περιπτώσεων εμπλουτίζει την αφήγησή μας και, το κυριότερο, υποδεικνύει μοντέλα συμπεριφορών μελών των ομάδων εξουσίας που αποκλείονται για οποιονδήποτε λόγο από την άσκησή της: Και οι δυο πρωταγωνιστές βρέθηκαν εξαρχής ή πολύ σύντομα χωρίς πολιτικό ρόλο και, αφού μόνασαν στερούμενοι τους πολιτικούς τίτλους που προέκυπταν από τη συγγενική σχέση τους με την εξουσία, αμφότεροι, στο πλευρό του πατέρα τους ή στη μνήμη εκείνου, ασχολήθηκαν με τη συγγραφή κειμένων –της βιογραφίας του πατέρα της η Άννα και κειμένων που επικυρώνουν την ίδρυση και εντέλλονται τη λειτουργία εκκλησιαστικών ιδρυμάτων ο Σάββας. Τέλος, και οι δυο διάδοχοι ασχολήθηκαν με την ίαση, διαδικασία που φαίνεται να τους προσέφερε τη λαϊκή όσο και την αριστοκρατική αποδοχή που αναζητούσαν, επιβαλλόμενοι έτσι στους παλαιότερους και νέους κύκλους τους. Η ομοιότητα των κυρίαρχων αυτών πρακτικών των εκπροσώπων νέων αριστοκρατικών εξουσιών που, παρότι αποδυναμωμένοι, ασκούσαν πολιτική του καιρού τους υπέρ της τάξης τους αποδεικνύει ότι η ενασχόληση με την (πνευματική και σωματική) ίαση δεν περιορίσε τους δυο διαδόχους στην ανθρωπιστική της έκφραση· τους προσέφερε επιπλέον ένα ακόμα βήμα για τη συμμετοχή τους στις πολιτικές εξελίξεις ως δευτεραγωνιστών. Δεν πρέπει να ξεχνάμε άλλωστε ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της εποχής που ανοίγει με την Άννα και κορυφώνεται –χωρίς μάλιστα σημάδι φθοράς– επί Σάββα, τις Σταυροφορίες στην Ανατολή: Οι τελευταίες, όπως αναφέραμε

στο σχετικό κεφάλαιο, αιτιολογούνταν ως μεταφορά ασθενών ή ασθενικών ομάδων σε πιο εύκρατα κλίματα, σε περιοχές που υπήρχαν οργανωμένα ιδρύματα για την υποδοχή και ίασή τους –και μόνο αργότερα, μετά το 1204, είχαν ως αιτιολόγηση τη συμμετοχή κάποιου υψηλόβαθμου μέλους της βασιλικής οικογένειας στα εγχώρια προβλήματα της βυζαντινής εξουσίας. Τα ιδρύματα αυτά ήταν φυσικά τα νοσοκομεία, αλλά, όπως παραπάνω είδαμε, και κελιά σε μοναστικές κοινότητες, λουτρά κ.ά.. Ενθυμούμενοι το γεγονός ότι στη Δύση η εντολή για τις μετακινήσεις αυτές δινόταν από τον Πάπα και ότι ο ίδιος σταδιακά εμπλέκεται και σε θέματα εξουσίας στα αδριατικά παράλια, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι, ως προς τα σχετικά διαδικαστικά θέματα, οι συσχετισμοί των εξουσιών σταδιακά *ανατρέπονταν*. Ειδικότερα, δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί βέβαιο ότι στις διαπραγματεύσεις των αποφάσεων διακομιδής των ομάδων αυτών κυρίαρχο ρόλο έπαιζαν οι *εκκλησιαστικοί άρχοντες*, ενώ οι πολιτικοί, ως στρατηγοί, επιτηρούσαν την ομαλή μετάβαση από τις κτήσεις τους.

Ο Σάββας που φαίνεται να γνωρίζει πολύ καλά αυτή την κατάσταση ως πιο έμπειρος, θα καταφέρει να προχωρήσει πιο πέρα από ό,τι κατάφερε η μοναχή πριγκίπισσα, στηριγμένος στην εμπειρία της εποχής στην οποία ζει, εισάγοντάς μας στις διεκδικήσεις των αριστοκρατών. Η εμπειρία αυτή σε συνδυασμό με τις φιλοδοξίες του θα δημιουργήσουν στις σερβικές πατρογονικές κτήσεις τις πρώτες *δομές* εξουσίας με εκκλησιαστικά αλλά και πολιτικά χαρακτηριστικά· αυτά εντοπίζονται και στο ιδρυτικό της μονής Στουντένιτσα. Όπως και στο Τυπικό των Καρυών, έτσι και σ' αυτό αλλά σε χωριστό κεφάλαιο και πιο αναλυτικά, ορίζονται όσα της ανατέθηκαν ή της χαρίστηκαν, «*οι άγιες εικόνες, τα ιερά σκεύη, οι κουρτίνες, τα βιβλία που υπήρχαν από μοναστικά χωριά ή οι Βλάχοι ή τα βοοειδή ή –κυρίως– εκείνα που παίρνονται όταν φεύγουν κάποιοι από το μοναστήρι*» (светих икона или часних сасуда или завеса или књига, било од манастирских села или Влахе или у сточи или у којој год ствари да узме ко одељивати од манастира) και διευκρινίζεται ότι *καμία εξουσία* (влашћу) *δεν μπορεί να τα χρησιμοποιήσει ούτε να διαστρεβλωθούν από κανένα ούτε να αποχωριστούν από τους διαχειριστές τους και πρέπει να μένουν αμετάβλητα* (да не буде порабођен никојом влашћу и ни од кога потворен, свакако непреклоњен и неизмењен да имате). Προβλέπεται επίσης πως εκείνος που θα αναλάβει τη διακυβέρνηση της σερβικής γης θα πρέπει να την προστατεύει από επιθέσεις ή προσβολές –ενδεικτικό της ρευστότητας της πολιτικής κατάστασης. Η περιγραφή των εχόντων χρεία προστασίας από μελλοντικό υποψήφιο της κοσμικής εξουσίας έχει ενδιαφέρον καθώς περιλαμβάνει, εκτός από τη μονή και την προστασία και μνημόνευση της Θεοτόκου –στην οποία αφιερώνεται– και εκείνη *του ιδρυτή και πατέρα και κτήτορα* αλλά και *του ηγουμένου* της (преподобнога оца нашега и ктитора и онога који игуманује), δηλαδή του Συμεών και του Σάββα. Εάν κάποιος περιφρονήσει την *ελευθερία* της μονής, *χωρίς τίποτα να σκεφτεί* (ко погази слободу и ништа не помисли) *κλέβοντας κάτι από αυτήν ή προσπαθώντας να την καταλάβει*, σειρά από *τριπλές* (трипут) *πλέον κατάρες* θα τον ακολουθεί ως *ένοχο* (кривац).

Όπως βλέπουμε στο Τυπικό της Στουντένιτσα, ο Σάββας έχει εξελίξει πολύ τον τρόπο δόμησης των επιχειρημάτων του υπέρ της ισχυροποίησης και διασφάλισης του νέου κέντρου της *πατρογονικής του γης*. Σε αυτή τη γη που, όπως είδαμε, κυκλωνόταν από εχθρούς και διεκδικητές, ο Σάββας φαίνεται ότι δημιουργεί μονή που προκαλεί με την παρουσία της την ανάγκη υπεράσπισης της για λόγους όμως ανεξάρτητους και επιπρόσθετους στους προαναφερθέντες πολιτικο-στρατιωτικούς. Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, το απόσπασμα αυτό δείχνει ότι γνωρίζει πως τα νέα χαρακτηριστικά που προσδίδει στη μονή θα δημιουργήσουν αντιδράσεις, από τη μια του βυζαντινού αυτοκράτορα, η εξουσία του οποίου όμως έχει καταλυθεί πια και άρα έχει πλέον πολλούς συνδιεκδικητές, κι από την άλλη της αρχιεπισκοπής Αχρίδας. Εκμεταλλευόμενος τη βυζαντινή αποδυνάμωση, ο Σάββας προσδιορίζει τη μονή ως κέντρο της *σερβικής γης*. Συνταύτισε έτσι τους στόχους του με εκείνους των τοπικών και άλλων οικογενειακών και συμμαχικών παραγόντων που διεκδικούσαν μερίδιο εξουσίας σε περιοχή σίγουρα πιο διευρυμένη από τους τόπους που ήλεγχαν έως τότε, εξασφαλίζοντας παράλληλα την επιβίωση, υπεράσπιση και τοπική αναβάθμιση της μονής ως *κέντρο* της γης που οι δυο εναπομείναντες γιοι του νεκρού και προς αγιοποίηση Στέφανου Νεμάνια-μοναχού Συμεών διεκδικούσαν.

Στο πλαίσιο αυτό αξίζει να υπογραμμίσουμε σημαντικότερη λεπτομέρεια του Τυπικού που συνδέει το μοναστικό βίο του ιδρυτή της με τις πολιτικές εξελίξεις στην περιοχή: Μεταξύ άλλων που καταγράφονται ως ιδιοκτησία της *ελεύθερης* από κοσμικές και εκκλησιαστικές εξουσίες μονής –υπό την προστασία όμως του μελλοντικού κοσμικού ηγεμόνα της *σερβικής γης*–, αναφέρονται δυο κατηγορίες *αποκτημάτων* που παραπέμπουν στη δωρεά του Στεφάνου Νεμάνια στη μονή Χιλανδαρίου και στο Τυπικό της που συνέγραψε ο Σάββας (βλ. σελ. 128 και 132): Πρόκειται για τα χωριά και τους Βλάχους με τα βοοειδή που όμως ως δωρεές, όπως έχουμε σχολιάσει, ήταν τότε *μερικώς* όμοιες. Στο παρόν ιδρυτικό έγγραφο οι μικρές αλλά σημαντικές διαφορές τους φαίνεται ότι έχουν διευθετηθεί και, γι' αυτό, επαναδιατυπώνονται. Με αυτή την προϋπόθεση και εφόσον η κοινότητα της Στουντένιτσα αφιερώνεται στην Παρθένο Μαρία (υπενθυμίζοντας το Άγιο Όρος) και στον ιδρυτή της Συμεών (ανακαλώντας τις σερβικές κτήσεις υπό τον πατέρα του Σάββα που τώρα αποτελούσαν *γονικό κληροδότημα του τελευταίου*), οι νεότερες δωρεές φαίνεται ότι καταγράφονται για να τονιστεί η σύνδεσή τους με τη μονή Χιλανδαρίου ή, απλούστερα, για να αναδειχτεί το γεγονός ότι αποτελούν πλέον *εκκλησιαστική περιουσία*. Ποιας όμως εκκλησίας; Του βυζαντινού Άθω ή εκείνης της διαφιλονικούμενης σερβικής γης; Γνωρίζοντας το διακύβευμα, ο Σάββας είχε ήδη προβλέψει να παρακάμψει τις σχετικές δυσκολίες, θεσμοθετώντας την *ελευθερία μετακίνησης* στο Τυπικό (κεφ. 40) της Μονής Χιλανδαρίου: Αξιοποιώντας τη θέση του ως αναγνωρισμένου αθωνίτη μοναχού, μετέφερε πληθώρα *ελεύθερων*, κατά το Τυπικό της Στουντένιτσα, *αποκτημάτων* στην υπό αμφισβήτηση σερβική γη, την οποία κατάφερε έτσι να ενισχύσει όχι μόνο συμβολικά αλλά και οικονομικά. Τα αποκτήματα αυτά συνέδεσε με τα πατρικά

λείψανα, ανοίγοντας έτσι το δρόμο για την αγιοποίηση εκείνου και την ισχυροποίηση των κτήσεων και της εξουσίας της οικογένειάς του μόνο υπό την αιγίδα και τον έλεγχό του.

Σε τοπικό (σερβικό) επίπεδο, ο Σάββας αντλούσε την απόλυτη ελευθερία να δράσει σχετικά από το πρόσταγμα του αδελφού του: Όταν το 1199 ο Στέφανος το υπέγραψε, ουσιαστικά επικύρωνε *πολιτικά* τη δωρεά του μοναχού πατέρα του. Η παράλειψή του να αναφέρει αυτά ακριβώς τα δυο *αποκτήματα* που ο Σάββας τώρα καταγράφει στο Τυπικό της Στουντένιτσα, επιπλέον στις ρητές του διαβεβαιώσεις για την ακριβή αντιγραφή της πατρικής δωρεάς, επέτρεψαν στον αδελφό του την παραπάνω *πολιτική* ενέργεια. Θα μπορούσαμε λοιπόν με βεβαιότητα να ισχυριστούμε ότι, με τη δημιουργία του νέου εκκλησιαστικού και πολιτικού κέντρου στη Στουντένιτσα ο Σάββας επανεμφανίζεται ενισχυμένος στη *σερβική γη*, συνενώνοντας υπό τον έλεγχό του τις κτήσεις που διεκδικούσαν οι συγγενείς και σύμμαχοί του. Ο Σάββας ήταν ο μόνος που θα μπορούσε να ταυτίσει θεσμικά τη συγκεκριμένη γη με τον αγιοποιημένο Στέφανο Νεμάνια-μοναχό Συμεών. Στο πλαίσιο αυτό βρήκε, όπως είδαμε, τη στρατιωτικο-πολιτική αφορμή που επιθυμούσε σε όσα συνέβαιναν στην οικογένειά του και στην περιοχή που καθένα από τα μέλη της επιθυμούσε να συνενώσει για τον εαυτό του, στηριγμένα στις δυνάμεις και τις εξουσίες που προέκυπταν από την ιδιαίτερη σχέση καθενός με τον *άγιο πατέρα*: Από το 1204, οι λατίνοι αυτοκράτορες, με έδρα την κατελημμένη και ανάλογα διασπασμένη Κωνσταντινούπολη, προσπαθούσαν να επιβληθούν σε λιγότερο ή καθόλου συνεργάσιμους πολιτικούς τοπικούς σχηματισμούς που είχαν αναπτυχθεί σε μεγάλα κέντρα της αυτοκρατορίας, με κυριότερους το βασίλειο της Θεσσαλονίκης, το Πριγκιπάτο της Αχαΐας, το δουκάτο των Αθηνών και το δεσποτάτο της Ηπείρου. Στην περίπτωση της *σερβικής γης* που μας απασχολεί εδώ, ο Στέφανος Νεμάνιτς, που αντιμετώπιζε τις ίδιες δυνάμεις στα Ν και ΝΑ σύνορα των πατρικών κτήσεων υπό ενοποίηση, ενεπλάκη στρατιωτικά στους πολέμους που προέκυψαν τοπικά αλλά και στις γειτονικές του περιοχές και κατάφερε, έως το 1208, να ανακαταλάβει εν μέρει τον έλεγχό των πατρικών εκείνων κτήσεων. Η κατάκτησή τους όμως δεν ήταν αρκετή για να εξασφαλίσει την πλήρη ανεξαρτησία τους. Παρότι κυβερνήτης μεγάλου μέρους της *πατρικής χωρικής* (επ)έκτασης, δεν είχε ανεξαρτητοποιηθεί ικανοποιητικά από τις υπάρχουσες εκκλησιαστικές δομές, οι οποίες, πριν ο Σάββας συγγράψει το Τυπικό της Στουντένιτσα, υπάγονταν στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, στον *άρχοντα*, σύμφωνα με το βυζαντινό τυπικό, των κατώτερων ιεραρχικά δομών και, μέσω εκείνων, στον ανώτατο επικεφαλής του ορθόδοξου χριστιανικού κόσμου, το βυζαντινό αυτοκράτορα.²⁵⁵ Έτσι, η εξορία των εκπροσώπων των δύο κέντρων εξουσίας αποτελούσε μοναδική ευκαιρία για τους αδελφούς Στέφανο και Σάββα: Σε διπλωματικό και εκκλησιαστικό επίπεδο οι τεταμένες σχέσεις που προέκυψαν ανάμεσα στους Βυζαντινούς, νυν και πρώην γείτονες των σέρβων απογόνων στα Ν των πατρικών τους

²⁵⁵ Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, ό.π., σελ. 233.

κτήσεις, δηλαδή ανάμεσα στις δυνάμεις του δεσποτάτου της Ηπείρου –στα εδάφη του οποίου βρισκόταν η έδρα της σπουδαιότητας για το σλαβικό κόσμο αρχιεπισκοπής Αχρίδας– και του οικουμενικού πατριαρχείου στη Νίκαια, αποτελούσαν το πλέον πρόσφορο έδαφος για τις αλλαγές που επεδίωξε να εισαγάγει στα ζητήματα της σερβικής γης ο Σάββας.

Το Τυπικό της Στουντένιτσα εμπεριέχει αρκετά διορατικές παρεμβάσεις και προς αυτή την κατεύθυνση: Ο Σάββας το συντάσσει ως είδος *legis specialis*²⁵⁶ που προέβλεπε μάλιστα την ελευθερία της μονής ακόμα και από τη Ράσκα –την οποία έτσι αναγνώριζε εμμέσως– και άρα όχι άμεσα αλλά έμμεσα επίσης από την Αχρίδα. Με την κίνηση αυτή ο Σάββας, ως ηγούμενος της Στουντένιτσα άρα ως *πρώτος* ή *υψηλότερος* (први ή виши)²⁵⁷ στην δι’ αυτού μόλις δημιουργημένη *τοπική* ορθόδοξη ιεραρχία της *σερβικής γης*, αναγνώριζε στη νέα του δομή πλήρη αυτονομία, πρακτική που είχε εισαγάγει και ως ηγούμενος στη μονή Χιλανδαρίου. Ένα ακόμα ενδιαφέρον στοιχείο συνυποδηλώνεται λοιπόν στο κείμενο του *Τυπικού*: Στον Άθωνα, η πρακτική ανάληψης τίτλου των ηγουμένων απαιτούσε από εκείνους να πηγαίνουν στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο αυτοκράτορας τους απένειμε τη ράβδο τους, ως σύμβολο της εκλογής τους. Ο Σάββας κατάφερε να αναστρέψει αυτή τη διαδικασία προς όφελός του, χωρίς να αλλάζει παράλληλα καμία από τις συνήθειές του. Όπως αναφέρει στο Τυπικό της Στουντένιτσα (κεφ. 13), έχοντας αντιληφθεί τη ζημιά που προκαλούσε σε χρυσό και σε άλλα η διαδικασία απονομής ράβδου, λόγω των δαπανηρών ταξιδιών που απαιτούνταν, ανέλαβε ο ίδιος τη μεταφορά της ράβδου από τον αυτοκράτορα στο μοναστήρι καθενός ηγούμενου.²⁵⁸ Έτσι λοιπόν, ο Σάββας που επεδίωκε ιδιαίτερα τις μετακινήσεις, φαινομενικά αλτρουιστικά –αφού ο ίδιος θα κέρδιζε την εκτίμηση και την αποδοχή της ανωτερότητάς του στην ιεραρχία και θα διεκπεραίωνε σίγουρα το τελετουργικό ανάδειξης των ηγουμένων και κατά το δοκούν–, προσφέρεται να απαλλάξει τους ηγουμένους από τα οδοιπορικά, αποστερώντας τους όμως έτσι την επικοινωνία με την ανώτερη, αν όχι ανώτατη, πολιτική εξουσία, προς όφελός του.

Ο κίνδυνος που καιροφυλακτούσε από τις χερσαίες και θαλάσσιες ληστρικές/ πειρατικές ομάδες δεν ήταν βέβαια διόλου ευκαταφρόνητος τότε. Οι κίνδυνοι αυτοί μετά τη διατάραξη της ισορροπίας δυνάμεων και περιοχών επιρροής της Κωνσταντινούπολης ως κέντρου το 1204 είχαν σίγουρα διογκωθεί. Είναι πολύ πιθανό με την αφορμή αυτή να ξεκίνησε την ίδια χρονιά η κατασκευή οχυρωματικών έργων που περιελάμβαναν το νέο κτηριακό συγκρότημα της Στουντένιτσα, ένδειξη, κατά τη γνώμη μας, της προαναφερθείσας πολιτικής προστασίας. Ενισχυτικά σε αυτή λειτουργούν και τα προνόμια της μονής που τέθηκαν υπό την προστασία

²⁵⁶ Οι ειδικοί νόμοι αυτού του τύπου προκύπτουν από ερμηνευτική αρχή σύμφωνα με την οποία, όταν δύο νόμοι διέπουν την ίδια κατάσταση, εκείνος που διέπει το πιο συγκεκριμένο ζήτημα (*lex specialis*) υπερισχύει εκείνου που ρυθμίζει γενικότερα θέματα (*lex generalis*). Αναλυτικότερα, βλ. Silvia Zorzetto, *The Lex Specialis Principle and its Uses in Legal Argumentation- An Analytical Inquire*, *Eunomia- Revista en Cultura de la Legalidad* 3 (Sep. 2012-Feb. 2013), σελ. 61-87.

²⁵⁷ М. Петровић, *Студенички типичи самосталност српске цркве*, ό.π., σελ. 36.

²⁵⁸ *Списи Светога Саве и Стевана Првоученика*, Л. Мирковић мџр., Београд 1939, σελ. 70-74 και В. Ђоровић, *Списи св. Саве*, Београд – Сремски Карловци 1928, σελ. 75-84.

του κληρονόμου του πατρικού κοσμικού τίτλου, του *Μεγάλου Ζουπάνου* Στέφανου Νεμάνιτς, ο οποίος ήταν μεν *φύλακας-προστάτης* του, δεν είχε όμως καμία άλλη αρμοδιότητα και φυσικά δεν μπορούσε, χρησιμοποιώντας τους νέους τίτλους του, να παραβιάσει την ανεξαρτησία της μονής. Το *Τυπικό* της Στουντένιτσα λοιπόν αναβαθμίζεται ως γραπτός κανόνας που αποτυπώνει εν μέρει τη βούληση της προγενέστερης εξουσίας, η οποία αναθεωρείται και τίθεται τώρα υπό την *ελεύθερη* μονή.

Με οικογενειακούς συμμάχους που έχουν πλέον καταφέρει να διασφαλίσουν (τουλάχιστον προς το παρόν) τις κτήσεις τους στη *προγονική* (τόσο λόγω προγόνων-προκατόχων της, όσο και κατ' όνομα, *Προγκόνι*), ο Στέφανος ισχυροποιεί ακόμα περισσότερο την παρουσία του στη στρατιωτική και πολιτική σκηνή. Έχοντας και τη σύμπλευση του αδελφού του Σάββα, θα αναλάβει έως το 1216 τη στρατιωτική προστασία της περιοχής της Ζέτα,²⁵⁹ στην οποία συμπεριλαμβάνονται και οι προαναφερθείσες εκτάσεις της ευρύτερης οικογενειακής συμμαχίας, ως *εκκλησιαστικές*. Είναι πιθανότατα αυτή η εξήγηση του λόγου για τον οποίο δεν θα μπορέσει να εξασφαλίσει προς όφελός του συγκεκριμένο πολιτικό καθεστώς για τη συγκεκριμένη έκταση, αφού ο Σάββας την έχει ανακηρύξει *ελεύθερη* (ως ανήκουσα στη μονή) και οι δυνάμεις της Ηπείρου (που εκπροσωπούσαν και το πατριαρχείο Αχρίδας) δεν θα πάψουν να προσπαθούν να διεισδύσουν και να τη διεκδικούν: Ο Μιχαήλ Α΄ Κομνηνός Δούκας Άγγελος (1170-1214/5, εξώγαμος γιος του Ιωάννη Δούκα, 1126-1200, του πρώτου εξαδέλφου των Ισαάκιου Β΄ Άγγελου και Αλέξιου Γ΄ Άγγελου, αντιπάλων του Στέφανου), μη καταφέροντας να εδραιώσει την παρουσία του στην Κρόια, κατέλαβε τμήμα της Ζέτα²⁶⁰ και επιχείρησε να επεκταθεί, αντιπαρατιθέμενος ανοιχτά με τις σερβικές δυνάμεις. Την επέκτασή του θα ανακόψει η δολοφονία του το 1214/5 από κάποιον *υπηρέτη* του.²⁶¹ Τότε, ο *ετεροθαλής* του αδελφός Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας (1180/1185-1253) θα προσφέρει μοναδική ευκαιρία στους Σέρβους, επιδιώκοντας συμμαχία μαζί τους, η οποία επικυρώθηκε τελικά με υπόσχεση γάμου των παιδιών των δυο επικεφαλής, Στέφανου Ραντοσλάβου και Άννας Δούκαινας Αγγελίνας. Ο Θεόδωρος Κομνηνός, στρατηγός του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρι στη Νίκαια, διεκδικούσε υπέρ της την πατριαρχική εξουσία (εξαιτίας του γεγονότος ότι στη Νίκαια είχε μεταβεί και ο έκπτωτος το 1204 πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως) και αντιπάλευε τον *ετεροθαλή* του αδελφό Μιχαήλ που επιχειρούσε την κατάκτηση της κοσμικής και της εκκλησιαστικής *κεντρικής* εξουσίας.

Επιτυγχάνοντας να παρεισφρήσει στις δομές του δεσποτάτου, η Νίκαια φαίνεται να υποστηρίζει λοιπόν, γύρω στο 1216, τον Θεόδωρο και τους σέρβους συμμάχους του, οι οποίοι κατέλαβαν το μεγαλύτερο μέρος των κτήσεων του βασιλείου της Θεσσαλονίκης στη

²⁵⁹ J.V.A. Fine (1994), σελ. 50: «probably through military action over Zeta».

²⁶⁰ Το 1042 ο Στέφαν Βοϊσλάβ από την Τραβουνία είχε εκδιώξει από την περιοχή τους Βυζαντινούς και έκανε πρωτεύουσά του τη Σκόδρα, μεταφέροντας εκεί τις δυνάμεις του, J.V.A. Fine (1994), σελ. 206. Το 1101, στην ίδια πόλη, ο Βόδιν δέχεται δυτικές δυνάμεις. Μετά τις δυναστικές έριδες του 12^{ου} αιώνα, η Σκόδρα θα περιληφθεί στην ευρύτερη περιοχή της Ζέτας υπό τους Νεμάνιτς.

²⁶¹ J.V.A. Fine (1994), σελ. 68.

Μακεδονία, με την Αχρίδα και τη Θεσσαλία, εκκινώντας πιθανότατα από την κατάληψη της Λάρισας που είχε επιτύχει ο Μιχαήλ Α΄ Κομνηνός τέσσερα χρόνια πριν. Όταν ο Πέτρος Β΄ Κουρτεναί προσπάθησε το 1217 να διασχίσει τις ηπειρο-σερβικές κτήσεις, οι ενωμένοι στρατοί των δυο δυνάμεων τον απέτρεψαν και τον αιχμαλώτισαν. Σε επικύρωση των επιτυχιών, ο Σάββας λέγεται ότι, έχοντας εξασφαλίσει βασιλικό στέμμα από τη Ρώμη, ένα χρόνο αφού εκλέχτηκε ο Πάπας Ονόριος Γ΄ (1216-) και χάρη στην

Σχηματική απεικόνιση της περιοχής επέκτασης του Στέφανου Νεμάνια με το διεκδικητή της εξουσίας επί του δεσποτάτου της Ηπείρου, Θεόδωρο Κομνηνό Δούκα

επιδέξια διπλωματία του, όπως με ενδιαφέροντα τρόπο συνοψίζεται η δράση του της δεκαετίας 1207-1217/8 από μελετητές,²⁶² στέφει τον αδελφό του βασιλέα ολόκληρης της Σερβίας στη μονή Ζίτσα (ή Κράλιεβο) το 1217. Το 1220 όμως μόνο σερβο-ηπειρωτικές δυνάμεις συνέχισαν την επέκτασή τους καταλαμβάνοντας τη Βέροια, ενώ τον επόμενο χρόνο (1221) προσάρτησαν επιπλέον τις Σέρρες και Δράμα, δημιουργώντας έτσι ασφυκτικό κλοιό γύρω από το ρωμαιοκαθολικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης, την πρωτεύουσα του οποίου θα καταλάβουν τελικά το 1224.

Για τους παραπάνω λόγους, η συγκυρία και ο τρόπος στέψης του Στέφανου χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση, πόσο μάλλον αφού λέγεται ότι με αυτές τις ενέργειές του θύμωσε τους ουρανοί και τον άγιο γονέα του και πως τα ιερά λείψανα από το κιβώτιο του τελευταίου σταμάτησαν να ευωδιάζουν.²⁶³ Ξεκινώντας από το Σάββα, ο οποίος λέγεται ότι την υλοποίησε, παρατηρούμε ότι αφιερώνει πολύ χρόνο μακριά από το Άγιο Όρος αλλά και από τη Στουντένιτσα. Φαίνεται επίσης ότι αποδέκτες των ανιδιοτελών του εξυπηρετήσεων δεν είναι πια μόνο ηγούμενοι μονών της περιοχής ούτε μόνο ο αδελφός και οι συγγενείς του αλλά κι άλλοι τοπικοί ηγεμόνες και εκκλησιαστικοί θεσμοί, με των οποίων τις εξουσίες αρχίζει να διαπλέκεται, ώστε να ολοκληρωθεί και τυπικά η διαδικασία ανάληψης των καθηκόντων τους –ίσως και διαχωρισμού τους, γιατί όχι, υπέρ των σερβικών δυνάμεων. Από την άλλη, η ρητή έκφραση παπικής ανοχής, μετά τις επιδρομές (βορειο)δυτικών δυνάμεων που εξόργισαν τον αντίπαλό τους Πάπα, δεν φαίνεται ικανή να μειώσει τον απόηχο του Σχίσματος ως πολιτική πραγματικότητα που διαμόρφωνε ακόμα τις συνθήκες στη Χερσόνησο (-προανάχωμα των Δυτικών για την κατάληψη των Αγίων Τόπων) και δεν έπαυε να υπαγορεύει στις τοπικές και δη τις σερβικές συγκεκριμένες κινήσεις διασφάλισης του ελέγχου της ευρύτερης περιοχής. Μαζί με αυτόν, σκοπός παρέμενε η

²⁶² W. Cole Durham, Silvio Ferrari, Elizabeth A. Sewell, *Law and religion in post-communist Europe*, Leuven-Paris-Dudley 2003, σελ. 295.

²⁶³ Благојевић Милош, Србија у доба Немањића, Вајат, 1989, σελ. 66.

οικονομική και πολιτειακή διεύρυνση, συνεπώς ο Πάπας δεν μπορεί να επεδίωκε να ευνοήσει ανεξάρτητες τοπικές Εκκλησίες.

Σε αυτό το πλαίσιο, όπως η κάθοδος του Σάββα έτσι και η επιστροφή του στο Άγιο Όρος οφείλονται στις παράλληλες αυτές εξελίξεις και θα σημάνει μια ακόμα προσωπική εξέλιξη: Ένα χρόνο μετά την επιστροφή του στον Άθωνα, το 1219, με την υποστήριξη του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρι της Νίκαιας (1174-1222), γαμπρού του Αλέξιου Γ΄ –όπως έχουμε δει, είχε επίσης συνεργαστεί παλιότερα με τις σερβικές δυνάμεις– ορίζεται *αρχιεπίσκοπος ολόκληρης της σερβικής Εκκλησίας*, από τον μόλις χρισμένο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μανουήλ Α΄ (Δεκέμβριος 1216 ή Ιανουάριος 1217-1222) τον επονομαζόμενο Σαραντηνό ή Χαριτόπουλο, διάκονο και ύπατο των φιλοσόφων, που μετέβη στη Νίκαια μετά την κατάληψη της Πόλης.²⁶⁴ Η ανεξαρτησία της σερβικής γης και Εκκλησίας προσέφερε την απαιτούμενη δύναμη στο Σάββα να νομιμοποιήσει και να ενοποιήσει υπό την αρχιεπισκοπία του το νομοθετικό έργο που είχε ήδη διευρύνει και εκτός εκκλησιαστικού περιβάλλοντος, με μόνες αλλά καθόλου απλές τις παρακάτω προϋποθέσεις: Αναγνώριση των προνομίων του πατριάρχη Νίκαιας και μνημόνευση του ονόματός του πρώτο στα δίπτυχα από τη νεο-ιδρυμένη αυτοκέφαλη σερβική Εκκλησία.²⁶⁵ Βασική προϋπόθεση λοιπόν της ανέλιξης του Σάββα υπήρξε η έγκριση και η κηδεμονία των εξόριστων από την Κωνσταντινούπολη νικαικών δυνάμεων, οι οποίες είδαμε ότι προσπαθούσαν να βρουν έξοδο σε ευρωπαϊκό έδαφος για την ανακατάληψη του διοικητικού της κέντρου. Μόνη προϋπόθεση φαίνεται ότι ήταν η αναγνώριση του πατριάρχη που διέμενε στα δικά τους εδάφη ως *οικουμενικού*, αναβαθμισμένη απαίτηση που προσομοίαζε στις επιδιώξεις του Σάββα, αν και αυτός μπορούσε να στοχεύει μόνο σε αρχιεπισκοπή, μετά την ανεξαρτητοποίηση της Εκκλησίας του από την Αχρίδα. Οι εξελίξεις που παρακολουθήσαμε έως εδώ καταδεικνύουν ότι αμφότερες οι πλευρές τα είχαν καταφέρει αρκετά καλά στις υποθέσεις των κύριων αντιπάλων τους, διασπώντας τις δυνάμεις της Ηπείρου και αποδυναμώνοντας τις αντίστοιχες προσπάθειές της. Ο Σάββας, του οποίου οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις είχαν εκπληρωθεί τυπικά (ανέγερση ναών, συγγραφή *Τυπικών* των μονών και αγιοποίηση του πατέρα του), δεν θα αργήσει να δημοσιοποιήσει και το Νομοκάνονά του (Законοправило), με τον οποίο επεδίωκε διασφάλιση της πολιτικής ενοποίησης και νομιμοποίηση των *πατρικών* κτήσεων: Ο Νομοκάνοντας που θα χαρακτηριστεί από μελετητές ως *κίνηση ανεξαρτησίας* γενικά²⁶⁶ υπήρξε αποτέλεσμα σύνθεσης διαφόρων τύπων δικαίου (ρωμαϊκού και κανονικού), με βασικό στόχο την κωδικοποίηση νομικού συστήματος που θα ρύθμιζε τη διακυβέρνηση και της σερβικής Εκκλησίας –από την οποία είχε εξαρτηθεί η σερβική γη των Νεμανιδών, των συμμάχων και των συγγενών τους. Στην κατεύθυνση αυτή, ο Σάββας όρισε το 1219 τη μονή της Ζίτσα ως

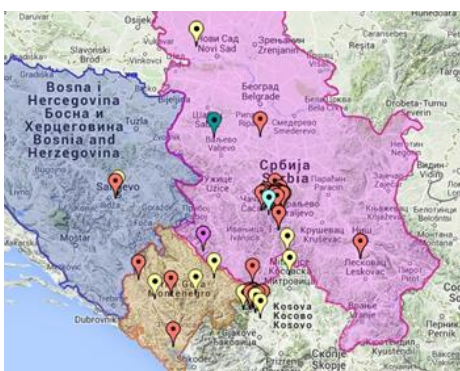
²⁶⁴ Ruth Macrides ed., *George Akropolites The History*, Oxford 2007, σελ. 158-160.

²⁶⁵ G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, σελ. 107-108.

²⁶⁶ Đ Šurmin, *Povjest književnosti hrvatske i srpske*, ό.π., σελ. 229. J.V.A. Fine (1994), σελ. 118.

αρχιεπισκοπική έδρα, πιθανότατα σε συνεννόηση με τον αδελφό του Στέφανο,²⁶⁷ σίγουρα όμως και με την αποδοχή της Νίκαιας, αφού το σύμπλεγμα των κτιρίων, μονή και ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, ανεγειρόταν από το έτος του θανάτου του Βουκάν (1207) στα ερείπια πρωτοχριστιανικού ναού, από χτίστες του Βυζαντίου.²⁶⁸ Όπως προκύπτει από την κτητορική επιγραφή (γύρω στο 1220)²⁶⁹ του Πρωτόστεπτου και του συγκυβερνήτη γιου του Ραντοσλάβου, η μοναστική κοινότητα προικίστηκε με σπουδαία λείψανα (τίμιο ξύλο, ένδυμα και ζώνη της Θεοτόκου, κέρα και δεξί χέρι του Ιωάννη Βαπτιστή, λείψανα όλων των αγίων αποστόλων, των προφητών και των μαρτύρων και των πιο δοξασμένων αγίων), εικόνες, άμφια, υφάσματα, δοχεία κτλ.

Για να τραφούν και να ενδυθούν όσοι θα υπηρετούσαν αυτή την εκκλησία –αναφορά που παραπέμπει σε παροχή υπηρεσιών–, ο Στέφανος και ο γιος του της αποδίδουν το χωριό

Χαρτογράφηση της δωρεάς στη Ζίτσα.

Με ροζ χρώμα τα σημερινά σύνορα της Σερβίας, με μπλε της Βοσνίας Ερζεγοβίνης και με πορτοκαλί του Μαυροβουνίου. Οι θέσεις (με κόκκινο δείκτη χωριά-οικισμοί και με κίτρινο τα βουνά) αντιστοιχίστηκαν με σημερινές θέσεις, Τ. Živković κ.α., *Selected Charters*, σελ. 39-44.

Talsko με τα χωριά Ratina και Zaklopita Luka, το χωριό Topolnica με τα χωριά Vojuša, τη Ribnica με ολόκληρη τη γειτονιά της καθώς και με το Brenon, τη Ζίτσα με τα χωριά Batina, το Ribiči με την Crna Reka, το Tlsto Brdo με το Raški Del και με το Štitari, ολόκληρη την Peščanica με την Pečana, την Bukovica, ολόκληρη τη Grahovica, το Sinjci, τη Gračanica, το Radievo, το Konarevo, το Črnave με την Serča, τη Bresnica με την αγορά, τη Svibnica με την Okrugla, το Bobolje με την Čečina, τη Gvočanica με την Pupavna. Στο Jelci τα χωριά Donja Vas, Borak, Gnjila, Dobrinja και Vitahovo. Στο Hvosno τα χωριά Peč με τους οικισμούς (*заселуиѣмь*) Črni Vrh, Stlpezi, Trebovitić, το Goražda Vas, το Nakl Vas με το Čelpek και με το Labljane καθώς και το Ljutoglavi με το «κάστρο» του (*град*). Στο Zaton τα χωριά Črnča με τις κόμμες του και τα δυο Ivanje με τις κόμμες τους, το Zamčane με τις κόμμες του, το Dubov Gaj και όλα τα χωριά με τις κόμμες τους. Στη Ζέτα τα χωριά Trebolje και Plavnici. Στη Gorska župa το χωριό Golič. Εν συνεχεία, στη μονή αποδίδονται και βουνά: Στο Spore Nozdre Javoje τη Lukavica, στο Hvosno το Slano Polje με το Tmasavi Gvozd, πάνω από τη Breznica και το Želin· επίσης χειμερινοί βοσκότοποι από το Brezni Dol και κάτω, προς το φαράγγι με όλα τα βοσκοτόπια που ακολουθούν τα σύνορα της εκκλησίας και με όλα τα χειμερινά και θερινά βοσκοτόπια στην αντίθετη πλευρά του Kotlenik· συνεχίζει με 218 ονόματα *Βλάχων* που αποδίδει στη μονή,

²⁶⁷ Đuro Šurmin, *Povjest književnosti*, ό.π., σελ. 229.

²⁶⁸ A. P. Vlasto, *The entry of the Slavs into Christendom*, ό.π., σελ. 222 και 233.

²⁶⁹ Τ. Živković, *Charters*, ό.π., σελ. 36-39 ολόκληρο το πρωτότυπο και 39-44 αγγλική μετάφραση.

μερικοί με τα παιδιά τους (τέσσερις περιπτώσεις) και άλλοι με την ιδιότητα του *πρίγκιπα* (кѣнезь/ chieftain), *παπά* (попъ, δυο περιπτώσεις), *πεθεράς* (тъшта), *χήρας* (оудовица) και *μητέρας* (материю). Τέλος, ο Στέφανος δωρίζει *ζουπανίες* (жюпане) στη μονή την Krušilnica, Morava, Borač, δυο στη Lепенica, Belica, Levoč, Lugoma Rasina και Jelšanica.

Όπως διαπιστώνουμε αρχικά, οι 170 Βλάχοι που είχε δωρίσει ο μοναχός Συμεών στη μονή Χιλανδαρίου έχουν αυξηθεί σχεδόν στο διπλάσιο στη δωρεά του Στέφανου Πρωτόστεπτου στη νεόδμητη (από τριακονταετίας) Μονή της Ζίτσα. Παρότι δεν υπάρχει τρόπος να ελέγξουμε εάν πρόκειται για τις ίδιες οικογένειες, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι, όσο τα χρόνια περνούν, περιγράφεται αναλυτικότερα η εσωτερική τους δομή, η οποία ελάχιστες διαφορές παρουσιάζει από αυτή των σερβικών ή των υπολοίπων βαλκανικών ορθόδοξων δυνάμεων της εποχής. Σε συνέχεια των ομοιοτήτων τους, παρατηρούμε ότι τονίζεται η ενασχόληση τους με την κτηνοτροφία. Η χωριστή μνεία από τον Σάββα σε σερβικές *ζουπανίες*²⁷⁰ οφείλεται στο γεγονός ότι δωρίζονται στη μονή και, συνεπώς, υπόκεινται σε διαφορετικό σύστημα κανόνων και υποχρεώσεων. Εξ ού και μεριμνά, όπως στο *Τυπικό* της Στουντένιτσα, να αποκλείσει παρεμβάσεις άλλων εκκλησιαστικών αρχών. Συγκεκριμένα, στην επιγραφή περιλαμβάνεται η εξής ρήτρα:

σε αυτά τα μέρη που αποδίδω σε αυτή την εκκλησία, ο αυλικός πρωτόπαπας (προτοποпа дворски) δεν θα έχει καμία εξουσία. Αλλά, από όλα τα εισοδήματα που προέρχονται είτε από ιερείς είτε από Βλάχους είτε από το φόρο της γης των ιερέων (земљна поповска бирь), το μισό τους θα λαμβάνεται από την εκκλησία. Και ένας άντρας που ανήκει στον αρχιεπίσκοπο δεν μπορεί να κληθεί ενώπιον του βασιλέα χωρίς την σφραγίδα του βασιλέα, αλλά, εάν οφείλει κάτι σε κάποιον, τότε θα κληθεί με τη σφραγίδα του βασιλέα. Στην περίπτωση που δεν θα εμφανιστεί, παρά τη διαταγή του βασιλέα, τότε η βασιλική σφραγίδα θα αποσταλεί στον αρχιεπίσκοπο. Και εάν κάποιος από τους άντρες του βασιλιά κληθεί να έρθει στον αρχιεπίσκοπο... [η συνέχεια δεν διασώζεται].

Παρότι η ρήτρα αυτή θυμίζει εκείνη που είχε εισαχθεί στο έγγραφο ίδρυσης της μονής Χιλανδαρίου, αδυνατούμε να ανασυνθέσουμε πλήρως το δίπολο της εξουσίας που διαμορφώνεται, εφόσον αγνοούμε το τέλος της επιγραφής. Οι αλλαγές όμως που εντοπίζονται από τα πρώτα αγιορείτικα λόγια των Συμεών και Σάββα είναι εμφανείς: Στη συγκεκριμένη ρήτρα (εισοδήματα, φόροι, σφραγίδα βασιλέα, διαδικασίες) γίνεται έκδηλο ότι οι δυο εξουσίες διακρίνονται σαφέστατα με βάση συγκεκριμένους και πιο λεπτομερείς κανόνες. Προστατεύοντας λοιπόν τα δικαιώματα και την αναγνώριση των αντίστοιχων ομάδων, ο Σάββας ενοποιούσε το γεωγραφικό χώρο, διεύρυνε τα όρια της σερβικής γης και ισχυροποιούσε τους θεσμούς που εισήγαγε. Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι οι θεσμοί αυτοί εξασφάλιζαν τις υπό διαμόρφωση δυο εξουσίες και τη συγκέντρωση των προσόδων τους σε κεντρικό επίπεδο. Διαφαίνεται έτσι ότι, αφού κατακτήθηκαν σταδιακά στρατηγικά σημεία εμπορικών δρόμων, επιδιώκεται η διασφάλιση της παραγωγής, της κατανομής, των

²⁷⁰ Βλ. М. Благојевић, Град и жупа – међе градског друштва, Ј. Калић και М. Чоловић επιμ., *Социјална структура сερбских градских насеља (XII-XVIII век)*, Смедерево 1992, σελ. 67-84.

υπηρεσιών, του εμπορίου και επιπλέον των οικονομικών αγαθών (πλέον κέρδους) που με βάση το Νομοκάνονα ελέγχονται τώρα *κεντρικά*. Η στάση αυτή, σύμφωνη με το δικαιοκώ πρότυπο που κληρονόμησε από τη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχή δια της μεσολάβησης της πατρικής εξουσίας, επρόκειτο να εξυπηρετήσει την προσωπική εξουσία του Σάββα καθώς και το θεσμό της βασιλείας: Όπως είναι γνωστό, η Ζίσα θα λειτουργήσει έκτοτε ως ναός-τόπος στέψης σέρβων βασιλέων. Παρότι αρχηγός μπορούσε να στεφτεί και σε άλλες εκκλησίες, στη Ζίσα νομιμοποιόταν η εξουσία του με τη χρήση του. Με την ίδρυση λοιπόν της Ζίσα ο Σάββας προσδίδει στον εαυτό του μια ακόμα διαμεσολαβητική εξουσία, εκείνη μεταξύ Θεού και επίγειας εξουσίας στις πατρογονικές κτήσεις. Ο νέος αυτός ρόλος θα τον μεταβάλει σταδιακά σε εκκλησιαστικό πρίγκιπα και, ως τέτοιο, σε ελεγκτή των υποθέσεων της *σερβικής γης*.

Την παραπάνω ερμηνεία του νομοθετικού ρόλου του Σάββα, όπως τον αντιλαμβανόμαστε βάσει του τρόπου που ο ίδιος τον εκπληρώνει, στηρίζουμε στην αντιπαραβολή με το γεγονός ότι κατά την υπό εξέταση περίοδο μόνο βασιλιάς ή τσάρος μπορούσε να δημιουργήσει νομικές πράξεις και νόμους, ώστε να καλύψει κενά του κοινού δικαίου. Η νέα συγκυρία που διαμορφώθηκε στη γη των Σέρβων μετά το 1204 επέβαλε την ανάγκη ρύθμισης των ρευστών σχέσεων –κατά κύριο λόγο οικονομικών– σε γεωγραφικές εκτάσεις όπου ο κυρίαρχος άλλαζε συχνότατα, ανάλογα με τις πολιτικο-στρατιωτικές εξελίξεις των συμμαχιών και επιθέσεων που προέκυπταν. Πριν το Σάββα η *σερβική γη* δεν κυβερνιόταν κεντρικά. Οι τοπικοί άρχοντες, εξαρτημένοι από τη βυζαντινή εξουσία, άρχισαν να εκδίδουν διατάγματα με τις αποφάσεις τους στη *νεμανιδική* περίοδο αλλά δεν ήταν σε θέση να δημιουργήσουν κώδικα νόμων, ρυθμιστικό του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων. Αντίθετα, κληρονομώντας την *ανεξάρτητη πατρογονική κληρονομιά* και οριοθετώντας εκ νέου την *πατρογονική γη* μέσω εκκλησιαστικών κέντρων, ο Σάββας έλυνε, με το Νομοκάνονά του, και το ζήτημα της θέσπισης ενός νομικού πλαισίου υπό την υψηλή του εποπτεία.

Αυτές οι διαδικασίες δρομολογήθηκαν με την αναγνώρισή του Σάββα από τον πατριάρχη της Νίκαιας: Τον αναγνώρισε ως *προστάτη* της εκκλησιαστικής και πολιτικής εξουσίας της *σερβικής γης*, σε ανταπόδοση για την ομολογία της δικής του προτεραιότητας, όπως επικαλείται σε επιστολή του στο μητροπολίτη του Ναβοπίτσκομ (Навопитскоμ) και τον αρχιεπίσκοπο του Γκορντίτσκομ (Гордичком).²⁷¹ Το τελευταίο, ακόμα κι αν αμφισβητείται από τη βιβλιογραφία ότι επηρέασε το αυτοκέφαλο της *σερβικής Εκκλησίας*, επηρέαζε ουσιαστικά την *ανεξαρτησία* και την *ιεράρχησή* της μεταξύ των υπαρχουσών αυτοκέφαλων Εκκλησιών. Στο πλαίσιο αυτό, αξίζει να υπογραμμίσουμε κάποια ακόμα δεδομένα που έχουν

²⁷¹ *Εσείς, ωστόσο, οι πιο ευλογημένοι αδελφοί, μην αφήνετε να είναι σε εσάς λιγότερα από ό,τι στους βάρβαρους χριστιανούς, εκ των οποίων πολλοί σε εμάς καταφτάνουν από παντού σχεδόν καθημερινά, τη μία φορά από το Βορρά, την άλλη από το μακρινό Βορρά, ακόμη και από εκεί όπου ο ήλιος ανατέλλει, αναζητώντας και αποκτώντας πραγματικό και νόμιμο ιεράρχη* (Ви, пак, најблагенија браћа, не дозволите да ствари код вас буду слабије него што су код варваарских хришћана, од којих нам многи са свих страна скоро свакодневно долазе, једни са севера, други пак са далеког севера, па још и они одакле сунце изгрева, тражећи и добијајући праве и законите архијереје), Μ. Πετροβιћ, *Студенички титик*, ό.π., σελ. 79.

διαφύγει της προσοχής των ερευνητών: Ο Σάββας λαμβάνει από τον πατριάρχη της Νίκαιας την αναγνώριση της συγκεκριμένης εξουσίας που ο ίδιος είχε συγκεντρώσει στο πρόσωπό του, ως πατρική κληρονομιά, για μη ενιαία περιοχή που αποτελείτο από μικρότερες, λιγότερο ή περισσότερο ομοιογενείς περιοχές. Από τις τελευταίες, μόνο μερικές έχουν δωρηθεί προς το παρόν στην Εκκλησία του Σάββα, ενώ οι υπόλοιπες είτε αμφισβητούνται είτε διεκδικούνται από εξουσίες περισσότερες των δύο –οικογενειακές, εκκλησιαστικές, πολιτικές, όπως προκύπτουν κι από την χαρτογράφησης της δωρεάς του Στέφανου στη Μονή Ζίτσα. Εκεί, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ο Στέφανος, παρότι δωρίζει κατά κύριο λόγο ορεινούς όγκους ή ορεινά χωριά, εν τούτοις συμπεριλαμβάνει στη δωρεά ανακριβώς προσδιορισμένες περιοχές στα άκρα της κοιλάδας του Κοσόβου που υπάγονταν μέχρι τότε στην Αχρίδα. Παράλληλα όμως, η αγιοποίηση του Συμεών είχε προσφέρει στους σέρβους επικεφαλής *θεία* προέλευση της κυριαρχίας τους. Συνεπώς, η περιοχή όπου ασκούσε ο ίδιος και οι απόγονοί του εξουσία είχε αποκτήσει *τοπικό* αντιπρόσωπο ενώπιον του Θεού, ο οποίος μάλιστα ως άγιος λειτουργούσε ως προστάτης και εγγυητής της εξουσίας τους. Έτσι, φαίνεται ότι η εξουσία που ασκείται την εποχή των πρώτων απογόνων του Στέφανου Νεμάνια σύμφωνα με τη διαδικασία και το νέο μοντέλο που περιγράψαμε –το συγκροτούμενο ακόμα τότε *σερβικό μεσαιωνικό κράτος*–, ακολουθεί επιταγές και *κυρίαρχες*, αν όχι κυριαρχικές, *πεποιθήσεις* της εποχής: Επικαλούμενη την ιερή καταγωγή της που θα νομιμοποιηθεί και μέσω του Νομοκάνονα, η δυναστεία των Νεμανιδών αποκτά ιδιαίτερη πολιτική και πνευματική αξία, αφού η λατρεία του Στέφανου Νεμάνια ως *αγίου* διεκδικούσε να διαδραματίσει ενωτικό ρόλο ανάμεσα στις σερβικές δυνάμεις, όπως θα αποτυπωθεί αργότερα και στην ιδεολογική σφαίρα, μέσα από το βίο-αγιογραφία του *πατέρα* της σερβικής Εκκλησίας Συμεών.²⁷²

Η (αυτο)αναβάθμιση αυτή έθιγε τα συμφέροντα των βυζαντινών δυνάμεων-διεκδικητριών της κεντρικής εξουσίας με τις οποίες γειτνίαζε ο Σάββας, πόσο μάλλον αφού ο σύμμαχός του πατριάρχης Μανουήλ Σαραντηνός Χαριτόπουλος είχε μόλις αρχίσει να χρησιμοποιεί το χαρακτηρισμό *οικουμενικό* για το πατριαρχείο στη Νίκαια²⁷³ –επιτρέποντας έτσι στο Σάββα να προσβλέπει σε διαφορετική θέση στη νέα εκκλησιαστική ιεραρχία που θα διαμορφωνόταν

²⁷² Όλους τους νόμους του Χριστού που αποτελούν οικοδόμημα των Αποστόλων εκπλήρωσε και φέρε σε εμάς στην πατρίδα μας, και τότε θα γίνεις από μένα και από πολλούς δεκτός με ακόμη μεγαλύτερα δώρα. Στολισμένος με τις διπλές γιρλάντες του ασκητισμού και της διδακτικής αυθεντίας και ελεήμων μαζί με την αθάνατη ευδαιμονία, απολαμβάνοντας με ακόμα μεγαλύτερη σαφήνεια και καθαρότητα τη σωστή θέαση της αγίας, ομοουσίου και αδιαιρέτου Τριάδας, και σε κοινωνία με όλους τους αγίους, στον αιώνα των αιώνων (и сва законоположења Христова која су на здању апостола у отачаству ти испунивши доћи ћеш к нама, и тада ћеш се због мене, и због многих, још већих дарова удостојити. Украшен двоструким венцима испосништва и учитељства, и удостојивши се заједно бесмртнога блаженства, наслађујући се још јасније и још чистије правим гледањем пресветле и једносушне и нераздельне Тројице, и зборујући са свима светима, бићемо у бесконачни век векова!), Теодосије, *Житија*, Димитрије Богдановић επιμ., Βеоград 1988, σελ. 148.

²⁷³ Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића, од кнежевине до царства: 1168-1371*, Βеоград 1989, σ. 67.

μετά την ανακατάληψη.²⁷⁴ Εξαιτίας και της δικής του (αυτο)αναβάθμισης, ο πατριάρχης της Νίκαιας αντιμετώπιζε τα ίδια προβλήματα στην προσπάθειά του να επιτύχει την πρωτοκαθεδρία μεταξύ των χριστιανικών ηγετών στην (πρώην) βυζαντινή επικράτεια: Στις περισσότερες περιοχές που δεν ήταν υπό τον έλεγχό του, οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι αναδεικνύονταν χωρίς τη συγκατάθεσή του, εφόσον κάθε μια από τις δυνάμεις που προέκυψαν μετά τη λατινική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης θεωρούσε ότι δυνητικά αντικαθιστούσε την κεντρική διοίκηση της αυτοκρατορίας που επιθυμούσε να ανακαταλάβει. Για το λόγο αυτό, οι δυο δυνάμεις φαίνεται ότι προέβαλαν την αποδυνάμωση του κοινού τους αντιπάλου, δηλαδή της Ηπείρου, της έτερης και πλησιέστερης στην Αχρίδα διεκδικήτριας του βυζαντινού θρόνου: Ο Σάββας αναγνώρισε το πρωτείο της Εκκλησίας της Νίκαιας, συμπλέοντας μαζί της στον κοινό αυτό στόχο. Η αναγνώριση της εξουσίας του από τον *οικουμενικό πατριάρχη*, παρότι στο πλαίσιο που αναφέραμε, είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, αφού οδήγησε την Ήπειρο σε επαναφορά του (αποδεκτού από όλες τις Εκκλησίες) 17^{ου} κανόνα της οικουμενικής συνόδου της Χαλκηδόνας (451)²⁷⁵ περί ορίων εκκλησιαστικής διοίκησης. Ο αντίκτυπος της κίνησης αυτής δεν μπορεί να γίνει πλήρως αντιληπτός, παρά μόνο αν ταυτιστεί με την εμπλοκή της σερβικής πλευράς στις σχετικές εξελίξεις, πόσο μάλλον όταν έχουμε ήδη δει ότι με τη δωρεά του Στέφανου στη Ζίτσα, η (μη αναγνωρισμένη ως κρατική) αρμοδιότητά του έχει αρχίσει να επεκτείνεται σε (αναγνωρισμένες κρατικά) περιοχές της αρχιεπισκοπής Αχρίδας, υπό τη δικαιοδοσία τότε του Βυζαντινού (Ηπειρώτη) και *ελέω θεού αρχιεπισκόπου της Πρώτης Ιουστινιανής και πάσης Βουλγαρίας* Δημήτριου Χωματιανού (1206-1236).²⁷⁶ Όπως είναι εύκολα αντιληπτό η *ανεξαρτησία* που επεδίωκε ο Σάββας στερούσε το Χωματιανό από πολυπληθές ποίμνιο επισκοπών και από εισφορές που λάμβανε έως τότε. Σε συνδυασμό με τις *αποσχιστικές* τάσεις του Σάββα, η επιλογή του να αντικαθιστά τους επισκόπους που όριζε ο Χωματιανός με δικούς του ανθρώπους (του κύκλου, της οικογένειας ή των συμμάχων του) επαύξησε τη δυσαρέσκεια του ηπειρώτη αρχιεπισκόπου Αχρίδας, όπως φαίνεται από την επιστολή του στον «*ιερώτατο μοναχό*», όπως ο ίδιος τον χαρακτηρίζει: Επιχειρώντας να εμποδίσει την έγκριση της «*μεγαλωσί*» ανακήρυξης του σε αρχιεπίσκοπο, τα σχετικά με την οποία

²⁷⁴ Χάρη στην ιδιομορφία των κέντρων της σερβικής οικουμένης, την οποία προσεγγίζει ο W. Carter, *An Analysis of the Medieval Serbian Oecumene: A Theoretical Approach*, *Geografiska Annaler* 51b (1969), σελ. 39-56.

²⁷⁵ Георгије Острогорски, Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патриарху Германи о Савином посвећењу, *Светосавски Зборник* књ 2 (Извори), Београд 1939, σελ. 96. Βλ. επίσης *Concilium Universale Chalcedonense*, *Acta Conciliorum Oecumenicorum II/1*, 2, εκδ. Schwartz, E. (Berolini et Lipsiae 1933/ανατ. Berolini 1962), σελ. 121-130, 158-163, Μ. Петровић, *Студенички титик*, ό.π., σελ. 75-78 και πρβλ. σελ. 151 και σημ. 232 πιο πάνω.

²⁷⁶ Ανώτατος κληρικός με άριστη γνώση της Ιουστινιάνειας νομοθεσίας που του επέτρεψε να ασκήσει σημαντική επιρροή ως δικαστής, κριτής, ομολογητής και σύμβουλος των δυνάμεων της Ηπείρου. Σημαντικός υπήρξε ο ρόλος του στην αντιπαλότητα των δυο βυζαντινών διεκδικητών του αυτοκρατορικού θρόνου, Νίκαιας και Ηπείρου. Μαζί με τον Ιωάννη Απόκαυκο και το Γεώργιο Κερκύρας, ο Χωματιανός υπερασπίστηκε το βυζαντινο-ηπειρωτικό αίτημα πολιτικής και εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας από τη Νίκαια, ενώ το 1225 ή 1227 ήταν εκείνος που έστειψε στη Θεσσαλονίκη βυζαντινό αυτοκράτορα τον Θεόδωρο Κομνηνό Δούκα της Ηπείρου, Dieter Simon, *Chomatian Demetrios*, Michael Stolleis επιμ., *Juristen: ein biographisches Lexikon; Von der Antikebiszum 20. Jahrhundert*, β' έκδ., München 2001, σελ. 129.

χαρακτηρίζει «μοναχικές επαγγελίες», «δοξομανίαν τῷ τῆς ἀρχιερωσύνης» και «ἀπάγοντα εἰς τό ἄτοπον», χρησιμοποιεῖ νομικά κυρίως επιχειρήματα για να αποδείξει ότι ο Σάββας δεν ἔχει γεωγραφικό, νομικό και εκκλησιαστικό πλαίσιο που θα στήριζε τη νέα θέση του· δηλώνει μάλιστα ότι ο Σάββας και οι υποστηρικτές του (περίκυκλοι δυνάστες, αρχιερεῖς απολελυμένοι και εν ωρισμένοις τόποις) εγείρουν παράνομες αξιώσεις –αφού η βυζαντινή εξουσία ἔχει καταλυθεῖ– και καταπατούν ἐδάφη:

Ἄν χειροτονήθηκες ἀρχιερέας, γράφει, οφείλουμε να αναρωτηθούμε: πῶς και σε ποια ἐκκλησία; Για το σκοπό αὐτό χρησιμοποιούμε τις οδηγίες των θείων και ιερῶν κανόνων και του εὐλαβοῦς δικαίου. Ἄν εσύ, μακάριε, ἔγινες τώρα ἀρχιερέας, ὅπως φημιολογεῖται, θέλουμε να μάθουμε πού; Ἐάν ἔγινες στη Σερβία, ρωτοῦμε πῶς; Ἐάν χειροτονήθηκες ἀπό τον ιερότατο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ρωτοῦμε γιατί; Διότι, [...] εἴν εσύ ἔγινες ἀρχιερέας βάσει του νόμου που ἀπό την ἀρχαιότητα επιτρέπει στους βασιλεῖς να ανοικοδομήσουν τις πόλεις τους, και ἀπό αὐτούς, ἀπό χαμηλότερο βαθμό, δηλαδή, τον ἐπισκοπικό, ἔφτασες στο ὑψηλότερο μητροπολιτικό ἢ ἀρχιεπισκοπικό, σύμφωνα με τον 12^ο και 17^ο κανόνα της Συνόδου της Χαλκηδόνας και με τον 38^ο κανόνα της Ἐν Τρούλῳ Συνόδου [=Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος], τότε θα ἔπρεπε να ἔχεις υπάρξει προηγουμένως ἐπίσκοπος, και [ἀπό τη θέση αὐτή] θα μπορούσες να ἀνυψωθεῖς ἀπό τις κατώτερες βαθμίδες στις ἀνώτερες. Ἀλλά εσύ οὔτε ἐπίσκοπος ὑπῆρξες, οὔτε καμία βασιλική δικαιοδοσία ἔχεις, η οποία θα μπορούσε να υποστηρίξει τη χειροτονία σου. Πού βρίσκεται σήμερα κάποια τέτοια βασιλεία, η οποία θα χαρακτηριζόταν, μαζί με ὅλα τα ἄλλα, και ἀπό αὐτή την ἴδια την ἀξιοπρέπεια, δεδομένου ότι τώρα πολλοὶ ασκούν ἐξουσία ἀνά περιοχή, ἀλλά κανεῖς δεν κρατᾶ ἀκέραιο το βασιλικό ἀξίωμα; Δεδομένου ότι δεν ὑπάρχει καμία πραγματική βασιλεία, η χειροτονία σου στερεῖται κάθε νομικής βάσης (για το πρωτότυπο βλ. σῆμ. 277).

Σε ὅ,τι ἀφορᾶ τη βουλγαρική περίπτωση, την προκρίνει ὡς επικεφαλῆς των τοπικῶν σλαβικῶν ἐπισκοπῶν και προειδοποιεῖ επιπλέον το Σέρβο ἀναγνωρισμένο ἀπό τη Νίκαια ἀρχιεπίσκοπο ότι δεν ὑπάρχει κανεῖς στον ὁποῖο να μην εἶναι γνωστό ὅτι «τό ἀνεπισκόπητον», ὅπου ἐκκενουργήθη ἀρχιερεὺς, η Σερβία ὑπάγεται στην ἐπαρχία του θρόνου της Βουλγαρίας και ἔχει ἐπίσκοπο στη Ρας, ο ὁποῖος χειροτονεῖται ἀπό τον ἀρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας (= Πρώτης Ιουστινιανῆς ἢ της Ἀχρίδας, ἐν ὀλίγοις ἐκεῖνον) και:

ὡς ἐκ τούτου, εσύ, σε ἀντίθεση με τους κανόνες, ἐνδύθηκες ὡς ἰμάτιο τον ἀρχιερατικό τίτλο και τους ὄρκους στους πατέρες, καταπάτησες την περιοχή ἄλλου και, ξεχνώντας το, κατέστησες τον εαυτό σου, ὅπως φαίνεται ἀπό παραφροσύνη, ὑπεύθυνο για την παράβαση των διατάξεων του θείου κανόνα και χωρὶς να εἶναι ἀναγκαῖο μετακινήσες ἢ, μᾶλλον, παραβίασες τα σύνορα που ἔχουν καθιερωθεῖ ὡς ἀμετάβλητα ἀπό τους πατέρες...²⁷⁷

²⁷⁷ Γ. Οστρογορски, Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави, ὁ.π., σελ. 98-102: «...Εἰ μέντοι προεχειρίσθης ἀρχιερεὺς, καὶ ὅπως καὶ ποίας ἐκκλησίας, ἀλλὰ τοῦτο ζητεῖν προσῆκον ἡμῖν, καὶ λίαν ἐλογισάμεθα· τοῖς θεοῖς καὶ ἱεροῖς κανόσιν εἰς τοῦτο καὶ τοῖς φιλευσεβέσι νόμοις ὀδηγοῖς χρώμενοι. Εἰ τοῖνυν ἀρχιερεὺς, ὦ μακάριε, γέγονας, ὡς ἢ φήμη παρέστησε, θέλομεν μαθεῖν πού· καὶ εἰ ἐν Σερβία, λέγομεν πῶς· καὶ εἰ παρά τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως διὰ τί· εἰ μὲν γὰρ κατὰ τὴν ἔκπαιλι τοῖς βασιλεῦσιν ἀνεμμένην δικαιοδοσίαν τὴν πόλεις καινίζουσαν, καὶ ἀπὸ τιμῆς ἐλάττονος ἐπισκοπῆ δηλονότι εἰς μείζω ταῦτα ἀνάγουσαν μητροπολιτικὴν ἢ ἀρχιεπισκοπὴν μητροπολίτης ἔγένου, οἱ τῆς ἐν Χαλκηδόνι συνόδου κανόνες, ὁ ιβ' καὶ ὁ ιζ', καὶ ὁ λη' τῆς ἐν τῷ Τρούλλῳ τοῦ βασιλικῷ παλατίῳ συστάσεως συνόδου διαλαμβάνουσιν, ἀλλ' ἐχρῆν ἐπίσκοπον τυγχάνειν σε πρότερον, εἴτα ἐκ τοῦ ὑποδέους προελθεῖν εἰς τὸ τιμιώτερον τε και ὑψηλότερον· σύ δὲ οὔτε ἐπίσκοπος ὑπῆρξας, και τὴν βασιλικὴν δικαιοδοσίαν οὐδ' ὅλως ἔχεις, τὴν σὴν συγκρατοῦσαν προχειρήσιν. Ποῦ δὲ και βασιλεία νῦν, ἢς τὰ τε ἄλλα και τὸ τοιοῦτον προνόμιον σέμνωμα, πολλῶν ἄρτι κατὰ τόπους ἐξουσιαζόντων και μηδενὸς ἀποσώζοντος ἀκέραιον τὸ τῆς βασιλείας ἀξίωμα; καὶ εἰ οὐκ ἔστιν ἀληθινὴ βασιλεία, οἴχεται σοι πάντη και πάντων τὸ εὐλογον. Εἰ δὲ ὡς ἂν εἰς τὸ ἀνεπισκόπητον τὴν Σερβίαν ἐκκενουργήθῃ ἀρχιερεὺς, ἀλλ' εὕρισκεις οὐδ' ὄλων ἀγνοῶν καθὰ δὴ και τῶν ἀπάντων οὐδεὶς, ὡς ἢ Σερβία ὑπὸ τὴν ἐπαρχίαν τοῦ θρόνου τῆς Βουλγαρίας τελεῖ· ἦτις δὴ Σερβία ἐπίσκοπον ἔλαχε τὸν Ράσου ἀρχιερέα παρά τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας χειροτονούμενον, και οὔτω παρά κανόνας τὴν τῆς

Ο Χωματιανός θα συνεχίσει επικαλούμενος αναλυτικά συνοδικές αποφάσεις ενάντια στις επιλογές του Σάββα, στον οποίο τονίζει το βουλγαρικό και όχι το σερβικό προβάδισμα στην περιοχή, κατηγορώντας τον ανοιχτά για κατάχρηση του ιερατικού σχήματος επ' ωφελεία των πολιτικών του βλέψεων, αλλά και της Νίκαιας, εναντίον της οποίας μάλιστα χρησιμοποιεί απόσπασμα από τις αποφάσεις της Β' οικουμενικής συνόδου στη Νίκαια (!): *«τούς τῆς Ἀσιανῆς διοικήσεως ἐπισκόπους τά κατά τήν Ἀσιανήν μόνην οἰκονομεῖν»* (Писмо Димитрија Хомаџијана св. Сави, σελ. 104). Οι αιτιάσεις του Χωματιανού μπορούν να θεωρηθούν βάσιμες, αφού το κύριο αίτημα του Σάββα στους *εξόριστους* αυτοκράτορα και πατριάρχη Νίκαιας ήταν η δημιουργία νέας αρχιεπισκοπής και ο διορισμός σε αυτή ενός από τους *μοναχούς* του περιβάλλοντός του, ο οποίος θα ήταν αφιερωμένος στον «*αρχιεπίσκοπό τους*» διότι, σύμφωνα με τον Σάββα, *ήταν σκληρό και λυπηρό το γεγονός ότι ο αρχιεπίσκοπός μας δεν έχει γη* (...Тешко и тужно ми је, цару, зато што ми земља нема свога архиепископа...) ²⁷⁸ –γενική διατύπωση που παραπέμπει στο νεκρό πατέρα του αλλά και σε κάθε *αρχιεπίσκοπο* της νέας σερβικής Εκκλησίας, χωρίς ρητά να αναφέρει τον εαυτό του, παρότι η Νίκαια θα ανταποκρινόταν στο δικό του αίτημα, χειροτονώντας αυτονόητα εκείνον *αρχιεπίσκοπο* της *περιοχής*, σύμφωνα με τις έως τότε εξελίξεις. Επιτυγχάνοντας αυτό, μπορούσε εύκολα να χρησιμοποιήσει υπέρ του την απόφαση της συμμαχίας, κερδίζοντας έδαφος έναντι των βουλγαρικών δυνάμεων, και να ανακηρυχτεί αρχιεπίσκοπος των σερβικών τις οποίες είχε οδηγήσει σε *συμφωνία*. Χρειαζόταν έτσι νομικό πλαίσιο του οποίου η εφαρμογή θα ενοποιούσε τις διάσπαρτες περιοχές υπό τον έλεγχό του, αρχής γενομένης από εκείνες που βρίσκονταν ήδη υπό την εποπτεία του.

Ο χρόνος ανακήρυξης της σερβικής Εκκλησίας σε αυτοκέφαλη και η σύνθεση του Νομοκάνονα αποκτούν με βάση τα παραπάνω ιδιαίτερη αξία. Όπως είδαμε, ο Σάββας είχε μόλις λάβει την πατριαρχική αναγνώριση του αυτοκέφαλου της Εκκλησίας από τον εξόριστο πατριάρχη και την αυτοκρατορική αναγνώριση από διεκδικητή του αυτοκρατορικού θρόνου το 1219 ή σύμφωνα με τον Μπ. Φέριαντσιτς το 1220, οπότε καταχωρείται στα μητρώα του πατριαρχείου. ²⁷⁹ Η διαφορά ενός έτους δεν έχει μικρή σημασία, δεδομένου ότι ο Σάββας επιστρέφοντας στη Σερβία σταμάτησε στον Άθωνα, όπου είναι βέβαιο ότι ανακοίνωσε την αναβάθμισή του και διέμεινε στη μονή Χιλανδαρίου, από όπου είναι (μόνο) γνωστό ότι πήρε μαζί του μοναχούς στη Σερβία. Από εκεί μετέβη στη Θεσσαλονίκη, όπου διέμεινε για μεγάλο διάστημα ώστε να λάβει και άλλα λειτουργικά κείμενα ή/και να παραδώσει προς αντιγραφή

ἀρχιερωσύνης ἀξίαν ἐνδέδουσαι, καί ἐπιβήτωρ ἐνορίας ἀλλοτρίας πεφόρασαι, καί ἔλαθες σεαυτὸν ἐξ ἀπονοίας, ὡς ἔοικε, ταῖς τῶν θεῶν κανόνων ἐπεξελεύσεσι καταστήσας ὑπευθυνον, ὡς τοὺς καλλῶς τεθέντας παρὰ τῶν πατέρων ὄρους, οὐδεν δέον μετακινήσας ἢ συγχέας, εἰπεῖν οἰκειότερον κάντεϋθεν τὴν ἀράν ἐκείνων ἐνεδύσω ψαλμικῶς ὡς ἰμάτιον».

²⁷⁸ M. M. Петровић, *Црквенодржавне идеје Светог Саве између Цариграда и Рима*, Београд 1996, σελ. 105.

²⁷⁹ Вл. Божидар Ферјанчић, *Автокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија, Зборник радова са Међународног научног скупа "Сава Немањић-Свети Сава историја и предање"*, Београд 1979, σελ. 65-72.

λειτουργικά βιβλία νομικού περιεχομένου, απαραίτητα για τη λειτουργία της αρχιεπισκοπής του – αλλά και για την ανασκευή των επιχειρημάτων του Χωματιανού εναντίον του.

Παρότι και ο Νομοκάνοντας του Σάββα συνήθως χρονολογείται στο 1219, δεν είναι λίγοι οι ερευνητές που προτείνουν το διάστημα παραμονής του στον Άθωνα (1206-1208), όπου είχε πρόσβαση στο σύνολο των *θεόπνευστων βιβλίων* (богонадахнутим књигама) τα οποία, σύμφωνα με τον τρόπο γραφής της εποχής, τον βοήθησαν στο σχολιασμό παλαιότερων κειμένων για τη σύνθεση νέων (εντυπωσιακός νεωτερισμός για το σλαβικό κόσμο της εποχής, βλ. το Τυπικό της Μονής Χιλανδαρίου, με επιστολές σχολιασμένες ως προς τις αξιώσεις του αδελφού του, ώστε να αποτελέσει «καταστατικό χάρτη»). Ως προς τη σύνταξη λοιπόν του Νομοκάνονα, είναι κατά τη γνώμη μας ορθότερο να τη χρονολογήσουμε αφότου συναντά τον πατριάρχη της Νίκαιας και ξεκινά το ταξίδι της επιστροφής, με όλους τους ενδιαμέσους σταθμούς του, όπου συλλέγει και επιμελείται το υλικό του. Η συγγραφική εμπειρία του και η βοήθεια που γνωρίζουμε ότι του προσφέρθηκε στον Άθω και στη Θεσσαλονίκη συνηγορούν για την πιθανή ολοκλήρωση του έργου αυτού σε περίπου ένα χρόνο, πριν επιστρέψει στη Σερβία (1219/1220), οπότε χρονολογείται η έναρξη της εφαρμογής του.

Μέσα σε 800 σελίδες πυκνού και δομημένου κειμένου (70 κεφάλαια, από τα οποία 6 εισαγωγικά, 44 για το εκκλησιαστικό και 20 για το κοσμικό δίκαιο) συνέλεξε υπάρχοντες πολιτικούς και θρησκευτικούς κανονισμούς, τους οποίους προσάρμοσε στις ιδιαίτερες σερβικές ανάγκες.²⁸⁰ Τα τμήματα της κανονιστικής νομοθεσίας ρωμαϊκών, βυζαντινών, εκκλησιαστικών και πατερικών κειμένων που ο Σάββας επιλέγει να σχολιάσει δεν είναι τυχαία. Παρότι το ζήτημα της επιλογής έχει διαφύγει της προσοχής των ερευνητών, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι όσα επιλέγονται ανήκουν σε εποχές κατά τις οποίες η βυζαντινή εξουσία μεταβάλλεται, προσαρμοσμένη σε νέες σχέσεις που υπαγόρευαν οικονομικές και κοινωνικές κυρίως συνθήκες: Από πολύ νωρίς η χρήση του ρωμαϊκού δικαίου – το οποίο καθόριζε τις σχέσεις με τα κατώτερα στρώματα ως σχέσεις *δουλείας*– είχε περιοριστεί στο Βυζάντιο και οι φτωχοί πλέον προστατεύονταν (όπως π.χ. καθορίζεται από τις *Εκλογές*).²⁸¹ Σε υποενότητα του κεφαλαίου 48, με τίτλο *για το πώς να μην στερήσουμε από τους φτωχούς το πιάτο και τους υπηρέτες που εργάζονται* (о томе да се не лишава плате сиромаш и сваки најамник који ради), ο Σάββας προβλέπει τη μέριμνα υπέρ συγκεκριμένης κατηγορίας «πτωχών»²⁸² που διακρίνονται από τους *υπηρέτες* τους. Στην ίδια κατηγορία με τους τελευταίους ρητά εντάσσει ο Σάββας και τους αιχμαλώτους που, μετά από πολεμικές επιθέσεις, χρησιμοποιούνταν ως

²⁸⁰ Ο Νομοκάνοντας χρησιμοποιήθηκε αργότερα και από τη Βουλγαρία, Ρουμανία και Ρωσία, βλ. П. Зорић, *Законоправило Св. Саве и Правни Транспланти*, ό.π., σελ. 3-4.

²⁸¹ Στην εποχή του Σάββα τέτοια αντιμετώπιση είναι προτιμότερη από τη χρήση καταστατικών μέτρων. Για την εξέλιξη του σερβικού δικαίου, С. Аврамовић, В. Станимировић, *Упоредна правна традиција*, Београд 2006, σελ. 164-165.

²⁸² Στο ίδιο, σελ. 37.

δούλοι.²⁸³ Βλέπουμε έτσι ότι, ενώ επίσημα η σερβική Εκκλησία καταδίκασε τις σχέσεις δουλείας ως μη χριστιανικές, απαιτεί την υπακοή των υπηρετών ή εργατών, απλά σημειώνοντας ότι δεν είναι κατώτερα όντα. Λαμβάνοντας υπόψη τις εξαγγελίες υπέρ των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων και την ύπαρξη ανώτερων στις υπόλοιπες τοπικές κοινωνικές ομάδες (βλ. π.χ. βλάχους πρίγκιπες και παπάδες, σέρβους ζουπάνους), τέτοια αντίθεση είναι σχεδόν αναμενόμενη, δεδομένου ότι ο Σάββας επιδιώκει μέσω των νομοθετημάτων του τη θεμελίωση της οικογενειακής του εξουσίας και την ανεξαρτητοποίησή της, υπό την αιγίδα όμως του βυζαντινού πατριαρχείου, εξουσίας ανώτερης από τη δική του τότε. Τη διαφορά μεταξύ της βυζαντινής εξουσίας και της οικογένειάς του φαίνεται να αναπαράγει ο Σάββας τοπικά, αναδεικνύοντας την αντίθεση των επιδιώξεων της εξουσίας των Νεμανιδών από εκείνες της κοινωνίας των υπολοίπων υπηκόων που θεωρούνταν δευτερεύοντες αλλά όχι ίσοι. Παρότι οι τελευταίοι, εκτός από τις υπηρεσίες που προσέφεραν, ήταν χρήσιμοι και για την ανατροπή της ισορροπίας δυνάμεων σε περιοχές που βρίσκονταν έξω από εκείνες των Νεμανιδών (όπως οι σερβικές δυνάμεις για τις βυζαντινές), οι τίτλοι των συγγενών του Σάββα τους κατατάσσουν πλέον στους αριστοκράτες, όχι στους απλούς κτηνοτρόφους (που, με τους αγρότες, αποτελούσαν τον πυρήνα της μεσαιωνικής κοινωνίας) διακρίνοντάς τους από τους υπόλοιπους κατοίκους της σερβικής γης. Φαίνεται δηλαδή ότι ο Σάββας μνημονεύει τις παραπάνω ομάδες για να περιγράψει την κοινωνική ανέλιξή τους που θα ενισχύσει την ανάγκη ανεξάρτητης ύπαρξης της σερβικής Εκκλησίας και κατ' επέκταση των σέρβων συγγενών/ συμμάχων της που βρίσκονταν ανέκαθεν στα χαμηλότερα επίπεδα της ιεραρχίας των εξουσιών του χριστιανικού κόσμου της εποχής τους.

Γνωρίζοντας τη δυνατότητα που προσέφερε αυτή η ανάγκη και με νωπή ακόμα την αυτοκρατορική και πατριαρχική έγκριση, ο Σάββας αναφέρει ξεχωριστά και τους σκλάβους, υπερτονίζοντας την ισότητα όλων ενώπιον του Θεού. Γίνεται έτσι πλήρως κατανοητή η προσπάθειά του να ξεπεράσει την ακαμψία του βυζαντινού νόμου, αναφερόμενος στο άσυλο σε σκλάβους ή για τους σκλάβους που καταφεύγουν στην εκκλησία (ο ροβοβима који прибегавају у цркву), κεφ. 40, όπου και σχετικά αποσπάσματα. Στην περίπτωση αυτή ο Σάββας επιλέγει αποσπάσματα που νομοθετούν ότι *οι σκλάβοι πρέπει να ζητηθούν από τον αυτοκράτορα* (за ослобођење робова који бивају у црквама, да се замоли од цара),²⁸⁴ αφήνοντάς τα ωστόσο ασχολίαστα, αντίθετα από τη σταθερή τακτική του να

²⁸³ М. Петровић, *Крмчија св. Саве*, ό.π., σελ. 60. Ο νομοθέτης εξηγεί ως εξής τη δουλεία κεφ. 3, κανόνας 34: *Δουλεία είναι το δημιούργημα ενός ειδωλολατρικού νόμου, με το οποίο κάθε άνθρωπος υποδουλώνει τη χρήση ενός άλλου ανθρώπου, σε αντίθεση με τους νόμους της φύσης, διότι η φύση τα πάντα δημιουργεί ελεύθερα και η ιδέα των πολέμων ήταν αυτή που έφερε τη δουλεία, επειδή ο νόμος του πολέμου απαιτεί οι νικημένοι στον πόλεμο να γίνονται σκλάβοι σε εκείνους που τους νίκησαν.* (Робовање је установљење незнабожачког закона, по којем се неко потчињава господарењу другог насупрот закону природе, јер природа је све учинила слободним, а замисао о ратовима је донела робовање, пошто ратни закон налаже да побеђени у рату робују онима који су их победили: П. Зорић, *Законоправило Св. Саве и Правни Транспланти*, ό.π., σελ. 37).

²⁸⁴ П. Зорић, *Законоправило Св. Саве и Правни Транспланти*, ό.π., σελ. 37.

σχολιάζει (παρότι μάλιστα ο ίδιος έχει σχολιάσει σε άλλα κείμενά του παρόμοια μετακίνηση, βλ. Τυπικά μονών Στουντένιτσα και Χιλανδαρίου και το σχολιασμό μας πιο πάνω, σελ. 159 κ.ε.) εδώ επικαλείται τη διαφορετική άποψη του Ζωναρά, ότι δηλαδή *οι σκλάβοι που καταφεύγουν σε εκκλησίες λόγω κάποιας αιτίας, αφήνονται ελεύθεροι, κάτι που οι επίσκοποι θεωρούν δίκαιο, αλλά οι άρχοντές τους (gospodari) προσπαθούν να τους επαναφέρουν στη δουλεία και γι' αυτό εκλέγονται οι πατέρες ώστε να βρίσκονται κάτω από τους αυτοκράτορες.*²⁸⁵

Παρότι η ιστορική έρευνα έχει ασχοληθεί αναλυτικά με το έργο του Σάββα, εντυπωσιάζει η παράλειψη σχολιασμού της παραπάνω καταληκτικής φράσης. Εάν υποθετικά δεχτούμε ότι τα δυο σχετικά αποσπάσματα αναφέρονται σε σκλάβους-δούλους, το κλείσιμο φαίνεται νοηματικά αταίριαστο. Γιατί ο συμπλητής των ρωμαϊκών δικαϊκών κειμένων ενόψει ίδρυσης νέας Εκκλησίας επιλέγει να υπερθεματίσει το πεδίο της εξουσίας των ιεραρχών, η οποία μάλιστα εμπεριέχει και (ανώτατα) πολιτικά χαρακτηριστικά; Για να καταλήξουμε σε ασφαλές συμπέρασμα ως προς τη χρήση της πρότερης σχέσης πάσης φύσεως *δούλων* με τις κυρίαρχες ορθόδοξες δυνάμεις και ενισχυτικά στα σχετικά επιχειρήματά μας, πρέπει να σημειώσουμε ότι το θέμα της δουλείας που διαπερνά το Νομοκάνονα του Σάββα, επανέρχεται επανειλημμένα, ιδιαίτερα με τη χρήση 35 σύντομων διηγήσεων, στις οποίες ορίζεται ότι *οι σκλάβοι δεν αποτελούν πια ζήτημα, είναι αντάξιοι της ελευθερίας και ο γάμος τους είναι ανάγκη να εξισωθεί εντελώς με το γάμο των ελεύθερων.*²⁸⁶ Εάν θυμηθούμε τις εκκλησιαστικές και πολιτικές εξελίξεις που πυροδότησε το διαζύγιο του Στέφανου Νεμάνιτς, αποκτά ιδιαίτερη σημασία η μέριμνα για το γάμο *φτωχών, στερουμένων δικαιωμάτων* και γενικά *κοινωνικά μειονεκτούντων*, δεδομένου ότι μετατρέπεται από το Νομοκάνονα σε θείο δικαίωμα, ολοκληρώνοντας έτσι τη χριστιανική ηθική, αφού επαναλαμβάνει και εμπλουτίζει την έννοια της ισότητας. Εισαγωγικά άλλωστε η τελευταία έχει ευαγγελιστεί αρκούντως και συνεπώς οι κοσμικές εξουσίες μέσα από αυτή τη διαδικασία τεκμηρίωσης αξιωμάτων δεν μπορούν παρά να τη σεβαστούν και να την τηρήσουν, υποχρέωση που προσδίδει χαρακτηριστικά αξιώματος ή αριστοκρατικά, αφού *«κανείς δεν κάνει τίποτα περισσότερο από ό,τι κάποιος άλλος (...) γιατί ο καθένας έχει ανωτερότητα εκ γενετής, αρχοντιά ή, αλλιώς, ευγένεια (благородност).*²⁸⁷

Τα παραπάνω μπορούν να επιβεβαιωθούν και μέσα από περιπτώσεις αγαμίας που σχολιάζονται από το Νομοκάνονα με αφορμή τις νέες υπό διαμόρφωση μονές. Σ' αυτές τα μοναστικά πρότυπα συμπεριφοράς –κυρίως των *ερημιτών* (пустиньачком монашtvу) που ζούσαν σε πλήρη απομόνωση ή σε ομάδες όχι μεγαλύτερες των τριών ατόμων, σύμφωνα με

²⁸⁵ *Робови, прибегавајући црквама због неких дела – узрока, добијаху слободу; то су епископи сматрали да је правично, а господари су покушавали да их поново привуку на робовање, зато и изволише оци да о томе потсете цара*, η αναφορά: Μ. Петровић, *Κρмчија св. Саве*, ό.π., σελ. 64.

²⁸⁶ Αποδίδουμε στα ελληνικά το κεντρικό νόημα των διατάξεων που χρησιμοποιεί ο Σάββας, όπως το συμπυκνώνει ο Π. Зорић, *Законоправило Св. Саве*, ό.π., σελ.38: *робови нису више ствар, достојни су слободе и њихов брак, треба у целости да се изједначи са браком слободних.*

²⁸⁷ Στο ίδιο, σελ. 38.

το πρότυπο του *Τυπικού των Καρυών*,²⁸⁸ παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς γίνονται μεν αποδεκτά από τους επισκόπους της νεοσυσταθείσας εκκλησίας, σχολιάζεται όμως ο βαθμός προσήλωσής τους στην αγαμία, στην απάρνηση ιδιωτικών κτήσεων και περιουσίας και στην απόλυτη υπακοή στον αρχιμανδρίτη τους: Εκτός από τις αρκετές περιπτώσεις όσων επέλεξαν να μην υπακούσουν στους κανόνες που θέσπιζε ο Σάββας (απόδειξη αυτού η μνεία των αρχιμανδριτών «τους»), τους οποίους ο Σάββας εντάσσει στο γενικότερο μοναστικό πλαίσιο, αποδέχεται την απομάκρυνση από το *δικό του*, τους αποστερεί όμως από τις προσωπικές τους κτήσεις και συνεπώς από τη σύνδεσή τους με οποιαδήποτε φύσεως εξουσία, αξιοσημείωτες είναι και οι περιπτώσεις διαζυγίου, για τις οποίες ο Νομοκάνοντας αναγνωρίζει ως μοναδική δυνατή αιτία τη μοιχεία (прелюба).²⁸⁹ Προβλέπει επίσης στο 34^ο κεφ. ότι, ακόμα κι αν κάποιος έχει *εξαγριωμένη γυναίκα που φέρει δεσμά* (има бесну жену, која и окове носи) δεν δικαιούται να παντρευτεί άλλη, προφανώς έχοντας την εμπειρία του διαζυγίου του αδελφού του Στέφανου με τη βυζαντινή πριγκίπισσα Ευδοκία, όπως διασώζονται στις βυζαντινές πηγές, την οποία ο Σάββας προβλέπει στο θεσμικό πλαίσιο που καθιερώνει, για να διασφαλίσει τον αριστοκρατικό χαρακτήρα των συζύγων (και κατ' επέκταση την οικογένειά τους), ακόμα κι όταν η γαμήλια σχέση είχε διαρραγεί.

Από τα πρώτα κεφάλαια του Νομοκάνονά του, ο Σάββας φαίνεται έτσι ότι προκρίνει ρυθμίσεις που συμβάλλουν στην εξομάλυνση των αδυναμιών της θέσης του κύκλου της οικογένειάς του που παρέμενε κατώτερη των υπολοίπων διεκδικητών της ανακατάληψης της Κωνσταντινούπολης. Διευρύνει έτσι ώστε να ξεπεράσει τα προσωπικά όρια και να γενικευτεί ως στόχος κάθε *ορθόδοξου σέρβου*. Στο πλαίσιο αυτό, όπως έχουμε δει και επαναλαμβάνεται και στο Νομοκάνονα, για τη μετρίαση των αυστηρών συστημάτων τιμωρίας –κατάσταση που τον ενδιέφερε άμεσα, αφού οι κινήσεις του έως τώρα θα μπορούσαν να θεωρηθούν από μελλοντική κεντρική εξουσία *διασπαστικές* ή *καταχρηστικές* όπως τόνιζε ο Χωματιανός–, ο Σάββας επέλεξε την πρόκριση της ισότητας όλων ενώπιον του Θεού –πόσο μάλλον αφού η εξουσία που ο ίδιος (και η οικογένειά του) πρέσβευε εθεωρείτο κατώτερη από αυτή των βυζαντινών εξουσιών που κυριαρχούσαν στο χριστιανικό κόσμο. Ενδιαφέρον από διοικητικής απόψεως παρουσιάζει κυρίως η μεταφορά της συγκεκριμένης σχέσης σε κάθε σερβική οικογένεια, η οποία εκαλείτο τώρα να αποδείξει την υποταγή της στην κεντρική (εκκλησιαστική) διοίκηση, κινητοποιούμενη ως υπερασπιστής μικρότερων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων-εγγυητών της κυριαρχίας τους σε συγκεκριμένες εκτάσεις, ενισχύοντας έτσι την επέκταση της εξουσίας του Σάββα. Ο τελευταίος, στο πλαίσιο της γενικότερης μέριμνας για

²⁸⁸ О Д. Богдановић, *Свети Сава Саборни списи*, Београд 1986, υποστηρίζει ότι το *Τυπικό των Καρυών* αποτελεί μετάφραση ελληνικού πρωτοτύπου για το μοναχισμό, ανάμεικτο με *σκυθικά* χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο σκυθικός κανονισμός δημιούργησε άμεσα ένα τύπο ερημιτών μοναχών και εκτός Αγίου Όρους, με κύριο χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η ατομική απομόνωση σε ερημητήρια ή ασκηταριά εμπλουτίστηκε με την υποχρεωτική συνόπαρξη δύο ή τριών μοναχών.

²⁸⁹ М. Петровић, *Крмчија св. Саве*, ό.π., σελ. 33.

την οικογένεια τόσο την εποχή εκείνη όσο και παλιότερα,²⁹⁰ έδωσε ιδιαίτερη σημασία στο οικογενειακό δίκαιο: Η οικογένεια τέθηκε υπό την προστασία του νόμου, ο οποίος επεδείκνυε ιδιαίτερη προσοχή στις αμοιβαίες υποχρεώσεις γονέων και παιδιών και προέβλεπε μεγαλύτερη προστασία για τις γυναίκες. Επεξηγώντας και ενισχύοντας τις σχετικές προβλέψεις, στο 48^ο κεφάλαιο εμπεριέχονται υποκεφάλαια με τίτλο *για τον σεβασμό των ηλικιωμένων γηραιότερων* (ο *поштовању седих стараца*) –όρος που φαίνεται να παραπέμπει τοπικά στο σύστημα των ζουπανιών– και *για εκείνους που είναι ενοχλημένοι με τον πατέρα και τη μητέρα* (ο *онима који досађују оцу и мајци*). Παρότι οι αρχικές ρυθμίσεις του Σάββα προστατεύουν τους γονείς και γενικότερα τους γηραιότερους και επιβάλλουν στα παιδιά-απογόνους την φροντίδα τους, ενώ, εάν δε συμμορφώνονταν, προσπαθώντας να καταχραστούν ή να επιτεθούν σε κάποιον από τους δύο, τιμωρούνταν με θάνατο,²⁹¹ ο Νομοκάνονας θέτει πιο ήπιες ρυθμίσεις. Προσδιορίζει επακριβώς τις περιπτώσεις συγγενών που μπορεί να θεωρηθούν ανίκανοι (κωφοί, μουγγοί, πνευματικά ανίκανοι ή τρελοί) και έχουν αποτύχει ή δεν μπορούν να διαχειριστούν την περιουσία των γονέων ή δωρητών λόγω ηλικίας. Σε αυτή την περίπτωση οι συγγενείς τους *αποκληρώνονται* (*буде лишен наследства*),²⁹² συνεπώς στερούνται και του δικαιώματος στη διαδοχή. Το ίδιο συμβαίνει και όταν κάποιος έχει *σηκώσει χέρι* (*подигне руку*) στους γονείς του ή τους προσέβαλε σοβαρά ή τους συκοφάντησε για ένοχες πράξεις, άσχετες όμως με τον αυτοκράτορα ή την πολιτεία, ή χρησιμοποίησε παράνομες ιατρικές μεθόδους (*враџбинама*) ζώντας μετά ως γιατρός (*као врач*) ή τους δηλητηρίασε ή προσπάθησε με άλλο τρόπο να θέσει σε κίνδυνο τη ζωή τους. Προβλέψεις για την προστασία και τις αμοιβαίες υποχρεώσεις παιδιών και ηλικιωμένων συναντούμε και στο κεφ. 8, 13^{ος} και 14^{ος} κανόνας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο χαρακτηρισμός «δικιά μας/ δικός μας» (*својима*) για τις οικογένειες και τα μέλη τους που κατοικούν στα σερβικά εδάφη, ενώ μάλιστα διευκρινίζεται ότι, *εκείνος που δεν γνωρίζει το συγκεκριμένο «βιβλίο», δεν γνωρίζει ποιος είναι ο ίδιος* (*ко не зна ове књиге ни самог себе не зна ко је*). Βλέπουμε λοιπόν στο Νομοκάνονα να κανονικοποιείται η *διάκριση* της σερβικής οικογένειας των Νεμανιδών σ' όλες οι σφαίρες της ανθρώπινης ζωής: Περιγράφονται λεπτομερώς η δομή της, οι ιεραρχήσεις της, η θέση ζώντων και νεκρών προγόνων/ συγγενών αλλά και η υποχρέωση να σέβονται τη μνήμη και την *ψυχή* τους: Τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των ανθρώπων περιγράφονται από τη γέννηση έως το θάνατό τους. Αξιοσημείωτος είναι ο σεβασμός που επιβάλλεται στο νεκρό και σε οικονομικό επίπεδο: οι δανειστές δεν είχαν δικαίωμα να μηνύσουν οφειλέτη, στην οικογένεια

²⁹⁰ Βλ. Dieter Simon, *Legislation as both a World Order and a Legal Order*, A. E. Laiou και Dieter Simon, *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, Harvard University Press, Washington D.C. 1994, σελ. 8 και 14, Marie Theres Fögen, *Legislation in Byzantium: A Political and Bureaucratic Technique*, στο *ίδιο*, σελ. 56, Paul Magdalino, *Justice and Finance in the Byzantine State, Ninth to Twelfth Centuries*, στο *ίδιο*, σελ. 114 και Ioannis M. Konidaris, *The Ubiquity of Canon Law*, στο *ίδιο*, σελ. 136.

²⁹¹ *М. Петровић, Крмчија св. Саве, ό.π., σελ. 25.*

²⁹² *П. Зорић, Законправило Св. Саве и Правни Транспланти, ό.π., σελ. 36.*

του οποίου είχε πεθάνει κάποιος σε περίπτωση νεκρών συζύγων, ο Νομοκάνοντας όριζε το διάστημα στο οποίο η χήρα απαγορευόταν να (ξανα)παντρευτεί. Η πρώτη λοιπόν και κύρια μέριμνα του Σάββα, να ισχυροποιήσει δηλαδή νομικά την ύπαρξή του και το σημαντικότερο τη σύνδεση της εξουσίας του *επί* (διευρυμένης) *γης* με την πατρική κοσμική εξουσία, είχε ολοκληρωθεί, χρησιμοποιώντας κανονιστική και ελεγκτική παρέμβαση στο πρωταρχικό κύτταρο των ατομικών σχέσεων, την οικογένεια, ώστε να μεταβεί στον ευρύτερό της κοινωνικό κύκλο, τη *σερβική κοινωνία*: Η ανάμειξη του χριστιανικού δόγματος με το κοσμικό δίκαιο, χαρακτηριστικό γνώρισμα του Νομοκάνονα, θα επιφέρει στη *σερβική γη* των Νεμανιδών αμοιβαία δικαιώματα και υποχρεώσεις των μελών ευρέων οικογενειών (όπως αυτά προέκυπταν από συγγενικές ή συμμαχικές σχέσεις) με όλους τους σέρβους τόσο σε πνευματικό όσο και σε κοσμικό επίπεδο. Στο ίδιο πλαίσιο και μέσα από τα σχόλιά του στους Κανόνες και την πρακτική του, γίνεται φανερός ο τρόπος με τον οποίο ο Σάββας αξιοποιεί τη δυνατότητα σύμπραξης Εκκλησίας και κρατικής εξουσίας, μεταφέροντας στο σλαβικό κόσμο το βυζαντινό δικαίωμα των ορισμένων ως *κρατούντων* (*држављана*) συγγενών και συμμάχων του να ρυθμίζουν πεδία της κοσμικής διακυβέρνησης και των μεταξύ τους σχέσεων.²⁹³ Ο Σάββας δηλαδή νομοθετεί περιγράφοντας τις υποχρεώσεις συγκεκριμένων *σερβικών ομάδων* (του κύκλου του και της οικογένειάς του) αλλά κυρίως εξασφαλίζει την εξουσία τους βάσει των οικογενειακών και συμμαχικών σχέσεών τους.

Έχοντας ενοποιήσει τον τρόπο λειτουργίας των επισκοπών και τη σύνδεσή τους με τις τοπικές οικογένειες της *πατρογονικής σερβικής γης*, εισάγει στην ουσία σημαντική *μεταρρύθμιση* που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε *καινοτόμο* για την εποχή: Θεσπίζει τη χρήση της *σερβικής εκδοχής της παλαιοσλαβικής εκκλησιαστικής γλώσσας*, διαρρηγνύοντας και σε γλωσσικό επίπεδο τις σχέσεις της *σερβικής Εκκλησίας* με την *αρχιεπισκοπή Αχρίδας*. Αξίζει να θυμίσουμε ότι, αρχής γενομένης από τον 9^ο αιώνα, η αντιγραφή νομοθετημάτων γινόταν από τη *βουλγαρική Εκκλησία*. Το κέντρο αυτής της παραγωγής ήταν η *αρχιεπισκοπή Αχρίδας*, από το οποίο ο Σάββας τρεις αιώνες μετά επεδίωκε τώρα να ανεξαρτητοποιηθεί. Στο ενδιάμεσο και πιο συγκεκριμένα μετά το 1018, το *βουλγαρικό κράτος* κατέρρευε και ο *βυζαντινός πολιτισμός* είχε διαχυθεί εκ νέου στις *νοτιοσλαβικές περιοχές*, μέρος των οποίων επαναδιεκδικούσαν οι *εξεγερμένοι αδελφοί Ασέν*, οι οποίοι, λόγω του *παρελθόντος* τους στην *περιοχή* (αναδεικνυόμενο και μέσα από την *επιχειρηματολογία του Χωματιανού*), αποτελούσαν *αντιπάλους των σερβικών δυνάμεων* –άλλωστε, μέσω της *Βουλγαρίας*, η *νομική και πνευματική παραγωγή των νοτιοσλάβων* είχε διαχυθεί στη *Ρωσία*, όπως αποδεικνύει *πληθώρα βουλγαρισμών* που απαντούν στα *ρωσικά κείμενα* από το 12^ο αιώνα και εξής. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι *αντιγραφές αυτές*, σε αντίθεση με την *παραγωγή του Σάββα*, δεν *συμπεριλάμβαναν ερμηνεία Κανόνων*, την οποία όπως είδαμε εισάγει στο *νοτιοσλαβικό*

²⁹³ Évelyne Patlagean, *Ο Ελληνικός Μεσαίονας Βυζάντιο 9^{ος}-15^{ος} αιώνας*, Αθήνα 2014, σελ. 427-431.

κόσμο ο Σάββας. Στο μεταρρυθμιστικό του πλαίσιο, οι μοναχοί των μεγαλύτερων μονών ασκούνταν στη θεολογική και κοσμική γραμματεία μεταφράζοντας και αντιγράφοντας, συλλογές νόμων, κανονισμούς κ.ά.. Στην ίδια περίοδο ιστορήθηκαν επίσης οι μονές και εμπλουτίστηκαν με περισσότερα αντικείμενα τέχνης (λατρευτικά και ιερατικά) από δωρεές των ιδρυτών και των κύκλων τους. Ως προς την ελληνική γλώσσα επίσης στέκεται κριτικά: Αναφέρεται σε *σύννεφο της σοφίας της ελληνικής γλώσσας* (облаком мудрости грчког језика),²⁹⁴ στο δυσνόητο δηλαδή των ελληνικών γραφών, παρά τη σοφία που εμπεριέχουν. Το τελευταίο έχει μάλιστα καταγραφεί ξανά στο κείμενο της δωρεάς του Στέφανου Νεμάνια στη μονή Χιλανδαρίου, όπου ο Στέφανος παρομοιάζει, όπως έχουμε δει (σελ. 131), τους βυζαντινούς ιερωμένους με πουλιά που έχουν *περίεργες* αλλά συνάμα *πανεμόρφες* φωνές. Περνώντας στους μη ορθόδοξους πληθυσμούς, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι, όπως ολόκληρος ο ορθόδοξος κόσμος της Ανατολής, ο Σάββας τους θεωρεί, *αιρετικούς*.²⁹⁵ Στο Νομοκάνονα ο διαχωρισμός των Εκκλησιών και των εξουσιών αποτυπώνεται κυρίως στον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος υπογράφει: *δεόμενος* (μόνο) *για όλους τους ορθοδόξους* (молабник свих правоверних).²⁹⁶ Υπέρ αυτής της διάκρισης σε τρία κεφάλαια, βάσει βυζαντινών πηγών, επιχειρηματολογεί ενάντια στη *λατινική πλάνη*, προσφέροντας έτσι ένα μέσο για την αντιμετώπιση των ρωμαιοκαθολικών στα εδάφη της σερβικής δυναστείας και των σχισματικών που θέλουν να επιστρέψουν στην *ορθή πίστη* (праву вјеру): Στο κεφ. 49 επιχειρηματολογεί ενάντια στη χρήση άζυμου άρτου στη Λειτουργία (против коришћења пресног хлеба у Литургији), στο κεφ. 50 εναντιώνεται στη νηστεία τα Σάββατα και στις Μεγάλες εορτές (*сυχοједенје*, λήψη ψωμιού και νερού μια φορά τη μέρα, στις τρεις ή έξι το απόγευμα) και στην αγαμία του κλήρου (βλ. συνδυαστικά και πιο πάνω, σελ. 197-8). Τέλος, στο κεφ. 51 εκθέτει την 27^η λατινική παρανόηση (*filioque*): Υποστηρίζεται ότι την επινόησαν λατίνοι θεολόγοι *βάρβαροι και αδαείς* (варварски и незналачки смислили),²⁹⁷ απαντώντας

²⁹⁴ *Појавише се на светлост словенског језика ове богонадахнуте књиге зване Номоканон, јер пре тога беху помрачене облаком мудрости грчког језика; сада пак заблισταше, то јест протумачене су и благодатју Божјом јасно сјају, одањајућу таму незнања и све просвећујућу светлошћу разума, и од греха издављајућу.* Από τον επίλογο του Νομοκάνονα: Μ. Μ. Петровић, *Законоправило Светог Сава*, ό.π., σελ. ххi.

²⁹⁵ Βλ. Μ. Μ. Петровић, *Свети Сава на Жичком сабору 1221. године и латинска јерес, Историјски Часопис* 45-46(2000) 11-30, Μ. Μ. Петровић, *Нови подаци Никодима Химнографа о јереси у Србији и Босни средњег века, Историјски Часопис* 47(2002), 59-76· του ίδιου, *Богомилсколатинска јерес, 'Црква босанска' и мухамеданство, неке књиге одабраних радова*, Београд 2013, σελ. 225 και σελ. 314, όπου μεταξύ άλλων αναφέρονται και οι σχετικές απόψεις του Θεοδόσιου, βιογράφου του Σάββα, του Νικόδημου Υμνογράφου, Βλαδισλάβου Γραμματικού και Κωνσταντίνου Φιλοσόφου του Κόστανετς, οι οποίοι με τα γραπτά τους επιτίθεντο στη ρωμαιοκαθολική πίστη, την οποία περιγράφουν ως *πολέμια της ψυχής* (духо борачка), *βογομιλισμό* (бабунска) ή *βογομιλική δυιστική αίρεση* (богомилска дуалистичка).

²⁹⁶ Ο Σάββας περιγράφει τους ορθόδοξους με τον όρο *χριστιανοί* (крстјанима) αναφερόμενος στους χριστιανούς της ανατολικής Εκκλησίας. Αξίζει να σημειώσουμε τη διεκρίνιση για τη βοσνιακή Εκκλησία (Цркву босанску) που αποτελείτο κυρίως από χριστιανούς (поглавити крстјани), *λαϊκούς* (лаици) στην *υπηρεσία* της Εκκλησίας (κατά το πρότυπο του Νομοκάνονα, όπως σχολιάσαμε, σελ. 177-8) ή ιερείς που ανήκαν στις χαμηλότερες βαθμίδες της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, παρότι η βοσνιακή Εκκλησία φαίνεται να έχει αρκετά κοινά με τους Σέρβους: Τον τρόπο διοίκησης τους, με επικεφαλής το γηραιότερο (дјед =παππούς) ακολουθούσαν οι επισκέπτες (гост), οι ηλικιωμένοι (старац) και οι ενδιάμεσοι (стројник).

²⁹⁷ Υποστηρίζεται μάλιστα από το βιογράφο του Θεοδόσιου ότι ο Σάββας, στη σύνοδο που συγκάλεσε στη Ζίτσα (1221), ζήτησε από τον αδελφό του και τους συμμετέχοντες να εφαρμόσουν τη βυζαντινή πρακτική της τριπλής επανάληψης του Συμβόλου της Πίστεως χωρίς τις ρωμαιοκαθολικές αιρετικές προσθήκες. Με βάση το ίδιο

στο ζήτημα με στερεοτυπικούς χαρακτηρισμούς.²⁹⁸ Με το σύνολο των παραπάνω διατυπώσεων ο Σάββας επιχείρησε να εμποδίσει την όσμωση ορθοδόξων και (αιρετικών) ρωμαιοκαθολικών δυνάμεων στις παραθαλάσσιες περιοχές της Αδριατικής και στην ενδοχώρα και όχι τη διώξη των τελευταίων, αφού η σερβική Εκκλησία και η στρατιωτική εξουσία δεν εδικαιούντο να εμποδίσουν ή να παρέμβουν στη δραστηριότητα των καθολικών επισκοπών.²⁹⁹

Το ενδιαφέρον και η κύρια μέριμνα της σερβικής αρχιεπισκοπής επικεντρώθηκε στην ανακαίνιση κατεστραμμένων εκκλησιών και μονών, την ανέγερση νέων και την εκπαίδευση – όλα στο πλαίσιο της εφαρμογής του Νομοκάνονα. Για να την πετύχει ενεργοποίησε τους αθωνίτες μοναχούς του Χιλανδαρίου³⁰⁰ και εκείνους που διέμεναν στη Στουντένιτσα, το σύνολο των επισκοπών και τοπικών εξουσιών (ζουπανιών), ώστε να αποτελέσουν το εκπαιδευμένο δυναμικό που θα εφαρμόζε και θα προωθούσε το πρόγραμμά του. Προβάλλοντας εαυτόν ως παράδειγμα και αρχιμανδρίτη, πέτυχε τη διεξαγωγή των θρησκευτικών τελετών με τον τρόπο που είχε καθιερώσει στη μονή Χιλανδαρίου. Οι μονές οργανώθηκαν σε κοινότητες, στις οποίες οι ηγούμενοι είχαν ευρείες εξουσίες, έπρεπε όμως οι αποφάσεις τους να βρίσκονται σε απόλυτη συμφωνία με τους εξέχοντες μοναχούς. Η ιδιοκτησία (κινητής και ακίνητης) περιουσίας της μονής καθιερώθηκε ως *θεσμός*, στο όνομα του αγίου που είχε αφιερωθεί η μονή, ενώ στις δημόσιες υποθέσεις οι μονές αντιπροσωπεύονταν από τους ηγουμένους. Ο υπόλοιπος πληθυσμός ζούσε και απασχολούνταν γύρω από τις μονές, ενώ οι ηγεμόνες τους είχαν υποχρέωση να τους προστατεύουν σύμφωνα με το πρότυπο της σχέσης του Σάββα με τον Στέφανο: Η χριστιανική αλληλεγγύη και η ισότητα όλων, ανεξαρτήτως πλούτου και θέσης, εκθειάζεται από το εισαγωγικό κεφάλαιο³⁰¹ στο κεφ. 14, όπου αναφέρονται οι κανόνες της τοπικής συνόδου της Σαρδικής της Ιλλυρίας (343 π.Χ.), σημειώνεται η δυνατότητα παρέμβασης του βασιλιά σε αντιπαραθέσεις ιερών και στο κεφ. 48, με τίτλο «για τα δικαστήρια και τη δικαιοσύνη» αναφέρονται οι διατάξεις του Μωσαϊκού Νόμου και κανόνες για την προστασία των φτωχών

πρότυπο, όσοι δεν το έκαναν εξομολογήθηκαν την αίρεση (исповедали јерес), όταν ο Σάββας τους εξέτασε διεξοδικά κατά μόνας. Σε όσους από αυτούς είχαν βαφτιστεί στη λατινική αίρεση (онима који су крштени у латинској јереси), αφού αποκήρυξαν την ασεβή τους αίρεση (проклињање њихове зле јереси) διάβασαν την Ομολογία Πίστεως, διαβάστηκε προσευχή και χρίστηκαν με άγιο μύρο σε μάτια, μύτη, αυτιά, στόμα και χέρια (са светим миром по свим чулима помазати, κυριολεκτικά: *Έχρισε όλες τις αισθήσεις τους με άγιο μύρο*) και τους έδωσε να το φορούν, έχοντας το έτσι μαζί τους (и за вреник са нама имати).

²⁹⁸ Το 1168, ο αρχιδιάκονος Τύρου Γουλιέλμος, απεσταλμένος του βασιλιά των Ιεροσολύμων Αμαλρίκ Α΄ στον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό για τη σύναψη συμμαχικής συνθήκης, χαρακτηρίζει τους Σέρβους «*populus incultus*», βλ. Guillaume de Tyr, *Historia Rerum In Partibus Transmarinis Gestarum*, βιβλίο 20, κεφ. 4: <http://thelatinlibrary.com/williamtyre/20.html#4>

²⁹⁹ М. Благојевић, *Србија у доба Немањича*, ό.π., σελ. 74-75.

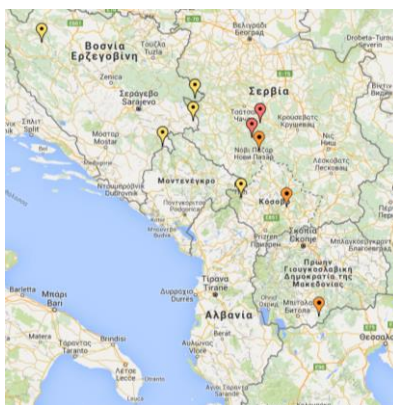
³⁰⁰ Για τις αθωνίτικες επιρροές στη σερβική αρχιτεκτονική της περιόδου: V. Korac, Les foundations serbes au Mont Athos et les origines athonites de l'architecture serbe, *Διεθνές Συμπόσιο Το Άγιον Όρος χθες-σήμερα-αύριο, Θεσσαλονίκη 29 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1993*, Θεσσαλονίκη 1996, 145-56.

³⁰¹ *Јер, не рече Оче мој, већ Оче наш... те нико нишито да не брине само о себи, него о ближњем, и нико да нема ништа више од другог: ни богаташ од сиромаха, ни господар од слуге, ни кнез од онога над којим влада, ни цар од војника, ни премудри од неученог, јер свима је подарио једну благодност*: П. Зорић, *Законоправило Св. Саве*, ό.π., σελ. 36.

και των έντιμων οίκων (часних домова). Οι τελευταίοι οφείλουν, υπό την εποπτεία και σύμφωνα με τις οδηγίες του επισκόπου, να μεριμνούν για τους φτωχούς, τους ηλικιωμένους, τα παιδιά, τους διοικητικούς και εκκλησιαστικούς εκπροσώπους, την κινητή και ακίνητη νόμιμη περιουσία τους.³⁰² Τη συγκεκριμένη περίπτωση εμπλουτίζει μάλιστα ο Σάββας περιλαμβάνοντας (κεφ. 47) και Ιουστινιάνεια νομοθεσία (όπως είχε κάνει άλλοτε ο Χωματιανός εναντίον του) που προβλέπει τη μεταφορά υπόχρεων περιουσιών στους δωρητές και τους διαδόχους τους. Με τη ρύθμιση αυτή ο Σάββας φαίνεται πως, έχοντας καταλάβει τα αδύναμα σημεία της πολιτικής του, επεδίωκε τώρα τη νομική θεμελίωση των προαναφερθεισών συμμαχικών του σχέσεων και των κοινών αποκτηθέντων πολεμικών λαφύρων υπέρ της οικογένειάς του, κυρίως σε ό,τι αφορά τις νεο-αποκτηθείσες γαίες, οι οποίες αποτελούσαν, όπως έχουμε δει, αντικείμενο διαμάχης ανάμεσα στους κατακτητές τους, παρότι σύμμαχοι.

Με το κείμενο αυτό ο Σάββας και η συνοδεία του έφτασαν εκ νέου στη Σερβία, όπου πρώτα επισκέφτηκαν τον αδελφό του, με τον οποίο είχε συμφωνήσει τις βάσεις της εκκλησιαστικής σερβικής εξουσίας, είχε θεσμοθετήσει δωρεές στη μονή Χιλανδαρίου και είχε αναπτύξει και θεμελιώσει τα συγκροτήματα στη Στουντένιτσα και τη Ζίτσα ως νέα διοικητικά κέντρα. Την

τελευταία ο Σάββας αναβαθμίζει σε πρώτη έδρα της σερβικής αρχιεπισκοπής στην οποία, εκτός από τις τρεις υπάρχουσες επισκοπές Ράσκας, Πριζρένης και Λιπλιάν – παίρνει το όνομά της από τον θύμαλλο (=είδος πέστροφας), γεγονός που υποδηλώνει, αν όχι ύπαρξη κάποιας αγοράς, σίγουρα πρωτογενές κέντρο συλλογής και διακίνησης–, ίδρυσε επτά νέες σύμφωνα με τη διοικητική διεύρυνση που επεδίωκε με το Νομοκάνονά του: Ζέτα (Ζετска, πρώην κτήσεις του Βουκάν και του γιου του Τζόρτζε), Χουμ (Хумска, γεωγραφική μετεξέλιξη του πυρήνα της εξουσίας των Νεμάνια, Ζαχούμλιε), Ντάμπαρ (Дабарска, νεο-προσαρτηθείσα περιοχή της Βοσνίας), Μοράβα (Моравичка, πρώην κτήσεις του Στρατσιμίρ που ανέλαβε ο Στέφανος Νεμάνια), Μπουντιμιλιάνσκα (Будимљанска, περιοχή

Οι θέσεις των επισκοπών του Σάββα μετά το 1220

Με κόκκινο χρώμα αποτυπώνονται τα δυο συγκροτήματα που αποτέλεσαν έδρα της σερβικής αρχιεπισκοπής, με πορτοκαλί οι προϋπάρχουσες επισκοπές και με κίτρινο οι νέες που προσθέτει ο Σάββας.

όπου έχτισε ο Στέφανος Νεμάνια τη μονή των στηλών του Αγίου Γεωργίου), Χβοστάνσκα (Хвостанска, του Χβόσνο, περιοχή και του Βουκάν, με κέντρο το Πετς, γι' αυτό ίσως στα σερβ. =του Διαδόχου) και Τόπλιτσα (Топличка, επίσης του Βουκάν, όπου ο ναός του Αγίου Νικολάου που είχε χτίσει ο Στέφανος). Στις έντεκα αυτές σερβικές επισκοπές-κέντρα,

³⁰² Μ. Петровић, *Κρмчија св. Саве*, ό.π., σελ. 9.

συνδεδεμένα με την οικογένεια των Νεμανιδών, είχε συγκεντρωθεί αξιόλογος πλούτος από δωρεές τοπικών ηγεμόνων ή από είσπραξη εμπορικών δασμών και φόρων. Με βάση αυτό το δίκτυο επισκοπών, που θα αυξηθούν έως τα τέλη του 13^{ου} αιώνα –υλοποιώντας το αποστολικό όραμα του Σάββα–,³⁰³ οι απόγονοι Νεμανίδες κατάφεραν να συνδεθούν και εκκλησιαστικά – άρα διοικητικά– με ευρύτερη περιοχή από αυτή που είχαν ενσωματώσει στρατιωτικά: Ενώ δηλαδή τα σύνορα της επικράτειας οριοθετούνταν από τους ποταμούς Ντρίνα στα Δ και κατά μήκος του Νερέτβα στα ΝΔ, η εκκλησιαστική τους δικαιοδοσία γειτνίαζε με την καθολική Εκκλησία στα Δ (με πλησιέστερες τις ρωμαιοκαθολικές αρχιεπισκοπές Ντουμπρόβνικ και Μπαρ αλλά και με την παρουσία τους στις περιοχές δικαιοδοσίας των επισκοπών Ζέτας, Χουμ και Ντάμπαρ, όπου μέλη της βοσνιακής Εκκλησίας που θεωρούνταν αιρετικοί) και με εκείνη της ορθόδοξης Εκκλησίας στα ΝΑ.

Γίνεται έτσι αντιληπτό γιατί ο Σάββας δεν καθυστέρησε να ασχοληθεί με την παραγωγή αντιγράφων του (σχολιασμένου του) Νομοκάνονα για κάθε μία από τις επισκοπές της σερβικής Εκκλησίας που, σύμφωνα με τον Μίοντραγκ Πέτροβιτς, αποτελεί είδος *σερβικού ευαγγελίου και καθρέφτη*,³⁰⁴ βάσει του οποίου οι αποδέκτες του καλούνται να διαμορφώσουν το χαρακτήρα τους, την οικογενειακή, θρησκευτική και πολιτική τους ζωή. Η στατική αυτή αναπαράσταση, που απέχει από τον κανονιστικό-εξουσιαστικό χαρακτήρα του Νομοκάνονα, δεν αποδίδει τη *συμμόρφωση* που επιβάλλει ο Σάββας με τους κανόνες που θέτει, ανάγοντας το Νομοκάνονα στο σπουδαιότερο σερβικό έργο, γιατί ρυθμίζει τελικά το σύνολο της πολιτικής και εκκλησιαστικής τάξεως στα σερβικά εδάφη: Οι κρατικές δομές υπάρχουν εξαιτίας της Εκκλησίας, άρα στηρίζονται σε αυτή και καλούνται, σε περίπτωση ανάγκης, να τη βοηθήσουν. Ως αρχιτέκτονας του Νομοκάνονα, ο Σάββας κατάφερε να μειώσει τη δυνατότητα έγερσης αξιώσεων για αμοιβαίους περιορισμούς κυρίως εντός της σερβικής Εκκλησίας αλλά και από τις άλλες τοπικές ή μη εκκλησιαστικές και πολιτικο-στρατιωτικές δυνάμεις. Έδωσε έτσι στην Εκκλησία το δικαίωμα να επιβλέπει, στο εσωτερικό της πατρογονικής σερβικής γης, την ηθική τήρηση των κανόνων και να παρεμβαίνει σε περίπτωση μη τήρησής τους.³⁰⁵ Η τελευταία ρύθμιση επέτρεπε τη μέριμνα αλλά και τον

³⁰³ Για επισκόπους ο Σάββας επέλεγε από τους μαθητές του *έντιμους άνδρες που μπορούσαν να διαχειριστούν τους ανθρώπους σύμφωνα με το θεϊκό δίκαιο και τις παραδόσεις των Αγίων Αποστόλων (часне мужеве коју могу управљати људе по божаственом закону и по предању светих апостола)*: М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, ό.π., σελ. 73.

³⁰⁴ *Законоправило светога Саве*, Миодраг М. Петровић και Љубица Штавлјанин Ђорђевић επιμ. και μτφρ., Βеоград 2005, Μ. Μ. Петровић, *Ο Νομοκάνων εις ΙΔ' τίτλους και οι βυζαντινοί σχολιασταί. Συμβολή εις την έρευναν των θεμάτων περί σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας και των επισκόπων Παλαιάς και Νέας Ρώμης*, Αθήναι 1970, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Μ. Μ. Петровић, *Законоправило Светога Саве на српскословенском и српском језику*, манастир Жича 2004, σελ. XI-XXXIX, 1-782, Александар Младеновић, *О издању Законоправила Светога Саве, Археογραφски прилози 28* (Βеоград 2006), σελ. 333-335, Μ. Μ. Петровић, *Црквендржавне идеје светога Саве између Цариграда и Рима, Зборник радова Историјски институт САНУ 13* (Βеоград 1996), σελ. 105 και Μ. Μ. Петровић, *Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила –српског номоканона, Историјски Часопис 49* (2003), σελ. 27-45.

³⁰⁵ *Δεν πρέπει οι επίσκοποι να αντιβαίνουν στη θέληση των ανωτέρων τους δηλαδή χωρίς την έγκριση του μητροπολίτη ή αρχιεπισκόπου τους να μην κάνουν τίποτα περιτό: Ούτε οι επίσκοποι να ρωτούν, ούτε νέα δόγματα να εκτελούν ... ούτε ο επικεφαλής, ή Μητροπολίτης ή αρχιεπίσκοπος, δεν μπορεί να κάνει κάτι τέτοιο χωρίς τη*

έλεγχο σε περιοχές απομακρυσμένες από τα (εκκλησιαστικά) κέντρα της σερβικής γης, ανάμεσα στα οποία παρεμβάλλονταν άλλες δυνάμεις.

Με τον τρόπο αυτό ο Σάββας αύξησε τη σφαίρα επιρροής της προσωποπαγούς και οικογενειοπαγούς εξουσίας, μετουσιώνοντάς την έτσι σε κρατική, με τον τρόπο που ασκούνταν και στο Βυζάντιο.³⁰⁶ Ο *τσάρος* (όρος που πρώτη φορά εισάγει εδώ για να περιγράψει τον επικεφαλής της πολιτικής εξουσίας) συγκαλεί, προεδρεύει και καθοδηγεί τις συνόδους (όπως αυτές μετεξελίχτηκαν από *σαμπόρ*) στην πραγμάτωση των σημαντικότερων θρησκευτικών αποφάσεων. Επίσης προτείνει στο εκκλησιαστικό συμβούλιο τρεις υποψηφίους, ένας από τους οποίους υποχρεωτικά εκλέγεται πατριάρχης. Παρότι ο *τσάρος* ελέγχει ουσιαστικά τις κύριες διαδικασίες των εκκλησιαστικών οργάνων, δεν θεωρείται επικεφαλής-ηγέτης τους αλλά *θεματοφύλακας* της πίστης, διότι παράλληλα θεσμοθετείται το ιερό και απαραβίαστο των εκκλησιών (επιπλέον του ελεύθερου στα προγενέστερα *Τυπικά*), τα ανεξάρτητα εκκλησιαστικά δικαστήρια, ενώ μόνο ο πατριάρχης μπορεί να ερμηνεύσει τους κανόνες των Πατέρων της Εκκλησίας και τις αποφάσεις των συνόδων. Από την άλλη μεριά, οι κληρικοί δικαιούνταν να παρεμβαίνουν ως ελεήμονες υπέρ των φτωχών, τους οποίους κυνηγούσαν ευγενείς ή κρατικές αρχές (θυμίζοντάς μας το *χιλανδαρινό Τυπικό*), ενώ ο πατριάρχης εκτός από τη στέψη του *τσάρου*, είχε δικαίωμα να τον αναθεματίσει ή να του αρνηθεί την είσοδο στην εκκλησία. Τέλος, ο *τσάρος* δεν είχε κανένα δικαίωμα διδασκαλίας και χειροτονίας –βασική προϋπόθεση του *καισαροπαπισμού* (βλ. σημ. 231 πιο πάνω σελ. 150) για να προσθέσουμε μια ακόμα στις μεταξύ τους διαφορές.³⁰⁷

Είναι ξεκάθαρο λοιπόν ότι ο Σάββας δε φείδεται των τίτλων που αποδίδει στην κοσμική αρχή, κωδικοποιώντας τους σχετικούς κανόνες με κύριο στόχο τη δυνατότητα ενεργοποίησης πολλαπλών παράλληλων *κρατικών μηχανισμών* προς υπεράσπισή του. Ένας από αυτούς είναι ο κατά τα άλλα στρατιωτικός προστάτης της, η σχέση με την «*τσαρική*» (τη μόνη ταιριαστή δίπλα σε αυτοκέφαλη Εκκλησία) εξουσία του οποίου παραμένει όμως άνιση, όπως φαίνεται από την *κωδικοποίηση* κειμένων του Ιωάννη Σχολαστικού καθώς και της 6^{ης} Ιουστινιάνειας διήγησης σχετικά με τις δυο εξουσίες (κεφ. 45) στο Νομοκάνονα:

θέληση των επισκόπων τους, γιατί αυτοί ενεργούν κρατώντας την εντολή της ενότητας και της αγάπης («Не треба епископи мимо воље свога поглавара, односно без воље свога митрополита или архиепископа да чине ништа сувишно: нити епископа да постављају, ни нова преиспитивања догми да врше,... Али ни поглавар, односно митрополит или архиепископ не може ништа слично чинити без воље својих епископа, јер ће ови, овако поступајући, сачувати заповест јединства и љубави.», Μ. Πετροβιћ, *Законоправило светога Саве*, ό.π., σελ. 131).

³⁰⁶ Βλ. και Boško I. Bojović, *Historiographie dynastique et idéologie politique en Serbie au Bas Moyen Age Essai de synthèse de l'idéologie de l'Etat médiéval serbe*, *Südostforschungen* 51(1992), 29-49.

³⁰⁷ Μεγάλο τμήμα αυτών των Κανόνων προέρχεται από την εποχή του Βασιλείου Α' (868-86). Τότε, στην *Επαναγωγή*, αναφέρονται λεπτομερώς τα καθήκοντα του αυτοκράτορα στο κράτος και την Εκκλησία καθώς και του πατριάρχη, ως φορέα της πνευματικής εξουσίας. Εκεί βρίσκουμε απόσπασμα όπου παρομοιάζεται η *χώρα* με το ανθρώπινο σώμα: *Τα μεγαλύτερα και σημαντικότερα μέρη της είναι ο αυτοκράτορας και ο πατριάρχης, διότι είναι για την ψυχή και το σώμα των κυβερνώντων (држављана* στη μετάφρασή του στη σερβική γλώσσα: Μ. Μ. Πετροβιћ, *О Законоправилу или Номоканону Светога Саве*, Βеоград 1990, σελ. 76) η ειρήνη και η ευημερία για την αυτοκρατορία και το αρχιερατείο η ομοιομορφία και η συναίνεση. Βλ. *Επαναγωγή*, III, 8, Zerpos, *Jus graecoromanum*, II, Αθήνα 1931, 240-243.

*Τα μεγαλύτερα δώρα του Θεού στους ανθρώπους, φιλανθρωπία άνωθεν, είναι η ιεροσύνη και η βασιλεία πρώτα να υπηρετούν ό,τι είναι θείο και εν συνεχεία να διαχειρίζονται και να αναλαμβάνουν τη φροντίδα κάθε τι ανθρώπινου. Και τα δυο προέρχονται από τις ίδιες αρχές και κοσμούν την ανθρώπινη ζωή. Διότι οι βασιλείς δεν μπορούν να είναι τόσο σημαντικοί όσο οι τιμώμενοι ιερείς, οι οποίοι και για εκείνους προσεύχονται πάντα στο Θεό. Διότι, πρώτοι σε όλες τις δίκαιες πράξεις και ενώπιον του Θεού είχαν θάρρος και στα υπόλοιπα δικαίως και όπως είθισται άρχιζαν να διακοσμούν παραδειγματικά την παραδοθείσα πολιτεία, και εκείνοι που βρίσκονται υπό την εξουσία τους θα βρίσκονται σε ευχάριστη αρμονία και όλη η ανθρώπινη ζωή θα παραδοθεί στην καλοσύνη. Και έτσι θα γίνει, πιστεύουμε, εάν διατηρήσουμε τον έλεγχο των κληρικών κανόνων των Αποστόλων, δίκαια εγκωμιάζοντας, εορτάζοντας και μαρτυρώντας το Θείο Λόγο που τους παραδόθηκε και τον οποίο διατήρησαν και ευαγγέλισαν οι Άγιοι Πατέρες.*³⁰⁸

Όπως είναι προφανές από το κείμενο του Ιουστινιανού, αποκρυσταλλωμένο το 10^ο αιώνα, ο θεσμός της Εκκλησίας και η κρατική εξουσία παρουσιάζονται να υπάρχουν με θεϊκή βούληση ως εκ τούτου έχουν και οι δυο κυρίαρχες εξουσίες, όμως η εξουσία των εκκλησιαστικών αρχόντων είναι ανώτερη, λόγω της επαφής της με το θείο. Η ίδια άποψη διατηρείται και στο κείμενο του Σάββα, αφού οι ιδιότητες των δυο εξουσιών περιγράφονται διαφορετικά (μεταφυσική και θεία η μια, φυσική και ανθρώπινη άλλη), με κοινό σκοπό την επίτευξη κοινωνίας με τις κυρίαρχες δυνάμεις που δρουν αρμονικά για τη συνέχιση της ύπαρξής τους. Με αυτή την έννοια, γίνεται πιο κατανοητή η διόρθωση στη διάταξη με τίτλο *Για να μην χρειάζεται οι άρχοντες ή το πλήθος να επιλέγουν ιερείς και να ορίζουν όποιον θέλουν*, κεφ. 7 §α' (ο томе, да не треба властели или светини да бира епископа и поставља кога хоће) αντί να μην επιτρέπεται στα πλήθη να επιλέγουν ιερείς (ο томе, да не треба дозволити светини избор јереја).³⁰⁹ Πρόκειται ουσιαστικά για μια ακόμα προσπάθεια του Σάββα να ενισχύσει την εκκλησιαστική του εξουσία, αποδυναμώνοντας παράλληλα τις ανεξάρτητες τοπικές εξουσίες υπέρ των μελών της οικογένειάς του, το ρόλο των οποίων ως τοπικών ηγεμόνων-κατόχων της κοσμικής εξουσίας εξασφαλίζει, σε πλήρη αρμονία με τη δική του πνευματική εξουσία, την οποία προϋπέθετε το αξίωμά του.

Παρόμοια, ο Σάββας προέβλεψε και για τις περιπτώσεις αποσχιστικών τάσεων που σίγουρα εφορούσαν από προσωπικά συμφέροντα και που σταδιακά μπορεί να ενέπλεκαν και τρίτους, συγγενείς ή συμμάχους όσων αποχωρούσαν από το σχήμα του. Οι ιερείς, παρότι αποτελούσαν τους θεματοφύλακες του νόμου δεν μπορούσαν να προσφέρουν τέτοια υπηρεσία, καθώς ο Νομοκάνοντας υπαγόρευε την υποχρέωσή τους να προστατεύουν τους φτωχούς και τους αδύναμους από τη χρήση βίας: Ακολουθώντας το αποστολικό δίκαιο, επέτασσε επίσης, εάν κάποιος ιερέας παραβεί το νόμο, ο επίσκοπος ή ο πρεσβύτερος να αποφασίζει για τον τρόπο μετάνοιάς του, ενώ, εάν επιμένει στην ίδια συμπεριφορά, τότε πρέπει να αντιμετωπιστεί ως αδελφοκτόνος. Έτσι, η ανάγκη προστασίας του απότομα αυξημένου ποιμνίου που η σερβική Εκκλησία εκκαλείτο να καθοδηγήσει φαίνεται ότι επέβαλε

³⁰⁸ Петровић, *О Законоправилу или Номоканону Св. Саве*, ό.π., σελ. 79.

³⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. 80.

τη δημιουργία ξεχωριστού σώματος εκκλησιαστικών *έκδικων*, των *Μστνίτσι* (Μ'στ'ници),³¹⁰ επιφορτισμένων με την υπεράσπιση των δικαίων της Εκκλησίας ως προστατών, οι οποίοι σε αντίθεση με τους επισκόπους, μπορούσαν επιπλέον να τιμωρούν τους παραβάτες και σωματικά. Η διαφοροποίησή τους τούς μετατρέπει από νομικούς συμβούλους-συνηγόρους –όπως ο ρόλος τους επιτάσσει στο Βυζάντιο– σε τιμωρούς-προστάτες των συμφερόντων της Εκκλησίας. Οι *Μστνίτσι* προστάτευαν κατ' επέκταση τους βαριά φορολογούμενους από τρίτους καθώς και από τις καταχρήσεις άλλων αρχόντων (γειτονικών ή μη, πάντως σίγουρα, όχι *Σέρβων*, όπως τους αναγνώριζε ο Σάββας).

Γίνεται σαφές ότι ο Σάββας προσπάθησε να θεμελιώσει θεωρητικά την απόλυτη ανεξαρτησία τμήματος του σλαβικού κόσμου, για το οποίο ήταν υπεύθυνη η νεο-ιδρυθείσα Εκκλησία. Η σερβική περίπτωση έρχεται έτσι σε αντίθεση με εκείνη των Βουλγάρων, οι οποίοι είχαν μεν σχηματίσει στο παρελθόν κρατική οντότητα, ο σχηματισμός όμως εκείνος είχε καταλυθεί από τους βυζαντινούς, με την Αχρίδα κυρίαρχη στο σλαβικό κόσμο και στην ορθόδοξη εκκλησιαστική ιεραρχία της περιοχής. Αποσπώμενοι από την τελευταία και με το νομοθέτη και επικεφαλής τους προερχόμενο από την αθωνίτικη μοναστική κοινότητα, η οικογένεια των Νεμανιδών και ο κύκλος της αντέκρουαν μέσω του Νομοκάνονα τα επιχειρήματα του Χωματιανού και δημιουργούσαν τα απαραίτητα εχέγγυα για την εκκλησιαστική τους ανεξαρτησία, κυρίως επωφελούμενοι από τη συγκυρία της εποχής: Παρά την εμφανή επιλογή πολιτικού μοντέλου σε βάρος του παλαιοσλαβικού τρόπου διαχείρισης των κοινών, ο Σάββας δεν διστάζει με το Νομοκάνονα του να απαγορεύσει και πατριαρχική παρέμβαση στην εκλογή επισκόπων (πρβλ. τα επιχειρήματα του Χωματιανού), προλαμβάνοντας έτσι μελλοντικές παρεμβάσεις της βυζαντινής εξουσίας. Χωρίς αλλαγές στο ελληνικό πρότυπο που αντιγράφει, τηρεί τη *ratio scripta* που η εποχή επιβάλλει, αποφεύγει και τη χρήση κειμένων που προέβλεπαν την παρέμβαση ηγεμόνα ή τιτλούχων (των βυζαντινών αλλά και των υπόλοιπων Σέρβων) ως κυρίαρχων στην πολιτική ζωή της συγκεκριμένης περιοχής, στην οποία εξ ορισμού δεν υπήρχε πολιτική ηγεμονική εξουσία. Η τελευταία ήταν η μόνη που είχε το δικαίωμα να νομοθετεί στο βυζαντινό κόσμο, με αποκλειστικό διαμορφωτή νομικών κειμένων τον αυτοκράτορα –για το λόγο αυτό άλλωστε προγενέστεροι σέρβοι ηγεμόνες εξέδιδαν μόνο καταστατικά, όχι νόμους. Καταφέροντας να ενσωματώσει έτσι τη βασική ιδέα του βυζαντινού δικαίου για το νόμο, ο Σάββας ως φορέας της ανώτατης εκκλησιαστικής αρχής πέτυχε τη διατήρηση της απόλυτης εξουσίας αρχιεπισκόπων και πατριαρχών: Γι' αυτόν, οι τελευταίοι, ως φορείς της θείας διδασκαλίας, ήταν οι πλέον αρμόδιοι να συμβουλευθούν τους τοπικούς ηγεμόνες ώστε να μην εξελιχθούν σε τύραννους και να

³¹⁰ Миодраг Петровић, Мстници у Крмчиди Св Саве, *Историјски Часопис* 29-30 (1982-1983), σελ. 21-26. Βλ. επίσης το απόσπασμα: М. Петровић, *О Законоправило или Номоканону Светога Саве*, ό.π., σελ. 67-72 και М. Петровић, *Законоправило светога Саве*, ό.π., σελ. 128: *а м'ст'ници су црквени казнитељи*. Για τη σχέση του σώματος αυτού με τους έκδικους (εκдници), βλ. М. Петровић, *Крмчија св. Саве*, ό.π., σελ. 12.

ελέγχουν τη ζωή του ποιμνίου προς όφελος εκείνων.³¹¹ Δημιούργησε έτσι ένα Κανονικό σύστημα διαχείρισης των υπό την αιγίδα του και προς ενοποίηση πατρικών γαιών με κατευθυντήρια αρχή του έργου του, ως προς την οργάνωση των γαιών αυτών, την ενίσχυση των θεμελιωδών εξουσιών κυρίως των μελών της οικογένειάς του, σε λειτουργική σχέση που δεν έθιγε την εξουσία που απέρρεε από το ανεξάρτητο καθεστώς της Εκκλησίας.

Η *μεταφορά* αυτή του βυζαντινού τρόπου, ως άλλη *translatio*, πρόκειται να διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο στους επόμενους αιώνες, επηρεάζοντας τις πολιτειακές δομές ολόκληρου του σλαβικού και όχι μόνο κόσμου (Σερβία, Βουλγαρία, Ρωσία, Βλαχία, Μολδαβία και την ίδια τη βυζαντινή εξουσία). Η προσωπική συνεισφορά του Σάββα, εκτός από το πρωτότυπο του τρόπου σύνθεσης, θα μπορούσε να συνοψιστεί κυρίως στη σύνθεση και κατάρτιση Κανόνων με σχολιασμό, ανάγοντάς τους σε πηγή θεϊκού δικαίου που απαγορεύει σε οποιονδήποτε ηγεμόνα αλλαγές ή έκδοση αντιτιθέμενων αποφάσεων. Με άλλα λόγια, το νομοθετικό έργο του Σάββα –αποτέλεσμα των προσωπικών του επιδιώξεων, όπως προέκυψαν από την πολιτικά αδύναμη θέση του– αποτελεί τον πρώτο παράγοντα που διαμορφώνει τα βασικά χαρακτηριστικά της νέας τοπικής Εκκλησίας, τα οποία μάλιστα θα επιβιώσουν, όπως θα δούμε αναλυτικότερα πιο κάτω. Με κέντρο λοιπόν την αρχιεπισκοπική σχολιασμένη παραγωγή της Ζίτσα, ο Σάββας διαμοίρασε σε κάθε υπό την αρμοδιότητά του επισκοπή σειρά αντιγράφων του πρωτόγραφου αρχιεπισκοπικών βιβλίων (Савин протограф архиепископских књига),³¹² παραγωγή που διακόπηκε βίαια το 1253, όταν Βούλγαροι εισέβαλαν στην επικράτεια των απογόνων του Νεμάνια. Για να διαφυλάξει την εγκυρότητά τους, ο Σάββας διέταξε η εφαρμογή των εντολών του να εκτελείται πάντα βάσει του πρωτοτύπου αρχιεπισκοπικού βιβλίου ή των αντιγράφων που παρήχθησαν υπό την επίβλεψη του, ανάγοντας έτσι τον Νομοκάνονα σε *σώμα νόμου* (*corpus iuris utriusque*), κύρια πηγή δικαίου που ταυτιζόταν με το θεϊκό νόμο. Ως εκ τούτου, οι αντιγραφείς του πρωτοτύπου δεν

³¹¹ Στο σχετικό απόσπασμα ο Νομοκάνοντας προβλέπει: *Διότι οι αξιωματούχοι δεν φοβούνται για τα καλά έργα, αλλά για τα κακά. Θέλεις λοιπόν να μη φοβάσαι την εξουσία; Κάνε το καλό και θα έχεις επαίνους από εκείνη.* (Јер старешине нису страха за добра дела него за зла. Хоћеш ли пак да се не бојиш власти? Чини добро и имаћеш похвалу од ње. Το σερβικό απόσπασμα: Μ. Πετροβίτς, *О Законоправиљу или Номоканону Светога Саве*, ό.π., σελ. 74).

³¹² Αρχής γενομένης από το χειρόγραφο του επισκόπου της Μονής Μπουντιμιλιάνσκ Θεόφιλου (1252), η κοινή προέλευση των χειρογράφων της Τρόιτσκα, Γλόβιτσκα (1262, ανατύπωση: Иловички препис Номоканона или Законоправила светога Саве 1262-2012 Спомен-свеска, Матица српска-Друштво чланова у Црној Гори, Никшић), Σεράγιεβο (μέσα 14^{ου} αι. ή 1371), Χιλανδαρίου (1295) και της Μιλέσεβα (μέσα 16^{ου} αι.) αποτελούν την α' ομάδα σερβικών χειρογράφων, των οποίων τα κοινά στοιχεία προϋποθέτουν το *Законоγράβιλο* του Σάββα. Η β' ομάδα αποτελείται από μεταγραφές της εποχής του Δραγούτιν, στις οποίες προστίθενται στο τέλος άρθρα: χειρόγραφες μεταγραφές της Ράσκα (1295 και 1305), του Ντετσάνσκι (1340), Πτσίνσκι (περίπου δεκαετία 1370), Σαβίνσκι (1510), Βελιγραδίου, Πέτς ή Λεσονόβοβο (1552 από πρωτότυπο της εποχής του Δραγούτιν) και Μοράτσκα (1615). Η γ' ομάδα συγκροτείται από σειρά ρωσικών χειρογράφων, που προέρχονται από βουλγαρικά χειρόγραφα του 1262. Σε αυτά, ίχνη από τη μεταγραφή του Θεόφιλου και *σερβισμοί*, υποδεικνύουν ότι τα βουλγαρικά βράβηκαν με βάση το σερβικό πρωτότυπο, Д. Богдановић, Крмчија светога Саве о заштити социјално обесправљених и угрожених, *Међународни научни скуп Сава Немањић-Свети Сава историја и предање*, Београд 1979, σελ. 34-62, 131-133, Μ. Μ. Πετροβίτς, *Законоправило светога Саве*, ό.π., σελ. XXIV-XXVI, Александр В. Соловјев, *Светосавски номоканон и његови преписи*, Београд 1932, σελ. 28-38.

επέφεραν αλλαγές στον κορμό του βασικού κειμένου, ακόμα και αν με την πάροδο του χρόνου έκαναν προσθήκες.³¹³

Οι πολύ μεγάλες, συγκριτικά με την προηγούμενη πολιτειακή κατάσταση, δυνατότητες που προσφέρονται στον Σάββα με το Νομοκάνονα, είναι εμφανείς από τη δημιουργία επιπλέον ανεξάρτητης επαρχίας στα τέλη 1219, στη μικρή πια πόλη του Στον, στη χερσόνησο Pelješac. Οι πολιτικές, πολιτειακές, στρατιωτικές και διπλωματικές εξελίξεις που μεσολάβησαν έως αυτή τη χρονιά, κάνουν το τελευταίο γεγονός να φαίνεται αυτονόητο, λόγω της απήχησης που είχε ο Νομοκάνονας στις νεο-ιδρυμένες επισκοπές στο πλαίσιο ανάπτυξης της σερβικής εξουσίας. Παρόλ' αυτά δεν πρέπει να ξεχνάμε τη σημασία που είχε αυτή η μικρή πόλη κυρίως για το Σάββα, αφού ανήκε σε περιοχή όπου το 1189 ο πατέρας του είχε δημιουργήσει *μοναστική πολιτεία*, σε αμφισβητούμενης κυριότητας περιοχή, την οποία κατέκτησαν Δυτικοί, *αιρετικοί* τώρα σύμφωνα με το Νομοκάνονα του Σάββα. Η ανεξαρτησία της συγκεκριμένης επαρχίας συμπυκνώνει έτσι τις κυριότερες θεματικές των θεσπισμάτων του Σάββα, διευκρινίζοντας τις πολιτικές επιδιώξεις του: Είκοσι επτά χρόνια μετά τη φυγή του από την περιοχή και αμέσως μετά την εκλογή του ως αρχιεπισκόπου, επανέρχεται στη γη που μπορεί να θεωρηθεί γεωγραφικός πυρήνας της πολιτικής του εξουσίας για να την αποκαταστήσει. Παρόλα αυτά εκείνος παρέμεινε στη Στουντένιτσα, ποιμαίνοντας τους πιστούς στην ορθόδοξη πίστη, όπως ρυθμιζόταν από το Νομοκάνονα και ταξιδεύοντας από εκεί για να ελέγχει ή να διορθώνει, *διδάσκοντας*³¹⁴ την εφαρμογή του. Λίγα μόνο χρόνια μετά, συγκαλεί σύνοδο στη Ράσκα, κατά την οποία καταδικάζεται η αίρεση του Βογομιλισμού και απαγορεύεται στην επικράτεια της σερβικής Εκκλησίας. Η απόφαση της συνόδου επιτρέπει στους διορισμένους επισκόπους να εφαρμόσουν το Νομοκάνονα κατά γράμμα και έκτοτε, φαίνεται ότι ξεκινά διαδικασία *εκκαθάρισης* των αντιφρονούντων και ισχυροποίησης της εξουσίας που είχε μόλις θεσπιστεί τοπικά.

Παρά την φαινομενικά επιτυχή εφαρμογή του Νομοκάνονά του *τοπικά*, ο θάνατος του αδελφού του Στέφανου (24.9.1228: θάφτηκε στη Στουντένιτσα και εν συνεχεία στη Ζίτσα), μετά την είσοδό του στη μοναστική ζωή, θα αναγκάσει το Σάββα να φύγει και πάλι από τη σερβική γη, αυτή τη φορά για προσκύνημα στην Παλαιστίνη και την Ιερουσαλήμ έως το 1233. Ο θάνατος του Στέφανου άφησε την ανεξάρτητη Εκκλησία της σερβικής γης χωρίς στρατιωτική υπεράσπιση. Επωφελούμενες από τη διπλή απουσία ελέγχου, οι ηπειρωτικές και βουλγαρικές δυνάμεις ξεκίνησαν επιθέσεις στην περιοχή των Νεμανιδών που θα οδηγήσουν στη μάχη της Κλοκότνιτσα (1229/30). Με τη σειρά τους, αντιδρώντας στη διεύρυνση του

³¹³ *Στα ίδια:* Το χειρόγραφο της Πλόβιτσα έχει 1 επιπλέον άρθρο, το Σάββινα 11, ενώ το Μοράτσκα 12. Οι εν λόγω προσθήκες σχετίζονται άμεσα με την εποχή της αντιγραφής του κειμένου, αφού το συνδέουν με το έργο του Ιωάννη Δαμασκηνού και την καταδίκη του Νεστόριου ή του Νεστοριανισμού όπως την κατέγραφε ο Κύριλλος, αποδεικνύοντας το λόγο της επικαιροποίησης του Νομοκάνονα του Σάββα. Στα παλαιότερα αντίγραφα οι παραπάνω προσθήκες αποτελούσαν επεξηγηματικά σχόλια στο περιθώριο του κειμένου, τα οποία αργότερα ενσωματώθηκαν στο νεότερο αντίγραφο.

³¹⁴ Đuro Šurmin, *Povjest književnosti hrvatske i srpske*, ό.π., σελ. 229.

περιορισμένου προνομίου που είχαν παραχωρήσει –εκκλησιαστικά– οι δυνάμεις της Νίκαιας και στις πιθανές συμμαχίες που αυτό προσέφερε, θα αλλάξουν σταδιακά γραμμή πλευσης. Τις πολιτικές έριδες εξαιτίας της θέσπισης του Νομοκάνονα θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια, αφού δούμε πως ενισχύεται η παραπάνω οικογενειοπαγής εξουσία, μέσα από τη μνήμη του αγιοποιημένου πρόγονου Στέφανου.

Η κληρονομιά των Νεμανιδών στο Βίο του Αγίου Συμεών Στέφανου και ο κερματισμός των σερβικών χωρών κατά την ανάδειξη της Ραγούζα

Η στέψη του Στέφανου και οι πολιτικο-διπλωματικοί συσχετισμοί εντός και εκτός συνόρων, αποτελούν το βασικότερο ζητούμενο εξουσίας μετά το θάνατό του, αφού αυτή η τελετουργική πράξη διασφάλιζε την εξουσία επί της σερβικής γης. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Ostrogorsky θεωρεί αβάσιμο το γεγονός ότι ο Σάββας, που χειροτονήθηκε αρχιεπίσκοπος της αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Σερβίας δυο χρόνια μετά (1219) από τον πατριάρχη Νίκαιας, τον έστεψε ακόμη μια φορά, για να παρατηρήσει ότι το βασιλικό στέμμα του απεστάλη από τη Ρώμη με παπικό αντιπρόσωπο.³¹⁵ Ανεξάρτητα από τις απόψεις αυτές, γεγονός είναι ότι στην επιγραφή της Ζίτσα του 1220 ο Στέφανος αναφέρει εαυτόν ως *Θεϊκή χάριτι εστεμμένο πρώτο κράλη όλων των σερβικών γαιών, Διόκλειας και Τραβουνίας και Δαλματίας και Ζαχλουμίων* (ja Стефан, по Божјој милости венчани први краљ све српске земље, Диоклитије и Травуније и Далмације и Захумља).³¹⁶ Ο όρος *εστεμμένος κράλης* επανέρχεται εδώ για δεύτερη φορά (βλ. σελ. 110), μετά από περίοδο αναταραχής και ενδο-οικογενειακών ερίδων, με αφορμή την ίδρυση της Ζίτσα και την ανάδειξή της σε τρίτο μεγάλο κέντρο ελέγχου της σερβικής γης, μετά το Χιλανδάρι και τη Στουντένιτσα, με τις ευχές μάλιστα του αδελφού του Σάββα. Σε αυτή τη νέα περίοδο όμως παρατηρούμε ότι ο κράλης Στέφανος συγκυβερνά με το γιο του Ραντοσλάβο. Διαπιστώνουμε παράλληλα ότι από το 1217 (όταν λέγεται ότι στέφεται από τον αδελφό του ή για άλλους όταν λαμβάνει βασιλικά διακριτικά από τη Ρώμη)³¹⁷ ο Στέφανος βυθίζεται στην αφάνεια, ενώ από το 1216, δυο χρόνια πριν την αναχώρηση του αδελφού του Σάββα για το Άγιο Όρος (1218), παρουσιάζεται να συγγράφει το βίο του πατέρα του, χωρίς να διευκρινίζεται πότε ακριβώς έγινε μοναχός – εκπληρώνοντας τη βασικότερη ίσως επιθυμία του από την εποχή που ο πατέρας του αναχώρησε για τον Άθω.

Στο παραπάνω πλαίσιο, ο *Πρωτόστεπτος* Στέφανος κατ' αναλογία θα λέγαμε της *Πορφυρογέννητης* Άννας, έχοντας ανατραφεί σύμφωνα με τα βυζαντινά πρότυπα, χαρακτηρίζεται από τον Θεοδόσιο, μαθητή του Δομεντιανού και βιογράφο του Αγίου Σάββα,

³¹⁵ G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, σελ. 107 και σημ. 44 σελ. 307 όπου και βιβλιογραφία.

³¹⁶ Ο Στέφανος είναι ο μόνος που μνημονεύεται με τον τίτλο *κράλης*. Βλ. *Monumenta Serbica*, XVIII, σελ. 11 και T. Živković, *Charters*, ό.π., σελ. 37: Στην αγγλική μετάφραση του κειμένου, σελ. 39, *венчани* = *firstcrowned* (σελ. 37, 3^η γραμμή, 3^η λέξη από αριστερά).

³¹⁷ Timothy E. Gregory, *A History of Byzantium*, Willey-Blackwell, Malden-Oxford 2010, σελ. 310.

λάτρης της λογοτεχνίας και *λογικός και έμπειρος αφηγητής*. Ο *βίος και τα κατορθώματά του Αγίου Συμεών* (1216)³¹⁸ αποτελεί τον πρώτο ολοκληρωμένο *βίο* σέρβου ηγεμόνα-αγίου. Καλύπτει το σύνολο της ζωής του Στέφανου Νεμάνια, από τη γέννηση μέχρι το θάνατό του καθώς κι εκείνη οπότε εμφανίζονται οι *θαυματοουργικές* δυνάμεις του. Σύμφωνα με την ερμηνεία του Πρωτόστεπτου Στέφανου, ο πατέρας του έχασε τα ανθρώπινα γνωρίσματα που είναι τόσο ορατά στο έργο του Σάββα, για να γίνει όργανο του θείου, ένας *άγιος θαυματοουργός και εκλεκτός* του Θεού. Όλες τις νίκες που κέρδισε ως μονάρχης καθώς και τις επιτυχίες του διαδόχου του, ο συγγραφέας τις εξηγεί με τον ίδιο τρόπο: Πρόκειται για θεϊκή παρέμβαση σε ιστορικά γεγονότα, εν ολίγοις για *θαύματα*. Η συγκεκριμένη ιδεατή εικόνα για τους Νεμάνια αλλά και για την ιστορία της *σερβικής γης* –όρο που ο ίδιος είχε διατυπώσει–, διατρέχει σταθερά το έργο του με πανηγυρικό ύφος, ενώ παράλληλα θριαμβεύει μέσα από τα γραφόμενά του η μεσαιωνική τάση αναγωγής στο θείο. Παρά τον έπαινο του Δομενιανού λοιπόν, με πολύ ενδιαφέρον παρατηρούμε ότι στο δικό του έργο και όχι σε εκείνο του αδελφού του,³¹⁹ όπως θα ήταν αναμενόμενο λόγω ρόλου και θέσης, η διήγηση ακολουθεί βιβλικά μοντέλα, ενώ από τα ιστορικά γεγονότα δεν γίνεται διακριτό παρά μόνο το γενικότερο περίγραμμά τους. Αξίζει να αναφερθεί εδώ μια σχετική παρέκκλιση, διότι επιβεβαιώνει το αντιαρειτικό πνεύμα της νεο-θεσπισθείσας σερβικής πολιτικής, σύμφωνα με το Νομοκάνονα του αδελφού του: Πρόκειται για μια από τις πολύ γνωστές σκηνές της *αποκάλυψης των Βογομίλων* (откривања богумила, κεφ. Στ'): Στη σχετική διήγηση, η σύζυγος ευγενούς εμφανίζεται *ενώπιον του κρατικού συμβουλίου* (на државном сабору, στο οποίο συμμετέχουν και γυναίκες μοναχές) κατηγορώντας το σύζυγό της ως αιρετικό.³²⁰ Παρότι είναι εμφανές ότι ο Στέφανος περιγράφει περίπτωση διαζυγίου ή πολιτικής δίωξης, αντί για ρεαλιστικές περιγραφές παραθέτει άφθονες συγκρίσεις, βιβλικές αναλογίες, ρητορικές περιφράσεις, συμβολικές ερμηνείες και κυρίως αναπτύσσει ποιητικές εικόνες που συνθέτουν την κύρια διακόσμηση της λογοτεχνικής έκφρασής του. Ο πυκνός λόγος και κυρίως η έντονη παρουσία της γυναίκας σε όλο το έργο του Στέφανου, δεν μπορεί να

³¹⁸ Σώζεται μόνο ένα αντίγραφο της β' δεκαετίας του 14^{ου} αιώνα, σε συλλογή με πατερικά κείμενα (Bibliothèque Nationale Cod. Slav. 10), το συναξάρι της ζωής των Νεμάνια (μαζί με το σχολιασμό τους) και είκοσι επιπλέον αρχεία. Σε άλλη μεταγραφή, της δ' δεκαετίας του 15^{ου} αιώνα, το κείμενο, με τα πρώτα 13 από τα 20 κεφάλαια που διασώζονται στο παραπάνω αντίγραφο, έχει σποραδικά τροποποιηθεί, παρά ταύτα είναι χρήσιμο για τη διευκρίνιση ασαφών σημείων στο χειρόγραφο του Παρισιού. Το αντίγραφο αυτό έγινε από τον Ιεροσολυμίτη Νίκωνα το 1441-1442 και περιλήφθηκε σε ανθολογία που προοριζόταν για την Jelena Balšić (Архив САНУ, Стар. 36., 446). Βλ. αγγλικές μτφρ. *The life of St. Sava*, Velimirović Nikolaj επιμ., Crestwood 1989 και *The life of Stephen Nemanja (St. Simeon)*, Marvin Kantor, *Medieval Slavic Lives of Saints and Princes*, Michigan 1983, σελ. 255-304. Σερβική μτφρ. *Доментуан, Животи Светога Савеи Светога Симеона*, Лазар Мирковић мтфр., Владимир Ћоровић επιμ., Београд 1938, σελ. 25-217. Γαλλική μτφρ. *Житие святыхъ сербскихъ просвѣтителей Симеона и Саввы Списанное Дометіаномъ, іеромонахомъ Хиландарскимъ/ Vies des saints ardres serbes Syméon & Sabba Redigées par Dométian moine-prêtre de Khilandar*; Paris 1858. Παλαιοσλαβικό κείμενο *Teodosije Хиландарац, Животсветога Саве*, έκδ. Ђуре Даничић, Приредео и предговор написао Ђорђе Трифуновић, Београд 1973.

³¹⁹ В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, ό.п., σελ. 151-175.

³²⁰ *Стефан Првовенчани Сабрани списи*, Љиљана Јухас-Георгиевска, Лазар Мирковић, Миливоје Башић γλωσ. επιμ., τ. 3, Београд 1988.

αποκρύπτει την απογοήτευσή του από τα βιώματά του εξαιτίας του αποτυχημένου γάμου και του χωρισμού του.

Στο ίδιο πλαίσιο και σε συνδυασμό με την αποδεδειγμένη αντιαρετική του δράσης μπορεί να εξηγηθεί και η έντονη θρησκευτικότητα του έργου του, η οποία μάλιστα ξεπερνά στα περισσότερα των έργων του εκείνη του Σάββα. Μέσα από αυτή αναδεικνύονται έτσι όσα θεωρεί κύρια ανθρώπινα γνωρίσματα, τα οποία θα παραμείνουν σημαντικά και για την επόμενη περίοδο: Απομακρυνόμενα κυρίως από ό,τι υλικό, μετατρέπουν κατ' επέκταση το νεότερο Στέφανο-Συμεών σε Άγιο-εκλεκτό του Θεού και, ως τέτοιο, σε μέσο για την απόδοση θείας δικαιοσύνης. Τα «θαύματα» του Αγίου πατέρα του, ό,τι συνέβη δηλαδή μετά το θάνατό του, πρέπει να ιδωθούν λοιπόν κυρίως μέσα σε αυτό το πλαίσιο. Τα παραδείγματα παρόμοιας σύλληψης του θείου θα πολλαπλασιαστούν στην επόμενη περίοδο, οπότε οι εξελίξεις σε όλα τα επίπεδα ακολουθούνται από τη χρήση αυτών ακριβώς των μοτίβων, με σκοπό τη διεκδίκηση και διασφάλιση των εδαφών των συνεχώς μεταβαλλόμενων και αμφισβητούμενων συνόρων *πατρογονικής γης*, μέσω της σύνδεσής τους με συγκεκριμένους προγόνους υπό αγιοποίηση.

Παρότι λοιπόν στο σημείο αυτό συνήθως εκκινεί εκτενής αναφορά στο έργο του Στέφανου, ενταγμένη, όπως είναι αναμενόμενο, στο θεολογικό πλαίσιο που υπαγορεύει την ανάγκη του, εδώ θα επιμείνουμε στο γεγονός ότι ο Σάββας φεύγοντας από τη σερβική γη, λίγο πριν το θάνατο του αδελφού του, εν μέσω των επιθέσεων ηπειρωτικών και βουλγαρικών δυνάμεων, τον άφηγε πίσω αδελφό του ως τοποτηρητή της δικής του εξουσίας. Στοχεύοντας, όπως φαίνεται, σε κάτι μεγαλύτερο, αρχικά φεύγει από τη Σερβία για την αθωνίτικη έδρα του, όπου πλέον τα προβλήματα είχαν εκλείψει. Η επάνοδος στον Άθωνα συνδεόταν μάλλον με το σχεδιασμό και την οργάνωση προσκυνηματος στην Ιερουσαλήμ, το οποίο ολοκλήρωσε άμεσα. Χωρίς να διαθέτουμε επιπλέον δεδομένα, αξίζει να θυμηθούμε προς το παρόν ότι ο Σάββας, εκτός από εκκλησιαστικός ηγέτης, υπήρξε για τους Σέρβους πρότυπο γιατρού.³²¹ Εξαιτίας αυτού και σε συνδυασμό με τις εξελίξεις στη σερβική γη, το ταξίδι του φαίνεται να συνδέεται με τον αδελφό του και με το μέλλον της εξουσίας αμφοτέρων επί της νεο-σχηματισμένης σερβικής γης (συνεπώς και των διαδόχων τους). Το πρώτο σκέλος της άποψης αυτής ενισχύεται με το βεβαιωμένο γεγονός ότι στην Ιερουσαλήμ ο Σάββας συνάντησε τον πατριάρχη Αθανάσιο Β', ο οποίος τον φιλοξένησε και ίδρυσε μάλιστα εκκλησιαστικό ξενώνα για την ανακούφιση των χρόνια ασθενών προσκυνητών της Συρίας. Στο πλαίσιο αυτού του ταξιδιού, ο Σάββας πηγαίνει στη Βηθλεέμ συνοδεία του Αθανάσιου Β', όπου επισκέπτονται τη Μονή του Αγίου Σάββα (αραβικά Mar Saba). Εκεί, ζητά από τον οικοδεσπότη του, την αδελφότητα της Μεγάλης Λαύρας και τον ηγούμενό της Νικόλαο να ιδρύσει μονή στους Αγίους Τόπους, όπου θα κατέλυαν σέρβοι μοναχοί.

³²¹ J.V.A. Fine (1994), σελ. 135.

Το αίτημά του Σάββα έγινε δεκτό. Οι μοναχοί των Αγίων Τόπων του προσέφεραν τις μονές του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο όρος της Σιών και του Αγίου Γεωργίου στην Άκονα για να κατοικούν σέρβοι μοναχοί, την εικόνα της Παναγίας Γαλακτοτροφούσας και εκείνη της Παναγίας Τριχερούσας (Βογοροδιца Τροјеручица, δώρο του Ιωάννη Δαμασκηνού στη μονή Μεγάλης Λαύρας), την οποία ο Σάββας κληροδότησε με τη σειρά του στη μονή Χιλανδαρίου. Η εικόνα αναπαριστά την Παναγία σε θέση Οδηγήτριας να κρατά στο δεξί της χέρι το νεαρό Ιησού ενώ, κάτω από αυτό, υπάρχει αργυρό χέρι στο χρυσό επικάλυμμα της, πάνω στο οποίο είναι επικολλημένοι πέντε χιλιάδες πολύτιμοι λίθοι, ως αναγνώριση της *θαυματουργικής* της δράσης,³²² εξαιρετικά βαρύτιμο αφιέρωμα που ίσως δείχνει την ανάγκη του Σάββα να στηρίζει τον πιθανότατα ασθενή αδελφό του ή/και την ασθενή κοσμική εξουσία εκείνου. Την άποψή μας αυτής στηρίζουμε και στην ύπαρξη κτίσματος στη Μονή Χιλανδαρίου, οι τοιχογραφίες και οι επιγραφές του οποίου αφηγούνται την ιστορία της συγκεκριμένης εικόνας. Μια από της επιγραφές αναφέρει μεταξύ άλλων:

Καιρού δε ικανού παρελθόντος [από την εποχή του Δαμασκηνού] παρά των εκεί εδωρήθη τω εν Αγίοις Αρχιεπισκόπω Σερβίας Σάββα, απελθόντι εκεί χάριν προσκνήσεως και εις Σερβίαν ταύτην μετακομίσας τω αυταδέλφω αυτού Κράλη Σερβίας Στεφάνω δώρον προσήνεγκεν.³²³

Παρά την καταγεγραμμένη επιθυμία του, ο Σάββας δεν πρόλαβε να εκπληρώσει το σκοπό του ταξιδιού του γιατί, επιστρέφοντας από τους Αγίους Τόπους, πεθαίνει στη βουλγαρική πρωτεύουσα Τύρνοβο. Ειδικότερα, σύμφωνα με το *Βίο* του, αρρώστησε μετά τη Λειτουργία των Θεοφανείων στις 12.1.1235, πέθανε από πνευμονία δυο μέρες μετά (14.1.1235) και θάφτηκε στον καθεδρικό ναό των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων στην ίδια πόλη. Το λείψανό του έμεινε θαμμένο εκεί για δυο χρόνια, έως την 6^η Μαΐου 1237, οπότε μεταφέρθηκε στη Μονή Mileševa, στα Ν της σερβικής γης. Σε όλο το μεσαίωνα, ο τάφος του υπήρξε τόπος προσκνήματος, ενώ από την ίδια εποχή διασώζονται 42 πορτρέτα του. Όσοι τον διαδέχτηκαν στα κτίσματα που ο ίδιος ίδρυσε, τον

Η Εικόνα της Παναγίας Τριχερούσας, την οποία φιλοτέχνησε ή παρήγγειλε ο Ιωάννης Δαμασκηνός για τη μονή της Μεγάλης Λαύρας στη Βηθλεέμ.

³²² Η πλέον άριστα αυτή διατηρημένη παλαιά βυζαντινή εικόνα της Θεοτόκου υπήρξε οικογενειακό κειμήλιο του Ιωάννη Δαμασκηνού, πρώτου σύμβουλου του χαλίφη της Συρίας κατά τα έτη 705-715 για θέματα που αφορούσαν το χριστιανικό πληθυσμό της περιοχής. Ο υπέρμαχος των εικόνων Δαμασκηνός τιμωρήθηκε με ακρωτηριασμό όταν ξέσπασε η Εικονομαχία, μετά από συκοφαντίες του βυζαντινού αυτοκράτορα Λέοντα Γ' ότι σκέπτεται να καταλάβει κρυφά την Δαμασκό. Η παράδοση τον θέλει θεραπευμένο από την Παναγία της εικόνας, γεγονός είναι όμως ότι ο μετέπειτα Άγιος μονάζει τελικά στη Λαύρα του Αγίου Σάββα στην Παλαιστίνη, έχοντας μαζί του την εικόνα με το χέρι-τάμα του, η οποία αφού προσφέρθηκε στον Σάββα, παρέμεινε στην αγιορείτικη Μονή Χιλανδαρίου μέχρι το έτος 1347. Ήταν τότε που ήρθε στον Άθω ο σέρβος Κράλης Δουσάν, ο οποίος αναχωρών την πήρε στη σερβική Μονή Στουντενίτσης ως ευλογία. Χρ. Κ. Παναγιώτης, *Το Άγιον Όρος. Αθωνική Πολιτεία - Ιστορία Τέχνη Ζωή*, Αθήνα 1987, σελ. 423.

³²³ Βλ. Πρακτορείο Εκκλησιαστικών Ειδήσεων *Δόγμα*, Παναγία Τριχερούσα: Η Μοναδική Εικόνα Της Παναγίας Με Τα Τρία Χέρια, Ελλάδα, Άγιον Όρος, Τετάρτη 19.6.2013 (12:00): http://www.dogma.gr/default.php?pname=Article&art_id=2844&catid=15 (Προσπελάστηκε: 29.04.2014).

περιγράφουν με τα εντονότερα χρώματα: Ο αθωνίτης μοναχός Γρηγόριος Σιναΐτης (δεκαετία 1260-27.11.1346) τον περιγράφει ως *μέγα φωτιστή*, ο Σάββας Γ΄ αρχιεπίσκοπος των Σέρβων (1309-1316) τον θεωρεί *Μέγα απόστολο και Αρχιεπίσκοπο Σερβίας*, ενώ ο Δανήλ Α΄ αρχιεπίσκοπος Σέρβων (8.2.1271-1272) τον αποκαλεί *Κύριο και δάσκαλό μας*. Εκτός από την επίδραση στους διαδόχους του, οι οποίοι, όπως θα δούμε αναλυτικότερα, συνδέουν τη θέση τους με τη διδασκαλία του, ο Σάββας θεωρήθηκε θαυματουργός, συνδεόμενος ειδικότερα με το υδάτινο στοιχείο.³²⁴

Τα πορτραίτα των ηγεμόνων που εικονογραφούνται στο ναό της Μιλέσεβα, που θα φιλοξενήσει στη σερβική γη το λείψανο του Σάββα, διερμηνεύουν ποικίλα πολιτικά νοήματα της περιόδου της μετάβασης στη δεύτερη γενιά των Νεμανιδών ηγεμόνων, οπότε κληρονομείται η πολιτική εξουσία των πρώτων Νεμανιδών και συγκροτείται η μνήμη τους κειμενικά και εικονικά. Η εξέταση συνεπώς της εικονογράφησης της μονής είναι αναγκαία, κυρίως με τη διεύρυνση του πεδίου που υπέδειξε ο Λεωνίδας Ουσπένσκυ για την κατανόηση των εικόνων,³²⁵ ενώ μπορούν να ανασυσταθούν στοιχεία της εποχής που είτε παραλείπονται ή αναφέρονται επιγραμματικά στις γραπτές πηγές. Από αυτή την άποψη, η διαδικασία στέψης επικεφαλής στη σερβική γη θα εμπλέξει ουσιαστικά μέσω του Σάββα και τους τρεις γιους του Στέφανου Νεμάνια, παρότι ο θείος τους, λόγω της θέσης του στην *εκκλησιαστική* ιεραρχία, δεν συνταυτίζεται συνήθως με την *πολιτική* εξουσία. Όμως, έχοντας περιγράψει αναλυτικά το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε ο Σάββας στη διαμόρφωση της *σερβικής γης*, μπορούμε να πούμε ότι τόσο αυτός όσο και ο αδελφός του ενεπλάκησαν εξίσου με την πολιτική και την εκκλησιαστική εξουσία, ο καθένας με τον τρόπο του, με κοινά μάλιστα ανά περιόδους χαρακτηριστικά διαχείρισής της και ανά διαστήματα με το Σάββα να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις στη σερβική γη. Στο παραπάνω πλαίσιο και για να παρακολουθήσουμε τις τελευταίες θα εκκινήσουμε από την παραδειγματική χρήση της μονής Μιλέσεβα, η οποία θα μας βοηθήσει στην αποκωδικοποίηση των εξουσιών που κληροδοτούνται, μέσα από την αποτύπωση ή ιστόρηση συγκεκριμένου *χώρου* άμεσα συνυφασμένου με αυτές –με τρόπο ανάλογο δηλαδή με την περίπτωση της μονής των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων του συγχρόνου τους Ιβάν Ασέν Β΄ που ταυτίζεται με την περίπτωση που εξετάζουμε εδώ και γιατί σε εκείνη θάφτηκε αρχικά ο Σάββας.

Όπως είναι λοιπόν γνωστό, η μονή χτίστηκε από τον Βλαδισλάβ ανιψιό του Σάββα και γιο του Στέφανου Νεμάνιτς, κοντά στον ομώνυμο ποταμό. Είναι αφιερωμένη στην Ανάληψη του Κυρίου, γεγονός που αποδεικνύει ότι χτίστηκε από το διάδοχο της δυναστείας των Νεμανιδών ακριβώς για να φιλοξενήσει (και) το νεκρό του θείου, ακολουθώντας τα

³²⁴ N. Velimirović, *The Life of Saint Sava*, ό.π., σελ. 218 και Erika Dyck, Christopher Fletcher, *Locating Health: Historical and Anthropological Investigations of Health and Place*, London-N.Y. 2016 [2011], σελ. 177, 180, 183. Ο Veselin Čajkanović συγκεκριμενοποίησε και συνέδεσε μάλιστα την περίπτωση του Σάββα με την ανάδειξη παγανιστικών πιστεύω, βλ. Веселин Чајкановић, *Mum u Reliquija u Srbija*, Кол. LXVI βιβ. 443, Београд 1973.

³²⁵ Léonide Ouspensky, Vladimir Lossky, *The meaning of icons*, Crestwood, N.Y. 1982 και Léonide Ouspensky, *Theology of the Icon*, Crestwood, N.Y. 1992.

κωνσταντινοπολίτικα πρότυπα ταφής εξεχόντων νεκρών εντός μεγάλων εκκλησιών (βλ. περίπτωση Αγίας Σοφίας), τα οποία ακολουθούνται και από τους Ασενίδες του Τυρνόβου την ίδια εποχή (βλ. σελ. 79-80). Η μονή(-κενοτάφιο) διασώζει σειρά πολύτιμων έργων της εκκλησιαστικής τέχνης αλλά και της ιστορίας της σερβικής γης. Η πρώτη ομάδα τοιχογραφιών που θα μας απασχολήσει εδώ χρονολογείται στη δεκαετία του θανάτου του Σάββα (περ. 1230-1240): Τοιχογραφίες επισκόπων στο χώρο της Αγίας Τράπεζας, πολεμιστές Άγιοι και μάρτυρες στον κυρίως ναό και μοναχοί στο νάρθηκα, όπου στα ψηλότερα διαζώματα εικονογραφείται η επίγεια ζωή του Χριστού. Στο ΒΑ τμήμα του νάρθηκα απεικονίζεται για πρώτη φορά η οικογένεια των πρώτων Νεμανιδών: Ο Στέφανος Νεμάνια ως Μοναχός Συμεών, ο Σάββας ως ο πρώτος αρχιεπίσκοπος και ο Στέφανος Νεμάνιτς ως ηγεμόνας μαζί με τους δυο γιους του, Ραντοσλάβ και Βλαδισλάβ. Στο νάρθηκα και στο παρακείμενο ναΐδριο απεικονίζονται η Δεύτερα παρουσία και Βίοι Αγίων. Δεσπόζουσα θέση ανάμεσά τους κατέχει η τοιχογραφία του επιβλητικού *Λευκού Άγγελου* (Бели Аηηεο) στη σύνθεση των Μυροφόρων, ευρύτερα γνωστή ως το πιο αντιπροσωπευτικό δείγμα της εποχής, που συνάδει με την ιδιότητα του ναού-*μαυσωλείου* που επρόκειτο να στεγάσει το λείψανο του Σάββα, μεταφερόμενο από το Τύρνοβο. Όπως αναδεικνύεται και από τον πυρήνα της σύνθεσής της, δηλαδή τις μυροφόρες (καθόλου τυχαία σύνδεση του ναού με το Σάββα, εισηγητή της μυροβλησίας στη σερβική γη), ο ναός από την ανέγερσή του φαίνεται ότι αποτέλεσε χώρο αν όχι *ταφικό* πάντως συνδεδεμένο με τη μνήμη νεκρών, στο πλαίσιο όμως της σχετικής βιβλικής διήγησης, στην οποία ο Άγγελος μετέφερε *αναστάσιμο* μήνυμα.

Αντίγραφο της σύνθεσης των Μυροφόρων (σκηνή Λίθου) της μονής Μιλέσεβα, στο οποίο διακρίνεται το πρώτο στρώμα των τοιχογραφιών και ίχνη του δεύτερου (κορυφή). Στο κεντρικό τμήμα της σύνθεσης δεσπόζει ο *Λευκός Άγγελος* που ανήγγειλε την Ανάσταση στις μυροφόρες (στο βάθος δεξιά).

Το δίπολο που δημιουργείται μέσα από την εικονογραφική σύνθεση του χώρου μάς μεταφέρει στην περίοδο της δυναστείας των Νεμανιδών μετά το θάνατο των γόνων-διαδόχων του πρεσβύτερου Στέφανου Νεμάνια. Τότε θα αναδειχθούν οι εγγονοί του Βλαδισλάβ (τον συναντήσαμε στη μονή Μιλέσεβα) και ο Ραντοσλάβ (τον συναντήσαμε το 1203, οπότε του είχε ανατεθεί η περιοχή του Χουμ, όπου η πόλη Στον στην οποία αρχικά μόνασε ο Σάββας και το 1220 ως συγκυβερνήτη του πατέρα του, Στέφανου Νεμάνιτς, στην κτητορική επιγραφή της Ζίτσα), οι οποίοι έρχονται στο προσκήνιο ως διάδοχοι της πρόσφατα διαμορφωμένης ανεξάρτητης *εξουσίας στη σερβική γη* με τις τρεις *μονές-κέντρα* (Χιλανδάρη, Στουνένιτσα και Ζίτσα), με τρόπους που αναλυτικά θα παρακολουθήσουμε πιο κάτω. Πριν από τη νέα κατάσταση που θα διαμορφωθεί και τις νέες πολιτικο-στρατιωτικές εξελίξεις στη σερβική γη που υπαινιχτήκαμε έως εδώ και που έχουν αφετηρία τη νικηφόρα για τους

Βούλγαρους μάχη της Κλοκότνιτσα, θα παρακολουθήσουμε το κλείσιμο της περιόδου των αδελφών Σάββα και Στέφανου στη σερβική γη, αμέσως μετά το θάνατό τους, για να κατανοήσουμε πληρέστερα πως το πολιτικό μετουσιώνεται σε *αναστάσιμο* μήνυμα. Ειδικότερα, θα εστιάσουμε στο ιστορικό περιεχόμενο της σύνθεσης (δηλαδή στα πρόσωπα που ιστορούνται στο ναό), το οποίο, αντίθετα από την εικονογραφική της αρτιότητα στη συγκυρία των 30 πρώτων χρόνων του 13^{ου} αιώνα, δεν έχει απασχολήσει την έρευνα. Για να γίνουν αντιληπτά τα συμφραζόμενα, θα αναφέρουμε εν περιλήψει τα βασικά χαρακτηριστικά της σχετικής διήγησης από την Αγία γραφή, γνωρίζοντας ότι η χρήση των μοτίβων αυτών έχει ήδη εισαχθεί από το Στέφανο Νεμάνιτς, πατέρα του Βλαδισλάβου και Ραντοσλάβου, στο βίο που συνθέτει για τον πατέρα του.

Σύμφωνα με τα μοτίβα εκείνου αλλά και με τη σχετική αφήγηση, η παραπάνω αναστάσιμη εικονογράφηση του ναού κυριαρχείται από τη γυναικεία παρουσία και θέλει πλήθος *μυροφόρων* γυναικών- ακολούθων του Ιησού-συγγενών των αποστόλων, να μην κρύβονται από το φόβο των Ιουδαίων, αλλά να πλησιάζουν τον τάφο *όρθρου βαθέως* (Λουκ. κδ', 1 και Ματθ. κη', 1-10), αποδεικνύοντας *το ασθενέστερον γένος ανδρείοτερον*, σύμφωνα με τον Ιωάννη Χρυσόστομο. Αυτές οι τολμηρές γυναίκες –οι οποίες στάθηκαν *πρωτο-μάρτυρες* της Ανάστασης του Ιησού και, ως τέτοιες, θεωρούνται *αγωγοί* του αναστάσιμου μηνύματος– με επικεφαλής τη μια ή και τις δυο Μαρίες (μητέρα ή/και μαθήτρια), έδρασαν με τον τρόπο αυτό, διότι φοβήθηκαν ότι *το νεκρό σώμα* του Ιησού εκλάπη (Ιωάν. κ', 11). Ο Ιωάννης Χρυσόστομος γράφει: *«η χριστοφόρος Μαγδαληνή έμεινε εμφιλοχωρούσα τω μνήματι και περιενόσσει αλούουσα, και λιβάδας δακρύων ενστάζουσα, τη επιμόνω προσεδρία υψηλότερόν τι караδοκούσα μαθειν»* και σημειώνει επιπλέον ότι η Μαγδαληνή *«έλαβε μεγάλο μισθό, γι' αυτή τη μεγάλη φροντίδα της. Γιατί εκείνο που δεν είδαν οι Μαθητές, το είδε πρώτη η γυναίκα»*. Η παρατήρηση αυτή βρίσκει σύμφωνο και το Γρηγόριο Θεολόγο, ο οποίος επαυξάνει, παρατηρώντας ότι *«μεγάλην ωφέλειαν προξενούν τα δάκρυα. Αυτά έκαναν τις Μυροφόρους γυναίκες να ιδούν τον Αναστάντα Χριστόν, αυτά τις έκαναν να ιδούν τους Αγγέλους, αυτά τις αξίωσαν να γίνουν της Αναστάσεως πρώται κήρυκες και να χρηματίσουν των Αποστόλων και Ευαγγελιστών του Κυρίου ευαγγελίστρια»*.

Στη συνέχεια της διήγησης, ο Άγγελος, όπως απεικονίζεται στη μονή Μιλέσεβα, απευθύνεται στη Μαρία ρωτώντας: *Γύναι, τί κλαίεις;* (Ιω. κ', 15). Την ίδια ερώτηση της απευθύνει και ο παρακείμενος Ιησούς, τον οποίο η Μαρία δεν αναγνωρίζει αμέσως, γιατί τα *μάτια* της *εκρατούντο του μη επιγνώναι αυτόν* (Λουκ. κδ', 16). Απευθυνόμενη και στους δυο ρωτούσε μόνο για την τύχη του νεκρού Ιησού –*Ω της ευνοίας και φιλοστοργίας της γυναικός*, θα σχολιάσει ο Ιωάννης Χρυσόστομος, για την επιθυμία *αποκατάστασης* του νεκρού που φαίνεται να διακατέχει τη γυναίκα, την οποία ο Ιησούς προσφωνεί τελικά με το όνομά της. Εκείνη, συγκλονισμένη, τον αναγνωρίζει αποκαλώντας τον *Ραββουνί*, δηλ. *Διδάσκαλο*. Ήταν η στιγμή που *φωτίστηκε ο νους της* και κατάλαβε ποιος ήταν ο συνομιλητής της. Σπεύδει τότε

να αγκαλιάσει και να ασπαστεί τα πόδια Του. Μα Αυτός την αποτρέπει λέγοντάς της: *Μη μου άπτου. Ούπω γαρ αναβέβηκα προς τον Πατέρα μου* (Ιω. κ', 17). Όπως θεολογικά υποστηρίζεται, η Μαρία που αναζητούσε τον αναστημένο Ιησού στον τάφο, ως άνθρωπο, ήταν ακόμη *ατελής κατά το φρόνημα*, λόγος για τον οποίο δεν έπρεπε να τον αγγίξει. Εντός του πλαισίου αυτού, ο Γρηγόριος Νύσσης εκφράζει την άποψή του σχετικά με το θέμα των γυναικών Μυροφόρων, γράφοντας σχετικά:

Ας μη ζητήσουμε ανάμεσα στους νεκρούς αυτόν που ζει. Ο Κύριος απωθεί όποιον τον ζητεί μ' αυτόν τον τρόπον, λέγοντάς του «μη μου άπτου». Όταν ανεβώ στον Πατέρα μου τότε θα σου επιτρέπεται να με αγγίζεις. Θέλει να πει μην αποτυπώσεις στην πίστη σου την σωματική και δουλική μορφή μου, αλλά να λατρεύεις αυτόν που βρίσκεται στην δόξα του Πατέρα και υπάρχει με την μορφή του Θεού και που είναι Λόγος του Θεού.

Υπογραμμίζοντας αρχικά την ταύτιση του ανθρώπινου-θεϊκού της διήγησης με τον τρόπο που έχει αποτυπωθεί και στο Βίο του Συμεών από τον πατέρα των Ραντοσλάβ-Βλαδισλάβ και ότι η επιλογή εικονογράφησης της συγκεκριμένης διήγησης αναδεικνύει εμμέσως την υιοθέτηση ησυχαστικών σχημάτων (*μάτια, νους, φώτιση, δόξα, θέαση του θείου, υψηλότερου τινός γνώση*), δεν πρέπει να παραβλέπουμε ότι για τη βιβλική σχετική διήγηση η γνώση του τρόπου με τον οποίο οικονομήθηκαν τα μυστήρια δεν είχε ακόμα επέλθει. Αυτό θα γινόταν με την κάθοδο του Αγίου Πνεύματος την Πεντηκοστή (οπότε στους αποστολικούς χρόνους γίνονταν και η βάπτισμα των κατηχουμένων,³²⁶ στην οποία μετείχαν μόνο άνδρες). Έτσι, κοινωνός και συνεχιστής των προεκτάσεων του συγκεκριμένου θρησκευτικού μηνύματος στην εξουσία φαίνεται να γίνεται ο *φωτισμένος* –έστω και σε κάποια στιγμή της ζωής του– άνδρας-ακόλουθος-απόστολος. Στην περίπτωση των Νεμανιδών, το ρόλο του *φωτισμένου* θα διαδραματίσει αρχικά ο Στέφανος Νέμανιτς. Με την ένταξή του στο πλαίσιο της διαδοχής, συμπεριλαμβανομένων δηλαδή των πολιτικών του επιδιώξεων ως συμφραζόμενο της ανέγερσης του ναού από το γιο του, θα εκκινήσουν οι προσπάθειες αποκατάστασης της εξουσίας που ποτέ δεν απέκτησε ολοκληρωτικά ο ίδιος, κατάφερε όμως να καταγράψει μέρος της εικόνας της στο Βίο του πατέρα του, προσφέροντας παράλληλα ένα μοτίβο-σύμβολο με συγκεκριμένες πολιτικές προεκτάσεις στην ιστορία των πάμπολλων ναών που ανοικοδομήθηκαν όσο ήταν εν ζωή, σε συνεργασία ή όχι με τον αδελφό του, αποδεικνύοντας έτσι τη *φώτισή* του.

Τις κοινωνικές προεκτάσεις του μοτίβου-συμβόλου-παραδείγματος, όπως επιχειρούμε να το εξηγήσουμε εδώ, μπορούμε να εντοπίσουμε και στην απεικόνιση του *κόσμου των νεκρών* κάτω από τα πόδια του Αγγέλου. Εκεί, είναι ενδιαφέρον ότι απεικονίζονται μόνο στρατιώτες, με εμφανή τα διακριτικά τους (βλ. εικόνα σελ. 195). Η απεικόνιση αυτή φαίνεται να επιδιώκει αντίστοιχη με τη βουλγαρική περίπτωση της «τούμβας» του Ιβάν Ασέν (κοντά στην εκκλησία των Αγίων σαράντα μαρτύρων, βλ. σελ. 79) σύγκλιση μιας ευρύτερης

³²⁶ Θ. Ι. Κουμαριανός, Οι εορτές της Αναλήψεως και της Πεντηκοστής, *Η Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων, Βόλος, Οκτώβριος 2006: Το χριστιανικόν εορτολόγιον*, Αθήνα 2007, σελ. 211-35.

συλλογικότητας με κοινό παρονομαστή το νεκρό αρχιεπίσκοπο, των φίλα δηλαδή προσκείμενων ή συμμάχων των *προστατών* των τοπικών του επισκοπών, συνδέοντας έτσι τη μνήμη της κάθε οικογένειας με τη μνήμη της οικογένειας των Νεμανιδών. Στο πλαίσιο αυτό, όπως συνάγουμε από τη διήγηση της Αναστάσεως, πολλές ομοιότητες εντοπίζονται και με την αφήγηση για το λείψανο και με τη ζωή (αλλά και το *Bío*) του Σάββα, όπου ο αρχιεπίσκοπος της σερβικής γης συνδέεται με την *εκπαίδευση*. Το πνεύμα της διατήρησης και διάδοσής της που εισήγαγε ο Σάββας σε σχέση με το Νομοκάνονά του, επιδιωκόταν όπως είδαμε να αποτελέσει κέντρο συνεχώς διευρυνόμενων κύκλων: Όπως οι απόστολοι έτσι και όσοι συμπορεύονταν με τα προστάγματα του Σάββα, καλούνταν να τα διαδώσουν στις περιοχές τους, κρατώντας ισχυρές συνδέσεις με τα κέντρα που εκείνος και ο αδελφός του είχαν δημιουργήσει, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται πλέον και η Μιλέσεβα.

Δεδομένου ότι ο Βλαδισλάβ ίδρυσε τη μονή, δικαιούμαστε να προχωρήσουμε λίγο το συλλογισμό μας, στηριγμένοι στο γεγονός ότι ως *τσάρος* νεαρός γιος του Στέφανου Νεμάνιτς και της Ευδοκίας απεικονίζεται για δεύτερη φορά στην ίδια μονή κάτω από τη σύνθεση που αναπαριστά στο νότιο τοίχο του δυτικού κλίτους την Ανάσταση να οδηγείται στο Χριστό από τη Θεοτόκο και όχι, όπως παρατηρούμε αλλού, από την πριγκίπισσα μητέρα του. Η περίπτωση της Ευδοκίας, εκπροσώπου του υψηλότερου κέντρου *εξουσίας* ως κόρη του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης-νέας Ρώμης, θα προβλημάτιζε σίγουρα τους εντολείς της εικονογράφησης λόγω της ιδιαιτερότητάς της,

Μονή Μιλέσεβα: ο Βλαδισλάβ (δεξιά) οδηγείται στον Ιησού (αριστερά) από τη Θεοτόκο (κέντρο)

αφού είχε διαζευχθεί μεν τον πατέρα τους, σίγουρα όμως εξασφάλιζε στους απογόνους της σερβικής εξουσίας *πριγκιπικό* αξίωμα, αντίθετα από εκείνον που εξασφάλισε παρωχημένους τιμητικούς τίτλους, συνδυασμένους με αρτιγενείς εξουσίες θεσπισμένες από τον χρισμένο από την εξόριστη Νίκαια αρχιμανδρίτη αδελφό του, χωρίς αναγνώριση από τις υπόλοιπες εκκλησιαστικές και πολιτικές δυνάμεις της εποχής. Δεδομένης της σύνδεσης των απογόνων-διαδόχων με την πολιτική εξουσία μόνο μέσω της μητέρας τους, έπρεπε η θέση τους να ενταχθεί σε θεολογικό και πολιτικό πλαίσιο που αντλούνταν φυσικά από τη βυζαντινή εξουσία και κοινωνία. Η επιλογή της Θεοτόκου, στην οποία ήταν ήδη αφιερωμένες οι σερβικές μονές Βατοπεδίου και Χιλανδαρίου έλυνε το πρόβλημα, προϊδεάζοντας τη θέση των απογόνων στη σερβική κοινωνία όπως την είχαν ορίσει ο Σάββας και ο Στέφανος, συνδέοντας τη δυναστεία των Νεμανιδών με το Βυζάντιο. Η *ανεξάρτητη* εξουσία των απογόνων Βλαδισλάβου και Ραντοσλάβου λοιπόν θα στηριχτεί απόλυτα στην *ανεξάρτητη* σερβική παραγωγή (γραφτή και μη), η οποία ως τέτοια δημιουργούσε προηγούμενο στις

δικεδικήσεις τους. Παράλληλα, τους προσέφερε πηγές στις οποίες τις στήριζαν αλλά και κοινωνικό σύνολο ενωμένο και στραμμένο σε κοινή κατεύθυνση, μέσω του τρόπου με τον οποίο αναπτύσσονταν (εσωτερικά και εξωτερικά) υπάρχοντες χώροι λατρείας και διοίκησης της γης. Οι δικεδικήσεις, κοινές για όσους προηγουμένως ακολουθούσαν το Σάββα, συνδέονται έτσι άρρηκτα με την οικογένεια εκείνου και, μέσω αυτής, με τη Μονή Χιλανδαρίου, η οποία, απομακρυσμένη από την επικράτεια της οικογένειας, όπου οι μάχες και η αναταραχή συνεχώς αυξομειώναν τα σύνορά της, μπορούσε να απομονώνει ενίοτε τα κέντρα που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό της ή να τα συνενώνει.

Με τη χρήση της παραπάνω παράδοσης μπορεί να εξηγηθεί και ο τρόπος με τον οποίο τόσο η Μονή Χιλανδαρίου όσο και οι μεγάλες σερβικές μονές κατάφεραν να εμπλουτισθούν με αμύθητους θησαυρούς, αποτέλεσμα των διπλωματικών κινήσεων και των συνεχών μετακινήσεων του μοναχού Σάββα και των συμφωνιών που πέτυχε. Οι προεκτάσεις των στενών αυτών σχέσεων αποκαλύπτονται σίγουρα έως ένα σημείο από τον τρόπο με τον οποίο το Χιλανδάρι υποβοηθήθηκε (στηριγμένο βέβαια και στη μονή Βατοπεδίου) να γίνει ανεξάρτητο, αυτεξούσιο και αυτόνομο (самосталан, својевластан, самоуправан). Η θέση του αυτή το καθιστά, όπως το διατύπωσε ο Λ. Μαυρομάτης, «μία ιδιότυπη πρεσβεία με πολλαπλούς στόχους: να στέλνει και να δέχεται ιδεολογικά και πνευματικά μηνύματα, αλλά ταυτόχρονα να υπηρετεί οικονομικούς και πολιτικούς στόχους του σερβικού βασιλείου. Ο τελευταίος αυτός προορισμός καθορίσθηκε με ιδιαίτερη προσοχή από την αρχή ήδη της ζωής του Χιλανδαρίου.», προσθέτοντας: «Οι επικεφαλής της Μονής, επιφορτισμένοι με σημαντικά και πολλαπλά καθήκοντα, επιλέγονταν από τα μέλη του βασιλικού περιβάλλοντος, από κληρικούς “μορφωμένους, φιλόδοξους, πεπειραμένους, οι όποιοι συντηρούσαν τη συνέχεια της μοναρχικής ιδέας”»,³²⁷ σε αλληλοδιαπλοκή των εξουσιών σερβικής γης και Άθωνα. Συνδυάζοντας το τελευταίο σχόλιο του Λ. Μαυρομάτη με όσα έχουν αναφερθεί έως τώρα σχετικά με το Σάββα, μπορούμε πράγματι να ισχυριστούμε ότι πρόκειται για δραστήρια και ακατάπαυστη διπλωματική πρεσβεία, η οποία, με την εξουσία συγκεντρωμένη στο πρόσωπο του Σάββα, προσπαθούσε να εκπληρώσει στο ανώτατο δυνατό επίπεδο τις επιταγές του ρόλου της ως αντιπροσωπεία που είχε ως αποστολή την καλλιέργεια ή τη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ των εκκλησιαστικών και πολιτειακών θεσμών που έχει δημιουργήσει και των άλλων δυνάμεων ή θεσμών. Παρόμοια, με την ίδρυση της μονής Μιλέσεβα στο ίδιο ακριβώς πλαίσιο εντάχθηκε ο Βλαδισλάβ και ο αδελφός του: Προοριζόμενη να φιλοξενήσει το λείψανο του σέρβου αρχιεπισκόπου θείου του, η νεο-ιδρυθείσα μονή αποκτούσε και εξέχουσα σημασία ανάμεσα στις ήδη υπάρχουσες μονές στη σερβική γη, μεταφέροντας τις διαδικασίες που είχε εισαγάγει ο Σάββας στην επόμενη γενιά, μέσω της χρήσης και του δικού του λειψάνου. Την ίδια στιγμή, φαίνεται ότι για τα πρώτα χρόνια της πολιτικής του ζωής, μετά το θάνατο του

³²⁷ Λ. Μαυρομάτης, Η Μοναρχική Ιδέα στη Μεσαιωνική Σερβία, *Σύμμεικτα* 8 (1989), σελ. 363-64.

πατέρα και του θείου του, ο Βλαδισλάβ κατέφυγε στο κενοτάφιο-Μιλέσεβα, όπως έκαναν σε άλλες μονές οι εξ αίματος συγγενείς και πρόγονοί του. Αυτό δικαιούμαστε να συμπεράνουμε και από την επιλογή της απεικόνισης (άρα και ανάδειξης) της στιγμής ακριβώς του διαλόγου του Αγγέλου με τις Μυροφόρες, η οποία ταυτίζεται με το μοτίβο του *ζωοφόρου τάφου*, στον οποίο, όπως προκύπτει από την αφήγηση της Καινής Διαθήκης, δεν πρέπει να ψάχνει κάποιος πιστός για *ζωντανούς ανάμεσα σε νεκρούς*, προσφέροντας έτσι ένα θεωρητικό προκάλυμμα στο καταφύγιο του διαδόχου της σερβικής εξουσίας. Έως ότου η τελευταία εξασφαλιζόταν υπέρ του διέμεινε εκεί, όπου η μνήμη και αργότερα το λείψανο του θείου του θα τον προφύλασσαν από εχθρικές αναζητήσεις.

Με το βλέμμα στη διατήρηση της εξουσίας της σερβικής γης από τη δεύτερη γενιά των Νεμανιδών διαδόχων, αξίζει να επανέλθουμε στα σχόλια του Λ. Μαυρομάτη, ο οποίος θεωρεί ότι στην ανάγκη διατήρησης της συνέχειας ανταποκρινόταν αναμφίβολα το έγγραφο του Νεμάνια που συντάχθηκε, όπως σημειώνει όμως, *μετά από εκείνο του Αλεξίου Αγγέλου (1198) «με το οποίο ο ιδρυτής του κράτους και της δυναστείας δώριζε τη μονή στους κληρονόμους του»*. Δεδομένου ότι οι περισσότεροι από αυτούς ήταν, όπως αναφέραμε, μοναχοί σε άλλες μονές, μπορούμε να συμφωνήσουμε μόνο εν μέρει με το συμπέρασμά του ότι *«η αυτοκρατορική προστασία γινόταν στα μάτια των Σέρβων δευτερεύουσα συγκριτικά με την προστασία που παρείχαν οι σέρβοι ηγεμόνες»*,³²⁸ τουλάχιστον για την πρώτη περίοδο της μετάβασης που συζητούμε εδώ. Αυτό συμβαίνει γιατί, όπως αναλυτικά είδαμε, στη διαμάχη για τη διαδοχή που λέγεται ότι ξέσπασε στη σερβική γη μετά το 1196 ανάμεσα στους γιους του Στέφανου Νεμάνια, Βουκάν (ηγεμόνα Διόκλειας και Ν Δαλματίας) και Στέφανο, γαμβρό του Αλεξίου Γ', οι δύο αδελφοί κατέφυγαν στην Εκκλησία (ορθόδοξη ή (ρωμαιο-)καθολική) και σε συμμαχίες με εξουσίες που προέκυπταν εξ αυτής. Στο ίδιο πλαίσιο, ο γηραιός Νεμάνια δεν είναι βέβαιο, όπως υποστηρίζει ο Μαυρομάτης, ότι *«είχε πλήρη συνείδηση του ρόλου που το Χιλανδάρι εκαλείτο να διαδραματίσει, όταν κληροδοτούσε στους διαδόχους του την υποχρέωση να φροντίσουν τη μονή “τους”, ώστε να εξελιχθεί σε μεγάλο ιδιοκτήτη»*, φαίνεται όμως πως ήταν αυτός ο λόγος που, με μέριμνα του Σάββα, *«το ταπεινό κτίσμα και τα ερείπια του 12^{ου} αιώνα εξελίχθηκαν σύντομα σε μία τεράστια οικονομική μονάδα»* και που *«...με τον ίδιο στόχο αναπτύχθηκε ένα δίκτυο στενών σχέσεων μεταξύ της μονής και της λαϊκής και εκκλησιαστικής αριστοκρατίας της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης»*.³²⁹

Πριν παρακολουθήσουμε λοιπόν τις εξελίξεις που ολοκληρώνουν σε πολιτικό επίπεδο αυτή τη μετάβαση, της οποίας την έναρξη μόνο παρακολουθήσαμε εδώ, βλέπουμε πως συνδέονται τα δυο άκρα της εξουσίας. Από την εποχή που ο βυζαντινός αυτοκράτορας Αλέξιος Άγγελος απέλυσε το σχετικό χρυσόβουλλο σιγίλιο, δυνάμει του οποίου αναγνωρίστηκε η σερβική παρουσία στην αθωνίτικη κοινότητα έχουν περάσει πολλά χρόνια και έχουν μεσολαβήσει

³²⁸ Στο ίδιο, σελ. 364.

³²⁹ Στο ίδιο, σελ. 364.

πολλές αλλαγές. Ο Λ. Μαυρομάτης χαρακτηρίζει «πολυσήμαντη και πολυδιάστατη πολιτική» την πράξη αυτή του αυτοκράτορα, για να συνεχίσει σε σχέση με το σέρβο ηγεμόνα: «*Το Χιλανδάρι, υπό την προστασία του αυτοκράτορα και του σέρβου κράλη (από το 1217) εντάσσεται σε μία πολιτεία, ή οποία αναπαράγει σε μικρογραφία την οικουμένη, ακολουθώντας την επουράνια τάξη, την οποία αντιπροσωπεύει επί γης η ρωμαϊκή αυτοκρατορία*» (η έμφαση του συγγραφέα, σελ. 363). Το τελευταίο σχόλιο, παρότι περιγράφει γενικά γνωστή πνευματική σχέση εξάρτησης, αφήνει απροσδιόριστη την έννοια της πολιτείας που τονίζει ως καθοδηγούμενη από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Δεδομένου ότι ο Άθως είχε επηρεαστεί λιγότερο από τις πολιτικές εξελίξεις που είχαν διασπάσει το βυζαντινό κράτος και το πατριαρχείο –το οποίο προσπαθούσαν να ανασυστήσουν στα νέα τους εδάφη οι συμμαχικές των Νεμανιδών δυνάμεις της Νίκαιας σε ανοιχτή σύγκρουση με την Ήπειρο–, τα πράγματα περιπλέκονται. Η παιδεία των κληρικών στο Χιλανδάρι και το Βατοπέδι, όπως και γενικά στον Άθω, βασιζόταν στην ορθόδοξη θεολογία, θεμέλιο της ιδέας του μονάρχη εκλεκτού του Θεού, *προστάτη* της Ορθοδοξίας. Η αναδιαμόρφωσή της όμως από τον Σάββα, όριζε μια νέα *αρχή* που οι κληρικοί όφειλαν να προστατεύουν, να διαδώσουν ή/και να επιβάλλουν στις απομακρυσμένες σερβικές κτήσεις. Έτσι, οι επίδοξοι τοπικοί μονάρχες, δηλαδή οι *πρίγκιπες* και ευγενείς που σχετίζονταν με τους Νεμανίδες, πριν διεκδικήσουν την εξουσία τοπικά, όφειλαν εφεξής να συνδεθούν πρωτίστως με τη σερβική Εκκλησία και, σε αντάλλαγμα για την αναγνώρισή τους, να προστατεύουν αυτή και τα κέντρα της παλαιότερα ή νέα.

Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε ότι οι δυναστικές και πολιτικο-στρατιωτικές επιλογές των Αγγέλων στο Βυζάντιο έφεραν τους Νεμανίδες –οι οποίοι είχαν διαμορφωθεί σύμφωνα με τις επιταγές και τις δομές των Κομνηνών, ως άλλοι δηλαδή *νέοι αριστοκράτες*– αντιμέτωπους με νέα πραγματικότητα, θέτοντας έτσι το ξεκίνημα της πολιτικής (ανα)συγκρότησης τους. Η προσαρμογή αυτή στις νέες συνθήκες υπαγορεύτηκε κυρίως από τη γεωπολιτική θέση της άρτι ορισμένης *σερβικής γης*, ανάμεσα σε ορθόδοξες και ρωμαιοκαθολικές δυνάμεις, με ισχυρούς πολιτικούς και οικονομικούς δυτικούς παράγοντες και εμπόρους στα εδάφη τους. Όταν το 1205 ο Στέφανος Νεμάνιτς διεκδίκησε με τους επιτρεπόμενους όρους την ηγεσία συγκεκριμένης περιοχής, εφορμώντας από το στρατιωτικό και συνεπώς διπλωματικό πλεονέκτημα που προέκυπτε από τη ήττα των δυτικών δυνάμεων στην Αδριανούπολη, φαίνεται ότι από την αντίπαλη πλευρά επιχειρήθηκε με πολιτικό ρεαλισμό η ενίσχυση των σχέσεων της Παπικής Εκκλησίας και των δυτικών δυνάμεων με τις *τοπικές*. Ο γάμος του Στέφανου, περί το 1207, με την Άννα, εγγονή του νεκρού πια δόγη της Βενετίας Ερρίκου Δάνδολου, εάν έγινε (όπως και η στέψη του από παπικό απεσταλμένο, την οποία αναφέραμε πιο πάνω, σελ. 190) και κράτησε για κάποια έστω χρόνια –αφού, όπως είδαμε, ο Στέφανος έγινε μοναχός–, είναι επίσης ενδεικτικός των νέων προσανατολισμών που επιδιώκονται, με τη χρήση παραδοσιακών διπλωματικών μεθόδων. Ο γάμος αυτός σχολιάστηκε μέχρι εδώ ελάχιστα διότι, ακόμα κι αν έγινε, έρχεται σε αντίθεση με απόψεις περί πολιτικής

χειραφέτησής της σερβικής εξουσίας από την Κωνσταντινούπολη, αφού η τελευταία ήταν πλέον φραγκική-καθολική και άρα ο *πρωτόστεπτος* απόγονος του πρώτου Μεγάλου ζουπάνου δεν είχε διακόψει τις σχέσεις εξάρτησης της σερβικής του γης από την Πόλη-κέντρο της βυζαντινής εξουσίας, παρά για μικρό χρονικό διάστημα. Δεύτερος λόγος που ο γάμος αυτός σχολιάστηκε ελάχιστα έως εδώ είναι το γεγονός ότι δεν θα απασχολήσει τις σερβικές αρχές, παρά μόνο όταν οι γιοι του Στέφανου θα αρχίσουν να διεκδικούν ο καθένας για τον εαυτό του την εξουσία επί της σερβικής γης, πατρογονικής και μη. Προηγουμένως όμως, θα πρέπει να παρακολουθήσουμε τις εξελίξεις στη Σερβία σε συνδυασμό με εκείνες στη βουλγαρική γη αλλά και στην Ανατολή, μέχρι το θάνατο και την ταφή του Σάββα στο Τύρνοβο, ώστε να καταλάβουμε την ευρύτερη διαπλοκή εξουσιών στη Χερσόνησο.

Όπως είδαμε, οι στρατιωτικές και πολιτικές δυνάμεις της βουλγαρικής και σερβικής γης για τη διατήρηση της εξουσίας τους εντάχτηκαν ή κινήθηκαν γύρω από το θεσμό της Εκκλησίας. Βασική αιτία, εκτός από τη φραγκική κατάληψη της Κωνσταντινούπολης σε στρατιωτικό-πολιτικό και πολιτειακό επίπεδο, ήταν η απουσία αυτοκράτορα ή σωστότερα ανώτατης εξουσίας από την οποία θα ζητούσαν την επικύρωση της εξουσίας τους –είναι αυτός ο λόγος για τον οποίο επιλέξαμε να ονομάσουμε τους πρώτους απογόνους των δυο δυναστικών ομάδων *τοποτηρητές* αντί βασιλείς, άρχοντες ή πρίγκιπες, όπως συνήθως κατονομάζονται, αναχρονιστικά κατά τη γνώμη μας. Για να αντιμετωπίσουν αυτή την κατάσταση οι Σέρβοι και Βούλγαροι επέλεξαν μεταξύ των δυνάμεων της *γείτονος* Ηπείρου ή εκείνες της *εξόριστης* Νίκαιας που αναδείχτηκαν μετά το 1204, παρότι η τελευταία είχε αναγνωρίσει τις Εκκλησίες τους. Βάσει όσων έχουμε αναφέρει, θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε υποστηρίζοντας ότι σημαντικότερος λόγος δεν φαίνεται να ήταν η ανωτερότητα της μιας δύναμης έναντι της άλλης, όπως συνήθως υποστηρίζεται, κυρίως γιατί λόγος ύπαρξης και των δυο –η εκπλήρωση του οποίου διαμορφώνει, κατά τη γνώμη μας, καθοριστικά εν τέλει την αίσθηση αυτής της κατά τα άλλα θεωρητικής *ανωτερότητας*– ήταν η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, η οποία για την περίοδο που αναλυτικά εξετάσαμε έως εδώ ήταν μόνο ευκατάρτη. Ανήκοντας στην ευρύτερη επισκοπή Αχρίδας, οι δυο δυνάμεις που είτε επέκτειναν την εξουσία τους (η σερβική εξουσία) ή διεκδίκησαν εκ νέου επιτυχώς την κυριαρχία τους επί συγκεκριμένων και εκτενέστερων γαιών (η βουλγαρική εξουσία) υποστήριζαν κατά περίπτωση συμφέροντα που στο σύνολό τους έρχονταν σε πλήρη αντίθεση με αυτά της αρχιεπισκοπής επί της οποίας επιθυμούσαν να κυριαρχήσουν οι ηπειρωτικές δυνάμεις. Η *διάσπαση* της βυζαντινο-κεντρικής εκκλησιαστικής δομής με επικεφαλής το πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης επέτρεπε μεν στις ηπειρωτικές δυνάμεις αυτή την αξίωση, όμως για τον ίδιο λόγο τις έφερνε αντιμέτωπες και εκκλησιαστικά (επιπλέον στρατιωτικο-πολιτικά) με τις δυνάμεις της Νίκαιας. Οι τελευταίες, έχοντας το προβάδισμα της ύπαρξης εκλεγμένου πατριάρχη στις κτήσεις τους, υπερτερούσαν, όχι όμως *de jure* αλλά *de facto*. Η σημαντική αυτή λεπτομέρεια, χωρίς την οποία δεν θα μπορούσε να επιβεβαιωθεί η ανωτερότητα που αναφέραμε πιο πάνω,

διαπλέκει τις αξιώσεις των βαλκανικών δυνάμεων που εξετάζουμε εδώ με τις βυζαντινές που το 1261 κυριάρχησαν στη Βασιλεύουσα. Η διαφοροποίηση των διαδικασιών που επιβλήθηκαν με βάση την τήρηση του νόμου από εκείνες που επιβλήθηκαν στην πράξη, λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών στις οποίες συνέβη η επιβολή, φέρνει για μια ακόμα φορά στο επίκεντρο τις νεο-ιδρυθείσες Εκκλησίες της σερβικής και βουλγαρικής εξουσίας, από την ιστορία των οποίων μπορούμε τώρα να αντλήσουμε περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με την εξέλιξη των δυνάμεων της Νίκαιας. Αυτό συμβαίνει διότι, όπως είδαμε αναλυτικά, βασική προϋπόθεση για την ανεξάρτητη ύπαρξη των δυο Εκκλησιών ήταν η ρητή αναγνώριση των κυριαρχικών δικαιωμάτων και των προνομίων του πατριάρχη εκείνης, με το όνομά του να μνημονεύεται από τις νεο-ιδρυθείσες αυτοκέφαλες Εκκλησίες στα δίπτυχα κατά προτεραιότητα. Λόγω της ιδιαίτερης εξέλιξης της περίπτωσης του Ιβάν Ασέν Β΄, γνωρίζουμε ότι υποχρέωση τουλάχιστον της βουλγαρικής Εκκλησίας ήταν η αποστολή στον πατριάρχη χρηματικής συνεισφοράς, εν ολίγοις *φόρου*.

Η διαδρομή του προσκυνήματος του Σάββα, από τον Αλεξάντρ Ντερόκο (1934) σε χάρτη του 1483.

Πηγή: Марковић Миодраг, *Прво путовање светог Саве у Палестину*, Београд 2009

Το οικονομικό στοιχείο που διαφαίνεται με βάση τα παραπάνω αναδεικνύει το γεγονός ότι κατέχοντας το μεγαλύτερο μέρος των προσκυνημάτων, οι ορθόδοξες δυνάμεις (βυζαντινές και σλαβικές) ενίσχυσαν ξανά την παρουσία τους στην Ανατολή. Η εκ Χερσονήσου ορμώμενη κινητικότητα εκεί (προφανώς με σκοπό την αναγκαία ακόμα υποστήριξη και ενίσχυση μέσω δωρεών) αποδεικνύεται και από τα ταξίδια του Σάββα και κυρίως από τους δεσμούς που συνήψε με χριστιανικές δυνάμεις της Ανατολής, εκτός των Νικαικών (Πρβλ. χάρτες Παράρτημα σελ. III-VI. Διαπιστώνεται έτσι ότι κι αυτός ο Άγιος ακολούθησε τη διαδρομή γνωστών εμπορικών οδών της εποχής). Παρότι αφορμή φαίνεται να ήταν η ασθένεια του αδελφού του, βασικό αίτημά του, πηγαίνοντας στην Ιερουσαλήμ και τη Βηθλεέμ, ήταν η δημιουργία κελιών για τους μοναχούς της Εκκλησίας του, αίτημα που, καθώς συνοδευόταν με δωρεά όγκου χρυσού, δεν μπορούσε παρά να ικανοποιηθεί και να επικυρωθεί με την παραχώρηση κελιών στο όρος της Σιών και στην Άκονα.³³⁰ Αξιοσημείωτο είναι ότι το παρεκκλήσι που έλαβε ο Σάββας ήταν η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου, το βορειότερο παρεκκλήσι του ναού που οι σταυροφόροι είχαν χτίσει για τη Θεοτόκο στο

³³⁰ Миодраг Марковић, *Прво путовање светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009, σελ. 288.

όρος της Σιών, ονόματι Αγία Σιών που είχε καταστραφεί το 1219/20. Ακόμα πιο ενδιαφέρον όμως είναι ότι ο Σάββας, λόγω της μεγάλης ποσότητας χρυσού που δώρισε, έγινε δεκτός στην Ιεροσολυμιτική αδελφότητα της Μεγάλης Λαύρας, αφού κατέγραψε *εις μνήμην* τα ονόματα των γονιών και του αδελφού του στα *δίπτυχά* της.³³¹ Αναχωρώντας, έκανε μια ακόμα δωρεά χρυσού στους μοναχούς της μονής του Αγίου Αρχαγγέλου Γαβριήλ της Ναζαρέτ και εν συνεχεία αγόρασε την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο κέντρο της Άκρας. Η πρώτη του αυτή αποδημία καταλήγει στη Νίκαια, όπου συναντήθηκε με τον εν αναμονή αυτοκράτορα Ιωάννη Γ' Βατάτζη³³² και τη σύζυγό του Ειρήνη (σε λίγα χρόνια θα συνήπταν γαμήλια συμμαχία με τον έως τότε αντίπαλό τους Ιβάν Ασέν Β') που τον υποδέχτηκαν ιδιαίτερα θερμά και του πρόσφεραν κατάλυμα και δώρα σε χρυσό για τον ίδιο και για τη μονή του Αγίου Όρους που θα επισκεπτόταν στη συνέχεια. Η συνάντηση αυτή, κομβική για τη συγκυρία και τη διαδικασία σερβικής κρατικής συγκρότησης που μας ενδιαφέρει εδώ, γίνεται κατανοητή μόνο με τη μνεία των γαμήλιων συγγενικών σχέσεων του Σάββα με την Ειρήνη, η οποία όχι μόνο γνώριζε το Σάββα από την εποχή του πατέρα της αλλά είχε και μακρινή εξ αγχιστείας συγγένεια μαζί του, αφού η μητέρα της και η μητέρα του ανιψιού του Σάββα, Ραντοσλάβου, ήταν αδελφές. Η τελευταία αυτή πληροφορία, ιδιαιτέρως αποκαλυπτική για τις σχέσεις των δυνάμεων της εποχής, μας προσφέρει τη δυνατότητα να εξαγάγουμε μια ακόμα πληροφορία για τον αρωγό στη σωτηρία του *εξαδέλφου* της Ραντοσλάβου. Την ίδια στιγμή, αποκαλύπτει μια ακόμα πτυχή της, πολυσυζητημένης έως εδώ, κινητικότητας του Σάββα, ως διακινήτη του χρυσού από τους ευγενείς στις μονές και τις εκκλησίες, καθώς, όταν έφτασε στο Άγιο Όρος έδωσε στη Μονή Ιβήρων και στο Πρωτάτο των Καρυών το χρυσό που του είχε δώσει γι' αυτούς ο Βατάτζης.³³³ Γνωρίζουμε επίσης ότι ο Σάββας δέχτηκε στη Μονή Βατοπεδίου εκπροσώπους των τοπικών αρχών, πριν φύγει για τη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 1229. Εκεί, αφού απέτισε τα δέοντα στον πολιούχο, βρέθηκε με έναν ακόμα συγγενή του *εξ αγχιστείας*, τον Θεόδωρο Κομνηνό Δούκα, την κόρη του οποίου είχε παντρευτεί ο ανιψιός του Ραντοσλάβ. Από εκεί επέστρεψε στη σερβική γη, βρίσκοντας πρώτα από όλους το Ραντοσλάβο στη Ρας. Μετά τη συνάντησή τους, απέτισε φόρο τιμής στο λείψανο του πατέρα του στη μονή Στουντένιτσα και μετά στο ναό της Αναλήψεως στη Ζίτσα, αρχιεπισκοπική έδρα της σερβικής γης, όπου τέλεσε επιμνημόσυνη δέηση στον τάφο του αδελφού του,

³³¹ Στο ίδιο, σελ. 290-1.

³³² Ο (αγιοποιηθείς) σύμμαχος των Βουλγάρων και Σέρβων, Βατάτζης, έμεινε γνωστός για την αγροτοκτηνοτροφική πολιτική του (βλ. το «στέμμα των αυγών» που δώρισε στη σύζυγό του, από μεγάλους, όπως ίσως υπονοείται, πολύτιμους λίθους που αγόρασε με την πώληση αυγών του κτήματός του). Μέσω της πολιτικής του, ενόησε τη μεσαία στρατιωτική ιεραρχία, στην οποία εκχώρησε προνοιακά κτήματα περιορισμένης όμως έκτασης κατά τον Οστρογκόρσκυ, *Ιστορία*, σελ. 123. Τα μειωμένα εδάφη και η περιορισμένη τοπικά εξουσία του στη Νίκαια –η οποία παρόλ' αυτά χαρακτηρίζεται *αυτοκρατορία*– ενισχύουν το παράδειγμά του ως *νέου αριστοκράτη*, συμμάχου των βαλκανικών εξουσιών με νέες πολιτικές, οξυμένες σχέσεις και δικαστικές διαμάχες εναντίον των προκατόχων τους καθώς και φριχτές ποινές στους τελευταίους από το διάδοχό του στην εξουσία. Η εξέγερση που ακολούθησε, εκτός από τα παραπάνω, οφειλόταν και στην επιθυμία του να συνδεθεί με τις υπόλοιπες χριστιανικές δυνάμεις της Χερσονήσου, με τις οποίες, όπως φαίνεται, τον ένωναν τα μέσα διεκδίκησης γης και εξουσίας και η έκταση της υφιστάμενης του δύναμης.

³³³ Μ. Марковић, *Прво путовање светоз Саве у Палестину*, ό.π., σελ. 292.

Στέφανου που είχε πεθάνει δυο χρόνια πριν. Μετά την τελετή, σύμφωνα με το βιογράφο του, διέτρεξε τη γη για να κηρύξει το δίδαγμα του,³³⁴ γεγονός που, κατά τη γνώμη μας, σε συνδυασμό με όλα τα προηγούμενα, καταδεικνύει ότι η γνωστή ως *πρώτη αποδημία* του Σάββα δεν στόχευε παρά στην επιτάχυνση της διαδικασίας νομιμοποίησης και προίκισης του Ραντοσλάβου, διαδόχου του αδελφού του.

Προς την ίδια κατεύθυνση φαίνεται να επιχειρήθηκε και η δεύτερη αποδημία του, που χρονολογείται άμα τη διαδοχή του Βλαδισλάβου, αδελφού και διαδόχου του Ραντοσλάβου. Αυτή τη φορά, σύμφωνα με το βιογράφο του Θεοδόσιο, ο Σάββας είχε ορίσει διάδοχό του στον αρχιεπισκοπικό θώκο τον Αρσένιο του Σιρμίου (από το 1233) μέσω *διοράσεως*.³³⁵ Στη δεύτερή του αυτή αποδημία ο Σάββας ακολούθησε διαφορετική πορεία: Από τη νήσο Μπούντβα (σημ. Μαυροβούνιο) ο Σάββας πέρασε στο Μπρίντιζι κι από εκεί στην Άκρα, αφού δέχτηκε επιθέσεις από πειρατές που αντιμετωπίστηκαν με επιτυχία, χάρη στην αγιότητά του ή/και σε θεϊκή παρέμβαση ή, σωστότερα, στις σχέσεις του νεκρού πια Στέφανου με πειρατικές οικογένειες της Αδριατικής (βλ. σελ. 115). Φτάνοντας στην Άκρα, έμεινε στη μονή του Αγίου Γεωργίου που είχε αγοράσει από τους Λατίνους κατά την πρώτη του αποδημία και από εκεί πήγε πάλι στην Ιερουσαλήμ, στη μονή του αγίου αποστόλου Ιωάννη την οποία εξαγόρασε από τους Σαρακηνούς. Από την Ιερουσαλήμ, με τη βοήθεια του πατριάρχη Αθανασίου πάλι πήγε στην Αλεξάνδρεια, όπου επισκέφτηκε τον πατριάρχη Νικόλαο, με τον οποίο, κατά τη συνήθη του πρακτική, αντάλλαξε δώρα. Μετά την περιήγηση στα ιερά της Αιγύπτου, επέστρεψε στην Ιερουσαλήμ κι από εκεί στο Σινά στη διάρκεια της Σαρακοστής. Εν συνεχεία, επέστρεψε για λίγο στην Ιερουσαλήμ, πήγε στην Αντιόχεια και από εκεί διέσχισε την Αρμενία και τα *τουρκικά* εδάφη, από όπου έφτασε στη «*συριακή θάλασσα*» στο πλοίο της επιστροφής στην Αντιόχεια, ο Σάββας αρρώστησε. Από την Κωνσταντινούπολη, όπου έμεινε για λίγο, παρότι ήθελε να επιστρέψει με την ακολουθία στην πατρίδα τους μέσω Αγίου Όρους, σύμφωνα με αμφοτέρους τους βιογράφους Δομεντιανό και Θεοδόσιο,³³⁶ αποφάσισε να επισκεφθεί τη βουλγαρική πρωτεύουσα. Εκεί τον υποδέχτηκε θερμά άλλος συγγενής του εξ αγχιστείας, ο βούλγαρος τσάρος Ιβάν Ασέν Β΄ (πεθερός του Βλαδισλάβου) και ο βούλγαρος πατριάρχης Ιωακείμ. Και εδώ ο Σάββας μετέφερε πλούσια δώρα για τις εκκλησίες και τα μοναστήρια του Τυρνόβου. Σύμφωνα με το Θεοδόσιο, *προσέφερε επίσης στο βουλγαρικό πατριαρχείο ιερατικά έντιμα άμφια, χρυσά βιβλία και κηροπήγια διακοσμημένα με πολύτιμους λίθους και μαργαριτάρια και άλλα εκκλησιαστικά σκεύη*.³³⁷ Καθώς η ασθένειά του επιδειωνόταν, έστειλε μέρος της ακολουθίας του στη Σερβία με τα δώρα και την ευλογία του «*στα παιδιά του*». Έχοντας προσφέρει στη

³³⁴ Слободан Милеуснић, *Свети Срби*, Нови Сад 2000, σελ. 42.

³³⁵ Στο ίδιο, σελ. 43.

³³⁶ Доментуан, *Животи Св. Саве и Св. Симеона*, ό.π., σελ. 203 και *Теодосије Хиландарац, Живот светога Саве*, изд. Буре Даничић, прир. и предг. Борђе Трифуновић, Београд 1973 σελ. 199.

³³⁷ Доментуан, σελ. 204 και Слободан Милеуснић, *Свети Срби*, ό.π., σελ. 43-44.

βουλγαρική Εκκλησία τα *δέοντα* για την καλή λειτουργία και την *έντιμη* αναβάθμισή της, πέθανε σε βουλγαρικά εδάφη, αφήνοντας σε εκκρεμότητα τη νομιμοποίηση και προίκιση του διαδόχου της εξουσίας των Νεμανιδών στη *σερβική γη*.

Ο θάνατος των πρωταγωνιστών και θεμελιωτών της δυναστείας που όρισαν το είδος και τη μορφή της εξουσίας στην κληροδοτούμενη γη, διέκοψε την επίτευξη του κυριότερου διακυβεύματος, δηλαδή την περαιτέρω συγκρότηση και εγκαθίδρυση της εξουσίας. Έτσι, η δεύτερη γενιά διαδόχων και οι μεταγενέστεροι θα βρεθούν αντιμέτωποι με τη διαχείριση της ασταθούς κατάστασης της *πατρογονικής* κληρονομιάς, η οποία αποκτά τα θεσμικά της χαρακτηριστικά κυρίως μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Το δίπολο της εξουσίας που έστω για λίγο έχει δημιουργηθεί, πολιτικό δηλαδή και εκκλησιαστικό κέντρο των βαλκανικών δυνάμεων, παρότι φάνηκε να υποχωρεί υπέρ του δεύτερου με την αναχώρηση του Στέφανου από τα εγκόσμια και υπέρ του πρώτου με την εμφανή πρόταξη του στρατιωτικο-πολιτικού χαρακτήρα της εξουσίας από τον Ιβάν Β΄ Ασέν, δεν θα κρατήσει, κυρίως λόγω συναφών διαδικασιών που δομούν υπόρρητα αλλά στέρεα την πολιτική εξουσία (γαμήλια συναλλάγια και διεύρυνση συγγενικών σχέσεων-εκκλησιαστικών δεσμών) με την προστασία που εξασφαλίζουν. Θα πρέπει λοιπόν να αναζητήσουμε τους λόγους για τους οποίους οι διάδοχοι των πρώτων αυτών απογόνων δεν θα μπορέσουν να σταθεροποιήσουν την πορεία και τα χαρακτηριστικά της εξουσίας που κληρονόμησαν. Σίγουρα, η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, έχοντας επαναφέρει τις βυζαντινές δυνάμεις στο ιστορικό τους κέντρο, αναπροσδιόριζε εκ νέου τη σχέση *κέντρου-περιφέρειας*. Δεδομένης της πολυετούς απουσίας τους όμως από αυτό και εξαιτίας των νέων συνθηκών που προέκυψαν εν τω μεταξύ στις άλλοτε ενιαίες βυζαντινές κτήσεις, η εγκαθίδρυση της εξουσίας με τα χαρακτηριστικά της περιόδου της ακμής της δεν θα μπορέσει να ανασυσταθεί, λόγω των αναχωμάτων που θα θέσουν οι επίσης ανα-διαμορφωμένες σχέσεις με τους νέους γείτονες. Για τον ίδιο λόγο, οι προσπάθειες επαναφοράς της παλαιότερης αίγλης δεν θα καταφέρουν να υπερβούν το χρονικό όριο του 1453. Καλούμαστε λοιπόν να παρακολουθήσουμε και να αναλύσουμε τις αλλαγές που επέρχονται και σε αυτή τη δυναστεία, σε συνδυασμό με την αναπροσαρμογή της πολιτικής των διαδόχων δεύτερης (και εξής) γενιάς σε αυτές, εστιάζοντας σταθερά στο ζήτημα της δημιουργίας ή μη κρατικών σχηματισμών/ δομών.

Οι εξελίξεις που θα καθορίσουν τους όρους άσκησης εξουσίας από τους απογόνους-διαδόχους του Πρωτόστεπτου Στέφανου³³⁸ και ανιψιούς του Σάββα διαδραματίζονται σε εποχή κατά την οποία πατέρας και θεός είναι ακόμα ζωντανό και μάλιστα πρωταγωνιστούν, επηρεάζοντας καθοριστικά, όπως είδαμε, τις οικονομικές, πολιτικο-διπλωματικές και οικογενειακές εξελίξεις και σχέσεις που επιδιώκουν οι Νεμανίδες. Παρότι ο πρωτότοκος γιος του Πρωτόστεπτου Στέφανου **Στέφανος Ραντοσλάβ (Стефан Радослав, περ. 1192-μετά**

³³⁸ Γενικά για τους σέρβους ηγεμόνες, М Стевановић, *Српски Владари –Светитељи*, Београд 2007.

1235, ελλην. Στέφανος Δούκας) αναφέρεται ως συνδωρητής και συνιδρυτής με τον πατέρα του στην προαναφερθείσα κτητορική επιγραφή της Ζίτσας (βλ. σελ. 190 και 196), του είχε ανατεθεί η περιοχή Ζαχούμλιε ενόσω βασίλευε ο πατέρας του και υπήρξε κυβερνήτης της Ζέτα και του Χουμ, τα επόμενα χρόνια δεν μνημονεύεται για πράξη ή χορηγία.

Γενικά, για το Στέφανο Ραντοσλάβ γνωρίζουμε ότι ως ο μεγαλύτερος από τους δυο απογόνους *δεύτερης* γενιάς άσκησε εξουσία επί της σερβικής γης από το 1228 περίπου έως 1233. Οι κυριότερες διαθέσιμες πληροφορίες για το πρόσωπό του αφορούν αρραβώνα που δεν ευοδώθηκε και γαμήλια σχέση με μέλος της μικρασιατικής οικογένειας των Μελισσηνών,³³⁹ προσφέροντας μας έτσι ένα επιπλέον πιθανό σκοπό της αποδημίας του θείου του. Σε ό,τι αφορά τον πρώιμο και ανεπιτυχή αρραβώνα του Ραντοσλάβ με τη Θεοδώρα Κομνηνή, κόρη του Μιχαήλ Α΄ Κομνηνού Δούκα της αντιπάλου των σερβικών δυνάμεων Ηπείρου, φαίνεται με μια πρώτη ματιά ότι υπήρξε αποτέλεσμα της *πριγκιπικής* εκ *μητρός* καταγωγής του, είναι αξιοσημείωτο όμως ότι στην ελληνική εκδοχή του ονόματός της η υποψήφια σύζυγός του αποσυνδέεται από τις σχέσεις της με την οικογένεια των *Ασέν* –και άρα τις σχετικές διεκδικήσεις της. Επιπλέον λοιπόν στα στοιχεία που συγκεντρώσαμε από τις δυο αποδημίες του Σάββα, τις οποίες προσεγγίσαμε έξω από το θεολογικό τους πλαίσιο, ως προσπάθειες για στήριξη και νομιμοποίηση της εξουσίας και προίκιση των διαδόχων του αδελφού του, βλέπουμε εδώ ότι οι πρώτες απόπειρες να συνάψει γαμήλια συμμαχία ο πρωτότοκος γιος του Πρωτόστεπτου Στέφανου ενέπλεξαν εμμέσως και τη βουλγαρική πλευρά των *Ασέν*, όταν ο τότε νικητής στην Κλοκότνιτσα Ιβάν Ασέν Β΄ επέκτεινε την εξουσία του (βλ. και σελ. 54, 78 και 87).

Χάρη λοιπόν στην εμπλοκή του θείου του Σάββα, ο Ραντοσλάβ φαίνεται να χρησιμοποίησε κατά κύριο λόγο το αμφίσημο προσωνύμιο *Δούκας* (ως επώνυμο) ή *δούκας* (ως τίτλο),

Τοιχογραφία των απογόνων του Πρωτόστεπτου Στέφανου στη μονή Μιλέσεβα, περ. 1234

Από αριστερά προς δεξιά: οι Άγιος Σάββας, Βλαδισλάβ, Ραντοσλάβ και Στέφανος Πρωτόστεπτος. Στον τοίχο δεξιά διακρίνονται οι αρχιεπίσκοπος Σάββας και άγιος Συμεών Μυροβλύτης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κίνηση και των τριών απεικονιζόμενων προσώπων προς το θείο τους Σάββα και τον αγιοποιημένο πλέον παππού τους.

³³⁹ Οι πολύπλευροι δεσμοί των Μελισσηνών της Φρυγίας με τα ανατολικά μικρασιατικά θέματα Ανατολικών, Αντιόχειας, Μεσοποταμίας καταγράφονται από τα τέλη του 8^{ου} έως τα τέλη του 11^{ου} αιώνα. Είναι γνωστό ότι είχαν στενές συγγενικές σχέσεις με βυζαντινούς οίκους *δυνατών* της Ανατολής, J. C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance 963-1210*, Paris 1990, σελ. 217, και με εκπροσώπους των *Κομνηνών*. Μέλη του οίκου κατόρθωσαν έτσι να διατηρηθούν σε επιφανείς κύκλους και στο 12^ο αιώνα, μετά τον οποίο χάνονται τα ίχνη τους –δεν καταλάμβαναν πλέον σημαντικές κρατικές θέσεις, Κ. Βάρζος, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, ό.π., σελ. 304-308. Στην ύστερη περίοδο πολλές προσωπικότητες, οι περισσότεροι από τους οποίους δεν ανήκαν στα γενικώς λογισθέντα ως επιφανή βυζαντινά στρώματα έφεραν το επώνυμο, δεν γνωρίζουμε όμως αν σχετίζονταν με τον οίκο, H. Ahrweiler, *L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle*, *Travaux et Mémoires* 1(1965), σελ. 1-204, ιδ. 172.

γεγονός που αναδεικνύει το *είδος* εξουσίας που επιχειρείται να αναγνωριστεί σ' αυτόν. Γεννάται όμως έτσι ένα ερώτημα: Εάν ο πατέρας του είχε εξουσία, την οποία μάλιστα παρά τις δυσκολίες κατάφερε να ενισχύσει, όπως συνήθως περιγράφεται στη σχετική βιβλιογραφία, γιατί ο πρώτος στη σειρά διαδοχής απόγονός του δεν στηρίζεται σε αυτή ή στη συμμαχία με τη Νίκαια –ή γιατί δεν τις διεκδικεί, εάν υπάρχουν συνδιεκδικητές– αλλά αντίθετα στηρίζεται στους τίτλους ή/και στις σχέσεις που προκύπτουν σε δεύτερο και μακρινό επίπεδο από υποσχέσεις γάμου με εχθρικές δυνάμεις και την πριγκιπική καταγωγή της μητέρας του, παρότι εκείνη είχε χωρίσει χρόνια πριν και μάλιστα είχε εκδιωχθεί, ενώ ο πατέρας του είχε ξαναπαντρευτεί; Για να κατανοήσουμε τις διαφορούμενες και συγκαλυμμένες αυτές επιλογές, πρέπει να εξετάσουμε αντιστικτικά τα περί των δυο αδελφών του δεδομένα, ειδικότερα του Βλαδισλάβου, καθώς κι εκείνος θα αναλάβει την εξουσία ενόσω ζει ο θεός τους.

Παραμένοντας στο *προσωνόμιο* ή επώνυμο του Ραντοσλάβ, πρέπει να τονίσουμε ότι ακόμα κι αν ο αρραβώνας με την κόρη του Μιχαήλ Α΄ δεν ευοδώθηκε, μάλλον εξαιτίας της αδυναμίας στην οποία περιέπεσε ο Μιχαήλ και της αντικατάστασής του στην ηγεσία της Ηπείρου από το νόθο αδελφό του, Θεόδωρο Κομνηνό Δούκα Άγγελο, ο νέος και άμεσος γάμος του σέρβου διαδόχου με την Άννα Δούκαινα Αγγελίνα (29.10.1219/ 9.2.1220),³⁴⁰ εξαδέλφη της πρώην αρραβωνιαστικιάς του Θεοδώρας και κόρη του νέου *δεσπότη* πλέον της Ηπείρου από το γάμο του με τη Μαρία Δούκαινα Κομνηνή Πετραλίφαινα,³⁴¹ τον νομιμοποίησε ως «Κομνηνοφυή», σύμφωνα με την αναγραφή στο χρυσό γαμήλιο δαχτυλίδι –εφεξής σφραγίδα του. Όπως μπορούμε να αντιληφθούμε από τη δεύτερη αυτή γαμήλια συμφωνία που επιδιώκεται σε συνεργασία με τις νέες κυρίαρχες βυζαντινές δυνάμεις της Ηπείρου,³⁴² ο Ραντοσλάβ, ως νέος *αριστοκράτης* θα λέγαμε, ακολουθεί τις πρώτες διπλωματικές επιλογές του πατέρα του που απώτερο στόχο είχαν τη διασφάλιση της εξουσίας μέσω γαμήλιων συμμαχιών. Επικυρωτικά της διαδικασίας σε τοπικό επίπεδο λειτούργησε η στέψη του ως κράλη *Ρασκίας και Τραβουνίας* στη Μονή Ζίτσας –της οποίας ήταν συνιδρυτής– από τον αρχιεπίσκοπο της σερβικής Εκκλησίας και θείο του Σάββα.³⁴³ Ως συγκυβερνήτης-διάδοχος του πατέρα του και χρισμένος από το θείο του στο πλαίσιο που όριζε ο Νομοκάνοντας εκείνου, δεν μπορεί όμως παρά να διατέλεσε και ο ίδιος *προστάτης* της σερβικής Εκκλησίας, με κέντρο τώρα τη μονή Ζίτσας. Δικαιούμαστε επίσης να συμπεράνουμε ότι η πρώτη ανάθεση και επικύρωση κτήσης γης, ως αποτέλεσμα της συμφωνίας με τους νέους κυρίαρχους της Ηπείρου αφορούσε τις δυο καταδηλωμένες στον τίτλο του περιοχές, οι οποίες, αφού του αναγνωρίστηκαν με το γάμο, συνδέθηκαν ή υπάχθηκαν άμεσα υπό την εξουσία του ως προίκα όμως της γυναίκας του,

³⁴⁰ J.V.A. Fine (1994), σελ. 136.

³⁴¹ Για την καταγωγή της Άννας, *Georgius Akropolites*, σελ. 65· *Ephraemius* 8330, σελ. 335· *Доменициан*, σελ. 56.

³⁴² J.V.A. Fine (1994), σελ. 105 υποστηρίζεται ότι το γάμο πρότεινε η βυζαντινή πλευρά, με σκοπό τη σύναψη ειρήνης.

³⁴³ Στο *ίδιο*, σελ. 135.

όπως είδαμε ότι γινόταν σε αντίστοιχες περιπτώσεις, γεγονός που υποδηλώνει αναδίπλωση σε σχέση με την ανεξαρτησία που επεδίωκε ο Σάββας με το Νομοκάνονά του.

Όλα τα παραπάνω, μας επιτρέπουν να αναλύσουμε το είδος της εξουσίας που αναλαμβάνει να ασκήσει ο νεαρός διάδοχος, για την άσκηση της οποίας στις παραπάνω περιοχές ο Ραντοσλάβ φαίνεται να στηρίχτηκε, λιγότερο ή περισσότερο **1.** στη βυζαντινή παιδεία που έλαβε από τους γονείς του, **2.** μετά το γάμο του, στην πολιτική του πεθερού του, **3.** στην εμπειρία και τις διπλωματικές σχέσεις του θείου του Σάββα αλλά και **4.** στο πλαίσιο που προσέφερε ο Νομοκάνοντας του τελευταίου.³⁴⁴ Την τριπλή αυτή εξάρτηση-πλαίσιο της εξουσίας του ανιχνεύουμε κυρίως στις τοιχογραφίες, όπου απεικονίσεις του πάντα με συγγενείς του σε διάφορες ακολουθίες. Στις εν λόγω τοιχογραφίες, μερικές από τις οποίες παραθέσαμε πιο πάνω, κυρίαρχη θέση έχουν ο πατέρας του Στέφανος Πρωτόστεπτος και ο θεός του *εκ πατρός* Σάββας. Στην τοιχογραφία όμως της μονής Στουντένιτσα, στο ανδροκρατούμενο μοτίβο της απεικόνισης του εστεμμένου απογόνου Ραντοσλάβ προστίθεται και η σύζυγός του Άννα, η οποία απεικονίζεται να *προτείνει* με κίνηση του δεξιού της χεριού, το σύζυγό της προς την κατεύθυνση του πατέρα του Στέφανου αρχικά και τελικά στο Σάββα. Σύμφωνα με την τοιχογραφία, ο Πρωτόστεπτος προικίζει το ζευγάρι (βλ. την προικώ δωρεά που κρατά ο Ραντοσλάβ). Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι, στη σύνθεση που ξεκινά αλλά και καταλήγει στο Συμεών, όπως υποδεικνύουν οι κινήσεις των εικονιζόμενων, η ηπειρώτισσα πριγκίπισσα είναι η πρώτη που προτείνει το σύζυγό της, ο οποίος στη συνέχεια, κρατώντας το προικώ του, προτείνεται από τον πατέρα του στον αγιοποιημένο παππού του.

Η τοιχογραφία αυτή μπορεί μέσω της ιστόρησης της να καλύψει κενά των γραπτών πηγών σχετικά με την προσωπική ιστορία του Στέφανου Ραντοσλάβ, αφού ιστορεί ουσιαστικά τη μετάβαση του τελευταίου από την κοσμική στη μοναστική ζωή: Όπως γνωρίζουμε, ο Ραντοσλάβ έχασε σύντομα την εξουσία του, όταν ο πεθερός του ηττήθηκε από τις βουλγαρικές δυνάμεις στην Κλοκότνιτσα (1230), παράμετρος η οποία του στοίχισε την αποπομπή του. Η εξέλιξη αυτή μπορεί να εξηγήσει και τον αναπροσανατολισμό του νέου *δούκα* μετά το γάμο του προς την κυβερνητική πολιτική στα ανατολικά σύνορα. Όπως είναι φυσικό, αυτή η απότομη μεταβολή δημιούργησε σίγουρα δυσαρέσκεια στις υπόλοιπες σερβικές δυνάμεις που είχαν συμπαραταχτεί με τους Νεμάνια, μερικές από τις οποίες προστίθεντο τώρα σε εκείνες που,

Μονή Στουντένιτσα: από αριστερά, Σάββας, Στέφανος Πρωτόστεπτος και Ραντοσλάβ με τη σύζυγό του πριγκίπισσα Άννα (αντίγρ. Miloš Jovanović)

Πηγή: *Студеница, осам векова slikarstva*, Κατάλογος ομότιτλης Έκθεσης, σελ. 19

³⁴⁴ Βλ. Љ. Максимовић, 'Бизантинисми' краља Стефана Радослава, *ЗРВИ* 46 (2009), σελ. 139-147.

όπως είδαμε πιο πάνω (σελ. 187-8), είχαν αποφασίσει να ακολουθήσουν διαφορετική πορεία από εκείνη που επέτασσε, με τη διάδοση του Νομοκάνονά του, ο Σάββας. Η ήττα του πεθερού τού Ραντοσλάβ επηρέαζε δυσμενώς και αποσταθεροποιούσε ακόμη περισσότερο τις οικογενειακές και στρατιωτικές συμμαχίες του νέου διαδόχου στις κτήσεις του, ενώ απέτρεπε τόσο τον ίδιο όσο και σύμμαχες οικογένειες εντός της σερβικής και της γείτονος βουλγαρικής γης από την επέκταση σε διεκδικούμενα ή νέα εδάφη, κάτι που ευνοούσε την αντίδραση στο πρόσωπό του τοπικά.

Η μετά την ήττα του πεθερού του συγκυρία λοιπόν, σε συνδυασμό με την αδυναμία εκείνου να ηγηθεί νέων κατακτήσεων πέραν της Σκόδρας, υπήρξε αρκετά πιο σύνθετο αίτιο της αποπομπής του από την επιρροή που του ασκούσε η γυναίκα του σύμφωνα με τον Fine που ακολουθεί την άποψη του βιογράφου του θείου του, Θεοδοσίου.³⁴⁵ Οι κατηγορίες εναντίον της συζύγου του θυμίζουν την περίπτωση των γονιών του και γενικότερα το μοτίβο των *παρεμβατικών* συζύγων και τις λανθασμένες επιλογές τους. Αντ' αυτών, πρέπει μάλλον να αναζητήσουμε τα αίτια εκτός του ευρύτερου περιβάλλοντος του Ραντοσλάβ, σε διπλωματικές κινήσεις: Με το θείο του απόντα από το 1228 και έχοντας συμμαχήσει με τον ηπειρώτη δεσπότη, μπορούμε να υποθέσουμε ότι είχε δυο επιλογές: Η πρώτη, να αναζητήσει *κοινό τόπο* με τμήματα της κερματισμένης αρχιεπισκοπής Αχρίδας, πρώην βυζαντινής έδρας στα δυτικά της επικράτειας. Τέτοια κίνηση όμως, θα υπονόμει ουσιαστικά το θεσμό και την ανεξαρτησία της σερβικής Εκκλησίας που ο θείος του είχε δημιουργήσει ενάντια στην Αχρίδα. Η δεύτερη, να διαπραγματευτεί με τον Ιβάν Ασέν μετά την ήττα και τη σύλληψη του πεθερού του, διαπραγμάτευση όμως που έθετε ζητήματα εκκλησιαστικής ιεραρχίας, καθώς ο νικητής βούλγαρος τσάρος διεκδικούσε κι εκείνος αυτονομία και, γιατί όχι, κυριαρχία ή έστω ανωτερότητα της δικής του αρχιεπισκοπής. Το αδιέξοδο, κατά τη γνώμη μας, ήταν πιθανότατα ο λόγος που ανάγκασε το Σάββα να επιχειρήσει το δεύτερο ταξίδι του στους Αγίους Τόπους, ώστε να συνδράμει την οικογένειά του με νέες συμμαχίες.

Όπως είναι λογικό, λόγω της απόστασης που ο Σάββας έπρεπε να διανύσει και των σχέσεων που καλείτο να δομήσει, το ταξίδι του κράτησε αρκετό καιρό. Στο μεσοδιάστημα, δεδομένης της ραγδαίας εξέλιξης των γεγονότων –ενδεικτικής για την απογοήτευση που προκάλεσε ο Ραντοσλάβ–, ο από διετίας κυβερνήτης της σερβικής γης είχε μείνει χωρίς υποστήριξη ως προς τη διασφάλιση της πατρογονικής εξουσίας. Δεν θα ήταν παράτολμο να συγκρίνουμε τη θέση του με εκείνη στην οποία είχε βρεθεί κάποια χρόνια πριν κυρίως ο πατέρας του και λιγότερο ο παππούς του, όταν καλούνταν να λογοδοτήσουν για τις επιλογές του πεθερού και συμπεθέρου τους βυζαντινού αυτοκράτορα. Έτσι, τρία χρόνια μετά την ήττα και σύλληψη του πεθερού του από τις βουλγαρικές δυνάμεις του Ιβάν Ασέν Β΄, ο Ραντοσλάβ λόγω

³⁴⁵ J.V.A. Fine (1994), σελ. 136.

εξέγερσης *μερικών αριστοκρατών* το φθινόπωρο 1233, σύμφωνα με τον Fine,³⁴⁶ σωστότερα όμως, κατά τη γνώμη μας, λόγω εξέγερσης μη συμμαχικών οικογενειών-ζουπανιών της περιοχής που πυροδοτήθηκε σίγουρα και από την έλευση Δυτικών στην ευρύτερη περιοχή, αναγκάζεται εκδιωγμένος να καταφύγει αρχικά στο Ντουμπρόβνικ και από εκεί στο Δυρράχιο, την περίοδο μεταξύ Σεπτεμβρίου 1233 (οπότε ξεκινά η εξέγερση) και Φεβρουαρίου 1234. Το ενδιαφέρον στην πληροφορία αυτή είναι αφενός ότι το Δυρράχιο βρισκόταν υπό τον έλεγχο του Μιχαήλ Β΄ Κομνηνού Δούκα,³⁴⁷ *δεσπότη* πλέον της Ηπείρου μετά τη σύλληψη του Θεόδωρου Κομνηνού και παρ' ολίγον πεθερού του Ραντοσλάβ και αφετέρου ότι αμφοτέρως οι περιοχές βρίσκονταν πολύ κοντά στο Στον, περιοχή ιδιαίτερος σημαίνουσα, όπως είδαμε, για την αμέσως προηγούμενη γενιά Νεμανιδών και δη για τον Σάββα (βλ. σελ. 112 σημ. 184, 119 και 155), ο οποίος την είχε αναβαθμίσει σε ανεξάρτητη επαρχία της σερβικής γης στα τέλη του 1219 (βλ. σελ. 189). Πριν ασχοληθούμε αναλυτικά με την τελευταία περίπτωση, αξίζει να κάνουμε δύο επισημάνεις για την περίπτωση του Ραντοσλάβ: Ο Ιβάν Ασέν δεν τον τιμωρεί παρότι σύμμαχος του ηττηθέντος αντιπάλου του, ενώ οι σέρβοι *αριστοκράτες*, σύμφωνα με τον Fine, ή, ακριβέστερα για εμάς, οι *ζουπάνιοι*, παρότι εξαγριωμένοι και απογοητευμένοι, συμπλέουν τελικά με τους Νεμανίδες. Σύμφωνα μάλιστα με το Θεοδόσιο βιογράφο του Σάββα, επιλέγουν να *μεταφέρουν* την υποστήριξή τους στον αδελφό του, το Βλαδισλάβ.³⁴⁸ Τα δύο αυτά γεγονότα, καθόλου τυχαία, συμπίπτουν με την επιστροφή της συνοδείας του σέρβου αρχιεπισκόπου από τους Αγίους Τόπους.

Ειδικότερα ως προς την πρώτη επισημάνση, όπως έχουμε δει, ο Σάββας, παρότι άρρωστος, δεν μετέβη κατευθείαν στις σερβικές κτήσεις μέσω Θεσσαλονίκης, πιο σύντομη και φιλική διαδρομή. Αντ' αυτής κατευθύνθηκε στο Τύρνοβο πόλη-κέντρο του Ιβάν Ασέν, βασιικού πρωταγωνιστή και διαμορφωτή των εξελίξεων στη Χερσόνησο τότε. Ενισχυτικά αξίζει να υπενθυμίσουμε τις δυο παράλληλες κατ' εμάς περιπτώσεις του ναού των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων του Ιβάν Ασέν στο Τύρνοβο και του ναού της Μιλέσεβα όπου είχε καταφύγει ο Βλαδισλάβ, τις οποίες αναλυτικά εξετάσαμε στο πολιτικό και κοινωνικό τους πλαίσιο (σελ. 78-81 και 194-200 αντίστοιχα). Και μέσω αυτών οδηγούμαστε προς μια κοινή βάση, την αλληλεπίδραση δηλαδή του βούλγαρου στρατηλάτη ηγεμόνα με τους Στέφανο και Σάββα Νεμάνιτς, η οποία καταδεικνύει ότι μεταξύ των σλαβικών δυνάμεων εντοπίζονται και θρησκευτικές-πολιτειακές αλληλεπιδράσεις που φωτίζονται εάν μελετηθούν συνδυαστικά και συγκριτικά, δηλ. στην πολιτικο-εκκλησιαστική συνάφεια περισσότερων των δύο δυνάμεων. Φαίνεται δηλαδή ότι ο Σάββας προσπαθώντας να προλάβει τις εξελίξεις, έσπευσε να διευθετήσει από κοντά τα οικογενειακά του ζητήματα, κερδίζοντας ταυτόχρονα την εύνοια του νικητή πλέον γείτονα και συγγενή βούλγαρου τσάρου. Έτσι, παρότι βαριά άρρωστος,

³⁴⁶ Στο *ίδιο*, σελ. 136.

³⁴⁷ Ж. Фајфрић, *Света лоза Стефана Немање*, ό.π, κεφ. 18.

³⁴⁸ Στο *ίδιο*.

μεταφέρει ο ίδιος στο Τύρνοβο τα *κόσμια* της εκκλησιαστικής εξουσίας, ένδειξη της ανωτερότητας της δικής του Εκκλησίας, όπως αυτή προέκυπτε από τις σχέσεις που είχε αναπτύξει τελευταία. Όντας στη νέα βουλγαρική πρωτεύουσα και αδυνατώντας να επιστρέψει στη σερβική γη, έστειλε, όπως είδαμε (σελ. 206), μέρος της –σίγουρα *μοναστικής* και *εκκλησιαστικής*– συνοδείας του στα σερβικά εδάφη, για να μεταφέρουν *στα παιδιά του* τα υπόλοιπα δώρα που είχε συγκεντρώσει και την εντολή του για ομόνοια.

Προς όφελος της τελευταίας και εξαιτίας της κυρίαρχης δυσaréσκειας στο πρόσωπο του Ραντοσλάβου, ο Σάββας φαίνεται να έχει προσχεδιάσει και ολοκληρώσει με τον τρόπο αυτό την προώθηση του Βλαδισλάβ στην εξουσία των κοινών πατρογονικών τους κτήσεις, όταν ο έτερος διάδοχος είχε καταφύγει στη Ραγούζα, περιοχή επίσης συνδεδεμένη με τις απαρχές και την εξέλιξη του θείου του, αφού της έχει παραχωρήσει ήδη από το 1230 προνόμια.³⁴⁹ Τα τελευταία είχε ανανεώσει και ενισχύει με επιπλέον παραχωρήσεις,³⁵⁰ σε αντάλλαγμα της υποστήριξης τους στις διεκδικήσεις του έναντι των *ζουπάνων* της περιοχής που είχαν εξεγερθεί εξαιτίας της επιβαρυνμένης φορολόγησης αλλά και των ευκαιριών που προέκυπταν από την κοπή και κυκλοφορία νομίσματος που εγκαινιάστηκε τότε από τον Ραντοσλάβ,³⁵¹ σε μια προσπάθεια να διασφαλιστεί, όπως φαίνεται, η εφαρμογή της πολιτικής απόδοσης οικονομικών προνομίων. Παρότι θεωρείται ότι τα προνόμια αυτά παραχωρήθηκαν ώστε οι δυνάμεις της περιοχής να υποστηρίξουν το Ραντοσλάβο στην επανακατάληψη του *σερβικού θρόνου*, αυτό δεν αναφέρεται στις πηγές. Στις τελευταίες ρητή είναι μόνο η δέσμευση του να ενεργοποιήσει τη συμφωνία αμέσως μετά την επιστροφή του στις κτήσεις του, υπόσχεση αναμενόμενη, δεδομένου ότι, εξ αποστάσεως και σε έδαφος που δεν ανήκε σε αυτόν, στην οικογένεια του ή στη σύζυγό του δεν μπορούσε να ενεργοποιήσει καμία συμφωνία, εφόσον η εξουσία του ήταν υπό αμφισβήτηση, λόγω της προηγηθείσας εξέγερσης στη σερβική γη και όχι του αδελφού του που είχε καταφύγει στη μονή Μιλέσεβα, όπως είδαμε.

Ως προς τα προνόμια που ο Ραντοσλάβ παραχωρεί στο Ντουμπρόβνικ, φαίνεται μάλλον ότι αποτελούν αντιστάθμισμα στη βοήθεια ή την ανοχή που ευελπιστούσε να του προσφέρουν οι ηπειρωτικές δυνάμεις. Οι νέοι όμως Δούκες και Κομνηνοί δεσπότες της Ηπείρου δεν φαίνεται να είχαν λόγο να συνδράμουν το Ραντοσλάβ, αφού ο σύμμαχός του Θεόδωρος ήταν συνδιεκδικητής της εξουσίας στην Ήπειρο και, αν με κάποιο τρόπο εκείνος απελευθερωνόταν, θα την επαναδιεκδικούσε. Από την άλλη,

Το διάταγμα του δούκα Ραντοσλάβου για το Ντουμπρόβνικ (1234)
Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Ντουμπρόβνικ

³⁴⁹ 1230. Јул. 15. Повелѣ краља Стефана Радослава граду Котору, *Зборник Средњовековних Титуличких Повелѣи Писама Србије, Босне и Дубровника*, Књига I, ό.п., сел. 119.

³⁵⁰ *Monumenta Serbica* XXIII, сел. 19-20 και Ж. Фажфрић, *Света лоза*, ό.п., κεф. 18.

³⁵¹ J.V.A. Fine (1994), сел. 200. О Љ. Максимовић, *‘Бизантинисми’*, ό.п., сел. 144, υποστηρίζει ότι τα νομίσματά του κόπηκαν στη Θεσσαλονίκη από ηπειρώτες και έμοιαζαν με εκείνα των Αγγέλων.

ο Ραντοσλάβ και ο Μιχαήλ της Ηπείρου είχαν επιδιώξει να συνάψουν γαμήλια συμμαχία στο παρελθόν, η οποία δεν ευδοδώθηκε ούτε μπορούσε να τεθεί εκ νέου σε διαπραγματεύση, συνεπώς δεν είχε κάποιο ισχυρό διαπραγματευτικό χαρτί υπέρ του, ούτε μπορούσε να προσφέρει *εγγυήσεις*. Το σημαντικότερο δεν είναι λοιπόν κάποια υποθετική διαμάχη ανάμεσα στους αδελφούς Ραντοσλάβ και Βλαδισλάβ, αλλά το γεγονός ότι θα αναδεικνυόταν η συγκεκριμένη περιοχή ως τμήμα της επικράτειας των δυνάμεων της Ηπείρου, την οποία είχε ενισχύσει με προνόμια, κάποια χρόνια πριν τον Ραντοσλάβ, και ο Ιβάν Ασέν.³⁵² Αυτό (βλ. και σελ. 88) σε συνδυασμό με **1.** το προσκύνημα του Σάββα, που σχολιάσαμε πιο πάνω ως παράλληλο των διπλωματικών εξελίξεων και των εμπορικών και στρατιωτικών διακινήσεων της εποχής (βλ. σελ. 193-4 και 203-6), **2.** τη συνθήκη του Στέφανου Νεμάνια για φόρους στη διακίνηση μεταξύ Ντουμπρόβνικ-Μονής Χιλανδαρίου (1186, βλ. σελ. 91, 117) και **3.** τη συμφωνία του εξαδέλφου του Στέφανου Νεμάνια, Đorđe για στρατιωτική στήριξη στη Βενετία που είχε καταλάβει εκείνη την εποχή (1205) το Ντουμπρόβνικ/Ραγούζα (βλ. σελ. 155-6), αναδεικνύει τους εμπλεκόμενους στα παράλια ως βασικούς συνομιλητές και εγγυητές των οικονομικών δραστηριοτήτων των βαλκανικών και βυζαντινών δυνάμεων. Από αυτή την άποψη επιβεβαιώνεται, κατά τη γνώμη μας, ότι οι διαπραγματεύσεις του Ραντοσλάβ αφορούσαν παροχή καταφυγίου και προσπάθεια εξεύρεσης πόρων, καθώς οι σχετιζόμενες με την εξουσία επί της σερβικής γης εξελίξεις εξαρτώνταν πλέον από εκείνες στη βουλγαρική. Η συνέχεια των γεγονότων επιβεβαιώνει τη θέση μας: Ο Ραντοσλάβ και η γυναίκα του πολύ σύντομα αναγκάζονται να εγκαταλείψουν το Δυρράχιο και να επιστρέψουν στη σερβική γη. Εκεί σίγουρα ο Ραντοσλάβ και ίσως η γυναίκα του έγιναν μοναχοί,³⁵³ αποποιήθηκαν δηλαδή τις αξιώσεις τους, εξ ου και δεν αναφέρονται έκτοτε στις πηγές της εποχής.³⁵⁴ Τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής του ο Ραντοσλάβ τα έζησε ως μοναχός Ιωάννης³⁵⁵ (монах Јован) και πέθανε –άγνωστο πότε– στη μονή Στουντένιτσα, όπου θάφτηκε το 1235 περίπου. Από το γάμο του, δεν μαρτυρείται γέννηση απογόνου –παρότι έχουν διατυπωθεί υποθέσεις για το αντίθετο. Η άποψη περί ατεκνίας του κυριαρχεί στη βιβλιογραφία ως η αιτία ανάληψης της εξουσίας (1233/4-1243) από το νεότερο αδελφό του **Στέφανο Βλαδισλάβ (περ. 1198–μετά 1264)**,³⁵⁶ κάτι που όμως δε διαφαίνεται από την επισκόπηση της εποχής. Η δεκαετής διακυβέρνηση του τελευταίου συνδέεται σίγουρα με τη χρηματική υποστήριξη του θείου του Σάββα,³⁵⁷ κυρίως όμως, κατά τη γνώμη μας που αναλύσαμε πιο πάνω, με την υποστήριξη του

³⁵² После 1230 Хоризма бугарског цара Ивана Асена II Дубровчанима, *Зборник Средњовековних Тирличких Повеља и Писама Србије, Босне и Дубровника*, Књ. I, Београд 2011, σελ. 123-4.

³⁵³ Ο βιογράφος του Θεοδόσιος ψευδώς ίσως, όπως υποστηρίζει ο Михаило Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији*, ό.п., σελ. 51, σημειώνει ότι η τελευταία απίστησε με φράγκο διοικητή του φρουρίου. Βλ. και Ж. Файфрић, *Света лоза*, ό.п., κεф. 18.

³⁵⁴ J.V.A. Fine (1994), σελ. 52-54.

³⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 136.

³⁵⁶ Тибор Живковић, *Краљ Владислав и Србија XIII века: научни скуп, 15-16. новембар 2000*, Историјски Институт, Зборник Радова 20, Београд 2003.

³⁵⁷ J.V.A. Fine (1994), σελ. 136.

πεθερού του Ιβάν Ασέν και το Ντουμπρόβνικ. Είναι άλλωστε γνωστό ότι ο Βλαδισλάβ κλήθηκε από *ζουπάνους* της περιοχής να αντικαταστήσει τον αδελφό του, την εποχή που αρχίζει να συρρέει στα σερβικά εδάφη πληθώρα εμπόρων από Ντουμπρόβνικ και Κότορ και να αυξάνεται η εξόρυξη μετάλλων στα υπάρχοντα μεταλλεία ασημιού, χρυσού, μολύβδου και σιδήρου,³⁵⁸ σε περιοχές που, όπως έχουμε δει, ήλεγχε πλέον η σερβική Εκκλησία (π.χ. όρος Κοπαόνικ, σελ. 108) –γεγονός που εξηγεί και τις μεγάλες δωρεές του Σάββα στις ανατολικές Εκκλησίες. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον γεγονός του γάμου του Βλαδισλάβ με την κόρη του Ιβάν Ασέν, Μπελοσλάβα,³⁵⁹ σε συνδυασμό με την επικύρωσή του από *αρχιεπίσκοπο* (το Σέρβο Σάββα) και *τσάρο* (το βούλγαρο Ιβάν Ασέν) κατά τη γνώμη μας αποδίδουν στη γαμήλια αυτή συνθήκη ιδιαίτερη αξία, καθώς αναπαράγουν το μεσαιωνικό *κρατικό* πλαίσιο. Δεδομένου ότι ο Βλαδισλάβ δεν ανήκε στην εκκλησιαστική ιεραρχία ούτε θα διαδεχόταν το θείο του –ο οποίος είχε ήδη στη δεύτερη αποδημία του επιλέξει ως αντικαταστάτη του τον Αρσένιο– και ότι κυρίαρχος πολιτικά ήταν από το 1230 ο Ιβάν Ασέν Β΄, φαίνεται ότι οι αποφάσεις παίρνονταν ερήμην του, στην ανώτατη βαθμίδα εξουσίας, μεταξύ Ιβάν Ασέν και Σάββα. Διακρίνεται λοιπόν ότι, παρά τις τόσο διαφορετικές αρχικές στοχοθεσίες αμφοτέρων των δυνάμεων, οι δυο ισχυρότεροι εκπρόσωποί τους την εποχή αυτή συνεργάζονται, παρά την προηγούμενη αντιπαλότητά τους που προέκυπτε από τη βουλγαρική συμμαχία με την Ήπειρο και τη σερβική με τη Νίκαια. Η συνεργασία μάλιστα αυτή αναδεικνύεται επαρκώς να χαρακτηριστεί *ενωτική* και *αναβαθμιστική*, δεδομένου ότι για πρώτη φορά αναπαράγει *ακριβώς* σε τοπικό επίπεδο το είδος της αυτοκρατορικής εξουσίας που επιθυμεί να αντικαταστήσει. Φαίνεται δηλαδή ότι ο Σάββας και ο Ιβάν Ασέν Β΄ ένωσαν τις δυνάμεις τους, μετά τη σύνδεση του πρώτου με τα *πρεσβυγενή* πατριαρχεία της Ανατολής, δημιουργώντας έτσι μια δεύτερη –όχι εκείνη του Στέφανου και Σάββα– *τσαρική/αυτοκρατορική* και ορθόδοξη δομή, σε έκταση που, όπως διατυμπάνισε με τη στήλη του στη Μονή Αγίων Σαράντα μαρτύρων ο Ιβάν Ασέν Β΄, ήλεγχε το σύνολο του Β τμήματος της απολεσθείσας βυζαντινής αυτοκρατορίας. Κατά παρέκκλιση της αφηγήσεώς μας, θα σχολιάσουμε την επιλογή του τελευταίου εκπροσώπου των δυο αυτών κυρίαρχων πρεσβύτερων δυνάμεων να μην αποδίδει τον επιβεβλημένο από το πατριαρχείο Νίκαιας φόρο για την αναγνώριση της Εκκλησίας του. Η κίνηση αυτή γίνεται τώρα πιο κατανοητή με βάση το σύνολο των συναφών συνθηκών. Μαζί με αυτές, κατανοείται και η αλλαγή πλευσης των δυνάμεων της Νίκαιας στο θέμα των σέρβων απογόνων, τους οποίους, παρά την αναγνώριση που τους είχε προσφέρει, δεν φαίνεται να τους υποστηρίζει στρατιωτικά, παρότι αμφότεροι έχουν τις δυνάμεις της Ηπείρου κοινό εχθρό στην περιοχή. Γίνεται τέλος κατανοητό γιατί ο Ραντοσλάβ, ως σύμμαχος των τελευταίων στη διεκδίκηση της εξουσίας του αδελφού του δεν κατάφερε να υλοποιήσει το στόχο του.

³⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 200.

³⁵⁹ Ж. Фајфрић, *Света лоза Стефана Немање*, ό.π., κεφ. 18.

Η συμμαχία Σάββα-Ιβάν Ασέν λοιπόν αποτυπώνεται στο πρόσωπο του Βλαδισλάβ, χωρίς αυτός να αποτελεί εκφραστή δεδομένου του σοβαρού διακυβεύματος του γάμου του στο πλαίσιο που το αναλύσαμε πιο πάνω, δικαιολογημένο δηλαδή από την πρωτοκαθεδρία του πεθερού του μετά τη μάχη της Κλοκότνιτσα και το θάνατο του θείου του. Από την ίδια εποχή μπορούμε να συγκεντρώσουμε επιπλέον δεδομένα προς αυτή την κατεύθυνση. Αρχικά, από το 1234 ο Βλαδισλάβ ξεκινά την οικοδόμηση της μονής Μιλέσεβα, ενώ μεταξύ 1234 και 1237 εκδίδει *Διάταγμα* που αφορά τη μονή Χιλανδαρίου³⁶⁰ –γεγονός που τον συνδέει με τις προαναφερθείσες οικονομικές και εμπορικές σχέσεις (σελ. 211-2). Εκεί μαθαίνουμε ότι μόναζε ο αδελφός του και οσονούπω αρχιεπίσκοπος Πρεντισλάβ, ο οποίος είχε μαθητεύσει δίπλα στο θείο τους. Με το τελευταίο αυτό γεγονός να αποτελεί ένδειξη της επιδίωξης διασφάλισης και συνέχειας των εξουσιών από την επόμενη γενιά Νεμανιδών, πρέπει να αναφέρουμε ότι οι σχέσεις Βλαδισλάβ-Ντουμπρόβνικ παρέμεναν τεταμένες μέχρι το 1235, οπότε υπεγράφη συνθήκη ειρήνης, η οποία δεν επέδρασε όμως θετικά στις σχέσεις τους, οι οποίες μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι ήταν τεταμένες εξαιτίας των σχετικών με τις ρυθμίσεις περί καθολικών στο Νομοκάνονα του Σάββα. Η συνθήκη φανερώνει έτσι ότι οι τοπικοί άρχοντες και ζουπάνοι που δεν συνέπλευσαν με την τελευταία επιθυμία του Σάββα – των οποίων σίγουρα αποτελούσε μέρος, αν δεν ήταν επικεφαλής, ο Ραντοσλάβ– αναζήτησαν συμμάχους στους γείτονές τους καθολικούς, οι οποίοι περιορίζονταν αισθητά, αν δεν διώκονταν από τους Νεμανίδες. Έτσι, ο Ραντοσλάβ διαπραγματευόταν τώρα με το εχθρικό Ντουμπρόβνικ, όπως άλλοτε ο πατέρας του με την κοινότητα του Χιλανδαρίου. Τον ίδιο χρόνο (1235) ο αποβιώσας Σάββας θάβεται στις κτήσεις του Ιβάν Ασέν, αποστερώντας έτσι τους διαδόχους από ισχυρό μέσο άσκησης πίεσης στους λοιπούς ζουπάνους, το οποίο προσφέρεται στον Ιβάν Ασέν Β΄. Συνεπώς, οι διπλωματικές και πολιτικές επιλογές (πράξη ή απραξία) του Βλαδισλάβ δεν διαφέρουν από εκείνες του αδελφού του, αφού και οι δυο στηρίζουν την πολιτική τους ύπαρξη στην πολιτική και στρατιωτική υπεροχή των πεθερών και του θείου τους. Ορθότερα μπορεί να διατυπωθεί ότι οι ίδιοι δεν κατάφεραν να ασκήσουν ανεξάρτητη πολιτική και άρα η τοπική εξουσία τους παρέμενε άμεσα εξαρτημένη από άλλη ισχυρότερη (έστω και παροδικά) πολιτική αρχή, εξαιρουμένης της εκκλησιαστικής την οποία ασκούσε ο θείος τους. Μετά την αναχώρηση του Ραντοσλάβ, η εξ *αγχιστείας* συγγενική πολιτική εξάρτηση απασχολεί ιδιαίτερα το δεύτερο σέρβο απόγονο, καθώς οι καθυστερήσεις που προκαλεί ο πεθερός του στον επαναπατρισμό του λειψάνου του θείου του τον παρόπλιζαν απέναντι στους εξεγερμένους ζουπάνους αλλά και ως προς την εκκλησιαστική αρχή που διαδέχτηκε το Σάββα. Τόσο οι μεν όσο και οι δε είναι αμφίβολο αν θα μπορούσαν να συμπλεύσουν μαζί του ευκολότερα παρουσία του λειψάνου του αρχιεπισκόπου τους, ενώ η απουσία του άφηνε σίγουρα μεγάλα περιθώρια πολιτικής αμφισβήτησης.

³⁶⁰ август 22 (1234-1237?) Повеља краља Стефана Владислава, *Зборник Средњовековних Тирличких Повеља*, ό.π., σελ. 147-8.

Το μέγεθος και η σπουδαιότητα των προβλημάτων του Βλαδισλάβ αναδεικνύονται ακόμα περισσότερο την περίοδο που αναγκάζεται να στρέψει το ενδιαφέρον του στα Δ του σύνορα – όπου προηγουμένως οι διώξεις *αιρετικών* από το θείο και τον πατέρα του. Αρχής γενομένης από το 1237, μοιάζει να αρχίζει να δραστηριοποιείται πολιτικά και στρατιωτικά, όχι τυχαία, αφού το ίδιο έτος καταφέρνει τελικά να επαναπατρίσει το λείψανο του θείου του. Πρόκειται όμως για χρονιά κατά την οποία ο πεθερός του αρχίζει να αποδυναμώνεται, αντιμετωπίζοντας προβλήματα με τις δυνάμεις της Νίκαιας –της οποίας οι κινήσεις αιτιολογούνται έτσι πληρέστερα–, εξαιτίας της αθέτησης της υπόσχεσης γάμου της κόρης εκείνου με το γιο των Λασκάρων. Εκείνη τη χρονιά, ο Βλαδισλάβ φτάνει στο Σπλιτ, αποπειρώμενος να προφυλάξει τη Δ συνοριακή ακτή στην παραθαλάσσια περιοχή του Χουμ που τώρα ήλεγχε για λογαριασμό του πεθερού του. Εκεί παρουσιάζονται να ελέγχουν πλέον μόνο το Α τμήμα, εξαιτίας των *επιθέσεων* του Κολομάνου Χέρζογκ της Κροατίας –ανεξάρτητου από τη βυζαντινή και σερβική εξουσία και φίλα προσκείμενου σε δυτικές δυνάμεις. Δεδομένου του ξεσηκωμού της τοπικής αριστοκρατίας και του γεγονότος ότι την περιοχή του Χουμ ήλεγχαν μέχρι πρότινος οι Νεμανίδες, δικαιούμαστε να συμπεράνουμε ότι ο Κολομάνος, αν δεν ήταν σέρβος *ζουπάνος* της περιοχής, ήταν σίγουρα τοπικός μπάνος (δηλαδή ηγεμόνας της ανεξάρτητης αυτής περιοχής) που αναβαθμίστηκε λόγω της σύμπλευσής του με τις καθολικές δυνάμεις, σύμμαχοι των οποίων αποβιβάζονταν στην περιοχή προς υπεράσπιση των ομόθρησκών τους από τα δυτικά ή/και βόρεια· μετά το θάνατο του διώκτη τους Σάββα, υποστηριζόμενοι από ουγγρικές επιδρομές, ξεεγέρθηκαν θέλοντας να επωφεληθούν από την αβέβαιη πολιτική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η κυρίαρχη σερβική οικογένεια. Έτσι τουλάχιστον φαίνεται από την αδυναμία του νεαρού Νεμανίδη Βλαδισλάβ να εφαρμόσει το Νομοκάνονα του θείου του και τη σύναψη *Ορκου* (Заклетва) *φιλίας* στις 23 Ιουνίου 1237 με τους κατοίκους του Σπλιτ για συντονισμένη δράση κατά των κοινών τους εχθρών.³⁶¹ Βρισκόμαστε στην εποχή κατά την οποία, όπως έχουμε δει, οι Ούγγροι καταλαμβάνουν το Βρανίτσενο και το Βελιγράδι (πόλεις που είχαν καταληφθεί από τον Ιβάν Ασέν) και συνεχίζουν τις επιθέσεις τους στη Βοσνία την περίοδο μεταξύ 1235-1241.³⁶² Το 1237, έχοντας φτάσει στο Χουμ, οι Ούγγροι κάμπτουν την αντίσταση που πρόβαλε ο Τολjen τοπικός άρχοντας ή εκπρόσωπος των δυνάμεων της περιοχής, πιθανότατα *ζουπάνος* του οποίου η έκταση γης αμφισβητιόταν, δεδομένου ότι ήταν συγγενής του Βλαδισλάβ –λόγος για τον οποίο θεωρούμε ότι φέρεται να ελέγχει μόνο τμήμα της. Ο στρατός που έστειλε τότε ο Βλαδισλάβ απωθεί τους Ούγγρους στα σύνορα και καταφέρνει να φτάσει έως την Τσέτινιε

³⁶¹ 1237. јун 23. Заклетва краља Стефана Владислава Сплићанима, *Зборник Средњовековних Тирυличких Повеља*, ό.π., σελ. 143.

³⁶² J.V.A. Fine (1994), σελ. 137.

(σημ. Cetinje, Μαυροβούνιο) χωρίς μεγάλη μάχη. Ήταν τότε που, σύμφωνα με τον Fine, ο Βλαδισλάβ προσθέτει το όνομα της περιοχής Χουμ στον τίτλο του.³⁶³

Εκτός από τη λήψη αποφάσεων για στρατιωτικά ζητήματα, τον ίδιο χρόνο ο Βλαδισλάβ υπογράφει αρκετά ενδιαφέρουσα συνθήκη με τον Γιονάνι Δάνδολο που αφορούσε, για μια ακόμα φορά, την παραχώρηση εμπορικών προνομίων στη Ραγούζα.³⁶⁴ Σε αντάλλαγμα, η Ραγούζα δεσμευόταν τώρα να μην επιτρέψει ποτέ υποκίνηση αντι-σερβικών πράξεων στις κτήσεις της –γεγονός που μάλλον υποδηλώνει ότι προηγουμένως το έκανε. Παρότι λοιπόν με μια πρώτη ματιά το έγγραφο φαίνεται να επικυρώνει τις δεσμεύσεις του εγγράφου του Ραντοσλάβ στην περιοχή, αναγνωρίζοντας τη βοήθεια που του προσέφεραν στην περίοδο της εκδίωξης και εξορίας του εκεί, το ζήτημα χρίζει άλλης ανάγνωσης για έναν επιπλέον λόγο: Ο Ραντοσλάβ, ευρισκόμενος στη Ραγούζα, ήρθε σε επαφή με την *ηπειρωτική* αυλή, μέλη του ευρύτερου κύκλου της οποίας ήταν αποδέκτες των προνομίων που παραχωρούσε τότε σε αντάλλαγμα για τη βοήθειά τους. Τώρα, ο Βλαδισλάβ, αντίθετα από τον αδελφό του, δεν συνάπτει συμφωνία με μέλος της οικογένειας των *Κομνηνών Δουκών*, αλλά με έναν *Δάνδολο*, συνεπώς δεν πρόκειται για την ίδια συμφωνία, ούτε για προέκτασή της αλλά για νέα. Την αφορμή φαίνεται να έδωσε η σταυροφορία που είχε υποκινηθεί από τον Πάπα Γρηγόριο Θ' και βρισκόταν σε εξέλιξη τότε, χαρακτηριστικά της οποίας αναλύσαμε πιο πάνω αναφερόμενοι στις ουγγρικές επιθέσεις στη Βοσνία. Κινούμενη κι εκείνη ενάντια στους *αιρετικούς Βογομίλους* της Βοσνίας, δεν είχε φέρει τα αναμενόμενα αποτελέσματα για τον ούγγρο Κολομάνο, καθώς εκείνος δεν κατάφερε να κατακτήσει την κεντρική Βοσνία κι έτσι δεν μπόρεσε να εμποδίσει το βόσνιο *μπάνο* Matej Νίνοςλαβ να καταφύγει το 1240 στη (*δυτική*) δημοκρατία της Ραγούζα.³⁶⁵ Με *έδικτο* που εκδόθηκε στο Ντουμπρόβνικ στις 22 Μαρτίου 1240, ο Νίνοςλαβ υποσχέθηκε να παράσχει προστασία σε περίπτωση επίθεσης του Βλαδισλάβ. Η ακριβώς αντίθετη αυτή απόφαση από εκείνη που ο Βλαδισλάβ συνήψε με τις έτερες δυτικές δυνάμεις της περιοχής, συμπίπτει χρονικά με την εποχή στην οποία οι ένοπλες σερβικές ομάδες του Βλαδισλάβ περιέτρεχαν τα περίχωρα του Ντουμπρόβνικ (βρισκόταν ουσιαστικά στα εδάφη της Ραγούζα) και αποδεικνύει τον πολλαπλό κερματισμό και τα αντικρουόμενα συμφέροντα των εμπλεκόμενων δυνάμεων –συμπεριλαμβανομένων πλέον και των Δυτικών. Σύμφωνα με τον Fajfric η Ραγούζα σύναψε συνθήκη με το βόσνιο φυγά είτε ενθουσιάζοντες προηγούμενες του Βλαδισλάβ διαφορές –υπονοώντας έτσι, κατά τη γνώμη μας, το παρελθόν του ελέγχου των Νεμανιδών στην περιοχή– είτε γιατί ο σέρβος διάδοχος πραγματικά ήταν επικίνδυνος γι' αυτή –για τον ίδιο λόγο.

Όπως διαπιστώνουμε έως εδώ, ο Βλαδισλάβ μέχρι το 1240 δεν έχει καταφέρει να αποκαταστήσει την απορρυθμισμένη σερβική γη που είχε αναλάβει. Εκτός από τις νέες εστίες

³⁶³ Στο ίδιο, σελ. 137.

³⁶⁴ Srđan Šarkić, The influence of Byzantine Ideology on early Serbian law, *The Journal of Legal History* 13, 2 (1992), σελ. 147-154.

³⁶⁵ Ж. Фајфрћ, *Света лоза Стефана Немање*, ό.π., κεφ. 18.

εξεγέρσεως στα πρώην και υπό ενοποίηση πατρικά εδάφη, τον επόμενο χρόνο θα αντιμετωπίσει και τα προβλήματα που προέκυπταν από το θάνατο του Ιβάν Ασέν Β΄ (Ιούνιος 1241), δεύτερου μετά το θείο του προστάτη και εγγυητή της εξουσίας του εξαιτίας της πολεμικής που πυροδότησαν οι κινήσεις και αποφάσεις των απογόνων του: Οι τελευταίοι αναγκάστηκαν να γίνουν υποτελείς στους Μογγόλους, ενώ μεγάλο μέρος του πληθυσμού κατέφυγε στα βουνά της περιοχής, όπου οι Μογγόλοι, ενδιαφερόμενοι κυρίως για τον έλεγχο των εμπορικών οδών και των μεταλλευτικών κέντρων της περιοχής, δεν είχαν κανένα ενδιαφέρον να τους αναζητήσουν. Έτσι, στη συνέχεια εισήλθαν και στη διασπασμένη *σερβική γη* των Νεμανιδών το 1241 μέσω των παράλιων περιοχών και του Κοσόβου,³⁶⁶ αποδυναμώνοντας πλήρως τον Βλαδισλάβ που δεν έχει καταφέρει να ενοποιήσει και να εγκαθιδρύσει δική του εξουσία ούτε φυσικά εκείνη των προγόνων του. Έχοντας περιέλθει σε έντονη αδυναμία, δεν είναι περίεργο ότι μόλις δύο χρόνια αργότερα (1243) αναγκάζεται να παραιτηθεί από τη διαχείριση της σερβικής γης υπέρ του Ούρος, τρίτου αδελφού του στη σειρά διαδοχής των Νεμανιδών. Απόδειξη της ταχύτατης εκτόπισης και της ανάγκης να διασωθεί ό,τι απέμενε είναι το διάταγμα που εκδίδει ο Βλαδισλάβ,³⁶⁷ με το οποίο παραχωρεί το χωριό Οράχοβο στο μοναστήρι της Βράνινα (Манастир Врањина, σημ. Μαυροβούνιο, ένα από τα μοναστήρια που είχε ιδρύσει ο Σάββας στις αρχές της δεκαετίας του 1220), με σκοπό την προστασία της γυναίκας και των παιδιών του και την εξασφάλιση των αναγκαίων για την ανατροφή τους –καθώς, όπως είναι επίσης γνωστό, στο ίδιο μοναστήρι παραχωρεί και τα τρία χωριά Godinje, Medveđa Glava και Kruševica της περιοχής Сгmnica. Δεδομένων των πολιτικών του θείου του και των θεσπισμάτων του Νομοκάνονα εκείνου, δικαιούμαστε να υποστηρίξουμε ότι οι περιοχές αυτές ήταν οι μόνες που είχαν απομείνει στο νεαρό διάδοχο της πολιτικής εξουσίας που ο θείος του προσπαθούσε να εγκαθιδρύσει, διευρύνοντας την πατρογονική σερβική γη. Εφαρμόζοντας το Νομοκάνονα, ο αποδυναμωμένος απόγονος τις διασφαλίζει υπό την εκκλησιαστική αρχή, με τον τρόπο που διασφάλιζαν τις κτήσεις τους οι πρόγονοί του και κατέγραψε νομοθετώντας ο θείος του. Ελλείψει στρατιωτικών μέσων για την αντιμετώπιση των πανταχόθεν επιθέσεων και έχοντας εξασφαλίσει κατά το δυνατό με αυτή τη *μικρή* δωρεά τους απογόνους του, ο Βλαδισλάβ παραιτήθηκε από την εξουσία υπέρ του μικρότερου αδελφού του, παραμένοντας στην περιοχή της Ζέτα³⁶⁸ έως και το θάνατό του το 1269, μετά τον οποίο θάφτηκε στη μονή Μιλέσεβα.

Σε αντίθεση με τον Βλαδισλάβ, η *βουλγαρικής* καταγωγής σύζυγός του δεν έγινε μοναχή, αλλά συνέχισε την πολιτική δράση. Έχοντας περάσει κάποιο διάστημα εξόριστη στη Ραγούζα –γεγονός που επιβεβαιώνει τις προαναφερθείσες σχέσεις με την περιοχή–, κατάφερε από εκεί

³⁶⁶ Κατέστρεψαν τις πόλεις Kotor, Drivast και Svač, Ж. Фајфрић, *Света лоза Стефана Немање*, ό.π., κεφ. 19.

³⁶⁷ *Летопис Матице српске*, 273–284, Novi Sad 1911, σελ. 78: али ње факат, да се Владислав доцниче спомиве увек као крал, поред брата Уроша I. Лпречек мисли да ње Владислав становао у Скадру. Интереса нтнн су иодатци, коде де Лпречек- прибрао о жени и деци Владислава.

³⁶⁸ Ο Jireček θεωρούσε ότι ο Βλαδισλάβ έζησε στο Skadar: Момчило Вуковић-Бирчанин, *Династија Немањића, жене владара, задужбине и црква (1168-1371)*, Μόναχο 1981, σελ. 17.

να οργανώσει, όπως λέγεται, αντίσταση κατά του Ούρος. Η αντίδρασή της συμπεραίνεται μάλλον από έδικοτο που χρονολογείται το καλοκαίρι 1243, στο οποίο οι ραγούζιοι κάτοικοι τώρα ορκίζονταν στο νεαρότερο αδελφό Ούρος Νεμάνιτς ότι δεν θα στηρίζουν με κανένα τρόπο τις απόπειρες της Μπελοσλάβα εναντίον του³⁶⁹ –όπως είχαν κάνει και με τον Βλαδισλάβ (σελ. 217). Η κόρη του Ιβάν Ασέν φαίνεται ότι αποτελούσε απειλή για τον Ούρος ο οποίος, όπως και οι δυο αδελφοί του, καταφεύγει στην περιοχή που μοιάζει να αποτελεί, μετά από τρεις προσφυγές εκεί, σημαντικό συνομιλητή για την εξουσία των Νεμανιδών. Για τον ίδιο λόγο πιθανότατα αποσύρεται εκεί και η Μπελοσλάβα, έχοντας διακρίνει την αποδυναμωμένη θέση στην οποία περιέπιπτε σταδιακά η ίδια –μετά το νέο γάμο του πατέρα της με την Ειρήνη της Ηπείρου και την αποδυνάμωση και απόσυρση του συζύγου της –και η μέχρι πρόσφατα κραταιά βουλγαρική εξουσία, λόγω των μογγολικών επιδρομών αλλά και των κατακτήσεων βουλγαρικών περιοχών από τις δυνάμεις της Ηπείρου. Κι αυτές σχετίζονταν άμεσα με την περιοχή της Ραγούζα, διεκδικώντας κι εκείνες την ιδιαίτερως σημαντική κληρονομιά του Ιβάν Ασέν, μέσω της δεύτερης συζύγου του Ειρήνης, η οποία υποστήριζε φυσικά τους δικούς της συγγενείς στη Θεσσαλονίκη. Παρατηρούμε λοιπόν τα επίπεδα των συγκρούσεων των σερβικών, βουλγαρικών και ηπειρωτικών δυνάμεων υπέρ των συμφερόντων μιας άλλης οικογένειας, της *μητριάς* της Μπελοσλάβα. Επιπλέον στον *κερματισμένο* χώρο, του οποίου σταδιακά αποκαλύπτονται οι λεπτομέρειες της *διάσπασης*, από το παραπάνω διάταγμα διακρίνουμε το φόβο των υπολοίπων δυνάμεων ότι η απόγονος του Ιβάν Ασέν θα προσπαθούσε, είτε μόνη είτε συνεργαζόμενη με συμμάχους του συζύγου της ή/και του πατέρα της, να επανακτήσει τη χαμένη της εξουσία, στηρίζοντας εν συνεχεία και την υπόλοιπη οικογένειά της στις βουλγαρικές κτήσεις, αναβιώνοντας έτσι *εκείνη* τις δομές που ο πατέρας της είχε εισαγάγει στο βουλγαρικό κράτος και, γιατί όχι, τις δομές που προέκυπταν από τη συμμαχία εκείνου με το Σάββα, τις οποίες δικαιωματικά μπορούσε να ανασυστήσει μέσω των απογόνων του ανιψιού του σέρβου αρχιεπισκόπου Βλαδισλάβ. Με βάση αυτό το πλαίσιο, δεν φαίνεται να υπάρχει λόγος να δεχτούμε ανεπιβεβαίωτη από τις πηγές υπόθεση, ότι δηλαδή τα αδέλφια Βλαδισλάβ και Ούρος συγκρούστηκαν –όπως είχε υποτεθεί και στην περίπτωση των Στέφανου-Βουκάν και Ραντοσλάβ-Βλαδισλάβ– και μόνο εν συνεχεία συνεργάστηκαν, όταν καταλάγιασε η αντίδραση των υπολοίπων δυνάμεων ενάντια στον απερχόμενο επικεφαλής. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η αντίδραση δεν θα καταλαγιάσει ούτε μετά την ανάληψη της διαχείρισης των πατρογονικών κτήσεων από τον Ούρος, θα ήταν πιο σωστό να υποστηρίξουμε ότι η αντιπαλότητα δεν αφορούσε τα δυο αδέλφια, αλλά το νέο διαχειριστή και τη σύζυγο του αδελφού του. Το γεγονός ότι η διαφωνία προσωποποιείται στους δυο αδελφούς, παρά τη ρητή αναφορά της Μπελοσλάβα στο παραπάνω έδικοτο, φανερώνει μάλλον μια ανδροκεντρική προσέγγιση, η οποία επιμένει να υποβαθμίζει τη

³⁶⁹ Ж. Фајфрић, *Света лоза Стефана Немање*, ό.π., κεφ. 19.

σύζυγο-διαχειρίστρια της εξουσίας υπέρ του αποθανόντα Βλαδισλάβ και συνεπώς να εμποδίζει την κατανόηση των προεκτάσεων των πράξεων των κυρίαρχων προσώπων.

Αναλογιζόμενοι την πολιτική καριέρα του Βλαδισλάβ και αναζητώντας τα χαρακτηριστικά της εξουσίας του, την οποία τουλάχιστον δυο κοντινοί συγγενείς του διεκδικούσαν (η σύζυγος και ο αδελφός του), βρισκόμαστε σε αδιέξοδο. Παρότι, μπορεί να θεωρηθεί βάσιμο ότι η εξουσία αυτή εκτεινόταν σε μικρότερη περιοχή από εκείνη του πατέρα του, δεν διαθέτουμε δεδομένα που να τη χαρακτηρίζουν. Επιπλέον, για τις διάφορες περιοχές που λίγα χρόνια πριν ελέγχονταν από την οικογένειά του και τώρα αποτελούσαν μη συνεκτικά πολιτικές οντότητες εν εξεγέρσει, η ποικιλία τίτλων των επικεφαλής και γεωγραφικών προσδιορισμών στα διαθέσιμα έγγραφα δεν είναι ιδιαίτερα βοηθητική: Ενώ στην εισαγωγή του διατάγματος του ο Βλαδισλάβ προσδιορίζει εαυτόν *με τη βοήθεια και τη χάρη του Θεού εστεμμένο/νυμφευμένο* (κατ' αναλογία με τον τίτλο του πατέρα του, βλ. σελ. 122 και 190, τον οποίο επαναφέρει) *κράλη πασών των σερβικών* (στον πληθυντικό πλέον) *και παραθαλάσσιων γαιών* (Стефан Владислав помоћу и милошћу бојжом венчани краљ свих српских земаља и поморских), υπογράφει *με τη χάρη του Θεού κράλης και αυτοκράτωρ πασών των σερβικών* (επίσης στον πληθυντικό) *και παραθαλάσσιων γαιών* (Стефан Владислав по милости бојжој краљ и самодржац свих српских земаља и поморских),³⁷⁰ ενώ άλλες φορές και *με τη βοήθεια του Θεού κράλης Σέρβων* (Стефан Владислав помоћу Божијом краљ српски).³⁷¹ Σε λατινικά έγγραφα του 1238 αναφέρεται ως *Βασιλεύς Σερβιών* (*Stephanus Vladislav, Serbiae rex*),³⁷² ενώ κάποιες φορές, πριν αναλάβει τη διοίκηση των πατρογονικών γαιών ο Ούρος, χρησιμοποιούσε και τον εκτενέστερο τίτλο που προσομοίαζε με εκείνον του πατέρα του: *κράλης όλων των γαιών Ρασκίας και Διόκλειας και Δαλματίας και Τραβουνίας και Ζαχούμλιε* (краљ свих рашких земаља и Диоклетије и Далмације и Травуније и Захумије).³⁷³ Μετά την ανάληψη της διαχείρισης των πατρογονικών γαιών από το μικρότερο αδελφό του, χρησιμοποιεί τον τίτλο *κράλης πασών των ρασκικών γαιών* (Стефан Владислав краљ свих рашких земаља).³⁷⁴

Παρατηρούμε λοιπόν ότι οι συγκεκριμένοι όροι περιοχών, αφορούν ουσιαστικά την παράκτια ζώνη της Αδριατικής/ Δαλματίας. Η ανάγκη του απογόνου του Πρωτόστεπτου Στέφανου να αποδώσει σωστότερα ως *σερβικές γαίες* την εκ πατρός ορισμένη *σερβική γη*, αποδεικνύει, κατά τη γνώμη μας, τον κερματισμό που επήλθε τα χρόνια των διαδόχων των πρώτων απογόνων έως τον ίδιο, στην όχι ενοποιημένη άλλωστε πατρογονική επικράτεια και συνακόλουθα την ανάδειξη κι άλλων τοπικών φορέων εξουσίας που δεν επιτρέπουν πλέον

³⁷⁰ Spomenik III, σελ. 6-7: η αναφορά: Nada Klaić, Mljetski Falsifikati, *Arhivski vjesnik* 10 (Zagreb 1967), σελ. 207.

³⁷¹ Чедомир Попов, *Историја српске државности*, том. 1, Београд 2000, σελ. 146.

³⁷² *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Zagreb 1906, σελ. 624.

³⁷³ Јован Јоветић, *Одјаци Српске прошлости: есеји, говори, полемике*, Ј. Јоветић 1985, σελ. 174.

³⁷⁴ Мирчета Вемић, Младен Стругар, *Атлас старе Србије: европске карте Косова и Метохије*, Свети гора 2007, σελ. 11.

την εξομοίωση της εξουσίας τους με εκείνη των υπολοίπων ομοίων τους, ούτε φυσικά δέχονται την υπόταξή τους στους Νεμανίδες. Αδυνατώντας να αντιμετωπίσει όλους αυτούς και πλήρως αποδυναμωμένος συμμαχικά, ο Βλαδισλάβ αποσύρεται πολιτικά και μονάζει υπέρ του αδελφού του, μιμούμενος του πατέρα και τον παππού του όταν, λόγω της αποδυνάμωσης των τότε συμμάχων τους, δεν μπόρεσαν να καταικήσουν τις αντιδράσεις των *ζουπάνων* της περιοχής τους. Οι περιπτώσεις τους μοιάζουν και σε ένα ακόμα σημείο: Όπως ο Ράστικο (μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Σάββας) γιος του Στέφανου Νεμάνια/ μοναχού Συμεών έτσι και ο Πρεντισλάβ (μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Σάββας Β΄) γιος του Πρωτόστεπτου Στέφανου μονάζει στο Χιλανδάρι, ομοιότητα που μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι συνέβαλε στην απόφαση του Βλαδισλάβ. Τα γεγονότα ωστόσο δεν φαίνεται να εξελίσσονται γραμμικά, σ' ό,τι αφορά τη διακυβέρνηση του μικρότερου γιου του Πρωτόστεπτου Στέφανου.

Ο εικοσιπεντάχρονος **Στέφανος Ούρος Α΄ (Стефан Урош, περ. 1223-1.5.1277)**, τρίτος από τους αδελφούς-διαδόχους στη σερβική εξουσία των Νεμανιδών, καταφέρνει να διατηρήσει τη διαχείρισή της για περισσότερο από τριάντα χρόνια (1243-1276), καταλαγιάζοντας τις αντιδράσεις που είχε προκαλέσει η εφαρμογή του Νομοκάνονα του θείου του. Η περίπτωση του έχει ενδιαφέρον καθώς επαναφέρει τον αμφιλεγόμενο γάμο του πατέρα του με την Άννα εγγονή του Δόγη της Βενετίας Ερρίκου Δάνδολου, ως γιος εκείνων, γεγονός που όμως δεν καταγράφεται σε καμία σύγχρονη του πηγή. Η άποψη αυτή υπερτονίζεται συνήθως από τη σχετική βιβλιογραφία, ώστε να εξηγήσει τις δυτικές επιρροές που έντονα παρατηρούνται κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησής του, οι οποίες όμως, όπως έχουμε δει, αναδεικνύονται ήδη από την εποχή των αδελφών του. Έτσι, τα γεγονότα που τον αφορούν, εάν εξεταστούν συνδυαστικά με την προαναφερθείσα συμφωνία για τη Ραγούζα μεταξύ Βλαδισλάβ και Τζιοβάνι Δάνδολο, μπορούν να δώσουν πειστικότερη απάντηση στο ερώτημα που προκύπτει, όχι σχετικά με την καταγωγή του, αλλά με την *καταγωγή της εξουσίας του*. Αναζητώντας τα σχετικά χαρακτηριστικά, αξιοσημείωτο είναι ότι η στρατιωτικο-πολιτική του σταδιοδρομία ξεκινά με τρία καθοριστικά γεγονότα: Την ανατροπή του αδελφού του (1243) από τους δυσαρεστημένους *ζουπάνους* της ευρύτερης *σερβικής γης*, τη φυγή της νύφης του Μπελοσλάβα στη Ραγούζα και την ανάπτυξη της Νίκαιας και τις πιέσεις που εκείνη ασκούσε στις πρώην συμμαχικές της βαλκανικές δυνάμεις. Για να αντιμετωπίσει το εχθρικό αυτό περιβάλλον, ο νέος *διεκδικητής* της εξουσίας επί των πατρογονικών εδαφών που είχε ορίσει ο Σάββας φαίνεται ότι στηρίχτηκε αρκετά στους δεσμούς του προκατόχου του, ιδιαίτερα μετά την επιστροφή του από το Ντουμπρόβνικ και την αποδοχή του μοναστικού σχήματος από το Βλαδισλάβ μετά την εγκατάλειψη την εξουσία του –λόγος για τον οποίο πιθανότατα ο τελευταίος αναφέρεται σε *καταστατικούς χάρτες* του Ούρος.

Η διαχείριση της εξουσίας από τον Ούρος συνέπεσε με τη μείωση της ισχύος της Βουλγαρίας και της Ηπείρου, γεγονός που μεταξύ άλλων είχε βοηθήσει και παλιότερα τη σερβική εξουσία

να ισχυροποιηθεί τοπικά. Από την εξέλιξη αυτή επωφελήθηκε τα μέγιστα,³⁷⁵ επιλέγοντας να μην ενθαρρύνει την πολεμική αντιμετώπισή τους, καθώς υπολείπταν στρατού, αλλά να εντατικοποιήσει την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής που διακυβερνούσε, στηριγμένος στην επίτευξη συμμαχίας με τις ανταγωνιστικές και επιτιθέμενες έως τότε καθολικές δυνάμεις. Την απόφαση αυτή μπόρεσε να υλοποιήσει κυρίως στηριγμένος στις νέες σχέσεις που προέκυψαν από το γάμο του με την Έλενα Ανζού (περίπου 1236-8.2.1314), δυο χρόνια μετά την αντικατάσταση του αδελφού του, το 1245.³⁷⁶ Η Έλενα ήταν μακρινή απόγονος του λατινικού ακόμα αυτοκρατορικού οίκου της Κωνσταντινούπολης και του ουγγρικού βασιλικού οίκου,³⁷⁷ αδελφή της Μαρίας Αγγελίνας συζύγου του γενικού καπετάνιου της Αλβανίας, Anseau de Chau γιου του Anseau de Cayeux, φράγκου ιππότη της Δ΄ σταυροφορίας, ο οποίος είχε αντιμετωπίσει το Βούλγαρο Καλογιάννη σε μια από τις επιθέσεις του στην Πόλη. Μετά το θάνατο του Ιωάννη της Βρυέννης, ο Anseau de Cayeux διετέλεσε αντιβασιλέας της λατινικής αυτοκρατορίας –στη θέση που διεκδικούσε δηλαδή λίγα χρόνια πριν ο Ιβάν Ασέν– και βάιλος της λατινικής αυτοκρατορίας, μετά την ανάληψη του θρόνου από το Βαλδουίνο Β΄.³⁷⁸ Ο Anseau de Cayeux τελούσε υπό τις διαταγές του Κάρολου Ανζού, εξαδέλφου των κοριτσιών, που μεσουράνησε στον απόηχο της 7^{ης} Σταυροφορίας, όταν προσεγγίστηκε από τον Πάπα Ιννοκέντιο Δ΄ με αίτημα να καταλάβει τη Σικελία από τους Χοχενστάουφεν. Το παπικό αίτημα ικανοποιήθηκε το 1265, ο Κάρολος όμως δεν σταμάτησε εκεί: Στην αρχή της 8^{ης} Σταυροφορίας επέκτεινε την εξουσία του στη Χερσόνησο αυτοανακηρυσσόμενος βασιλέας Αλβανίας το 1272.

Οι εξελίξεις που αφορούν τους εξ' αγχιστείας συγγενείς του Ούρος ταυτίζονται λοιπόν στο χώρο με όσες αφορούν τους εξ' αίματος συγγενείς του, επιτρέποντάς μας να κατανοήσουμε τις προεκτάσεις των σχέσεων που προσθέτει με το γάμο του ο Ούρος στο ενεργητικό των Νεμανιδών: Η σύμπλευση με τους νέους συγγενείς του για την υποταγή των απογόνων του Μπαρμπάροσα, Χοχενστάουφεν, παρότι ποτέ η πολιτική του δεν περιγράφεται ως τέτοια, φωτίζει το πλέον ενδιαφέρον χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου της σερβικής ιστορίας: Την ξαφνική για μερικούς ερευνητές ή ανατιολόγητη για άλλους εμφάνιση μεταλλωρύχων από

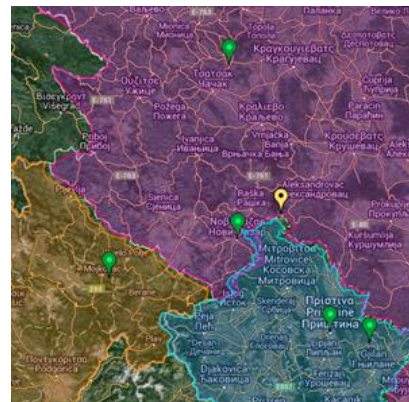
³⁷⁵ Станоје Станојевић, *Сви српски владари: биографије српских (са црногорским и босанским) и преглед хрватских владара*, Београд 1989 [1927], σελ. 17-18.

³⁷⁶ Владимир Ђоровић, *Историја српског народа*, Београд 1997, κεφ.: Западњачка оријентација у Србији: <http://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/> Προσπ. 23.3.2015.

³⁷⁷ Вл. В. Макушев, Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории, *Сборник Отделных Русского Языка и Словесности* VIII, 4 (1871), σελ. 30-33, όπου αποσπάσματα από το έργο του Δανιήλ, σύμφωνα με τα οποία η Έλενα ήταν από αυτοκρατορική οικογένεια. Вл. επίσης J.V.A. Fine (1994), σελ. 220, ο οποίος αναφέρει ότι ήταν καθολικής και φραγκικής καταγωγής, πιθανότατα από τον οίκο των Valois. Ο Άγγλος ιστορικός Γκ. ΜακΝτάνιελ διαπίστωσε ότι ήταν εγγονή της αδελφής του Βαλδουίνου Β΄ λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, το πλήρες όνομά της ήταν Ελένη Αγγελίνα και ήταν κόρη του Ιωάννη Άγγελου (Angelo János, ούγγρος δούκας της Σιρμίας γιος του αυτοκράτορα Ισαακίου Αγγέλου και της Μαργαρίτας της Ουγγαρίας κόρης του βασιλιά Μπέλα Γ΄ και της Αγκνές της Σαντιγιόν) και της Μαλτίδης ντε Βιαντέν δούκισσας των Ποζέγκα και Κοβίνα.

³⁷⁸ L'Estoire de Eracles empereur Liv. 33, Cap. XIV, *Recueil des historiens des croisades* (1859), *Historiens Occidentaux* II, σελ. 381.

την Ουγγαρία,³⁷⁹ για τους γνωστούς Σάξονες (σερβ. Σάσι, Саси, Саксонци), οι οποίοι, όπως περιγράφεται, μεταφέρονταν πιθανότατα από την Τρανσυλβανία, προσπαθώντας να ξεφύγουν από τις δριμύεις επιθέσεις στα εδάφη τους, με σκοπό να εργαστούν σε σερβικά μεταλλεία. Παρότι το ενδεχόμενο αυτό δεν μπορεί να αμφισβητηθεί πλήρως, προκαλεί ωστόσο απορία πως παρόμοια μετεγκατάσταση δεν έχει αφήσει σχετικές καταγραφές, την ίδια στιγμή που κοντινός συγγενής της Έλενας προχωρά σε σταδιακή εκδίωξη των γερμανών επικυρίαρχων της Σικελίας (Χοχενστάουφεν), δημιουργώντας ανακατατάξεις στο ιταλικό καθολικό περιβάλλον και στον ευρωπαϊκό βορρά, ο οποίος ούτως ή άλλως μαστίζεται από μογγολικές επιθέσεις. Εάν συγκρίνουμε τις δύο αιτίες της μεταφοράς, φαίνεται πιθανότερο να υπήρξε αποτέλεσμα της δεύτερης συγκυρίας που δημιουργείται από τη φραγκική επίθεση του Κάρολου και όχι από εκείνες των Μογγόλων. Σε αυτή την περίπτωση, δεν θα ήταν αβάσιμο να ισχυριστούμε ότι οι συγκεκριμένοι πληθυσμοί δεν μπορεί παρά να πέρασαν μέσω της Ουγγαρίας ή/και της Τρανσυλβανίας, περιοχές που τώρα δέχονταν μογγολικές επιθέσεις και βρίσκονταν ακριβώς κάτω από τις βορειο-ευρωπαϊκές κτήσεις των Χοχενστάουφεν. Την άποψή μας ενισχύει το γεγονός ότι στους σάξονες μεταλλωρύχους επετράπη σχετική αυτο-διακυβέρνηση, όπως χαρακτηρίζεται συνήθως το μόνο καταγεγραμμένο δικαίωμά τους ενάντια στα προστάγματα του Νομοκάνονα του Σάββα, δηλαδή της λατρείας σε ρωμαιοκαθολικές εκκλησίες –γεγονός που μπορεί να συνδεθεί άμεσα με την καθολική βασίλισσα Έλενα. Κατά την άποψή μας λοιπόν, τη στηριγμένη στα χαρακτηριστικά αυτών των εργατών, πρόκειται για γερμανούς *αιχμαλώτους* του κύκλου των Χοχενστάουφεν, τους οποίους μετέφεραν ο νέος σέρβος τοπικός ηγεμόνας και οι σύμμαχοί του στα πλούσια σε μεταλλεύματα ορεινά εδάφη τους.³⁸⁰

Χάρτης με τα μεταλλεία στα οποία εργάστηκαν επί Ούρος Α' σάξονες μεταλλωρύχοι.

Με πράσινο δείκτη οι περιοχές Μπρσκοβο, Ρούντικ, Ρογκόζνα, Νόβο Μπρνο, ενώ με κίτρινο η περιοχή Κοπαόνικ –την έχουμε σχολιάσει ως ελεγχόμενη από τη σερβική εκκλησία– όπου συγκεντρώνονταν πολλά από τα μεταλλεία, μεταξύ των οποίων τα Στάρι Τργκ, Πλάνα και Τρεπσα.

Το κέρδος από αυτή την κίνηση ήταν πολλαπλό: Αρχικά, οι Δάνδολο ικανοποιούσαν το αίτημα του Πάπα, ενώ παράλληλα απαλλάσσονταν από βασικό τους αντίπαλο. Από την άλλη ο Ούρος, συμμετέχοντας στον αγώνα των νέων καθολικών συγγενών του τούς ικανοποιούσε ως προς τον έως τότε αποκλεισμό τους από την οικονομική δραστηριότητα της περιοχής που επέτασσε ο Νομοκάνονας του Σάββα ενώ παράλληλα, στο ίδιο πλαίσιο, έδινε στους έως τώρα

³⁷⁹ Petar Petrović, Slađana Đurđekanović, *Ancient mining and metallurgy in southeast Europe*, Belgrade 1995, σελ. 243 και D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, σελ. 249-50.

³⁸⁰ Kovacevic Desanka, *Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: Les mines d'or et d'argent*, *Annales ESC XV* (Paris 1960), σελ. 248-58 με ένθετο χάρτη (βλ. Παράρτημα σελ. XII).

εξευεμένους ζουπάνους της περιοχής την επιθυμητή διέξοδο σε περισσότερα εδάφη. Εάν ήταν επιτυχείς θα κέρδιζαν και οι τρεις πλευρές (ο Ούρος, οι Δάνδολο και ο/οι εκάστοτε ζουπάνος/ζουπάνοι). Εάν όχι, ο Ούρος δεν θα χρειαζόταν να τους αντιμετωπίσει στρατιωτικά, καθώς θα είχαν χαθεί ή αποδυναμωθεί στη μάχη ενώ, ως σύμμαχός τους στον κοινό αγώνα, θα μπορούσε πιο εύκολα –χωρίς ιδιαίτερες δηλαδή αντιδράσεις– να διεκδικήσει και γιατί όχι να προσαρτήσει τα εδάφη τους. Τέλος, με την εργασία στην οποία υποχρέωναν τους αιχμαλώτους τους, όλα τα μέρη κατάφερναν επωφεληθούν από την εξόρυξη επιπλέον μεταλλευμάτων, χρήσιμων τόσο για την αναβάθμιση της τοπικής οικονομίας όσο και για την ανάπτυξη της εμπορικής τους δραστηριότητας, καθώς είναι αδιαμφισβήτητο ότι οι Σάξονες έφεραν μαζί τους νέες τεχνικές για την εξεύρεση και επεξεργασία μεταλλευμάτων και πολύτιμων μετάλλων, ειδικότερα αργύρου, χαλκού και μόλυβδου. Πράγματι, οι γνώσεις και η ικανότητά τους εντατικοποίησε τη σχετική παραγωγή και εισήγαγε τη σερβική οικονομία στις μεσογειακές αγορές: Με την τεχνογνωσία των Σαξόνων αναπτύχθηκαν, μεταξύ άλλων, τα ορυχεία στις περιοχές Брсκοβο, Τρεпча, Рудник, Ρογοзна, Ново Брдо, Стари Трг, Πлана.

Ασημένιο νόμισμα του
Στέφανου Ούρος Α΄
Πηγή: MIET

Μολονότι είναι γνωστό ότι η ανάπτυξη της εξόρυξης στις σερβικές χώρες ξεκίνησε έναν εξ ολοκλήρου νέο κύκλο οικονομικών και εμπορικών σχέσεων με τη νότια Ιταλία και τις παράκτιες περιοχές της, η πληροφορία αυτή μένει ασύνδετη με τα σύγχρονά της γεγονότα, παρότι αποτελεί ριζοσπαστική κίνηση για τη τοπική αριστοκρατία, η οποία καταφέρνει να βγει στη Μεσόγειο και τους βόρειους εμπορικούς δρόμους, διακινώντας εκεί μέρος του πλούτου της. Η οικονομική ευημερία της εποχής του Ούρος ενισχύθηκε αρχικά από την εντατικοποίηση των εμπορικών συναλλαγών με τις δαλματικές πόλεις Ντουμπρόβνικ και Κότορ, με τις οποίες κατά τα άλλα τόσο ο ίδιος όσο και οι αδελφοί του είχαν αμφιλεγόμενες σχέσεις, κάποιες επισφραγισμένες μάλιστα με όρκο. Η αύξηση της εξόρυξης αργύρου και του εμπορίου ήταν φυσικό να οδηγήσει στην κοπή μεγαλύτερων ποσοτήτων νομισμάτων, ακολουθώντας βενετικά πρότυπα –αν όχι αναμενόμενο, σίγουρα φυσικό επακόλουθο των νέων γαμήλιων σχέσεων του Ούρος. Σε ό,τι προκύπτει και από την εξορυκτική δραστηριότητα, παραλήπτης μέρους του πλούτου και εμπνευστής τουλάχιστον, αν όχι δημιουργός του νομίσματος φαίνεται να είναι ο κύκλος της βασίλισσας Έλενας. Εξαιτίας αυτού μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για νέες σχέσεις μεταξύ Ούρος και δυνάμεων ενεργών στις παράλιες αδριατικές κτήσεις και να τις θέσουμε σε πλαίσιο οικονομικής ανταπόδοσης, που ξεκινούσε με τη διακίνηση εργατών και ολοκληρωνόταν με τη διακίνηση του πλουτοπαραγωγικού μεταλλεύματος μεταξύ των άμεσα εμπλεκόμενων.

Οι καλές σχέσεις που πράγματι διαπιστώνουμε ότι υπήρχαν, με μικρό όμως μέρος του συνόλου των δυτικών δυνάμεων δρώντων στη Χερσόνησο τότε, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι

ο Ούρος ασκούσε φιλοδυτική πολιτική, πόσο μάλλον αφού οι εξωτερικές σχέσεις του με τις υπόλοιπες και ισχυρότερες δυτικές δυνάμεις δεν υπήρξαν ειρηνικές. Απόδειξη αυτού είναι το γεγονός ότι κατά τα έτη 1252-1253 οι σχέσεις εντάθηκαν με τη δημοκρατία της Ραγούζα (όπου είχε βρει καταφύγιο η Μπελοσλάβα), η οποία συνόρευε με το Χουμ, το οποίο ήλεγχε ο δικός του σύμμαχος και συγγενής, Ραντοσλάβ Αντρίτς. Ο Ραντοσλάβ φαίνεται ότι συμπαρατάχτηκε πλήρως με τη νέα οικογένεια του Ούρος –όχι μόνο μαζί του–, αφού γνωρίζουμε ότι ορκίστηκε να πολεμήσει τη Ραγούζα για όσο καιρό οι σερβικές δυνάμεις βρίσκονταν σε σύγκρουση μαζί της, ενώ την ίδια στιγμή προπαγάνδιζε τις σχέσεις του με τον Μπέλα Δ΄ της Ουγγαρίας –αποδεικνύοντας τη συνταύτιση της ουγγρικής περίπτωσης με τις δυτικές της Χερσονήσου. Δεν εκπλήσσει έτσι το γεγονός ότι, χωρίς την υποστήριξη της ευρύτερης οικογένειας του Ούρος και της συζύγου του Έλενας, η Ραγούζα αναγκάστηκε να καταφύγει στη μόνη δυνατή λύση, τη διπλωματία, εξασφαλίζοντας τελικά ειρήνη με διάταγμα που –μόνο παροδικά– έδωσε τέλος στη μεταξύ των αναφερθέντων μερών κρίση, στις 22 Μαΐου 1254. Ακριβώς, η κρίση επανήλθε στα τέλη της επόμενης δεκαετίας, όταν ξέσπασε νέος πόλεμος με τη Ραγούζα. Τελικά όμως υπεγράφη δεύτερη συνθήκη το 1268, στην οποία προσδιοριζόταν το χρηματικό ποσό που η Ραγούζα θα κατέθετε ετησίως, ως αντίτιμο της παρεχόμενης προστασίας από το σέρβο επικεφαλής, αναδεικνύοντας έτσι τη σταδιακή κυριαρχία του στην περιοχή. Η συμφωνία αυτή θα παρέμενε σε μεγάλο βαθμό αμετάβλητη τον επόμενο αιώνα, δίνοντας τέλος στα προβλήματα που συνεπάγονταν και αφορούσαν τις αξιώσεις της εξόριστης βουλγαρικής καταγωγής Μπελοσλάβα, συζύγου του πρώην επικεφαλής των σερβικών χωρών, στην οποία φαίνεται ότι είχε καταφέρει να επιβληθεί εξ ολοκλήρου η φραγκικής καταγωγής διάδοχός της, μέσω συμμαχίας με τους βορειότερους γείτονες του πατέρα της.

Έχοντας κυριαρχήσει και διασφαλίσει την εξουσία του στις παραθαλάσσιες περιοχές με το διπλό αυτό τρόπο, η εχθρότητα του σικελού βασιλιά και η επιθυμία επέκτασης και, γιατί όχι, ανακατάληψης της Κωνσταντινούπολης, τον έφερναν, όπως είναι αναμενόμενο, πιο κοντά με τις βυζαντινές δυνάμεις της Νίκαιας, οι οποίες εδώ και αρκετά χρόνια είχαν εκφράσει τις ίδιες φιλικές και εχθρικές διαθέσεις απέναντι στις ίδιες δυνάμεις. Κοινός στόχος όλων των δυνάμεων παρέμενε η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, γεγονός που έκανε τις συνεννοήσεις σίγουρα ευκολότερες. Η Νίκαια όμως αντιμετώπιζε εδώ και κάποια χρόνια σημαντικά εσωτερικά προβλήματα, αφού ο ανακηρυχθείς αυτοκράτοράς της Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης είχε πεθάνει από το 1258 και ο διάδοχός του Ιωάννης Δ΄ Λάσκαρις ήταν ανήλικος (βλ. σελ. 55). Οι ευκαιρίες που προσφέρονταν συγκυριακά σε υποψήφιους διεκδικητές του θρόνου οδήγησαν στη δολοφονία του Γεωργίου Μουζάλωνα, αντιβασιλέα που είχε ορίσει ο Θεόδωρος, και την ανάδειξη του Μιχαήλ Παλαιολόγου στη θέση του. Την ίδια περίοδο ο δεσπότης της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ Δούκας συμμάχησε με το βασιλιά της Σικελίας Μανφρέδο Χοχενστάουφεν (παντρεύοντάς τον με την κόρη του Ελένη) και με τον πρίγκιπα της Αχαΐας

Γουλιέλμο Βιλεαρδουίνο (παντρεύοντάς τον με την κόρη του Άννα), γαμήλιες συμμαχίες που στρέφονταν σαφώς κατά της Νίκαιας και απειλούσαν άμεσα τη Θεσσαλονίκη.

Η πολεμική κατάσταση μεταξύ των δυο ανασυγκροτούμενων πλευρών και των συμμάχων τους δεν θα αργούσε να εκτονωθεί: Το 1259 στρατός Φράγκων της Πελοποννήσου ενώθηκε με το στρατό των ηπειρωτών και τους Βλάχους του Ιωάννη Δούκα γιου του Μιχαήλ Δούκα αλλά και με 400 *γερμανούς* ιππότες που λέγεται ότι έστειλε ο Μανφρέδος Χοχενστάουφεν. Το ίδιο έκανε στην αντίπερα όχθη και ο στρατός των Νικαιατών: Με επικεφαλής τον αδελφό του Μιχαήλ Ιωάννη Παλαιολόγο και τον Αλέξιο Στρατηγόπουλο εισέβαλε στη Μακεδονία. Σύμφωνα με το *Χρονικόν του Μορέως*, ο στρατός της Νίκαιας, εκτός από το κύριο τμήμα του, αποτελείτο και από τούρκους μισθοφόρους, 2.000 Κουμάνους, 300 *Γερμανούς*, 1.500 Ούγγρους, 600 *Σέρβους και Βούλγαρους και μερικούς Βλάχους*³⁸¹ –παρότι είναι πολύ πιθανό τα νούμερα να ήταν μικρότερα, τα μνημονεύουμε εδώ για να σχηματίσουμε μια ιδέα των δυνάμεων που συμπαρατάχτηκαν με τη Νίκαια. Η *μάχη της Πελαγονίας* (ή Καστοριάς) ήταν πραγματικός θρίαμβος που διεκδίκησε και εξάντλησε μόνο η Νίκαια: Με την αιχμαλωσία του Γουλιέλμου εξουδετερωνόταν το πριγκιπάτο της Αχαΐας, το ισχυρότερο *φραγκικό* κράτος στον ελλαδικό χώρο. Η απειλή για τη Θεσσαλονίκη είχε εκλείψει και ο Μιχαήλ Παλαιολόγος μπορούσε να στρέψει την προσοχή του στην ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης. Ο Ιωάννης Παλαιολόγος προχώρησε νοτιότερα, κατέλαβε την Άρτα και λεηλάτησε τη Θήβα. Το δεσποτάτο της Ηπείρου είχε σχεδόν διαλυθεί και ο Μιχαήλ Δούκας κατέφυγε στη Λευκάδα, μαζί με το γιο του Ιωάννη. Ο Μανφρέδος έστειλε εσπευσμένα ενισχύσεις στις ηπειρώτικες ακτές για να διασώσουν ό,τι μπορούσαν. Ο Μιχαήλ Δούκας κατάφερε να ανακαταλάβει τα εδάφη που έχασε μόλις το 1260, η Κωνσταντινούπολη όμως κατελήφθη άμεσα από το νικαιικό στρατό το 1261 δίνοντας έτσι τέλος στη λατινική αυτοκρατορία και επανιδρύοντας τη βυζαντινή (βλ. και πιο πάνω σελ. 57).

Με το Μανουήλ Παλαιολόγο κύριο ωφελούμενο από την ανακατάληψη του διοικητικού και συμβολικού κέντρου των ορθόδοξων δυνάμεων, οι υπόλοιπες δυνάμεις που συμμετείχαν στην νικηφόρα μάχη έρχονταν σε δεύτερη μοίρα. Μεταξύ αυτών και ο Ούρος, η αυτοκρατορική καταγωγή της γυναίκας του οποίου καθώς και οι οικογενειακές σχέσεις με το βούλγαρο πεθερό του προκατόχου αδελφού του (Ιβάν Ασέν) προβλημάτιζαν σίγουρα το Μιχαήλ Παλαιολόγο, ο οποίος δεν θα επέτρεπε να ανοιχτεί ο δρόμος της ανακατάληψης σε κανέναν άλλο από αυτόν και ούτε φυσικά θα παραχωρούσε προνόμια, πριν ισχυροποιήσει τη θέση του. Έτσι, παρά την εντυπωσιακή νίκη στη μάχη της Πελαγονίας και παρά τα μεγαλόπνοα σχέδια ισχυροποίησης του συνασπισμού του Ούρος με τη Νίκαια, ο σέρβος κράλης δεν πέτυχε όσα επιθυμούσε: Μετά από αποτυχημένη απόπειρα γάμου –και εξόδου στη νέο-

³⁸¹ Βλ. D. J. Geanakoplos, *Greco-Latin relations on the eve of the Byzantine restoration: the Battle of Pelagonia*, *DOP* 7 (1953), σελ. 136, W. Treadgold, *A History of the Byzantine State*, ό.π., σελ. 819 και *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies*, London 2006, σελ. 370.

κατελιημμένη κεντρική εξουσία– μεταξύ του νεότερου γιου του Μιλούτιν και της Άννας κόρης του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, ο απογοητευμένος Ούρος φαίνεται να επιστρέφει στη στήριξη του αντιπάλου των δυνάμεων της Νίκαιας, βασιλιά της Σικελίας Κάρολο Ανζού, με σκοπό μάλλον να αντεπιτεθεί εξαιτίας της αναγνώρισης που του στερούσαν οι πρώην (άσπονδοι) σύμμαχοί του –και της οικογένειάς του.

Σ’ αυτή τη συγκυρία, το 1268 ο Ούρος βρισκόταν ήδη σε αποστολή βόρεια των κτήσεών του, με σκοπό να εισβάλει στις ουγγρικές κτήσεις Ν του Δούναβη, οι οποίες είχαν αποδυναμωθεί από τις μογγολικές επιθέσεις. Τις κτήσεις αυτές διεκδικούσε χάρη **1.** στις παλαιότερες επιτυχείς στρατιωτικές επιχειρήσεις του πατέρα και του παππού του εκεί –στην περιοχή του *Μπανάτου του Ματσβό* (σερβ. *Мачванска бановина*, *Banatus Machoviensis* γνωστό και ως *Sirmia ulterior* ή *Σρεμ*, σημ. Βοϊβοδίνα, Δ κεντρική Σερβία) στο μέσο των κατακτημένων από τους Μογγόλους περιοχών περιλαμβάνονταν οι περιοχές Ούσορα και Σόλοι– **2.** στην καταγωγή της γυναίκας του, εγγονής από τη μεριά του πατέρα της του βυζαντινού αυτοκράτορα Ισαάκιου Β΄, από το δεύτερο γάμο του με τη Μαργαρίτα της Ουγγαρίας³⁸² και **3.** στις κτήσεις του πεθερού του αδελφού του που είχαν καταληφθεί από ουγγρικές δυνάμεις. Παρά την αρχική επιτυχία, η επίθεση του Ούρος είχε τελικά ατυχή έκβαση, αφού συνελήφθη και φυλακίστηκε από τους Ούγγρους, γεγονός που τον ανάγκασε να προβεί σε διαπραγματεύσεις ώστε να εξαγοράσει την απελευθέρωσή του. Έτσι, υπογράφεται συνθήκη ειρήνης μεταξύ των εκπροσώπων των δυο δυνάμεων, προς επισφράγιση της οποίας ο Ούρος οδηγείται στην –υποχρεωτική, δεδομένων των συνθηκών, αλλά και συνήθη, δεδομένης της προϊστορίας των επιλογών της οικογένειάς του– σύναψη γάμου μεταξύ του πρωτότοκου γιου του Στέφανου Δραγούτιν και της Καταλίνας (Αικατερίνης), κόρης του Στέφανου Ε΄, ο οποίος λίγο αργότερα, λόγω του γάμου αυτού και των στρατιωτικών του νικών, θα διεκδικήσει επιτυχώς την εξουσία της Ουγγαρίας. Μετά από αυτή τη δεύτερη στρατιωτική αποτυχία, ο Ούρος αναγκάστηκε να επιστρέψει στα σερβικά εδάφη. Εκεί πέτυχε να ενσωματώσει καίρια, παρότι περιορισμένα, σημεία της πρώην Ρασκίας, όπου έχτισε το κάστρο του Μάγκλιτς (Маглич), ώστε να ελέγχει και να προστατεύει το μόνο εμπορικό δρόμο που συνέδεε τις δυο μεγαλύτερες πεδιάδες της ευρύτερης περιοχής (Μεγάλου Μοράβα και Κοσόβου). Λίγο αργότερα κατέστειλε την αυτόνομη περιοχή Ζαχούμλιε χωρίς συγκεντρωτική εξουσία όμως –συνεπώς χωρίς άλλες πατρογονικές κτήσεις στην κατοχή του–, ο Ούρος εγκατέλειψε τον τίτλο *Μέγας Πρίγκιπας*, ένδειξη ότι δεν ήλεγχε πλέον τις περιοχές που συνδέονταν με εκείνον.

³⁸² Gordon McDaniel, *On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelus and Queen Jelena*, Ungarn-Jahrbuch Band 12, Seattle (Wash.)- München 1982-1983, σελ. 43-50, από όπου προκύπτει η συγγένεια που αναφέρουμε, δεδομένης της έκδοσης ταξιδιωτικού εγγράφου στη Μαρία Αγγελίνα από τον Κάρολο Α΄ της Σικελίας (1280), με το οποίο της επέτρεπε να ταξιδέψει από την Απουλία στη σερβική γη για να επισκεφτεί την αδελφή της, τη βασίλισσα της Σερβίας. Οι γονείς της Μαρίας Αγγελίνας είναι γνωστοί από την άδεια γάμου τους που εκδόθηκε το 1253 από τον Πάπα ως *Calojoanni* και *imperatore Constantinopolitano, eiusdem Matildis avunculo...Matildis dominæ de Posaga, natæ comitissæ Viennensis*. Η άδεια αναφέρεται λοιπόν στον άρχοντα του Σρέμ, Καλογιάννη Αγγελο και τη Ματθίλδη κόρη της Μαργαρίτας του Κουρτεναί (αδελφής των λατινών αυτοκρατόρων Ροβέρτου και Βαλδουίνου Β΄) από τον κόμη του Vianden, Ερρίκο.

Μια από τις κτητορικές τοιχογραφίες στο Νάρθηκα της Μονής Σοποτσάνι

Πηγή: <http://www.srpskoblag.org>

Στο τμήμα του Α τοίχου (1^η εικόνα, στα αριστερά) απεικονίζεται από δεξιά προς τα αριστερά έθρονη και βρεφοκρατούσα η Παναγία να τείνει το χέρι της προς τον κράλη Ούρος, ο οποίος με τη σειρά του προτείνει προς το μέρος της το νεαρό κράλη Δραγούτιν. Στο τμήμα του Δ τοίχου (2^η εικόνα δεξιά), σύμφωνα με τους επιμελητές των καταγραφών, η Έλενα Ανζού ακολουθεί τον Ούρος και με τη σειρά της προτείνει το νεαρότερο γιο τους Μιλούτιν. Εξαιτίας 1. των λεπτότερων χαρακτηριστικών του δεύτερου παιδιού, 2. του νεαρού της ηλικίας αμφότερων των παιδιών και 3. της ύπαρξης κτητορικής τοιχογραφίας στον ίδιο ναό, φαίνεται πιθανό να μην απεικονίζεται ο Μιλούτιν στο Δ ναό αλλά η νεαρή σύζυγος του μεγαλύτερου αδελφού του, Καταλίνα της Ουγγαρίας.

Η κατάσταση του βελτιώνεται μόνο μετά την αναγόρευση του αδελφού του σε αρχιεπίσκοπο της σερβικής Εκκλησίας το 1263. Εκείνος από νεαρή ηλικία είχε γίνει μοναχός, όπως είδαμε, στη μονή Χιλανδαρίου με το όνομα Σάββας, προς τιμή του θείου-προτύπου του, τον οποίο μιμήθηκε ταξιδεύοντας στους Αγίους Τόπους. Η σχετική αφήγηση τον θέλει επιστρέφοντας να φέρνει μαζί του μουριά, την οποία φύτεψε στην αυλή του Πετς³⁸³ μάλλον προς νομιμοποίηση της μονής –ο προκάτοχός του και διάδοχος του Σάββα Αρσένιος την είχε αναβαθμίσει από μετόχι της Ζίτσα σε έδρα της σερβικής Εκκλησίας, χτίζοντας το ναό των Αγίων Αποστόλων το 1250 περίπου. Στη συνέχεια ο Πρεντισλάβ έγινε ηγούμενος Χουμ μέχρι την αναγόρευσή του σε αρχιεπίσκοπο, οπότε σε συνδυασμό με τις τοπικές επιτυχίες του αδελφού του επανεγκαθιδρύονται σε πολύ μικρότερη όμως περιοχή κρατικές δομές που είχαν εισαγάγει ο θείος και ο πατέρας τους, παράλληλα με τη μεταφορά της έδρας της επισκοπής από το Στον, κοντά στο Ντουμπρόβνικ, στη Μονή Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στο Λιμ. Η αντιαρειτική δράση του Ούρος την ίδια εποχή επιβεβαιώνει την επαναφορά του Νομοκάνονα του Σάββα υπό τις οδηγίες του αδελφού του, σε μια προσπάθεια αποδυνάμωσης τοπικών εχθρών, πιστώνοντάς του έτσι την ενίσχυση της Ορθοδοξίας.³⁸⁴ Πιθανότατα στο ίδιο πλαίσιο, ο Ούρος έχτισε τη μονή Σοποτσάνι στο κέντρο της παλιάς Ρας/Ρασκίας –συμβολική κίνηση που τόνιζε τη σύνδεσή του με το συγκεκριμένο τόπο. Ο ναός, αφιερωμένος στην Αγία Τριάδα, ολοκληρώθηκε γύρω στο 1265 και ιστορήθηκε λίγο αργότερα. Ως αρχιεπίσκοπος, ο Σάββας Β΄ εκπροσωπείται στην πομπή αρχιεπισκόπων στο βωμό, όπως και οι υπόλοιποι συγγενείς ως κτήτορες και δωρητές. Οι τοιχογραφίες της μονής, τις οποίες σκόπιμα

³⁸³ Дуд Саве II чува Пећку патријаршију 750 година, ефим. *Политика*, 29. септембар 2010. Προσπ. 1.4.2014.

³⁸⁴ Βλ. και J.V.A. Fine (1994), σελ. 135-136. Στον αρχιεπισκοπικό θώκο έμεινε έως το 1270/1, οπότε πέθανε. Τα λείψανά του βρίσκονται στο ναό Αγίων Αποστόλων, Πετς. Η σερβική ορθόδοξη Εκκλησία τον τιμά ως άγιο (Св. Сава Други) στις 8/21 Φεβρουαρίου.

συμπεριλαμβάνουμε στα αντίστοιχα θεματικά πεδία πιο πάνω (σελ. 228, 262), θεωρούνται από ειδικούς μελετητές της σερβικής μεσαιωνικής τέχνης ως οι πιο όμορφες της εν λόγω περιόδου. Θα επισημάνουμε επίσης ότι, όπως και στις υπόλοιπες ιστορικές μονές της δυναστείας των Νεμανιδών, οι τοιχογραφίες της μονής αποτελούν όπως διαπιστώσαμε εικονικά *ντοκουμέντα* της πορείας της σερβικής δυναστείας που αποδίδονται με τρόπο σχεδόν *φωτογραφικό*, ανάγοντας έτσι τις τοιχογραφίες σε απεικονίσεις-στιγμιότυπα σημαντικότερων γεγονότων που αφορούν τη δυναστεία, *ιστορώντας* κυριολεκτικά το εσωτερικό του ναού.

Ο Ούρος, από τη νέα του διοικητική μονάδα, διατυμπάνιζε, όπως και οι πρόγονοί του, τη σύνδεσή του με περιοχή ευρύτερη από αυτή που ήλεγχε καθώς και την υπεροχή του έναντι των υπόλοιπων διεκδικητών της. Όπως όμως και οι προκάτοχοί του έτσι και ο ίδιος θα αντιμετώπιζε δυσκολίες στην εγκαθίδρυση της εξουσίας του και τη θεμελίωση κρατικού σχηματισμού, κυρίως γιατί παρουσιάζεται να έχει ήδη αποξενώσει το μεγαλύτερο γιο του, στον οποίο σημειώνεται ότι αρνήθηκε –εάν είχε– να παραχωρήσει περιοχή ελέγχου ως μελλοντικός διάδοχος. Παρόμοια στάση δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο με βάση τη μη τήρηση της διαδοχής του πατέρα από τον πρωτότοκο γιο· πρέπει κυρίως να συνεκτιμηθεί το γεγονός ότι ο Δραγούτιν είχε δοθεί ως εγγύηση ή ως *τιμητικός όμηρος* στις ουγγρικές δυνάμεις, όταν είχε πιαστεί αιχμάλωτος μετά από επίθεση του πατέρα του στα εδάφη τους.

Οι διαμορφούμενες νέες συνθήκες στην ευρύτερη περιοχή μετά το 1261 *άλλαξαν* επίσης ριζικά τα δεδομένα στις μέχρι πρότινος (σχετικά) ανεξάρτητες περιοχές: Στη νέα αυτή συνθήκη, κάθε δύναμη πάλευε πρωτίστως για την επιβίωσή της, ακόμα κι αν αυτό σήμαινε ότι θα στρεφόταν ενάντια σε παραδοσιακούς συμμάχους. Κατά δεύτερο λόγο, αναδιπλώνονταν πλέον διπλωματικά και στρατιωτικά, με αποκλειστικό στόχο τη διασφάλιση της αυτονομίας της, ώστε να μην επανέλθει στην προ εξηκονταετίας θέση της, ως *περιφερειακή επαρχία* της Κωνσταντινούπολης. Στο γενικό αυτό πλαίσιο εντάσσεται και η περίπτωση των Νεμανιδών: Στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Ούρος η αφορμή για τη σύγκρουση μεταξύ πατέρα και γιου-γαμπρού των ανέκαθεν εχθρικών Ούγγρων δίνεται όταν ο βασιλιάς προέκρινε, όπως ήταν φυσικό, το νεότερο γιο του Στέφανο Μιλούτιν ως κληρονόμο. Ανησυχώντας για την *κληρονομιά* του, ο Δραγούτιν απαίτησε να συνδεθεί με το θρόνο το 1276. Όταν ο Ούρος αρνήθηκε, ο Δραγούτιν επαναστάτησε, ζητώντας και λαμβάνοντας βοήθεια από τους ουγγρικούς συγγενείς. Οι νέοι σύμμαχοι νίκησαν τον Ούρος και τον ανάγκασαν να αποσυρθεί σε άγνωστο μοναστήρι στο Χουμ όπου και πέθανε ένα ή δύο χρόνια αργότερα. Τα λείψανα του μεταφέρθηκαν στο μοναστικό συγκρότημα του Σοποτσάνι, με το οποίο κλείσαμε την περίοδο αυτή.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Η εσωτερική προσπάθεια πολιτικής σύνταξης και οι κεντρόφυγες τάσεις που παρατηρούνται στη Βουλγαρία και τη Σερβία κατά το 13^ο αιώνα, μετά το θάνατο των πρώτων διαδόχων των ιδρυτών των δυο βαλκανικών δυναστειών οδήγησαν, όπως αναλυτικά παρακολουθήσαμε έως εδώ, στην αύξηση του αριθμού *γαιοκτημόνων*-αριστοκρατών, πρώην ηγεμόνων ή τοπικών αρχόντων (βογιάρων, ζουπάνων) που έχαναν την περιουσία και τα εδάφη τους, αν όχι τη ζωή τους, σε πολεμικές επιχειρήσεις. Οι μικρότερες ή μεγαλύτερες περιουσίες των τελευταίων γίνονταν βορά εξωτερικών εχθρών ή της τοπικής αριστοκρατίας της γης, η ισχύς της οποίας αυξανόταν, όταν περιστρεφόταν γύρω από συγκεκριμένα τοπικά ή γειτονικά κέντρα/δυνάμεις. Το γεγονός αυτό οδήγησε με τη σειρά του, όπως είδαμε, στην αύξηση των προσδοκιών των σημειώντων τοπικά ευγενών γης για διευρυμένη εξουσία και αυτοδιοίκηση. Σε ό,τι αφορά τις δυο υπό εξέταση δυναστείες, οι βραχύβιοι μεγαλεπήβολοι στόχοι του Ιβάν Ασέν αλλά και του Πρωτόστεπτου Στέφανου και Σάββα και η αδυναμία των απογόνων τους να διατηρήσουν τις κτήσεις και την απρόσκοπτη εφαρμογή των θεσμών ή δομών που οι άμεσοι πρόγονοί τους εισήγαγαν με την ανοχή ή παρά τις αντιδράσεις των συμμάχων τους (που εξυπηρετούσαν δικά τους συμφέροντα), σε συνδυασμό με την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τον διπλωματικά ισχυρότερο των τελευταίων και τις εξωτερικές επιθέσεις που συνεχώς πλήθαιναν στα εδάφη τους ως αντίποινα στις τάσεις ανεξαρτησίας τους, οδήγησε τις ανερχόμενες αυτές αριστοκρατικές δυναστείες (που όφειλαν την ανάδειξή τους ως *μονάδες*, στις ίδιες ακριβώς αιτίες) να ηγηθούν *ημι-ανεξάρτητων* ηγεμονιών μικρότερων από εκείνες των προγόνων τους, μειώνοντας έτσι κατά πολύ την ικανότητά τους να ανταποκριθούν στις νέες συνθήκες και απειλές.³⁸⁵ Εξαιτίας όλων αυτών, οι συνθήκες ζωής και των πληθυσμών στις κτήσεις τους (χωρικών, αγροτών ή κτηνοτρόφων) επιδεινώθηκαν στο β΄ μισό του 13^{ου} αιώνα, κατάσταση που επρόκειτο να ενταθεί, δεδομένης της μεταβλητότητας ή της πλήρους απώλειας προσωπικών ή συλλογικών προνομίων (καταβολή συγκεκριμένου φόρου ή τιμωρία για τη μη καταβολή του, οριοθετημένη διακίνηση προϊόντων, διατήρηση των κοπαδιών και της γης τους, ελευθερία βοσκής και διαχειρισμού σε συγκεκριμένες περιοχές κτλ.), υπέρ κοσμικών και θρησκευτικών αριστοκρατών.³⁸⁶

Η αδυναμία των εκπροσώπων της βυζαντινής, σερβικής και βουλγαρικής κεντρικής η ημι-ανεξάρτητης εποπτικής/ελεγκτικής αρχής να ασκήσει αποτελεσματικό έλεγχο στις απομακρυσμένες από τα κέντρα τους περιοχές προκάλεσε επιπλέον κεντρόφυγες τάσεις που όπως είδαμε επιτάχυναν τη διαδικασία διάσπασης. Με τους εκπροσώπους-απογόνους των

³⁸⁵ Πρβλ. Д. Ангелов, С. Георгиева, В. Гюзелев, Л. Йончев, Стр. Лишев κ.ά., *История на България*, τόμ. III *Втора българска държава*, БАН, София 1982, σελ. 215.

³⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 277 και Г. Бакалов, П. Ангелов, П. Павлов, κ.ά., *История на българите от древността до края на XVI век*, ό.π., σελ. 359.

κυρίαρχων δυναστειών να εναλλάσσονται ανά μικρά χρονικά διαστήματα, λόγω αδυναμίας διαχείρισης των τόσο έκρυθμων αυτών καταστάσεων, οι περισσότερες περιοχές έμεναν ακέφαλες ή με *επικυρίαρχους* άλλοτε ξένες δυνάμεις –κυρίως Βυζαντινούς, Δυτικούς ή Μογγόλους– και άλλοτε ντόπιες –τοπικούς νέους *αριστοκράτες*, οι οποίοι αναδεικνύονταν λόγω της κυρίαρχης πολιτικής αβεβαιότητας– που επιθυμούσαν να αναδειχτούν σε κυρίαρχους διαχειριστές ή/και ελεγκτές της τοπικής εξουσίας. Ο υπόλοιπος πληθυσμός (έμποροι, περιφερειακοί αριστοκράτες, αποδυναμωμένοι ευγενείς, μικρότεροι ή μεγαλύτεροι γαιοκτήμονες, εξαρτημένοι και μη αγρότες κ.ά.) έμενε τις περισσότερες φορές μόνος να αντιμετωπίσει τις ταραχές που ανά περιόδους επηρέαζαν πρώτα και πάνω απ’ όλα τη ζωή του. Την αγανάκτησή του, χρησιμοποίησαν ή καθοδήγησαν, μεταξύ άλλων, μέλη των δυο υπό εξέταση δυναστειών αλλά και του κύκλου τους εντός και εκτός συνόρων, την εποχή μετά το θάνατο και της δεύτερης γενιάς διαδόχων, αναδεικνύοντάς τους έτσι σε παράγοντες ικανούς να διεκδικήσουν την εξουσία, εν ολίγοις σε νέους *αριστοκράτες*. Τις συγκυρίες και τους τρόπους με τους οποίους συνέβη η αναβάθμιση και τα αποτελέσματά της στον τρόπο διαχείρισης και το είδος της εξουσίας θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια.

Βραχύβιες αυτοκρατορίες και σπαράγματα εξουσιών

Υποκινητές στάσεων, διασπαστές της εξουσίας, θεόσταλτοι σωτήρες: Σύγκρουση γαιοκτησίας και κτηνοτροφίας

Επιστρέφοντας στα βουλγαρικά εδάφη το 1256 βρίσκουμε ως τσάρο της Βουλγαρίας για ένα μόνο χρόνο το **Μήτσο Ασέν** (σύζυγο της Άννας Θεοδώρας κόρης του Ιβάν Ασέν από την Ειρήνη Κομνηνή της Ηπείρου),³⁸⁷ ο οποίος διεκδίκησε την εξουσία μετά την αποτυχία του γαμπρού του στα πεδία των μαχών για την επέκταση της βουλγαρικής πατρικής επικράτειας, με ερείσματα που προέκυπταν από το γάμο του. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι η Ειρήνη Κομνηνή, παρότι είχε αναγκαστεί να αποσυρθεί από την αντιβασιλεία του γιου της, συνέχιζε να κινεί τα νήματα στο πολιτικό παρασκήνιο των εξελίξεων στη βουλγαρική γη. Η σχέση του με την οικογένεια των Ασέν, το γεγονός δηλαδή ότι εθεωρείτο γαμπρός του νεκρού από χρόνια Ιβάν Ασέν Β΄ και όχι της Ειρήνης Κομνηνής που ήταν ζωντανή τα χρόνια που ο Μήτσο αναδεικνύεται, όπως μας πληροφορεί άλλωστε και ο Νικηφόρος Γρηγοράς,³⁸⁸ τον έφερνε δικαιωματικά πιο κοντά στη διεκδίκηση της εξουσίας, πόσο μάλλον αφού η υπόλοιπη τοπική αριστοκρατία διέκειτο αρνητικά στον διάδοχο Καλιμάν Β΄. Επιπρόσθετο γεγονός που επέτρεψε στο Μήτσο να εκμεταλλευτεί την αρνητική συγκυρία που παρουσιάστηκε στον Καλιμάν ήταν ότι, κατά τη διάρκεια του 1241, είχε διατελέσει αντιβασιλέας του ανήλικου Καλιμάν Ασέν Α΄ που είχε δηλητηριαστεί για να τον διαδεχτεί ο ανήλικος επίσης Μιχαήλ

³⁸⁷ Το ζεύγος απέκτησε σίγουρα δυο παιδιά, τον μετέπειτα βούλγαρο τσάρο για ένα έτος (1279-1280) Ιβάν Ασέν Γ΄ και την (Κυρά) Μαρία που παντρεύτηκε τον αυτοκράτορα Γεώργιο Α΄ της Βουλγαρίας.

³⁸⁸ Dimiter G. Angelov, *Prosopography of the Byzantine world (1204-1261)* ό.π., σελ. 105.

Ασέν Β' (1241-1256), γιος του Ιβάν Ασέν και της Ειρήνης Κομνηνής. Θα μπορούσαμε να πούμε λοιπόν ότι συνδεόταν εξίσου με δυο από τις πλευρές που αντιπάλευαν για την κυριαρχία στη βουλγαρική γη. Αγνώστων λοιπών στοιχείων, το όνομά του, υποκοριστικό του Μιχαήλ, όπως συνήθως σημειώνουν οι βούλγαροι βιογράφοι του, και η καριέρα του, όπως αδρά περιγράφεται στις βυζαντινές πηγές, δεν επιτρέπουν την ταύτισή του με τον Μιχαήλ, γιο του πρίγκιπα των Ρως και μπάνου της Ουγγαρίας Ροστισλάβ Μιχαίλοβιτς (βλ. σελ. 94-6), ούτε με άλλο μέλος του οίκου των Τσέρνικοβ.³⁸⁹ Είναι πολύ πιθανό, όπως και ο διάδοχός του Κωνσταντίνος Τιχ, ο Μήτσο να υιοθέτησε το όνομα Ασέν μετά την ανάρρησή του στη βουλγαρική εξουσία που ακολούθησε τη δολοφονία του ξαδέλφου της γυναίκας του, Καλιμάν Ασέν Β', το 1256.

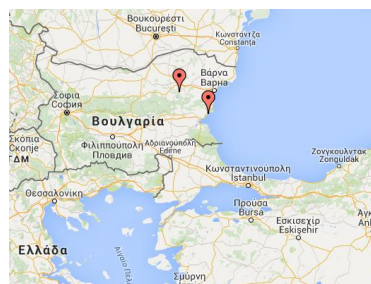
Παρά το γεγονός ότι κατάφερε να αποκτήσει κάποια υποστήριξη στην πρωτεύουσα Τύρνοβο, ο Μήτσο, που δραστηριοποιήθηκε κυρίως στην Πρεσλάβα, βρέθηκε αντιμέτωπος με την εχθρότητα μελών της τοπικής *επαρχιακής* αριστοκρατίας της Πρεσλάβα. Αντιλαμβανόμενοι το διαχωρισμό που επέρχεται τοπικά μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, αξίζει να σημειώσουμε ότι αιτία της εχθρότητας υπήρξε αποτυχημένη εκστρατεία εναντίον του Θεοδώρου Β' Λασκάρεως της Νικαίας, μετά την οποία ο Μήτσο έχασε την υποστήριξη *ακόμη και των απλών ανθρώπων*, όπως πολύ συχνά αναφέρεται στις βιογραφίες του, αναδεικνύοντας έτσι ένα κοινωνικό παράγοντα που, έως τώρα, έμενε αφανής στις σχετικές διηγήσεις. Στο πλαίσιο αυτό, συνήθως αναφέρεται ότι ο Μήτσο δεν κυβερνούσε αποτελεσματικά, επιτρέποντας έτσι στους πολυπληθείς *βογιάρους* (πολεμιστές) να αποσχίσουν τα εδάφη τους από την ενιαία διοίκηση και να συμπεριφέρονται ως ανεξάρτητοι ηγεμόνες. Ο λόγος όμως που φαίνεται ότι ουσιαστικά λειτούργησε εναντίον του ήταν η πολιτική επιλογή του να συμπλεύσει εκ νέου με τις δυνάμεις της Ηπείρου, η υποστήριξη των διεκδικήσεων και των πολιτικών συμφερόντων εκείνης με κάθε κόστος και εξαιτίας αυτής η συμμετοχή των βουλγαρικών δυνάμεων –όσων τουλάχιστον υποστήριζαν τον Μήτσο και την πολιτική της Ειρήνης– σε πολεμική επιχείρηση εναντίον των δυνάμεων της Νικαίας, παράλληλα με την κορύφωση των εσωτερικών προβλημάτων της Βουλγαρίας. Οι οικονομικές διαφωνίες μεταξύ των συγκεκριμένων εσωτερικών κοινωνικών δυνάμεων έτσι αναδύονται, καθώς, σημειωτέον, οι Βούλγαροι ήταν υποχρεωμένοι σε υποβολή φόρου στη Νίκαια, χρόνια πριν υποχρεωθούν σε καταβολή φόρου στη Χρυσή Ορδή. Η διπλή αυτή αιτία οικονομικής δυσχέρειας στα βουλγαρικά εδάφη, δεδομένων των αυξημένων πολεμικών υποχρεώσεων που προέκυπταν για τους βογιάρους, άρχισαν σταδιακά να αναδεικνύουν και τους τελικούς αποδέκτες της καταπίεσης που ασκήθηκε, δηλαδή τα αγροτικά στρώματα–μικρο-γαιοκτήμονες. Οι τελευταίοι ασχολούνταν σίγουρα με την παραγωγή των προϊόντων που χρησιμοποιούνταν και διακινούνταν από το

³⁸⁹ Βλ. π.χ. С. Димова, Сякъл ли е монети цар Мицо Асен в Месемврия?, *Проблеми на изкуството* 1(2004), σελ. 56-58 και И. Йорданов, *Монети и монетно обръщение в Средновековна България 1081-1261*, София 1984, σελ. 91.

σύνολο των εμπορών της εποχής αλλά και από τους βογιάρους σε περιόδους πολέμου. Σε εποχή που διακρίνεται από τόσο έντονη πολιτική και στρατιωτική κινητικότητα, γίνεται κατανοητό γιατί συγκροτούνται σε σώμα παρόμοιες δυνάμεις: Εξαιτίας ακριβώς της κοινωνικής κινητικότητας, αρκετοί από τους *βογιάρους* της εποχής είχαν χάσει μικρότερο/μεγαλύτερο μέρος ή το σύνολο των κτήσεών τους και/ή της περιουσίας τους, φτάνοντας να αποτελούν τμήμα των άσημων στρωμάτων.

Έτσι, όταν το 1257 η αντίδραση στο Μήτσο κορυφώθηκε εξαιτίας της αποτυχημένης του στρατιωτικής απόπειρας, που μόνο προβλήματα και εχθρούς προσέθετε στη Βουλγαρία, η αντιτιθέμενη αριστοκρατία των *βογιάρων* ανακήρυξε τσάρο(ι) τον **Κωνσταντίνο Α΄ Τιχ (Константин I Тих 1257-1277)**,³⁹⁰ βρίσκοντας ευκαιρία προσέλκυσης του παραπάνω πληθυσμού στην πλευρά του. Εκμεταλλευόμενος την αυξημένη φορολογική επιβάρυνσή τους, υπονόμεισε σοβαρά την εξουσία του Μήτσο με υποσχέσεις για βελτίωση της κατάστασής τους σε υλικό επίπεδο. Ο Μήτσο προειδοποιήθηκε για τη συνωμοσία εναντίον του και κατέφυγε με την οικογένειά του στην Πρεσλάβα, όπου συνέχισε να χρησιμοποιεί τον τίτλο *τσάρος*. Μαζί με την Πρεσλάβα ήλεγχε και τη Μεσημβρία (σημ. Nesebâr), ενοποιημένη περιοχή που εκτεινόταν τελικά σε μεγάλο μέρος των εναπομεινουσών ανατολικών βουλγαρικών κτήσεων στην έξοδο προς τη Μαύρη Θάλασσα, εντάσσοντας έτσι τη Βουλγαρία στο διαμορφούμενο εμπορικό σκηνικό.

Χρησιμοποιώντας τα έσοδα της εμπορικής διακίνησης στα δυο αυτά καίρια σημεία συναφούς δραστηριότητας, ο Μήτσο ασκούσε αντίσταση εναντίον του Τυρνόβου. Για να ενισχύσει μάλιστα τη θέση του, έκοψε δικά του νομίσματα (όχι όμως από χρυσό, όπως ο τσάρος Ιβάν Ασέν, αλλά από κράμα πολύτιμου μετάλλου, ασημιού και υδράργυρου, και κοινών μετάλλων, κυρίως χαλκού, σε πολύ μεγάλη περιεκτικότητα) –απόδειξη της επιθυμίας του να ανεξαρτητοποιηθεί στο νέο του κέντρο και να ασκήσει προσωπική πολιτική. Στα υποτιμημένα, όπως γίνεται κατανοητό, αυτά νομίσματα αποτυπώνεται η εικόνα της εξουσίας του: Στη μια πλευρά ο ίδιος με στέμμα κρατά σκήπτρο στο δεξί του χέρι και μεγάλο σταυρό στο αριστερό περικλειόμενος από την επιγραφή «*Мимо цар*», ενώ στην αντίθετη πλευρά

Οι πόλεις Πρεσλάβα (πάνω) και Μεσημβρία (κάτω, στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας)

³⁹⁰ Васил Гюзелев επιμ., *Голяма енциклопедия България*, БАН- Научно информационен център "Българска енциклопедия", София 2012, τ. 6, σελ. 2390 και Александър Фол, Васил Гюзелев κ.ά. επιμ., *Кратка история на България*, София 1981, σελ.112. Βουλγαριστί *Τιχ* =ήσυχος ή συντομευμένη μορφή του πατρωνύμου του Τίχομιρ, από τον ευγενή παππού από τα Σκόπια, από την πλευρά της μητέρας του Άννας Νεμάνια της οικογένειας του σέρβου *μεγάλου ζουπάνου* Στέφανου Νεμάνια, γεγονός που σύμφωνα με μερίδα ιστορικών τον κατατάσσει στους απευθείας απόγονους της αρμενο-μακεδονικής οικογένειας των Κομητόπουλων, βλ. С. Пириватрић, Једна претпоставка о пореклу дугарског цара Константина Асена „Тиха“, *ЗРВИ* 46 (2009), σελ. 314 και σημ. 4, της τελευταίας κυβερνώσας δυναστείας του Α΄ βουλγαρικού κράτους, βλ. Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier*, ό.π., σελ. 58-66, με μακρινό απόγονο της οποίας είχε παντρευτεί η Άννα. Βλ. και υποσ. 13 πιο πάνω.

απεικονίζεται ο Άγιος Νικόλαος.³⁹¹ Η εξέλιξη αυτή θεωρούμε ότι αναδεικνύει τα νέα γνωρίσματα της εξουσίας που χαρακτηρίζουν την πολιτική του ο Μήτσο: Επιτυχία αυτονομησης μικρο-ηγεμόνων, με ή χωρίς τίτλους, σε χώρο εντατικοποιούμενης οικονομικής, κυρίως

Χάλκινο τραχύ Νόμισμα του Κωνσταντίνου Τυχ.

εμπορικής, δράσης –κατά προτίμηση σε παράλια ζώνη με λιμάνια, τμήμα ή σημείο του δρόμου των Δυτικών σε άξονα προς βορρά, όπως η περίπτωση του Μήτσο στον άξονα του γενοατικού δρόμου– που αναπτύσσεται εκείνη την εποχή από τους φορολογικά επικυρίαρχούς του. Το γεγονός ότι το νόμισμά του δεν είναι ισχυρό αποδεικνύει ακριβώς την τοπική οικονομική εμβέλειά του, χαρακτηριστικό όχι άσχετο με τη δυνατότητα πολλαπλασιασμού ομόλογων κέντρων (μικρής δηλαδή ισχύος), τα οποία δεν λογοδοτούσαν σε κάποια κεντρική εξουσία ούτε συνδέονταν απαραίτητα με την πρωτεύουσα.

Μέχρι και το 1263, η πολεμική του Μήτσο εναντίον του νεο-αναρρημένου «ήσυχου» τσάρου Κωνσταντίνου ήταν επιτυχής. Η πίεση που του ασκούσε με τους παραπάνω τρόπους ήταν αρκετά αποτελεσματική, καθώς η πρώτη πολεμική περίοδος εναντίον του στέφθηκε με επιτυχίες: Ενδεικτική ήταν η ανάγκη του Τυχ να ζητήσει βοήθεια από τη βυζαντινή φρουρά της Στενιμάχου,³⁹² η οποία, όπως είδαμε, είχε (ανα)καταληφθεί από τις δυνάμεις της Νίκαιας. Εξαιτίας της βυζαντινής παρέμβασης όμως, ο Μήτσο άρχισε σταδιακά να χάνει την κυριαρχία του. Αιτία ήταν η συμφωνία που υπεγράφη μεταξύ του Θεόδωρου Λάσκαρη της Νίκαιας και της τεμαχισμένης Βουλγαρίας του Κωνσταντίνου Τυχ –άρα όχι γενικά της Βουλγαρίας, όπως συνήθως αναφέρεται– ενάντια στο Μήτσο γύρω στο 1260, με αποτέλεσμα την ταχύτατη απώθησή του στα τελευταία εποικισμένα οχυρά του, οδηγώντας τον σε αναγκαστική συνθηκολόγηση και παράδοση: Το 1261, τη χρονιά της ανακατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τις δυνάμεις της Νίκαιας, ο Μήτσο παρέδωσε τη Μεσημβρία και τα περίχωρά της στον αντιβασιλέα της Νίκαιας, Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, με αντάλλαγμα άσυλο και γη. Μετά την παράδοσή του αναζήτησε το συμφωνημένο καταφύγιο στα ανατολικά εδάφη της Νίκαιας, φυγαδευμένος μέσω του ποταμού Σκάμανδρου της Μικράς Ασίας, του παραχωρήθηκε από το Μιχαήλ Η΄ γη στην Τρωάδα. Εγκαταστάθηκε εκεί με την οικογένειά του, έως το 1277/1278, οπότε ο γιος του προκρίθηκε, μετά το θάνατο του πατέρα του, ως διεκδικητής του βουλγαρικού θρόνου από το βυζαντινό πλέον αυτοκράτορα. Με τη συμφωνία για απόσυρση του Μήτσο Ασέν στη Μικρά Ασία, ο Μιχαήλ Η΄ είχε καταφέρει να εξορίσει ουσιαστικά έναν από τους Βούλγαρους αντιπάλους του στην προηγούμενη δική του

³⁹¹ Αναλυτικά τα σχετικά ευρήματα (22 χάλκινα νομίσματα) από το χωριό Nissovo, στην περιοχή Russe: Ив. Сотиров, Монетосеченето на цар Мичо (Миче) - "Симеона цара" и събитията в България през 1256-1263 г., *Нумизматика, Сфрагистика и Епиграфика* 1(2004), σελ. 117-136.

³⁹² Πρβλ. С. Димова, Сякъл ли е монети цар Мицо Асен в Месемврия?, *Проблеми на изкуството* 1(2004), σελ. 56-58.

θέση και να αποκτήσει πρόσβαση σε δυο ακόμα στρατηγικής σημασίας θέσεις στα ευρωπαϊκά εδάφη, τις οποίες προσέθεσε στις κτήσεις του πλησίον της Κωνσταντινούπολης, επαναφέροντας σταδιακά και τις εμπορικές της οδούς και διεξόδους.

Με το Μήτσο Ασέν εξόριστο, μόνος διεκδικητής της εξουσίας στο Τύρνοβο απέμεινε ο Κωνσταντίνος Τιχ, ο οποίος μπόρεσε έτσι να διατηρήσει την κεντρική διαχείριση όσων δυνάμεων είχαν απομείνει στα βουλγαρικά εδάφη –τη σημαντικότετη βάση συγκέντρωσης και καταβολής των φόρων που είχαν επιβληθεί στο Τύρνοβο– για λίγα περισσότερα από τους προκατόχους του χρόνια. Η διαχείρισή του δεν έφερε όμως στα βουλγαρικά εδάφη την ηρεμία που προπαγάνδιζε το όνομά του ούτε ενοποίηση και σταθερότητα: Το παρίστιριο Βιδίνιο (πρώην ιστορικό κέντρο των κτήσεων του Σαμουήλ, ΒΔ της σημ. Βουλγαρίας, με μεγάλη οικονομική και εμπορική σημασία ως οδικός κόμβος και λόγω της εύφορης ενδοχώρας του) παρέμεινε μακράν των αρχών του Τυρνόβου,³⁹³ οι Μογγόλοι επέδραμαν τακτικά στη ΒΑ Βουλγαρία, λεηλατώντας την ύπαιθρο και παραλύοντας την οικονομία,³⁹⁴ ενώ την ίδια χρονιά

ο Μιχαήλ Η΄ ανακατέλαβε την Κωνσταντινούπολη. Η σταθεροποίηση της θέσης του Κωνσταντίνου ήρθε μέσω του δεύτερου γάμου του με την Ειρήνη Λασκαρίνα της Νίκαιας, κόρη του Θεοδώρου Β΄ Δούκα Λάσκαρη από την Έλενα της Βουλγαρίας. Παππούδες της Ειρήνης, από την πλευρά της μητέρας της, ήταν ο τσάρος Ιβάν Ασέν Β΄ και η Άννα Μαρία της Ουγγαρίας. Ο γάμος αυτός εξυπηρετούσε τις ανοιχτές διεκδικήσεις του βουλγαρικού στέμματος από τον Τιχ, αφού τον αναβάθμιζε σε μέλος της δυναστείας των Ασέν και εξ *αγχιστείας* συγγενή των Λασκάρων. Κατ' αναλογία μάλιστα με βυζαντινές ανερχόμενες δυναστείες (βλ. σελ. 41), υιοθέτησε το βουλγαρικό δυναστικό όνομα Ασέν, ενισχύοντας συμβολικά τη θέση του ως νόμιμος ηγεμόνας,³⁹⁵ για να περιβληθεί περισσότερη λαμπρότητα ως απόγονος του μεγάλου βουλγαρικού οίκου αλλά και για να δηλώσει τη σύμπλευσή του με την προαναλυθείσα πολιτική των Ασενιδών προκατόχων του Τυρνόβου –με βάση την οποία άλλωστε είχε αναδειχτεί και ο ίδιος. Την επόμενη χρονιά αναγορεύτηκε στο Τύρνοβο τσάρος Βουλγαρίας από *συμβούλιο βογιάρων*, που θυμίζει τα συμβούλια ευρύτερων οικογενειών (βλ. σερβική περίπτωση).

Η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης οδήγησε σε μεγάλη απογοήτευση τις ορθόδοξες σερβικές και βουλγαρικές δυνάμεις που δεν κατάφεραν να κερδίσουν τα αναμενόμενα ή

Το 1259 η Ειρήνη απεικονίζεται σε νεαρή ηλικία, με το σύνολο των βασιλικών διακριτικών (στέμμα, σκήπτρο, βασιλική ενδυμασία) και επιγραφή «ευσεβής βασίλισσα των Βουλγάρων», να συστήνει το σύζυγό της Κωνσταντίνο Τιχ Ασέν στο ναό της Μπογιάνια.

³⁹³ J.V.A. Fine (1994), σελ. 174.

³⁹⁴ И. Божилев, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, ό.π., σελ. 513.

³⁹⁵ Вл. Й. Андреев και Α. Пантев, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 212 και, για τη σύζυγό του Ειρήνη, Пламен Павлов, *Търновските царици*, Велико Търново 2006.

υπεσχημένα από τους συμμάχους τους –ενώ μάλιστα, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η εξουσία τους κερματίστηκε. Μετά το σφετερισμό της εξουσίας των Λασκάρων, την παραπάνω απογοήτευση διαδέχτηκε η άμεση επιστροφή στις πολεμικές επιχειρήσεις, τις οποίες επιδείνωσαν για τη βουλγαρική περίπτωση η καθαίρεση και τύφλωση –άρα πλήρη αποδυνάμωση από μελλοντική διεκδίκηση του θρόνου– του βρέφους ακόμα αυτοκράτορα της Νικαίας Ιωάννη Δ΄ Λασκάρως Δούκα και κουνιάδου του Τιχ, από τον μέχρι πρότινος προστάτη του Μιχαήλ Η΄. Η τελευταία τονίζεται ότι λύπησε ιδιαίτερα τον Τιχ, αντίδραση που δεν μπορεί βέβαια να συγκριθεί με το μένος της συζύγου του και αδελφής του εκτοπισμένου διαδόχου, της τσαρίνας δηλαδή Ειρήνης Λασκαρίνας-Ασενίνας, ορκισμένης έκτοτε εχθρού του σφετεριστή του βυζαντινού θρόνου. Το μένος της ήταν μάλιστα τόσο μεγάλο που την οδήγησε στη σύσταση αντι-Παλαιολόγειου –όχι αντι-βυζαντινού– κόμματος στη βουλγαρική αυλή. Μπορούμε έτσι να υποθέσουμε ότι μέσω των θρησκευτικών οδών που παρέμεναν ανοιχτές μεταξύ βαλκανικών δυνάμεων και Χιλανδαρίου που δέχτηκαν τη βία του νέου αυτοκράτορα, σύμφωνα με τον έτερο συμβασιλέα Αρσένιο Αυτωρειανό,³⁹⁶ η πολιτική της Ειρήνης σίγουρα ενίσχυσε και ενισχύθηκε από το σχίσμα των Αρσενιατών. Το σχίσμα ξέσπασε μετά τον αφορισμό του Μιχαήλ Η΄ από τον πατριάρχη Αρσένιο, ο οποίος έως το θάνατό του (1259) δεν έπαψε, όπως ο ίδιος αναφέρει, να αγωνίζεται *νυχθημερόν υπέρ χηρών, ορφανών και αδικουμένων*³⁹⁷ συγγενών του Θεόδωρου Λάσκαρη από την *τυραννίδα*³⁹⁸ του Μιχαήλ. Η Ειρήνη, ζητώντας ανοιχτά *εκδίκηση*³⁹⁹ για το σφετερισμό της εξουσίας του νόμιμου διαδόχου αδελφού της και προσπαθώντας να διασφαλίσει τα δικαιώματα της οικογένειάς της επί της διαδοχής του βυζαντινού θρόνου, φαίνεται ότι προσπάθησε να συγκεντρώσει το δυνατόν περισσότερους βούλγαρους βογιάρους στην κοινή άσκηση αυστηρά προσδιορισμένης πολιτικής, η οποία θα στρεφόταν στρατιωτικά ενάντια στον άρτι αναγορευμένο βυζαντινό αυτοκράτορα.

Σύμμαχο στην προσπάθειά της αυτή σίγουρα υπολόγιζε και το σύζυγό της, διευρύνοντας έτσι τα μέτωπα που εκείνος είχε να αντιμετωπίσει: Πρώτα-πρώτα διεξήγαγε επιθετικό πόλεμο εναντίον του Ούγγρου Μπέλα Δ΄ που προσπαθούσε να προεκτείνει τα κερματισμένα του εδάφη, επεκτεινόμενος στα βουλγαρικά με αξιώσεις που εγείρονταν τώρα και λόγω της ουγκρικής καταγωγής της Ειρήνης. Αρχής γενομένης από το Μπανάτο του Σεβερίν (ανα)καταλαμβάνονταν σχεδόν ανά έτος για τρία χρόνια από τον Τιχ και τις καθολικές ουγκρικές δυνάμεις υπό το μελλοντικό βασιλέα Ουγγαρίας Στέφανο Ε΄ μαζί με τις παρίστριες πόλεις Βιδίνιο και Λομ. Οι Βούλγαροι ανέκτησαν τελικά τις απολεσθείσες γαίες με τη βοήθεια του Ρώσου πρίγκιπα Γιάκοβ Σβετοσλάβ που επίσης είχε ισχυροποιήσει την *αυτόνομη* διαχείριση των κτήσεων υπό την εξουσία του, απειλούνταν όμως από τους Μογγόλους.

³⁹⁶ Όπως ο ίδιος αναφέρει στη διαθήκη του, *PG* 140, 952, Στ΄.

³⁹⁷ *PG* 140, 949, Γ΄-Δ΄.

³⁹⁸ Στο ίδιο, 952, Στ΄.

³⁹⁹ *ГИБИ*, τ. X, София 1980, σελ. 151-152, όπου και η αναφορά των σχετικών πηγών.

Αξιοσημείωτο είναι ότι τότε και ο Σβετοσλάβ κατάφερε να κερδίσει την *αυτόνομη* ηγεμονία (του επετράπη ως αντάλλαγμα για την υποστήριξή του προς τον Τιχ) επί του σημαντικότερου Βιδινίου με τη μεγάλη γεωπολιτική και οικονομική σημασία, κάνοντας έτσι την κατοχή του σημαντικό διακύβευμα. Τρία χρόνια μετά τη συμφωνία μεταξύ τους, το 1264 ο Τιχ συμμετείχε σε επιδρομή εναντίον της βυζαντινής επικράτειας, με μογγολικό μισθοφορικό στρατό τον οποίο του προσέφερε η Χρυσή Ορδή (!), γεγονός που αποδεικνύει ότι οι εμπορικές δραστηριότητες επί των εδαφών και εκείνου ελέγχονταν και φορολογούνταν από την τελευταία και άρα ότι η σχετική αυτονομία –τουλάχιστον από τους γείτονες και εχθρούς του– αλλά και οι επιτυχίες του έως τότε δεν επέφεραν θετική αλλαγή στη θέση και την πολιτική κατάσταση της εξουσίας του τόσο εντός των συνόρων της *πρώην* ενωμένης υπό τον Ιβάν Ασέν βουλγαρικής επικράτειας όσο και εκτός.

Μόνη του διέξοδος ήταν η απευθείας αντιπαράθεση με το σφετεριστή του βυζαντινού θρόνου-αντιπάλου της συζύγου του –τόρα και των Μογγόλων–, η κατά τόπους διάσπαση όμως της βουλγαρικής εξουσίας και ο αποδυναμωμένος της στρατός δεν κατάφερε να επιφέρει καμία ουσιαστική αλλαγή στην ολοένα σταθεροποιούμενη νικαική εξουσία της Κωνσταντινούπολης. Έτσι, μέχρι το θάνατο της συζύγου του το 1268 ή 1269, δεν διαθέτουμε άλλες πληροφορίες για τον Τιχ. Την χρονιά εκείνη όμως, ο βούλγαρος τσάρος επανέρχεται στο προσκήνιο, μέσω της αποκατάστασης των σχέσεών του με το Μιχαήλ Η΄, αποδεχόμενος πρόταση γάμου με τη Μαρία Παλαιολογίνα Καντακουζηνή ανιψιά του νέου βυζαντινού αυτοκράτορα. Το τελευταίο αποδεικνύει κατά τη γνώμη μας διπλωματική κίνηση για να αντιμετωπιστούν οι πιέσεις που δεχόταν προηγουμένως ο Μιχαήλ, οι οποίες μπορεί να μην ήταν αρκετά ισχυρές ώστε να τον απειλήσουν ανοιχτά, ήταν όμως αρκετές για να αναδείξουν το βούλγαρο τσάρο σε συνομιλητή του, όταν εκείνος έπρεπε να ασχοληθεί απερίσπαστος με τις δυτικές επιθέσεις εναντίον του που σκοπό είχαν την επαναφορά της λατινικής κυριαρχίας στην Πόλη. Σε αντάλλαγμα για την *ησυχία* στα σύνορά του ο Μιχαήλ υποσχέθηκε επιστροφή της Μεσημβρίας και παραχώρηση της Αγκιάλου ως προίκα της Μαρίας, προσφορά που δεν ανεξαρτητοποιούσε τον Τιχ, αλλά τον έθετε υπό την εποπτεία και τον έλεγχο και του βυζαντινού αυτοκράτορα. Παρά τη συγκατάθεση του Τιχ, στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων μετά το γάμο για την επικύρωση της γαμήλιας συμφωνίας, αθετήθηκε η υπεσχημένη προίκα της Μαρίας, με αποτέλεσμα την ανακοπή των προσπαθειών βελτίωσης των βουλγαρο-βυζαντινών σχέσεων. Έτσι, η βουλγαρική πλευρά αναζήτησε συμμάχους για τη διεκδίκηση της υπεσχημένης προίκας στους εχθρούς του Μιχαήλ Η΄, τις δυνάμεις της Σικελίας: Ο Τιχ συμπαρατάχτηκε με το βασιλιά της Κάρολο Α΄ στην εκστρατεία που εκείνος σχεδίαζε με σκοπό την αποκατάσταση της λατινικής αυτοκρατορίας. Αφορμή για εκείνον είχε σταθεί η προσπάθεια του Μιχαήλ να επαναφέρει στη Β΄ σύνοδο της Λυών (1274) το ζήτημα της ένωσης με τη Ρώμη –την οποία είχε και πριν το 1261 προτείνει στους Γενοβέζους, χωρίς να έχει τηρήσει και τότε την υπόσχεσή του. Η σύμπλευση με τους αντιπάλους του Μιχαήλ

κορύφωσε τη σύγκρουση Βουλγαρίας-Βυζαντίου πάνω σε υπέρτερα διακυβεύματα, την κυριαρχία των Λατίνων/καθολικών και την πρωτοκαθεδρία και έλεγχο των εμπορικών δικτύων που διασταυρώνονταν στην Κωνσταντινούπολη –λόγος για τον οποίο ο Κωνσταντίνος έκοψε δικό του νόμισμα.⁴⁰⁰ Εν όψει τόσο σοβαρού διακυβεύματος, ο Μιχαήλ ανταπάντησε με την επίτευξη ισχυρότερου γάμου: Πάντρεψε τη νόθα κόρη του Ευφροσύνη με το χάνο Nogai της Χρυσής Ορδής, ο οποίος, έχοντας συμμαχήσει με την έτερη ισχυρή εμπορική δύναμη της εποχής –σε εντυπωσιακή σύζευξη των οδικών και θαλάσσιων εμπορικών δικτύων που τα δυο κέντρα ήλεγχαν–, επιτέθηκε με το στρατό του στην επικράτεια του Τιχ, την οποία και λεηλάτησε το 1274, ως βυζαντινός σύμμαχος, όχι ακόμα ως επικυρίαρχος.

Πλήρως αποδυναμωμένος στο τέλος της ζωής του ο ασθενής Κωνσταντίνος που είχε μείνει μόνιμα παράλυτος,⁴⁰¹ υπήρξε ο δεύτερος βούλγαρος τσάρος που τέθηκε τελικά υπό την αναντίρρητη εποπτεία συζύγου-συγγενούς βυζαντινού αυτοκράτορα. Φροντίζοντας να διασφαλιστεί η εξουσία της σε σύνδεση με τους προστάτες της στην Κωνσταντινούπολη, το 1272 περίπου η Μαρία Καντακουζηνή έστειψε *συναυτοκράτορα* το νεογέννητο γιο τους Μιχαήλ Ασέν Β΄, χωρίς την υποστήριξη της τοπικής αριστοκρατίας,⁴⁰² δρώντας δηλαδή σαν *τοποτηρητής* της εξουσίας της περιοχής προς όφελος της Κωνσταντινούπολης. Η Μαρία, έχοντας ισχυροποιήσει τη σχέση της με το βουλγαρικό θρόνο, ενίσχυσε τις βουλγαρο-βυζαντινές σχέσεις, φρόντισε να ξεφορτωθεί κάθε πιθανό αντίπαλο και οικονομικά να επωφεληθεί τα μέγιστα, ενορχηστρώνοντας την υποταγή και στη συνέχεια τη δηλητηρίαση του δεσπότη του Βιδινίου Γιάκοβ Σβετοσλάβ το 1276. Λόγω όμως των ακριβών και ανεπιτυχών προηγούμενων πολέμων, των ποικίλων συμφερόντων, των μογγολικών επιδρομών και της οικονομικής αστάθειας, η κυβέρνηση βρέθηκε αντιμέτωπη με εμφύλιες συγκρούσεις και με μια ακόμη εξέγερση το 1277. Στη διάρκεια της αναδύεται μια φιγούρα παντελώς ξένη στη βουλγαρική αριστοκρατία: Αρχηγός των *δυσαρεστημένων* και *εξαθλιωμένων αγροτικών και κτηνοτροφικών μαζών* αναδείχτηκε ο χοιροβοσκός ή κάτοχος χοίρων **Ιβάιλο (Ивайло, 1278-9)** που προσέκλυσε οπαδούς χαμηλότερων τάξεων μεγάλου μέρους του διασπασμένου ήδη πληθυσμού της βουλγαρικής γης και σταδιακά κατάφερε να ελέγξει μεγάλη έκτασή της. Από τους σύγχρονους του χρονικογράφους και από παρασελίδια σημείωση στο ευαγγέλιο Svarlig μαθαίνουμε το προσωνύμιό του (βουλγ. *Бърдоква*

⁴⁰⁰ Το νόμισμα του Κωνσταντίνου Ασέν διακρίνεται για την πολυμορφία του, τους νέους εικονογραφικούς τύπους (πρώτη αποτύπωση βούλγαρου ηγεμόνα σε άλογο) και την ποιότητα και δεξιοτεχνία της χαρακτηριστικής μερικών από αυτά, γεγονός ενδεικτικό για την πληθώρα δυνάμεων με τις οποίες συνεργάστηκε ο Κωνσταντίνος Ασέν για την άσκηση της εξουσίας του.

⁴⁰¹ J.V.A. Fine (1994), σελ. 195.

⁴⁰² Στο ίδιο, Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 218 και И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, ό.π., σελ. 513–514.

=ραπανάκι ή μαρούλι, ελλην. *Λαχανάς*) που τον συνδέει με πρωτογενείς δραστηριότητες.⁴⁰³ Η εξέγερσή του υπήρξε κυρίως αποτέλεσμα της αδυναμίας του Τιχ να αντιμετωπίσει τις μογγολικές επιδρομές στο ΒΑ τμήμα της χώρας υπό τον ημι-ανεξάρτητο χάνο Nogai. Αυτός, αμφισβητώντας το νόμιμο κυβερνήτη της Χρυσής Ορδής Mengu-Timur (1266-1280) –στο πλαίσιο των κεντρόφυγων τάσεων που πυκνώνουν στις βαλκανικές και γενικότερα ευρωπαϊκές δυνάμεις τότε–, κατάφερε να ελέγξει τις στέπες της σημερινής Μολδαβίας και Ουκρανίας⁴⁰⁴ και να περικυκλώσει και να αποκόψει τις κτήσεις των απογόνων του Ιβάν Ασέν από τους Ρως. Στα παραμεθόρια της βουλγαρικής γης (Δοβρουτσά) αποδιαρθρώθηκε έτσι η εξουσία των Ασέν και η εξέγερση που ξέσπασε μετέφερε⁴⁰⁵ το κέντρο του ενδιαφέροντος λίγο βορειότερα από τα εμπορικά κέντρα του Μήτσο Ασέν (τώρα υπό βυζαντινή και σίγουρα γενοβέζικη κυριαρχία) στην εξίσου σημαντική ενδοχώρα της Βάρνας.

Ο Ιβάλιο, πιθανότατα από τη ΒΑ Βουλγαρία κοντά στην Provardia⁴⁰⁶ (τελωνειακός σταθμός από την αρχαιότητα, γνωστός για τα αλμυρά μεταλλικά νερά, το ήπιο κλίμα και τις 70 χλμ. σπηλιές στα γύρω βουνά, καταγράφεται για πρώτη φορά μ' αυτή την αφορμή ως σημαντικό μεσαιωνικό κέντρο) άρχισε να υποκινεί τον τοπικό πληθυσμό σε εξέγερση, με αφορμή τη συνθήκη του Νυμφαίου το 1261, οπότε η επιθετική-αμυντική συμμαχία μεταξύ Μιχαήλ Η' και Γένοβας άνοιξε τη Μαύρη Θάλασσα στο γενοβέζικο εμπόριο, σε πολύβουη εμπορική πόλη-λιμάνι, όπου αρχικά σύχναζαν γενοβέζικα εμπορικά πλοία και αργότερα προστέθηκαν βενετικά και ραγουζέικα. Οι δύο πρώτες θαλάσσιες δημοκρατίες είχαν ήδη προξενεία και αποικίες ομογενών εκεί, ενώ οι έμποροι από τη Ραγούζα διατήρησαν την παρουσία τους στο λιμάνι μέχρι το 17^ο αιώνα, ενεργώντας από την αποικία τους στην Προβάντια. Η πόλη πλαισιωνόταν από δύο φρούρια, με οπτική επαφή μεταξύ τους, Καστρίτσι και Γαλατά, και μικρότερα δικά τους λιμάνια και ισχυρά οχυρά που δέσποζαν πάνω από τις λίμνες Μαγκκλίζ και Πέτριτς. Από αυτά εξάγονταν κυρίως σιτάρι, δέρματα ζώων, μέλι και κερί, κρασί, ξυλεία και άλλα τοπικά αγροτικά προϊόντα στις αγορές της Ιταλίας και της Κωνσταντινούπολης και εισάγονταν μεσογειακά τρόφιμα και είδη πολυτελείας. Με βάση τα παραπάνω και την εικόνα που σκιαγραφεί ο Γεώργιος Παχυμέρης, ο Ιβάλιο ζούσε *ταπεινά*, φροντίζοντας *χοίρους επί πληρωμή*,⁴⁰⁷ αναδεικνύοντας έτσι την ενασχόληση αυτού του

Οι θέσεις του Τυρνόβου (μπλε) και των περιοχών Προβάντια και Δοβρουτσα, όπου ξέσπασε η εξέγερση του Ιβάλιο (με κόκκινο), πολύ πιο κοντά στις θέσεις Πρεσλάβα και Μεσημβρία (με κίτρινο), τις οποίες είχε ενσωματώσει ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος, μετά τη συνθήκη με το Μήτσο Ασέν.

⁴⁰³ Д. Ангелов κ.ά., *История на България*, τόμ. III, ό.π., σελ. 277, Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 220. Г. Бакалов, П. Ангелов, П. Павлов, κ.ά., *История на българите от древността до края на XVI век*, ό.π., σελ. 359-360 και Божилков, Гюзелев, *История на средновековна България*, ό.π., σελ. 515.

⁴⁰⁴ J.V.A. Fine (1994), σελ. 195.

⁴⁰⁵ Д. Ангелов κ.ά., *История на България*, τόμ. III, ό.π., σελ. 277.

⁴⁰⁶ Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 221.

⁴⁰⁷ ГИВИ X (София 1980), ό.π., σελ. 171.

Βούλγαρου με την χοιροτροφία (και το εμπόριο χοίρων). Όπως όμως εύστοχα επισημαίνει ο Fine, οι χοίροι αποτελούσαν τότε σημαντικό μέρος του ζωικού κεφαλαίου· συνεπώς ο κάτοχος μεγάλου αριθμού θα μπορούσε να θεωρηθεί μέρος των εύπορων τάξεων στην τοπική κοινότητα.⁴⁰⁸ Η περίπτωση του λοιπόν φωτίζει κατά την άποψή μας τις ραγδαίες αλλαγές που επέρχονταν στις κοινωνικές δομές της Βαλκανικής: Ο ξεσηκωμός στον οποίο δίνει το όνομά του (*Βъстанието на Ивайло*) συνδέεται με ένα *μη τυπικό* (προς το παρόν) τρόπο ανάληψης της εξουσίας, στη συγκυρία αποτυχίας του Τυρνόβου να αντιμετωπίσει τις καταστροφικές συνέπειες των επανειλημμένων μογγολικών επιθέσεων και λεηλασιών πέρα από τα ΒΑ βουλγαρικά σύνορα αλλά και συγκυρία αυξανόμενης συσσώρευσης (εμπορικού) πλούτου, ιδιαίτερα στην περιοχή της Δοβρουτσά, όπου και το σημαντικό εμπορικό κέντρο Προβάντια. Στην ίδια συνάφεια αξιοσημείωτη είναι η ιδεολογία που συνοδεύει το εγχείρημα: Όπως μαθαίνουμε από τις πηγές, λίγο πριν την εξέγερση ο Ιβάνιλο ισχυρίστηκε ότι είδε οράματα⁴⁰⁹ (όπως οι πρώτοι *εξεγερμένοι* που πλαισιώναν τους αδελφούς Ασέν το 1185, σελ. 65-6), ότι θα απάλλασσε *όλη* τη Βουλγαρία από τα προβλήματά της, συμπεριλαμβανομένων των συχνών επιδρομών από τους Μογγόλους της Χρυσής Ορδής. Όπως διακήρυσσε, εξαιτίας του *χαρίσματός* του να βρίσκεται σε επαφή με τον *ουρανό* και με τους *αγίους*, ο Θεός πρότασσε να καθοδηγήσει τους ανθρώπους της περιοχής.⁴¹⁰

Χρησιμοποιώντας δοκιμασμένη συνταγή με *ιδεολογικές* και *πολιτικές* προεκτάσεις λοιπόν, ο Ιβάνιλο αντλεί οπαδούς από τη μεγάλη δεξαμενή των πληθυσμών της περιοχής. Με τη χρήση των *αγιασμένων* και αποδεδειγμένα *πολιτικά* αποδοτικών αυτών μέσων, ο σκοπός του επιτεύχθηκε πολύ γρήγορα⁴¹¹ και ήδη το 1277 ο Ιβάνιλο συγκέντρωνε γύρω του, όπως τονίζεται, έναν *ιδιόμορφο* για την εποχή στρατό κυρίως από *δυσαρραστημένους χωρικούς*, οι οποίοι τον αντιμετώπιζαν ως θεόσταλτο σωτήρα.⁴¹² Στην ηγεσία αυτού του σώματος εξεγερμένων με τα ιδιαίτερος τονισμένα *οικονομικά* χαρακτηριστικά, ο Ιβάνιλο αποδείχτηκε επιτυχημένος και χαρισματικός, αφού η εξέγερση ξέσπασε άμεσα (άνοιξη ή καλοκαίρι 1277) στη ΒΑ Βουλγαρία, όπου άλλωστε οι καταστροφές των Μογγόλων ήταν ισχυρότερες, και ως το φθινόπωρο τους είχαν εκδιώξει από την περιοχή.⁴¹³ Έχοντας επιτύχει ό,τι δεν είχαν καταφέρει για δεκαετίες οι βουλγαρικοί στρατοί των διαδόχων του Ιβάν Ασέν, η δημοτικότητα και η φήμη του αυξήθηκε, ενώ στις τάξεις των *δυσαρραστημένων αγροτών* οπαδών του εντάσσονταν τώρα κι *ευγενείς, δυσαρραστημένοι* από τις δολοπλοκίες της αυτοκράτειρας Μαρίας.⁴¹⁴ Η στοχοθεσία του Ιβάνιλο δεν άργησε έτσι να διευρυνθεί με

⁴⁰⁸ J.V.A. Fine (1994), σελ. 195.

⁴⁰⁹ Jordan Andrej, *History of the Second Bulgarian Kingdom*, ό.π., σελ. 54-60.

⁴¹⁰ J.V.A. Fine (1994), σελ. 195.

⁴¹¹ Ъ. Андреев, М. Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 221 και Γ. Бакалов, П. Ангелов, κ.ά., *История на България*, ό.π., σελ. 360.

⁴¹² J.V.A. Fine (1994), σελ. 195.

⁴¹³ ГИБИ X (1980), ό.π., σελ. 172, Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 222 και Д. Ангелов κ.ά., *История на България*, τόμ. III, ό.π., σελ. 279-281.

⁴¹⁴ J.V.A. Fine (1994), σελ. 195.

στόχους που υπερέβαιναν τα σύνορα της Δοβρουτσάς και στρεφόταν πλέον και εναντίον της τσαρικής οικογένειας του Τυρνόβου. Στην πρώτη και τελευταία προσπάθεια του Τιχ να καταπνίξει την εξέγερση με τη σύγκληση μικρού στρατιωτικού σώματος, ο Ιβάιλο καταφέρνει να πιστωθεί με μια ακόμα νίκη επί αρκετών στενών συνεργατών του ασθενούς και καταβεβλημένου τσάρου και κυρίως με το θάνατό του.⁴¹⁵ Αυτή υπήρξε η πρώτη θριαμβευτική νίκη του Ιβάιλο, μετά την οποία και μεγάλο μέρος του τσαρικού στρατού προσχώρησε στο κατά τα άλλα περιγραφόμενο ως συνονθύλευμα *εξεγερμένων αγροτών*. Θριαμβευτής, ο Ιβάιλο προήλασε στις οχυρωμένες πόλεις της χώρας που παραδίδονταν και τον αναγνώριζαν μία προς μία ως *τσάρο* ή *αυτοκράτορα* –αφού άλλες ήταν βουλγαρικές και άλλες βυζαντινές. Μέχρι την άνοιξη του 1278, η πρωτεύουσα του Τυρνόβου ήταν η μόνη που παρέμενε υπό τον έλεγχο της χήρας τσαρίνας και διαχειρίστριας της εξουσίας του Τιχ.⁴¹⁶ Εν τω μεταξύ, ο θείος της και βυζαντινός αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ είχε μεταβεί στην Αδριανούπολη, προκειμένου να παρακολουθήσει από κοντά τα γεγονότα, σίγουρα για να ελέγξει εάν μπορεί να εκμεταλλευτεί την κατάσταση υπέρ του, όπως υποστηρίζουν πολλοί ερευνητές,⁴¹⁷ αλλά και τη διακίνηση στις περιοχές-λιμάνια υπό τον έλεγχό του και των *γενοατών* συμμάχων του, θα προσθέταμε εμείς. Ο κίνδυνος που διαφαινόταν ήταν η εγκαθίδρυση στη σημαντική αυτή περιοχή εξουσίας εχθρικής, η οποία θα εμπόδιζε την απρόσκοπτη διεξαγωγή των οικονομικών τους δραστηριοτήτων (εμπορικές και συλλογής φόρου). Έτσι, λέγεται ότι αποφάσισε να καταφύγει στο πολύ συνηθισμένο διπλωματικό μέσο της εποχής, την πρόταση σύναψης συνθήκης συμμαχίας. Για την επίτευξή της ο Μιχαήλ λέγεται ότι προτίθετο να προσφέρει την κόρη του ως σύζυγο του Ιβάιλο αλλά τελικά αποφάσισε να εγκαθιδρύσει στην εξουσία της περιοχής του Τυρνόβου προστατευόμενό του,⁴¹⁸ αποδεικνύοντας, παρά την επιμονή των αυλικών του ιστορικών, ότι ο αυτοκράτορας δεν είχε επιθυμία εξεύρεσης κοινού τόπου με τον επικεφαλής των εξεγερμένων Βουλγάρων. Περιγράφεται έτσι να αλλάζει άμεσα το σχέδιό του και να παντρεύει εξίσου γρήγορα τη μεγαλύτερη κόρη του Ειρήνη με τον Ιβάν, γιο του πρώην αυτοκράτορα Μήτσο Ασέν που για χρόνια ζούσε, όπως είδαμε, στη βυζαντινή αυλή της Μικράς Ασίας (Τρωάδα, βλ. σελ. 235). Μετά το γάμο του, ο Ιβάν έδωσε *όρκο πίστης* στο Μιχαήλ και αυτο-ανακηρύχθηκε, με την υποστήριξη του πεθερού του, Βούλγαρος τσάρος.⁴¹⁹ Ο Μιχαήλ Η΄, μετά το γάμο έστειλε δώρα στους *άρχοντες των Βουλγάρων* –δηλαδή στους Βυζαντινούς και Βούλγαρους επικεφαλής των πόλεων της περιοχής–, προτρέποντάς τους να στηρίξουν τον ευνοούμενό του,

⁴¹⁵ Αρκετοί ιστορικοί (σύγχρονοι και της εποχής) υποστηρίζουν μάλιστα ότι ο ανάπηρος τσάρος δεν έκανε τίποτα για να διασώσει την τιμή του στη μάχη (!). Βλ. Й. Андреев, М. Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 223 και Д. Ангелов κ.ά., *История на България*, τόμ. III, ό.π., σελ. 281.

⁴¹⁶ Д. Ангелов κ.ά., *История на България*. Тόμ. III, ό.π., σελ. 282.

⁴¹⁷ Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 223 και Д. Ангелов κ.ά., *История на България*. Тόμ. III, ό.π., σελ. 282.

⁴¹⁸ Г. Бакалов, П. Ангелов κ.ά., *История на българите*, ό.π., σελ. 359-360 και И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, ό.π., σελ. 360.

⁴¹⁹ Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 230-231 και J.V.A. Fine (1994), σελ. 196.

ενώ παράλληλα έστειλε απεσταλμένους στο Τύρνοβο, με σκοπό να οργανώσουν την αναγνώριση του συμμάχου του και την απόσυρση της τσαρίνας Μαρίας.⁴²⁰ Εν τω μεταξύ, ο Ιβάν Ασέν Γ΄ προήλασε –πιθανότατα από την Τρωάδα– προς τα βόρεια ως επικεφαλής στρατού που του είχε παραχωρήσει ο βυζαντινός αυτοκράτορας, ενώ ο Ιβάνιλο πολιορκούσε το Τύρνοβο με το στρατό των *εξαθλιωμένων αγροτών*.⁴²¹

Αντιμέτωπη με δυο διεκδικητές της εξουσίας της, η Μαρία προσπάθησε αρχικά να διαπραγματευτεί με τον αυτοκράτορα-θείο της, με κύριο μέλημα την εξασφάλιση της διαδοχής του Κωνσταντίνου Τυχ από το γιο της Μιχαήλ Ασέν, αλλά εκείνος επέμεινε σε άνευ όρων παράδοσή της,⁴²² εξαιτίας, σύμφωνα με τις πηγές, της αναταραχής που είχε δημιουργήσει η διακυβέρνησή της –για την οποία όμως υπεύθυνος, όπως είδαμε ήταν ο ίδιος. Όπως παρουσιάζεται από τις ίδιες πηγές, επιθυμώντας λύση για την αναστάτωση που είχε δημιουργηθεί στην περιοχή, ο Μιχαήλ Η΄ πρόκρινε *βουλγαρικής καταγωγής ηγεμόνα (ομοεθνή των εξεγερμένων...)* για την υψηλή εποπτεία των περιοχών και για να ηρεμήσει (υπό τις διαταγές του) τα εξεγερμένα πνεύματα στα βουλγαρικά εδάφη, τα οποία ο ίδιος διατεινόταν τώρα ότι αντιδρούσαν στη διαχείριση της *ξένης* βυζαντινής πριγκίπισσας. Με τα αιτήματά της ανικανοποίητα λοιπόν και υπό την προϋπόθεση διασφάλισης των δικαιωμάτων του γιου της Μιχαήλ Ασέν ως μοναδικού διαδόχου στην εξουσία, προς μεγάλη έκπληξη των βυζαντινών, όπως τονίζεται, η Μαρία (όπως παλιότερα και η Κομνηνή Νεμάνιτς σε παρόμοια συγκυρία, βλ. σελ. 157-9) προσέφερε το χέρι της και την υπεράσπιση της εξουσίας του Τυρνόβου στον Ιβάνιλο.⁴²³ Ο Γεώργιος Παχυμέρης την κατηγορεί για αγνόηση «*ηθικού καθήκοντος*» προς το νεκρό σύζυγό της,⁴²⁴ παραβλέποντας το γεγονός ότι η συγκεκριμένη της απόφαση υποκινήθηκε από την αδιαλλαξία του θείου της και φυσικά από την επιθυμία της να παραμείνει στην εξουσία, ώστε να τη μεταδώσει εν συνεχεία στο γιο της. Η εντύπωση που προκάλεσε η πρόταση στους Βυζαντινούς δεν φαίνεται να είναι ούτε κατ' ελάχιστο ανάλογη με την αντίδραση του Ιβάνιλο που φάνηκε αρχικά ιδιαίτερος απρόθυμος να την αποδεχθεί, υποστηρίζοντας ότι η Μαρία είχε προσφέρει ό,τι ο ίδιος ήταν έτοιμος να πάρει με τη βία⁴²⁵ τελικά βέβαια αποδέχτηκε την πρότασή της «*για την ειρήνη και για να αποφευχθεί η αιματοχυσία που θα προκαλούσε ένας εμφύλιος πόλεμος*»,⁴²⁶ παρότι οι γύρω περιοχές είχαν συμπαραταχτεί μ' αυτόν, αναγνωρίζοντάς τον μάλιστα ως *αυτοκράτορα/τσάρο*. Με τις προαναφερθείσες δηλώσεις ο Ιβάνιλο καθιστούσε εξαρχής σαφές ότι δεν *λάμβανε* επιείκεια αλλά αντίθετα την *έδειχνε*,⁴²⁷ αναδεικνύοντας παράλληλα την πλεονεκτική θέση του έναντι

⁴²⁰ Д. Ангелов κ.ά., *История на България*, τόμ. III, ό.π., σελ. 282.

⁴²¹ J.V.A. Fine (1994), σελ. 196.

⁴²² Д. Ангелов κ.ά., *История на България*. Τόμ. III, ό.π., σελ. 282.

⁴²³ J. Andrej, *History of the Second Bulgarian Kingdom*, ό.π., σελ. 65 και Й. Андреев, М. Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 224.

⁴²⁴ ГИБИ X (1980), ό.π., σελ. 177.

⁴²⁵ Й. Андреев, М. Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ., 224.

⁴²⁶ ГИБИ X (1980), ό.π., σελ. 178.

⁴²⁷ Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 230-231 και J.V.A. Fine (1994), σελ. 225.

της αντίθετης πλευράς (τοπικής βυζαντινής, εχθρικής τώρα απέναντι στον Μιχαήλ Η΄). Σε επικύρωση της συμφωνίας τους ο Ιβάλιο εισήλθε θριαμβευτικά στο Τύρνοβο, παντρεύτηκε τη Μαρία και ανακηρύχθηκε *τσάρος* Τυρνόβου (άνοιξη 1278).⁴²⁸ Η εδραίωση του τίτλου του δεν συνεπαγόταν όμως ταυτόχρονη αναγνώριση του ρόλου του από το *σύνολο* του πληθυσμού, κυρίως από μερίδα *ευγενών* και *αριστοκρατών* της πόλης και των περιοχών που ήλεγχε το Τύρνοβο, τους οποίους λίγο πριν ο βυζαντινός αυτοκράτορας είχε δωροδοκήσει, όπως είδαμε, προσβλέποντας στην πρόκριση του Ιβάν Ασέν Γ΄, αναγνωρίζοντας τους μάλιστα ως *άρχοντες*. Έτσι, όχι εξαιτίας της *απειρίας του στις κρατικές υποθέσεις*, όπως συνήθως υποστηρίζεται,⁴²⁹ αλλά εξαιτίας των μηχανορραφιών του βυζαντινού αυτοκράτορα που διαιρούσε τον ετερόκλητο πληθυσμό της βουλγαρικής πρωτεύουσας και των περί αυτή πόλεων για να βασιλεύσει εξ αποστάσεως, ο Ιβάλιο απέτυχε να εδραιώσει την εξουσία του επί της *αριστοκρατίας της πρωτεύουσας*, μέλη της οποίας διαφωνούσαν ανοιχτά με τη Μαρία.

Η συνεχής βυζαντινή παρεμβατικότητα στα ζητήματα της γείτονος δεν αναδεικνύεται στις βυζαντινές πηγές παρά μόνο μετά το γάμο Ιβάλιο και Μαρίας. Μαθαίνουμε δηλαδή τώρα ότι ο Ιβάλιο υπήρξε καταχρηστικός σύζυγος, λόγος για τον οποίο ο βυζαντινός αυτοκράτορας ενεπλάκη ξανά στα εσωτερικά της Βουλγαρίας, δρομολογώντας το γάμο της κόρης του με τον Ιβάν Ασέν Γ΄ (!). Απόδειξη του ανυπόστατου των βυζαντινών κατηγοριών είναι το γεγονός ότι ενάντια στον Ιβάλιο στάλθηκε εκ νέου μεγάλος αριθμός αυτοκρατορικών *στρατευμάτων* υπό τις διαταγές του στρατηγού Μιχαήλ Γλαβά (προς υποστήριξη του προπορευόμενου Ιβάν Ασέν Γ΄), ενώ παράλληλα οι Μογγόλοι υποκινήθηκαν να επιτεθούν από βορρά, προκαλώντας στον Ιβάλιο δύο πολεμικά μέτωπα. Ο Ιβάλιο προετοιμαζόταν στο Τύρνοβο, για την επίθεση, έχοντας κερδίσει μάλιστα την υποστήριξη πολλών *ευγενών*,⁴³⁰ παρά το χρηματισμό κάποιων εξ αυτών. Το καλοκαίρι του 1278, άφησε το Τύρνοβο, κινούμενος εναντίον των μογγολικών δυνάμεων προωθούμενος μέσω φιλικών περιοχών προς τα Β σύνορά του, τους απώθησε πέρα από το Δούναβη.⁴³¹ Παράλληλα όμως βυζαντινές δυνάμεις επιτίθεντο σε ευρύ μέτωπο στα Ν κατά μήκος του Αίμου, από το πέρασμα Σίπκα έως τη Μαύρη Θάλασσα. Οι φιλικά προσκείμενοι στον Ιβάλιο υπερασπιστές των περασμάτων –των οποίων η ονομαστική αναφορά στις πηγές⁴³² αποτελεί ένδειξη της αναβάθμισής τους σε ικανούς πολεμιστές, αν όχι στρατηγούς των σχετικών στρατιωτικών επιτυχιών, διαδικασία που έχουμε σχολιάσει ότι αποτελούσε πρώτο βήμα προς την ανάδειξη *νέων αριστοκρατών*– αντιστέκονταν στις βυζαντινές επιθέσεις και περίμεναν ενισχύσεις από

⁴²⁸ J.V.A. Fine (1994), σελ. 225 και Γ. Бакалов, П. Ангелов, П. Павлов, κ.ά., *История на България от древността до края на XVI век*, ό.π., σελ. 518.

⁴²⁹ Ъ. Андреев, М. Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 225 και J.V.A. Fine (1994), σελ. 197.

⁴³⁰ ГИБИ X (1980), ό.π., σελ. 178.

⁴³¹ Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 226 και Д. Ангелов κ.ά., *История на България*. Τόμ. III, ό.π., σελ. 285.

⁴³² Π.χ. ο βούλγαρος φρούραρχος Σταν που σημειώνεται ότι έπεσε γενναία στη διάρκεια της άμυνας του φρουρίου Βογυ και οι Μομτσίλ, Κουμάν, Ντάμιαν, Κάντσο, βλ. Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 226 και Д. Ангелов κ.ά., *История на България*, τόμ. III, ό.π., σελ. 285.

το στρατό του Ιβάιλο που όμως επέδραμε εναντίον των Μογγόλων. Παρά τις απώλειες των *βουλγαρικών δυνάμεων* –μέρος μόνο των οποίων ηγήθηκε ο Ιβάιλο και ειδικότερα στις οχυρωμένες περιοχές Studena και Pirgitsa–⁴³³, αυτές φαίνονται να κυριαρχούν,⁴³⁴ καταλαμβάνοντας μάλιστα επιπλέον βυζαντινές θέσεις (το φρούριο Κτένια και τα κάστρα Κραν και Maglīzh) και αναγκάζοντας τους Βυζαντινούς να εγκαταλείψουν την εκστρατεία (φθινόπωρο 1278).⁴³⁵ Ειδικότερα, ο Παχυμέρης διασώζει ότι ο Ιβάιλο προήλανε χωρίς να δείχνει έλεος· διανθίζει μάλιστα την πληροφορία, με δεδομένη την κατοπινή νίκη των βυζαντινών, σημειώνοντας ότι το να πέσει κάποιος στα χέρια του Λαχανά ήταν *ισοδύναμο με το θάνατο*,⁴³⁶ ηρωοποιώντας έτσι το βυζαντινό αυτοκράτορα και τους στρατηγούς του.

Με την κατάσταση στα Ν υπό έλεγχο, ο Ιβάιλο αντιμετώπιζε δεύτερη μογγολική επίθεση στα Β. Αυτή τη φορά όμως, όπως πληροφορούμαστε από τις σχετικές πηγές, οι βούλγαροι αντιμετώπιζαν τις δυνάμεις τού υπό *ανεξαρτητοποίηση*⁴³⁷ από την Χρυσή Ορδή χάνου Νόγκαϊ. Γι' αυτό τον κυβερνήτη γνωρίζουμε ότι, μαζί με φόρου υποτελείς πρίγκιπες των Ρως, διεξήγαγε παλιότερα στρατιωτικές εκστρατείες εναντίον και του Βυζαντίου (περ. 1269-1271) ενώ η πρώτη άδεια (*yarlyk*) που συντάχτηκε για λογαριασμό του προσήλυτου τώρα στο Ισλάμ⁴³⁸ χάνου αποδέσμευε τη ρωσική ορθόδοξη Εκκλησία από την υποχρέωση καταβολής φόρου στη Χρυσή Ορδή. Γνωρίζουμε επίσης ότι εκείνος πούλησε την Κάφφα (σημαντικό λιμάνι στην Α ακτή της Κριμαίας έως τότε υπό μογγολική κατοχή) σε γενοβέζους εμπόρους (συμμάχους/ συγκυβερνήτες του Μιχαήλ). Οι παραπάνω πληροφορίες είναι διαφωτιστικές για το διπλωματικό, οικονομικό και εμπορικό όφελος που επιδίωκε από τη συμμαχία μαζί του ο βυζαντινός αυτοκράτορας. Η πρωιμότερη σχετική νύξη στις σχολιασθείσες έως εδώ πηγές, που περνά συνήθως απαρατήρητη, βρίσκεται στη *διαθήκη* του προ τετραετίας νεκρού Αρσενίου, κείμενο με πολιτική, νομική αλλά και οικονομική αξία, κυρίως διότι συντίθεται από εκπρόσωπο του κλήρου, οι οικονομικές δραστηριότητες του οποίου, όπως είδαμε, αντιμετώπιζονταν από τις συγκεκριμένες αλλόθρησκες δυνάμεις με επιείκεια. Σε μνεία επτά γραμμών, ο Αρσένιος σημειώνει ως *σκευωρία* το γεγονός ότι, τρία χρόνια μετά τη στέψη και τον αφορισμό του αυτοκράτορα, εκείνος τον απέπεμψε από την Εκκλησία και τον *εξόρισε* βασισμένος σε ανεπιβεβαίωτη φήμη ότι *κοινώνησε τους παίδας του σουλτάνου*, παρότι ο ίδιος *ομολόγησε εγγράφως* άγνοια και παρότι ο μητροπολίτης Πισιδίας (*Υπέρτιμος και Έξαρχος*

⁴³³ Д. Ангелов κ.ά., *История на България*, τόμ. III, ό.π., σελ. 285.

⁴³⁴ Г. Бакалов, П. Ангелов, П. Павлов, κ.ά., *История на българите от древността до края на XVI век*, ό.π., σελ. 361.

⁴³⁵ Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 226 και Д. Ангелов κ.ά., *История на България*, τόμ. III, ό.π., σελ. 285.

⁴³⁶ ГИБН X (1980), ό.π., σελ. 179.

⁴³⁷ Βλ. David Morgan, *The Mongols (The Peoples of Europe)*, Malden MA 2007, σελ. 224, Henry H. Howorth, Otsahi Matsuwo - Khubilai kan, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century: Part 2. The So-Called Tartars of Russia and Central Asia*, London 1880, σελ. 980, 1013 και 1073.

⁴³⁸ Το όνομά του περιλαμβάνονταν στον κατάλογο των νέων προσήλυτων που είχαν αποσταλεί από το θείο του χάνο Berke (είχε προσηλυτιστεί το 1250) στο σουλτάνο των Μαμελούκων το 1262/1263. Ο ίδιος ο Νόγκαϊ αναφέρει ότι έχει ασπαστεί το Ισλάμ σε επιστολή του προς τον *Σουλτάνο της Αιγύπτου* το 1270/1271. Βλ. IstvánVásáry, *Cumans and Tatars*, ό.π., σελ. 71.

πάσης Λυκίας, Σίδης, Μυρέων και Αττάλειας και Μικράς Αντιόχειας με έδρα τη Σπάρτη/ Σπάρταλα και την Αττάλεια, στον ορεινό όγκο από όπου πηγάζει ο Μαϊάνδρος) εγγράφως ομολόγησε ότι εκείνος τέλεσε τη βάφτιση και κοινωνία εκείνων των παιδιών.⁴³⁹

Το ιδιαίτερος ενδιαφέρον αυτό γεγονός μας μεταφέρει στα μικρασιατικά εδάφη όπου διέμενε εδώ και καιρό ο Ιβάν Ασέν Γ΄ και η αναζήτηση σουλτάνου στον αρκετά διασπασμένο αυτό χώρο στις έως τότε αλλαγές στα ανατολικά εδάφη: Στην ευρύτερη περιοχή γύρω από την Πισιδία (σημ. ΝΔ Τουρκία) δραστηριοποιούνταν ήδη το αποσπασμένο από τη μογγολική αυτοκρατορία περσικό Ιλχανάτο και οι χριστιανοί υποτελείς του (αρμενικό βασίλειο της Κιλικίας και Φράγκοι της Αντιόχειας), με τους οποίους κατέλαβε τη Συρία (1.3.1260) που ήλεγχαν αγιουβίδες απόγονοι του Σαλαντίν,⁴⁴⁰ τους οποίους κατέστρεψαν ολοσχερώς. Το κέντρο της ισλαμικής εξουσίας μετατοπίστηκε έτσι προς το Καΐρο, πρωτεύουσα των μαμελούκων σουλτάνων (βλ. και χάρτες Παράρτημα σελ. XIV-XV), οι οποίοι με τη στήριξη ή ανοχή των σταυροφόρων έδωσαν οριστικό τέλος στη μογγολική επέκταση Ν και ΝΑ.⁴⁴¹ Τα επόμενα χρόνια, εμφύλιες διαμάχες μογγόλων στρατηγών οδήγησαν αρκετούς στα μαμελούκικα στρατόπεδα και το Ισλάμ.⁴⁴² Επικεφαλής τέτοιων επιθέσεων τέθηκε το 1263 ο Νόγκαϊ. Ο αντίπαλός του επικεφαλής της διασπασμένης κεντρικής μογγολικής διοίκησης Ουλαγκού (1218-1265), μετά από ανεπιτυχή αιτήματα συνεργασίας στην Ευρώπη για την αντιμετώπιση της ισλαμικής απειλής (των ομοεθνών του συμπεριλαμβανομένων),⁴⁴³ λίγο πριν το θάνατό του διαπραγματευόταν μάλλον στο ίδιο πλαίσιο με τον Μιχαήλ Η΄ την αποστολή κόρης εκείνου στο χαρέμι του, προς επικύρωση συμμαχίας. Κανονίζοντας σειρά γάμων τότε (βλ. περιπτώσεις Νογκάϊ και Ιβάιλο), ο Μιχαήλ του απέστειλε τη νόθα κόρη του Μαρία το 1265, λόγω όμως του θανάτου του μέλλοντα συζύγου της, κληροδοτήθηκε στο χαρέμι του βουδιστή γιου του.⁴⁴⁴ Η Μαρία ως πρώτη του χαρεμιού απέκτησε ρόλο πνευματικής ηγήτριας και λειτούργησε κυρίως υπέρ της προνομιακής μεταχείρισης του πατέρα της, την περίοδο που ο σύζυγός της, αφού μετέφερε την πρωτεύουσα του Ιλχανάτου, ανακατένειμε γη και τίτλους σε ντόπιους χριστιανούς,⁴⁴⁵ αναζητώντας νέους συμμάχους εναντίον των ισλαμικών επιθέσεων στις κτήσεις του, μετά την άρνηση βοήθειας από τους Φράγκους που τον θεωρούσαν κατακτητή εδαφών τους. Αντίθετα με εκείνους, ο Μιχαήλ με τη διεύρυνση

⁴³⁹ Βλ. PG 140, σελ. 956.

⁴⁴⁰ René Grousset, *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*, New Brunswick, New Jersey, London 2002, σελ. 362.

⁴⁴¹ Kelly DeVries, *Meet the Mongols: Dealing with Mamluk Victory and Mongol Defeat in the Middle East in 1260*, Simon John, *Crusading and warfare in the Middle Ages: realities and representations*, Burlington VT 2014, σελ. 207-220, John Man, *Kublai Khan: From Xanadu to Superpower*, London 2006, σελ. 74-87 και René Grousset, *The Empire of the Steppes*, ό.π., σελ. 361-363.

⁴⁴² Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, Philadelphia, Oxford 2010, σελ. 186.

⁴⁴³ Peter Jackson, *The Mongols and the West: 1221-1410*, London-N. Y. 2014, σελ. 163-8, 173-8, 315 και Thierry Delcourt, *Les croisades: la plus grande aventure du Moyen Âge*, Nice 2008, σελ. 151.

⁴⁴⁴ Steven Runciman, *A History of the Crusades* 3, London-N. Y. 1987, σελ. 320 και Alexander Van Millingen, *Byzantine Churches of Constantinople*, London 1912, σελ. 273

⁴⁴⁵ Jean-Paul Roux, *Histoire de l'Empire Mongol*, Paris 1993, σελ.380 και St. Runciman, *A History of the Crusades* 3, ό.π., σελ. 320.

της συμμαχίας τους προσπαθούσε να επωφεληθεί των ανακατατάξεων στους εμπορικούς δρόμους που συνέκλιναν στην Κωνσταντινούπολη και να παράξει κέρδος, με σκοπό να διασφαλίσει τη θέση του. Στο ίδιο πλαίσιο επικύρωσε και την ένωση Εκκλησιών στη Β' σύνοδο της Λυών (24.6.1274), όπου⁴⁴⁶ κυριότερα αναγνωρίστηκε η εξουσία του, την οποία για δώδεκα χρόνια αμφισβητούσε ο νεκρός τώρα εκδιωγμένος πατριάρχης Αρσένιος, προσπιζόμενος τα δικαιώματα της νικαικής δυναστείας των Λασκάρων.

Οι τελευταίοι εκπρόσωποι της δυναστείας, κυρίως γυναίκες, με την υποστήριξη φιλο-Αρσενιατών κληρικών, αντιτίθεντο και στην ένωση, όπως και οι βουλγαρικές δυνάμεις, με επικεφαλής τη Μαρία σύζυγο πλέον Ιβάνο. Η Ένωση έβλαπτε κυρίως τα συμφέροντά τους στις περιοχές που διεκδικούσαν για τους γιους τους, ενώ επιπλέον δεν διέθεταν μεγάλο στρατό για να αντιμετωπίσουν πιθανή επίθεση των δυνάμεων που τη συνομολόγησαν. Έτσι, αναγκάζονταν σε νέες διαπραγματεύσεις για την αναγνώριση των εξουσιών τους, οι οποίες είχαν εκπέσει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η αδελφή του Μιχαήλ Η' που μετέβη στα βουλγαρικά εδάφη προς υποστήριξη της κόρης της, με τη βοήθεια των δυνάμεων της Ηπείρου, οι οποίες έτσι δραστηριοποιούνται στα ζητήματα της εποχής, μετά τις σκληρές διώξεις *ανθενωτικών* από τον Μιχαήλ.⁴⁴⁷ Βασικός του στόχος παρέμενε η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη επέκταση των εδαφών του και των συμμάχων του που θα τους επέτρεπε να εξυπηρετήσουν τα οικονομικά τους συμφέροντα, όπως αυτά προέκυπταν από τον έλεγχο και την εκμετάλλευση του μεγάλου εμπορικού δικτύου, στο οποίο δυνητικά και υπό εποπτεία μόνο έδιναν έξοδο οι συμμαχίες που είχε έως τότε επιτύχει. Ο Μιχαήλ έπρεπε λοιπόν αρχικά να καταστείλει *πάση θυσία* τις πολεμικές εστίες που ξεσπούσαν όχι μόνο στην Κωνσταντινούπολη αλλά και στην επικράτεια που επιθυμούσε να ενώσει υπό την εξουσία του, μια μόνο από τις οποίες ήταν εκείνη του Ιβάνο. Η τελευταία, ενταγμένη στο παραπάνω ευρύτερο κοινωνικό, πολιτικό, θρησκευτικό και οικονομικό πλαίσιο φαίνεται να αποκτά πολύ μεγαλύτερη σημασία, κυρίως εάν αναλογιστεί κανείς ότι αντίπαλός του και διεκδικητής της βουλγαρικής πρωτεύουσας είχε αναδειχτεί ο Ιβάν Ασέν Γ'. Η περίπτωση του, ως αντιπάλου του Ιβάνο, συνενώνει κατά τη γνώμη μας το σύνολο των ζητημάτων και των προσώπων που έχουμε αναδείξει έως εδώ, καθώς οι τοπικοί πληθυσμοί της περιοχής του καλούνταν να ταχθούν υπέρ της μιας ή της άλλης πλευράς για την επιβίωσή τους, ακριβώς όπως ο προερχόμενος από την ίδια μικρασιατική περιοχή *σύμμαχος* τους αυτοκράτορας που προκάλεσε και το ζήτημα της βάπτισης από τον Αρσένιο των *παιδιών του σουλτάνου*.

Επιχειρώντας μια υπόθεση, θα μπορούσαμε να πούμε, με βάση και τα παραπάνω ιστορικά δεδομένα, ότι ο υπερασπιστής των Λασκάρων Αρσένιος, μετά την εκδίωξή του από τον πατριαρχικό θώκο, βρέθηκε υπόλογος για την προσφορά άλλοθι στη συμμαχία του νέου αυτοκράτορα με *αλλόθρησκους*— με τους *ομοεθνείς* αντιπάλους των οποίων είχε επίσης

⁴⁴⁶ D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, ό.π., σελ. 258-264.

⁴⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. 264-275.

συμμαχήσει. Έχοντας περιγράψει τη σχετική διαδικασία, μπορούμε να πούμε ότι ο αυτοκράτορας, στο πλαίσιο της δίωξης των *φιλο-Αρσενιατών ανθενωτικών* αντιπάλων του, μετέφερε την προσωπική του ευθύνη στον πατριάρχη, επιδιώκοντας παράλληλα απόλυτη *θηρσκευτική* νομιμοποίηση των πράξεών του, αφού η *πατριαρχική* απόφαση αντί της *μητροπολιτικής* θα του επέτρεπε να επιβάλει την απόφασή του ευκολότερα και κυρίως *αμεσότερα*. Είναι επίσης φανερό ότι η βιάση του Μιχαήλ να κάνει τον Αρσένιο να σωπάσει, δίνοντας τέλος στα περί χριστιανικής βάπτισης μουσουλμάνων, οφείλεται στην επιθυμία του να συμμαχήσει και να συστρατευθεί με εκείνους, ελλείψει άλλου στρατού, για να καταπνίξει διά μιας τις αντιδράσεις των συγγενών των Λασκάρων που είχαν διασπαρεί περί την Κωνσταντινούπολη και είχαν συνάψει σχέσεις με τις κυρίαρχες, μέχρι πριν λίγο, βουλγαρικές δυνάμεις του Τυρνόβου. Για τον ίδιο λόγο συνέπραξε και με τον Ιβάν Ασέν Γ΄ που προερχόταν από τον ίδιο τόπο του *μητροπολίτη* Πισιδίας ο οποίος, ευελπιστώντας σε δική του αναβάθμιση, του προσέφερε τις υπηρεσίες του. Στο πλαίσιο αυτό γίνεται επίσης κατανοητή η εγκατάσταση κοντά στη Βάρνα και η πορεία προς το Τύρνοβο στρατεύματος υπό τον ασιατικής καταγωγής βυζαντινό στρατηγό (μετέπειτα *πρωτοστράτορα*) Μιχαήλ Γλαβά,⁴⁴⁸ υποστηριζόμενο από μογγολική μονάδα υπό τον μουσουλμάνο πλέον Νόγκαϊ (αρχές 1279),⁴⁴⁹ και η βυζαντινο-μογγολική επίθεση που ο Ιβάνιλο δέχτηκε το ίδιο έτος στη, σημαντικότερη για την ιστορία της βουλγαρικής εξουσίας που διεκδικούσε, παραδουνάβια πόλη Drastar (Дръстър/ Σιλίστρα, την ήλεγχαν βουλγαρικές δυνάμεις από το 1186 οι αδελφοί Ασέν την απέσπασαν από τους Βυζαντινούς, μετονομάζοντάς τη), όπου πολιορκήθηκε για τρεις μήνες.⁴⁵⁰ Ενόσω το μεγαλύτερο μέρος του στρατού (*αντάρτες* τώρα για τους Βυζαντινούς) του Ιβάνιλο μαχόταν στα Β, ο Μιχαήλ διαπραγματευόταν με την αριστοκρατία του Τυρνόβου, διαρρέοντας φήμες ότι ο Ιβάνιλο σκοτώθηκε από Μογγόλους. Έτσι, έπεισε τοπικούς αξιωματούχους να αναγνωρίσουν τις αξιώσεις του προστατευομένου του Ιβάν Ασέν Γ΄ και να τον υποδεχτούν με τον βυζαντινό(-μογγολικό) στρατό του ως *τσάρο* της πόλης. Η σύζυγος του Ιβάνιλο που λέγεται ότι τότε ήταν έγκυος στο παιδί του στάλθηκε αιχμάλωτη στην

⁴⁴⁸ Η συμμετοχή του Μιχαήλ Γλαβά (Ταρχανειώτη Δούκα, περ. 1235-1304), που θα απασχολήσει πολύ τα επόμενα χρόνια τις βαλκανικές και βυζαντινές δυνάμεις και θα αναδειχτεί κυρίως από τον Ανδρόνικο Β΄, μπορεί να εξηγήσει τις τόσο αντιφατικές πληροφορίες για το πρόσωπό του όσο και τη σιωπή των πηγών για τη ζωή και τη στρατιωτική του δράση, καθώς πρόκειται ουσιαστικά για συνεργάτη *αλλόθρησκων* δυνάμεων που επέφεραν καταστροφές στο Βυζάντιο. Την άποψη μας ενισχύει η βιβλιογραφία: Σύμφωνα με τον Moravesik, *Byzantinoturcica* II, Berlin 1958, σελ. 299-300, το όνομα Ταρχανειώτης προέρχεται από την τουρκομανική λέξη *tarquan* (σιδηρουργός) ή το βουλγαρικό αξίωμα *ταρκάνος*, παρόμοια ο C. Cahen, *La champagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes*, *Byzantion* 9 (1934), σελ. 630-631 θεωρεί ότι οι Ταρχανειώτες κατάγονταν από τη Γεωργία. Επίσης Κ. Αμαντος, Πόθεν το όνομα Ταρχανειώτης, *Ελληνικά* 2 (1929), σελ. 435-436. Γενικότερα Erich Trapp, Hans-Veit Beyer, Sokrates Kaplaneres, Ioannis Leontiadis, 27504. Ταρχανειώτης, Μιχαήλ Δούκας Γλαβάς, *PLP* 11, Vienna 1991.

⁴⁴⁹ J.V.A. Fine (1994), σελ. 197.

⁴⁵⁰ Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 226 και Д. Ангелов κ.ά., *История на България*, τόμ. III, ό.π., σελ. 286.

Κωνσταντινούπολη, μαζί με το γιο της Μιχαήλ Ασέν.⁴⁵¹ Αποδυναμώνοντας περαιτέρω τις τοπικές *φιλο-Αυτωριανές ανθενωτικές* τάσεις, ο Μιχαήλ ανάγκασε την αδελφή του Κύρα Μαρία σε γάμο με το Γεώργιο Τέρτερ, *ισχυρό*, όπως υποστηρίζεται, Βούλγαρο «*φρουδάρχη*» –*λατινογενής* χαρακτηρισμός, μάλλον στο πνεύμα της βυζαντινο-γενουατικής συγκυβέρνησης της Κωνσταντινούπολης– με κτήσεις στο Τσέρβεν,⁴⁵² περιοχή ιδιαίτερα απομακρυσμένη από την εστία της εξέγερσης και το Τύρνοβο, ιδιαίτέρως κοντά όμως στα βυζαντινά σύνορα – γεγονός που επιβεβαιώνει προηγούμενη σύμπραξή του με το Μιχαήλ, του οποίου αποδεικνύει τη σύμπλευση με φιλικά προσκείμενους Κουμάνους των βουλγαρο-βυζαντινών *συνόρων*.

Ως εκπρόσωπος των τελευταίων ή μέρους αυτών, ο Τέρτερ δέχτηκε την πρόταση και, προς διασφάλιση της νέας συμμαχίας, έστειλε κι αυτός την πρώτη του σύζυγο και το γιο τους Θεόδωρο Σβετοσλάβ ομήρους στην Κωνσταντινούπολη. Ενώ οι σύμμαχοι του βυζαντινού αυτοκράτορα συνασπίζονταν για να εδραιωθούν στη βουλγαρική πρωτεύουσα, επικεφαλής πολεμιστής του Νόγκαϊ, κάποιος *μπέη* Κασίμ με το αυλικό αξίωμα του *πρωτοστράτορα* συμπαρατάχτηκε με τον Ιβάνο, αντιδρώντας στην άνοδο του Τέρτερ (μετά την άνοιξη 1279).⁴⁵³ Οι εξελίξεις μας βοηθούν να κατανοήσουμε το απρόβλεπτο και ετερόκλητο των συμμαχιών και τον εύθραυστο χαρακτήρα τους: Οι επικεφαλής των κουμανικών και μογγολικών στρατιωτικών μονάδων συνεργάζονταν έως τώρα υπό τις διαταγές των ανωτέρων Μιχαήλ και Νόγκαϊ όταν οι εξελίξεις θεωρήθηκαν ευνοϊκές, ο δεύτερος δεν δίστασε, όχι να προβεί όπως περιγράφει ο Fine σε *ληηλασίες* στις γύρω περιοχές,⁴⁵⁴ αλλά να ελευθερώσει στο σύμμαχό του τη δίοδο προς το Τύρνοβο, ώστε να διεκδικήσει άμα τη εγκαταστάσει εκείνου καλύτερη θέση ως σύμμαχός του. Οι αντιδράσεις ωστόσο στο πρόσωπό του Ιβάν Ασέν Γ' που οδηγούσαν σε *αναρχία* εκκίνησαν προσπάθειες ανατροπής του από ευγενείς του Τυρνόβου.⁴⁵⁵ Ο Μιχαήλ, ο μόνος που θα μπορούσε να βοηθήσει στρατιωτικά, ήταν απασχολημένος στις *μανιώδεις μάχες* που ξεσπούσαν στην Αδριανούπολη στον Α Αίμο –παρότι αρχικά είχε καταφέρει να διεμβολίσει τις βουλγαρικές δυνάμεις με τη

Θέσεις όπου σημειώθηκαν πολεμικές εξελίξεις το 1279 (επιπρόσθετα σε εκείνες στην αρχή της εξέγερσης που έχουμε χαρτογραφήσει παραπάνω). Με μπλε το Τύρνοβο, με πορτοκαλί οι θέσεις του Μήτσο Ασέν, με κίτρινο οι πρώτες εστίες της εξέγερσης του Ιβάνο, με φωτεινό κίτρινο η Σιλίστρα (Drastar), με κόκκινο το Τσέρβεν, κέντρο του Γεωργίου Τέρτερ, με λευκό η Βάρνα και με μωβ οι θέσεις των περασμάτων Kotel και Varbitsa.

⁴⁵¹ Γ. Бакалов, Π. Ангелов, Π. Павлов, κ.ά., *История на България от древността до края на XVI век*, ό.π., σελ. 361, И. Божилков, В. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, ό.π., σελ. 518 και Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 226.

⁴⁵² Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 235.

⁴⁵³ Д. Ангелов κ.ά., *История на България*, τόμ. III, ό.π., σελ. 287.

⁴⁵⁴ J.V.A. Fine (1994), σελ. 197.

⁴⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 198.

εγκατάσταση του βυζαντινο-μογγολικού στρατού στη Βάρνα.⁴⁵⁶ Έχοντας περικυκλώσει τις βουλγαρικές δυνάμεις από Β και Ν, ο ετερόκλητος, διασπαρμένος στρατός του ήταν υποχρεωμένος να πολιορκεί τα φρούρια της περιοχής ένα προς ένα, με μεγάλες ανθρώπινες απώλειες και σπαταλώντας χρόνο.⁴⁵⁷

Έτσι, οι μογγόλοι σύμμαχοι του Μιχαήλ αναλαμβάνουν να στείλουν στρατεύματα εναντίον του Ιβάνο, ο οποίος τους αποκρούει με τον αριθμητικά μικρότερο στρατό του στο πέρασμα Kotel (17.6.1279), κοντά στο φρούριο της Devina και στα περάσματα του Αίμου πιθανότατα στη Varbitsa (15.8.1279).⁴⁵⁸ Ίσως εξαιτίας των επιτυχιών του και των θανάτων που προκάλεσε, ο Ιβάνο περιγράφεται έκτοτε στις βυζαντινές πηγές να πολεμά με *μανία*⁴⁵⁹ –όπως περιγράφονταν οι επιθέσεις τμήματος του στρατού του Νόγκαϊ υπό τον Κασίμ μετά την αποστασία του, ως *ληηλασίες*. Η είδηση της ήττας των βυζαντινών από τον Ιβάνο κλόνισε περισσότερο την εξουσία του Ιβάν Ασέν Γ΄: Ο Ιβάνο πολιορκήσε το Τύρνοβο με τον μπέη Κασίμ, αναγκάζοντας τον Ιβάν να το εγκαταλείψει κρυφά το 1280 με τη σύζυγό του Ειρήνη, κλέβοντας μάλιστα τα αυτοκρατορικά διάσημα που φυλάσσονταν στο θησαυροφυλάκιο από την εποχή της βουλγαρικής νίκης στην Τριάβνα (1190), και να καταφύγει στη Μεσημβρία, από όπου φυγαδεύτηκαν με πλοίο προς την Κωνσταντινούπολη, όπου λέγεται ότι ο Μιχαήλ Η΄ τους καθυστέρησε την ακρόαση.⁴⁶⁰ Ο Ιβάνο ανακατέλαβε έτσι το ακέφαλο Τύρνοβο, με τη βοήθεια των υποστηρικτών του. Μάλλον εξαιτίας **1.** της ομηρείας της γυναίκας του στην Κωνσταντινούπολη, **2.** της συμμαχίας του με το μπέη Κασίμ και κυρίως **3.** της ανάγκης αναγνώρισης της νέας θέσης του και ρύθμισης των οικονομικών υποθέσεων που προέκυπταν από αυτή (καταβολή ή μη φόρου εμπορικής δραστηριότητας και διακίνησης προϊόντων – λόγω της εξαίρεσης της ορθόδοξης Εκκλησίας από την καταβολή σχετικού φόρου), ο Ιβάνο στρέφεται στους Μογγόλους: Το 1280 διέσχισε το Δούναβη με αφοσιωμένους συνεργάτες, μεταξύ των οποίων και ο Κασίμ, σκοπεύοντας να ζητήσουν βοήθεια από τον χάνο Νόγκαϊ.⁴⁶¹ Η αναζήτηση βοήθειας δεν σημαίνει διόλου επαναχάραξη πολιτικής, όπως

⁴⁵⁶ Д. Ангелов κ.ά., *История на България*, τόμ. III, ό.π., σελ. 286.

⁴⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. 287.

⁴⁵⁸ Г. Бакалов, П. Ангелов, П. Павлов, κ.ά., *История на българите от древността до края на XVI век*, ό.π., σελ. 361. Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 227 και Д. Ангелов κ.ά., *История на България*, τόμ. III, ό.π., σελ. 288. Λέγεται ότι η δεύτερη μάχη έγινε στο Όβετς της πόλης Provadia στην επαρχία Βάρνας, ΒΑ. Βουλγαρία. Το μεσαιωνικό βουλγαρικό της όνομα овец = πρόβατο δείχνει ότι ήταν πέρασμα κτηνοτρόφων, οι οποίοι, συμμαχώντας με τον Ιβάνο, διεξήγαν επιθέσεις από αυτά ακριβώς τα οικεία τους περάσματα. Η περιοχή είχε εξέχουσα σημασία για το Α΄ βουλγαρικό κράτος, με σημαντικό μοναστήρι στο σημ. χωριό Ράβνα –από το ναό που εγκαινιάστηκε το 897– και σημαντικό *scriptorium* της Σχολής της Πρεσλάβα. Το 14^ο αιώνα στην περιοχή θα δημιουργηθεί έδρα ομώνυμης μητρόπολης.

⁴⁵⁹ ГИВИ X, σελ. 181.

⁴⁶⁰ Д. Ангелов κ.ά., *История на България*, τόμ. III, ό.π., σελ. 288. Πρβλ. Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 223-7, υποστηρίζεται ότι ο Τέρτερ έμεινε στο Τύρνοβο, διεκδικώντας τον τίτλο του τσάρου με την υποστήριξη της φίλο-βυζαντινής τοπικής αριστοκρατίας –από τους κόλπους της προερχόταν και ο ίδιος. Η άποψη αυτή θεωρούμε ότι δεν επιβεβαιώνεται από τα εξεταζόμενα γεγονότα, ακόμα κι αν στρατιωτικοί διοικητές του Ιβάνο κατέληξαν να προσφέρουν υπηρεσίες στους Βυζαντινούς μετά τη σύλληψή τους (π.χ. το παράδειγμα του Χρανισλάβ).

⁴⁶¹ Г. Бакалов, П. Ангелов, П. Павлов, κ.ά., *История на българите*, ό.π., σελ. 361, Д. Ангелов κ.ά., *История на България*, τόμ. III, ό.π., σελ. 288 και J.V.A. Fine (1994), σελ. 198.

υποστηρίζουν αρκετοί μελετητές.⁴⁶² Δεν ήταν άλλωστε λίγες οι φορές που, παρά τις προηγούμενες νίκες εναντίον στρατιωτικού αντιπάλου, αρκετοί επικεφαλής επιδίωκαν συνεργασία μαζί τους, όταν άλλοι σύμμαχοι δεν ικανοποιούσαν τα αιτήματά τους, όπως για παράδειγμα η περίπτωση του μογγόλου συμμάχου του, Κασίμ, ο οποίος δεν μπορεί παρά να λειτούργησε ως μεσάζων στην προσέγγιση αυτή. Στην περίπτωση του Ιβάιλο όμως τα πράγματα ήταν πιο σύνθετα, καθώς αφενός ήταν εχθρός του Μιχαήλ και του Νόγκαϊ, αφετέρου ο Κασίμ μπέης είχε αψηφήσει τις εντολές τους και είχε συμπαραταχτεί με αντίπαλό τους. Για τους λόγους αυτούς προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ο Νόγκαϊ τους υποδέχτηκε καλά η τελευταία μετριάζεται όμως από το γεγονός ότι παρά την καλή υποδοχή ο Νόγκαϊ άφησε τους επισκέπτες του *εν αναμονή*,⁴⁶³ όπως δηλαδή ο Μιχαήλ τον Ιβάν Ασέν Γ΄.

Ο Μιχαήλ, έχοντας ενημερωθεί από το γαμπρό του για το αίτημα του Ιβάιλο, έστειλε κι αυτή τη φορά σε απάντηση τον Ιβάν Ασέν Γ΄ στην αυλή των Μογγόλων με πλούσια δώρα,⁴⁶⁴ για να ζητήσει εκείνος, αντί του Ιβάιλο και του Κασίμ, στρατιωτική υποστήριξη από το Νόγκαϊ για την *ανάκτηση της εξουσίας στα εδάφη του*. Όπως μας πληροφορούν βυζαντινές πηγές, αρκετούς μήνες μετά επικράτησε τελικά η βυζαντινή επιρροή που προέκυπτε από το γάμο του ηγέτη των Μογγόλων με τη νόθα κόρη του Μιχαήλ. Οι λεπτομέρειες έχουν, για μια ακόμα φορά, ιδιαίτερο ενδιαφέρον: Σε γιορτή που οργανώθηκε στο παλάτι του Νόγκαϊ, κατά την οποία ο Ιβάιλο και ο Ιβάν Ασέν Γ΄ κάθονται δεξιά και αριστερά του μογγόλου επικεφαλής, ο τελευταίος έδειξε προς το μέρος του Ιβάιλο κατονομάζοντάς τον ως εχθρό του *πατέρα* του αυτοκράτορα Μιχαήλ και τονίζοντας ότι για το λόγο αυτό δεν του αξίζει να ζει, διέταξε την εκτέλεσή του.⁴⁶⁵ Η εντολή του λέγεται ότι εκτελέστηκε επί τόπου, ενώ ο Ιβάν Ασέν Γ΄ γλίτωσε χάρη στη συνηγορία της Ευφροσύνης υπέρ του.⁴⁶⁶ Με τη μεσολάβησή της μάλιστα λέγεται ότι δέχτηκε τη υποστήριξη του Νόγκαϊ για να επιστρέψει μαζί με τη γυναίκα του στα *πατρικά* κτήματά του στην *Τρωάδα*, όπου έμεινε μέχρι το θάνατό του (1303).⁴⁶⁷ Όπως είναι εμφανές, ο Μιχαήλ Η΄ είχε πετύχει διπλό στόχο. Από τη μια εξόντωσε εξεγερμένους εναντίον του πολιτικούς αντιπάλους (Ιβάιλο και τελευταίες διάδοχοι της δυναστείας των Λασκάρων) κι από την άλλη τιμώρησε, έμμεσα, τον Ιβάν Ασέν Γ΄ για τη δειλία που επέδειξε, αμφισβητώντας και διαρρηγνύοντας τη σχέση αμφότερων με την βουλγαρική πρωτεύουσα και μέσω αυτής με τη βουλγαρική εξουσία. Άφηνε έτσι τον

⁴⁶² Ο J. Andrej, *History of the Second Bulgarian Kingdom*, ό.π., σελ. 68-69, υποστηρίζει ότι ο Ιβάιλο αποδέχτηκε να διαπραγματευτεί *συμβιβαστικό στάτους υποτελους* στο χανάτο των Μογγόλων.

⁴⁶³ J.V.A. Fine (1994), σελ. 198.

⁴⁶⁴ Βλ. και Д. Ангелов κ.ά., *История на България*, τόμ. III, ό.π., σελ. 288, J.V.A. Fine (1994), σελ. 198 και Й. Андреев, М. Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 228.

⁴⁶⁵ ГИБИ X (1980), ό.π., σελ. 182.

⁴⁶⁶ Г. Бакалов, П. Ангелов, П. Павлов, κ.ά., *История на българите*, ό.π., σελ. 361, Д. Ангелов κ.ά., *История на България*, τόμ. III, ό.π., σελ. 288 και Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 228.

⁴⁶⁷ J.V.A. Fine (1994), σελ. 198 και Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 233-234, όπου αναφέρεται επιπλέον ότι το 1305 η Ειρήνη προσπάθησε να οργανώσει εξέγερση εναντίον του αδελφού της, Ανθρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, ελιθμώντας να εκδικηθεί τη δολοφονία του γαμπρού της, Ρογήρου του Ανθηρού. Η συνωμοσία αποκαλύφθηκε και η Ειρήνη τέθηκε σε κατ' οίκον περιορισμό.

τελευταίο επιζώντα διεκδικητή έρμαιο στα χέρια του αλλόθρησκου συμμάχου του, να διαπραγματευτεί για την επιστροφή του στον τόπο *τιμητικής εξορίας* του πατέρα του, το μόνο που του είχε απομείνει ως *πατρική γη*, σε περιοχή που όμως πλέον ταλανιζόταν από πολεμικές συγκρούσεις ακμαίων αλλόθρησκων, ξένων δυνάμεων, με τις οποίες ο Μιχαήλ δε φαίνεται ότι επιθυμούσε να αντιπαρατεθεί αλλά μάλλον να τους προσεταιριστεί.

Σε ό,τι αφορά τον *βάρβαρο*⁴⁶⁸ *αγρότη τσάρο* Ιβάιλο, η μνήμη της εξέγερσής του διασώθηκε κυρίως, κατά τη γνώμη μας, από τους *νέους ευγενείς* συμμάχους του. Έμεινε μάλιστα ζωντανή ακόμα και πέρα από τα βουλγαρικά σύνορα, όπως αποδεικνύεται από τους τουλάχιστον δύο αποκαλούμενους *ψευδο-Ιβάιλο* που λέγεται ότι εμφανίστηκαν στο Βυζάντιο μετά το θάνατό του και του Μιχαήλ Η',⁴⁶⁹ προσφέροντας τις υπηρεσίες τους στο νέο αυτοκράτορα, Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο, εναντίον των *Τούρκων*, οι οποίοι φαίνεται ότι αντιμετωπίζονται από τη νέα κεντρική διοίκηση της αυτοκρατορίας *εχθρικά*: Οι πηγές αναφέρουν ότι ο βυζαντινός αυτοκράτορας τους επέτρεψε να συμμετάσχουν στις πολεμικές του επιχειρήσεις, όταν όμως συγκέντρωσαν τελικά *μεγάλο στρατό αγροτών*, η *βυζαντινή αριστοκρατία* ανησύχησε, φοβούμενη νέα εξέγερση. Συμμεριζόμενος τους ίδιους φόβους, ο αυτοκράτορας τους ανακάλεσε με *άγνωστο πρόσχημα*, τους φυλάκισε και/ή τους σκότωσε.⁴⁷⁰ Παρά την *παρασκηνιακή διπλωματία* που ασκούσαν οι αυτοκράτορες Κωνσταντινουπόλεως και ο κύκλος τους με σκευωρίες, φήμες, κρυφές συμφωνίες και τη *damnation memoriae* των πραγματικών εξελίξεων, μπορούμε να διακρίνουμε τις ανασυνθέσεις εξουσιών και το πλαίσιο που ορίζεται εκ νέου. Στο νέο αυτό πλαίσιο παρατηρούμε ότι πρώην σύμμαχοι αποκαλούνται επανειλημμένα ως *Τούρκοι* και *εχθροί* από το διάδοχο και τον κύκλο του, οι οποίοι επιθυμούσαν να τους απομακρύνουν από εδάφη και εξουσίες που τους είχαν ανατεθεί από τον προκάτοχό του· παρότι το πλαίσιο συμμαχιών αλλάζει, δεν συμβαίνει το ίδιο με εκείνο των εχθροτήτων, οι οποίες παραμένουν ως έχουν. Έτσι, η εξέγερση του Ιβάιλο που κατέληξε να θεωρείται *αποτυχημένη* διότι, σύμφωνα με τους μελετητές, οι *αντάρτες* αναγκάστηκαν να παλέψουν ενάντια σε *συντριπτικά* μεγαλύτερες δυνάμεις (Βυζαντινοί, Μογγόλοι και μέρος των βουλγάρων ευγενών),⁴⁷¹ κάθε άλλο παρά τέτοια υπήρξε σε κοινωνικό τουλάχιστον επίπεδο, κυρίως διότι κατάφερε να εισαγάγει στους κύκλους της τοπικής *αριστοκρατίας* και ίσως κυριότερα της βυζαντινής αριστοκρατίας κατώτερα κοινωνικά στρώματα έως τότε αποκλεισμένα (μικρεμπόρους και κτηνοτρόφους). Ανακεφαλαιώνοντας, υπογραμμίζουμε τις ομοιότητες της εξέγερσης του Ιβάιλο με εκείνη των αδελφών Ασέν, δηλαδή την επιθυμία ανεξαρτητοποίησης μικρότερης τοπικής εξουσίας από ξένα και ελάχιστα μεγαλύτερη.

⁴⁶⁸ ГИБИ X (1980), ό.π., σελ. 187.

⁴⁶⁹ Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 229.

⁴⁷⁰ Д. Ангелов κ.ά., *История на България*, τόμ. III, ό.π., σελ. 290.

⁴⁷¹ Г. Бакалов, П. Ангелов, П. Павлов, κ.ά., *История на България*, ό.π., σελ. 361 και Д. Ангелов κ.ά., *История на България*, τόμ. III, ό.π., σελ. 288.

Οι εξελίξεις επιβεβαιώνουν περαιτέρω το παραπάνω πλαίσιο, αφού, με το ενδιαφέρον να έχει μεταφερθεί στα εμπορικά ανεπτυγμένα παρευξείνια παράλια της Χερσονήσου, καταγράφεται έντονα η επιθυμία για ανάρρηση στην εξουσία τοπικών και μη νέων αριστοκρατών-εκπροσώπων οικογενειών-συνεργατών της εκλιπούσας δυναστείας των Ασέν ή άλλων γειτόνων: Η περίοδος προσπάθειας ελέγχου των βουλγαρικών κτήσεων πάση θυσία⁴⁷² από το βουλγαρο-κουμανικής καταγωγής **Γεώργιο Τέρτερ Α΄ ή Τερτέρομπα (άγνωστο-1308-1310, τσάρος Γεοργι Τερτερ Ι 1280-1292)** και η κατάληψη της βουλγαρικής πρωτεύουσας από τον Μογγόλο **Τσάκα (Чака, -1300)**, γιο του Νόγκαϊ Χαν, ως *γαμπρό* του (παντρεύτηκε την κόρη του Έλενα) που, μάλλον λόγω καταγωγής, δεν αναγνωρίζεται ως νόμιμη *τσαρική* από σύγχρονους Βούλγαρους ιστορικούς,⁴⁷³ καταδεικνύουν, εκτός από τον τρόπο αναγκαστικής εξόδου των μέχρι πρότινος οικονομικών επικυρίαρχων στην τοπική εξουσία, τα οικονομικά συμφέροντα στη νέα αυτή περιοχή ενδιαφέροντος. Παρόμοια υπήρξε και η περίπτωση του **Σμίλετς (1292-1298)**⁴⁷⁴ με καταγωγή από *επιφανέστατο γένος μεταξύ των Βουλγάρων* (най-знатния род сред българите) και κτήσεις που εκτεινόταν από το Σλίβεν (Сливен) έως το Κόψις (Копсис, γνωστό και ως Аневско кале/ Άνεβσκο Καλέ) κάστρο στην περιοχή Φιλιπούπολης/ Πλόβντιβ που ελεγχόταν από τα αδέρφια του.⁴⁷⁵ Η παράλληλη με τα προηγούμενα γεγονότα *τοπική* ανάδειξη όλων αυτών χαρακτηρίστηκε από συνεχή βυζαντινή εποπτεία και έντονες μογγολικές παρεμβάσεις –δεν είναι τυχαίο που μετά την εμφάνιση του *Τσάκα* (1298) ο Σμίλετς εξαφανίζεται από τις πηγές– συντελώντας στην προοδευτική αποσύνθεση της κεντρικής εξουσίας.

Οι τελευταίοι, τη νέα αυτή περίοδο, όταν δεν διεκδικούσαν διεύρυνση των εδαφών υπό την εποπτεία τους, στρέφονταν άμεσα στις γείτονες δυνάμεις της οικογένειας των Νεμανιδών, του Βυζαντίου ή/και των Μογγόλων.⁴⁷⁶ Σε αυτή τη συγκυρία αναδεικνύεται η περίπτωση του **Θεόδωρου Σβετοσλάβ (1270–1322, τσάρος 1300-1321)**, γιου του Γεωργίου Τέρτερ

⁴⁷² Ο Τέρτερ ένα χρόνο μετά την ανάληψη του θρόνου του Τυρνόβου (1281) συνήψε συμμαχία με τον ανδραγαυό Κάρολο Α΄ της Σικελίας και το σέρβο Στέφανο Δραγούτιν ενάντια στον Μιχαήλ Η΄, η οποία ναυάγησε λόγω της σφαγής στο Σικελικό Εσπερινό το 1282, ενώ οι δυνάμεις του Νογκάϊ κατέστρεφαν τα βουλγαρικά εδάφη στη Θράκη –όπου είχε μόλις ηγηθεί ο Ιβάνιλο–, επιτρέποντας έτσι στις βυζαντινές και συμμαχικές με γαμήλια συμφωνία σερβικές δυνάμεις να διαμοιράσουν τις μακεδονικές βουλγαρικές κτήσεις Βλ. Ив. Божилов, В. Гюзелев, *История на Средновековна България VII-XIV век*, ό.π., σελ. 537-540 και Ангел Конаклиев, *Неизвестна монета на цар Георги I Тертер от Мисионис*, Великотърновският университет “Св. Св. Кирил и Методий” и българската археология 1, Велико Търново 2010.

⁴⁷³ П. Павлов, *Татаринът Чака Не Е Бил Български Цар*, Електронно списание LiterNet, 16.9.2008, № 9 (106): http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/tatarinyt.htm

⁴⁷⁴ Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 238 και 242.

⁴⁷⁵ П. Мутафчиев, *Балканът в нашата история*, Васил Гюзелев, *Книга за българите*, София 1987, σελ. 85.

⁴⁷⁶ Παραδείγματα της πρώτης περίπτωσης ο γάμος της κόρης του Τέρτερ το 1284 με το σέρβο διάδοχο Στέφανο Ούρος Μιλούτιν, ο γάμος της Θεοδώρας κόρης του Σμίλετς με το Στέφανο Ούρος Γ΄ Ντετσάνσκι, πατέρα του μετέπειτα σέρβου τσάρου Στέφανου Δουσάν και η συμμαχία που επεδίωξε η Σμίλτσена σύζυγος του Σμίλετς και ετεροθαλής ανιψιά του Μιχαήλ Η΄, στην προσπάθειά της να διαδεχτεί το σύζυγό της και να ενδυναμωθεί τοπικά, συνάπτοντας συμμαχία με τον Μιλούτιν, πριν την ανάδειξη του Τσάκα. Παραδείγματα της δεύτερης περίπτωσης ο γάμος του Σμίλετς με την κόρη του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ετεροθαλούς αδελφού του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄, η υπό προϋποθέσεις αποδοχή του αιτήματος του Τέρτερ για επιστροφή της συζύγου και του γιου του Σβετοσλάβου και η εκ νέου αποστολή του ως ομήρου το 1285 στους Μογγόλους, με τους οποίους είχε στο μεταξύ αποκτήσει συγγενικές σχέσεις εξ αγχιστείας, μέσω του γάμου της κόρης του με το γιο του Νόγκαϊ).

Α⁴⁷⁷ που, όπως έχουμε δει, μικρός είχε σταλεί όμηρος στην Κωνσταντινούπολη με τη διαζευγμένη (για να παντρευτεί ο πατέρας του την αδελφή του νέου αυτοκράτορα) μητέρα του Μαρία, από όπου σύμφωνα με τη βυζαντινή πολιτική των τελευταίων δεκαετιών μετεγκαταστάθηκαν στη Νίκαια. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την περίοδο ανάκαμψης του Τυρνόβου κάνει αντιληπτό ότι ο νέος αυτοκράτορας, Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328), προσπάθησε μεν να αλλάξει, αν όχι να διορθώσει, την πολιτική του πατέρα του σε αρκετούς τομείς, αίροντας π.χ. την ένωση των δυο Εκκλησιών, δεν έκανε το ίδιο όμως με την πολιτική παροχής γης σε βούλγαρους ηγεμόνες στη Νίκαια –γη της οικογένειάς του μετά την εξουδετέρωση των Λασκάρων. Στο περιθώριο των βυζαντινών πολιτικών εξελίξεων αρχίζουν έτσι να αναφέρονται ανεπιτυχείς αρραβώνες του Θεόδωρου με πριγκίπισσες διάφορων περιοχών, αναδεικνύοντας κυρίως τη συνεχή προσπάθεια βυζαντινών δυνάμεων να εγκαθιδρύσουν δικό τους ηγεμόνα στην περιοχή του Τυρνόβου, τον οποίο θα ήλεγχαν και από τον οποίο δεν θα απειλούνταν. Έτσι, γνωρίζουμε ότι ο ευρισκόμενος στη Νίκαια Θεόδωρος αρχικά αρραβωνιάστηκε *ερήμην* στο Τύρνοβο με τη μικρής ηλικίας κόρη του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Α΄ Δούκα της Θεσσαλίας (!). Η διπλωματική αυτή συμμαχία δεν καρποφόρησε, αφού ένα χρόνο μετά τη σύναψη συνθήκης μεταξύ του πατέρα του και του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1284), επετράπη το 1285 σε εκείνον και τη μητέρα του-πρώτη σύζυγο του Γεωργίου Τέρτερ να επιστρέψουν στο Τύρνοβο από την *εξορία*. Βασική απαίτηση της νέας συνθήκης ήταν το προαναφερθέν σπάσιμο της συμμαχίας με την εχθρική της Θεσσαλία. Σε ικανοποίηση του αιτήματος η νεαρή πριγκίπισσα-πρώην αρραβωνιαστικιά εστάλη *όμηρος* στην Κωνσταντινούπολη, επιτρέποντας έτσι στο νεο-αναρρηθέντα αυτοκράτορα να ελέγξει τώρα και τους αντιπάλους του στη Δ Ελλάδα, ανακόποντας την ισχυροποίηση της εξουσίας τους και τη στροφή αυτής εναντίον του, μέσω των Βουλγάρων. Την ομαλή διεκπεραίωση του βυζαντινού αιτήματος ανέλαβε και ολοκλήρωσε για τη βουλγαρική πλευρά ο τότε πατριάρχης Βουλγαρίας Ιωακείμ Γ΄, ο οποίος έφτασε στη Βασιλεύουσα για να ρυθμίσει την απόδοση της νέας ομήρου και την απελευθέρωση του Θεόδωρου, διευκρινίζοντας στους Βυζαντινούς ότι ο νεαρός Τέρτερ επρόκειτο τελικά να παντρευτεί κόρη του Ιωάννη Κομνηνού Άγγελου Δούκα Συναδηνού, *μεγάλου στρατοπεδάρχη* του Μιχαήλ Η΄.⁴⁷⁸

Η σχετική υπόσχεση επέτρεψε στο Θεόδωρο να επιστρέψει στο Τύρνοβο, το οποίο σημειωτέον βρισκόταν υπό ταταρο-βυζαντινό έλεγχο, χωρίς να του επιβληθούν κυρώσεις για την αθέτηση της υπόσχεσης, καθώς συνήφθη γαμήλια συμφωνία με το σύμμαχο του εκλιπόντος Μιχαήλ Η΄, αρχηγό των ταταρικών *βόρειων* δυνάμεων και συμπέθερο του πατέρα του χάνο Νογκάι –η βυζαντινής καταγωγής σύζυγος του Νογκάι επιθυμούσε σφόδρα το γάμο

⁴⁷⁷ Βλ. Божидар Димитров, *Светослав Тертер Цар на България (1300-1321)*, София 2006 [2000] και Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 251.

⁴⁷⁸ D. I. Polemis, *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, σελ. 179.

μεταξύ της βαφτιστικιάς της και του Βούλγαρου προστατευόμενου των βυζαντινών, ώστε να νομιμοποιήσει τις διεκδικήσεις του στη βουλγαρική γη. Απώτερος σκοπός της ήταν η αποδυνάμωση των διεκδικήσεων της ξαδέλφης της, Σμίλτσενας, η οποία υποστήριζε τα δικαιώματα του δικού της γιου στη διοίκηση του Τυρνόβου. Σίγουρα λοιπόν με τη μεσολάβηση των βυζαντινών ο Θεόδωρος, αρχικά χωρίς ισχυρή εξουσία και περιουσία, παντρεύτηκε το 1289 την πλούσια συνονόματη βαφτιστικιά της συζύγου του Νογκάι Ευφροσύνης Παλαιολογίνας και νόθα κόρη του βυζαντινού αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄. Η νέα σύζυγος του Θεόδωρου ήταν κόρη και μοναδική κληρονόμος του γιου του Παντολέοντα, βυζαντινού εμπόρου από την Κριμαία και στενού φίλου του Νογκάι.⁴⁷⁹ Όπως φαίνεται, ο γάμος του βουλγαρικής καταγωγής διεκδικητή του θρόνου εξυπηρετούσε κυρίως εξω-βουλγαρικά οικονομικά και εμπορικά συμφέροντα – αποδεικνύεται και από *τραχείες* που κυκλοφορούσαν την ίδια εποχή, ήταν δηλαδή μικρότερης οικονομικής αξίας, γεγονός που αποδεικνύει την κατώτερη και εξαρτημένη σχέση του Βούλγαρου ηγεμόνα. Παρά τους ισχυρούς συμμάχους του ή, σωστότερα, εξαιτίας αυτών ο Θεόδωρος παρέμεινε στην αφάνεια για αρκετά

Τραχεία του Θεόδωρου Σβετοσλάβου. Αναπαρίσταται με τον πατέρα του, Γεώργιο Τέρτερ (αριστερά) και έφιππος (δεξιά)

χρόνια έως το 1298 ή 1299, οπότε συνόδευσε το γαμπρό του Τσάκα στην πολιορκία του Τυρνόβου ως μεσάζοντας: Προβάλλοντας τη βουλγαρική του καταγωγή προσπαθούσε να πείσει την τοπική αριστοκρατία να δεχτεί ως βασιλιά τον ταταρικής καταγωγής Τσάκα. Οι προσπάθειές του δεν καρποφόρησαν, ενώ η κύκλωση των πολιορκητών του Τυρνόβου από το στρατό του νόμιμου διαδόχου της επικυρίαρχης μογγολικής εξουσίας Τόκτα άλλαξαν τα δεδομένα. Ο Θεόδωρος δεν δίστασε τότε να προσεγγίσει το μογγολικό του στρατόπεδο και, σε απόδειξη της πίστης του στο νέο του σύμμαχο, να διατάξει το στραγγαλισμό του φυλακισμένου γιου του τάταρου συμμάχου των Βυζαντινών (1300), του οποίου την κεφαλή έστειλε ως έπαθλο και εχέγγυο συμμαχίας στον Τόκτα⁴⁸⁰ εκείνος σε αντάλλαγμα απέσυρε από την περιοχή τα στρατεύματά του κι έτσι ο Θεόδωρος Σβετοσλάβ κυριάρχησε επί των κερματισμένων βουλγαρικών εδαφών που ελέγχονταν από το Τύρνοβο.

Η σημαντική ώθηση που έδωσε η κίνηση αυτή στις δυνάμεις της περιοχής, οι οποίες βρήκαν στο θάνατο των τατάρων επικεφαλής ιδανική ευκαιρία για την εκ νέου διεκδίκηση του ελέγχου των περιοχών που κατείχαν –ή της οποίας καρπώνονταν τα κέρδη– πριν τη Χρυσή Ορδή οι πρόγονοί τους, εξηγεί το λόγο για τον οποίο η περίοδος διεκδίκησης της εξουσίας από το Θεόδωρο Σβετοσλάβ είναι συνδεδεμένη με την –προσωρινή έστω– ανάκαμψη της βουλγαρικής εξουσίας. Αποτελέσματα αυτής όμως δεν εντοπίζουμε στα μεταβατικά χρόνια

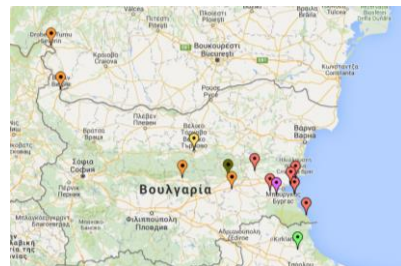
⁴⁷⁹ Βλ. Пламен Павлов, *Търновските царици*, ό.π. και του ίδιου, "Авантюристът-Скут" *Алдимир и Теодор Светослав*, στον ηλεκτρονικό τόπο *LiterNet*, Варна 2005.

⁴⁸⁰ Б. Чолпанов, В. Гюзелев, *Бележити българи*, τ. I, София 1967, σελ. 289.

που εξετάζουμε, καθώς, παράλληλα με την περιγραφή του νέου τσάρου ως ιδιαίτερα σκληρού και βίαιου, λαμβάνει χώρα η βυζαντινή ανάκτηση των θρακικών εδαφών στα Ν της οροσειράς των Βαλκανίων. Μετά την κατάρρευση της Χρυσής Ορδής, οι βυζαντινές δυνάμεις μπορούσαν και εξαιτίας της συμμαχίας με τμήμα της να φέρουν υπό τον έλεγχό τους μεγάλο μέρος των πεδινών, πλουσίων σε υπέδαφος και καίριων εμπορικά εδαφών που εκείνη ήλεγχε. Αφορμή για την παρέμβασή τους βρήκαν στη μαζική εκκαθάριση εσωτερικών αντιπάλων από τον Θεόδωρο που έφτασε μάλιστα να κατηγορήσει για προδοτική συνεργασία με τους *Τατάρους* και να εκτελέσει με συνοπτικές διαδικασίες τον άλλοτε σωτήρα του βούλγαρο πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄. Ο δεύτερος αυτός θάνατος σημαίνουσας φιλο-βυζαντινής προσωπικότητας με εντολή του Θεόδωρου, παρότι εξυπηρετούσε στο μέγιστο τα προσωπικά συμφέροντά του (εξαφάνιζε επικριτή των επιλογών του, μεταφέροντας μάλιστα την ευθύνη της σύμπλευσης με τις ταταρικές δυνάμεις στον πατριάρχη, όπως είχε κάνει ο Μιχαήλ με τον Αρσένιο), διόλου δεν διευκόλυνε τη θέση και την εξουσία του: Πολύ γρήγορα οι ευγενείς (*βογιάροι*) της περιοχής ξεσηκώθηκαν υποστηριζόμενοι από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄. Στην περίπτωση αυτή, ο γνωστός για την καινοτόμο εξωτερική του πολιτική αυτοκράτορας εφάρμοσε μάλλον την πατροπαράδοτη, ανταποδίδοντας εκείνες του Βούλγαρου τσάρου:⁴⁸¹ Ενισχύοντας την αναταραχή στο Τύρνοβο υπέρ του, προέβαλε νέους διεκδικητές για την εξουσία επί των βουλγαρικών κτήσεων. Για να τους επιβάλει διοργάνωσε εκστρατείες εναντίον των βουλγαρικών εδαφών του Τυρνόβου, παρέχοντας παράλληλα στρατό σε τοπικούς ηγεμόνες-*βογιάρους* –για παράδειγμα στον **Μιχαήλ Ασέν Β΄ (1302)**, γιο του Κωνσταντίνου Τυχ, ο οποίος το 1302 επιχείρησε εισβολή, νομιμοποιούμενος από την, έστω και υπό προϋποθέσεις, σχέση του πατέρα του με την εξουσία του Τυρνόβου ή τους *σεβαστοκράτορα Ραντοσλάβ* και *δεσπότη Βοϊσίλ* αδελφούς του Σμίλετς από τη Σρέντνα Γκόρα έχοντας ήδη προβλήματα με τη σύμμαχο των Σέρβων σύζυγο του Σμίλετς, ηττήθηκαν τελικά από τον θείο του Θεόδωρο με έδρα το Κραν Αλνταμίρ ή Αλτιμίρ (1301). Κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης μεταξύ του πρώην αυτονομούμενου συμμάχου και του προστάτη του για την πρωτοκαθεδρία στα σημαντικότερα εμπορικά ανατολικά παράλια, ο Θεόδωρος κατάφερε να ανταπαντήσει με τη σύλληψη δεκατριών βυζαντινών στρατιωτικών διοικητών. Επωφελούμενος από το τόσο ισχυρό διαπραγματευτικό χαρτί του, ο Θεόδωρος επεδίωξε ανταλλαγή αιχμαλώτων με τον Ανδρόνικο Β΄, απελευθερώνοντας έτσι τον πατέρα του Γεώργιο Τέρτερ, ενώ συνέχισε τις επιθέσεις εναντίον *βούλγαρων ευγενών*, οι οποίοι ορίζονται ως τέτοιοι εξαιτίας των εδαφών τους στον Α Αίμο (Източна Стара планина) και στη Θράκη (1303-1304, κάστρα Κτένια (Ктения), Ρουσόκαστρο (Русокастро), Αγκιάλος (Анхияло, σημ. Поморие), Μεσημβρία (Месеμβрия/Nesebär), Σωζόπολη (Созопол) και Αγαθούπολη (Агатополи/ Аhtopol) που κατακτήθηκαν από αυτόν είχαν καταληφθεί, μετά τον Ιβάλιο από

⁴⁸¹ Angeliki Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge Mass. 1972, σελ. 29, 79.

Βυζαντινούς). Η βυζαντινή αντεπίθεση υπό τον Μιχαήλ Γλαβά Ταρχανιώτη, αποκρούστηκε το 1304 στη μάχη του ποταμού Σκαφίδα (Πόρος/κοντά στο σημ. Μπουργκάς και τη Σωζόπολη). Στη διάρκεια της σκοτώθηκε ο συνασπισμένος με τους Βυζαντινούς Βοϊσίλ μετά από την *τυχαία* κατάρρευση της γέφυρας του ποταμού, σύμφωνα με τον Παχυμέρη, την οποία οι σύγχρονοι βούλγαροι ιστορικοί θεωρούν *παγίδα* από τα *αντίπαλα* βουλγαρικά στρατεύματα κατά την υποχώρησή του. Ο όχι και τόσο τυχαίος θάνατός του προσέφερε εξίσου στους Βυζαντινούς και τον Θεόδωρο, αφού αποδυνάμωσε πλήρως την οικογένεια των Σμίλετς και έφερε υπό τον έλεγχό τους την έξοδο προς τη Μαύρη Θάλασσα –την οποία επιθυμούσε να αποκτήσει με την εξέγερσή του και ο Ιβάιλο. Έτσι, για λίγα ακόμα χρόνια οι δύο δυνάμεις επιτίθεντο καταστρέφοντας η μια τη γη της άλλης: Ο Θεόδωρος κατευθύνθηκε προς την Αδριανούπολη και οι βυζαντινές δυνάμεις στις περιοχές γύρω από το Σλίβεν (Αύγουστος 1304). Ο βυζαντινός αυτοκράτορας κατάφερε να αποκαταστήσει για λίγο το έλεγχό του στην περιοχή, όμως ο Θεόδωρος αντεπιτέθηκε (φθινόπωρο) και την ανακατέλαβε, συλλαμβάνοντας μάλιστα τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, Ιωάννη ΙΒ΄ Κοσμά.⁴⁸² Έχοντας υπερισχύσει, ο τσάρος ξεκίνησε με το θείο του επιθέσεις στις ευρύτερες θρακικές κτήσεις του Βυζαντίου.

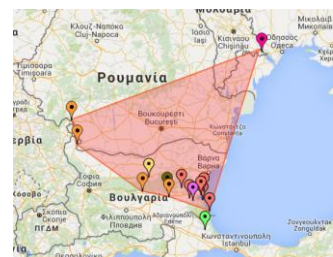
Τα εδάφη που κατέλαβε ο Θεόδωρος Σβετοσλάβ (κόκκινο), οι θέσεις των στρατευμάτων του Ταρχανιώτη (πράσινο), της μάχης του ποταμού Σκαφίδα (μωβ), το Τύρνοβο (κίτρινο), το Σλίβεν (πράσινο σκούρο) και οι θέσεις που κατέλαβε από το θείο του (πορτοκαλί)

Η σύμπραξη Θεοδώρου και Αλανών μισθοφόρων (επαναστατημένοι πρώην βυζαντινοί μισθοφόροι που το 1307 αναζητούσαν διέξοδο και/ή καταφύγιο μέσω της βουλγαρικής γης) και η παράλληλη υποστήριξη των Καταλανών από το στρατόπεδο των Σέρβων φανερώνει νέα συμμαχία του Βούλγαρου τσάρου που αποδυνάμωνε το βυζαντινό αυτοκράτορα, χρησιμοποιώντας σε τοπικό (βουλγαρικό) επίπεδο την τεταμένη σχέση της χήρας του Σμίλετς (-νύφης του Θεόδωρου) με τη Μαρίνα σύζυγο του *δεσπότη* θείου του Θεόδωρου, Αλτιμίρ - κόρη της δεύτερης συζύγου του Σμίλετς, Σμίλτσενας Παλαιολογίνας (κόρη του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, ετεροθαλούς αδελφού του Μιχαήλ Η΄). Από την εξέλιξη των γεγονότων φαίνεται ότι οι προσπάθειες των βυζαντινών σε αυτή την κατεύθυνση απέφεραν καρπούς, καθώς το 1306 άρχισαν διαπραγματεύσεις για ειρήνη. Οι διαπραγματεύσεις, που φαίνεται να συνδέονται με την αποδεκατισμένη οικογένεια των Σμίλετς, αποδίδονται από το

⁴⁸² Ο Ιωάννης ΙΒ΄, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1294- 1304) από τη Σωζόπολη, κατά κόσμον Κοσμάς, D. M. Nicol, *The last centuries of Byzantium*, ό.π., σελ. 102, έγινε μοναχός, Steven Runciman, *Η Βυζαντινή Θεοκρατία*, Δόμος, Αθήνα 2005, σελ. 147 και αναδείχθηκε σε πατριάρχη με ανεπτυγμένη κοινωνική συνείδηση που αντιδρούσε στις αυθαίρετες πρωτοβουλίες του Ανδρόνικου Β΄. Το 1299 απείλησε να παραιτηθεί, διαμαρτυρούμενος για το γάμο της πεντάχρονης κόρης του αυτοκράτορα Σιμωνίδος με τον μεσόκοπο και *ακόλαστο*, όπως τον χαρακτήριζε, σέρβο κράλη Στέφανο Ούρος Β΄ Μιλούτιν. Αφού πείστηκε να παραμείνει, παρενέβαινε στην οικονομική πολιτική της κυβέρνησης ως υπερασπιστής των φτωχών, *στο ίδιο*, σελ. 147. Τελικά αναγκάστηκε να παραιτηθεί και αποσύρθηκε στην ιδιαίτερη πατρίδα του, όπου και πέθανε.

Θεόδωρο στο θείο του, στου οποίου άλλωστε τις κτήσεις είχε επιτεθεί, καταλαμβάνοντας το Βιδίνιο και το Μπανάτο του Σεβερίν –ένα ακόμα στοιχείο που αναδεικνύει την εμπλοκή των Σέρβων, οι οποίοι επίσης το διεκδικούσαν–, μετά τη Sredna Gora και το Kran (1305). Απρόθυμος να βρει συμβιβαστική λύση με τον ανιψιό του, παρουσιάζεται να στρέφεται στον Ανδρόνικο Β΄, ο οποίος σκόπιμα καθυστέρησε τη λήψη απόφασης, κυρίως εξαιτίας της απροθυμίας του να συμβιβαστεί με την απώλεια των Β παράκτιων πόλεων. Παρότι αντίπαλός του, ο Θεόδωρος περιγράφεται να στέλνει δυο γαλέρες με σιτηρά στη Βασιλεύουσα προσπαθώντας να κάμψει την αυτοκρατορική αντίσταση μέσω της συμπάθειας του πληθυσμού. Οι δυο αυτές γαλέρες σιτηρά –όπως φαίνεται τουλάχιστον από την εξέταση μόνο της βουλγαρικής περίπτωσης– στάθηκαν ικανές να κάμψουν τις αντιστάσεις του αυτοκράτορα, να δεχτεί την πρωτοβουλία, που πλέον αποδίδεται στο Θεόδωρο, και να συμφωνήσει μάλιστα συνθήκη που αναγνώριζε στον τελευταίο τα εδάφη έως το Μαυρόκαστρο στις εκβολές του Δνειστερου ως προίκα όμως της Θεοδώρας κόρης του Μιχαήλ Θ΄ γιου του Μιχαήλ Η΄ (συνεπώς, αδελφή του Ανδρόνικου Γ΄ και εγγονή του Ανδρόνικου Β΄), αφού προϋπέθετε γάμο μεταξύ τους.

Ο έστω και απομακρυσμένος έλεγχος επί των περιοχών αυτών και η, τουλάχιστον θεσμικά, ειρήνη με τους ισχυρότερους από τους γείτονές της, έδωσε τη δυνατότητα στη Βουλγαρία να συμμετάσχει στο αναπροσδιορισμένο υπέρ του Βυζαντίου διεθνές εμπόριο και να ανακάμψει έτσι οικονομικά –έστω και μερικώς. Το γεγονός ότι την ίδια εποχή ο Θεόδωρος κόβει νέο, ισχυρότερο (ασημένιο) νόμισμα εξηγείται από τη σύμπραξη αυτή, μόνο σε συνδυασμό όμως με τη σχέση του Θεόδωρου και των ελεγκτών των μεγαλύτερων τότε μεταλλείων Σέρβων. Η τελευταία πληροφορία, συνδεδεμένη με τα γεγονότα και την εξορμητική δραστηριότητα της εποχής, βοηθά έτσι να απαντηθούν σχετικά ερευνητικά ερωτήματα που μέχρι σήμερα μένουν μερικώς απαντημένα, αν όχι αναπάντητα.⁴⁸³ Στο πλαίσιο της συμμαχίας αυτής, επιπλέον λόγος υπήρξε η διατήρηση των παραδοσιακά καλών σχέσεων με τη δημοκρατία της Βενετίας, όπως προκύπτει από τη μνεία του Θεόδωρου σε βενετική λίστα φιλικά προσκείμενων αρχόντων.⁴⁸⁴ Η καλή σχέση κράτησε αρκετά χρόνια, επέφερε όμως τριβές με τους Γενοβέζους και σύγκρουση μεταξύ του Θεόδωρου και της σημαίνουσας εμπορικής βενετικής αποικίας Κάφφα (βλ. και σελ. 245), στο πλαίσιο της επιθυμίας του τελευταίου να επεκταθεί

Η επαυξημένη περιοχή που αποδόθηκε στο Θεόδωρο Σβετοσλάβο, μετά τη γαμήλια συνθήκη με το Βυζάντιο

Ασημένιο νόμισμα του Θεόδωρου Σβετοσλάβου

⁴⁸³ Βλ. π.χ. Nikolaj Markov, Le "problème saxon" dans l'histoire bulgare pendant le Moyen Age. Une nouvelle hypothèse, *Südost-Forschungen* 51 (1992), σελ. 21-28.

⁴⁸⁴ Божидар Димитров, *Светослав Тертер*, ό.π., σελ. 9, 42, 48.

στα άμεσα γειτνιαζοντα εδαφη εξαιτιας της αποδυναμωσης των Μογγολων (1315-16). Στην περιπτωση της Καφφα, ο Θεόδωρος παραβιαζε κυριως τα δικαιωματα των γενοατων: Όλες οι εμπορικες αποστολες προς τη Μαύρη θάλασσα ρυθμιζονταν τον ύστερο 13^ο αιώνα από τους γενοατικούς εμπορικούς σταθμούς Πέραν και Θεοδοσία (Κάφφα), κύρια αποικία της Γένοβας στη Β ακτή της Μαύρης θάλασσας, που ανέλαβε εν μέρει τις αρμοδιότητές της σε ό,τι αφορούσε το διοικητικό και οικονομικό έλεγχο στα μικρότερα *factoria*. Εκτός από τη Κάφφα κι άλλες οχυρωμένες παροικίες αναδύθηκαν στη χερσόνησο της Κριμαίας, Σουγδαία (Sudak), Τσέμπαλο (Cembalo, σημ. Μπαλακλάβα), Βόσπορο (Κερτζ) και κατά μήκος της ακτογραμμής της Αζοφικής θάλασσας, Τάνα στις εκβολές του ποταμού Δον (Τάναϊς), όπου οι Γενοβέζοι εμπορεύονταν με τους Βενετούς. Ορισμένες από τις πόλεις αυτές ήταν γενοατικές, διέθεταν οχυρωματικά τείχη, στρατιωτική φρουρά, διοικητικές και οικονομικές υπηρεσίες και διοικούνταν από πρόξενο. Από την περιοχή κατά μήκος των Β ακτών της Μαύρης θάλασσας η Γένοβα, η Κωνσταντινούπολη, ακόμα και η Δ Ευρώπη εφοδιάζονταν με σιτάρι και άλλα δημητριακά, ψάρια, αλάτι σε τεράστιες ποσότητες, γούνες και δερμάτινα προϊόντα.⁴⁸⁵

Παρότι ο Βούλγαρος τσάρος φαινομενικά εφάρμοζε τα προαπαιτούμενα της συμμαχίας με τους Βυζαντινούς, αγνοούσε τα δικαιώματα των γενοατών συμμάχων, στην προσπάθειά του να ικανοποιήσει τους έτερους συμμάχους τους. Σε αντίποινα και στο πλαίσιο της σπουδής για την απόκτηση ελέγχου επί των εμπορικών δρόμων στην Ανατολική Μεσόγειο στη συγκυρία της διάσπασης της Χρυσής Ορδής, οι Γενοβέζοι απαγόρευαν στους συμμάχους τους επί και εκτός βαλκανικών εδαφών να συναλλάσσονται με τα βουλγαρικά λιμάνια, επιτρέποντάς τους μάλιστα να επιτεθούν και να ληστεύουν τους Βούλγαρους ή φίλα προσκείμενους στους Βούλγαρους εμπόρους, οδηγώντας έτσι στον παραγκωνισμό της Βουλγαρίας από τις ενεργές συμμαχίες, παρά την άμεση μεταστροφή της τελευταίας. Ήταν τότε (1318 ή 1310-11) που ο σέρβος κράλης Ούρος Γ΄ Μιλούτιν επισκέφτηκε το Βελιγράδι για να εκφράσει την αντίθεση του στη συμμαχία του Θεόδωρου με το νεαρό διεκδικητή του βυζαντινού θρόνου Ανδρόνικο Γ΄ (κυβερνήτης 1321-1328 και αυτοκράτορας 1328-1341), αποδεικνύοντας έτσι τις πρότερες μεταξύ τους σχέσεις, την αποδοχή της πρότασης των γενοατών για αποκλεισμό των Βουλγάρων και την αποτυχία των παρασηνιακών διπλωματικών κινήσεων του Βούλγαρου τσάρου να κρατήσει καλές σχέσεις με όλες τις πλευρές που ενεργοποιούνταν οικονομικά/εμπορικά, πολιτικά και στρατιωτικά τότε. Στο ίδιο πλαίσιο, η αναφορά του Ανδρόνικου Γ΄ που την ίδια χρονιά παντρεύεται με τη Γερμανίδα Ειρήνη του Μπρουνσγουικ εγγονή της Μαργαρίτας Χοχενστάουφεν ή Μαργαρίτας της Σικελίας που συνδεόταν με την οικογένεια των Ανζού –επιτείνοντας έτσι την πρόκριση των Σέρβων– και η πολύ γνωστή

⁴⁸⁵ Βλ. D. Jacoby, Byzantium, the Italian maritime powers and the Black Sea before 1204, *Byzantinische Zeitschrift* 100, 2 (2007), σελ. 677-699 και Ş. Papacostea, *La Mer Noire carrefour des grandes routes intercontinentales 1204-1453*, Bucureşti 2006, σελ. 47-63.

πληροφορία για την παραμονή του αρκετά χρόνια στην περιοχή της Θράκης, από όπου είδαμε ότι ο Θεόδωρος απέστειλε γαλέρες σιτηρών για να εκβιάσει απόφαση του Ανδρόνικου Β' υπέρ του, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η κίνηση εκείνη δεν αφορούσε το βουλγαρικό εμφύλιο αλλά κυρίως το βυζαντινό: Είναι γνωστό ότι στη Θράκη ο νεαρός Ανδρόνικος κατανάλωνε το χρόνο του σε «παιχνίδια» και «κυνήγια», τα οποία φαίνεται ότι είχαν εξοργίσει ιδιαίτερα τον παππού του.⁴⁸⁶ Όπως φαίνεται, ο νεαρός διάδοχος συμπεριέλαβε στα παιχνίδια του τη διατάραξη των διπλωματικών σχέσεων του παππού του, στην προσπάθειά του να επιβληθεί των έτερων συνδικδικητών του θρόνου και να ανέλθει σε αυτόν νωρίτερα απ' ό,τι σχεδίαζόταν.

Δεδομένου ότι η μητέρα του Μιλούτιν συνδέει το σέρβο διάδοχο με τον Ανδρόνικο Γ' μέσω του γάμου του την ίδια χρονιά, ως αντίποινα αλλά και επικύρωση της παραπάνω απόφασης, δεν είναι σίγουρα τυχαίο το γεγονός ότι και ο Μιλούτιν ανακοίνωνε τότε το διαζύγιό του με την αδελφή του Βούλγαρου ηγεμόνα, Άννα. Ως επιπλέον απόδειξη της οριστικής λύσης της βουλγαρο-σερβικής συμμαχίας και της βυζαντινής πρόκρισης των Σέρβων –και τούμπαλιν– λειτουργούν επιπλέον οι κινήσεις του Θεόδωρου δυο χρόνια μετά (1321), οπότε θα εκκινήσει επίσημα ο βυζαντινός εμφύλιος και ο Βούλγαρος τσάρος θα συμμετάσχει με μογγολικό στρατό σε επιθέσεις εναντίον της βυζαντινής Θράκης, περιοχή που ο ίδιος διηύθυνε πριν την εξορία του νεαρού συνονόματου εγγονού του αυτοκράτορα εκεί. Το τελευταίο αυτό γεγονός μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι επιθέσεις του σκοπό είχαν την ανακατάληψη των εδαφών(-προίκας) από τα οποία τον είχε εκτοπίσει ο νεαρός αυτοκράτορας κουνιάδος του. Η μεταξύ τους εχθρότητα επιβεβαιώνεται από την άρνηση του Ανδρόνικου Γ' να βοηθήσει στον εμφύλιο, ανησυχώντας μήπως πρόκειται για συγκαλυμμένη προσπάθεια σύλληψής του. Παράλληλα, *ταταρικά* τάγματα διαπέρασαν ανεμπόδιστα τα αυτοκρατορικά εδάφη και λεηλάτησαν την ήδη επιβαρυσμένη περιοχή, χωρίς να φαίνεται ότι ο Θεόδωρος υπήρξε εντολέας ή σύμμαχός τους, παρότι τελικά πεθαίνει το 1322, πιθανότατα σε κάποια από τις μάχες αυτές.

Κατά τη διάρκεια του βυζαντινού εμφυλίου αναδείχτηκε επί των βουλγαρικών εδαφών για λίγο παραπάνω από ένα χρόνο (1321-1323) ο **Γεώργιος Τέρτερ Β'**. Ο νεαρότατος (γεν. περ. 1307) κατ' όνομα μόνο τσάρος και τελευταίος των Τέρτερ διεκδικητής της βουλγαρικής εξουσίας δραστηριοποιήθηκε στρατιωτικά στη Θράκη από την οποία κυριεύσε τη Φιλιππούπολη και μέρος της γύρω περιοχής (Ιούλιος 1322), όπου εγκατέστησε φρουρά υπό τον πρωτοστράτορα (στρατηγό) Ιβάν Ρώσο (Иван Русина). Ο τελευταίος πιθανολογείται ότι υπήρξε στρατιωτικός διοικητής του ούγγρου κυβερνήτη του Σεβερίν, ο οποίος φαίνεται ότι προσέβλεπε σε κοινό αγώνα εναντίον του Μιχαήλ Σισμάν του κοντινού Βιδινίου (βλ. σελ. 236 κυρίως έως 239, 258 και επόμενο κεφάλαιο). Ενώ όμως ο νεαρός Ανδρόνικος

⁴⁸⁶ Για την αρχή του εμφυλίου βλ. ενδεικτικά G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, σελ. 192-196.

καταλάμβανε μεγάλη έκταση στα Ν του Αίμου και καταλήστευε άλλες βουλγαρικές στη Β Θράκη για να τον αποδυναμώσει, έφτασε η είδηση του θανάτου του Γεώργιου Τέρτερ Β΄ από άγνωστη αιτία –επιγραφή στο Ιβάνοβο τον μνημονεύει *αφανισμένο τσάρο* (погина цар Георги).⁴⁸⁷ Τον άτεκνο νεαρό τσάρο διαδέχθηκε ο μακρινός εξάδελφος του Μιχαήλ Γ΄ Σισμάν Ασέν, τον οποίο όμως θα επισκιάσει ο Μιλούτιν, γιος του νεκρού Στέφανου Ούρος και της Έλενας Ανζού –συνδεδεμένης όπως είδαμε με τους Παλαιολόγους. Μέσα από την περίπτωση εκείνου θα εντοπίσουμε τους τρόπους εξέλιξής του από αποδυναμωμένος διάδοχος σε συνομιλητή των ανερχόμενων δυνάμεων στην αντίπερα όχθη των πατρογονικών του κτήσεων. Θα γίνουν έτσι ακόμα σαφέστερες τόσο η διαπλοκή της βουλγαρικής και σερβικής με τη βυζαντινής εξουσία όσο και η σύγκρουση συμφερόντων τους μετά την πλήρη αποδυνάμωση της Χρυσής Ορδής, η οποία, πιστωμένη με τον τρόπο που είδαμε πιο πάνω στον Θεόδωρο Σβετοσλάβ, έδωσε ώθηση στις διεκδικήσεις των δυνάμεων της Χερσονήσου, συμπεριλαμβανομένων της Κωνσταντινούπολης και της Ηπείρου.

«Λατινικός τρόπος» και πολιτική «κατ' οικονομίαν». Γεωγραφική και οικογενειακή διασπορά κέντρων εξουσίας: Πόλεις-αγορές-μεταλλεία στον εμπορικό άξονα Ραγούζα - Μαύρη θάλασσα

Όπως φάνηκε έως τώρα, οι αντιπαλότητες των δυνάμεων της Χερσονήσου περιπλέκονταν με τις επεμβάσεις των ποικίλων εξωτερικών παραγόντων, μίγμα που οδηγούσε στην αυξομείωση τις ισχύος και στην αναδιάταξη των συγγενικών ή συμμαχικών μετώπων στη Χερσόνησο. Την ίδια εποχή και παράλληλα με όσα έχουν προαναφερθεί, στα δυτικά βαλκανικά εδάφη λαμβάνει χώρα ό,τι περιγράφεται συνήθως ως εμφύλια σύγκρουση μεταξύ των αδελφών **Δραγούτιν** και **Μιλούτιν** για τη διαδοχή στη σερβική εξουσία. Όπως έχουμε σχολιάσει στο σχετικό με τον Ούρος κεφάλαιο, ο Δραγούτιν είχε ανατρέψει τον πατέρα του, συμπλέοντας με τις ουγγρικές δυνάμεις, στις οποίες εκείνος τον είχε εξορίσει ως *εγγύηση* ή *αλλιώς τιμητική ομηρεία*. Και στα ουγγρικά εδάφη μαίνονταν εμφύλιες συγκρούσεις μεταξύ των αντιπάλων του διεκδικητή της τοπικής εξουσίας Καρόλου Ροβέρτου και των υποστηρικτών του για ό,τι είχε απομείνει από το ουγγρικό βασίλειο. Εξαιτίας αυτών και δεδομένου ότι στις δυτικές παράλιες ακτές της Χερσονήσου (που από καιρό διεκδικούσαν) μια από τους κληρονόμους ήταν συγγενής τους, οι Ούγγροι αναζήτησαν έξοδο σε αυτές, με αντάλλαγμα την αναγνώριση του Στέφανου Δραγούτιν ως βασιλέα Σερβίας το 1276. Γίνεται κατανοητό λοιπόν γιατί, με βάση τον *τρόπο* διασύνδεσης των δυτικών δυνάμεων, ενώ εκείνος έλαβε τον τίτλο, ανατέθηκε στη μητέρα του **Έλενα Ανζού** ως *χορηγία*⁴⁸⁸ μεγάλη περιοχή που αποτελείτο από τη Ζέτα, το Τρέμπινιε, μέρος της ακτής περιλαμβανομένων των Κοναβλι και Καβτάτ και μέρος της Δ

⁴⁸⁷ Панайот И. Панайотов, *Българско средновековие: политическа, икономическа и културна история на българско тоханство (XVII-IXв.), княжество (IX-X) и царство (X-XIV): извори, факти, мнения*, Велико Търново 2005, σελ. 329.

⁴⁸⁸ J.V.A. Fine (1994), σελ. 217.

Σερβίας και των πηγών του ποταμού Ίμπαρ και του Πλάβ στον άνω Λιμ.⁴⁸⁹ Ο αδελφός του Μιλούτιν είχε παντρευτεί κόρη του σεβαστοκράτορα Ιωάννη της Θεσσαλίας –του οποίου η ίδια ή άλλη κόρη είχε αρραβωνιαστεί, όπως είδαμε (σελ. 254) *ερήμην* με τον Θεόδωρο Σβετοσλάβ στο Τύρνοβο–, έμενε όμως με τη μητέρα του στην περιοχή της λίμνης Σκόδρα. Γίνεται έτσι εμφανές ότι, με *εγγυήτρια* και *διαχειρίστρια* της εξουσίας τη μητέρα του, έκαστος αδελφός εξαρτήθηκε από αντίπαλους μεταξύ τους συμμάχους που κυρίως επιθυμούσαν να ενισχύσουν εαυτούς αποκομίζοντας οφέλη από τον έλεγχο σε διεκδικούμενες μακρινές περιοχές –τυπική περίπτωση *διάχυσης εξουσιών* προκληθείσας αρχικά από λατινική γαμήλια συγγένεια/συμμαχία που συνεπιφέρει κερδοφόρες οικονομικές δραστηριότητες (θα μπορούσε να ήταν εξαρχής εμπορική δράση ή άλλη παρέμβαση).

Κτητορική τοιχογραφία των αδελφών Δραγούτιν και Μιλούτιν στο Δ τοίχο του Δ τμήματος του κυρίως ναού της Μονής Σοποτσάνι.

Πηγή: <http://www.srpskoblag.org>

Η εξάρτηση είχε διασπαστικές επιπτώσεις και στα εδάφη των Νεμανιδών, τα οποία είχαν προσπαθήσει να συνενώσουν οι πρόγονοι των δυο αδελφών: Οι τάσεις αυτές αποτυπώνονταν στο χώρο με τη αποκοπή περιοχών από τον κεντρικό έλεγχο ενός εκπροσώπου και τη μεταφορά τους στον έλεγχο κοντινών συγγενών ή ευεργετούμενων –ένδειξη της αναβάθμισης των τοπικών διαχειριστών της εξουσίας σε *χορηγούς*. Η πολιτική αυτή ευνοούσε μόνο μέρος των *ευγενών*, στους οποίους προστίθεντο τώρα και *καθολικές* ομάδες εκτός συνόρων, εχθρικές έως τώρα σε όσους Σέρβους υποστήριζαν το σύζυγο της Έλενας και πατέρα των Μιλούτιν και Δραγούτιν. Εκείνοι, εξαιτίας του παραγκωνισμού τους και της αλλαγής του τρόπου εξυπηρέτησης των έως τότε συμφερόντων τους (από το βυζαντινό, στο σερβικό, τώρα στο καθολικό ουγγρικό) άρχισαν να εξεγείρονται. Η αδυναμία των δυο αδελφών να ασκήσουν κεντρική διοίκηση επιβαρύνθηκε το 1282 από τραυματισμό του Δραγούτιν. Σε αντάλλαγμα για την απόσυρσή του, αναλαμβάνει ως *χορηγία* (πιθανότατα από τη μητέρα του και τους συγγενείς της) στη ΒΔ Σερβία την πόλη-μεταλλείο Ρούντικ, το Αρίλιε, την περιοχή του Ντάμπαρ (στον κάτω ρου του Λιμ) μαζί με τον επίσκοπο της μονής Αγίου Νικολάου και το Ουσκόπλιε κοντά στο Τρέμπινιε, ενώ η μητέρα του έλαβε το Τρέμπινιε και τη Ζέτα. Έτσι, ο ανάπηρος Δραγούτιν απέκτησε *προσωπική περιοχή έλεγχου* ή καλύτερα νομής κερδών, στην οποία περιλαμβανόταν τμήμα των όμορων με τα Β εδάφη των μακρινών συγγενών-συμμάχων του Ούγγρων, με πλουτοπαραγωγικές (μεταλλευτικές) περιοχές όπως το Ρούντικ. Εκεί ο Δραγούτιν ακολουθήθηκε από ευγενείς υποστηρικτές του, οι οποίοι επίσης απομακρύνθηκαν έτσι από τα εμπορικά και πολεμικά (άρα και συμμαχικά) δραστήρια παράλια. Σε ό,τι φαίνεται

⁴⁸⁹ Στο ίδιο.

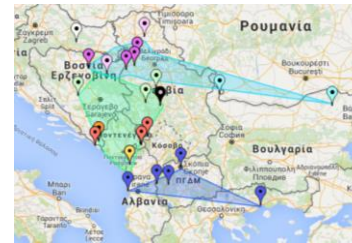
ως αποθησαύριση περιοχών στο όνομα διαδόχου του εκλιπόντος ηγεμόνα, οι περιοχές υπό τον Δραγούτιν αυξάνονται: Το 1284 ο πεθερός του τού αναθέτει ως επιπλέον χορηγία ευρύτερη περιοχή που περιλάμβανε τη Ματσβά (μεταξύ των ποταμών Δρίνα, Σάβα και Μοράβα), το Σρεμ και τμήμα της Β Βοσνίας με τις πόλεις Ούσορα και (ίσως) Σόλοι (σημ. Τούζλα). Η χορηγία αυτή συμπίπτει με τις επιθέσεις που δέχεται η Ουγγαρία από τον κουμανταταρικό συμμαχικό στρατό του εξισλαμισμένου χάνου Νογκάι (βλ. πιο πάνω). Γίνεται έτσι αντιληπτό ότι ο εξίσου αποδυναμωμένος Ούγγρος επικεφαλής, για να διασφαλίσει τουλάχιστον μέρος των κτήσεών του, αναθέτει τη διαχείριση, εποπτεία και στρατιωτική τους υπεράσπιση στο σέρβο σύμμαχό του.

Η μετεξέλιξη των χορηγιών της Έλενας Ανζού (πορτοκαλί) και του Δραγούτιν (πράσινο). Με ροζ οι προηγούμενες κοινές τους κτήσεις, με μωβ η περιοχή ελέγχου που ανέθεσε στον Δραγούτιν ο ούγγρος πεθερός του ως χορηγία και με κίτρινο δείκτη η Σκόδρα, κέντρο της Έλενας και του Μιλούτιν.

Την ίδια εποχή, ο Μιλούτιν κατέκτησε βυζαντινές κτήσεις Β της Μακεδονίας, μαζί με τα Σκόπια που έγινε η πόλη-κέντρο του ή πρωτεύουσά του το 1282 (έτος θανάτου του Μιχαήλ Η'). Επωφελούμενος από τη βυζαντινή πολιτική αστάθεια συνέχισε από εκεί τον επόμενο χρόνο τις επιθέσεις του φτάνοντας ως την Καβάλα, το Κίτσεβο και το Ντέμπαρ (Dibra), αντιμετωπίζοντας με επιτυχία τους Μογγόλους που οι Βυζαντινοί υπό το νέο αυτοκράτορα έστειλαν εναντίον του και εναντίον, όπως είδαμε, των Ούγγρων. Οι εκατέρωθεν επιθέσεις Σέρβων και νέων διαχειριστών της βυζαντινής εξουσίας συνεχίστηκαν για παραπάνω από μια δεκαετία, στη διάρκεια της οποίας όμως οι σερβικές δυνάμεις δεν φαίνεται να αποδυναμώνονται. Αντίθετα μάλιστα σημειώνουν ακόμα περισσότερες επιτυχίες, όπως την κατάληψη του σημαντικού λιμανιού Δυρραχίου (1295) που προκάλεσε βυζαντινή αντεπίθεση το 1297, η οποία αποκρούστηκε από δυνάμεις του Μιλούτιν. Αδυνατώντας να ανακαταλάβουν στρατιωτικά την περιοχή, οι Βυζαντινοί κατέφυγαν στον τάταρο σύμμαχο του εκλιπόντος Μιχαήλ Η' Νογκάι, ο οποίος για μια ακόμη φορά υποβοήθησε τις στρατιωτικές επιθέσεις τους. Με την υποστήριξη των κουμαντικών δυνάμεων της περιοχής (ενίοτε συνδεδεμένων με τους Βούλγαρους και άλλοτε αποκομμένες από το Τύρνοβο, εξαιτίας εσωτερικών προβλημάτων και των μογγολικών επιθέσεων), αντιμετώπιζαν εχθρικά τις σερβικές δυνάμεις, στις οποίες μόλις λίγα χρόνια πριν είχαν ανατεθεί διεκδικούμενες και από εκείνους περιοχές. Είναι αυτός ο λόγος, κατά τη γνώμη μας, που αναδεικνύονται λίγο πριν, έναντι του Θεόδωρου Σβετοσλάβ, οι επιθέσεις του **Σισμάν του Βιδινίου** στους Σέρβους και η εξέγερση των αδελφών **Ντρμαν και Κουντελίν** στο Μπρανίτσεβο. Την άποψή μας αυτή ενισχύει η προσπάθεια της Ελισάβετ πεθεράς του Δραγούτιν να υποτάξει τα αδέρφια μεταξύ 1282-1284. Η αντεπίθεσή τους στην περιοχή της είχε προκαλέσει πρώτη ανεπιτυχή

υπεράσπισή της από δυνάμεις του Δραγούτιν.⁴⁹⁰ Η ταυτόχρονη επίθεση του ανεξάρτητου *βογιάρου* του Βιδινίου Σισμάν, ο οποίος με αφορμή τις καταστροφές των διερχόμενων σερβικών δυνάμεων στην περιοχή του είχε ληλατήσει σερβικά εδάφη και μάλιστα πυρπόλησε τη μονή της Ζίτσα, ενεργοποίησε τη συμμετοχή του Μιλούτιν, ο οποίος καθυπόταξε τα δυο αδέλφια το 1291 κατακτώντας και το Μπρανίτσεβο, το οποίο προσετέθη στην ευρύτερη περιοχή της Ματσβά υπό τον αδελφό του, και στη σύναψη γάμων μεταξύ του γιου του Σισμάν και της κόρης του Μιλούτιν και του Σισμάν με την κόρη του σέρβου αξιωματούχου Ντραγκός.⁴⁹¹ Το μένος των συνασπισμένων ακόμα ταταρο-βυζαντινών δυνάμεων μπορεί λοιπόν να εξηγηθεί τώρα καλύτερα, δεδομένου ότι, επιπλέον στην περικύκλωση της Κωνσταντινούπολης από τις σερβικές δυνάμεις και στην προσέγγιση του τόσο κομβικού εμπορικού σταθμού, έχαναν το 1297 και το Δυρράχιο, τη σημαντικότερη έξοδό τους προς Ιταλία και Β Ευρώπη: Οι σερβικές δυνάμεις ουσιαστικά απέκλειαν πλήρως τις ταταρο-βυζαντινές δυνάμεις από την αδριατική ακτή όπου επέκτειναν μάλιστα τον έλεγχό τους, σταδιακά ενοποιούμενες (βλ. συγκεντρωτικό χάρτη).

Συγκεντρωτικός χάρτης των περιοχών που, όπως αναφέραμε έως εδώ, ανήκαν σε σερβικές δυνάμεις

Ο Μιλούτιν στόχευσε άμεσα στην οικονομική αξιοποίηση των νέων κτήσεων υπό τον έλεγχό του. Δεν μπορεί να γίνει αλλιώς κατανοητή η αποστολή αντιπροσωπείας με δώρα αλλά και του γιου του Στέφανου Ούρος Γ΄ ως *τιμητικού ομήρου* στο πλαίσιο προφανώς αιτήματος συνεργασίας στο Νογκάι –όπως είχε γίνει άλλοτε με εκείνον στους Ούγγρους. Η συνεργασία των συμμάχων των βυζαντινών επανέφερε και τους τελευταίους ως συνομιλητές στα άρτι διασπασμένα από τους καθολικούς σερβικά εδάφη. Ο θάνατος όμως του χάνου Νογκάι και η δολοφονία του γιου του από το Σβετοσλάβ ανέτρεψαν εκ νέου την ισορροπία δυνάμεων (1299 και 1300). Στο χάος που ακολούθησε, με τις επιθέσεις των υπόλοιπων μογγολικών δυνάμεων της Χρυσής Ορδής και των Δυτικών στις αποσχισμένες ακέφαλες πια ταταρικές δυνάμεις και τις επιθέσεις *ανακατάληψης* των κατακτημένων από τις τελευταίες βαλκανικών και κεντρο-ευρωπαϊκών εδαφών, ο Ούρος Γ΄ επιστρέφει από την *ομηρεία* του και στέλνεται από τον πατέρα του στη Ζέτα που, όπως έχουμε δει, είχε δοθεί από το Δραγούτιν στη μητέρα τους Έλενα Ανζού –την κατείχε έως το 1306 σύμφωνα με έγγραφο της Ραγούζα⁴⁹² και τουλάχιστον τμήμα της ήλεγχε ακόμα ο Δραγούτιν και οι σύμμαχοι-προστάτες του. Μ' άλλα λόγια, ο Μιλούτιν φαίνεται είτε να έθεσε το γιο του υπό την προστασία της μητέρας του ή να την αντικατέστησε με εκείνον στο πλαίσιο που επέτασσε η συμμαχία του με τους βυζαντινούς συμμάχους –σχέση που μάλλον αποτυπώνεται σε τοιχογραφία της Μονής

⁴⁹⁰ Στο ίδιο, σελ. 220.

⁴⁹¹ Στο ίδιο, σελ. 221.

⁴⁹² Στο ίδιο, σελ. 221.

Γκρατσάνιτσα (βλ. εικόνα). Την ίδια περίοδο επιτυγχάνεται προσέγγιση του Μιλούτιν με τον Ανδρόνικο Β΄ για την οριοθέτηση των συνόρων τους – γεγονός που στη συγκυρία της μογγολικής διάσπασης επιτρέπει να ταυτίσουμε την απελευθέρωση του Ούρος Γ΄ ως βυζαντινή. Όπως υποστηρίζεται, ο Μιλούτιν αντί της κόρης του Γεωργίου Τέρτερ που του προσφέρθηκε, απαιτούσε τη βυζαντινή πριγκίπισσα που του είχαν υποσχεθεί οι συνομιλητές του κι έτσι ο Ανδρόνικος του προσέφερε την πεντάχρονη κόρη του Σιμωνίδα. Με τη συνθήκη ειρήνης που επετεύχθη τελικά στη Θεσσαλονίκη, ο Μιλούτιν κράτησε τις κτήσεις που είχε αποκτήσει έως τότε, ως *προίκα* όμως της Σιμωνίδα.⁴⁹³

Το επίσημο σύνορο μεταξύ των δυο δυνάμεων διαπερνούσε κατά τον Fine τις πόλεις Στρούμιτσα, Στίπ, Πρόσεκ, Πρίλεπ και Αχρίδα που έκτοτε έγιναν επίσημα βυζαντινές.⁴⁹⁴

Όπως είναι γνωστό, η άφιξη της Σιμωνίδα στη Σερβία επηρέασε ιδιαίτερα τον τρόπο διακυβέρνησης καθώς, εκτός από τους τίτλους που εισήχθησαν (τιμητικοί και μη) και τα αξιώματα που μετονομάστηκαν (όπως οι *dijaks* σε *λογοθέτες*), εισήχθησαν και *νέοι* φόροι με τη βυζαντινή τους ονομασία ή με μετάφρασή της στα σερβικά· επίσης ο τρόπος έκδοσης διαταγμάτων ακολούθησε τα βυζαντινά πρότυπα περισσότερο από ποτέ, ένδειξη επιρροής του Βυζαντίου στις σερβικές δομές και την επικυριαρχία του σε *οικονομικό* και σε *διοικητικό* επίπεδο. Η κυριότερη όμως σχετική αλλαγή επήλθε με τη νομιμοποίηση της κατοχής και κληροδότησης του ελέγχου επί συγκεκριμένης γης στους απογόνους των ντόπιων αξιωματούχων-αριστοκρατών, με την υποχρέωση και εκείνοι να παρέχουν στρατιωτικές υπηρεσίες στον βυζαντινό αυτοκράτορα και με δυο διαφορές από τον τρόπο εφαρμογής του συστήματος στο Βυζάντιο, όπως τις σημειώνει χαρακτηριστικά ο Ν. Ομπολένσκου: *ενώ οι βυζαντινοί «προνοϊάριοι» δεν υπηρετούσαν κανέναν άλλο εκτός από το στέμμα, υπάρχουν μερικές περιπτώσεις Σέρβων που όφειλαν υπηρεσίες σε μοναστήρια· κι ενώ οι βυζαντινοί γεωργοί πλήρωναν τις οφειλές τους σε χρήμα, οι Σέρβοι «πάροικοι» πλήρωναν τον κύριό τους κυρίως με την εργασία τους. Αυτές οι διαφορές μπορούν να εξηγηθούν, στην πρώτη περίπτωση από τη βυζαντινή θεώρηση του αυτοκράτορα ως πηγή κάθε νόμου και στρατιωτικής εξουσίας,*

Η *κραλίτσα* Έλενα Ανζού και ο Μιλούτιν ως μοναχοί σε τοιχογραφία της Μονής Γκρατσάνιτσα

Με πορτοκαλί η περιοχή της Ζέτα, την οποία ανέθεσε ο Μιλούτιν στο γιο του Ντετσάνσκι μετά την επιστροφή του από τους Τατάρους.

⁴⁹³ Βλ. Α. Μαυρομάτης, Η σερβική κοινωνία στον ΙΔ΄ αιώνα, *Βυζαντινά* 11(1982), σελ. 159-162, όπου έγγραφο του Μιλούτιν (1299/1300) με το οποίο εκχωρεί, με την ευκαιρία των γάμων του, γαίες και προνόμια σε μονή του Αγίου Γεωργίου. Η προνομακική μεταχείρισή της εις βάρος των τοπικών ηγεμόνων, η απαγόρευση εισόδου νέων γαιοκτημόνων στις αγροτικές κοινότητες και η θέση των εναπομεινάντων στην υπηρεσία της μονής, πληρώνοντας μάλιστα φόρο, συνέβαλε στην αύξηση την μεγάλης (εκκλησιαστικής) γαιοκτησίας.

⁴⁹⁴ J.V.A. Fine (1994), σελ. 222.

και στη δεύτερη από το γεγονός ότι η Σερβία διέθετε μια πολύ λιγότερο εκχρηματισμένη κοινωνία από ότι η αυτοκρατορία.⁴⁹⁵ Οι παρατηρήσεις αυτές μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι οι Βυζαντινοί, προς υπεράσπιση των κυριαρχικών δικαιωμάτων τους στην περιοχή που συνέχιζαν να απειλούνται από τους Δυτικούς μέσω της Έλενας, φρόντισαν να διασφαλίσουν, με γενναιόδωρες υλικές παροχές και πολιτικά, οικονομικά, διοικητικά προνόμια, την *ομόνοια* των σέρβων συμμάχων τους.

Στο παραπάνω πλαίσιο αποκαλυπτική είναι η περιγραφή της σερβικής κοινωνίας κατά την άφιξη της Σιμωνίδας, μέσα από τις εντυπώσεις του Μετοχίτη, αυτοκρατορικού *πρεσβευτή* στο σέρβο κράλη, υπεύθυνου για τη μεταφορά εκεί της Σιμωνίδας συνοδεία του ετεροθαλούς αδελφού της, Δημήτριου. Σε αντίθεσή με τον Παχυμέρη που καταγράφει τις αρνητικές εντυπώσεις από την *απλοϊκή και ασήμαντη* αυλή του κράλη Ούρος Β΄ αλλά και τις σερβικές *ειρωνείες* για την *πολυτέλεια* και το *σκανδαλισμό* των Σέρβων από τη συνοδεία προηγούμενης υποψήφιας νύφης για το νεότερο τότε (1266) Μιλούτιν, ο Μετοχίτης, περιγράφει στον *Πρεσβευτικόν* του τον πλούτο του *ρήγα* (κράλη) και των περί αυτόν (*το σώμα του ήταν στολισμένο με πανδαισία πολύτιμων λίθων και μαργαριταριών και κατάφορτο από χρυσάφι ενώ το παλάτι άστραφτε με έπιπλα σκεπασμένα από μεταξωτά και χρυσοστόλιστα καλύμματα*) δεν παραλείπει όμως να σχολιάσει ότι το σκηνικό στο σύνολο του *μιμούνταν τον αυτοκρατορικό ζήλο των ρωμαίων ευγενών, τον οποίο συναγωνιζόταν σαν πεζός που παραβγαίνει δίπλα σε άρμα από τη Λυδία*.⁴⁹⁶ Και μέσα από αυτές τις ρωμαιο-κεντρικές περιγραφές γίνεται κατανοητή η νέα εποχή στην οποία εισέρχεται μέσα σε μόλις σαράντα χρόνια η σερβική εξουσία, ενώ παράλληλα επιβεβαιώνεται η μεταβαλλόμενη *πίστη* της, ανάλογα με τα *κατά τόπους* συμφέροντά της, επικεντρωμένη πλέον στις συμμαχίες που προκύπτουν λόγω του μεταλλευτικού της πλούτου. Βάσει των παραπάνω, πρέπει να ελέγξουμε λοιπόν εάν οι συμπεράσεις αυτές εξυπηρετούν *μόνο* ή *και* τη βυζαντινή πλευρά, ώστε να κατανοήσουμε πληρέστερα το πλέγμα εξουσιών στη Χερσόνησο, στο μεταίχμιο του αιώνα, μεταφερόμενοι από την εποχή που έκλεισε με τις διεκδικήσεις *γαιών* στις συγκρούσεις για την αύξηση και τον τρόπο διαχείρισής τους, αρχής γενομένης από τις παράκτιες δαλματικές γαίες, όπου η ουγκρική επικυριαρχία τις μετέτρεπε τώρα σε πρώτο διακύβευμα των νέων συγκρούσεων.

Λόγω της σύμπραξης των Σέρβων με το Βυζάντιο, τοπικοί ηγεμόνες της περιοχής υποκινήθηκαν να διεκδικήσουν την *ανεξαρτησία* τους, όπως η επιφανής κροατική οικογένεια των Subić, από καιρό χαρακτηρισμένοι *αιρετικοί*, ως αποτέλεσμα των προσπαθειών των καθολικών δυτικών αλλά και των ορθόδοξων βυζαντινών και σερβικών δυνάμεων να τους καθυποτάξουν. Εκπρόσωπος της οικογένειας τότε, ο **Πάυλος Σούμπιτς Α΄ (1292-1312)**,

⁴⁹⁵ D. Obolensky, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία, Η ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, τόμ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 413-4 (στο πρωτότυπο σελ. 253).

⁴⁹⁶ L. Mavromatis, *La fondation de l'empire serbe: le Kralj Milutin*, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται Τόμος 16, Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 103-4 (Μετοχίτη) και D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth, ό.π.*, σελ. 251-2 και 371, σημ. 10 (Παχυμέρη), Πρβλ. την περιγραφή του Νικηφόρου Γρηγορά, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1, σελ. 202-4.

απόγονος αντιπάλων των Κάτσιτς (Καζιέ, γνωστή πειρατική οικογένεια που όπως έχουμε δει, σελ. 112-117, στα τέλη 12^{ου}-αρχές 13^{ου} αιώνα συνεργαζόταν με το Στέφανο Νεμάνια), γύρω στο 1304, μετά τη συμμαχία Μιλούτιν-Βυζαντίου, προέκρινε την υπεράσπιση των οικονομικών και εμπορικών δικαιωμάτων της χήρας κραλίτσας Έλενας Ανζού-μακρινής συγγενούς των *επικυρίαρχων* των παράλιων βοσνιακών περιοχών, ώστε να καταλάβει την περιοχή του Χουμ. Το έρεισμα προέκυπτε από τη σύμπλευσή του με την παπική επιλογή του Κάρολου Μαρτέλ, ανδεγαυού (των «Ανζού») ηγεμόνα της Νάπολης και ανιψιού της συζύγου του Δραγούτιν, ως διαδόχου του ουγγρικού θρόνου, μετά το θάνατο του ηγεμόνα και άτεκνου κουνιάδου του Δραγούτιν, Λαδισλάβ, το 1290, λόγοι για τους οποίους συμμετείχε και ο Δραγούτιν στην παραπάνω διαδικασία διαδοχής υπέρ και των ούγγρων ευγενών που είχαν εκλέξει τον Ανδρέα Γ΄ της Βενετίας εξάδελφο του Λαδισλάβου.⁴⁹⁷ Εναντίον του Σούμπιτς, οι σέρβοι συγγενείς-διεκδικητές ανέδειξαν το γαμπρό του Δραγούτιν, **Στέφανο Α΄ Κοτρομάνιτς (1242-1314)**. Με εκείνο το γάμο και ο Κοτρομάνιτς αναβαθμιζόταν και αποκτούσε προσωπικό ενδιαφέρον για τις εξελίξεις στη βόρεια γείτονα, ως συνδιεκδικητής της τοπικής εξουσίας. Η καθολική Εκκλησία που υποστήριζε τους συμμάχους των Σούμπιτς αντέδρασε άμεσα: Απαντώντας και στις ευρείες κατηγορίες εναντίον των υποστηρικτών της ως *αιρετικών*, ο Κοτρομάνιτς κατηγορήθηκε –όπως παλιότερα και οι Κάτσιτς– ως *αιρετικός* («παταρανός»)⁴⁹⁸. Έτσι, δυτικές και φιλο-δυτικές δυνάμεις νομιμοποιήθηκαν να διεισδύσουν έως το Οπογοστ (σημ. Νίκσιτς, Μαυροβούνιο) όπου βρισκόταν πλέον ο Στέφανος Ούρος Γ΄ και αντ’ αυτού, εγκαθίδρυσαν την εξουσία του επικεφαλής τους, ο οποίος εξασφάλισε τη νεοαποκτηθείσα εξουσία προς όφελος του γιου/ διαδόχου του, **Μλάντεν Β΄ Σούμπιτς** (1312-1322) «κύριο ολόκληρης της περιοχής του Χουμ» (господарем целе Хумске земље) σύμφωνα με έγγραφο της περιόδου. Προς υπεράσπιση του δικού του γιου-προστατευόμενου των βυζαντινών, ο Μιλούτιν συνέλαβε τον Μλάντεν και κατόπιν συναντήθηκε με τον Παύλο κοντά στο Ντουμπρόβνικ, για να διαπραγματευτεί την απελευθέρωσή του. Παρότι το αντικείμενο και η κατάληξη των διαπραγματεύσεων δεν είναι γνωστά, δεν είναι δύσκολο να υποθέσουμε ότι ο Μιλούτιν ζήτησε αντάλλαγμα γη ή/και εξουσία επί συγκεκριμένων περιοχών. Το γεγονός ότι μετά τη συνάντηση δεν σημειώνεται πτώση των Σούμπιτς από την περιοχή Ζαχούμλιε ούτε μείωση των γαιών τους, ενώ ο Μλάντεν απελευθερώθηκε και ο γιος του Κοτρομάνιτς αναδείχτηκε βόσνιος *μπάνος* το 1314,⁴⁹⁹ δείχνει ότι οι όροι και η έκβαση της συμφωνίας ήταν μάλλον υπέρ των σέρβων συμμάχων.

⁴⁹⁷ Július Bartl, Viliam Čičaj, Mária Kohútova, Róbert Letz, Vladimír Segeš, Dušan Škvarna, *Slovak History: Chronology & Lexicon*, USA 2002, σελ. 34, Nora Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000–c. 1300*, Cambridge 2001, σελ. 128, 174-175 και László Kontler, *Millennium in Central Europe: A History of Hungary*, Budapest 1999, σελ. 83-84.

⁴⁹⁸ Борис Нилевић, *Српска Православна Црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патриаршије 1557 године*, Сарајево 1990, σελ. 43.

⁴⁹⁹ Јелена Мргић, Тибор Живковић, *Северна Босна: 13-16. век*, Београд 2008, σελ. 77, J. V. A. Fine (1994), σελ. 281 και Владимир Ћоровић, *Историја српског народа* (χειρόγραφο του 1941), Београд 1989, κεφάλαιο για το Μιλούτιν.

Έχοντας καταφέρει να ελέγξουν με τον τρόπο αυτό τα Δ τους σύνορα, επεκτείνοντας μάλιστα την περιοχή ελέγχου τους, έστω και μέσω του συμμάχου τους, οι σερβικές δυνάμεις βρέθηκαν αντιμέτωπες, εξαιτίας και πάλι των βυζαντινών, με τα αποτελέσματα της εξέγερσης-εκδίκησης (*Venganza catalana*)⁵⁰⁰ καταλανών μισθοφόρων (βλ. και σελ. 257) με διοικητή τον ιταλο-γερμανικής καταγωγής Ρογήρο ντε Φλόρ, τον οποίο ο Φρειδερίκος Β΄ της Σικελίας είχε χρησιμοποιήσει ενάντια στις επιδιώξεις του Οίκου των Ανζού στις κτήσεις του. Για τις υπηρεσίες που επρόκειτο να προσφέρει στο Βυζάντιο, ο Ανδρόνικος Β΄ του είχε απονείμει τον τίτλο του *μεγαδούκα* και τον νύμφευσε με τη Μαρία Ασένινα, ανιψιά του και κόρη του Βούλγαρου τσάρου Ιβάν Ασέν Γ΄, ενώ για τις επιτυχίες του έλαβε και τον τίτλο του *καίσαρα* μαζί με βυζαντινές κτήσεις στη Μικρά Ασία, πατρογονικά δηλαδή εδάφη που οι Παλαιολόγοι είχαν καταλάβει από τους Λασκαρίδες, τμήματα των οποίων ανέθεσαν εν συνεχεία σε Βούλγαρους προστατευόμενους-εξόριστους ηγεμόνες, όπως στον Ιβάν Ασέν Γ΄ - και τον πατέρα του, Μήτσο. Η αύξηση της εξουσίας του Ρογήρου και του κύκλου του έθιγε όμως τα συμφέροντα των γενουατών συμμάχων του Μιχαήλ Παλαιολόγου, γιου του Ανδρόνικου Β΄, ο οποίος τελικά δολοφόνησε τον Ρογήρο (5 Απριλίου 1305), προκαλώντας έτσι την αντεπίθεση Αλμογάβαρων που ισοπέδωσαν και λεηλάτησαν στο πέρασμά τους τη Ροδόπη και τη Μακεδονία. Το φθινόπωρο του 1307 έφτασαν μάλιστα στη χερσόνησο της Κασσάνδρας και απειλούσαν τη γύρω περιοχή, περιλαμβανομένου του Αγίου Όρους (1306/7), όπου ο πλούτος των μονών τους είχε σίγουρα προσελκύσει πόσο μάλλον που κάποιες ανήκαν σε Νεμανίδες, απόγονοι των οποίων υπήρξαν αντίπαλοι παλιών τους εντολοδόχων. Αυτός όμως δεν ήταν ο μόνος λόγος αφού, αν όχι η *συνεργασία*, δεδομένου του θανάτου του Ιβάν Ασέν Γ΄, τότε σίγουρα η *συνέργεια* των Καταλανών με τους Βούλγαρους εξόριστους ηγεμόνες κάνουν πιο κατανοητές τις επιθέσεις. Ειδικότερα, θεωρούμε ότι οι καταλανικές δυνάμεις ακολούθησαν τη συγκεκριμένη διαδρομή εξαιτίας της σύνδεσης των περιοχών γύρω της με τις διεκδικήσεις των βουλγαρικών. Οι τελευταίες μπορεί να είχαν αποδυναμωθεί από την παρέμβαση του βυζαντινού αυτοκράτορα κι από τον εμφύλιο που προκλήθηκε εξαιτίας της, όμως οι επικεφαλής τους γνωρίζουμε ότι αναζητούσαν τρόπο να την ανατρέψουν υπέρ τους χωρίς να φείδονται συμμαχιών. Ο γάμος της κόρης του Ιβάν Ασέν Γ΄ και του Ρογήρου λειτούργησε υπέρ των διεκδικήσεων αυτών, κυρίως μετά τη δολοφονία του τελευταίου, οπότε, και βάσει όσων αναφέραμε στην περίπτωση του Σβετοσλάβ, φαίνεται ότι έκαναν στοχευμένες επιθέσεις εναντίον *βυζαντινών* εδαφών, συνδεδεμένων και με την ιστορία της εξουσίας των Ασέν.

Στο Άγιο όρος ηγούμενος της μονής Χιλανδαρίου ήταν τότε ο Δανιήλ που ως βιογράφος των αδελφών Μιλούτιν και Δραγούτιν επρόκειτο να παίξει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη και διατήρηση της μνήμης τους αλλά και της αναγνώρισης της βυζαντινής οικουμενικής

⁵⁰⁰ Ραμόν Μουντανέ, *Η Εκστρατεία των Καταλανών στην Ανατολή- Απόσπασμα από το Χρονικό*, Αθήνα 2014, σποράδην.

πρωτοκαθεδρίας.⁵⁰¹ Ο Δανιήλ, που με εντολή του Μιλούτιν θα ανακηρυχτεί *αρχιεπίσκοπος* Σερβίας, μετά τις πρώτες καταλανικές επιθέσεις είχε μεταφέρει τα τιμαλφή των μονών στα Σκόπια, έδρα του Μιλούτιν, ζητώντας του βοήθεια. Με τόσο σημαντικό *οικονομικά* και *συμβολικά* αντίτιμο, η αντίδραση του Μιλούτιν υπήρξε άμεση –δεν θα μπορούσε να πράξει άλλωστε διαφορετικά, δεδομένης της συμμαχίας με το βυζαντινό αυτοκράτορα από το 1299: Του παρέσχε τα απαραίτητα εφόδια (*Zaluxe*) και μισθοφόρους.⁵⁰² Χάρη στην επιστροφή του Δανιήλ και στα στρατεύματα των οποίων ηγήτο ο ηγούμενος ως οδηγός, σώθηκε τελικά η μονή Χιλανδαρίου από τις καταλανικές δυνάμεις, οι οποίες έκαψαν το ρωσικό μοναστήρι του Αγίου Παντελεήμονα και στράφηκαν στη Θεσσαλονίκη, την οποία προσπάθησαν ανεπιτυχώς να καταλάβουν.⁵⁰³ Στη δεύτερη αυτή πολιορκία, προσέφεραν υπηρεσίες στη συμμαχία του 1308 μεταξύ Φιλίππου του Τάραντα και Καρόλου Βαλουά που, μέσω του δεύτερου γάμου του με την Αικατερίνη Κουρτεναί, εγγονή του Βαλδουίνου Β΄, είχε εγείρει το 1301 αξιώσεις για τον τίτλο του λατίνου αυτοκράτορα, εκπληρώνοντας έτσι τα αιτήματα του πρώην καταλανού επικεφαλής Ρογήρου και του συμμάχου του βασιλιά της Σικελίας, Φρειδερίκου Β΄ (1296-1336) για ανανέωση της λατινικής αυτοκρατορίας.⁵⁰⁴ Στην ίδια συμμαχία συμμετείχαν από το 1306 οι βενετοί σπάζοντας τη δωδεκαετή εκεχειρία του 1302, δυνάμεις που περιγράφονται γενικά ως *σερβικές* από την 27^η Μαρτίου 1308 οπότε υπέγραψαν κι εκείνες τη σχετική συμφωνία στο Μέλιν (σερβ. Мелен, γαλ. Melun, Κ και Β Γαλλία),⁵⁰⁵ οι κυβερνήτες της Θεσσαλονίκης Ιωάννης Μονομάχος, των Σάρδεων Κωνσταντίνος Δούκας Λιμπιδάρης και, τέλος, ο νεοεκλεγείς Πάπας Κλήμης Ε΄ (1305-1314), ο οποίος, όπως ο Πάπας Μαρτίνος Δ΄ δυο δεκαετίες νωρίτερα, αναθεμάτισε εκ νέου τον Ανδρόνικο Β΄(1307).

Αναζητώντας τις διεργασίες που προηγήθηκαν της συμμαχίας του 1308 ως προς τις *σερβικές δυνάμεις* που μας ενδιαφέρουν κυρίως σε αυτή τη συμμαχία –δεδομένου ότι ο Μιλούτιν είχε συνάψει μόλις μια ιδιαιτέρως επωφελή συμμαχία με τους βυζαντινούς αντιπάλους της–, βρίσκουμε ότι είχαν ξεκινήσει δυο χρόνια πριν (1306) όταν, μέσω του επισκόπου Σκόδρας, εκείνες συνδέθηκαν με το Φίλιππο του Τάραντα. Ο τελευταίος ένα χρόνο πριν είχε καταλάβει το Δυρράχιο που, θυμίζουμε, είχε αποτελέσει αιτία διενέξεων μεταξύ Μιλούτιν και βυζαντινού αυτοκράτορα. Πιθανότατα για το λόγο αυτό την προαναφερθείσα συμφωνία φαίνεται να συνομολογεί ο Μιλούτιν μέσω εκπροσώπων το καλοκαίρι πριν συναντηθούν οι κυβερνήτες επικεφαλής για την υπογραφή της. Σχετικά με την αντιπροσωπεία που μετέβη στη Γαλλία, ο ιστορικός Β. Τσόροβιτς μας πληροφορεί ότι αποτελείτο από τον Μάρκο Λουκάρεβ (Марко Лукарев) του Ντουμπρόβνικ και τον Τρύφωνα Μικαέλι (Τριφυν Микаели) του Κότορ –από δυτικο-κρατούμενες δηλαδή περιοχές. Παρότι συνήθως η

⁵⁰¹ Βλ. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, ό.π., σελ. 252.

⁵⁰² Јустин Сп. Поповић, *Житија Светих*, τόμ. 8, Βεοград 1977, σελ. 575 και *Χιλανдарски зборник* 11 (2004), σελ. 118.

⁵⁰³ Ж. Фајфрић, *Света лоза Стефана Немање*, ό.π.

⁵⁰⁴ Στο ίδιο.

⁵⁰⁵ В. Ћоровић, *Историја српског народа*, Βεοград 1989, κεφ. για τον Μιλούτιν.

αντιπροσωπεία και η διαπραγμάτευση αποδίδεται στο Μιλούτιν που φαίνεται εξαιτίας της να προδίδει τη συμμαχία με το Βυζάντιο, η αναφορά των δυο εκπροσώπων δείχνει προηγούμενες υπό αμφισβήτηση περιοχές –τμήμα εκείνης που είχε αρχικά παραχωρηθεί από τον Δραγούτιν στην Έλενα Ανζού, τμήμα του οποίου *επιπαραχωρήθηκε* στον Στέφανο Ούρος Γ΄ και τώρα διεκδικούσαν οι καθολικές δυνάμεις μέσω των Κροατών–, συνεπώς δε είναι βέβαιο ότι ο Μιλούτιν επεδίωξε ή συνομολόγησε τη συμμαχία.

Με σιέλ και μπλε οι περιοχές που ήλεγχε ο Μιλούτιν (χωρίς το Δυρράχιο πλέον) και με ροζ οι περιοχές που είχαν ανατεθεί στην Έλενα Ανζού από το Δραγούτιν. Εντός της επικράτειας εκείνης, με πορτοκαλί η περιοχή την οποία ο Μιλούτιν ανέθεσε στο γιο του και με θαλασσί δείκτες το Ντουμπρόβνικ και το Κότορ. Με κίτρινο τα εδάφη γύρω και πέρα από τα Σκόπια, περιοχή της οποίας ο έλεγχος ανατέθηκε σε *σερβικές δυνάμεις* από τον Κάρολο Βαλουά μετά τη σύναψη ειρήνης. Τέλος, με λευκούς δείκτες, εντός της τελευταίας περιοχής, τα σύνορα που είχε συμφωνήσει με τους Βυζαντινούς ο Μιλούτιν.

Αναζητώντας έτσι άλλες συγγενικές σχέσεις που θα μπορούσαν να την υπαγορεύουν, βρίσκουμε ότι ο Κάρολος Βαλουά σχετιζόταν με την οικογένεια των Ανζού μέσω του πρώτου γάμου του με την Μαργαρίτα Ανζού (1274–1299), κόρη του Καρόλου Β΄ της Νάπολης. Στο πλαίσιο αυτό, όσα προηγήθηκαν της σύναψης της συμμαχίας βοηθούν στην κατανόηση των διεργασιών που επιτελούνταν στις ευρύτερες σερβικές γαίες και τελικά στην πληρέστερη προσέγγιση των δομών της εποχής: Όπως γνωρίζουμε, η προαναφερθείσα σερβική πρεσβεία ανταποδόθηκε με την αποστολή *δομινικανού* μοναχού, με σκοπό την αξιολόγηση των σέρβων συνομιλητών, εξέλιξη που αποκαλύπτει σιγά-σιγά τους όρους της επικείμενης συμφωνίας: Ο δομινικανός μοναχός, στην έκθεση που συνέταξε στις αρχές του 1308 αξιολόγησε τον Μιλούτιν ως *αναξιόπιστο, έκλυτο και απάνθρωπο*, ενώ αντίθετα περιέγραψε με μεγάλη συμπάθεια την κλίση του Δραγούτιν προς τον καθολικισμό, τον μόνο μάλιστα που αναφέρει ως συγγενή των Ανζού (!) και *κράλη Σερβίας (κρaль Србује)*, σε αντίθεση με τον Μιλούτιν, του οποίου δεν μνημονεύει τη συγγένεια με τους Ανζού και τον προσφωνεί *κράλη Ράσκας (κρaль Раишке)*⁵⁰⁶ –εύλογα εάν αναλογιστεί κανείς τη συμμαχία του με τους Βυζαντινούς, στο θρόνο της πρωτεύουσας των οποίων αποσκοπούσε η εκστρατεία. Επιπλέον στα παραπάνω και οι όροι της συμμαχίας που συνήφθη με τον Κάρολο Βαλουά βοηθούν να καταλάβουμε ποιες *σερβικές δυνάμεις* τη συνομολόγησαν. Μεταξύ άλλων σε αυτούς περιλαμβάνονταν: **1.** Η αναγνώριση ολόκληρης της περιοχής μεταξύ Πρίλεπ (Прилеп) και Πρόσεκ (Просек), της περιοχής από το Όβτσε Πόλιε (Обче Поље =χειμαδιό κοιταδιών προβάτων) ως το Στιπ (Штип), την περιοχή του Ντέμπαρ (дебарску област) ως τον ποταμό

⁵⁰⁶ Στο ίδιο.

Μάτσα (Μαћа) και από τα όρια της περιοχής του Κίτσεβο (кичевски крај) ως το Χοκερία (Хокеρја), σημειώνοντας ότι αυτές οι περιοχές του Μιλούτιν (!) αποφέρουν συνολικά κέρδος 5000 φιορινιών ετησίως,⁵⁰⁷ 2. η υποχρέωση μεταστροφής του Μιλούτιν στον καθολικισμό και 3. η σύναψη γάμου μεταξύ της κόρης του Τσαρίτσας και του νεότερου συνονόματου γιου του Καρόλου.

Παρά τη μνεία του ονόματος του Μιλούτιν, δεν φαίνεται εκείνος να είχε όφελος από τη συνθήκη αλλά μάλλον ο αδελφός του και/ή η μητέρα του, πόσο μάλλον αφού η προηγούμενη συμμαχία του Μιλούτιν με τους Βυζαντινούς επιβεβαίωσε –τουλάχιστον ως προς εκείνους– την κυριαρχία του επί των ίδιων περιοχών. Οι ελάχιστες περιοχές που προστίθεντο –όλες σε βυζαντινά εδάφη– δεν φαίνονται ικανές να προκαλέσουν τη διάρρηξη των σχέσεων του σέρβου ηγεμόνα με το σύμμαχό του, εκκινώντας μάλιστα πολεμική αντιπαράθεση σε τόσο τεταμένη περίοδο. Επιβεβαιωτικά στα παραπάνω λειτουργεί η πενταετής καθυστέρηση (έως το 1313)⁵⁰⁸ του Φίλιππου Δ΄ να επικυρώσει τη συμφωνία: Η προϋπόθεση της μεταστροφής του Μιλούτιν στον καθολικισμό λέγεται ότι ήταν από τους λόγους της καθυστέρησης. Ο Πάπας Κλήμης Ε΄ είχε στείλει το 1308 απεσταλμένο στο Μιλούτιν για να τον βαφτίσει και να του μεταφέρει παπική σημαία. Παρά την καλή υποδοχή που εξασφάλισε στον απεσταλμένο, ο Μιλούτιν δήλωσε ότι δεν ήταν έτοιμος να προβεί στο γάμο, ούτε να ασπαστεί τον καθολικισμό. Ο λόγος που προέβαλε για την αδυναμία σύναψης γάμου δεν ήταν η Σιμωνίδα, αλλά η αντίθεση της μητέρας του Έλενας και του αδελφού του Δραγούτιν, δυο προσωπικότητες που είχαν επαινεθεί και από το φραγκισκανό απεσταλμένο του Καρόλου. Αυτό δείχνει ότι είτε ο Μιλούτιν προσπαθούσε να παραμείνει ουδέτερος,⁵⁰⁹ επωφελούμενος από τις διασυνδέσεις της μητέρας και του αδελφού του και αποφεύγοντας να συνδεθεί με το Βυζάντιο είτε ότι καθυστερούσε προς όφελος των βυζαντινών την εκστρατεία εναντίον τους. Με άλλα λόγια είχε όφελος από την οικονομικά αποδοτικότερη λύση, η οποία ούτως ή άλλως διασφάλιζε και στις υπό διαμόρφωση νέες συνθήκες εδάφη που είχε καταλάβει δύο δεκαετίες πριν καθώς και έμμεσα τον έλεγχο της διακίνησης επί αυτών, αναβαθμίζοντάς τον σε ελεγκτή στο σημαντικό αυτό τμήμα του ευρύτερου εμπορικού δικτύου.

Η κατάρρευση της ευρείας συμμαχίας και των μεγαλεπήβολων στόχων του Καρόλου συνήθως ταυτίζεται με την αποτυχία αυτής της πρεσβείας, οφείλεται όμως εξίσου, αν όχι περισσότερο, στο θάνατο της συζύγου του Κατερίνας του Κουρτεναί (1308), οπότε έχασε μαζί της και τα δικαιώματα που η σχέση τους του εξασφάλιζε, αφού εκείνα μεταφέρθηκαν στην κόρη της και στο σύζυγο εκείνης Φίλιππο του Τάραντα (1313). Ένα ακόμα καθοριστικό γεγονός που οδήγησε στην αναδίπλωση των γερμανικών δυνάμεων, προέκυψε από τη

⁵⁰⁷ Στο ίδιο.

⁵⁰⁸ Στο ίδιο.

⁵⁰⁹ Μόνο στα τελευταία χρόνια της ζωής του στράφηκε στον καθολικισμό, σύμφωνα με τους J.V.A. Fine (1994), σελ. 261, Ж. Файфрић, *Света лоза Стефана Немање*, ό.π. και Henry Charles Lea, *A History of the Inquisition of the Middle Ages*, N.Y. 2005 [1888], σελ. 298 κ.ε.

σύγκρουση παπισμού και γαλλικού στέμματος: Πρόκειται για την εκλογή και μεταφορά του Πάπα Κλήμη Ε΄ στην Αβινιόν (1309) που θα εκκινήσει στην ιστορία της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και των εξαρτημένων από αυτή δυνάμεων την περίοδο που χαρακτηρίστηκε ως *βαβυλώνια Αιχμαλωσία της Αβινιόν* (έως το 1377), κατά την οποία η παπική έδρα μεταφέρθηκε από τη Ρώμη σε γαλλικά εδάφη.⁵¹⁰ Τη μεταφορά ακολούθησε ανάθεμα στη δημοκρατία της Βενετίας και η διακοπή κάθε δραστηριότητας με γερμανούς ηγεμόνες – συνεπώς και τον Κάρολο. Η απότομη παύση επέφερε πλήγμα στην ισορροπία δυνάμεων στην οποία απέβλεπε ο Δραγούτιν. Έχοντας χάσει έτσι τη δυνατότητα υποστήριξης από τους δυτικούς συμμάχους, έχανε και το δικαίωμα στην εξουσία των τόπων που του είχαν ανατεθεί από εκείνους ή στους οποίους επιθυμούσε να επεκταθεί με τη βοήθειά τους. Ο Μιλούτιν από την άλλη συνέχισε το υποστηρικτικό προς τους Βυζαντινούς έργο του: Το 1309 αντιμετώπισε τους Καταλανούς που, επωφελούμενοι από τη διάσπαση των Δυτικών εισχώρησαν στην Θεσσαλία, πριγκίπισσα της οποίας είχε παντρευτεί ο Μιλούτιν γύρω στο 1276 και τα εδάφη της οποίας προσπαθούσε τόσο ο ίδιος όσο και οι Βυζαντινοί να ελέγξουν. Όπως αποδεικνύεται από τις εξελίξεις, τη συμμαχία με το Βυζάντιο τίμησε και ο γιος του, ο οποίος την ίδια περίοδο τον διαδέχτηκε στη διακυβέρνηση της Ζέτα ως *νεαρός κράλης* (*младу краљ*). Αυτός είχε παντρευτεί γύρω στο 1297 την κόρη του Βούλγαρου *Σμίλετς*, Θεοδώρα. Επρόκειτο για την εποχή κατά την οποία, σύμφωνα με τις επιταγές της βουλγαρικής συμμαχίας με τον Ανδρόνικο Β΄, ο αυτοκράτορας είχε συνεισφέρει στρατιωτικά στην απώθηση των συνασπισμένων μισθοφορικών καταλανικών σωμάτων, τα οποία με, τουρκικής καταγωγής, επικεφαλής βρίσκονταν τότε στην περιοχή της Καλλίπολης και λεηλατούσαν τη Θράκη. Οι σερβικές δυνάμεις της Ζέτα υπό το *νεαρό κράλη* βοήθησαν το 1312 το βυζαντινό στρατό να νικήσει το *ληστρικό καταλανικό*. Σε ανταπόδοση, λέγεται ότι προσφέρθηκε στη μονή Χιλανδαρίου το χωριό Κούτσοβο (Кучово),⁵¹¹ ένδειξη της σερβο-βυζαντινής συμμαχίας και της διατήρησης κοινών θεσπισμένων διαδικασιών εξασφάλισης πρόσφατα κατακτημένων περιοχών υπό αμφισβήτηση –οι *χορηγίες* σε μονές.

Η αναβάθμισή του Μιλούτιν και η διασφάλιση της κληροδότησης των κτήσεών του στον απόγονό του προξενούσαν την αγανάκτηση του Δραγούτιν, λόγω της απομάκρυνσής του και των διαδόχων του από τα σερβικά πράγματα και της πολιτικής και στρατιωτικής απομόνωσής του. Έτσι, αναζήτησε συμμάχους στους δυσαρεστημένους από την πολιτική που εφάρμοζε ο αδελφός του (φιλοδυτικούς) τοπικούς (μάλλον έκπτωτους) αριστοκράτες, με τη βοήθεια των οποίων προσπάθησε να καταλάβει την εξουσία. Ο Μιλούτιν, με την οικονομική ευελιξία που του προσέφεραν τα *τιμαλφή* του συνεργάτη του Δανιήλ (σελ. 269), συγκέντρωσε στρατό και

⁵¹⁰ Βλ. The Avignon Papacy, P.N.R. Zutshi, *The New Cambridge Medieval History: c. 1300-c. 1415*, Vol. VI, Michael Jones επιμ., Cambridge 2000, σελ. 653, Adrian Hastings, Alistair Mason, Hugh S. Pypers, *The Oxford Companion to Christian Thought*, Oxford 2000, σελ. 227, Joseph F. Kelly, *The Ecumenical Councils of the Catholic Church: A History*, Collegeville 2009, σελ. 104 και Eamon Duffy, *Saints & Sinners: A History of the Popes*, New Haven-London 1997, σελ. 165.

⁵¹¹ В. Ђоровић, *Историја српског народа*, ό.π.

απέκρουσε την επίθεση των συμμάχων του αδελφού του. Στη σύγκρουση παρενέβη η σερβική ορθόδοξη Εκκλησία, με αποτέλεσμα τη σύναψη ειρήνης, για την οποία το *συμβούλιο* των τοπικών *αρχόντων* (*сабор влaстeлe*, ευγενείς, ηγούμενοι των σημαντικότερων μονών και επίσκοποι)⁵¹² και ο βυζαντινός αυτοκράτορας αντιπροσωπεύονταν από τον τότε ηγούμενο Χιλανδαρίου και αργότερα αρχιεπίσκοπο Σερβίας, Νικόδημο (1317-1324).⁵¹³

Σύναξις του Ντεζεβό: Τοιχογραφία από το σταυρόσχημο θόλο της Μονής των Στηλών του Αγ. Γεωργίου, όπου ο Μιλούτιν και ο Δραγούτιν με τον αρχιεπίσκοπο Σερβίας Νικόδημο.

Πηγή: <http://www.srpskoblag.org>

Η συμφωνία που επιτεύχθηκε λέγεται ότι ανανέωνε προηγούμενη στο Ντεζεβό (Дежево). Δεδομένου όμως ότι η συνθήκη εκείνη δεν διασώζεται, το παραπάνω παραμένει μια υπόθεση σχετικά με τα τόσο επίκαιρα τότε θέματα διαδοχής στη σερβική γη –χωρίς να μπορούμε να ανιχνεύσουμε στοιχεία χάλκευσης–, σύμφωνα με την οποία ο γιος του Δραγούτιν, Βλαδισλάβ θα διαδεχόταν τον Μιλούτιν μετά το θάνατό του. Η υπόθεση αυτή έχει απασχολήσει ερευνητές και συγκαιρινούς της περιόδου της πρώτης συνθήκης, όμως κανένα γνωστό δεδομένο δεν επιτρέπει τέτοια προέκταση. Η διατύπωση μάλιστα της συγκεκριμένης υπόθεσης κάνει εντύπωση, ιδιαίτερα αν αναλογιστεί κανείς ότι ο εισηγητής της κληρονομικής διαδοχής στη σερβική εξουσία Μιλούτιν είχε ήδη δυο γιους εν αναμονή για τη διαδοχή του. Το γεγονός ότι αντ’ αυτών προέκρινε τον ανιψιό του, χωρίς μάλιστα αυτός να έχει σημειώσει αξιοσημείωτη επιτυχία έως τότε, δεν επιτρέπει να δεχτούμε την πρόκρισή του· επιτρέπει όμως με βεβαιότητα να συμπεράνουμε ότι το κληρονομικό δικαίωμα δεν είχε εισαχθεί στις φιλοδυτικές τοπικές τάξεις αριστοκρατών, οι οποίες πάσχιζαν να συνδεθούν μαζί του. Συνεπώς το σύστημα που υπερίσχυε την εποχή αυτή στις κτήσεις των Νεμανίδων ήταν το βυζαντινό της πρόνοιας και όχι των δυτικών φέουδων.

Συνεχίζοντας με γεγονότα που φωτίζουν τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά της εξουσίας του Μιλούτιν, παρατηρούμε ότι το 1312 υποστηρίζει ξανά τον Ανδρόνικο Β΄ στρατιωτικά, αυτή τη φορά εναντίον *Τούρκων* που απειλούσαν την Προύσα και τη Νίκαια, σε περιοχή όπου αναδεικνυόταν τοπικά η δύναμη του Οσμάν, αρχηγού της *ογουζιανής* φυλής των Καγί από την *Κασπία*, γεννημένου σε χωριό της Βιθυνίας,⁵¹⁴ όπου είχε μεταναστεύσει η οικογένειά του –γεγονός που συνδέεται άμεσα με την αποσύνθεση της Χρυσής Ορδής, τη διεκδίκηση των (πρώην) εδαφών της και την αξιοποίηση μεγάλων εμπορικών οδών. Αναλαμβάνοντας

⁵¹² Данило Архиепископи други, *Животи краљева и архиепископа српских*, Б. Даничић επιμ., Загреб 1866, σελ. 134-138.

⁵¹³ В. Ђоровић, *Историја српског народа*, ό.π.

⁵¹⁴ Αβραάμ Γ. Βαπορίδης, *Βιογραφική Ιστορία των Σουλτάνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Μετά 31 προσωπογραφιών προς χρήσιν των σχολείων αμφοτέρων των φυλών*, Κωνσταντινούπολη 1894, σ. 9-10 και Stanford Jay Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge 1976, σελ. 306 και L. Gmyrka, *Hun country at the Caspian Gate: Caspian Dagestan during the epoch of the Great Movement of Peoples*, Makhachkala 1995, σελ. 91-93, 120, 134, 141, 158.

σταδιακά τους τίτλους του *μπέη* (επικεφαλής μικρής φυλετικής ομάδας, *φύλαρχος*), του ηγεμόνα Βιθυνίας και το 1299 του σουλτάνου ομώνυμης ανεξάρτητης περιοχής,⁵¹⁵ επέκτεινε την κυριαρχία του στην περιοχή του Μαρμαρά και αργότερα στη Μικρά Ασία. Σημαντικότερη πολιορκία του γεννήτορα των Οθωμανών ως ανεξάρτητου ηγεμόνα ήταν εκείνη της Προύσας που εξετάζουμε εδώ, στην αποτυχία της οποίας συνέβαλε κυρίως ο Μιλούτιν (1313). Η νίκη υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική για τη σερβική πλευρά, καταγράφηκε μάλιστα στα αρχεία του Δανιήλ και σε κτητορική επιγραφή της μονής Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Ναγκορίτσινο (Старо Нагоричино/Нагоричано: *κατά το έτος αυτό, ο κράλης νίκησε τους Τούρκους/ у то лето краљ узди Турке*) ενώ προς τιμήν της ανεγέρθη η σερβική μονή των Αγίων Ταξιαρχών στην Ιερουσαλήμ.⁵¹⁶ Τον επόμενο χρόνο (8.2.1314) τα εδάφη του θα επαυξηθούν με τα ορεινά οχυρά της κραλίτσας μητέρας του μετά το θάνατό της –το κάστρο της λέγεται ότι βρισκόταν στο Μπρνιακ/ Брњак⁵¹⁷ στο όρος Μόκρα Γκόρα, κοντά στη λίμνη Γκαζιβόντε, σημ. Κόσοβο, λίγο πιο έξω από την περιοχή του Μιλούτιν που είχε αποδοθεί από τους Δυτικούς στον Δραγούτιν, ενώ από τη μεταφορά του λειψάνου της γνωρίζουμε ότι κληροδοτήμά της ήταν η μονή Γκράντατς (Градац, σε οροπέδιο δίπλα στο ποτάμι Gradačka, στην άκρη της δασωμένης πλαγιάς Golija, 21 χλμ. ΒΔ της Ράσκα και 12,5 χλμ. Δ του δρόμου που ενώνει το Brevnik και το Ibar, Ν σημ. Κροατία).⁵¹⁸ Η μεταφορά φίλο-καθολικών, αν όχι καθολικών, περιοχών υπό τον έλεγχο του Μιλούτιν που επιβεβαιώνει την συλλογιστική έως εδώ μοιάζει να αποτελεί βασική αιτία του διαλόγου γύρω από την πίστη της μητέρας του, αφού η μια ή η άλλη πίστη (καθολική ή ορθόδοξη) θα μπορούσε να νομιμοποιήσει τη διεκδίκησή τους.

Ανεξάρτητα από αυτή, οι έως εδώ εξελίξεις αποδεικνύουν ότι οι φιλο-βυζαντινές επιλογές του Μιλούτιν του κόστισαν την υποστήριξη μερίδας *τοπικών αξιωματούχων*. Οι απώλειες και η συνακόλουθη αναστάτωση φαίνεται ότι αποτελούσαν δεδομένες καταστάσεις που δεν προκαλούσαν παρά τις γνωστές ήδη αναταραχές, τις οποίες ο Μιλούτιν αντιμετώπιζε με τη χρήση μισθοφορικού στρατού. Η ισχύς του σέρβου κράτη σε συνδυασμό με την εισαγωγή της κληρονομικής διαδοχής και των υποχρεώσεων που αυτή επέβαλε στερούσαν όμως από τους υπόλοιπους διεκδικητές κυρίως τις στρατιωτικές νίκες που έως τότε τους αναδείκνυαν. Μόνος αναδεδειγμένος μέσω σημαντικής μάχης, ο Στέφανος, γιος του Μιλούτιν και διαχειριστής –έστω για λίγο– περιοχών της εκλιπούσης γιαγιάς του, ηγήθηκε έτσι την ίδια χρονιά (1314) εξέγερσης: Με τον τίτλο του νεαρού κράλη (*млади краљ*) της Ζέτα, διεκδικούσε το σερβικό στέμμα (*κρалеβски венау*)⁵¹⁹ εξαιτίας της σύγκρουσης που προήλθε

⁵¹⁵ Naim Karucu, Hamit Palabiyi, *Turkish public administration: from tradition to the modern age*, Ankara 2008, σελ. 65.

⁵¹⁶ Ж. Фајфрић, *Света лоза Ст. Немање*, ό.п. και В. Поровић, *Историја српског народа*, ό.п.

⁵¹⁷ А. Веселиновић, Р. Љушић, *Српске династије*, ό.п.

⁵¹⁸ В. Поровић, *Историја српског народа*, ό.п.

⁵¹⁹ Андрија Веселиновић, Радош Љушић, *Српске династије*, ό.п., В. Поровић, *Историја српског народа*, ό.п., Станојевић Станоје, *Историја српског народа*, Београд 1989, 3^η εκδ. [1926].

από τα αντικρουόμενα συμφέροντα των ντόπιων *μεγιστάνων*, *στρατηγών* και *ταξιαρχών* και τα αιτήματά τους για απόκτηση μεγαλύτερης εξουσίας και εδαφική επέκταση.⁵²⁰ Δεδομένου ότι ο νεαρός Στέφανος έμενε στην περιοχή που είχε ανατεθεί στην Έλενα, φαίνεται πιθανό ότι, με την υποστήριξη μερίδας εκείνων, εξεγέρθηκε εξαιτίας της πλήρους απορρόφησης των εδαφών της από τον πατέρα του, αφήνοντας τον ίδιο χωρίς *έγγεια ιδιοκτησία*. Ο Μιλούτιν λέγεται ότι προσπάθησε να διαπραγματευτεί με το Στέφανο εν τη γενέσει της εξέγερσης αλλά εκείνος αρνήθηκε. Έτσι, ο Μιλούτιν συγκέντρωσε στρατό και κινήθηκε εναντίον της Ζέτα. Πατέρας και γιος βρέθηκαν στον ποταμό Μπογιάνα μεταξύ λίμνης Σκόδρας και αδριατικής ακτής, όπου οι δυο πλευρές διεξήγαγαν διαπραγματεύσεις. Από το Δανιήλ έχει διασωθεί πολύ λεπτομερής περιγραφή των συνομιλιών, από τις οποίες ξεχωρίζει η παρακάτω επίκληση:

*Γιε μου αγαπημένε και εγκάρδιε, σε καλώ και εσύ δεν αποκρίνεσαι. Μέσα στη θλίψη μου νομίζω ότι είσαι δίπλα μου, απλώνω το χέρι αλλά δε σε βρίσκω. Τα πολλά δάκρυα με τύφλωσαν, άγριος θυμός μου ραγίζει την καρδιά εξαιτίας της διαφοροποίησής σου και τα μέλη μου καίγονται από τους πολλούς αναστεναγμούς. Εάν δεν είσαι το δικό μου παιδί, τότε ποιόν κοιτάζω; Έλα αγαπημένε μου γιε να παρηγορήσεις την προχωρημένη μου ηλικία.*⁵²¹

Η τόσο συγκινητική καταγραφή της πατρικής επίκλησης, εξαιτίας και παρά την *απομάκρυνση* του γιου –ένδειξη πολιτικής διαφοροποίησης–, δεν συνάδει με την έκβαση των γεγονότων και με την αντίδραση του Μιλούτιν, όταν τελικά ο γιος του επέστρεψε, ικετεύοντάς τον για έλεος: ο Μιλούτιν ήταν αμείλικτος: Διέταξε να τον μεταφέρουν σιδηροδέσμιο στην πρωτεύουσά του, τα Σκόπια. Εκεί τον φυλάκισε και διέταξε να τον τυφλώσουν, προκαταλαμβάνοντας έτσι τον αποκλεισμό του από τη διεκδίκηση της σερβικής εξουσίας. Ο εκτελεστής της διαταγής του όμως λέγεται ότι δωροδοκήθηκε στο πλαίσιο συνομοσίας εναντίον του και έτσι καταλήγουμε στην περιγραφή της εκτέλεσης της διαταγής του σέρβου ηγεμόνα ως μερική ή *προσωρινή*.⁵²² Το αποκαλυπτικό αυτό γεγονός για την παρασκηνιακή δράση των δυτικών ή φιλοδυτικών πιθανότατα δυνάμεων στην περιοχή επεξηγεί γιατί εξορίστηκε τελικά ο Στέφανος μαζί με τη γυναίκα (Θεοδώρα) και τα παιδιά του (Δουσάν και Δουσίτσα) στην Κωνσταντινούπολη, στην αυλή του πεθερού του Ανδρόνικου Β΄. Με την κίνηση αυτή ως απόδειξη της καλής πίστης και της υπακοής του στους Βυζαντινούς, η εξουσία του Μιλούτιν και των συμμάχων του στην περιοχή θα ενισχυθεί, λόγω και του θανάτου του αδελφού του (12.3.1316),⁵²³ για τον οποίο επίσης μαθαίνουμε ότι λίγο πριν πεθάνει έλαβε το μοναχικό σχήμα με το όνομα Θεόκτιστος, επιτυγχάνοντας έτσι να ορίσει τελικά σε *συμβούλιο των κυβερνητών της σερβικής γης* (!) το γιο του Βλαδισλάβ για διάδοχό του. Ο τελευταίος, μαζί με κληρικούς που τον

⁵²⁰ G. Ostrogorskij, Étienne Dušan et la Noblesse Serbe dans la lutte contre Byzance, *Byzantion* 22 (1952), σελ. 153.

⁵²¹ Данило П, Житија краљева и архиепископа српских, σελ. 125: «Чедо моје мило и срдачно, зовем те, и не одазиваш ми се. У жалости мојој изгледа ми да си близу мене, но пружам руку, и не налазим те. Многе сузе чине ми слепоћу, и љутим болом џепа ми се срце због твога разлучења и дели ме пламеновима од многог уздисања. Зар то беше чедо моје, чему се не надах од тебе? Но дођи, драги сине мој, да се утешим старост моја».

⁵²² Вл. В. Ћоровић, *Историја српског народа*, ό.п..

⁵²³ Станоје Станојевић, *Историја српског народа*, ό.п.

υποστήριζαν είναι μάλλον υπεύθυνος για την εκπλήρωση της πατρικής επιθυμίας να ταφεί στη μονή των Στηλών του Αγίου Γεωργίου, κτίσμα του ιδρυτή της δυναστείας (1171) το οποίο βρισκόταν όμως σε εδάφη που ήλεγχαν Δυτικοί και όχι στο κληροδότημά του από το 1296, τη μονή του Αγίου Αχιλλείου (Црква Светог Ахилија у Ариљу, σημ. Αρίλιε) στις Δσερβικές γαίες που ήλεγχε ο Μιλούτιν. Η απόφαση αυτή του εναπομείναντα φιλο-δυτικού διαδόχου-διεκδικητή της εξουσίας του πατέρα αλλά και του θείου του (σύνοδος Ντεζεβό) αποτέλεσε μάλλον αφορμή της σύλληψης και φυλάκισής του από τον θείο του. Βρισκόμαστε στην εποχή που ο τελευταίος καταλαμβάνει τη Μάτσα με το Βελιγράδι, το βουλγαρικό Μπρανίτσεβο και το παράκτιο Ντάμπαρ (σερβ. Дабар), επαναφέροντας έτσι υπό την εξουσία του περιοχές που θα απέδιδαν στον Δραγούτιν οι Δυτικοί και που, αν ανατρέξουμε στο παρελθόν, συμπίπτουν με εκείνες που ο Σάββας ανέφερε στο Τυπικό της Στουπένιτσα, δηλαδή των μονών Αγίου Νικολάου (το 1218 ορίστηκε ως έδρα της επισκοπής του Ντάμπαρ) και Αγίου Γεωργίου στην Οράχοβιτσα (Ораховица, σημ. Маржића ή Мажића του Ντάμπαρ), το Ρούντικ και την περιοχή γύρω από το σημερινό Αρίλιε και Πριμπόι.

Παρότι ο Μιλούτιν συνενώνει σταδιακά υπό την εξουσία του μεγάλο σύνολο πατρογονικών εδαφών, παρατηρούμε ότι τον επόμενο χρόνο πεθαίνει η σύζυγος του Ανδρόνικου Β΄, η Ειρήνη (Γιολάντα) Μομφερατική (1274-1317), γεγονός που αναπροσδιορίζει το γάμο του Ανδρόνικου Γ΄ ήδη από το 1296 και, πιο συγκεκριμένα, τις παρεμβάσεις που η δεύτερή του σύζυγος και η οικογένειά της προσπαθούσαν να επιβάλουν αρχικά στον αυτοκράτορα σύζυγό της και εν συνεχεία στο σέρβο γαμπρό της. Η Ειρήνη είχε παντρευτεί τον Ανδρόνικο λόγω της αντιπαλότητας της οικογένειάς της με την Ήπειρο για τη διακυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, περιοχή την οποία διεκδικούσαν οι πρόγονοι της Ειρήνης και η οικογένεια των Παλαιολόγων –γεγονός που εξηγεί τις επιθέσεις εκεί με τη συμμετοχή Σέρβων και Βουλγάρων. Μετά το γάμο της συνέχισε να αξιώνει τις διεκδικήσεις αυτές, μεταφερόμενη μάλιστα το 1303 στη Θεσσαλονίκη⁵²⁴ και υλοποιώντας από εκεί πάσης φύσεως διπλωματικές, οικονομικές και συμμαχικές αποφάσεις, ως ανεξάρτητη διαχειρίστρια της. Αφορμή βρήκε στην άρνηση του Ανδρόνικου Β΄ να μοιράσει την εξουσία και τις κτήσεις του στους γιους τους, με βάση τον «λατινικόν τρόπον», όπως σχολιάζει ο Νικηφόρος Γρηγοράς.⁵²⁵ Το

⁵²⁴ D. M. Nicol, *The Byzantine Lady: Ten Portraits, 1250-1500*, Cambridge 1994, σελ. 48-49.

⁵²⁵ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1.233-5: *Ἡ δὲ τοῦ βασιλέως σύζυγος Ανδρόνικου Εἰρήνη φύσει φιλότιμος οὕσα ἠβούλετο κατὰ διαδοχὴν παῖδας καὶ ἀπογόνους αὐτῆς ἐς ἀπίρους ἡλίους κληροῦσθαι τὴν τῶν Ῥωμαίων ἀρχὴν καὶ τὸ βασίλειον τοῦτὶ κράτος καὶ ἀθάνατον διασώζεσθαι τὴν μνήμην αὐτῆς ἐν τοῖς τῶν ἀπογόνων ὀνόμασι. Τὸ δὲ καινότερον, ὅτι οὐ μοναρχίας τῶν κατὰ τὴν ἐπικρατήσαντων Ῥωμαίων ἀρχῆθεν συνήθειαν, ἀλλὰ τῶν Λατινικῶν διανεμιμμένων τὰς Ῥωμαίων πόλεις καὶ χώρας ἀρχεῖν κατὰ μέρη τῶν υἱῶν ἕκαστον, ὡς οἰκείου κλήρου καὶ κτήματος τοῦ λαχόντος, ἐκ πατρῶν μὲν ἐς αὐτοὺς κατὰ τὸν ἐπικρατήσαντα νόμον ταῖς περιουσίαις καὶ κτήσεσι τῶν βαναύσων ἀνθρώπων κατιόντος· παραπεμπομένου δ' ἐπειθ' ὁμοίως ἐς τοὺς ἐφεξῆς παῖδας καὶ διαδόχους. Λατίνων γὰρ οὕσα γέννημα καὶ παρ' ἐκείνων εἰληφνῖα τοῦτὶ νεώτερον ἔθος Ῥωμαίοις ἐπάγειν ἔβουλετο. [...] υἱὸς δὲ τρεῖς, Ἰωάννην, Θεόδωρον καὶ Δημήτριον· οὓς δὲ πάντας βασιλέας ἔβουλετο καθιστᾶν· δευτέρους μὲν μετὰ τὸν πρόγονον Μιχαὴλ κατὰ τὸ τῆς τιμῆς ἀξίωμα· δευτέρους δὲ καὶ κατὰ τὴν διανομὴν τῆς Ῥωμαϊκῆς ἡγεμονίας· αὐτονόμους δὲ καὶ αυτοκράτορας ἕκαστος καὶ μηδὲνα μηδενὶ ὑπακούοντας. [...] ὅθεν οὐ διέλιπε λάθρα νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν αὐτὸν ἐνοχλοῦσα δυοῖν θάτερον καταπράξασθαι ἢ τὸν βασιλέα Μιχαὴλ ἀποχειροτονῆσαι τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς καὶ ταύτην διαμερίσασθαι τοῖς υἱέσιν αὐτῆς· ἢ τὸ γε δεύτερον, κοινωνοὺς καὶ συμμεριστὰς αὐτῶ καὶ αὐτοὺς*

«νεώτερον ἔθος» που η Γιολάντα ζητούσε να υιοθετήσουν οι Βυζαντινοί ήταν η κληροδότηση των ρωμαϊκών θεσμών της επιμέλειας/διοίκησης και κηδεμονίας της βασιλείας και της πολιτείας ως *οικείο* και *αυτόνομο κλήρο* σε κάθε έναν από τους γιους και διαδόχους, μετατρέποντας έτσι τη μοναρχία σε πολυαρχία: Ως προσωπική ιδιοκτησία έκαστου δυτικού βασιλιά, όλα τα εδάφη εντός του βασιλείου του μπορούσαν να παραχωρηθούν στην τοπική αριστοκρατία, με αντάλλαγμα την υποτέλειά τους, την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών και κάποια μορφή φορολογίας/ενοικίου· οι αριστοκράτες με τη σειρά τους μπορούσαν μαζί με τη γη να αποκτούν και δουλοπάροικους, ανθρώπους «βαναύσους» όπως τους χαρακτηρίζει ο Γρηγοράς (π.χ. μυλωνάδες και τεχνίτες) με ίδιο αντάλλαγμα.

Η Ειρήνη, που μόνο να κερδίσει είχε από μια τέτοια διαδικασία, έχοντας αποτύχει να πείσει τον Ανδρόνικο Β΄, ο οποίος, σύμφωνα με τον Γρηγορά, της αντέτεινε ότι δεν μπορούσε να *καταλύει τα βασιλικά νόμιμα που έχουν από πολλά χρόνια ήδη επικυρωθεί*, ξεκίνησε, σύμφωνα με τον Ostrogorsky, να μηχανορραφεί εναντίον του: Σκοπός της τώρα είχε γίνει να πείσει τον Μιλούτιν να κληροδοτήσει μετά θάνατον την εξουσία του σε ένα από τα αδέλφια της συζύγου του Σιμωνίδα –δηλαδή στους γιους της. Παρότι τέτοιο αίτημα φαίνεται ξένο προς τη φιλο-βυζαντινή πολιτική του Μιλούτιν και την πλήρη έως τότε σύμπλευσή του με το βυζαντινό αυτοκράτορα, γεγονός είναι ότι οι συγκεκριμένες παρεμβάσεις, αν και δυτικές, προέρχονται από την πλευρά του Βυζαντίου. Παρόλ' αυτά ο Μιλούτιν δε φαίνεται να υπέκυψε στο αίτημα της αυτοκράτειρας ακόμα να συνδέσει τους διαδόχους της με την νεοαποκτηθείσα εξουσία του –ένδειξε ότι βρισκόταν σε πλήρη σύμπλευση με το βυζαντινό αυτοκράτορα, κατά τα προστάγματα του νέου του τίτλου. Δε μπορεί να είναι άλλος ο λόγος που, για να εκβιάσει την απόφαση του σέρβου γαμπρού της, η Ειρήνη τον κατηγορήσει ότι δεν περίμενε να ενηλικιωθεί η Σιμωνίδα πριν ολοκληρώσει το γάμο τους, καταστρέφοντας έτσι τη μήτρα της.⁵²⁶ Δεδομένου λοιπόν του βέβαιου για την Ειρήνη γεγονότος ότι η Σιμωνίδα και ο Μιλούτιν δεν θα μπορούσαν να κάνουν παιδιά, εξαιτίας της *βίαιης κακοποίησης* που υπέστη η κόρη της –όχι εξαιτίας της μικρής της ηλικίας–, πρότεινε στο σέρβο ηγεμόνα να υιοθετήσει έναν γιο της.⁵²⁷ Παρατηρώντας την αναντιστοιχία μεταξύ της ιδιαίτερης έντασης της κατηγορίας και της μονομερούς μέριμνας που η μητέρα Ειρήνη επιδεικνύει τελικά για τα παιδιά της, χρησιμοποιώντας μάλιστα την ατυχία της κόρης της –αν κάτι τέτοιο συνέβη πραγματικά, αφού όπως έχουμε ήδη σχολιάσει, η εποχή ήταν επιδεκτική σε πάσης φύσεως κατηγορίες, κυρίως όταν σκοπός ήταν η λύση γάμου– υπέρ της αποκατάστασης των γιων της, σημειώνουμε ότι το σχέδιο αυτό εγκαταλείφθηκε, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, αμέσως μετά το θάνατο της Ειρήνης (1317).

καταστήσαι τοῦ κράτους. Τοῦ δὲ βασιλέως ἀδύνατον εἶναι λέγοντος παραλύειν τὰ διὰ πολλῶν ἤδη τῶν χρόνων κυρωθέντα τε καὶ βεβαιωθέντα βασιλικά νόμιμα, ἢ δὲ πρὸς ὀργὴν ἐξήπτετο καὶ διάφορα καὶ ποικίλα ἐδείκνυ πρὸς τὸν σύζυγον καὶ βασιλέα τὰ σχήματα.»

⁵²⁶ John Lascaratos, Effie Poulakou-Rebelakou, Child sexual abuse: historical cases in the Byzantine Empire (324-1453 A.D.), *Child Abuse & Neglect* 24 (8, August 2000), σελ. 1085-1090.

⁵²⁷ Βλ. J. S. Allen, Simonis, *ODB*, σελ. 1901.

Δεδομένης της αναταραχής που επέφεραν και των ευκαιριών που προσέφεραν οι έντονες εκατέρωθεν κατηγορίες στα σερβικά και τα βυζαντινά (κατά κανόνα συμμαχικά) εδάφη και παρατηρώντας τα γεγονότα από την απόσταση που μας επιτρέπεται, μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε ότι αυτά δεν έληξαν εκεί. Η Σιμωνίδα, επωφελούμενη από τη συγκυρία του θανάτου της μητέρας της, μετέβη στην Κωνσταντινούπολη, όπου παρέμεινε αρκετό καιρό, δημιουργώντας πρόβλημα στους ετεροθαλείς και αμφιθαλείς διαδόχους του Ανδρόνικου Β', αφού ο γάμος της με το σέρβο ηγεμόνα και σύμμαχο του πατέρα της την αναδείκνυε σε εξίσου ισχυρό, αν όχι ισχυρότερο, διεκδικητή και φορέα εξουσίας και κτήσεων. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό η Σιμωνίδα να έμεινε στη *συμμαχική* και *πατρογονική* Κωνσταντινούπολη γι' αυτόν ακριβώς το λόγο και όχι για να βρει τρόπο να γαληνέψει τη ντροπή της, μακριά από το βιαστή της, όπως συνήθως υπονοείται. Την άποψή μας αυτή ενισχύει και η γνωστή επιθυμία της να μονάσει. Όπως μαθαίνουμε από τις σχετικές διηγήσεις, η επιμονή της, παρότι μεγάλη, κάμφθηκε ταχύτατα από τον *ετεροθαλή* αδελφό της και *δεσπότη* –μετά το γάμο του με την Ευδοκία, κόρη του Θεόδωρου Μουζαλών⁵²⁸– Κωνσταντίνο, ο οποίος στην πραγματικότητα την απέπεμψε –χωρίς σχετική δικαιοδοσία– με αρκετά εξευτελιστικό και υβριστικό τρόπο. Ειδικότερα, λέγεται ότι μια ημέρα μετά την άφιξή της στο μοναστήρι εμφανίστηκε μπροστά στους *σέρβους απεσταλμένους του συζύγου* της με μοναστικό ένδυμα, φέρνοντάς τους προτετελεσμένους. Τη λύση του προβλήματος ανέλαβε ο ετεροθαλής αδελφός της που έσκιζε το μοναστικό ένδυμά της και την παρέδωσε στους *σέρβους αξιωματούχους*. Η Σιμωνίδα δεν μπόρεσε να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη παρά μόνο μετά το θάνατο του Μιλούτιν το 1321. Τότε εκπλήρωσε την επιθυμία της να γίνει μοναχή τελικά στη μονή του Αγίου Ανδρέα εν Κρίσει (σημ. Τέμενος Κοτζά Μουσταφά Πασά στην Κωνσταντινούπολη), απελευθερωμένη, όπως λέγεται, από τη ζωή με το Μιλούτιν.⁵²⁹

Παρότι οι πληροφορίες έως εδώ φαίνονται αλληλοεπιβεβαιούμενες και σε σχετικά λογική ακολουθία, εκτός από την περίεργη αναφορά *σέρβων αξιωματούχων* υπό τον Κωνσταντίνο, το διεκδικητή του βυζαντινού θρόνου του Ανδρόνικου και άρα εχθρικά διακείμενο ενάντια στον πατέρα του, αναζητώντας τα σχετικά με τη μοναστική ζωή της Σιμωνίδας δεδομένα, αντιμετωπίζουμε ένα πρόβλημα: Ως πνευματικός πατέρας της Σιμωνίδας αναφέρεται ο μοναχός Καλλίνικος, μετέπειτα αρχιεπίσκοπος και άγιος των Σέρβων,⁵³⁰ ο οποίος όμως δεν συνδέεται με κανέναν τρόπο με τη μονή του Αγίου Ανδρέα, αλλά με το μονύδριο του Αγίου Νικολάου Καμενικαίας, το οποίο έπαιξε ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην *ιστορική εξέλιξη* των βυζαντινο-σερβικών σχέσεων, κυρίως από τη συγκεκριμένη περίοδο και μετά.⁵³¹ Για το

⁵²⁸ Γνώριμος του Θεόδωρου Λάσκαρη παιδιόθεν. Είχε αποκτήσει τον τίτλο του *λογοθέτη του γενικού* επί Μιχαήλ Η', με τις φιλο-ενωτικές προσπάθειες του οποίου είχε διαφωνήσει και είχε αποπεμφθεί, για να επιστρέψει υπό την προστασία του Ανδρόνικου Β'. Βλ. Α. Kazhdan, Mouzalon, *ODB*, σελ. 1421.

⁵²⁹ Γρηγοράς, I, 287-8.

⁵³⁰ Dimitrije Bogdanović, Vojislav J. Đurić, Dejan Medaković, *Chilandar*, Chilandar 1997, σελ. 44.

⁵³¹ Πέτρος Κων. Σαμσάρης, Άγνωστο βυζαντινό μετόχι της Μονής Χελανδαρίου στις Σέρρες: Η Μονή του Αγίου Νικολάου Καμενικαίας, *Μακεδονικά* 26 (1987-1988), σελ. 191-220.

μοναστήρι γνωρίζουμε ότι έχει συνδεθεί με την ιστορία των Παλαιολόγων, αφού λόγω των έντονων οικονομικών του προβλημάτων ο Ανδρόνικος Β΄ είχε από νωρίς φροντίσει να επικυρώσει τις έγγιες κτήσεις του, χωρίς όμως να λύνει τα σχετικά προβλήματα, αφού, σύμφωνα με τον Π. Κ. Σαμσάρη, τα κυριαρχικά δικαιώματα του κτήτορα δεν προστατεύονταν από το σχετικό δίκαιο, την *εφορεία*. Λόγω των οικονομικών προβλημάτων της μονής, ο *πανούργος* σέρβος μοναχός, όπως τον χαρακτηρίζει ο Π. Σαμσάρης, κατάφερε να αποκτήσει, λίγο πριν το επίσημο ξέσπασμα του βυζαντινού εμφυλίου πολέμου, την εύνοια του αυτοκράτορα και του εγγονού του, με *μηχανορραφίες και διπλωματικούς ελιγμούς*, οι οποίες οδήγησαν στη μεταβίβαση του μονυδρίου στη Μονή Χιλανδαρίου, ως *μετόχι*. Η σχέση του μονυδρίου με τους Παλαιολόγους και η σύνδεσή του την ίδια εποχή με χαρακτηρισμένο ως *ραδιούργο* σέρβο μοναχό που τεχνηέντως είχε προσεγγίσει τις δυο βασικές αντίπαλες πλευρές της βυζαντινής εξουσίας (*λατινική και ρωμαϊκή*) λίγο πριν την αντιπαράθεσή τους για το θρόνο και τον *τρόπο* με τον οποίο θα ασκείτο τελικά η εξουσία, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η τελευταία αντιπαράθεση προέκυψε μετά το θάνατο της Ειρήνης Μομφερατικής, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον: Εξαιτίας της συνολικής εμπλοκής και στάσης του Καλλίνικου και της σύνδεσής του με τη Σιμωνίδα αλλά και με την αντίπαλη του Ανδρόνικου Β΄ πλευρά, φαίνεται από τα παραπάνω ότι η σερβική αντιπροσωπεία που ακολουθούσε τον Κωνσταντίνο και η ανοχή που επιδείχτηκε, αν όχι η κάλυψη που προσφέρθηκε στην τόσο εξουτελιστική αποπομπή της *μοναχής*, ήταν δική του και όχι του Μιλούτιν, ο οποίος μόνο να κερδίσει παραπάνω μπορούσε από τις εξελίξεις που σχετίζονται με τη Σιμωνίδα, λόγω και της σχέσης του με τον Ανδρόνικο Β΄.

Με βάση τα παραπάνω φαίνεται να εξηγείται καλύτερα το γεγονός ότι, έως τότε σε πλήρη σύμπλευση και συνεννόηση με την κυρίαρχη ακόμα βυζαντινή πλευρά, ο Μιλούτιν χάνει σταδιακά την υποστήριξη που απολάμβανε, λόγω της αποδυνάμωσης του Ανδρόνικου Β΄, εξαιτίας της παρέμβασης των απογόνων του ή σωστότερα της Ειρήνης Μομφερατικής μετά το θάνατό της, αφού εκείνοι προσπαθούσαν να επωφεληθούν από τις καταστάσεις που η φιλο-δυτική αυτοκράτειρα είχε διαμορφώσει μέχρι και τότε. Έτσι, το πολιτικό διακύβευμα, το οποίο εμπλέκει και τη σερβική πλευρά (στην οποία επί Έλενας Ανζού εντοπίσαμε πολιτική διάσπαση όμοια με τη βυζαντινή και αντίστοιχη απόσυρση της υποστήριξης προς τη «ρωμαϊκή» πλευρά), αναδεικνύει το ζήτημα του *τρόπου διαδοχής* και στις δυο δυνάμεις. Μας αναγκάζει έτσι να επιστρέψουμε στην περίπτωση του Δραγούτιν και του γιου του αλλά και του Ούρος Γ΄, ο οποίος την εποχή που συνέβαιναν τα παραπάνω ήταν εξόριστος ακόμα στην Κωνσταντινούπολη, χωρίς να έχει εκτελεστεί η διαταγή τύφλωσης που είχε δώσει ο πατέρας του. Το σύνολο αυτών των δεδομένων επιτρέπει την επανεξέταση παλαιότερων γεγονότων υπό το φως τους, καθώς κατά την εποχή που η Ειρήνη κατηγορούσε το Μιλούτιν για κακοποίηση της κόρης της, οι εκατέρωθεν κατηγορίες δεν μπορεί να εκφράστηκαν κατ' ιδίαν ή μόνο μεταξύ ηγεμονικών οικογενειών αλλά *δημοσίως*, υπακούοντας σε κοινούς μεταξύ

Ρωμαίων και Λατίνων τρόπους,⁵³² οι οποίοι, στη συγκυρία που μας απασχολεί εξηγούν την ανάδειξη νέων περιφερειακών εξουσιών που αναπτύσσονται γύρω από πρώην περιφερειακές εξουσίες: Ο δημόσιος χαρακτήρας σε συνδυασμό με τη διατύπωση κατηγοριών μας επιτρέπει να ταυτίσουμε τους τρόπους άσκησης της «λατινικής» πολιτικής και με το *συμβούλιο κυβερνητών της σερβικής γης*, όπου ο ανέκαθεν φιλο-δυτικός Δραγούτιν μεριμνά τελικά για το γιο του, ενάντια στις φιλο-βυζαντινές επιλογές του αδελφού του.

Τα παραπάνω βοηθούν να κατανοήσουμε τις αλλαγές που επέρχονται στις βυζαντινές και σερβικές δυνάμεις, μέσω κυρίως του «λατινικού τρόπου» σύμφωνα με τον οποίο επιδιώκουν να μεταβάλουν τις τοπικές δομές οι ξένες σύζυγοι των ηγεμόνων, επιπρόσθετα, θα λέγαμε, των γαμήλιων συμμαχιών που για χρόνια επεδίωκαν οι πρόγονοί τους για την τοπική ισχυροποίησή τους. Η συνέχεια των γεγονότων είναι εξίσου διαφωτιστική: Όπως γνωρίζουμε, ο μόνος που μπορούσε να διεκδικήσει τη διαδοχή του Μιλούτιν στη σερβική εξουσία ήταν ο εναπομείνας εκεί γιος του από την τέταρτη σύζυγό του Άννα (κόρη του Γεωργίου Τέρτερ), Στέφανος Κωνσταντίνος, ο οποίος κυβερνούσε τη Ζέτα ως «νεαρός κράλης» (млади краљ),⁵³³ πιθανότατα μετά την εξέγερση του αδελφού του, διεκδικώντας, όχι τυχαία, την *αυτόνομη* διακυβέρνησή της *μετά το θάνατο* της προστάτιδας γιαγιάς του. Στις κτήσεις του Δραγούτιν, Ούσορα και Σόλους (Β σημ. Βοσνία-Ερζεγοβίνη), τέθηκε επικεφαλής ο κροάτης *μπάνος* της Βοσνίας και πρώην αιχμάλωτος του Μιλούτιν, Μλάντεν Β΄ Σούμπιτς.⁵³⁴ Πρόκειται για την εποχή που ο Μιλούτιν είχε στρέψει την προσοχή του στον άσπονδο εχθρό του, μακρινό συγγενή της μητέρας του και βασιλιά Ουγγαρίας Κάρολο Ροβέρτο, δεδομένου ότι οι κτήσεις εκείνου γειτνιάζαν με τις πρώην κτήσεις των εκλιπόντων Έλενας και Δραγούτιν που είχε πλέον στην κατοχή του και ότι είχε εγείρει και εκείνος διεκδικήσεις γι' αυτές. Ο Κάρολος, καταφεύγοντας στη συνήθη τακτική του, είχε δημιουργήσει ευρεία συμμαχία εναντίον του Μιλούτιν, στην οποία το 1318 εντάχτηκαν ο Μλάντεν Β΄ Σούμπιτς *de jure* υποτελής του Καρόλου, ο άρχοντας του Δυρραχίου Φίλιππος του Τάραντα και αλβανικής καταγωγής *πρεσβύτεροι* με επικεφαλής τους αδελφούς Μουζάκι. Εκκλησιαστική υποστήριξη στη φιλο-λατινική αυτή συμμαχία προσέφερε ο Πάπας Ιωάννης ΚΒ΄ (1316-1334), ο οποίος κατονόμασε τον Μιλούτιν «σχισματικό και άπιστο κράλη Ρασκίας» (шизматичким неверним Рашким краљем),⁵³⁵ με πληθώρα αιτιολογήσεων των χαρακτηρισμών αυτών στο οπλοστάσιό του, αφού εκείνος **1.** δεν είχε δεχτεί να υπακούσει στα προστάγματα του αδελφού και της μητέρας του για μεταστροφή του στον καθολικισμό, **2.** δεν είχε συμφωνήσει στην

⁵³² Όπως καταγράφηκαν π.χ. στον *Πανδέκτη* (Digesta/ Pandectae) του Ιουστινιάνειου Κώδικα που ίσχυε και την εποχή που εξετάζουμε εδώ, μεταφρασμένος ελληνιστί *Βασιλικά*: Digesta, 1.8.1: «*Hae autem res, quae humani iuris sunt, aut publicae aut privatae. Quae publicae sunt, nullius in bonis esse creduntur, ipsius enim universitatis esse creduntur: privatae autem sunt, quae singulorum sunt*». *Βασιλικά*, 46.3.1: «*Τὰ δὲ ἀνθρώπεια ἢ δημόσια εἰσὶ ἢ ἰδιωτικά. Τὰ δημόσια οὐδενὸς εἰσὶν, ἀλλὰ τῆς κοινότητος· τὰ δὲ ἰδιωτικά τῶν καθ' ἕκαστόν εἰσὶν*».

⁵³³ А. Веселиновић, Р. Љушић, *Српске династије*, ό.π.

⁵³⁴ Станоје Станојевић, *Историја српскога народа*, ό.π.

⁵³⁵ Ж. Фајфрић, *Света лоза Стефана Немање*, ό.π.

προηγούμενη εκστρατεία του Καρόλου και 3. είχε κατηγορηθεί από καθολική εκπρόσωπο ότι είχε ασελήσει σε βάρος ανήλικης *ρωμαίας* πριγκίπισσας.

Παρά τα στοιχεία για το μεγάλο αυτό νέο μέτωπο, ως αιτία της σύμπραξης των δυνάμεων που το απάρτιζαν εναντίον του Μιλούτιν αναφέρεται η αυταρχικότητα και η επεκτατικότητά του, αφού ήδη από το 1317 –χρονιά θανάτου της αυτοκράτειρας Ειρήνης Μομφερατικής– είχε επανεκκινήσει πολεμικές συρράξεις, οι οποίες, εάν δεν αποσιωπούνται, περιορίζονται στα αδριατικά παράλια και αναπαριστώνται σαν να στρέφονται ενάντια σε *παραδοσιακά* συμμαχικές δυνάμεις της δημοκρατίας του Ντουμπρόβνικ –έως τότε περιοχή σύμμαχος του Μιλούτιν–, που αναδεικνύεται έτσι σε συνομιλήτρια δύναμη, ικανή να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στις εξελίξεις της εποχής. Βασικός λόγος που πυροδότησε τη σύγκρουση, όπως λέγεται, ήταν η πίεση που προσπάθησε να ασκήσει ο Μιλούτιν στη δημοκρατία του Αγίου Βλάσιου (σημ. Ντουμπρόβνικ) για γαμήλια συμμαχία με τη χήρα του φίλα προσκείμενου σε αυτόν μπάνου της Βοσνίας Στέφανου Κοτρομάνιτς (1287-1314) και κόρη του αδελφού του, Ελισαβέτα,⁵³⁶ προσπαθώντας να διασφαλίσει έτσι τη σύμπλευση, αν όχι την υποταγή τους. Οι συνομιλητές του, αναδεικνύοντας τη προτίμησή τους στον «λατινικό τρόπο», αρνήθηκαν και ο πρωτότοκος γιος της Ελισαβέτα με τη βοήθεια του Μλάντεν Β΄ σύντομα αναδείχτηκε σε μπάνο της Βοσνίας. Όπως σχολιάσαμε για το ουγγρικό μέτωπο, έτσι και σε αυτή την περίπτωση γνωρίζουμε ότι κατά τη διάρκεια των πρώτων αυτών επιθέσεων διεξήχθησαν αποκλεισμοί πόλεων και λεηλασίες περιχώρων, αφού οι καθολικές ουγγρικές δυνάμεις, στις οποίες θα μπορούσαν σίγουρα να προστρέξουν για υποστήριξη οι εξεγερμένοι της περιοχής λόγω της παλαιότερης σύνδεσής τους και της κοινής αντιπαλότητας με τον Μιλούτιν, δεν μπορούσαν να προσφέρουν στρατιωτική υποστήριξη, εξαιτίας των ανοιχτών μετώπων τους μαζί του και κυρίως της αποδυνάμωσής τους λόγω των χρόνιων εχθροπραξιών με τη Χρυσή Ορδή. Για τους λόγους αυτούς δεν προκαλεί εντύπωση το τέλος των συγκεκριμένων επιθέσεων με την παρεμβολή της βενετικής δημοκρατίας, η οποία, προλαμβάνοντας την αντίπαλό της και λειτουργώντας ως *κυρίαρχος του Ντουμπρόβνικ* και *ομότροπος* των νέων συμμάχων της, επεδίωξε και πέτυχε ειρήνη με τους εξεγερμένους το ίδιο έτος, σύμφωνα με την οποία ο Μιλούτιν υποχρεούτο σε καταβολή πολεμικών αποζημιώσεων.⁵³⁷

Το τετελεσμένο αυτό, παρότι δεν εξασφάλισε την απόλυτη *αυτονόμηση* των εξεγερμένων περιοχών, προσέφερε σίγουρα κέρδος στους επικεφαλής τους, αφού δεν μπορεί παρά και εκείνοι να λάμβαναν μέρος των αποζημιώσεων που για πρώτη φορά εισέπραττε το Ντουμπρόβνικ μετά από αρκετά χρόνια δικής του καταβολής αποζημιώσεων και φόρων, έδωσε νέα ώθηση στις τάσεις ανεξαρτησίας της περιοχής, με νέες συγκρούσεις να ξεκινούν έμμεσα, αυτή τη φορά με παρέμβαση του Μιλούτιν, ο οποίος κυριάρχησε. Η δύναμή του τότε

⁵³⁶ В. Поровић, *Историја српског народа*, ό.π.

⁵³⁷ Ж. Фајфрић, *Света лоза Стефана Немање*, ό.π.

είχε φτάσει με μικρές απώλειες στο ζενίθ της, το ίδιο και η *αλαζονεία* του, όπως περιγράφεται από δυτική κυρίως βιβλιογραφία. Η αναβάθμισή του λέγεται ότι αποτυπώνεται μάλιστα και σε επιγραφή που με διαταγή του χαραχτηκε σε εικόνα του Αγίου Νικολάου, την οποία δώρισε στο ναό του Αγίου στο Μπάρι (1319), με σκοπό τη διασφάλιση της εξουσίας που μόλις είχε ανακτήσει –την οποία όμως κατείχε ήδη, συνεπώς δε χρειαζόταν να προβεί σε αντίστοιχη *χορηγία*: Ο Μιλούτιν χαρακτηρίζεται κύριος *όλων* [των γαιών] «από τη θάλασσα έως το μεγάλο ποταμό Δούναβη» (од мора све до реке великог Дунава).⁵³⁸ Η εικόνα αυτή, που ευρέως έχει

Η εικόνα του αγίου Νικολάου που λέγεται ότι δώρισε ο Μιλούτιν στο ναό του Αγίου στο Μπάρι, με και χωρίς το ασημένιο κάλυμμά της.

Πηγή: ιστοσελίδα της εκκλησίας.

χρησιμοποιηθεί ταυτισμένη με τον Μιλούτιν παρουσιάζει σημαντικό πρόβλημα, επιπλέον στο προαναφερθέν αναιτιολόγητο της χορηγίας της από ορθόδοξο ηγεμόνα σε καθολική μονή, την εποχή μάλιστα που ο τελευταίος βρισκόταν σε ανοιχτό πόλεμο με καθολικούς, έχοντας πολλάκις απορρίψει να συνεργαστεί με οποιονδήποτε τρόπο μαζί τους: Το πρόβλημα έγκειται στο γεγονός ότι ο Μιλούτιν, που σίγουρα απεικονίζεται στην εικόνα, ακολουθείται από ένα μόνο νεότερο πρόσωπο-προστατευόμενό του, το οποίο, ίσως λόγω της διαδοχής τελικά του Μιλούτιν από τον Ούρος Γ΄, έχει ταυτιστεί με τον τελευταίο. Αν δεχτούμε ότι ο Μιλούτιν έκανε πράγματι αυτή τη δωρεά στην εκκλησία του Μπάρι τη συγκεκριμένη εποχή, δε μπορούμε να δεχτούμε ότι στην εικόνα απεικονίζεται ο γιος του, αφού εκείνος δεν έχει επιστρέψει ακόμα στα σερβικά εδάφη και άρα δεν έχουν επιλυθεί, έστω και μερικώς, τα μετά την εξέγερσή του προβλήματα –σύνδεση που δε σχολιάζεται από τη σχετική βιβλιογραφία.

Με τη διαδοχή των *ζώντων* ηγεμόνων και την αμφισβήτηση της εξουσίας και των κτήσεών τους να επανέρχονται λοιπόν ως ερωτήματα αναπάντητα ως προς τις προεκτάσεις τους, θα ακολουθήσουμε τη ροή των γεγονότων που θα μας οδηγήσει σε εκείνη: Ο Μιλούτιν κατάφερε να ανακόψει επίθεση του Κάρολου Ροβέρτου το χειμώνα του 1320 στο Βελιγράδι, τοποθετώντας κυβερνήτη εκεί τον σέρβο Παύλο Γκοριάνσκι (σερβ. *ορεινός*).⁵³⁹ Ο Κάρολος, αδυνατώντας να επεκταθεί στρατιωτικά και αποδυναμωμένος συμμαχικά –μετά την ταυτόχρονη σχεδόν ήττα του Μλάντεν Β΄ και την απασχόληση του Φίλιππου με τα προβλήματα στην περιοχή του–, προσπάθησε συνεργαζόμενος με τον Πάπα να διευρύνει τον καθολικό συνασπισμό εναντίον των «απίστων της Ρασκίας» (рашког неверника), δηλαδή των περιοχών υπό τον Μιλούτιν, προσκαλώντας κυβερνήτες Τσέχων, Πολωνών, *Γερμανών*

⁵³⁸ В. Ђоровић, *Историја српског народа*, ό.π. και Branislav Todić, *Serbian medieval painting: the age of King Milutin*, Драганић, Београд 1999, σελ. 49.

⁵³⁹ Ж. Фајфрић, *Света лоза Стефана Немање*, ό.π.

και Καρινθιανών.⁵⁴⁰ Οι εξελίξεις αυτές συμπίπτουν, καθόλου τυχαία, με το γάμο τού εντός ολίγου διεκδικητή του βυζαντινού θρόνου Ανδρόνικου Γ΄ με τη Γερμανίδα Αγνή ή Ειρήνη του Μπρούνσγουικ, εγγονή του Βονιφάτιου Μομφερατικού,⁵⁴¹ χρησιμοποιώντας προς όφελός του, όπως φαίνεται, τη σύγκρουση των παππούδων του, Ειρήνης Μομφερατικής και Ανδρόνικου Β΄, εναντίον του τελευταίου και του διαδόχου-πατέρα του Μιχαήλ Θ΄, ο οποίος γίνεται έτσι το δεύτερο μετά τη Σιμωνίδα πολιτικό θύμα *φιλο-δυτικών* τότε διεκδικητών του βυζαντινού θρόνου. Εξαιτίας του γάμου αυτού, οι επιθέσεις των συμμάχων του Καρόλου αποκτούν ενδιαφέρον, καθώς συνδέουν τις ευρύτερες συμμαχίες εναντίον του Μιλούτιν και με το μελλοντικό αυτοκράτορα.

Στο πλαίσιο του ελάχιστα διερευνημένου αυτού πλέγματος συμμαχιών και αντιπαλοτήτων εντάσσεται μάλλον και η πίεση προς τον Μιλούτιν μέσω *αγορειών* μοναχών,⁵⁴² όπως τονίζεται, ειδικότερα του μετέπειτα αρχιεπισκόπου Πετρ (1316-1324) Νικόδημου, το 1320, ένα χρόνο πριν ξεκινήσει επίσημα ο βυζαντινός εμφύλιος μεταξύ των δυο Ανδρονίκων, να επιτρέψει στο γιο του Στέφανο να επιστρέψει από την Κωνσταντινούπολη στα *σερβικά εδάφη* –όχι δηλαδή απαραίτητα στα εδάφη του Μιλούτιν. Όπως μαθαίνουμε από το *βίο* τού μετέπειτα αγιοποιημένου αρχιεπισκόπου, ο Ούρος Γ΄ ζήτησε με επιστολή από τον σύμμαχο-χορηγό του πατέρα του και τότε επίσκοπο Χουμ Δανιήλ (1317) να παρέμβει ώστε ο πατέρας του να τον ανακαλέσει· εκείνος ανάθεσε το δύσκολο έργο στο Νικόδημο. Η τριετής προσπάθεια ολοκληρώθηκε με επιτυχία το 1320, όχι όμως *πολιτικά* αλλά *εκκλησιαστικά*, αφού γνωρίζουμε ότι στον εξόριστο και έκπτωτο πολιτικά γιο του ο κράλης παραχώρησε την *εκκλησιαστική* κοινότητα Μπουντίμλιε (Budimlje, σημ. Berane, στον ποταμό Λιμ, ΒΑ Μαυροβούνιο)⁵⁴³ –επέτρεψε δηλαδή να αποσυρθεί εκεί–, ενώ κράτησε κοντά του –στην πόλη δηλαδή των Σκοπιών– το βυζαντινο-αναθρεμμένο εγγονό του και μετέπειτα τσάρο Δουσάν. Η διαφορετική αντιμετώπιση των δυο εξόριστων απογόνων αξίζει να υπογραμμιστεί, καθώς διευκολύνει την κατανόηση της επόμενης περιόδου που ακριβώς εκείνη τη χρονιά ανοίγει για τις σερβικές γαίες, δεδομένου ότι ένα χρόνο μετά ο Μιλούτιν θα πεθάνει (1321) και θα εκκινήσουν επίσημα οι διαδικασίες *διαδοχής του* και ότι, όπως έχουμε αναφέρει (σελ. 267), η επαρχία Μπουντίμλιε-Νίκσιτς ήταν από τις πρώτες που είχε διασπαστεί στις *φιλο-δυτικές* περιοχές της Έλενας Ανζού (Μπουντίμλιε) και τις *φιλο-βυζαντινές* του Μιλούτιν (Όνογκοστ). Η ξαφνική ασθένεια του Μιλούτιν το φθινόπωρο του ίδιου έτους, από την οποία τελικά πέθανε την 29^η Οκτωβρίου 1321, στο κάστρο του στο Νεροντίμλιε, μια εβδομάδα μετά την ολοκλήρωση της αναστήλωσης εκ θεμελίων της μονής της Παρθένου στη Γκρατσάνιτσα στο Κόσοβο και τη χορηγία της μονής του Αγίου Νικολάου Σερρών από τον Ανδρόνικο στο

⁵⁴⁰ Β. Ποροβιή, *Историја српског народа*, ό.π.

⁵⁴¹ W. Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, τ. 1, London 1844, σελ. 175, Ed. Gibbon, *The history of the decline and fall of the Roman empire*, τ. 7, Boston 1855, σελ. 363.

⁵⁴² Β. Ποροβιή, *Историја српског народа*, ό.π. και Ст. Станојевић, *Историја српског народа*, ό.π.

⁵⁴³ J.V.A. Fine (1994), σελ. 262

Χιλανδάρι αποδεικνύει τη διατήρηση των *χορηγιών* σε μονές ως τρόπου διασφάλισης εδαφών ή/και της εξουσίας επί αυτών. Η παραπάνω σύμπτωση, παρότι υπερκαλύπτεται από το θάνατο του σέρβου ηγεμόνα, δεν μπορεί να είναι τυχαία. Η αφιέρωση της μονής στην Παρθένο, σε συνδυασμό με την εμπλοκή του Νικόδημου ως μόνου ωφελούμενου, και εμπλεκόμενου επίσης με τη Σιμωνίδα, ως πνευματικός της πατέρας, ενισχύουν την άποψή μας αυτή. Καθόλου τυχαία επίσης, πορτρέτο της

Μονή Γκρατσάνιτσα: ο ιδρυτής της μονής Μιλούτιν και απέναντι η Σιμωνίδα

Σιμωνίδας διασώζεται *μόνο* στο νάρθηκα της συγκεκριμένης μονής, στο οποίο χαρακτηρίζεται μάλιστα *κόρη του Ανδρόνικου Παλαιολόγου* και όχι *σύζυγος* του εικονιζόμενου απέναντι κι όχι δίπλα της *Μιλούτιν* (βλ. εικόνα), όπως συνήθως συμβαίνει με τα ζευγάρια. Το συμπέρασμα στο οποίο οδηγούμαστε από τη δαιδαλώδη αυτή αλληλουχία προσώπων και συνυποδηλούμενων σχέσεων είναι ότι ο Ανδρόνικος Γ΄ ουσιαστικά διαπραγματεύτηκε με τον Μιλούτιν την επιστροφή της συζύγου του, με αντάλλαγμα την απόδοση της μονής του Αγίου Νικολάου Σερρών στο Χιλανδάρι. Η κίνηση αυτή δεν του κόστιζε, αφού η μονή ήταν οικονομικά μη αποδοτική και παρηκμασμένη, ενώ αντίθετα εξυπηρετούσε τον επίσκοπό της, τον οποίο έτσι ο Ανδρόνικος Γ΄ αναβάθμιζε σε χιλανδαρινό μοναχό, δίνοντάς του μάλιστα λόγο επί των σερβικών θεμάτων, χωρίς να απαιτείται έγκριση του Μιλούτιν ή καλύτερα χωρίς να μπορεί να μην τον αποδεχτεί ή να μην υπακούσει. Τέλος, η συνεργασία Νικόδημου και Στέφανου Ούρος Γ΄ αμέσως μετά το θάνατο του πατέρα του φανερώνει τη σύμπραξη αμφότερων με τον Ανδρόνικο Γ΄.

Δεδομένων των εξελίξεων έως εδώ, δεν προκαλεί εντύπωση που η ξαφνική ασθένεια του Μιλούτιν και ο θάνατός του, χωρίς κληροδότηση της εξουσίας του σε κάποιον από τους διαδόχους του, προκάλεσε αναταραχή στη *σερβική γη* του, με επιδρομές των αντιπάλων του να ξεκινούν από το πλούσια στολισμένο λείψανό του στη μονή Μπάνσκα –κληροδοτήμά του στο Νεροντίμιε–, 60 χλμ. σχεδόν Β των Σκοπίων, όπου θα μείνει μέχρι τις παραμονές της μάχης του Κοσσυφοπεδίου το 1389.⁵⁴⁴ Παρά την τόσο εχθρική αντιμετώπιση από μεγάλο μέρος των υπολοίπων ηγεμόνων των *σερβικών γαιών* –δηλαδή των υπολοίπων *ζουπάνων* και *μπάνων* των οποίων οι ανατιθέμενες αρμοδιότητες και εξουσία ποίκιλλαν, ανάλογα με το βαθμό υιοθέτησης βυζαντινών ή λατινικών τρόπων–, δύομιση μόλις χρόνια μετά το θάνατό του η Εκκλησία τον ανακήρυξε *άγιο κράλη* (*svetu kralj*). Παράλληλα με τις επιθέσεις στις κτήσεις του ξεκίνησε και η διαμάχη για τη διαδοχή του. Ο Μιλούτιν είχε αναδείξει

⁵⁴⁴ Τότε θα μεταφερθεί στην Τρέπτσα και, μετά την οθωμανική εισβολή, στο ναό της Αγίας Κυριακής στη Σόφια, η οποία ονομάστηκε προς τιμή του *εκκλησία του αγίου βασιλιά*. Από εκεί μεταφέρθηκαν πίσω στην ανακαινισμένη μονή της Μπάνσκα το 2014: <http://www.politika.rs/rubrike/Srbija/Bugari-pobozno-slave-srpskog-kralja.sr.html>

προσωπικά μόνο το γιο του Κωνσταντίνο στη Ζέτα –που αποδιδόταν *παραδοσιακά*, όπως αρχίζει να υποστηρίζεται γι' αυτή την εποχή, σε *εστεμμένο πρίγκιπα*–, χωρίς όμως την έγκριση του *συμβουλίου των κυβερνητών των υπόλοιπων σερβικών κτήσεων*. Ένα τόσο ακαθόριστο πλαίσιο και καθεστώς εξουσίας την άφηνε εκτεθειμένη σε άλλους τρεις διεκδικητές: Στο Στέφανο ετεροθαλή αδελφό του, στο Βλαδισλάβ εξάδελφό του γιο του Δραγούτιν, ενώ λίγο αργότερα θα αναδεικνυόταν και ο Δουσάν, εγγονός του Μιλούτιν και γιος του Ούρος Γ', τον οποίο είχε κρατήσει, όπως έχουμε δει, ο παππούς του κοντά του.

Πριν εξετάσουμε τις εξελίξεις της διαδοχής και κλείνοντας το θέμα της διακυβέρνησης του Μιλούτιν, αξίζει να ανακεφαλαιώσουμε τις αλλαγές στη σερβική γη στη διάρκεια της: Καταρχήν η τοπική εξουσία μπόρεσε να αναπτυχθεί ακόμα περισσότερο λόγω της αποδοχής του *τρόπου* του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β'. Ταυτόχρονα ωστόσο η εξόρυξη ολόένα μεγαλύτερου όγκου μεταλλευμάτων στο Μπρσκοβο (Брсκovo), το Νόβο Μπρντο (Ново Брдо) και το Ρούντικ (Рудник) και η σημαντική αύξηση των εσόδων της περιοχής δεν υπήρξαν κερδοφόρα ούτε συγκεντρωτική για την εξουσία του Μιλούτιν, αφού την αμφισβήτησαν εξ αρχής η μητέρα και ο αδελφός του, εφαρμόζοντας τον *τρόπο* των *συγγενικών* καθολικών δυνάμεων της Δύσης. Η κατοχή των περιοχών αυτών επέτρεψε και στις δυο πλευρές να διατηρήσουν ισχυρό μισθοφορικό στρατό, χωρίς να μπορέσουν όμως να διαφύγουν των επιλογών των προκατόχων τους, εξαιτίας της διάσπασης που επήλθε στην οικογένεια και των διεκδικήσεων που ήγειραν οι τοπικοί *αριστοκράτες* (ζουπάνοι). Οι τελευταίοι, εξαιτίας των νέων δομών που εισήχθησαν από τον Μιλούτιν (κυρίως βυζαντινές) και από την Έλενα και τον Δραγούτιν (δυτικές/λατινικές), της επιρροής που επεδίωκαν να τους ασκήσουν Δυτικοί και Βυζαντινοί και της συμμετοχής τους στις αλληπάλληλες μάχες εντός και εκτός Βαλκανικής, απέκτησαν μεγαλύτερη ισχύ και επεδίωξαν τη δική τους *ανεξαρτησία* –είτε τοπική είτε κινήσεων. Η ταυτόχρονη επέκταση της σερβικής γης με την προσάρτηση των πεδιάδων του Μοράβα και του Βαρδάρη, παρότι δεν υπήρξε ενοποιημένη υπό μια κεντρική εξουσία (βυζαντινός τρόπος) αλλά διασπασμένη μεταξύ μελών-διαδόχων της δυναστείας των Νεμάνια (εν μέρει «λατινικός τρόπος») –εξ ού *σερβικές γαίες* αντί *σερβική γη*–, επέτρεπε στους ζουπάνους και μπάνους τη διεκδίκηση εξόδου στον οδικό και εμπορικό δρόμο που οδηγούσε στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί στους συμμάχους εκάστου, επιφέροντας σε συνδυασμό με την εκμετάλλευση των μεταλλείων διεύρυνση των διπλωματικών, πολιτικών και οικονομικών τους κινήσεων, τη δυνατότητα μίσθωσης στρατεύματος και την ανάπτυξη του εμπορίου αλλά και των συνακόλουθων εσόδων που προέρχονταν από τις συγκεκριμένες περιοχές. Έτσι, με τη σειρά της και η δική τους αναβάθμιση θα επιφέρει ταυτόχρονη ανάπτυξη των περιφερειακών εμπορικών δρόμων που ένωναν το εσωτερικό της Χερσονήσου με λιμάνια της Αδριατικής και ιδιαίτερα τα βενετοκρατούμενα Ντουμπρόβνικ και Κότορ. Τα μεγέθη σίγουρα δεν ήταν διόλου ευκαταφρόνητα, εάν αναλογιστεί κανείς ότι αφορούσαν εμπόριο μεταξύ Βυζαντίου,

Ανατολής και Ευρώπης· επίσης, γιατί εκτός των άλλων έδινε στη Σερβία την ευκαιρία να εξάγει προϊόντα που η ίδια παρήγε, μεταξύ των οποίων βοοειδή, γούνες, γαλακτοκομικά προϊόντα και φυσικά μεταλλεύματα ενώ παράλληλα να εισάγει κρασιά, όπλα και υφάσματα.⁵⁴⁵ Η σημασία αυτής της εμπορικής ανάπτυξης μειωνόταν, εκτός από την παροδικότητά της, λόγω κυρίως των αλλεπάλληλων πολεμικών συγκρούσεων που άλλαζαν την πορεία της εμπορικής κίνησης, από τη διάσπαση της κεντρικής εξουσίας μεταξύ τουλάχιστον δυο μερών αρχικά (Ελενας με Δραγούτιν και Μιλούτιν) και συνεπώς την αδυναμία συγκέντρωσης του κέρδους σε ένα ταμείο –έτσι αυξήθηκε και ο πλούτος των σέρβων ευγενών, όπως περιγράφεται και από το Μετοχίτη (βλ. και σελ. 266).

Εκτός από τον πλούτο, η εισαγωγή βυζαντινών θεσμών άλλαξε τη διαχείριση της γης των Νεμανιδών και τη σερβική κοινωνία, κυρίως μέσω της εισαγωγής της κληρονομικής διαδοχής σε συνδυασμό με την ανάδειξη της στρατιωτικής αξίας για την απόκτηση γης, εν ολίγοις της βυζαντινής *πρόνοιας*. Σε θεσμικό πλαίσιο, η διοίκηση των σερβικών γαιών των Νεμανιδών απέκτησε μεταξύ άλλων *κεφαλή* (κεφαλιје) κυβερνήτη της χώρας και των περιχώρων της, *λογοθέτη* (λογοτετα) με ρόλο καγκελάριου του κράλη και πρωτοβεστιάριο (προτοβεστιјара) διαχειριστή των οικονομικών. Η επικράτηση των βυζαντινών θεσμών στη διαχείριση της άμεσα κερματισμένης σερβικής γης σε *σερβικές γαίες* οδήγησε τον Μιλούτιν στη θέσπιση νόμων, πληροφορία που διασώζει ο Κώδικας/ Νόμος του εγγονού του Δουσάν, ο οποίος αναφέρει τα *καταστατικά του ιερού κράλη παππού του* (βλ. πιο κάτω σελ. 334, «Νόμος του Αγιοποιημένου Κράλη»). Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Μιλούτιν συνδύασε θεσμούς και μέτρα –παραδοσιακά σερβικά και εισηγμένα βυζαντινά ή λατινικά– των σερβικών και μη δυνάμεων με τις οποίες ερχόταν σε επαφή ή έπρεπε να αντιμετωπίσει για τη ρύθμιση των εσωτερικών του(ς) θεμάτων (οικονομικών, πολιτικών, διαδοχής) –γνωστή η μεταρρύθμιση του Μιλούτιν στο ποινικό δίκαιο.⁵⁴⁶ Σύμφωνα με το σερβικό δίκαιο, σε κάθε δίκη παρίσταντο ένορκοι. Από την εποχή του Μιλούτιν οι ένορκοι αποφασίζεται να έχουν τα όμοια χαρακτηριστικά (οικονομικά και καταγωγής) με τον εναγόμενο· σε περίπτωση διαφωνίας μεταξύ τους, οι μισοί ένορκοι προέρχονταν από την τάξη του εναγόμενου, ενώ οι υπόλοιποι από τις υπόλοιπες τάξεις που εκπροσωπούσαν αναλόγως –απόδειξη ότι η σερβική κοινωνία είχε ήδη διαστρωματωθεί. Αντίστοιχη εξέλιξη παρατηρούμε και στη σερβική πολιτιστική ζωή, η οποία επηρεάστηκε από τη βυζαντινή λεγόμενη Παλαιολόγεια Αναγέννηση,⁵⁴⁷ διαμορφώνοντας νέο στυλ στην τοπική αρχιτεκτονική, γνωστό ως *του Βαρδάρη* (Вардарски стил), με αντιπροσωπευτικότερα δείγματα τους ναούς της Θεοτόκου

⁵⁴⁵ Јован Деретић, *Κυλтурна историја Срба*, Βεοград 2005.

⁵⁴⁶ J. V. A. Fine (1994), σελ. 314 (Κώδικας Δουσάν, άρθρα 79, 123, 152, 153).

⁵⁴⁷ Edmund Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261 - c. 1360)*, Leiden- Boston- Köln 2000, Elena Papastavrou, *Classical trends in Byzantine and Western Art in the 13th and 14th centuries*, F. Daim & J. Drauschke επιμ., *Byzanz -Das Römerreich im Mittelalter. Peripherie und Nachbarschaft*, Mainz 2010, σελ. 183-209, Ihor Ševčenko, *The Palaiologan Renaissance*, Warren Treadgold επιμ., *The Renaissance Before the Renaissance-Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, California 1984, σελ. 144-172, Elena Papastavrou, *Recherche iconographique dans l'art byzantin et occidental du XIe au XVe siècle: l'Annonciation*, Βενετία 2007.

(Црква Богородица Љевишка), του Βασιλιά στη Στουντένιτσα (Краљева црква у Студеници) και τη Μονή Γκρατσάνιτσα (Манастир Грачаница). Εκτός από τους ναούς αυτού του στυλ, ο Μιλούτιν ανήγειρε και υπήρξε χορηγός αρκετών άλλων: Ο βιογράφος του αναφέρει ότι στα σαράντα χρόνια διακυβέρνησής του ανακαίνισε μικρότερες μονές, των οποίων αύξησε τον πλούτο κάνοντας μεγάλες δωρεές και ανήγειρε *ισάριθμες* εκκλησίες εντός και εκτός της επικράτειας του Κράλιεβου της Σερβίας,⁵⁴⁸ επιτρέποντάς μας έτσι να οριοθετήσουμε με ασφάλεια τα παλιά και νέα εδάφη του, την εξουσία του επί αυτών αλλά και τους συμμάχους του (αφού με αυτόν συνδέονται, κυρίως μέσω *χορηγιών*, μονές στην Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, Άγιο Όρος, Παλαιστίνη, Σινά και ίσως την Ιταλία).⁵⁴⁹ Παρατηρούμε έτσι ότι ο Μιλούτιν εφάρμοσε και τον πατρογονικό τρόπο εξασφάλισής τους, αφιερώνοντάς τους εδάφη και το δικαίωμα νομής επί αυτών, διασφαλίζοντας έτσι την υποστήριξη και/η το διαμεσολαβητικό ρόλο των μονών με μεγαλύτερα εκκλησιαστικά κέντρα όταν παρίστατο ανάγκη. Κατανοούμε έτσι πληρέστερα το λόγο για τον οποίο η σερβική Εκκλησία τον ανακήρυξε *άγιο* κράλη, σε ανταπόδοση των προνομίων που της αναγνώριζε, όπως σε μικρότερο βαθμό έκανε και με τον φίλα προσκείμενο στις καθολικές δυνάμεις αδελφό του, Δραγούτιν, που ακολούθησε την ίδια πολιτική δωρεών.

⁵⁴⁸ Јован Деретић, *Културна историја Срба*, Βеоград 2005 και Данило II, *Живот и краљева иархиепископа српских*, ό.п. Αναλυτικά, πρόκειται για ναούς που, 1. σύμφωνα με την καταγραφή του Δανιήλ, ανακαίνιστηκαν: Κοιμήσεως Θεοτόκου (1307-09, Црква Успења Пресвете Богородице ή Богородица Љевишка, έδρα επισκοπής Приζρένης), Κοιμήσεως Θεοτόκου (1321, Црква Успења Пресвете Богородице ή Грачаница, έδρα επισκοπής Γκρατσάνιτσα), Παναγίας Τριχερούσας (Црква Богородице Тројеручице, έδρα επισκοπής Σκοπίων), Αγίου Γεωργίου στον ποταμό Σέραβα (1283, Црква Светог Георгија нареци Серави), Αγίου Κωνσταντίνου στα Σκόπια, Αγίου Γεωργίου στο Ναγκορίτσκοβο (1313-18, Црква Светог Георгија Нагоричскога ή Старо Нагоричино), Αγίων Ιωακείμ Δίκαιου και Άννας στο εσωτερικό της Παναγίας Θεοτόκου στη Στουντένιτσα (1313-14, Црква Светих праведника Јоакима и Анеудому Пресвете Богородице ή Краљева црква у Студеници), Αγίου Μάρτυρος του Χριστού Γεωργίου στην Οράχοβιτσα του Ντάμπαρ (Црква Светогмученика Христова Георгија ή Ораховица/Мажих), Αγίου Μάρτυρος του Χριστού Νικήτα (μεταξύ 1306/7-16, Црква Светогмученика Христова Никите ή Бањани), Αγίου πρωτομάρτυρος και αλοστόλου του Χριστού Στέφανου ή Μπάνσκα (1312-15, Црква Светог првомученика и апостола Христова Стефана ή Бањска), 2. σύμφωνα με το Δανιήλ, ανεγέρθησαν στην επικράτεια του Κράλιεβου της Σερβίας: Παναγίας Οδηγήτριας (1314-15, Црква Свете Богородице Одигитрије), Αγίου Πέτρου (1320, Црква Светог Петра), Αγίου Ιωάννη στη Σβάτσα (1300, Црква Светог Јована у Свачу), Μονής Αγίου Σέργιου (1293, Самостан Светог Срђа) και Μονής Αγίου Νικολάου, 3. Παραδίδονται από τη λαϊκή παράδοση: Αγίας Τριάδας (Црква Свете тројице) και μονές Αγίου Στεφάνου (Μанастир Светог Стефана), Κοιμήσεως Θεοτόκου (Μанастир Успења Пресвете Богородице ή Тврдош), Βιτόβνιτσα (Μанастир Витовница), Βράτνα (Μанастир Вратна) και Μαναστήριτσα (Μанастирица), 4. σύμφωνα με τον Δανιήλ κατασκευάστηκαν εκτός της επικράτειας του Κράλιεβου: Μητροπολιτικός ναός μονής Χιλανδαρίου (Μанастирска црква у Хиландару, ξεκίνησε το 1293 ή το 1303), εκκλησία Αναλήψεως (Црква Вознесења Христова), ναός στο Προδρόμι (Црква у *Продрому*), ναός αρχιεράρχη Νικολάου (Црква Светог архијереја Христовог Николе) στην κωνσταντινοπολίτικη μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου Πέτρας, ναός Οσιομάρτυρα Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη, εκκλησία Κοιμήσεως Θεοτόκου στο Τρέσκαβατς ή Τρέσκοβατς (Црква Пресвете Богородице у Трескавцу ή Тресковац) κοντά στο Πρίλεπ, ναός Οσιομάρτυρα Γεωργίου (Црква Светогмученика Христова Георгија) στα όρια της περιοχής Κιτσέβσκα, καθολικό της μονής Παρθένου Μαρίας 12 χλμ. Ν του Κίτσεβο. Στην τελευταία κατηγορία περιλαμβάνονται και άλλοι ναοί-μονές που όμως δεν συνδέονται από τον Δανιήλ με τον Μιλούτιν: Πρόκειται για τη μονή Αγίων Ταξιαρχών (Μанастир Светих архангела) που χτίστηκε ως σερβικό μοναστήρι στην Ιερουσαλήμ, το ναό Αγίας Τριάδος στη Θεσσαλονίκη (Цркву Свете тројице) και του Αγίου Στεφάνου (Цркву Светог Стефана), σε τμήμα του μοναστηριού αφιερωμένου στη Θεομήτορα του Σινά. Σε αυτές πρέπει να περιληφθεί και η δωρεά του αργυρού εικονοστασίου στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο Μπάρι, Ιταλία.

⁵⁴⁹ Василије Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920.

Αριστερά: Δραγούτιν ως κτήτορας της μονής Αγίου Αχίλλειου, Αρίλιε. Φιλοτεχνήθηκε κατά τη διάρκεια της ζωής του, γύρω στο 1296.

Δεξιά: Μιλούτιν σε μεγαλύτερη ηλικία, ως κτήτορας της «Εκκλησίας του βασιλιά», μονή Στουντένιτσα. Φιλοτεχνήθηκε κατά τη διάρκεια της ζωής του, γύρω στο 1314.

Κλείνοντας, αξίζει μνείας η συμβολή του Μιλούτιν στην ανάπτυξη της γραπτής παραγωγής, τομέας στον οποίο αναδείχτηκε ο μοναχός Θεοδόσιος Χιλανδαρινός που, μαζί με το Δομεντιανό, κατατάσσεται στους σημαντικότερους μεσαιωνικούς σέρβους συγγραφείς. Ο Θεοδόσιος έγραψε *Βίο* του Αγίου Σάββα (Житије светог Саве) και του Οσίου Πέτρου Κορίνσκι (από το χωριό Κορισά/Кориша κοντά στην Πριζρένη, Κόσοβο, житије Петра Коришког), η δράση του οποίου, καθόλου τυχαία, εντοπίζεται αυτή ακριβώς την εποχή συνδεόμενη κυρίως με αγώνες εναντίον δαιμόνων, έξι λειτουργίες και Κανόνα για τους τοπικούς αγίους Συμεών, Σάββα και Πέτρο Κορίνσκι, αναδεικνυόμενος σε σημαντικό μεσαιωνικό σέρβο υμνογράφο. Την ίδια περίοδο από το στενό συνεργάτη του Μιλούτιν, Δανιήλ του Πέτς (Данило Пећки, βλ. σελ. 269, 272-5, 283) συντέθηκε επίσης και η συλλογή βίων με τίτλο *Βίοι κράληδων και αρχιεπισκόπων των Σέρβων* (Житија краљева и архиепископа српских), σημαντικότετη πηγή για την υπό εξέταση περίοδο, η οποία συμπληρώθηκε από τους μαθητές και διαδόχους του με βίους των Νεμανιδών διαδόχων.

Πρώτος από αυτούς τους διεκδικητές της διαδοχής στην εξουσία του Μιλούτιν ήταν ο Σέρβος **Στέφανος Ούρος Γ΄ (Стефан Урош III)** γιος του από την πρώτη του σύζυγο, Ελένη Δούκαινα Αγγελίνα κόρη του Ιωάννη Δούκα Α΄, νόθου γιου του κυβερνήτη της Θεσσαλίας Μιχαήλ Β΄ Κομνηνού Άγγελου από σύζυγο κόρη του Ταρωνά των Βλάχων αγνώστου ονόματος. Ο αγώνας του για επικράτηση σε αρκετά από τα μέλη της οικογένειάς του κράτησε σχεδόν μια δεκαετία (6.1.1322-8.9.1331). Πήρε το επίθετο **Ντετσάνσκι (Дечански)** από τη μεγάλη ομώνυμη μονή (Dečani) που ο ίδιος έχτισε, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, στα χρόνια 1227-1330 στο φαράγγι του ποταμού Dečanska Bistrica στους πρόποδες των ορέων Prokletije στα Μετόχια. Κάποιοι μελετητές υποστηρίζουν ότι γεννήθηκε πριν την ανάληψη διακυβέρνησης *σερβικών γαιών* από τον πατέρα του (1282).⁵⁵⁰ Αξιοσημείωτο είναι ότι είχε εξοριστεί στην Κωνσταντινούπολη μετά από εξέγερση εναντίον εκείνου (1314) και ότι ο γάμος του πατέρα του με τη Σιμωνίδα ακύρωνε τον προηγούμενο γάμο με τη μητέρα του. Έτσι, ο Ούρος Γ΄ έχανε την προτεραιότητα στη διαδοχή και κάθε δικαίωμα στην πατρική κληρονομιά φαίνεται μάλιστα ότι δεν εθεωρείτο νόμιμος διάδοχος ούτε όταν του επετράπη να επιστρέψει στις *σερβικές γαίες*. Σύμφωνα με τον Fine, φοβούμενος τον πατέρα του, ο Ούρος Γ΄, περιορισμένος σε μοναστήρι εκτός των πατρικών εδαφών, επέστρεψε σχεδόν *λάθρα* στα *προγονικά* (όχι τα πατρικά) εδάφη, κρατώντας τα μάτια του καλυμμένα, ώστε να μην γίνει αντιληπτή η ανυπακοή στην εντολή εκείνου. Μετά το θάνατο του πατέρα του όμως

⁵⁵⁰ Андрија Веселиновић, Радош Љушић, *Српске династије*, Службене Гласник 2008, σελ. 44.

έβγαλε τους επιδέσμους και διέδιδε ότι σε όραμά του εμφανίστηκε ο Άγιος Νικόλαος, ανακοινώνοντάς του ότι του ανήκει σερβική γη των Νεμανιδών.⁵⁵¹

Η επιλογή του Αγίου Νικολάου, που συνδέεται σε συμβολικό επίπεδο με την καταπολέμηση του Άρειου δεν ήταν τυχαία (στην Α΄ οικουμενική σύνοδο ο Νικόλαος λέγεται ότι είχε χαστουκίσει τον Άρειο).⁵⁵² Αντίθετα, έδινε δικαίωμα στον οραματιστή διεκδικητή της σερβικής εξουσίας που δοκίμαζε να αναδείξει τον εαυτό του ως συνεχιστή παλαιότερων οραματιστών, να χαρακτηρίσει τους αντιπάλους του *αιρετικούς* και να ξεκινήσει με αυτή την αφορμή τις επιθέσεις εναντίον τους, όπως πολλάκις είχε συμβεί στο παρελθόν. Έχοντας όπως φαίνεται αφομοιώσει την πολιτική αποδοτικότητα θρησκευτικών παραδόσεων, τις συνδύασε ώστε να παραπέμπουν σε γνωστά γεγονότα που αποτέλεσαν βάση εξεγέρσεων με σκοπό τη διεκδίκηση του ελέγχου/ της εξουσίας συγκεκριμένων περιοχών (π.χ. αδελφοί Ασέν και Ιβάιλο), δημιουργώντας μαρτυρικό θαύμα με πρωταγωνιστή τον ίδιο ως έρεισμα για τη διεκδίκηση του θρόνου. Παράλληλα του έδινε την ευκαιρία να αποκαλυφθεί,

βγάζοντας το κάλυμμα που συγκάλυπτε την απείθεια στην πατρική εντολή και τη συνεργασία με τον εκτελεστή της-αντίπαλο εκείνου. Ποιος ήταν όμως αυτός και με εκπροσώπους ποιας Εκκλησίας συνεργαζόταν μάλλον ήδη, πριν μεταβεί στις *σερβικές γαίες*; Το όραμά του φαίνεται να στόχευε σε μέλη της τοπικής αριστοκρατίας που είχε επίσης αντιτεθεί στον πατέρα του, αν και δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι υπήρχαν επίσης *βουλγαρικές* δυνάμεις – δεδομένης της κατάληψης π.χ. του Μπρανίτσεβο– στην υποστήριξη των οποίων μπορούσε να βασίζεται μετά το γάμο του με τη βουλγάρα απόγονο των Τέρτερ, όπως και δυτικές, στο πλαίσιο της διευρυμένης σύγκρουσης βυζαντινού και «λατινικού τρόπου» διακυβέρνησης. Στο πλαίσιο αυτό, αξίζει να σημειωθεί ότι η στήριξη που επιβεβαιώνεται και από τις εξελίξεις που θα ακολουθήσουν και μπορεί να δώσει κατά την άποψή μας τώρα πιο ικανοποιητική απάντηση στα περί δωρητή εικόνας του Αγίου σε ομώνυμο ναό στο Μπάρι (βλ. σελ. 282), συνδέοντας τη δωρεά με τον Ούρος Γ΄ και όχι τον Μιλούτιν.

Πράγματι, έχοντας διπλή αποδοχή και σχετική νομιμοποίηση, ο Ούρος Γ΄ ξεκίνησε επιθέσεις στις *πατρικές* περιοχές, με αφορμή τη στέψη του ετεροθαλούς αδελφού του και *κράλη Ζέτας*

Ο Άγιος Νικόλαος εμφανίζεται σε όραμα στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο

Ο Άγιος Νικόλαος καταστρέφει είδωλα.

Τοιχογραφίες από τη μονή Ντέτσανι, στον τρίτο θόλο και στο Β τείχος του Ν τμήματος του κεντρικού κλίτους (παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου)

⁵⁵¹ J. V. A. Fine (1994), σελ. 260, 263.

⁵⁵² Dmitrij Tschizewskij, *Icons: St. Nick*, Recklinghausen 1967, σελ. 9 και Stephen W. Need, *Truly Divine and Truly Human: The Story of Christ and the Seven Ecumenical Councils*, London 2008, σ. 50.

Στέφανου Κωνσταντίνου ως *κράλης των σερβικών γαιών*,⁵⁵³ σύμφωνα με το χαρακτηρισμένο τώρα ως *προγονικό* δίκαιο διαδοχής των Νεμανιδών –παρότι δεν συνδέεται με τον παραδοσιακό τρόπο ανάδειξης (βλ. σελ. 97) αλλά με ανάμειξη του με το βυζαντινό, δρομολογημένη από τον Μιλούτιν, αναφέρεται πρώτη φορά στις σερβικές πηγές ως «προγονική/προπατορική κληρονομιά» (*ηρογοηοηστω*). Ο Ούρος Γ΄, αφού κατάφερε να αποκρούσει αντεπίθεση του Κωνσταντίνου, του πρότεινε να μοιραστούν την εξουσία – μοντέλο διακυβέρνησης που θυμίζει τον «λατινικόν τρόπον»– ενάντια στον κοινό αντίπαλο και εξάδελφό τους Βλαδισλάβ που ήγειρε αξιώσεις επί της ίδιας εξουσίας τοπικά. Οι τελευταίες προέκυπταν για εκείνον από τη συμφωνία του Ντεζεβό (βλ. σελ. 273-6) της οποίας τα χαρακτηριστικά, αν δεν ορίζονται την εποχή αυτή, τότε μάλλον αναπροσδιορίζονται. Ο Κωνσταντίνος με νέο *ενοποιημένο* τίτλο ως προς την επικράτεια της εξουσίας που περιέγραφε, αρνήθηκε να διαπραγματευτεί και ακολούθησε μάχη, στην οποία σκοτώθηκε.⁵⁵⁴ Η νίκη του Ούρος Γ΄ μετά τη *θαυματουργική* ίασή του, σε συνδυασμό με την υποστήριξη εκπροσώπων της Εκκλησίας τον ανέδειξε σε υποψήφιο συνεργάτη του Ανδρόνικου Γ΄ –εναντίον της πολιτικής του παππού του– για την εκπλήρωση κοινού απώτερου σκοπού, την κατάληψη δηλαδή της Θράκης και Μακεδονίας, ως άλλοι Ανδρόνικος Β΄ και Μιλούτιν, με πολιτική όμως φίλα προσκείμενη στο «λατινικό τρόπο». Έτσι, με βυζαντινή ανοχή ο Νικόδημος, ανακηρυγμένος *αρχιεπίσκοπος Σερβίας* στο Πετς (σε αντάλλαγμα για την υποστήριξη που τα προηγούμενα χρόνια προσέφερε στο γιο και διεκδικητή της εξουσίας του Μιλούτιν) σε αντικατάσταση του φιλοβυζαντινού Δανιήλ, έστειψε *κράλη* τον Ούρος Γ΄ (6 Ιανουαρίου 1322, στην εορτή των Θεοφανείων), με τον τίτλο του *θεοσεβή και ακόλουθου του Χριστού κράλη των σερβικών και των επί της θαλάσσης κτήσεων* (Стефан Урош III, благаверни и христољубиви краљ српских и поморских земаља, τίτλος που επιβεβαιώνει τη σύνδεση με την εικόνα του Αγίου Νικολάου στο Μπάρι) και το γιο του *νεαρό κράλη*,⁵⁵⁵ χρησιμοποιώντας ερήμην εκείνου και σε όφελος του Ούρος Γ΄ το γεγονός ότι είχε οριστεί από τον Μιλούτιν συν-αντιβασιλέας εκείνου στη Ζέτα –συνεπώς *διάδοχος* του.⁵⁵⁶ Παρόλ’ αυτά, τα προβλήματά του στο εσωτερικό των σερβικών γαιών δεν είχαν ακόμα λυθεί, αφού έπρεπε να αντιμετωπίσει στις ευρύτερες *σερβικές γαίες* το γιο του και τον εξάδελφό του, οι οποίοι, ο καθένας με τον *τρόπο* του, διεκδικούσαν εξίσου την εξουσία του εκλιπόντος Μιλούτιν.

Ο Βλαδισλάβ είχε εν τω μεταξύ ανακτήσει την περιοχή της Σιρμίας, την οποία ο πατέρας του Δραγούτιν είχε αποσπάσει από τα σερβικά εδάφη του Μιλούτιν με την υποστήριξη των δυτικών του συμμάχων. Προς υποστήριξη των διεκδικήσεών του κινητοποίησε τους τοπικούς καθολικούς κατοίκους του μεταλλευτικού κέντρου Ρούντικ, αντιπάλους τότε του Μιλούτιν.

⁵⁵³ J.V.A. Fine (1994), σελ. 264.

⁵⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 264.

⁵⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 263.

⁵⁵⁶ Πρβλ. στο ίδιο, σελ. 264.

Φαίνεται πως είναι αυτός ο *τρόπος* που με την υποστήριξη Ούγγρων, Βουλγάρων και Βοσνίων ο Βλαδισλάβ ενοποίησε τον έλεγχο της Σιρμίας, αποκτώντας τη Μάτσβα, το Ούσορ, τους Σολούς και το Βελιγράδι. Οι σημαντικότερες μάχες μεταξύ των εξαδέλφων δόθηκαν από το 1323/4 κοντά και γύρω από το μεταλλευτικό κέντρο Ρούντικ, του οποίου τον έλεγχο διατηρούσε ο Βλαδισλάβ, συνεργαζόμενος με τις βενετικές δυνάμεις των Μοροζίνι, απόγονο των οποίων είχε παντρευτεί προς επανεπιβεβαίωση της πατρικής συμμαχίας με τον ούγγρο διεκδικητή της εξουσίας Ανδρέα. Ενισχύοντας λοιπόν υπάρχοντες δεσμούς αίματος με τις δυνάμεις της βόρειας καθολικής γείτονος και στηριγμένος στην ουγγρο-βενετική καταγωγή της γυναίκας του και θείας του διεκδικητή της ουγγρικής εξουσίας συμμάχου του, συγκρούστηκε με τον αδελφό του, ο οποίος υποστήριζε την ίδια πλευρά (όπως και ο διεκδικητής του βυζαντινού θρόνου), αποδεικνύοντας έτσι την πολυ-διάσπαση που πλέον είχε επέλθει ακόμα και εντός των κερματισμένων επικρατειών. Έτσι, μέχρι το τέλος του 1323 οι αναβαθμισμένοι σε αξιωματούχους σύμμαχοι του Ούρος Γ΄ απέκτησαν τον *απόλυτο έλεγχο* της αγοράς του Ρούντικ, μειώνοντας τα κέρδη των Ραγουζαίων από τις αγορές και τα εμπορικά κέντρα της εποχής, στον έλεγχο των οποίων και οι ίδιοι στόχευαν. Έτσι υποκίνησαν υποστηρικτές του Βλαδισλάβ, με επικεφαλής έμπορο από τη Ραγούζα, να αντισταθούν στον Ούρος Γ΄ από το κοντινό φρούριο Οστρόβιτσα (*Tvrđava Ostrovnica*, περιοχή του Ζάνταρ, Κροατία, μεταξύ Ράβνι και Μπουκοβίτσα, πρώην περιοχή των Σούμπιτς, σελ. 266-7, 280). Ο Ούρος Γ΄ διαμαρτυρήθηκε, το Ντουμπρόβνικ όμως απέρριψε διπλωματικά και προς ίδιον όφελος την καταγγελία, ισχυριζόμενο ότι την Οστρόβιτσα ήλεγχαν *Σέρβοι*, συνεπώς ομοεθνείς εκείνου όχι *εχθρική* δύναμη, και άρα δεν είχαν λόγο να εμπλακούν. Σε απάντηση ο Ούρος Γ΄ αιχμαλώτισε το 1324 ραγουζαίους εμπόρους και κατέσχεσε την περιουσία τους, εκβιάζοντας έτσι την απόδοση της περιοχής γύρω από το Ρούντικ. Ο ηττημένος Βλαδισλάβ κατέφυγε στην Ουγγαρία,⁵⁵⁷ παρότι του προσφέρθηκε η Βοσνία, απ' όπου θα μπορούσε να επαναδιεκδικήσει τη διαχείρισή των σερβικών γαιών. Μετά το θάνατό του, η γη του διαμοιράστηκε μεταξύ των συμμάχων του κατά τον «λατινικόν τρόπον»: Ο *βόσνιος* μπάνος πήρε το Ούσορ και τους Σολούς και ο βασιλευς Ουγγαρίας μέρος της Μάτσβα και το Βελιγράδι. Οι εντάσεις μεταξύ Ντουμπρόβνικ και σερβικών δυνάμεων συνεχίστηκαν τον Αύγουστο του 1325, οπότε ο *βοϊβόδας* Βόδιν το λεηλάτησε. Σε απάντηση, για σύντομο διάστημα απαγορεύτηκε το εμπόριο μεταξύ των δυο περιοχών, οι δυτικές δυνάμεις όμως πίεζαν προς παύση του εμπόργκο. Έτσι, στις 25.3.1326, ο Ούρος Γ΄ ενέκρινε εκ νέου τα προνόμια που είχαν χορηγηθεί στη Ραγούζα από τον Μιλούτιν, υπαναχωρώντας έτσι πολιτικά. Παρόλ' αυτά, η ένταση δεν έπαυσε, αφού η Βοσνία και το Ντουμπρόβνικ συνέχισαν την κοινή δράση εναντίον τώρα των Μπρανιβόγιεβιτς, τοπικών συμμάχων του Ούρος Γ΄.

⁵⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. 265.

Σε αυτή τη συγκυρία ο νικηφόρος αλλά σταδιακά αποδυναμούμενος Ούρος Γ΄ βρέθηκε αντιμέτωπος με την ανάδειξη του **Μιχαήλ Γ΄ Σισμάν Ασέν (Μιχαήλ ΙΙΙ Шишман Ασέν, γεν. μεταξύ 1280-1292⁵⁵⁸ - 31 Ιουλίου 1330)** του Βιδινίου, γιου του δεσπότη της ίδιας περιοχής Σισμάν, βογιάρου *κουμανικής* καταγωγής και εγγονής του Ιβάν Ασέν Β΄ από το γάμο του με την Ειρήνη Κομνηνή της Ηπείρου –το επώνυμό της υιοθέτησε, ώστε να εμφανίζεται ως μέλος της δυναστείας των Ασενιδών και να νομιμοποιεί δικαιώματα επί της εξουσίας. Ο Μιχαήλ είχε διαδεχτεί τον μακρινό του εξάδελφο και τελευταίο των Τέρτερ, τη νεο-αποκτηθείσα εξουσία της εκλιπούσης δυναστείας του οποίου επεδίωξε να ανασυστήσει κατά τα έτη 1323-1330, μεσούντος του βυζαντινού εμφυλίου πολέμου αλλά και της επαναδιεκδίκησης των αδριατικών παραλίων (και) από την Ουγγαρία. Με τον Μιχαήλ Γ΄ επικεφαλής, η περιοχή του Βιδινίου επανέρχεται στο στρατιωτικό αλλά, κυρίως, το οικονομικό-εμπορικό προσκήνιο δυναμικότερα: Με σκοπό τη διασφάλιση της εξουσίας του, προσπαθούσε να επαναφέρει βόρειες περιοχές γύρω από το Βιδίνιο υπό βουλγαρικό έλεγχο, ανακαταλαμβάνοντας και ανεξαρτητοποιώντας τες. Έτσι, επικύρωσε συμμαχία με το Βυζάντιο, με τρόπο που είχε γίνει πλέον παράδοση: Χώρισε την αδελφή του Ούρος Γ΄ Άννα και παντρεύτηκε την πριγκίπισσα Θεοδώρα Παλαιολογίνα κόρη του Μιχαήλ Θ΄. Οι σύμμαχοι σκόπευαν να πραγματοποιήσουν επίθεση στις σερβικές δυνάμεις, με αφορμή το θάνατο της συζύγου του Ούρος Γ΄ Θεοδώρας Σμίλτσενας (1322) και τη συνακόλουθη αποσύνδεσή του από πιθανές διεκδικήσεις του στη βουλγαρική γη, παράλληλα με την απόφασή του την ίδια εποχή να ξαναπαντρευτεί. Η επιθυμία του αυτή συνδεόταν φυσικά και από τις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις της εποχής, γεγονός που αποδεικνύεται από το γάμο του με την κόρη του Φιλίππου του Τάραντα –έκφραση της ανάγκης του να συνδεθεί με την αυλή των Ανδεγαυών, ώστε να επιλύσει τα προβλήματα που παρουσιάζονταν στις δυτικές παραθαλάσσιες περιοχές και να μη μείνει εκτός της διαμορφούμενης τότε αντιβυζαντινής συμμαχίας εναντίον του Ανδρόνικου Β΄ και του Μιχαήλ Θ΄ (παντρεμένος με Ουγγαρέζα πριγκίπισσα), στην οποία συμμετείχε, σίγουρα μέσω του ιδίου, και ο Ανδρόνικος Γ΄. Στόχος ήταν για μια ακόμα φορά ο έλεγχος του εμπορίου ή/και των κερδών που αυτό επέφερε στις περιοχές που διέσχιζε, μέσω φόρων. Ο γάμος όμως δεν εγκρίθηκε από τους Ανδεγαυούς, πιθανότατα, όπως λέγεται εξαιτίας του σεβασμού που οι τελευταίοι έτρεφαν στο πρόσωπο του εξόριστου Βλαδισλάβ, του οποίου οι σχέσεις με τους Ανζού ήταν αρκετά ισχυρές: Η μητέρα του, Αικατερίνη, κόρη του ούγγρου βασιλιά, ανήκε στον οίκο των Ανζού και προφανώς ήταν επικερδέστερο για εκείνους να υποστηρίξουν την πλευρά της Ουγγαρίας. Με αποτυχημένη γαμήλια συμμαχία στο ενεργητικό του, ο Ούρος Γ΄ είχε συνάψει συμφωνία (1324) με τον ανιψιό του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ και εξάδελφο του Ανδρόνικου Γ΄,

⁵⁵⁸ Την πρώτη ημερομηνία υποστηρίζουν οι Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 255· για τη δεύτερη βλ. R. Browning, Michael III Šišman, *ODB*, σελ. 1365.

Ιωάννη Παλαιολόγο,⁵⁵⁹ την οποία επισφράγισε, παίρνοντας ως σύζυγο την κόρη του Μαρία Παλαιολογίνα. Τότε στο Βυζάντιο κορυφώνεται η δυναστική έριδα μεταξύ των δυο Ανδρονίκων: Στο τέλος σύντομης μάχης, παππούς και εγγονός συμφιλιώνονται πρόσκαιρα, με τον δεύτερο να αναγνωρίζεται ως συγκυβερνήτης το 1325, ξεκινώντας λίγο μετά δεύτερο γύρο μαχών μεταξύ τους, όταν στη Χερσόνησο κορυφώνεται η εμπορική διακίνηση και τα συναφή οικονομικά οφέλη οδηγούν σε άσπονδες συμμαχίες. Δεδομένων των εξελίξεων, οι δυο Ανδρόνικοι αναζητούσαν συμμάχους, με το γηραιότερο να προσεγγίζει τις σερβικές δυνάμεις του πρώην συμμάχου του και το Σισμάν, μέσω του γιου του, και με το νεότερο να προσεγγίζει τους Βούλγαρους και τις δυνάμεις του Ούρος Γ'. Έως το 1328 ο νεότερος Ανδρόνικος και οι σύμμαχοί του είχαν καταλάβει ή πολιορκούσαν τις περισσότερες περιοχές της Μακεδονίας, περιλαμβανομένων κι εκείνων της σημερινής Αλβανίας, ενώ οι υποστηρικτές του γηραιότερου Ανδρόνικου κατείχαν τις πόλεις Μέλνικ (Мелник), Πρόσεκ (Проσεк) και Στρούμιτσα (Струмица) στα βυζαντινο-σερβικά σύνορα.

Ενδεικτική για τις διαδικασίες κατάληψης που ακολουθήθηκαν, για το ρόλο των συμμετεχόντων σε αυτές και για τη σύγκυση που φαίνεται να επικρατούσε μεταξύ των υποστηρικτών των αντικρουόμενων πλευρών είναι η προτίμηση που έδειξε ο κυβερνήτης του Πρόσεκ στους *Σέρβους* (γενικά), στους οποίους παρέδωσε την πόλη,⁵⁶⁰ αντί στον επικεφαλής εγγονό του βυζαντινού αυτοκράτορα, το Μάιο του ίδιου χρόνου (1328), ως ένα μικρό μόνο παράδειγμα των γεγονότων που οδήγησαν στην παραίτηση του γηραιού αυτοκράτορα από το βυζαντινό θρόνο και την απόσυρσή του σε μοναστήρι, άγνωστο ποιο: Με την απογοήτευση και τη σύγκυση που προκλήθηκε από την κατάληψή του Πρόσεκ, ο νεαρός Ανδρόνικος περιγράφεται να αποσύρει την υποστήριξή του στον Ούρος Γ', έχοντας βρει νέο σύμμαχο στα Β βουλγαρικά εδάφη (πιο κοντινά στο κέντρο των εξελίξεων, που δεν επιβαρύνονταν με τα προβλήματα που είχαν προκύψει με τις δυτικές δυνάμεις στα αδριατικά παράλια, επιτρέποντας έτσι το άνοιγμα νέου δρόμου διακίνησης στρατού και εμπορευμάτων), ενώ σερβικές δυνάμεις (γενικά), σε αντίποινα, περιγράφονται να επιτίθενται και σχεδόν να καταλαμβάνουν την ιστορική για τις διεκδικήσεις των τοπικών δυνάμεων της Χερσονήσου, *Αχρίδα*. Απόδειξη του ευρύτερου πλέγματος αντιπάλων σέρβων διεκδικητών-διαδόχων της εξουσίας του Μιλούτιν και Ανδρόνικου Γ', με αφορμή τη βουλγαρική περίπτωση, είναι η έκδοση διατάγματος από κάποιον Ούρος (τον Ντετσάνσκι ή τον Δουσάν) που απαγόρευε τη διέλευση, μέσω των εδαφών του, όπλων από τη βενετική δημοκρατία στη Βουλγαρία. Δεδομένου ότι στο σημαντικότερο γεγονός για τη σερβική εξουσία τότε, δηλαδή στη Μάχη του Βελμπάζντ (1330), δεν ήταν ο Ούρος Γ' που ξεχώρισε αλλά ο περίπου 22χρονος γιος του, διάδοχος και νεαρός κράλης Στέφανος Δουσάν, είναι αναγκαίο να εξετάσουμε την περίπτωση

⁵⁵⁹ Erich Trapp, Hans-Veit Beyer, Sokrates Kaplaneres, Ioannis Leontiadis, 21479. Παλαιολόγος Ιωάννης, *PLP* 9, Vienna 1989.

⁵⁶⁰ *История на България в четирнадесет тома: Втора българска държава*, τόμ. 3, София 1982, σελ. 328.

του Μιχαήλ Σισμάν, ώστε να κατανοήσουμε πληρέστερα τις εξελίξεις και τα πολλαπλά επίπεδα των φανερών ή κρυφών συμμαχιών – συνεπώς πολιτικών επιλογών που αποσκοπούσαν στην απόκτηση συγκεκριμένης εξουσίας– τα οποία ανατρέπονταν λίγο πριν τη μάχη: Όπως είδαμε έως εδώ και όπως ιστορείται σε τοιχογραφίες της μονής Ντέτσани (ονομασία από την οποία θα προκύψει το προσωνύμιο του Ούρος Γ΄, βλ. εικόνες στην επόμενη σελίδα), ο Σισμάν, επικεφαλής Βουλγάρων και Κουμάνων, αποτελούσε μάλλον το βασικό αντίπαλο των γενικά περιγραφόμενων Σέρβων, τους οποίους θα επιχειρήσουμε μέσω της περίπτωσης του να προσδιορίσουμε.

Τοιχογραφίες της Μονής Ντέτσани στο Β τείχος του Β τμήματος (παρεκκλήσι Αγίου Δημητρίου) του κεντρικού κλίτους της Αριστερά: ο Άγιος Δημήτριος σκοτώνει το βούλγαρο τσάρο Καλογιάν Δεξιά: ο Άγιος Δημήτριος υπερασπίζεται τη Θεσσαλονίκη από επιθέσεις Κουμάνων

Καθόλου τυχαία και η περίοδος πολιτικής δραστηριοποίησης του Μιχαήλ Σισμάν συνέπεσε με το θάνατο του Μιλούτιν, μετά τον οποίο περιγράφεται να ακολούθησε περισσότερο *διδυμική* πολιτική στο Τύρνοβο, ως επικεφαλής ευγενών με επιρροή στα εσωτερικά της περιοχής. Για τον καταλυτικό παράγοντα των οικονομικών εξελίξεων της εποχής, όπως αυτές διαμορφώθηκαν στη ΒΔ ενδοχώρα των ανατολικών παραθαλάσσιων βουλγαρικών κτήσεων, οι οποίες αναδείχτηκαν με την εξέγερση του Ιβάιλο, γνωρίζουμε ότι κάποια στιγμή της ζωής του ανέλαβε από τις δυνάμεις της Βενετίας το γενικό τίτλο του *δεσπότη* Βουλγαρίας⁵⁶¹ στην περιοχή του Βιδινίου, μετά τον Θεόδωρο Σβετοσλάβο. Με το θάνατο του νεαρού απογόνου του Γεώργιου Τέρτερ Β΄ (1322/3) εξελέγη από την *τοπική αριστοκρατία* αντικαταστάτης του. Το γεγονός ότι, όπως έχουμε σχολιάσει, η αριστοκρατία των διάσπαρτων βουλγαρικών κέντρων δεν ήταν αμιγώς βουλγαρική ή κουμανική αλλά και βυζαντινή, ουγγρική ή/και σερβική (εξαιτίας του *ημι-αυτόνομου* χαρακτήρα που απέκτησαν υπό την εκάστοτε αντίστοιχη κυριαρχία) αξίζει να διερευνηθούν οι διαφορετικές προέλευσης υποστηρικτές του Μιχαήλ Σισμάν, δεδομένου ότι η υποστήριξη της μιας ή της άλλης πλευράς σηματοδοτεί διαφορετικές ισορροπίες και συνακόλουθα διαφορετικά μοντέλα εξουσίας. Αξιοσημείωτη ένδειξη είναι η σχέση της ανάδειξής του, σύμφωνα με σύγχρονους βούλγαρους ιστορικούς, με την εξουσία που διαχειρίζονταν οι Ασενίδες, *ανακινώντας*⁵⁶² έτσι συγκεκριμένου τύπου δομές: Στην περίπτωση του τις εντοπίζουμε στις δομές εξουσίας του απομακρυσμένου Τύρνοβου και, καθόλου τυχαία, στις σχέσεις που είχε επιδιώξει ο πατέρας του με τον ισχυρό, επιτυχή εισηγητή της κληρονομικής διαδοχής στις τοπικές εξουσίες της Χερσονήσου και (επι)κυρίαρχο Μιλούτιν ήδη από το 1292. Εκείνες είχαν επικυρωθεί με συνθήκη ειρήνης που

⁵⁶¹ J.V.A. Fine (1994), σελ. 268.

⁵⁶² Η αναφορά: И. Божиллов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, ό.π., σελ. 562.

επισφραγίστηκε με το γάμο του Σισμάν με την Άννα Νέδα το 1298/99,⁵⁶³ κόρη του Μιλούτιν και αδελφή του Ούρος Γ', με καταγωγή εκ μητρός από τις δυναστείες Τέρτερ και Ασέν. Την εποχή που εξετάζουμε εδώ, το παρίστιριο Βιδίνιο ελεγχόταν από τον *ετεροθαλή* αδελφό του Μιχαήλ, Μπελαούρ με τον τίτλο του *δεσπότη*,⁵⁶⁴ λόγος για τον οποίο ο Σισμάν διεκδίκησε μάλλον τον ίδιο τίτλο, προκαλώντας έτσι την αντίδραση του συνδιεκδικητή του Ούρος Γ'.

Την αβεβαιότητα που προέκυπτε από τη συνεχή εναλλαγή προσώπων στη διεκδίκηση και διοίκηση των απομακρυσμένων μεταξύ τους βουλγαρικών κέντρων εκμεταλλεύτηκε ο Ανδρόνικος Γ', του οποίου σκοπός παρέμενε η κατάληψη της Θράκης. Με τον Μιχαήλ Σισμάν φαίνεται ότι πρωτοσυναντήθηκε το 1323, όταν εκείνος κινήθηκε προς Ν, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Φιλιπούπολης από τον Ανδρόνικο,⁵⁶⁵ αφού όρισε συγκυβερνήτη (και με βάση τη σύνδεση με τις δομές εξουσίας που είχε εισάγει ο Μιλούτιν, *κληρονόμο*) τον Ιωάννη Στέφανο γιο του από την Άννα Νέδα, αναθέτοντάς του το Βιδίνιο. Μετά την κατάκτηση της Φιλιπούπολης που πιστώνεται στον Ανδρόνικο, ο Μιχαήλ παρουσιάζεται να στρέφεται εναντίον του Βόισιλ, αδελφού του βούλγαρου τσάρου Σμίλετς και ημι-αυτόνομο ηγεμόνα (σύμμαχο όμως του νεαρού Ανδρόνικου) στο Κραν (5 χλμ. Β του Καζανλάκ) που ήλεγχε τη κοιλάδα που περικλείεται από τη Σρέντνα Γκόρα και το Κόψις⁵⁶⁶ και διατρέχουν οι ποταμοί Στριάμα (Стряма, λατ. Syrtmus) και Τόνζος (Тунджа), τον οποίο απέβαλε, αποκτώντας το 1324 τον έλεγχο στη Β Θράκη έως τις Τραϊανούπολη και Βίρα (στο δέλτα του ποταμού Έβρου).⁵⁶⁷ Στο πλαίσιο διαπραγματεύσεων που φαίνεται ότι εκκίνησαν τότε με τον Ανδρόνικο Γ' χωρίς την έγκριση του γηραιού Ανδρόνικου, το *συναλλάγιο* των δυο διεκδικητών μέσω του γάμου του Μιχαήλ με την αδελφή του Ανδρόνικου Γ' Θεοδώρα, πρώην σύζυγο του Σβετοσλάβου του Βιδινίου (ενισχύοντας έτσι τις διεκδικήσεις *και των δυο* στην απομακρυσμένη περιοχή), με προϋπόθεση την αποπομπή της σέρβας πρώτης του συζύγου, είναι αποκαλυπτικό για τις εξελίξεις που δρομολογούνται: Όπως γνωρίζουμε, η Άννα Νέδα εκδιώχθηκε από το Τύρνοβο με τους αποδυναμωμένους λόγω του διαζυγίου διαδόχους γιους της (εκ των οποίων ο Ιωάννης Στέφανος αποδεσμεύονταν τόσο από την κληρονομική διαδοχή όσο και από την προηγούμενη σχέση με το Βιδίνιο) και κατέφυγε στον αδελφό της Ούρος Γ' ο οποίος, λόγω των ανοιχτών μετώπων με τον Βλαδισλάβ, έστειλε στο Τύρνοβο το Δανιήλ για να διαπραγματευτεί χωρίς επιτυχία τη μεταστροφή της απόφασης.⁵⁶⁸

⁵⁶³ J.V.A. Fine (1994), σελ. 268-269.

⁵⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 269.

⁵⁶⁵ Й. Андреев, М. Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 256 και *ГИБИ X*, ό.π., σελ. 224-7. Ο Ανδρόνικος κατέλαβε την πόλη ενώ γινόταν αλλαγή φρουράς. Συγκαλυμένες περιγραφές κατάληψης πόλεων (σε συνεννόηση ή με χρηματισμό των φρουρών) διατρέχουν το έργο του φίλου του Καντακουζηνού και αλλού έχουμε περιγράψει ως τακτική της συγγραφής του, βλ. Elena Gkartzonika, *Banditry and the Clash of Powers in 14th-Century Thrace: Momcilo and his Fragmented Memory*, *Bulgaria Mediaevalis* 3 (2012), σελ. 527 και 530.

⁵⁶⁶ Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 256. Πρόκειται για τη γνωστή σήμερα ως κοιλάδα των Ρόδων, μεταξύ Αίμου και Ροδόπης.

⁵⁶⁷ И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, ό.π., σελ. 563 και Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 256-257.

⁵⁶⁸ И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, ό.π., σελ. 565.

Ο Ανδρόνικος Γ΄ είχε επιφέρει σημαντικό πλήγμα στις σερβικές δυνάμεις, τιμωρώντας τες, μέσω της Βουλγαρίας, για την επέκτασή τους στη Μακεδονία,⁵⁶⁹ αποδυνάμωνε όμως έτσι και τον Μιχαήλ Σισμάν μετά τη γαμήλια ρήξη των σχέσεων εκείνου με τις σερβικές δυνάμεις και τη συνακόλουθη εξάρτησή του από συμμαχία μόνο με εκείνον. Δεν εκπλήσσει λοιπόν η αποδοχή των παραχωρήσεων στις οποίες αναγκάστηκε ο Μιχαήλ, εν ολίγοις τη συνοριακή γραμμή Φιλιππούπολη - Ορμένιο - Σωζόπολη⁵⁷⁰ και τη συνομολόγηση της «Συνθήκης» στο Ορμένιο (13.5.1327, Черноменски договор)⁵⁷¹ ή σύμφωνα με το Ν. Γρηγορά στο Διδυμότειχο, όπου ο νεαρός διεκδικητής του βυζαντινού θρόνου, υποσχόμενος αδρές παροχές πόλεων και χρημάτων,⁵⁷² προκαλούσε τη διάσπαση των σερβικών δυνάμεων με σκοπό να κυριαρχήσει ο ίδιος (και) επί των κτήσεών τους. Μάλλον στο πλαίσιο των υποχρεώσεων που απέρρεαν από τη συμμαχία με το νεαρό Ανδρόνικο και προς εξυπηρέτηση προσωπικών συμφερόντων, ο Μιχαήλ υποστήριξε το Βλαδισλάβ έναντι του πρώην κουνιάδου του Ούρος Γ΄ (επίσης διεκδικητή του Βιδινίου) αλλά και του γιου-αντιπάλου εκείνου, Δουσάν. Η συμφωνία προκάλεσε αναταραχή και στα βυζαντινά εδάφη. Τα σχετικά βρίσκουμε στην προώθηση ιππικού αποσπάσματος υπό τον Ιβάν Ρώσο από τη Γιάμπολ σε συνοριακές περιοχές, προς υπεράσπιση του αυτοκράτορα και της Πρωτεύουσας. Οι βιογράφοι και ιστοριογράφοι του Ανδρόνικου Γ΄ σπεύδουν να διασώσουν τη μνήμη του νεαρού μελλοντικού αυτοκράτορα, υπερτονίζοντας την προσπάθειά του να προστατέψει τον παππού του (τον οποίο όμως προσπαθούσε να ανατρέψει), προειδοποιώντας τον ότι στόχος της επίθεσης ήταν η κατάληψη της Πόλης και η σύλληψή του.⁵⁷³ Η απόθεση του βουλγαρικού αποσπάσματος από τον γηραιό αυτοκράτορα πιστώνεται έτσι και στον εγγονό του.

Όταν ο τελευταίος κυριάρχησε τελικά, ο Μιχαήλ ήγειρε αξιώσεις πάνω στην υπεσχημένη από τον έως τότε σύμμαχο-εντολοδότη του γη, βυζαντινές δηλαδή περιοχές στη Θράκη, από τις οποίες λέγεται ότι λεηλάτησε εκείνες περί την Βιζύη (1328), υποχώρησε όμως, μετά από επέλαση του αυτοκράτορα τώρα Ανδρόνικου Γ΄, ο οποίος δεν φαίνεται να επιθυμούσε να μοιραστεί την εξουσία του, ούτε να εκπληρώσει τις υποσχέσεις του στους υποστηρικτές-συμμάχους του. Οι δυο πλευρές βρέθηκαν έτσι αντιμέτωπες προ των πυλών της πολιορκούμενης Αδριανούπολης, μετά την οποία συνήψαν συνθήκη ειρήνης (10.1328). Με βάση αυτή ο Μιχαήλ θα αναλάμβανε το Τύρνοβο,⁵⁷⁴ σε αντάλλαγμα για το φρούριο Βούκελον (Ματοчина, Χάσκοβο) που είχαν καταλάβει στις αρχές της εκστρατείας.⁵⁷⁵ Σε δεύτερη συνάντηση που ακολούθησε με τον Ανδρόνικο Γ΄ αιτήθηκε το 1329 ανοιχτής

⁵⁶⁹ Ъ. Андреев, М. Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 258, И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, ό.π., σελ. 566 και Timothy E. Gregory, *A History of Byzantium*, Blackwell Publishing, Oxford 2005, σελ. 305.

⁵⁷⁰ Андреев, М. Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 258.

⁵⁷¹ И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, ό.π., σελ. 565.

⁵⁷² Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 259.

⁵⁷³ Konstantin Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Frankfurt am Main 1977 [1878], σελ. 419.

⁵⁷⁴ J.V.A. Fine (1994), σελ. 271.

⁵⁷⁵ И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, ό.π., σελ. 567–568.

συνδυασμένης στρατιωτικής επίθεσης εναντίον των Σέρβων,⁵⁷⁶ για να επιλυθεί μάλλον το θέμα της διαδοχής της εξουσίας του Τυρνόβου που διεκδικούσαν πλέον και οι Σέρβοι (εξαιτίας της εκδιωγμένης Άννας Νέδα). Από τις πηγές μαθαίνουμε ότι πράγματι στην περιοχή της Κρήμνης (μεταξύ Σωζοπόλεως και Αγκιάλου) οι δυο άντρες συνήψαν *Συνθήκη Διαρκούς Ειρήνης και Αιώνιας Συμμαχίας*.⁵⁷⁷ Ο διεκδικητής ακόμα της βουλγαρικής εξουσίας, ελπίζοντας σε βοήθεια από το νέο βυζαντινό αυτοκράτορα, προετοιμάστηκε για επίθεση ενάντια στις σερβικές δυνάμεις που προσπαθούσαν να καταλάβουν περιοχές γύρω από την Αχρίδα-κέντρο της τοπικής αρχιεπισκοπής και *πατρογονική* διεκδίκηση. Σύμφωνα μάλιστα με τους σέρβους χρονικογράφους της εποχής, ο Σισμάν προκάλεσε τους Σέρβους, λέγοντας ότι θα τοποθετούσε το θρόνο του *στο μέσο της σερβικής γης*.⁵⁷⁸ Χωρίς στρατιωτική υποστήριξη από τον Ανδρόνικο Γ', το 1330 ο Μιχαήλ κατευθύνθηκε προς το Βιδίνιο, από τον ετεροθαλή αδελφό του και δεσπότη του οποίου έλαβε βλαχικά και ταταρικά μισθοφορικά στρατεύματα και προωθήθηκε προς Ν, διασχίζοντας τα σερβικά σύνορα στο Στρυμόνα.⁵⁷⁹

Σε αυτή την πορεία, στρατοπέδευσε κοντά στο Βελμπάζντ (Βελбѡжд, σημ. Κιουστεντίλ, περιοχή που είχε καταλάβει ο Στέφανος Νεμάνια το 1189, βλ. σελ. 116), περιμένοντας τις βυζαντινές ενισχύσεις που λόγω *κακής συνεννόησης* δεν έφταναν, σε αντίθεση με τις αντίπαλες σερβικές, οι οποίες είχαν φτάσει *σχεδόν όλες*.⁵⁸⁰ Τμήμα τους είχε συγκεντρωθεί στις εκβολές του ποταμού Τόπλιτσα (Топлица) στο Ν Μοράβα, από όπου έκαναν ελιγμό για να αναχαιτίσουν τις επιτιθέμενες δυνάμεις. Ο περιγραφόμενος όμως ως προελαύνων Ούρος Γ', αντί επίθεσης έκανε στάσεις σε μονές της περιοχής (π.χ. μονή Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Ναγκορίτσινο/ Staro Nagoričane που είχε ανακαινίσει ο Μιλούτιν μεταξύ 1313-1318, σημ. ΠΓΔΜ, και μονή Ιοακίμ Οσογονσκι), όπου προσευχόταν ακόμα και μια ώρα μακριά από τα βουλγαρικά στρατεύματα στον ποταμό Κάμενιτσα/ Каменица,⁵⁸¹ ενώ στη συνέχεια ζήτησε ακρόαση για να αιτηθεί ημερήσιας ανακωχής για διαπραγματεύσεις. Λίγες μόνο ώρες μετά, στην περιοχή του Βελμπάζντ φτάνει ισχυρό καταλανικό ιππικό υπό τον υποψήφιο διάδοχο κράλη Δουσάν που επιτέθηκε το πρωί της 28^{ης} Ιουλίου 1330 στους ξαφνιασμένους Βούλγαρους, οι οποίοι ανέμεναν βυζαντινά στρατεύματα που δεν έφτασαν ποτέ.⁵⁸² Στη διάρκεια της επίθεσης ο Μιχαήλ λέγεται ότι προσπάθησε να διαφύγει, αλλά τραυματίστηκε θανάσιμα σύμφωνα με άλλους, πέθανε αιχμάλωτος, 4 μέρες μετά.⁵⁸³

⁵⁷⁶ R. Browning, Michael III Šišman, *ODB*, σελ. 1365.

⁵⁷⁷ Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 261.

⁵⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 262.

⁵⁷⁹ И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, ό.π., σελ. 571.

⁵⁸⁰ J.V.A. Fine (1994), σελ. 271–272.

⁵⁸¹ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, σελ. 181-182.

⁵⁸² Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 262.

⁵⁸³ ГИБИ X, ό.π., σελ. 265 και Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 263-264. Ο Γρηγόριος Τσάμπλακ, υποστηρίζει ότι ο Μιχαήλ Σισμάν αιχμαλωτίστηκε και τελικά δολοφονήθηκε από το Στέφανο Δουσάν, Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 264. Για την αιχμαλωσία του, βλ. Йордан Иванов, *Български старини из Македонија*, София 1970 [1908], σελ. 132-134.

Ο Δουσάν σκοτώνει το βούλγαρο Μιχαήλ στη μάχη του Βελμπάζντ, Ντέτσανι (αριστερά). Λεπτομέρεια της εικόνας του Αγίου Στέφανου Ντετσάνσκι (τέλος 16^{ου} αιώνα).

Παρότι το σύνολο των ερευνητών είναι πεπεισμένοι ότι στη μάχη συμμετείχε με τον Δουσάν και ο Ούρος Γ', μάλλον εξαιτίας της συγγενικής τους σχέσης, οι πηγές δεν επιβεβαιώνουν συστράτευση ούτε συνεννόηση μεταξύ τους. Αντίθετα μάλιστα, ενώ σιωπούν για τη στρατιωτική παρουσία του Ούρος Γ', υπερτονίζουν τη θρησκευτικότητά του και, χωρίς να φείδονται επαίνων, αναφέρουν τη σημαντικότερη πληροφορία ότι εκείνος έθαψε το νεκρό σώμα του Σισμάν σε *κρύπτη* της μονής Αγίου Γεωργίου του Παλαιού Ναγκορίτσινο,⁵⁸⁴ όπου είχε προσευχηθεί πριν φτάσει στο Βελμπάζντ. Στο ίδιο πλαίσιο, ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανέγερση ναού στο πεδίο της μάχης, γνωστού ως *Спасовица* (=της Σωτηρίας) αφιερωμένου στην Ανάληψη του Κυρίου (Светог Вознесєња), από τον Ούρος Γ' στα τέλη του 1300 ή για άλλους από τον Δουσάν στις αρχές του 1331.⁵⁸⁵ Η συμβολική αυτή κίνηση, ένδειξη μάλλον της εγκαθίδρυσης της εξουσίας τους στην περιοχή, γίνεται με τρόπο που μοιάζει να απαντά στις βουλγαρικές απειλές περί τοποθέτησης θρόνου στο κέντρο των δικών τους κτήσεων. Σε ό,τι αφορά τις τελευταίες σε σχέση με τη μάχη, ο Fine υποστηρίζει ότι η έκβαση διαμόρφωσε τις ισορροπίες δυνάμεων στη Χερσόνησο για τις επόμενες δεκαετίες: Παρότι η Βουλγαρία δεν έχασε εδάφη, οι Σέρβοι κατέλαβαν ανεμπόδιστοι μεγάλο μέρος της Μακεδονίας.⁵⁸⁶ Ο στόχος αυτός πράγματι επιβεβαιώνεται από τις εξελίξεις, δεν συμπεριλαμβάνει όμως τη μετάβαση σερβικών στρατευμάτων και προς το Τύρνοβο –αναμενόμενη εξέλιξη μετά την εκδίωξη της Άννας Νέδα. Στην κυκλωμένη από τον Δουσάν βουλγαρική πρωτεύουσα, πηγές αναφέρουν ότι *βογιάροι* πρότειναν στον Ούρος Γ' ειρήνη.⁵⁸⁷ Η πρόταση αυτή συγχρονίζεται με την αρχή της γνωστής πολιτικής διαφωνίας του με το γιο του, η οποία θα οδηγήσει μάλιστα στην ανατροπή του Ούρος Γ'. Το μέγεθος της διαφωνίας τους στη συγκυρία εκείνη δεν μπορεί να γίνει πλήρως κατανοητό χωρίς τη συνεξέταση των πολιτικών επιλογών που εμπλέκουν τη σέρβα πρώτη σύζυγο του Μιχαήλ Σισμάν, η οποία υπήρξε άλλωστε *συνδεδετικός* και *μεταβατικός παράγοντας* της εξουσίας των Νεμανιδών στα βουλγαρικά εδάφη. Με εκείνη συνδέεται και η απάντηση του Ούρος Γ' στους ντόπιους ευγενείς-βογιάρους της Μράκα, όπου συμφώνησε να αναλάβει την εξουσία της Βουλγαρίας η χήρα από τον πρώτο γάμο του αποθνήσκοντος Μιχαήλ Σισμάν, **Άννα Νέδα (1300/1-Νάπολη ή Σλόμπιτσα**

⁵⁸⁴ Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 264 και И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, ό.π., σελ. 573.

⁵⁸⁵ Средновековните църкви в България –Разрушена църква Свето Възнесение Николичевци: <http://medchurches.livejournal.com/7928.html>

⁵⁸⁶ J.V.A. Fine (1994), σελ. 272.

⁵⁸⁷ Александър Колев Бурмов, *История на България през времена Шишмановци (1323-1396)*, Свезка 1, ГСУ-ИФФ, τόμ. 43(1947), σελ. 1-58 και Свезка 2, σελ. 265.

(Slobitsa), 1373);⁵⁸⁸ υπέρ του πρωτότοκου γιου του, **Ιωάννη Στέφανου (Иван Стефан ή Иван Степан, 1300/01-1373)**, προκρίνοντας έτσι εκείνους, αντί το νικητή Δουσάν (καλοκαίρι 1330-1331). Ο γιος και διάδοχος του εκλιπόντος Μιχαήλ είχε οριστεί το 1323 συν-τσάρος του πατέρα του –ο οποίος προσπαθούσε, όπως είδαμε, να συνδεθεί πάση θυσία με την κληρονομική εξουσία του δικού του πατέρα–,⁵⁸⁹ είχε όμως εξοριστεί όπως είδαμε το 1324 με την Άννα και τα αδέρφια του σε μονή σε *σερβικά* ή σύμφωνα με άλλους *βουλγαρικά* εδάφη⁵⁹⁰ στερούμενος έτσι κάθε δικαιώματος στη διαδοχή.⁵⁹¹ Η ανάληψη της εξουσίας από τους επαναπατρισθέντες επιβλήθηκε στο Τύρνοβο με γραπτή εντολή του Ούρος Γ΄, παρούσης σερβικής στρατιωτικής μονάδας.⁵⁹² Η απόφαση διευκόλυνε μερίδα των τοπικών εξουσιών, επιτρέποντας στον Ούρος Γ΄ να ενισχύσει την πολιτική του επιρροή στο Τύρνοβο και το μακρινό Βιδίνιο, δεν έβρισκε σύμφωνες όμως τις βυζαντινές, στις οποίες είχε καταφύγει η δεύτερη χήρα του Μιχαήλ, Θεοδώρα Παλαιολογίνα.⁵⁹³ Τα συμφέροντα εκείνης στην περιοχή και η συγγενεία της με το νέο βυζαντινό αυτοκράτορα προσέφεραν ευκαιρία για την εκ νέου εμπλοκή του τελευταίου στα βουλγαρικά ζητήματα. Οι εξελίξεις που σχετίζονται με αυτά απειλούσαν τώρα την κυριαρχία του στη Θράκη, ευρεία περιοχή-βάση του. Έτσι, μετά την ανάληψη της εξουσίας από τους σέρβους συγγενείς του Μιχαήλ ακολούθησε στις αρχές του 1331 πραξικόπημα *συνωμοτών*, σύμφωνα με τον Fine ευγενών-βογιάρων του Τυρνόβου που πρόσκειντο στο Βυζάντιο και τη Σερβία.⁵⁹⁴ Η παρέμβαση σερβικών δυνάμεων στα εσωτερικά της Βουλγαρίας δικαιολογούσε τώρα την απομάκρυνση των βυζαντινών από τη συμμαχία με τους Βούλγαρους, δεδομένου ότι η μόλις δυο χρόνια πριν συμφωνημένη συνθήκη *αιώνιας ειρήνης* –όχι όμως της *διαρκούς συμμαχίας* που οι Βυζαντινοί δεν φαίνεται να είχαν τηρήσει στο Βελμπάζντ– έσπαγε λόγω της εμπλοκής των εχθρικών Σέρβων.⁵⁹⁵ Το πραξικόπημα λειτούργησε και ως αντιπερισπασμός: Κρατώντας τις βουλγαρικές και σερβικές στρατιωτικές

⁵⁸⁸ *Ioannis Cantacuzeni ex-imperatoris historiarum libri IV*. L. Schopen επιμ., τόμ. III, Bonnae 1832, σελ. 19-20, ο οποίος ενώ αναφέρει την ανάληψη της εξουσίας από την Άννα, συνεχίζει αναφέροντας ότι ο γιος της κυβερνούσε τη *Μυσία* μετά το θάνατο του πατέρα του. Την Άννα αναφέρει ως διάδοχο και ο Νικηφόρος Γρηγοράς, *Nicéphori Gregorae Byzantina Historia* I, ό.π., σελ. 457-458.

⁵⁸⁹ Όπως απεικονίζεται σε νομίσματα της περιόδου, βλ. Μ. Мушмов, *Монетите и печатите на българските царе*, София 1924, σελ. 103-105 και Κ. Дочев, *Монети и парично обръщение в Търново (XII-XIV в.)*, Β. Τърново 1992, σελ. 89-91.

⁵⁹⁰ Βλ. Αλ. Бурмов, *История на България през времето на Шишмановци (1323-1396)*, *Избрани произведения*, τ.1, БАН, София 1982, σελ. 268 και Π. Петров επιμ., Κ. Иречек, *История на българите*, ό.π., σελ. 343-344.

⁵⁹¹ И. Божилов, *Фамилията на Асеновци*, ό.π., σελ. 139.

⁵⁹² Στο *ίδιο*, σελ. 141 και Π. Петров επιμ., Κ. Иречек, *История на българите*, ό.π., σελ. 343-344. Η επιστολή ανέφερε: *Ό,τι υπήρξε ο κύριός σας και τσάρος πατέρα του, Μιχαήλ, αυτό θα είναι για εσάς και ο γιος του, ο Στέφανος, κύριος και τσάρος υμών, και για όλα αυτά να υπακούσετε σε μένα («както беше ваш господар и цар неговият баща Михаил цар, такъв да бѣде за вас и неговия син Стефан, господар и цар ваш, и за всичко това да ме послушате»)*, Β. Начев, *Български царски грамоти*, София 1996, σελ. 111

⁵⁹³ Βλ. *Nicéphori Gregorae Byzantina historia*, σελ. 457 και τις εξ αυτού αναφορές και αναλύσεις: Й. Андреев, Π. Андрей, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 267, Αλ. Бурмов, *История на България през времето на Шишмановци*, ό.π., σελ. 268 και Β. Гюзелев, Ив. Божилов, *История на Средновековна България VII - XIV век*, τόμ. 1, София 1999, σελ. 574-575.

⁵⁹⁴ Βλ. J.V.A. Fine (1994), σελ. 273 και Μ. Андреев, Д. Ангелов, *История на българската феодална държава и право*, София 1972, σελ. 149, όπου αναφέρονται ως υποκινητές οι πρωτοβεστιάριος Ρασκίν και λογοθέτης Φίλιππος.

⁵⁹⁵ Βλ. και Д. Ангелов, Б. Чолпанов, *Българска военна история през средновековието*, ό.π., σελ. 180 και 186.

δυνάμεις απασχολημένες εντός και στα περίξ Τυρνόβου, έδινε την ευκαιρία στον Ανδρόνικο να εισβάλει στα νεο-αποκτημένα από τις βουλγαρικές δυνάμεις εδάφη της Θράκης (Αγχιάλος/Pomorie, Μεσσημβρία/ Nessebar), Αετός/Aetos/Aytos, Κτένια, Ρουσόκαστρο και Διάμπολη/ Yambol), το 1330,⁵⁹⁶ και να τα καταλάβει χωρίς μεγάλη αντίσταση.⁵⁹⁷

Τα παραπάνω οδήγησαν σε διευρυμένη ανοιχτή εξέγερση⁵⁹⁸ εναντίον της Άννας Νέδα και στην αποπομπή της και του γιου της από το Τύρνοβο –ένδειξη ότι η φιλο-βυζαντινή πλευρά που αντιτίθετο στον Ανδρόνικο Γ΄ είχε υπερισχύσει. Η εκπίπτουσα τσαρίνα βρήκε καταφύγιο για ενάμισι χρόνο σε εδάφη του Μπελαούρ, στη Νις.⁵⁹⁹ Ο Μπελαούρ συμπαρατάχτηκε με την υπεράσπιση των δικαιωμάτων του Ιωάννη Στέφανου αλλά, χωρίς σημαντική επιρροή στο Τύρνοβο, αναγκάστηκε εξαιτίας επιθέσεων των τοπικών συμμάχων του Δουσάν στα εδάφη του να επιστρέψει στο κέντρο του (Βιδίνιο). Από εκεί διεκδικούσε απευθείας τα εδάφη του Τυρνόβου.⁶⁰⁰ Παρά την αντίστασή του όμως που κάμφθηκε το 1336 ή 1337, τσάρος Τυρνόβου μεταξύ 1331-1371 ανακηρύχτηκε τελικά ο δεσπότης του Λόβετς (μεταξύ Βιδινίου και Τυρνόβου, ΒΔ του τελευταίου) και ξάδελφος του Ιωάννη Στέφανου, **Ιβάν Αλεξάνταρ/Ιωάννης Αλέξανδρος (Иван Александър/ ИѠАНЪ АЛЕΞАНДРЪ, 17.2.1371)** ο οποίος ήταν **1.** συμπολεμιστής του Δουσάν στη μάχη του Βελμπάζντ, **2.** γιος του *δεσπότη* Στρατισμίρ του γειτονικού στα Ν του Τυρνόβου Κραν, επίσης συμπολεμιστή του Δουσάν στην ίδια μάχη – που καταγόταν από τους Σισμάν, εξηγώντας έτσι τις διεκδικήσεις του κατά τη διάρκεια της μάχης– και της *μπολιάρκας* (*βοляр/βοлярка, ο/η αριστοκράτης/-ισσα*) αδελφής του Μιχαήλ Σισμάν Πέτριτσα και συνεπώς **3.** ανιψιός του τελευταίου και Ασενίδης από την πλευρά της μητέρας του.⁶⁰¹ Ο Ιωάννης Αλέξανδρος συμμετείχε ενεργά στη διεύρυνση της εξέγερσης εναντίον της τσαρίνας και, καθόλου τυχαία, θα αναδειχτεί σε πρωταγωνιστή των εξελίξεων⁶⁰² στις σερβικές γαίες, την εποχή (1331) που ο Δουσάν εκθρονίζει τον πατέρα του. Η ιδανική συγκυρία για τους δυο νέους ηγεμόνες τους προσέφερε ενίσχυση των δυνάμεών τους στις επικράτειες που μόλις είχαν αναλάβει με ίδιο *τρόπο*, δηλαδή έναντι φιλο-δυτικών κατά κύριο λόγο συγγενών τους που δεν τους αναγνώριζαν ούτε το κληρονομικό δικαίωμα διαδοχής στην εξουσία ούτε όμως τις στρατιωτικές τους επιτυχίες –αμφότερα μέσα τοπικής ανάδειξης αξιωματούχων και σύνδεσής τους με την ευρύτερη τότε διακίνηση.

Η μη αναστρέψιμη πορεία των εξελίξεων μετά το 1332, έτος σύναψης γάμου μεταξύ του νέου σέρβου ηγεμόνα Δουσάν και της *μπολιάρκας* Έλενας, αδελφής του βούλγαρου πλέον τσάρου

⁵⁹⁶ Βλ. *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, I, ό.π., σελ. 457-458.

⁵⁹⁷ Στο ίδιο.

⁵⁹⁸ Βλ. В. Гюзелев, Ив. Божилов, *История на Средновековна България*, ό.π., σελ. 575, Ъ. Андреев, П. Андрей, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 267 και П. Петров επιμ., К. Иречек, *История на българите*, ό.π., σελ. 345.

⁵⁹⁹ *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, I, ό.π., σελ. 458-459.

⁶⁰⁰ И. Божилов, *Фамилията на Асеневици*, ό.π., σελ. 135 και Ъ. Андреев, *България през втората четвърт на XIV век*, ό.π., σελ. 33-41.

⁶⁰¹ И. Божилов, *Фамилията на Асеневици*, ό.π., σελ. 192-235.

⁶⁰² Milcho Lalkov, *Rulers of Bulgaria: Khans, Tsars and Statesmen*, Sofia 1995, σελ. 42-3.

Ιωάννη Αλέξανδρου (Πάσχα 1332), γνωστή και ως *Ελενα της Βουλγαρίας* (σερβ. Јелена, βουλγ. Елена Българска),⁶⁰³ ανάγκασε την Άννα Νέδα να εγκατασταθεί με την οικογένειά της στο Ντουμπρόβνικ, όπου τους παρασχέθηκε *άσυλο* σε υλοποίηση σχετικής ρήτηρας προηγούμενης συμφωνίας του με τον Μιχαήλ Ασέν για μέλη της οικογένειάς του.⁶⁰⁴ Στο Ντουμπρόβνικ, σύμφωνα με έγγραφα που διασώζουν την εξέλιξη του θεσμικού και οικονομικού του ρόλου, η πρώην τσαρίνα παρέμεινε με την οικογένειά της τουλάχιστον έως το 1347, χωρίς να είναι βέβαιη η παρουσία του Ιωάννη Στέφανου.⁶⁰⁵ Χωρίς υποστήριξη πλέον ο γιος της Άννας Νέδα Σισμάν, τον οποίο ο Κ. Γίρετσεκ ταυτίζει με τον Ιωάννη Στέφανο,⁶⁰⁶ λέγεται ότι αναζήτησε ανεπιτυχώς⁶⁰⁷ βοήθεια από τους Μογγόλους –βγήκε δηλαδή εκτός συνόρων, στους βορειότερους ελεγκτές της διακίνησης στα νέα εδάφη του. Η μετέπειτα ιστορία της οικογένειας παραμένει αβέβαιη, λόγω έλλειψης πηγών. Παρόλ' αυτά, αρκετοί ιστορικοί έχουν υποστηρίξει ότι ο Ιωάννης Στέφανος μετέβη στη Νάπολη το 1338, όπου ταυτίζεται με κάποιο Λουδοβίκο ανιψιό του Ροβέρτου Α΄ Ανδεγαυού⁶⁰⁸ ή όπου παντρεύτηκε με νόθα κόρη του Φιλίππου του Τάραντα.⁶⁰⁹ Χωρίς να μπορούμε να ελέγξουμε την εγκυρότητα παρόμοιων εικασιών, βέβαιο είναι ότι οι περιπλανήσεις του Ιωάννη Στέφανου δεν σταμάτησαν εκεί, καθώς το 1342 βρέθηκε με τον Καντακουζηνό στην απόδρασή του από τη Βασιλεύουσα και το 1363 μεταφέρθηκε σε φυλακή στη Σιένα (Guardavalle) με βούλγαρο επίσκοπο του περιβάλλοντός του. Εκτός από το έτος θανάτου του στη Νάπολη ή τη Σλόμπιτσα το 1373,⁶¹⁰ δεν διαθέτουμε άλλη πληροφορία γι' αυτόν.

Πίσω στο Τύρνοβο, η αναμενόμενη προέλαση του Ανδρόνικου Γ΄ εναντίον του Ιωάννη Αλέξανδρου το 1331/2 απαιτούσε τη διάσπαση των δυνάμεων του νέου βούλγαρου τσάρου, για να αντιμετωπιστούν οι στρατιωτικές κινήσεις υποστηρικτών του αντιπάλου του στο εσωτερικό, το εξωτερικό και τα σύνορα των εδαφών του Τυρνόβου, γεγονός που έφερε

⁶⁰³ J.V.A. Fine (1994), σελ. 274.

⁶⁰⁴ П. Ников, История на Видинското княжество до 1323 г., ό.π., σελ. 96, И. Божилов, *Фамилията на Асеневици*, ό.π., σελ. 140 και για το άσυλο ως ρήτρα βλ. Й. Андреев, П. Андрей, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 267.

⁶⁰⁵ Τα έγγραφα χρονολογούνται στα 1332, 1335, 1338, 1340, 1343, 1345 και 1346, σύμφωνα με τον Ал. Бурмов, История на България през времето на Шишмановци (1323-1396), *Избрани произведения* 1, София 1982, σελ. 275, και 274 σημ. 3, όπου αναφέρεται ότι η Άννα Νέδα ίσως μετέβη το 1333 στην Κωνσταντινούπολη μετά από αίτημα του σέρβου κράλη για χάρη του γαμπρού του, ώστε να μην προκληθεί πόλεμος μεταξύ Ντουμπρόβνικ και Σερβίας. Ο Ив. Печев, *Грамотата на цар Иван Стефан от 1343 г.*, т. 2 (1975), σελ. 68, προσθέτει στα παραπάνω έτη και το 1337. Για τον Ιωάννη Στέφανο βλ. И. Божилов, *Фамилията на Асеневици*, ό.π., σελ. 140.

⁶⁰⁶ Βλ. К. Иречек, *История на българите*, ό.π., σελ. 346-347, πρβλ. П. Ников, История на Видинското княжество до 1323 година, *Годишник на СУИ-Факултет XVIII* (София 1922), σελ. 91-5, όπου καταρρίπτεται η άποψη ότι τα δυο πρόσωπα ταυτίζονται και И. Божилов, *Фамилията на Асеневици*, ό.π., σελ. 142, ο οποίος, ευθυγραμμισμένος με τον Νίκοβ, αναφέρει έναν έτερο γιο της Άννας Νέδα, Σισμάν.

⁶⁰⁷ Ю. Трифонов, Деспот Иван Александър и положението на България след Велбуждката битка, *сп. На БАН XLIII* (София 1930), σελ. 77.

⁶⁰⁸ Πρόκειται για άγνωστο γιο βούλγαρου τσάρου, ο οποίος λάμβανε μηνιαίο επίδομα από το θείο του, όπως προκύπτει από απόσπασμα εγγράφων πληρωμής «*Lodouco filio incliti imperatoris Bulgariae nepoli nostro carissimo*». Ταυτίζεται με τον Ιωάννη Στέφανο: И. Божилов, *Фамилията на Асеневици*, ό.π., σελ. 148. Για την άφιξή του στη Νάπολη, Ал. Бурмов, История на България през времето на Шишмановци (1323-1396), ό.π., σελ. 276-277. Για την αδυναμία ταύτισης του προσώπου αυτού με τον Ιωάννη Στέφανο, *στο ίδιο*, σελ. 277 και И. Божилов, *Фамилията на Асеневици*, ό.π., σελ. 148-9.

⁶⁰⁹ Βλ. П. Петров епц., К. Иречек, *История на българите*, ό.π., σελ. 346-7.

⁶¹⁰ Detlev Schwennicke, *Europäische Stammtafeln* II (1984), σελ. 172.

τελικά υπό τον έλεγχο του βυζαντινού αυτοκράτορα τη ΝΑ Θράκη. Σε απάντηση, ο Ιωάννης Αλέξανδρος πολιορκήσε τον Ανδρόνικο που βρισκόταν εντός των τειχών του Ρουσόκαστρου (18.7.1332),⁶¹¹ ενισχυμένος από μογγολικό ιππικό, γεγονός αρκετά ενδιαφέρον για το ρόλο που παίζουν τώρα οι παλαιότεν βυζαντινοί σύμμαχοι δεδομένου ότι, όπως είδαμε, και ο αντίπαλός του Ιωάννης Στέφανος είχε στραφεί σε εκείνους χωρίς επιτυχία. Στις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν, δόθηκε υπόσχεση γάμου του μεγαλύτερού του γιου, του οχτάχρονου τότε Μιχαήλ Ασέν Δ', με την κόρη του Ανδρόνικου Μαρία (Ειρήνη) –συνήφθη τελικά εφτά χρόνια μετά (1339).⁶¹² Οι συγγενικές σχέσεις με τους δυο γείτονες απέφεραν στον Ιωάννη Αλέξανδρο εδάφη μεταξύ του ποταμού Τούντζα και της ακτής της Μαύρης Θάλασσας. Ο βούλγαρος τσάρος έστρεψε τότε την προσοχή του στην ενοποίηση των βουλγαρικών εδαφών υπό τον έλεγχό του: Έχοντας νικήσει τους *στασιαστές* συγγενείς/απόγονους του Μιχαήλ Ασέν και τους συμμάχους τους (η περίπτωση του Μπελαούρ), ανακήρυξε το 1337 –με τις ευχές των βυζαντινών– συν-τσάρους (τίτλος που ο ίδιος δημιούργησε) τους νεότερους γιους του, Ιβάν Σρατσιμίρ και Ιβάν Ασέν Δ', αποσκοπώντας στην εδραίωση άμεσου ελέγχου σε σημαντικές περιοχές: Ο Ιβάν Σρατσιμίρ εγκαταστάθηκε στο Βιδίνιο του Μπελαούρ και ο Ιβάν Ασέν Δ' πιθανότατα στην Πρεσλάβα. Αυτό το νέο για τη Βουλγαρία μοντέλο εξόδου απογόνων Ασενιδών στην ανώτατη εξουσία σημαδεύει την υιοθέτηση της βυζαντινής πρακτικής αναγόρευσης γιων του μονάρχη σε συγκυβερνήτες (κατά τους *δεσπότες*)-διαδόχους,⁶¹³ όπως και στην περίπτωση των Νεμανιδών, με την ανακήρυξη *νεαρών κράληδων* (млади краљ) όπως την υλοποίησε ο Μιλούτιν. Μάλλον εξαιτίας και της πρόκρισης του *βυζαντινού τρόπου*, μεταξύ 1337 και 1340 δεν υπάρχουν πληροφορίες για τον Ιωάννη Αλέξανδρο και τον Ούρος Γ' μετά τη μάχη στο Βελμπάζντ, παρότι έζησε τριάντα ακόμη χρόνια. Σε ό,τι αφορά το θάνατο εκείνου, υπάρχουν δυο εκ διαμέτρου αντίθετες εκδοχές. Η πρώτη γράφτηκε κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας του Δουσάν από τον συνεχιστή του έργου του αρχιεπισκόπου Δανιήλ. Η εκδοχή αυτή αναφέρει ότι ο Ούρος Γ', προς το τέλος της ζωής του, με προτροπές της νεαρής συζύγου του Μαρίας Παλαιολογίνας, σκόπευε να παραδώσει την εξουσία επί των σερβικών και παραθαλάσσιων κτήσεών του στο γιο τους Συμεών (δεύτερος γάμος του). Ο Δουσάν, ως πειθήνιος γιος, μετέβη στη Βασιλεύουσα για να μην αντιμετωπίζει άμεσα το πρόβλημα. Η τόσο μετριοπαθής αυτή περιγραφή του Δουσάν δεν καταφέρνει να καλύψει τις σχετικές με τον πατέρα του εξελίξεις: Στην Κωνσταντινούπολη, ευγενείς, παλιοί σύμμαχοι του τελευταίου, που δυσανασχετούσαν με τις πολιτικές του και την ενίσχυση της δύναμής του, συνωμότησαν με σκοπό την εκθρόνισή του υπέρ του γιου του, πείθοντας τον Δουσάν να επιστρέψει στη Σερβία. Τέτοια διαδικασία δεν φαίνεται *πειστική*, πόσο μάλλον αφού κατέληξε, σύμφωνα με την ίδια

⁶¹¹ Στο ίδιο, σελ. 274.

⁶¹² И. Божилов, *Фамилията на Асеневици*, ό.π., σελ. 192-7.

⁶¹³ Ъ. Андреев, *България през втората четвърт на XIV век*, ό.π., σελ. 23-52.

πηγή, στη μάχη του Porodimlje (Ποροδιμλji), μετά την οποία ο κράλης παρέμεινε στο φρούριο Ζβετσάν (Звечан) μέχρι το θάνατό του. Η δεύτερη εκδοχή, γραμμένη πενήντα χρόνια μετά το θάνατο του Δουσάν, περιλαμβάνεται στο *Βίο του Στέφανου Ντετσάνσκι* (Житије Стевана Дечанског) που συνέγραψε ο Γρηγόριος Τσάμπλακ (Γριγοριје Цамбλακ). Εκεί, τα γεγονότα απομακρυσμένα από τον ιστορικό χρόνο που διαδραματίστηκαν, αποδίδονται με ωμότητα: Ο Τσάμπλακ διηγείται το βίαιο θάνατο του κράλη στα χέρια του γιου του, ότι δηλαδή ο Δουσάν ήρθε από τη Σκόδρα στο Nerodimlje για να ανατρέψει τον πατέρα του, ο οποίος κατέφυγε στο Petrić.⁶¹⁴ Στις 21.8.1331, ο Δουσάν πολιόρκησε το φρούριο Ζβετσάν, το κατέλαβε και φυλάκισε τον πατέρα του, ο οποίος στραγγαλίστηκε σε λιγότερο από τρεις μήνες (11.11.1331).⁶¹⁵ Καθόλου τυχαία, ο «αντι-Δουσανικός» αυτός *Βίος* με τη λεπτομερέστατη αναφορά *τόπων*, θα χρησιμοποιηθεί από τη σερβική ορθόδοξη Εκκλησία για την αγιοποίηση του Ντετσάνσκι ως «μεγαλομάρτυρα» (великомученик): Ενσωματώνοντας τα μαρτύριά του, τον σκιαγραφεί «από πατέρα τυφλωμένο και από γιο πνιγμένο» (од оца ослепљен од сина удављен) και τον εορτάζει την 11^η/24^η Νοεμβρίου.⁶¹⁶ Η αγιοποίηση του τελευταίου παρά τις φιλο-δυτικές επιλογές του δεν πρέπει να εκπλήσσει, καθώς, όπως είδαμε σε αντίστοιχες σερβικές περιπτώσεις, τέτοιες διαδικασίες δεν αφορούσαν το νεκρό αλλά κυρίως τη διαχείριση της εξουσίας του από τον/τους απογόνους του. Έχοντας σημειώσει ότι οι Ασενίδες επιλέγουν πολιτική και πολιτειακή σύμπλευση με το Βυζάντιο, παρατηρούμε ότι την ίδια πολιτική ακολουθεί τώρα και ο διάδοχος της σερβικής εξουσίας, απομακρυνόμενος από *πατρικές* και ενστερνιζόμενος *προγονικές* επιλογές οικογενειακών και κοινωνικών σχέσεων, δεσμεύσεων πίστης και οργάνωσης εξουσιών. Δεδομένης της συγκυρίας που αναλυτικά περιγράψαμε έως εδώ και της νέας δυναμικής πολιτικών δομών και κοινωνικών δυνάμεων που τις οικειοποιούνται, θα παρακολουθήσουμε με ποιες δυνάμεις επιλέγει να συνεργαστεί και ο Δουσάν. Η επιλογή του, θα φωτίσει το είδος της εξουσίας που άσκησε στη σερβική επικράτεια των Νεμανιδών στην πιο κρίσιμη περίοδό της, όταν θα φτάσει από το απόγειο στο λυκόφως της, κατακτώμενη σταδιακά από τους Οθωμανούς.

Στέφανος Ούρος Δ΄ Δουσάν: Η ακμή της Σερβίας εν μέσω βυζαντινού εμφύλιου, δυτικών παρεμβάσεων και ανάδειξης *ηγεμόνων τόπων*

Με το προσωνύμιο *Δουσάν* (душа = ψυχή, ένδειξη ότι κατάφερε να συμβιβάσει τουλάχιστον με τους φιλο-βυζαντινούς εκκλησιαστικούς κύκλους την αναστάτωση που είχε προκαλέσει ο Στέφανος Ούρος Δ΄)⁶¹⁷ ο Στέφανος υπήρξε δέκτης πολλαπλών εξωγενών επιρροών από την

⁶¹⁴ J. V. A. Fine (1994), σελ. 273.

⁶¹⁵ J. W. Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages*, τόμ. III (1000–1500), Seattle 1994, σελ. 53.

⁶¹⁶ Никита Ильич Толстой επιμ., Агапкина Т. А., Валенцова М. М., Плотникова А. А. Ноябрь, *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, τόμ. 3, Μόσχα 2004, σελ. 437-440.

⁶¹⁷ Βλ. Paul Pavlovich, *The Serbians: the story of a people*, Toronto 1983, σελ. 35, William Miller, *The Balkans: Rumania, Bulgaria, Servia, and Montenegro*, London 2011, σελ. 273: "Character of Dušan" και Andrew Archibald

εφηβεία του, γεγονός που δεν παρουσιάζεται ποτέ συγκεντρωτικά, παρότι αποτελεί αρκετά διαφωτιστικό στοιχείο για την εξέλιξή του: Ξεκινώντας από τους γονείς του είχε, *εκ γενετής* θα λέγαμε, διττή (*σλαβική*) καταγωγή που του εξασφάλιζε, από την πλευρά του πατέρα του κεκτημένη στρατιωτική δυναμική και από την πλευρά της μητέρας του αριστοκρατική (βογιαρική) καταγωγή –παρότι πλέον παρηκμασμένη και αδύναμη. Εν συνεχεία, από την Κωνσταντινούπολη, όπου είχε μάθει ελληνικά, κέρδισε την ευρύτετη κατανόηση της βυζαντινής ζωής, ενώ εξοικειώθηκε με τη διοίκηση της αυτοκρατορίας και τους θεσμούς της. Τέλος, μετά την επιστροφή του από την Κωνσταντινούπολη, εντάχθηκε στην αυλή του παππού του, όπου φαίνεται ότι μαθήτευσε στη σερβική πολιτική και στην ενσωμάτωση βυζαντινών θεσμικών χαρακτηριστικών.

Οι προαναφερθείσες εμπειρίες που σωρεύτηκαν στο πρόσωπό του πριν την πολιτική του ενηλικίωση δεν αναδεικνύουν την ιδιαιτερότητά τους παρά μόνο μετά το θάνατο του παππού και προστάτη του (1321). Τότε, όπως είδαμε, στον Δουσάν δόθηκε ο τίτλος του «νεαρού κράλη» (*млађи краљ*) της Ζέτα. Σύμφωνα όμως με τα ευρέως χρησιμοποιούμενα πορίσματα ερευνητών της εποχής, την περιοχή διοικούσαν *αξιωματούχοι* της σερβικής αυλής λόγω του νεαρού της ηλικίας του Δουσάν,⁶¹⁸ στοιχείο που εμπεριέχει, χωρίς να αναδεικνύει ιδιαίτερα, τα προβλήματα διαδοχής και διαπλοκής των εξουσιών που είχαν ανακύψει. Είναι αυτός ο λόγος που ο Δουσάν, παρότι εκπροσωπούμενος και ελεγχόμενος από *τύποις* αντιβασιλεία, σύμφωνα με τις ίδιες πηγές, από νωρίς ενεπλάκη σε στρατιωτικές επιχειρήσεις, συμμετέχοντας σε δύο κρίσιμες μάχες, από τις οποίες βγήκε νικητής: Το 1329 νίκησε τον βόσνιο μπάνο Στέφανο Β΄ Κοτρομάνιτς, ενώ τον αμέσως επόμενο χρόνο νίκησε και σκότωσε το βούλγαρο διεκδικητή του Τυρνόβου, Μιχαήλ Σισμάν στο Βελμπάζντ (βλ. σελ. 293-9). Η τελευταία, καταγεγραμμένη ως σημαντικότερη μάχη, συνδεδεμένη με την ιστορική αλλά και εκκλησιαστικο-πολιτική πορεία των Νεμανιδών, αναδεικνύει τη Σερβία έναντι της *παραδοσιακά* κυρίαρχης αλλά τώρα παρηκμασμένης Βουλγαρίας. Η ανάλυση των εξαιρετικών επιδόσεων του Δουσάν στις παραπάνω μάχες φαίνεται να προσπερνά κρίσιμο για την κατανόηση των γεγονότων ερώτημα, γιατί δηλαδή διεξήγε τις μάχες αυτές και μάλιστα ως επικεφαλής στρατευμάτων αντί του πατέρα του, ο οποίος είχε (αυτο)ανακηρυχθεί *κράλης* της σερβικής γης του Μιλούτιν, με ενεργό μάλιστα ρόλο στην ενοποίησή της.

Την απάντηση στο ερώτημά μας δίνουν τα χαρακτηριστικά που απέκτησε ο *νεαρός κράλης* μεγαλώνοντας. Όπως ήδη αναφέραμε, ο Δουσάν ήταν γιος της Θεοδώρας Σμίλτσενας, απογόνου της *τσαρικής* οικογένειας των Σμίλετς που διαδέχτηκε σε κρίσιμη στιγμή –λόγω της ταταρικής επικυριαρχίας– τους Ασενίδες στη διακυβέρνηση της βουλγαρικής γης, μετά από άλλες βουλγαρικές οικογένειες βογιάρων, όπως αυτή των Σισμάν. Συνεπώς ο Δουσάν είχε

Paton, *Researches on the Danube and the Adriatic*, τόμ. 1, Leipzig 1861, σ. 17. Dennis P. Hupchick, *Conflict and chaos in Eastern Europe*, London 1995, σελ. 141.

⁶¹⁸ „Свео Цару Душану –нај моћнији Србникада”. Телеграф. 20. 12. 2013 Προσπ. 17.7.2015.

σημαντικά συμφέροντα στην περιοχή, τα οποία ανέδειξε μετά το δικό του παραγκωνισμό από την εξουσία. Τα δεδομένα αυτά, γνωστά αλλά όχι αναλυμένα συγκριτικά, αποδεικνύουν ότι ο Δουσάν διεκδικούσε, μέσω της κυριαρχίας επί της Βουλγαρίας των Ασέν, την επέκταση της εξουσίας του ή την έξοδο σε αυτή και τη συνακόλουθη αναγνώριση των αξιωμάτων του, ερχόμενος σε απευθείας ρήξη με τα *πατρικά* –του πατέρα του–, όχι όμως τα *πατρογονικά* –του παππού του–, συμφέροντα. Με αυτή την παρατήρηση περνάμε στο δεύτερο μέρος του υπό εξέταση ερωτήματος: Οι επιτυχίες του Δουσάν δεν επηρέασαν τον πατέρα του, ο οποίος ως τιμητής του πρώην συμμάχου του Μιχαήλ Σισμάν και της οικογένειάς του(ς) αποκατέστησε, όπως είδαμε, εκείνους στο Τύρνοβο χωρίς να αποδώσει κάποια, έστω και μικρή, τιμή όπως τίτλο, έκταση γης ή/και εξουσία στο γιο του. Με την επαναφορά όμως της Άννας νομιμοποιήθηκε λόγω της άμεσης επανασύνδεσής της με την τσαρική εξουσία –που ο σύζυγός της άσκησε για ένα μόλις χρόνο, 1323-1324– και η οικογένεια των Τέρτερ, επιπλέον σε εκείνη των Σισμάν, τους οποίους αντιμαχόταν ο Δουσάν για τον έλεγχο της περιοχής, συνεχίζοντας την πολιτική του *παππού* του στη Βουλγαρία. Μια ακόμα απόφαση του πατέρα του είχε επιδεινώσει την άσχημη μεταξύ τους κατάσταση και δημιούργησε διευρυμένη δυσαρέσκεια στους σέρβους αξιωματούχους-υποστηρικτές του Μιλούτιν: Πρόκειται για την απαγόρευση επίθεσης σερβικών στρατευμάτων στους Βυζαντινούς μετά τη νίκη στο Βελμπάζντ, παρότι προσφερόταν πράγματι τότε η ευκαιρία. Καθόλου τυχαία, η απόφαση αυτή οδήγησε στη διαφοροποίηση ευγενών *γύρω* και *εντός* της Ζέτα του Δουσάν, οι οποίοι επιθυμούσαν να επεκτείνουν τις κτήσεις τους προς Ν⁶¹⁹ ήδη από το 1330.

Υποστηριζόμενος από εκείνους, ζητούσε να καταλάβει την εξουσία, η οποία, μας πληροφορούν βυζαντινές πηγές, θα αποδίδετο σε ετεροθαλή αδελφό του (!). Στις σύγχρονες του Δουσάν πηγές που τάσσονται υπέρ του, τα γεγονότα περιγράφονται απλούστερα και περιγραμματικά: Ρίχνοντας το φταίξιμο και στον εξεγερμένο Ανδρόνικο Γ', περιγράφουν πως *κακοί σύμβουλοι* έστρεψαν το Ντετσάνσκι ενάντια στο γιο του, του οποίου κατείχε την περιουσία-κληρονομιά. Όπως και στην περίπτωση του Ανδρόνικου Γ', οι ιστοριογράφοι της εποχής, μοναχοί ως επί το πλείστον φαίνεται ότι εργάστηκαν για την αποκατάσταση της εικόνας του Δουσάν, σε ανταπόδοση της μέριμνας απέναντί τους. Έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε ότι σε συμβολικό επίπεδο αυτός είχε πάρει πλέον τη θέση του πατέρα του ως διωκόμενος και αδικημένος γιος που διεκδικούσε τα δικαιώματά του. Το σχήμα αυτό υποστηρίχθηκε από την έμφαση στην επέλαση του Ντετσάνσκι εναντίον του, οπότε μαθαίνουμε αναλυτικά περιοχές που κατείχαν αμφότεροι: Πρώτη καταστρέφεται από τις επιθέσεις η Σκόδρα, κέντρο του Δουσάν. Σε απάντηση αυτός κατέλαβε το Nerodimlje, όπου το πατρικό θησαυροφυλάκιο και τα μέλη της νέας οικογένειας του πατέρα του,⁶²⁰ ο οποίος κατέφυγε στο κοντινό Πέτριτς, κέντρο της ιστορικής Ράσκας –η επικράτειά του. Ο Δουσάν

⁶¹⁹ J.V.A. Fine (1994), σελ. 273-274.

⁶²⁰ Στο ίδιο, σελ. 273.

τον κυνήγησε έως την περιοχή Ζβετσάν (Звечан/ Κόσοβο) που του ανήκε ή τον υποστήριζε. Την 21^η Αυγούστου 1331 ο Ντετσάνσκι παραδίδεται με προτροπή *συμβούλων* του ο Δουσάν τον φυλακίζει και στέφεται *κράλης* από τον αρχιεπίσκοπο Δανιήλ Β΄, στην εορτή της γέννησης της Θεοτόκου (8 Σεπτεμβρίου)⁶²¹ στο κάστρο Σβρτσίν (Сврчин, χτίστηκε γύρω στο 1321 στο νησί της ομώνυμης λίμνης, ΒΑ του σημ. Ουρόσεβατς, Ν Κόσοβο). Λίγους μήνες μετά (11.11.1331) ο πατέρας του θανατώνεται ή δολοφονείται.

Της τραγικής αλλά αναγκαίας έκβασης –που τιμωρήθηκε ή/και συγχωρέθηκε με την αγιοποίηση του Ντετσάνσκι– είχαν προηγηθεί θετικές εξελίξεις κυρίως εκτός σερβικών γαιών: Το 1330, ένα χρόνο πριν τη γαμήλια σύναψη ειρήνης με τον Ιωάννη Αλέξανδρο, σερβικές δυνάμεις υπό τον Δουσάν ενεπλάκησαν ενεργά στο βυζαντινό εμφύλιο, επιχειρώντας σειρά επιδρομών στη Μακεδονία, αρχής γενομένης από τη Στρούμνιτσα, σε σύμπραξη με τον «αποστάτη» –κατά τον πρώην σύμμαχό του Καντακουζηνό– Συργιάννη (1290-1334). Ο Συργιάννης Παλαιολόγος Φιλανθρωπινός, γιος του Κουμάνου Σιτζγκάν (Sičgan)⁶²² και της Ευγενίας Παλαιολογίνας, ανιψιάς του Μιχαήλ, ήταν *μεικτής* καταγωγής κυβερνήτης της Μακεδονίας και υποστηρικτής του Ανδρόνικου Β΄. Η εξέγερσή του, μετά το θάνατο του Μιχαήλ Η΄ (1320), επικεντρώθηκε στη Θράκη,⁶²³ όπου του ανατέθηκε από το γηραιό Ανδρόνικο, λόγω μάλλον της κουμανικής καταγωγής του, να αντιμετωπίσει τον εγγονό του και τις συμμαχικές του βουλγαρικές δυνάμεις. Η κατάσταση επιδεινώθηκε μετά τη συμφωνία των Ανδρονίκων για διαμοιρασμό της αυτοκρατορίας: Με βάση αυτή, ο Ανδρόνικος Γ΄ αναλάμβανε τη Θράκη, ενώ ο Συργιάννης έλαβε αντ’ αυτής τον τίτλο του *Μεγάλου δουκός*.⁶²⁴ Εάν πιστέψουμε τις πηγές, ο Ανδρόνικος Β΄ μαθαίνει τότε *φήμες* ότι ο Συργιάννης συνωμοτεί εναντίον του και τον φυλακίζει.⁶²⁵ Ο Συργιάννης απελευθερώνεται το 1328 από τον Ανδρόνικο Γ΄ που του ανέθεσε μάλιστα τον επόμενο χρόνο τη διακυβέρνηση της *Θεσσαλονίκης, Μακεδονίας και περιοχών της Αλβανίας*,⁶²⁶ όπου επιχειρούσαν Σέρβοι. Κατά τη διαμονή του στη Θεσσαλονίκη, συσφίχτηκαν οι σχέσεις του με τη Ρίτα της Αρμενίας, μητέρα του Ανδρόνικου Γ΄ και χήρα του Μιχαήλ Η΄, η οποία τον *υιοθέτησε*,⁶²⁷ προσφέροντας έτσι στο *θετό* γιο της σημαντικά *ερείσματα εξουσίας*. Ο θάνατός της το 1333 ακολουθήθηκε από νέες *φήμες* ότι ο Συργιάννης συνωμοτούσε μαζί της εναντίον του Καντακουζηνού, κατά

⁶²¹ Στο ίδιο, σελ. 274.

⁶²² Ένας από τους πολλούς Κουμάνους στη βυζαντινή αυτοκρατορία από την εποχή του Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη (1221-1254): ο πατέρας του είχε αποκτήσει τον ανώτατο τίτλο του *Μεγάλου Δομέστικου* από τον Ανδρόνικο Β΄. Α. Μ. Talbot, Syrgiannes, *ODB*, σελ. 1997, Mark C. Bartusis, *The Late Byzantine Army*, ό.π., σελ. 26 και István Vásáry, *Cumans and Tatars*, ό.π., σελ. 120.

⁶²³ Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282–1328*, Cambridge-Massachusetts 1972, σελ. 288 και D. M. Nicol, *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295–1383*, Cambridge UK 1996, σελ. 19-20.

⁶²⁴ J. J. Norwich, *Byzantium: The Decline and Fall*, ό.π., σελ. 278.

⁶²⁵ Στο ίδιο και D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, ό.π., σελ. 158.

⁶²⁶ J. V. A. Fine (1994), σελ. 287.

⁶²⁷ D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, ό.π., σελ. 30.

τη συνήθη πρακτική του τελευταίου,⁶²⁸ ώστε να περιγράψει εαυτόν ως δικαιούχο-διεκδικητή της εξουσίας, φανερώνοντας έτσι ότι έκτοτε διεκδικούσε υψηλότερη από την ήδη προνομιούχα θέση του. Εξαιτίας της σχέσης του τελευταίου με τον Ανδρόνικο Γ΄, του οποίου τα συμφέροντα θίγονταν άμεσα από την υιοθεσία, ο Συργιάννης συνελήφθη και μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη για να δικαστεί ως προδότης, δραπέτευσε όμως και κατέφυγε στα (γειτονικά της νέας περιοχής του) εδάφη του πρώην *εξόριστου* στο Βυζάντιο Δουσάν.

Για εκείνον η προσφυγή αυτή αποτέλεσε μοναδική ευκαιρία, αφού μπορούσε εκ νέου να δραστηριοποιηθεί στρατιωτικά, προσφέροντάς του μάλιστα την επιθυμητή επέκταση εδαφών, εάν η συμμετοχή του ήταν επιτυχής. Έτσι, του προσέφερε στρατό, με τον οποίο εισέβαλαν στη βυζαντινή Μακεδονία το 1334, από την οποία κατέλαβαν σημαντικές οχυρές πόλεις, όπως Πρίλεπ, Στρούμνιτσα, Καστοριά και Αχρίδα, την οποία τελευταία φορά συναντήσαμε στις επιθέσεις που, μεταξύ άλλων, προκάλεσαν τη μάχη του Βελμπάζντ (βλ. σελ. 293 και 297). Ο δρόμος προς τη Θεσσαλονίκη ήταν ανοικτός. Ενώ πολιορκούσαν την πόλη, ο Συργιάννης παρασύρθηκε και δολοφονήθηκε από το Σφραντζή Παλαιολόγο (23.8.1334), βυζαντινό στρατηγό που είχε αυτομολήσει γι' αυτό στο αντίπαλο στρατόπεδο, γεγονός που ανέκοψε την πορεία των συνασπισμένων βυζαντινο/κουμανο-σερβικών δυνάμεων, οι οποίες υποχρεώθηκαν σε διαπραγμάτευση ειρήνης με τους Βυζαντινούς, η οποία υπήρξε ιδιαίτερα επωφελής για το Δουσάν: Του επιτράπη να κρατήσει τις πόλεις που είχε μόλις καταλάβει Β της Μακεδονίας⁶²⁹ και μαζί με αυτές πλουτοπαραγωγικές τοπικές πηγές όπως την Σηπέα, σημαντικότερο εμπορικό και εξορυκτικό κέντρο που γειτνιάζε με την αγορά του Λίπνικ, περιοχή που ανήκε (σύμφωνα με ραγουζέικα αρχεία του 1319) στο Μιλούτιν. Επαυξάνοντας τις κτήσεις του, ο Δουσάν βρέθηκε απέναντι σε νέα μέτωπα, επιπλέον στα πολλά ανοιχτά ακόμα στην περιοχή του: Οικογένειες *ζουπάνων* εχθρικών απέναντι σε μέρος ή το σύνολο των Νεμανίδων, επωφελήθηκαν της αναστάτωσης, ώστε να επεκτείνουν την επικράτεια και την εξουσία τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, εκτός του νέου πυρήνα της σερβικής επικράτειας πλησίον του Κοσόβου, υπήρξε ο βόσνιος *μπάνος* Στέφανος Β΄ Κοτρομάνιτς⁶³⁰ (Stjepan II, *μπάνος* της Βοσνίας, 1322-1353), ο οποίος προσάρτησε τμήμα του Ζαχούμλιε (Захумље) και της περιοχής Κράινα μεταξύ των περιοχών Τσέτινιε και Νερέτβα (1326),

⁶²⁸ Βλ. E. Gkartzonika, *Banditry*, ό.π., σελ. 520, όπου πηγές και το ιστορικό πλαίσιο που εσκεμμένα αποδίδει στα γεγονότα ο Καντακουζηνός.

⁶²⁹ J.V.A. Fine (1994), σελ. 288, 311.

⁶³⁰ Ο Στέφανος Κοτρομάνιτς μεγάλωσε εξόριστος με τη μητέρα του στην *καθολική* δημοκρατία του Ντουμπρόβνικ, μετά το θάνατο του πατέρα του (1314) και την ανάληψη της εξουσίας από τον *μπάνο* Μλάντεν Β΄ Σούμπιτς (1312-1322). Ο τελευταίος ηττήθηκε από το Μιλούτιν και τους Βενετούς, χάνοντας το Ζάνταρ το 1313 και την υποστήριξη των ευγενών της περιοχής του, ενώ ο Κοτρομάνιτς επανήλθε στη Βοσνία ως προστατευόμενός του. Το 1340, εξαιτίας των από τριετίας αντιαρρετικών διωγμών εναντίον της τοπικής Εκκλησίας που συνδέθηκε με βογομίλους/ παταράνους, στράφηκε στον Πάπα, αποδεχόμενος τον καθολικισμό, αποδυναμώνοντας έτσι οριστικά την ανεξάρτητη έως τότε βοσνιακή Εκκλησία, D. Bašić, *The roots of the religious, ethnic, and national identity of the Bosnian-Herzegovinian Muslims*, Washington 2009, σελ. 186, 194-196 και σποράδην, J.V.A. Fine, *The Bosnian Church: Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century: A New Interpretation*, London 2007 και L. P. Brockett, *The Bogomils of Bulgaria and Bosnia – The Early Protestants of the East*, Washington 1879, μέρος 3, Παράρτημα II.

υπερισχύοντας των εκπροσώπων των Μπρανιβόγιεβιτς. Στη σύγκρουση φαίνεται ότι τον είχε εμπλέξει το Ντουμπρόβνικ, επανεμφανιζόμενο με το συνήθη διασπαστικό του ρόλο, υποστηρίζοντάς τον, γι' αυτό και μετά την ήττα των Μπρανιβόγιεβιτς, περιήλθε σε εκείνον ο έλεγχος των Πέλιεσατς (Пельешац) και Στον (Стон). Επί Στέφανου Ντετσάνσκι, το Ντουμπρόβνικ δεν είχε καταφέρει να νομιμοποιήσει την εξουσία επί των δυο αυτών περιοχών και τώρα προσπαθούσε εκ νέου, προσεγγίζοντας το Δουσάν.

Πράγματι, το 1333 ο Δουσάν εξέδωσε εγγυητικό υπόμνημα στην Πολόγκα, με το οποίο ανέθετε μεν στο Ντουμπρόβνικ την ακτή από το Στον έως το Ντουμπρόβνικ και το νησί Ποσρέννιτσα (Посредњин), τόνιζε όμως την υποχρέωση καταβολής της «προσόδου του Στον» (стонског дохотка). Τα έσοδα αυτά, ύψους 500 υπερπύρων μηνιαίως συν 8.000 υπερπύρων ως εγγύηση, έπρεπε να καταβληθούν άμεσα, με δέσμευση του Ντουμπρόβνικ να επιτρέψει θρησκευτική ελευθερία στο χριστιανικό πληθυσμό,⁶³¹ πόσο μάλλον αφού εκεί βρισκόταν η σημαντική για τη δυναστεία των Νεμανιδών επισκοπή του Αγίου Σάββα. Το Ντουμπρόβνικ κατέβαλε το ποσό και, με τη συγκατάθεση του βόσνιου μπάνου που επιβεβαίωσε με υπόμνημα τα δικαιώματα του Ντουμπρόβνικ στο Στον, κατοχυρώθηκαν τα δικαιώματά του στην περιοχή –οι χρηματικές υποχρεώσεις ήταν οι μόνες που τηρήθηκαν, καθώς το 1349 στη σερβική επισκοπή επιβλήθηκε καθολικός ιερέας. Ο Δουσάν, μη έχοντας επιλύσει πλήρως τα προβλήματα με τις υπόλοιπες σερβικές οικογένειες-ζουπανίες, αύξησε τα κέρδη του από το Ντουμπρόβνικ –το οποίο αναδείχτηκε έτσι σε δύναμη-ρυθμιστή στα Δ παράλια. Χρησιμοποιώντας τα κέρδη του και προς όφελος προσωπικών του επιδιώξεων, συνέχισε παίρνοντας μέρος δύο φορές σε συγκρούσεις (χαρακτηρίστηκαν *αμυντικές*, παρότι έφτασαν μέχρι τη Ζίτσα /Жича) με την ουγγρική οικογένεια των –μακρινών συγγενών της οικογένειάς του– Καπέτων-Ανζού (με βάση τη Σικελία, αποτελούσαν έναν από τους τρεις κλάδους του οίκου των Ανζού).⁶³² Τα στρατεύματα του Δουσάν αρχικά ηττήθηκαν από το βασιλικό στρατό του Καρόλου Α' το 1336, στη *δασώδη* περιοχή Sumadija της Δ Σερβίας (Шумадија, σερβ. *ιγμα* =δάσος). Δεδομένης της εξοικείωσης με την περιοχή, το ιππικό του Δουσάν εκδίωξε τελικά τους Ούγγρους που έχασαν τη Μαčνα και σχεδόν το Βελιγράδι (το διεκδικούσε κι ο Λουδοβίκος ο Μέγας) οι κτήσεις τους χωρίζονταν τώρα από εκείνες του Δουσάν από το φυσικό όριο του ποταμού Σαύου. Ο Δουσάν έκοψε τότε νόμισμα στο

⁶³¹ «Цар Душан је дао Хрватима полуострво Дубровника под једним условом који су погазили» (= Ο τσάρος Δουσάν έδωσε τη χερσόνησο του Ντουμπρόβνικ στους Κροάτες υπό μια συνθήκη που παραβίασαν). Βλ. <http://www.pravda.rs/2015/05/03/car-dusan-je-dao-hrvatima-poluosttrvo-dubrovnik-pod-jednim-uslovom-koji-surogazili/> Προσπ.: 17.7.2015.

⁶³² Ο *ανδευανικός* («των Ανζού») οίκος ιδρύθηκε από τον Κάρολο Α' της Σικελίας, γιο του Λουδοβίκου της Γαλλίας που ανέλαβε αρχικά τη διακυβέρνηση του Βασιλείου της Σικελίας (13^{ος} αι.). Αργότερα ο «Σικελικός Εσπερινός» (1282, βλ. και σελ. 253, σημ. 472), ανάγκασε τον Κάρολο, τον οίκο και την αυλή του να εγκαταλείψουν τη Σικελία, αφήνοντάς τον μόνο με το βασίλειο της Νάπολης. Αξίζει να σημειώσουμε ότι πριν (1272) ο Κάρολος είχε ιδρύσει και διοικούσε το βασίλειο της Αλβανίας από Δυρράχιο έως Βουθρωτό που είχε καταλάβει από την Ήπειρο το 1271: J.V.A. Fine (1994), σελ. 184. Ο συνονόματός του Κάρολος της Ουγγαρίας ήταν ο τελευταίος μακρινός απόγονος των Άρπαντ. Βλ. S. Kelly, *The New Solomon: Robert of Naples (1309-1343) and Fourteenth-Century Kingship*, Leiden 2003, σποράδην.

Κότορ,⁶³³ γεγονός που δεν πέρασε απαρατήρητο από τις δυνάμεις του Ντουμπρόβνικ που είχαν καταλάβει την περιοχή από το 1184, όμως δεν ήταν σε θέση να αντιδράσουν, δεδομένης της συνομολογημένης προ τριετίας μερικής υποτελείας τους στο Δουσάν.

Ο σέρβος κράλης κατάφερε έτσι σταδιακά να επεκτείνει την επικράτειά του από το Δούναβη έως τον κόλπο της Άρτας. Η επέκταση αυτή φαινόταν μάλιστα αρκετά σταθερή, δεδομένης της ειρήνης και με τις βουλγαρικές δυνάμεις –γεγονός που επιβεβαιώνεται από τις ουκ ολίγες επισκέψεις του Δουσάν στο νέο τσάρο και θα κρατήσει μέχρι και το 1355.⁶³⁴ Οι αλλαγές στην προσωπική του ζωή, στις οποίες επικεντρώνονται τότε οι πηγές, ακόμα κι αν δεν ισχύουν, παρέχουν πληροφορίες για τα χαρακτηριστικά του στρατού του: Ο άτεκνος έως τότε Δουσάν λέγεται ότι αναζητούσε υποψήφια σύζυγο, την οποία βρήκε στην Ελισάβετ, ορφανή κόρη του πρόσφατα αποβιώσαντος γερμανού αυτοκράτορα Φρειδερίκου του Ωραίου (1289-1330) και ανιψιά του μετέπειτα δούκα της Αυστρίας (1347-1349) Όθωνα Ε΄. Οι διαπραγματεύσεις με τον τελευταίο διεξήχθησαν το 1336 με μεσολαβητή, όπως υποστηρίζεται, τον επικεφαλής 300 γερμανών μισθοφόρων στο στρατό του Δουσάν, Πάλμαν Μπράχτ (λατ. Palman(us), σερβ. Палман Браχт).⁶³⁵ Το μισθοφορικό αυτό στράτευμα, γνωστό ως *Γερμανική Φρουρά*, υποστήριζε το σέρβο κράλη από τότε που αντιμαχόταν τον πατέρα του. Ο γάμος δεν έγινε δεκτός με χαρά από την αυστριακή πλευρά, αυτό τουλάχιστον πληροφορούμαστε από σχετικές διηγήσεις, όπου τόση ήταν η απογοήτευση στην αυλή εκεί, ώστε, όταν οι απεσταλμένοι ανακοίνωσαν στη νεαρή αυστριακή πριγκίπισσα ότι θα παντρευτεί σε *βάρβαρη* χώρα στα Α –η οποία επί Μιλούτιν έχαιρε βυζαντινών επαινετικών σχολίων– με *αλλόδοξο* βασιλιά που ήταν μάλιστα ήδη παντρεμένος, αρρώστησε από τη στενοχώρια και πέθανε.

Παρόμοιου τύπου διηγήσεις –που εμπεριέχουν στοιχεία ιπποτικού ρομαντισμού– φωτίζουν σχήματα και επιδιώξεις εξουσίας που διαμόρφωναν οι διεκδικητές ή διάδοχοί της εκτός των ορθόδοξων συνόρων της Χερσονήσου. Έτσι, επιτρέπουν να αντιληφθούμε τη –δυσνόητη για κάποιους σήμερα– ιεραρχία της εξουσίας που διαμορφωνόταν τότε. Ως προς το παραπάνω σχήμα επισημαίνουμε μόνο το αυταπόδεικτο γεγονός ότι οι διηγήσεις αυτές αποδεικνύουν την εξάρτηση μέρους των γερμανικών δυνάμεων από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στη Χερσόνησο για την ανάδειξή τους –όχι το αντίθετο. Επιπρόσθετα, έχουν μια ακόμα ιδιαιτερότητα: Μέσα από γαμήλιες κυρίως σχέσεις των πρωταγωνιστών τους, φωτίζονται τρόποι και μέσα που χρησιμοποιούνταν για να επιτευχθούν συμμαχίες, να εγερθούν αξιώσεις ή να αποδυναμωθούν διάδοχοι. Εάν εμβαθύνουμε, για παράδειγμα, στις προσωπικές σχέσεις των γερμανών ευγενών, διαπιστώνουμε ότι ο Φρειδερίκος είχε παντρευτεί το 1315 την Ισαβέλλα της Αραγονίας, κόρη του James Β΄ του Αραγκον από τη δεύτερη σύζυγό του,

⁶³³ Charles Eliot, *Turkey in Europe*, Oxon 1965, σελ. 38.

⁶³⁴ B. J. Kidd, *The Churches of Eastern Christendom- From A.D. 451 to the Present Time*, Oxon NY 2010, σελ. 324.

⁶³⁵ Αναφέρεται ως *Palman(us) Teutonicus Capitanus gentis armigens*. Βλ. J.V.A. Fine (1994), σελ. 273-274, 313, 341, και В.Поровић, *Историја српског народа*, ό.π., κεφ. VII «Стварање српског царства» και κεφ. VIII «Дело цара Душана».

Μπλάνς Ανζού (1280-1310), φιλόδοξη γυναίκα με μεγάλη προίκα που συνδέει τη γερμανική με τη σερβική οικογένεια –ο Δουσάν συγγένευε εκ πατρός με την Έλενα Ανζού, μητέρα του παππού-προτύπου του. Η παραπάνω σύνδεση βάσιμα κινεί την υπόθεση σχετικά με τους λόγους που υπαγόρευσαν την προσέγγιση Δουσάν και βυζαντινής αυλής –και ο Ανδρόνικος Γ΄ είχε παντρευτεί γερμανίδα πριγκίπισσα. Ως *συνεχιστής* των διεκδικήσεων του νεκρού *Παλαιολόγου* συμμάχου του, Συργιάννη –χαρακτηριστικό που αποσιωπάται στις σχετικές πηγές και τη βιβλιογραφία, αναδεικνύεται όμως από τον Καντακουζηνό– μετά το θάνατο του αντιπάλου εκείνου και έτερου Παλαιολόγου Ανδρόνικου Γ΄ (1341) παρουσιάζεται η ευκαιρία στο Δουσάν να αξιοποιήσει υπέρ του το βυζαντινό εμφύλιο –που συνεχιζόταν τώρα μεταξύ της αντιβασιλείας του ανήλικου διάδοχου Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου (δηλ. η Άννα της Σαβοΐας χήρα του Ανδρόνικου Γ΄ και μητέρα του ανήλικου αυτοκράτορα, ο πατριάρχης και ο *μέγας δούξ* Αλέξιος Απόκαυκος) και του προσωπικού φίλου του εκλιπόντος, *μεγάλου δομέστικου* Ιωάννη Καντακουζηνού, που διεκδικούσε την αντιβασιλεία και, δι’ αυτής, έξοδο στην εξουσία. Όταν αυτή δεν του ανατέθηκε, αυτο-ανακηρύχτηκε αυτοκράτορας στο Διδυμότειχο (26.10.1341), πλήττοντας έτσι κυρίως τα συμφέροντα της Άννας στην περιοχή: Παρότι σπάνια αναφέρεται στις σχετικές αφηγήσεις, στο Διδυμότειχο διέμενε η χήρα αυτοκράτειρα κι αντιβασίλισσα Άννα αν και παραδοσιακά διεκδικούμενο από βουλγαρικές δυνάμεις. Η αυτο-ανακήρυξη του Καντακουζηνού συνδεόταν και με αναζωπύρωση των *βουλγαρικών* διεκδικήσεων από τη βυζαντινή όμως πλευρά, αφού από το 1318 ο Καντακουζηνός ήταν παντρεμένος με τη *βουλγαρο-βυζαντινής* καταγωγής Ειρήνη Ασενίνα (Ирина Асен) κόρη του Ανδρόνικου Ασέν και της Ταρχανειώτισσας, κόρη με τη σειρά της του *πρωτοστράτορα* Μιχαήλ Δούκα Γλαβά Ταρχανειώτη και της Δούκαινας Κομνηνής Παλαιολογίνας Βράναινας.⁶³⁶

Ενώ αρχίζει με αυτό τον τρόπο ο λεγόμενος δεύτερος εμφύλιος πόλεμος στο Βυζάντιο, με τις «κοινωνικές προεκτάσεις» της δυναστικής έριδας που είχε προηγηθεί, όπως επισημαίνει η Α. Λαΐου,⁶³⁷ ο σέρβος Δουσάν, του οποίου τις βουλγαρικές διασυνδέσεις και συμφέροντα έχουμε αναφέρει, προκρίνεται στις πηγές έναντι της Βουλγαρίας, με την οποία σε συνεννόηση περιγράφονται να υποστηρίζουν αντίθετες βυζαντινές πλευρές (της αντιβασιλείας ή/και του Καντακουζηνού) διατηρώντας ειρήνη μεταξύ τους: Εκπρόσωποι των δυο πλευρών, όπως έχουμε δει, είχαν όμως ήδη ευθυγραμμιστεί πολιτικά και στρατιωτικά εδώ και δέκα χρόνια (από το 1331/2) –εκκλησιαστικά αρκετά περισσότερο. Γνωρίζοντας αυτό και έχοντας σημειώσει ότι ο Καντακουζηνός ηγείτο τμήματος βουλγαρικών δυνάμεων μετά το γάμο του, γεννάται το ερώτημα με ποια Βουλγαρία συνεργάστηκε ο Δουσάν, κυρίως διότι την ίδια περίοδο τον προσέγγισε ο κατά τα άλλα *ορκισμένος εχθρός* των σερβικών και

⁶³⁶ D. M. Nicol, *The Byzantine family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460: A genealogical and prosopographical study*, Washington 1968, σελ. 104, 106-108, 129-134.

⁶³⁷ Αγγ. Λαΐου, ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. Θ΄ (1980), σελ. 155.

βουλγαρικών δυνάμεων Καντακουζηνός, μετά την ήττα του από τον Απόκαυκο.⁶³⁸ Οι δυο άντρες φαίνεται ότι συναντήθηκαν στην Πρίστινα το 1342, μετά από μεσολάβηση των *βουλγάρων* συζύγων τους. Εκεί λέγεται ότι συμφώνησαν κάθε πλευρά να διατηρεί τις πόλεις που καταλάμβανε. Ο αυτο-ανακηρυγμένος βυζαντινός αυτοκράτωρ διευκρινίζει όμως στις *Ιστορίες-απολογία* του⁶³⁹ ότι στο δικό του στρατό είχαν περιληφθεί εξέχουσες προσωπικότητες της σερβικής επικράτειας, τις οποίες μάλιστα κατονομάζει: Αναφέρονται τα ονόματα του βοεβόδα Μπράνκο (κυβερνήτης περιοχής περί τη λίμνη Αχρίδα και μακρινός συγγενής του Δουσάν)⁶⁴⁰ και του *μεγάλου βοεβόδα* Γιοβάν Όλιβερ (περ. 1310-1356).⁶⁴¹ Ο Μπράνκο όμως συνεργαζόταν με τον Ντετσάνσκι, ενώ ο Γιοβάν Όλιβερ που είχε υποστηρίξει το Δουσάν στην εξέγερση εναντίον του πατέρα του, είχε παντρευτεί τη μητριά του, γεγονός που συντείνει στην ύπαρξη ανταγωνισμού μεταξύ τους. Τα παραπάνω δείχνουν ότι ο Καντακουζηνός συνεργάστηκε σίγουρα με μακρινούς συγγενείς του Δουσάν, όχι όμως απαραίτητα με τον ίδιο, πόσο μάλλον αφού την ίδια εποχή ο Δουσάν κατακτά τις Σέρρες, γεγονός που σχολιάζεται αρνητικά από τον Καντακουζηνό (παρότι σύμφωνο με τη μεταξύ τους συνεννόηση που επικαλείται ο τελευταίος), ο οποίος επίσης διεκδικούσε την πόλη που ο Δουσάν ορίζει έκτοτε κέντρο του –εκεί θα ανακηρυχτεί αργότερα (1345) αυτοκράτορας.

⁶³⁸ Παρότι το έργο του Καντακουζηνού δεν είναι το μόνο που έχει σωθεί από την εποχή, επιμένουμε στα γραφόμενά του, λόγω της προσωπικής και άμεσης εμπλοκής του με τον Δουσάν. Οι στόχοι του Δουσάν για κατάληψη της εξουσίας περιγράφονται και από τον επίσης σύγχρονο και εμπλεκόμενο Νικηφόρο Γρηγορά ως γεωλόπνοιοι, η μετριοπαθέστερη προσέγγιση εκείνου όμως και η κυρίαρχη βυζαντινή πεποίθηση περί ανωτερότητας του Βυζαντίου έναντι όλων των υπόλοιπων δυνάμεων της εποχής διαφοροποιεί τις δυο ιστορικές καταγραφές, σίγουρα υπέρ της βυζαντινής εξουσίας αλλά όχι εξίσου αντικειμενικές. Πρβλ. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 746, στ. 16-747, στ. : «Ἐντεῦθεν [ἀπὸ τῆς Σέρρες] ὁ κράλης μείζων ἑαυτοῦ καταστάς [...] βασιλέα Ῥωμαίων ἑαυτὸν ἀνηγόρευσε τὴν τε βάρβαρον δίαταν ἐς τὰ Ῥωμαίων ἡμειψεν ἤθη [...] περιφανῶς ἐχρήσατό τε καὶ χρῆται γε μέχρι καὶ ἐς ἐμέ. ἤδη δὲ καὶ πρὸς τὸν υἱὸν τὴν ὅλην ἡγεμονίαν ἐνείματο' καὶ τὸ μὲν ἄρχειν παρέσχε, κατὰ τὰ εἰθισμένα τοῖς Τριβαλοῖς [...] ἑαυτῷ δ' αὖ τῶν ἐκείθεν Ῥωμαϊκῶν χωρῶν καὶ πόλεων κατὰ τὴν εἰθισμένην Ῥωμαίους δίαταν. Βλ. και E. Gkartzonika, *Banditry*, ὁ.π. σελ. 511-550.

⁶³⁹ Βλ. E. Gkartzonika, *Banditry*, ὁ.π., σελ. 522 και 540.

⁶⁴⁰ Λέγεται ότι ήταν γιος ζουπάνου και βοεβόδα που διοικούσε το Τρέμπινιε και το Κότορ επί Στεφάνου Ντετσάνσκι και είχε παραστεί στην επικύρωση των δικαιωμάτων των εμπόρων της Ραγούζα από εκείνον (25.3.1326), M. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама, Службени лист СРЈ 2001* [1998], σελ. 27. Για τον τίτλο του σεβαστοκράτορα που του αποδόθηκε, Ж. Фајфрић, *Света лоза Стефана Неманје*, Belgrade (2000) [1998], κεφ. 39 και Βλ. Ћоровић, *Историја српског народа*, ὁ.π., κεφ. VII.

⁶⁴¹ J.V.A. Fine (1994), σελ. 297-300 και 358. Γνωστός και με το προσωνύμιο ο Γραικός (σερβ. Јован Оливер Грчинић, λόγω ίσως της γνώσης της ελληνικής και του εμπόρου γραικού πατέρα του Αστερίωνα που είχε εγκατασταθεί στο σερβικό βασίλειο και της συνεργασίας με Βυζαντινούς), ο Γιοβάν απέκτησε αρχικά τον μη κληρονομικό τίτλο του μεγάλου βοεβόδα (велики војвода, επικεφαλής στρατού) και πιθανότατα μετά το 1342-43 τους τίτλους του σεβαστοκράτορα και του δεσπότη, τίτλο του οποίου τα χαρακτηριστικά σε αυτή τη συγκυρία έχουμε περιγράψει αλλού, βλ. E. Gkartzonika, *Banditry*, σελ. 529-530. Μετά το θάνατο του Χρέλια (τέλη 1342), ημι-ανεξάρτητου ηγεμόνα της περιοχής του Στιπ και της Στρούμνιτσα (σημ. FYROM) περιλαμβανομένης της μονής Ρίλα που συνεργάστηκε με τον Ανδρόνικο Β', την επικράτεια του μοιράστηκαν ο Γιοβάν και ο Δουσάν, βλ. Христо Матанов, *Југозападните бългaрски зeми в пeриoдa нa срѣдскaтa влaст (кpaя нa XIII-първaтa пoлoвинa нa XIV вeк, София 1986*, σελ. 33-34, J.V.A. Fine (1994), σελ. 291, 297-301, 312, 345 και M. Bartusis, Hrelja and Momčilo: Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia, *BSI* 41(1980), σελ. 201-221. Αναφέρεται συνήθως ως σημαντικός άρχοντας υπό τον Δουσάν αλλά επρόκειτο μάλλον για ημι-ανεξάρτητο βοεβόδα. Ανήγειρε την ορθόδοξη μονή των Αγίου Αρχαγγέλου Μιχαήλ και Γαβριήλ του Ερημίτη Λεσόνοβου (Свети Архангел Михаил и пустиножителот Гаврил Лесновски, ΝΔ πλαγίες του Οσογκόνο, σε ηφαιστειακό κρατήρα, σε υψόμετρο 870 μ.), ενώ στις κτήσεις του περιλαμβάνονταν διαφιλονικούμενες περιοχές, όπως η αριστερή όχθη του Βαρδάρη και το Όβτσε Πόλιε. Μετά το θάνατο του Δουσάν γνωρίζουμε μόνο ότι όσα από τα εδάφη του δεν ανακαταλήφθηκαν από τους Βυζαντινούς, διαπρέθηκαν μεταξύ των γειτονικών του ευγενών Μρνιάβτσεβιτς (Мрњавчевић) και Ντεγιάνοβιτς (Дејановић).

Παρά τις συγκυριακές συμμαχίες και ανταγωνισμούς που χαρακτηρίζουν την περίοδο αυτή, την άποψή μας ενισχύει ένα ακόμα γεγονός, αποσιωπημένο από τη σχετική βιβλιογραφία: Ως συνεχιστής του *θετού Παλαιολόγου διεκδικητή* του βυζαντινού θρόνου, ο Δουσάν από το νέο κέντρο του γειτνίαζε με τη *χήρα* διάδοχο της αυτοκρατορικής εξουσίας, την οποία επιθυμούσε να διασφαλίσει προς όφελος του *Παλαιολόγου* γιου της (ο «ρωμαϊκός τρόπος»), αντιπαλεύοντας τις δυνάμεις που σταδιακά συντάσσονταν με τον Καντακουζηνό (που είχε μόλις καταλάβει το θρακικό κέντρο της) και με προηγούμενους εχθρούς της –εκείνους που την κατηγορούσαν ότι εξυπηρετούσε τα συμφέροντα της *δυτικής* της οικογένειας (ο «λατινικός τρόπος»). Αν λοιπόν η βυζαντινή αντιβασιλεία δεν είχε έρθει νωρίτερα σε συνεννόηση μαζί του, τότε τον προσέγγισε σίγουρα, κυρίως διότι οι επιθέσεις του Δουσάν ήταν εκείνη την εποχή περισσότερο επιτυχείς και εκτενέστερες απ’ ό,τι του Καντακουζηνού: Κατέκτησε το σύνολο των σημερινών αλβανικών εδαφών, εκτός από το Δυρράχιο –καθόλου τυχαία το ήλεγχε η οικογένεια των Ανζού– και τις εναπομείνουσες, από την κατάκτηση του 1332, πόλεις στη Μακεδονία. Στην πορεία του εμπόδιο βρήκε μόνο στη Θεσσαλία όπου γαιοκτήμονες της περιοχής είχαν αναδειχτεί σε *αριστοκράτες* συμμαχώντας με τον Καντακουζηνό, προελαύνοντας ενάντια στις καταλανικές δυνάμεις που υποστήριζαν έναντιμισθού το Δουσάν. Αυτός ενδιαφερόταν για την περιοχή εξαιτίας της καταγωγής της συζύγου του Μιλούτιν Ελένης, συνδέοντάς τη έτσι με το ευρύτερο σχέδιό του για ενοποίηση και διεύρυνση των *πατρογονικών* κτήσεων. Ο Καντακουζηνός πρόλαβε να στείλει εκεί τον εξάδελφό του Ιωάννη Άγγελο και στα τέλη του 1342 εκείνος ανέλαβε καθήκοντα ισόβιου κυβερνήτη της επαρχίας, με αυτοκρατορικό μάλιστα χρυσόβουλο –συνεπώς η περιοχή του αποδόθηκε ως *πρόνοια* από τον αυτο-ανακηρυγμένο αυτοκράτορα εξάδελφό του. Ο Ιωάννης Άγγελος επεξέτεινε τα σύνορα της βυζαντινής Θεσσαλίας Ν και ΝΑ εις βάρος των Καταλανών του Δουσάν. Ο Καντακουζηνός χαρακτήρισε τότε τον πολιτικό και στρατιωτικό αποκλεισμό του από τη Θεσσαλία «προδοσία» του Δουσάν και, με σκοπό να αντεπιτεθεί προς υπεράσπιση των αυτοκρατορικών δικαιωμάτων του στην πρωτεύουσα –στοιχειοθετώντας έτσι κατηγορία εναντίον του Δουσάν για προσπάθεια κατάληψής της–, κατέφυγε στους σελτζούκους Τούρκους. Αυτοί κυβερνούσαν Δ περιοχές της Μικράς Ασίας, διασπασμένοι και αναμειγμένοι με τα υπόλοιπα *τουρκικά* φύλα που είχαν αναδειχτεί σε κυρίαρχους μ’ αυτούς ο ίδιος ήλθε σε επαφή λόγω της μικρασιατικής καταγωγής του και ξεκίνησε επιθέσεις εναντίον της Πόλης.⁶⁴²

Παρά τις παλινδρομικές αναφορές των κινήσεων εδώ κι εκεί (Θράκη και Θεσσαλία) στη Χερσόνησο, ώστε να συσκοτιστούν οι σχετιζόμενες με τα υπό εξέταση πρόσωπα εξελίξεις, είναι βέβαιο ότι στο ευρύτερο πολεμικό πλαίσιο όσες προκάλεσε ο Καντακουζηνός περιόριζαν την επέκτασή του Δουσάν. Εξαιτίας των συμμαχιών που υπαγόρευε ο εμφύλιος

⁶⁴² A. Kazhdan, Kantacuzenos, *ODB*, σελ. 1103.

πόλεμος είχαν μετατοπιστεί έτσι εντός της βυζαντινής επικράτειας οι έως τότε συγκρούσεις βουλγαρικών ή/και σερβικών δυνάμεων *προνοιάρων* να καταλάβουν ή να ανεξαρτητοποιήσουν περιοχές της βυζαντινής περιφέρειας (υπέρ του ενός ή του άλλου αυτοκράτορα), ώστε να ενισχύσουν τις διεκδικήσεις τους επί συγκεκριμένης εξουσίας, με πλαίσιο αναφοράς ένα μεγαλύτερο κέντρο. Δεδομένης της αναβάθμισης που είχαν προσφέρει οι βυζαντινές δυνάμεις τα προηγούμενα χρόνια στους εκπροσώπους τοπικών εξουσιών, εξυπηρετώντας παράλληλα δικά τους συμφέροντα, οι βυζαντινές δυνάμεις βρίσκονταν τώρα αντιμέτωπες και με αντιπάλους που θα απειλούσαν τη δική τους συρρικνωμένη και υπό αμφισβήτηση εξουσία. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι σερβικές δυνάμεις του Δουσάν προχώρησαν ταχύτατα προς τα Β της Ηπείρου, όπου βρέθηκαν αντιμέτωπες με *ευγενείς* που υποστήριζαν τον Καντακουζηνό. Την περίοδο αυτή την αφηγείται λεπτομερώς ως προς τις φιλικές σχέσεις του σέρβου κράλη με τη βυζαντινή αντιβασιλεία και τον Ιωάννη Ε'. Δεδομένων όσων έχουμε αναφέρει έως εδώ, η προσθήκη «των Ρωμαίων»⁶⁴³ στον τίτλο του «κράλης της Σερβίας, της Αλβανίας και των παράκτιων περιοχών» το 1343, μετά την ένταξη των νεο-κατακτημένων κτήσεων στην επικράτειά του, παρότι συνήθως αποδίδεται σε απώτερη επιδίωξή του να κατακτήσει τη Βασιλεύουσα και να αντικαταστήσει την παρηκμασμένη βυζαντινή αυτοκρατορία με ενωμένη ορθόδοξη ελληνο-σερβική αυτοκρατορία,⁶⁴⁴ φαίνεται (δεδομένης και της σχετικής αναφοράς του Καντακουζηνού) να προκύπτει σε αναγνώριση των προαναφερθεισών επιτυχών επιθέσεων από την αντιβασιλεία του Ιωάννη Ε', ως απάντηση στην αυτο-ανακήρυξη του Καντακουζηνού. Εξηγείται έτσι καλύτερα γιατί ο Δουσάν και οι συνασπισμένες με αυτόν δυνάμεις (ανα)κατέλαβαν όλα τα βυζαντινά εδάφη στα Δ Βαλκάνια έως την Καβάλα, εκτός από την Πελοπόννησο και τη Θεσσαλονίκη –δεν μπορούσε να κατακτηθεί εύκολα χωρίς στόλο. Συνεπώς, στον τίτλο του σέρβου κράλη αποτυπώνεται μάλλον *σύνολο* πληθυσμού- κατοίκων περιοχών που εκείνος θα διαχειριζόταν τώρα, με ενταγμένους στην επικράτειά του και ορθοδόξους ρωμαίους κατοίκους, σε αντίθεση με τους περισσότερους συγκαταρκινούς του τοπικούς και μη *άρχοντες τόπων* που διοικούσαν μόνο

⁶⁴³ J.V.A. Fine (1994), σελ. 309. Βλ. επίσης τα σχετικά άρθρα των Sima Ćirković, *Between Kingdom and Empire: Dusan's State (1346-1355) Reconsidered*, *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον 14' αιώνα*, ό.π., σελ. 110-120 και N. Oikonomides, *Emperor of the Romans- Emperor of the Romania*, *στο ίδιο*, σελ. 121-8.

⁶⁴⁴ Βλ. D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, ό.π., σελ. 121, Radoman Stankovic, *The Code of Serbian Emperor Stephan Dushan, Serbian Culture of the 14th Century*, τ. 1: <http://serbia-hellas.com/articles/code.html>: ο[...] Στέφανος Δουσάν [...] θέλησε, με τη στέψη του το 1331, να αντικαταστήσει το αποδυναμωμένο Βυζάντιο με μια ισχυρή Σερβο-Ελληνική Αυτοκρατορία [...]. Με την αυτο-ανακήρυξή του σε αυτοκράτορα Σέρβων και Ρωμαίων, ο Δουσάν έδειξε ότι φιλοδοξούσε να αποκτήσει νόμιμη εξουσία πάνω και στους υποτελείς της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Με διαφορετική προσέγγιση, ο σέρβος ιστορικός Σίμα Τσίρκοβιτς παραβάλλει την ιδεολογία του Δουσάν με εκείνη των βούλγαρων τσάρων, οι οποίοι είχαν οραματιστεί διακυβέρνηση από κοινού με το Βυζάντιο, Сима М. Чиркович, *История сербов – Срби међу европским народима*, κεφ. 36 «Земля царская» и «земля королевская» (=αυτοκρατορική και βασιλική γη): <http://www.e-reading.club/book.php?book=1036240>. Όπως όμως αποδεικνύεται από τις περισσότερες επιστολές, ο Δουσάν έγραψε στα ελληνικά και υπέγραψε με αυτοκρατορικό κόκκινο μελάνι ακόμα και Πρόσταγμα (τύπος εγγράφου βυζαντινών αρχόντων) που εξέδωσε. Βλ. *Actes de Docheiariou*, ed. N. Oikonomidès, Archives de l'Athos 13, Paris 1984, no.25, l. 22-23 –*Actes de Vatopédi II: de 1330 à 1376*, ed. J. Lefort, Vassiliki Kravari κ.ά., Archives de l'Athos 22, Paris 2006, no. 92, l. 14-5 και no. 93, l. 20, 36.

μέρος του πληθυσμού (π.χ. οι πληθυσμοί και ευγενείς υπέρ και εναντίον του Καντακουζηνού, εντός ή εκτός πόλεων ή σε ευρύτερες περιοχές γύρω τους).⁶⁴⁵

Ενισχυμένες (έστω και τύποις) θεσμικά και επωφελούμενες από το οδικό και ορεινό δίκτυο στα Ν της Χερσονήσου των οποίων ήταν καλοί γνώστες, οι δυνάμεις του Δουσάν κινήθηκαν εναντίον των τουρκικών στρατευμάτων που είχαν μισθωθεί εναντίον τους. Το Μάιο 1344 όμως, ο σέρβος βοεβόδας Γρηγόριος Πρεάλιμπος ή Πρελούμπος (σερβ. *Πρελυθ*, τέσσερα χρόνια μετά θα κατακτήσει από τους υποστηρικτές του Καντακουζηνού τη Θεσσαλία την οποία θα διοικήσει με τον τίτλο του *Καίσαρα* μεταξύ 1348-1356),⁶⁴⁶ νικήθηκε στη Στεφανιάνα από δυνάμεις του εμιράτου του Αϊδινίου.⁶⁴⁷ Τα στρατεύματα του Δουσάν αρχίζουν να περιγράφονται έκτοτε κατά τη συνήθη βυζαντινή πρακτική (βλ. πχ. την περίπτωση του Ιβάλιο) ως *άτακτα* και *ληστρικά*. Για να κατανοήσουμε τέτοιο χαρακτηρισμό πληθυσμών, όταν αναδεικνύονται σε κρίσιμους παράγοντες στην πορεία του εμφυλίου πολέμου, θα μνημονεύσουμε την περίπτωση του βούλγαρου *ληστή* Μομ[ι]τζίλο ή Μομιτζίλα (*Μομчил*, περ. 1305-7.7.1345): Χάρη στην πολεμική του ικανότητα και κυρίως στη γνώση της περιοχής της Ροδόπης, κατάφερε με τη «ληστρική συναγωγή» του⁶⁴⁸ να αποκτήσει για λίγο καιρό εδάφη στη Θράκη –νυν έδρα του Καντακουζηνού και πρώην έδρα της αντιβασιλίσσας. Η περίπτωση του *δεσπότη*, για την αντιβασιλεία, και *σεβαστοκράτορα*, για τον Καντακουζηνό, σε αντιπαράβολή με τον Δουσάν αποτελεί ένδειξη της διαστρέβλωσης των γεγονότων από ιστορικές καταγραφές της εποχής.

Ο θάνατος του Μομιτζίλο το 1345 στο Περιθεώριο (κοντά στην Ξάνθη) από μισθοφορικές δυνάμεις του Καντακουζηνού, παρότι δεν θεωρείται σπουδαίο γεγονός, στάθηκε ικανό να αλλάξει τους συσχετισμούς στη Ν Βαλκανική και πάλι υπέρ του Δουσάν: Μόνο συνυπολογίζοντας την ανάδειξη τέτοιων βουλγαρικών περιπτώσεων και το σύνολο των εμπλεκόμενων στη διεκδίκηση και άσκηση της τοπικής, διασπασμένης σε διάφορους *τόπους*

⁶⁴⁵ Τη διαφορετική στάση και συμπεριφορά των διαφορετικών πληθυσμών εντός και εκτός πόλης αναδείξαμε για πρώτη φορά αναλυτικά: E. Gkartzonika, *Banditry, ό.π.*, σποράδην. Για την αγιοποίηση ευγενών ή επικεφαλής πληθυσμών ως ανταπόδοση της υποστήριξης σε μέλη του κοντινού κύκλου του Καντακουζηνού, βλ. αναλυτικά: Laiou-Thomadakis A., *Saints and Society in the Late Byzantine Empire*, A. Laiou-Thomadakis ed., *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick, N.J. 1980, σελ. 84-114. Για τις συνελεύσεις πολιτών ως όργανα προερχόμενα από τις τοπικές κοινωνικές δυνάμεις, βλ. L. Maksimović, *Charakter der Sozialwirtschaftliche Struktur der spätbyzantinischen Stadt (13-15 Jh.)*, *JÖB* 31/1 (1981), σελ. 175-185, N. Oikonomidès, *Pour une typologie des villes "séparées" sous les Paléologues*, W. Seibt επιμ., *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit. Referate des Internationaler Symposions zu Ehren von Herbert Hunger (Wien 30. November bis 3. Dezember 1994)*, Vienna 1996, σελ. 169-175, T. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή οικονόμος. Πολιτική εξουσία και Ιδεολογία πριν την άλωση*, Αθήνα 2007, σελ. 81 κ.ε, 159-163, 206-16, της ίδιας, *Οι «αόρατες» βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο (13ος-15ος αιώνας)*, Αθήνα 2013, σελ. 82-93, 141-8 και P. Katsoni, *Urbanisation et déséquilibres sociaux à Thessalonique au XIVe siècle à travers la correspondance de Démétrios Kydonès*, E.Malamut – M.Ouerfelli, *Villes Méditerranéennes au Moyen Âge*, Presses Universitaires de Provence 2014, σελ. 220-5.

⁶⁴⁶ G. C. Soulis, *The Serbs and Byzantium*, ό.π., σελ. 96 και J.V.A. Fine (1994), σελ. 304.

⁶⁴⁷ Вернер Зайбт, *Шта сведочепечатию администрацији Херсона у средњем веку? ЗРВИ* Научно дело 1996, σελ. 194 (Περίληψη του άρθρου Werner Seibt, *Was lehren die Siegel über die Verwaltung von Cherson im Mittelalter?*). J.V.A. Fine (1994), σελ. 303.

⁶⁴⁸ Η Évelyne Patlagean, *Ο Ελληνικός Μεσαίωνας*, ό.π., σελ. 422-3, πρώτη ανέλυσε ως τυπική την περίπτωση του, διακρίνοντας σε παρόμοιες συγκυρίες τόσο το συγκεκριμένο οικονομικό αποτέλεσμα της *ληστείας*, δηλ. την *ισχύ της*, όσο και την κλιμακούμενη τότε διάσπαση των εξουσιών.

βουλγαρικής εξουσίας μπορεί να αιτιολογηθεί σε πολιτικό επίπεδο το αποτέλεσμα Συμβουλίου υπό το Δουσάν στις Σέρρες (την είχε κατακτήσει στις 25 Σεπτεμβρίου μαζί με τη Χαλκιδική), τα Χριστούγεννα του 1345, όπου αναβαθμίζεται σε *τσάρο*, με *βουλγαρικό* δηλαδή έως τότε τίτλο ισοδύναμο τοπικά αλλά όχι ίδιο με εκείνον του *αυτοκράτορα*. Στο ίδιο πλαίσιο είχε προηγηθεί απόφαση του αγιορείτικου Πρωτάτου να τον αναφέρει στις προσευχές του μετά το βυζαντινό αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄, σε αντάλλαγμα της δέσμευσής του να σεβαστεί την αυτονομία του Άθω. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η, ασχολίαστη εξ όσων γνωρίζουμε, αναλογία της απόφασης αυτής με την παλαιότερη προϋπόθεση που έθετε το Πατριαρχείο Νικαίας για την αναγνώριση των νέων τοπικών ανεξάρτητων Εκκλησιών αλλά και πολιτικών εξουσιών του βούλγαρου τσάρου Ιβάν Ασέν και του Σέρβου Σάββα, να μνημονεύεται πρώτο το όνομα του Πατριάρχη του στα δίπτυχά τους. Προεκτείνοντας την αναλογία εκείνης, δεδομένου του κοινού πλαισίου που γνωρίζουμε ότι αναγνώριζαν οι τρεις Εκκλησίες και εξουσίες, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι η απόφαση να μνημονεύεται το όνομα του Δουσάν μετά από εκείνο του Ιωάννη Ε΄ δεν μπορεί παρά να σημαίνει ότι οι συνομολογούντες είχαν συνασπιστεί. Δυο διατάγματα για δύο μονές επικυρώνουν την καλή αυτή νέα σχέση (Νοέμβριος 1345 και Ιανουάριος 1346),⁶⁴⁹ πόσο μάλλον που στο διάστημα μεταξύ τους λαμβάνει χώρα η προαναφερθείσα αναβάθμιση. Επιπλέον, γνωρίζουμε ότι το Πάσχα του 1346 (16 Απριλίου) συγκαλείται ακόμα μεγαλύτερη σύνοδος στα Σκόπια, παρουσία του αρχιεπισκόπου Σερβίας Ιωαννίκιου Β΄, του αρχιεπισκόπου Αχρίδας Νικολάου Α΄, του βούλγαρου πατριάρχη Τυρνόβου Συμεών και αρχιερέων του Αγίου Όρους.⁶⁵⁰ Εκεί θεσμοθετήθηκε η αναβάθμιση της αυτοκέφαλης σερβικής αρχιεπισκοπής σε πατριαρχείο με έδρα τη μονή του Πετς⁶⁵¹ και του σέρβου αρχιεπισκόπου σε *πατριάρχη*, κατ' αναλογία του τίτλου του ανώτατου πολιτικού του άρχοντα. Τη μετατροπή αυτή ακολούθησαν σοβαρές αλλαγές στην οργάνωση της σερβικής Εκκλησίας:⁶⁵² Περιοχές του οικουμενικού πατριαρχείου, της αρχιεπισκοπής Αχρίδας και αυτόνομο το Άγιο Όρος τέθηκαν υπό την δικαιοδοσία ή τουλάχιστον την προστασία του πολιτικού επικεφαλής της.

Γίνεται έτσι περισσότερο αντιληπτό σε ποιο πλαίσιο ο νέος πατριάρχης μαζί με τον πατριάρχη Τυρνόβου έστεψε σε πανηγυρική τελετή τον Δουσάν «...τσάρο Σέρβων και Γραϊκών και παραθαλάσσιων και δυτικών του γαιών» (Вољом Бојжом, Благоверни и Христољубиви цар Србљем и Гркoм и земље поморске и свему дису (западу), 16.4.1346) ο τελευταίος φαίνεται ότι αναλάμβανε ουσιαστικά να προασπιστεί στο όνομα του

⁶⁴⁹ Λ. Μαυρομάτης, Η σερβική πολιτική των προνομίων, *Ιερά Μονή Βατοπεδίου Ιστορία και Τέχνη*, ΕΙΕ, ΙΒΕ, Αθήνα 1999, σελ. 81-86 και Michel Laskaris, Actes Serbes de Vatorpédi, *Bsl* 6 (1935-36), σελ. 182 όπου ο κοινός χρυσόβουλος λόγος προς το Άγιο Όρος με τον οποίο ορίζεται η μνημόνευση του Δουσάν υπό την προϋπόθεση παραχώρησης απαιτούμενων κεφαλαίων και ζητημάτων, μεταξύ άλλων δηλαδή και φορολογικών απαλλαγών.

⁶⁵⁰ Βλ Temperley Harold William Vazeille, *History of Serbia*, London 2009, σελ. 72 και Fine (1994), σελ. 309-10.

⁶⁵¹ Για το σύνολο των παραδειγμάτων που αναφέρονται βλ. J.V.A. Fine (1994), σελ. 309-10.

⁶⁵² Jan Olof Rosenqvist επιμ., *Interaction and Isolation in Late Byzantine Culture, at a Colloquium Held at the Swedish Research Institute in Istanbul, 1-5 December, 1999*, Swedish Research Institute, τόμ. 13, Istanbul 2004, σελ. 66.

Ιωάννη Ε΄, δι' ευχών των αγιορειτών μοναχών, συστατικά στοιχεία της εξουσίας εκείνου, έναντι της προέλασης τουρκικών μισθοφορικών στρατευμάτων στην Κωνσταντινούπολη –προσέφερε δηλαδή στρατιωτική υπηρεσία. Καταστρέφοντας και λεηλατώντας αρχικά θρακικά εδάφη, σε συνεργασία με τον Καντακουζηνό, οι τουρκικές επιθέσεις θα συνεχιστούν για χρόνια αποδυναμώνοντας την κυρίαρχη βουλγαρική δυναστεία,⁶⁵³ την εποχή που εμφανίζονται και κρούσματα πανώλης στις υπό εξέταση περιοχές. Η αυτοκράτειρα είχε καταφύγει εξαιτίας όλων αυτών σε νέες συμφωνίες με τη Βενετία, που προέβλεπε την αποπληρωμή των βυζαντινών χρεών απέναντί της (Μάρτιος 1342), και τη Γένοβα (Σεπτέμβριος 1342),⁶⁵⁴ που προέβλεπε την άρση της αποξένωσης κωνσταντινοπολιτών και γενουατών εμπόρων –συνυπεύθυνων για την εξάπλωση της πανώλης λόγω του εμπορίου τους με την Ανατολή. Αδύναμη να αποτρέψει την εντονότερη και με αξιώσεις οικονομική διείσδυση εκείνων, η Άννα είχε στείλει το καλοκαίρι του 1343 πρεσβεία στον Πάπα Κλήμη Στ΄ της Αβινιόν, προτείνοντας την υποταγή της αντιβασιλείας στην Αγία Έδρα έναντι οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας απέναντι στους Τούρκους. Σε αντάλλαγμα, είχε υποθηκεύσει τα *κόσμια της βασιλείας* (*iocalia imperii*, πολύτιμες πέτρες και μαργαριτάρια) στους Βενετούς, αντί του δυσανάλογα –λόγω της αισθητής υποτίμησης του βυζαντινού νομίσματος– μικρού για την αξία τους ποσού των 30.000 δουκάτων⁶⁵⁵ (απέτυχε να πάρει πίσω τα κόσμιά της) και πούλησε το διάκοσμο των εκκλησιών της Πόλης.⁶⁵⁶

Σε ασφυκτικό κλοιό στη Βασιλεύουσα, εξαιτίας της αδυναμίας ή απροθυμίας της Γένοβας (αντιπάλου της Βενετίας) να φυγαδεύσει την Άννα από την Πόλη και των αντιαιρετικών διώξεων που είχαν ξεκινήσει και με αφορμή την *ησυχαστική* έριδα (σε εξέλιξη ήδη από το 1341, παράλληλα με την πολιτική έριδα μεταξύ των προαναφερθέντων βυζαντινών και μη

Η εξάπλωση της πανώλης από το 1346.

Πηγή: *The Times Concise Atlas of World History*, Geoffrey Barraclough εκδ., London 1992

⁶⁵³ Για τις επιθέσεις βλ. J.V.A. Fine (1994), σελ. 322, 325, 328. Το 1349 σκοτώνεται ο τρίτος γιος και συναυτοκράτορας του Ιωάννη Αλέξανδρου Ιβάν Ασέν Δ΄ της Πρεσλάβα, ενώ το 1355 πεθαίνει και ο μεγαλύτερος αδελφός του Μιχαήλ Ασέν Δ΄, Йордан Андреев, *България през втората четвърт на XIV в.*, Св. Климент Охридски, София 1993, σελ. 67-75.

⁶⁵⁴ Angeliki Laiou, Cécile Morrisson, *Η Βυζαντινή Οικονομία*, Αθήνα 2011 [2007], σελ. 280, 288-9.

⁶⁵⁵ Δάνειο 30.000 δουκάτων προς εξόφληση εντός τριών ετών με αναλογία 10.000 δουκάτα το χρόνο και 5% επιτόκιο. Στα μέσα του 14^{ου} αιώνα το χρυσό δουκάτο ισοδυναμούσε με δύο υποτιμημένα βυζαντινά υπέρπυρα, άρα η Άννα έπρεπε να συγκεντρώνει 20.000 υπέρπυρα το χρόνο. D. M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες Δέκα πορτρέτα 1250-1500*, Αθήνα 1996, σελ.147-151, του ίδιου, *Βυζάντιο και Βενετία*, Αθήνα 2004, σελ. 326, Tamara Talbot Rice, *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών*, Αθήνα 1990, σελ.56, Α. Λαΐου, *Οι βασιλείες του Ανδρόνικου Γ΄ και του Ιωάννη ΣΤ΄ (1328-1354)*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. Θ΄ (1980), σελ.150 και της ίδιας, *Διείσδυση των ιταλικών πόλεων στην ανατολή και διεθνής αγορά, στο ίδιο*, σελ. 236.

⁶⁵⁶ D. M. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου: 1261-1453*, Αθήνα 1996, σελ.327.

στρατοπέδων, με αλληλοκατηγορίες περί *αιρέσεως*),⁶⁵⁷ η Άννα αναγκάστηκε να διαπραγματευτεί γάμο μεταξύ του ανήλικου διαδόχου γιου της και της κόρης του Καντακουζηνού Ελένης, με προϋπόθεση τη μεσολάβηση της Άννας στον Δουσάν –μια ακόμα ένδειξη της συμμαχίας τους– ώστε εκείνος να μην του επιτεθεί. Ο Καντακουζηνός επεδίωκε να νομιμοποιήσει την εξουσία του εξασφαλίζοντας γαμήλια σύνδεση με το διάδοχο του θρόνου, ο οποίος βρισκόταν *ασφαλής* στη Θεσσαλονίκη, παρότι στο εσωτερικό της εξελισσόταν ήδη από το 1342 η γνωστή στάση των *Φίλων του Λαού* ή *Ζηλωτών*.⁶⁵⁸ Ουσιάζοντας τη Βασιλεύουσα και έχοντας ενισχύσει αντ’ αυτής τον Άθω, η Άννα φαίνεται ότι είχε διασφαλίσει την περιοχή όπου βρισκόταν ο γιος της, η οποία είχε *κυκλωθεί*, χωρίς να απειλείται, από δυνάμεις του Δουσάν, τις οποίες ο Καντακουζηνός έτρεμε, όπως αποδεικνύει η περιγραφή της επιστροφής του από τις περιοχές του ως «*από τον Άδη*»⁶⁵⁹ –γεγονός που κατά τη γνώμη μας επιβεβαιώνει ότι ο Δουσάν είχε αναλάβει τη στρατιωτική προστασία του δεκαπενταετούς διαδόχου μέχρι και την άφιξη της Άννας στη Θεσσαλονίκη (1351).⁶⁶⁰

Σε ό,τι αφορά τους Ζηλωτές, που σχετίζονται έτσι και με τη σερβική περίπτωση του *τσάρου* Δουσάν, ήταν πιστοί θεσσαλονικείς *υποστηρικτές του Αρσενίου* (βλ. πιο πάνω σελ. 56, 237-48) που αντιδρούσαν στη συνεργασία μεγάλου εξουσιαστικού ιερατείου και (νέας) αριστοκρατίας –της οποίας *εν ησυχία* δημιουργός ήταν ο Καντακουζηνός (*γαιοκτήμονες* που μετά τη σύμπραξη μαζί του γίνονταν *μεγαλογαιοκτήμονες*).⁶⁶¹ Η πολύ σημαντική σύνδεσή τους στο χώρο της Χερσονήσου με τις συνασπισμένες βουλγαρο-σερβικές εξουσίες, μπορεί να φωτίσει ιδιαίτερες πτυχές κοινωνικών συμμαχιών της εποχής, πόσο μάλλον αφού το κίνημα είχε μεγάλη απήχηση στο *δήμο*,⁶⁶² τα *φτωχά* όπως χαρακτηρίζονται λαϊκά στρώματα, στα οποία όμως είχαν ήδη αρχίσει να εντάσσονται και έκπτωτοι ευγενείς ή γαιοκτήμονες των οποίων οι περιουσίες και/ή οι εκτάσεις γης είχαν δημευτεί με κάποια από τις παραπάνω αφορμές. Στο πλαίσιο αυτού του βυζαντινού κατά τα άλλα ζητήματος, σειρά γεγονότων που δε συνδέονται με την εξέγερση στη Θεσσαλονίκη μπορούν να φωτίσουν άγνωστες έως τώρα προεκτάσεις του. Μία από αυτές ήταν η σύμπραξη του Απόκαυκου με το σύμμαχο του Δουσάν Ιωάννη Αλέξανδρο στη Θράκη, όταν μετά τον αποκλεισμό της αντιβασιλίσσας ο πρώτος διέτρεξε τη θρακική και μακεδονική ενδοχώρα της, προσέγγισε *λαϊκές* δυνάμεις και εξασφάλισε τη

⁶⁵⁷ Cyril Mango, *Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα 2006, σελ. 357, Steven Runciman, *Η Βυζαντινή Θεοκρατία*, ό.π., σελ. 151-152 και Klaus-Peter Todt, Johannes XIV. Kalekas Ökumen Patriarch von Konstantinopel, Friedrich Wilhelm Bautz, *BBKL* 3, Herzberg Bautz 1992, σελ. 426–8.

⁶⁵⁸ Τον πρώτο όρο διασώζει ο Θωμάς Μάγιστρος, βλ. Γιάννης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, τόμ. 8, Αθήνα 1959, σελ. 245-277.

⁶⁵⁹ Βλ. E. Gkartzonika, Banditry, ό.π., σελ. 530.

⁶⁶⁰ Η Άννα πήγε στη Θεσσαλονίκη τέσσερα περίπου χρόνια μετά, όπου βασίλευσε ως αυτοκράτειρα για 14 χρόνια με δικό της μεταλλείο, εκδίδοντας διατάγματα, κάνοντας δωρεές κτλ. Σε νομίσματα και προσωπογραφίες απεικονίζεται εστεμμένη με το μονόγραμμα Α (=Αυγούστα), πιστοποιώντας την ιδιότητα και την εξουσία της. D. M. Nicol, S. Bendall, Anna of Savoy in Thessalonica: the numismatic evidence, *Revue Numismatique* 6 (1977), αρ. 19, σελ. 87-102.

⁶⁶¹ G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, σελ. 175.

⁶⁶² Γεώργιος Α. Τεμεκενίδης, *Η Επανάσταση των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη (1342-1349)*, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 7 και 14. Για τη σύνδεσή τους και με τη βουλγαρική περίπτωση, E. Gkartzonika, Banditry, ό.π., σελ. 516, 524 και σποράδην.

συνδρομή τους και ο δεύτερος απαίτησε την έκδοση του εξαδέλφου του, Σισμάν Β΄ γιου του Μιχαήλ Ασέν Γ΄, απειλώντας μάλιστα με πόλεμο εάν δεν εισακουστεί. Ο Σισμάν είχε εμφανιστεί στην Πόλη άμα τη καταλήψει της εξουσίας από τον Καντακουζηνό, διεκδικώντας αναγνώριση ως δικαιούχος της βουλγαρικής εξουσίας –θυμίζοντας έτσι την παρόμοια κίνηση των αδελφών Ασέν. Το αίτημα-άσκηση διπλωματικής πίεσης του Ιωάννη Αλέξανδρου δεν απαντήθηκε από την αιχμάλωτη αυτοκράτειρα ούτε από τον Καντακουζηνό αλλά από τον σύμμαχο του τελευταίου, τον «κατά τήν Ἀσίαν Σατραπῶν δυνατώτατο» τούρκο εμίρη της Σμύρνης, ο οποίος έστειλε τον Σισμάν με *καράβια* στο Βιδίνιο, χάριν της παλιάς τους φιλίας⁶⁶³ Παρότι η τύχη του Σισμάν αυτού παραμένει άγνωστη, η αναφορά σε φιλικές σχέσεις αποκαλύπτει παρελκόμενες συμμαχικές συνδέσεις, αφού ο τούρκος εμίρης της Σμύρνης, ο Καντακουζηνός και ο παππούς της συζύγου του Ειρήνης καταγόταν από τη Μικρά Ασία. Εντείνοντας την ασκούμενη πίεση, ο βούλγαρος τσάρος, υποστηρικτικά στις κινήσεις του Απόκαυκου από ξηράς, είχε εισβάλει στο τέλος του 1341 στα βυζαντινά εδάφη του Καντακουζηνού, μετά από αίτημα του *λαού* της Αδριανούπολης (δηλαδή *αγρότες, εμπόρους, πολίτες* υπό τον Μανουήλ Απόκαυκο).⁶⁶⁴ Οι αριστοκράτες της πόλης νικήθηκαν και οι περιουσίες τους κατασχέθηκαν.⁶⁶⁵ Ο Καντακουζηνός συνέχιζε όμως τις προσπάθειες κατάληψης της Θεσσαλονίκης (1342). Ο Αλέξιος Απόκαυκος πολióρκησε τότε το προπύργιο του, το Διδυμότειχο (1342-1343): η *βουλγαρικής* καταγωγής σύζυγος του Καντακουζηνού βρέθηκε έτσι αντιμετώπη με αίτημα του μη αριστοκρατικού πληθυσμού για βοήθεια από τον Ιωάννη Αλέξανδρο που επίσης έφτασε το 1342 στις πύλες του φρουρίου. Ενώ *διαπραγματευόταν* με τους *συμμάχους του εντός* της πόλης την παράδοσή της, κατέφτασε με πλοία και στρατό στα Δαρδανέλια ο Ομούρ Μπέης, ο οποίος *βοήθησε την Ειρήνη να ξεφύγει από την πολιορκία του συμπατριώτη της*, όπως πληροφορούμαστε από τη δαιδαλώδη σχετική περιγραφή του συζύγου της.⁶⁶⁶ Παρότι δεν κατελήφθη το προπύργιο του αντιπάλου τους, οι επιθέσεις στη θρακική επικράτεια εναντίον των τουρκικών στρατευμάτων που την λεηλατούσαν υπήρξαν επιτυχείς: ο Καντακουζηνός, από την άλλη, τις περιγράφει *καταστροφικές* λόγω των απωλειών του ή της εικόνας των εν λόγω περιοχών την εποχή που συνέγραφε το έργο του: Ο Ιωάννης Αλέξανδρος κατέλαβε τη Φιλιπούπολη και εννέα σημαντικά οχυρά στα βουνά της Ροδόπης (1344),⁶⁶⁷ κτήσεις που του αναγνώρισε η Άννα της Σαβοΐας, όμως στις μάχες που ακολούθησαν οι αντίπαλες δυνάμεις ανέστρεψαν την

⁶⁶³ Βλ. Cant. 2, 55.2-57.17 όπου οι σχετικές διαπραγματεύσεις και 2, 397.21-398-18, όπου η δήλωση των σχέσεων με τον Ομούρ.

⁶⁶⁴ Ο Νίκολ ενστερνίζεται την άποψη του Καντακουζηνού, υποστηρίζοντας ότι ο Μανουήλ συμμάχησε μ' αυτόν, D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, ό.π., σελ. 193 και 201.

⁶⁶⁵ J.V.A. Fine (1994), σελ. 294. Επιβεβαιωτικά στην άποψή μας περί υποβάθμισης προηγούμενων εξεγέρσεων εκ μέρους των βυζαντινών, όπως π.χ. των αδελφών Ασέν, του Ιβάιλο κ.ά. αλλά και των Ζηλωτών είναι αξιοσημείωτο ότι ο επικεφαλής της συγκεκριμένης εξέγερσης, Βράνος, περιγράφεται ως αγρότης που ζούσε από χειρονακτική εργασία στους κήπους μεγαλογαιοκτημόνων αριστοκρατών.

⁶⁶⁶ Cant 2, 287.23-289.3

⁶⁶⁷ Lalkov, *Rulers of Bulgaria*, σελ. 42-43 και J.V.A. Fine (1994), σελ. 304.

κατάσταση υπέρ τους: Οι Τούρκοι λεηλάτησαν βουλγαρικές περιοχές της Θράκης τα έτη 1346, 1347, 1349, 1352 και 1354, καταστροφές στις οποίες προστέθηκε η ερήμωση της περιοχής και από την πανώλη.⁶⁶⁸ Το 1345 και ο Απόκαυκος απορρίπτει προτάσεις συμφιλίωσης του Καντακουζηνού⁶⁶⁹ και ξεκινά σειρά προγραφών στην πρωτεύουσα, όπου χτίστηκε φυλακή για πολιτικούς κρατούμενους, αριστοκράτες δηλαδή υποστηρικτές του Καντακουζηνού, στην οποία δολοφονήθηκε όμως άγρια στη διάρκεια εξέγερσης (Ιούνιος 1345). Ο θάνατός του τιμωρήθηκε με την ίδια ένταση, επέφερε όμως μεγάλο πλήγμα στο στρατόπεδό του καθώς το αποστέρησε από παράγοντα με μεγάλο έρεισμα στους μέσους (εμπόρους και ναύτες των πόλεων της εποχής).⁶⁷⁰ Πλήγμα επέφερε και στο στρατόπεδο των συμμάχων, καθώς, χωρίς τη στήριξή του, ο στρατός του Ιωάννη Αλέξανδρου έμεινε μόνος να αντιμετωπίσει στη Θράκη τις αριθμητικά ανώτερες δυνάμεις του Ομούρ – γίνεται έτσι κατανοητό γιατί μονοπωλεί τις ιστορικές καταγραφές αυτής της συγκυρίας, την εποχή που χρονολογείται και η αύξηση των στρατιωτικών κινήσεων του έτερου συμμάχου του, Δουσάν. Τα παραπάνω γεγονότα εξηγούν περαιτέρω τους λόγους της αναβάθμισης του Δουσάν στις Σέρρες. Επιπλέον, μέσω της διαπλοκής των προαναφερθέντων πολυεπίπεδων (θρησκευτικών, οικονομικών και κυρίως κοινωνικών) ερίδων μπορούμε να ανασυνθέσουμε τον τρόπο με τον οποίο επαναπροσδιορίζεται την εποχή αυτή το δημόσιο (*publicum*) καθώς και τους νέους πόλους που δημιουργούνται: **1.** Όχι μόνο ο Δουσάν, αλλά και διωγμένοι από τα εδάφη τους ή έκπτωτοι ευγενείς είχαν εναντιωθεί στον Καντακουζηνό, διασπώντας έτσι την αυτοκρατορία σε μικρότερα ανεξάρτητα τμήματα-πόλεις, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό της Θεσσαλονίκης.⁶⁷¹ **2.** Ο αυτοκράτωρ Καντακουζηνός, ως εκπρόσωπος τμήματος μόνο των ευγενών γης (τμήματος της εκκλησίας περιλαμβανομένου) που επιθυμούσαν πολιτική αυτονομία με στόχο τον –παράνομο ή νόμιμο– πλουτισμό τους (υπονομεύοντας έτσι την έννοια του κρατικού φορέα, εφόσον ανήκε εξ ορισμού στη δημόσια σφαίρα, της οποίας ο Καντακουζηνός ως αυτοκράτορας διόλου δεν είναι η ενσάρκωση αλλά μέρος της),⁶⁷² από την αυτο-ανακήρυξή του στο Διδυμότειχο δεν είχε σταματήσει να επιτίθεται σε στόχους φιλοβασιλικούς και οικονομικά σημαντικούς, επιφέροντας σημαντικές καταστροφές, από κοινού με τα τουρκικά του στρατεύματα. **3.** Η αντιβασιλίσσα, μη έχοντας άλλο τρόπο να διατηρήσει την επαπειλούμενη θέση της, ενίσχυσε το εθιμικό της κυριαρχίας της κεντρικής εξουσίας, δίνοντας βαρύτητα στην αντίσταση και τη συμμαχία με μέρος της Εκκλησίας και γείτονες δυνάμεις με αντάλλαγμα έλεγχο, θα λέγαμε *εποπτικό*. Αρκεί να θυμηθούμε την κατάληψη των Σερρών (1345) σε συνδυασμό με εκείνη της Καβάλας και της Δράμας νωρίτερα, για να

⁶⁶⁸ J.V.A. Fine (1994), σελ. 322, 325, 328.

⁶⁶⁹ Τις μετέφεραν φραγκισκανοί μοναχοί, D. M. Nicol, *The Reluctant Emperor*, ό.π., σελ. 71-2.

⁶⁷⁰ M. C. Bartusis, *The Late Byzantine Army*, ό.π., σελ. 95, Angeliki Laiou, κεφ. Π.3.2D Political-Historical Survey, 1204–1453, Elizabeth Jeffreys, John Haldon, Robin Cormack eds, *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford, UK 2008, σελ. 289-290, D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, ό.π., σελ. 193 και του ίδιου, *The Reluctant Emperor*, ό.π., σελ. 59.

⁶⁷¹ Βλ. N. Oikonomidès, *Pour une typologie des villes "séparées"*, ό.π., σελ. 169-75.

⁶⁷² Βλ. και Ev. Patlagean, *Ο Ελληνικός Μεσαίωνας*, ό.π., σελ. 355.

καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο Δουσάν ήταν ουσιαστικά υπεύθυνος για περιοχή τουλάχιστον 150 χλμ. (όπου οι κόλποι Στρυμωνικός και Καβάλας), μικρό αλλά πολύ σημαντικό τμήμα της Εγνατίας και κυρίως η Ν κατάληξη του άξονα Θεσσαλονίκη-Σέρρες-Σόφια, ο οποίος μπορούσε να επιτρέψει είσοδο και έξοδο εμπορευμάτων, στρατού κ.ά. προς τα Β της Χερσονήσου, τη ΒΑ Ευρώπη και τη Ρωσία. Ο έλεγχος τόσο σημαντικού εμπορικά και οικονομικά τμήματος της αυτοκρατορίας, ο εκβυζαντινισμός της σερβικής κοινωνίας και η δημιουργία νέας αριστοκρατίας μας οδηγούν έτσι στα νέα ζητούμενα που προέκυπταν σχετικά με τη διοίκηση και τον έλεγχο του πληθυσμιακά μεικτού αυτού συνόλου, με σκοπό να επιτευχθεί ισχυρότερη σύνδεσή τους και το μεγαλύτερο δυνατό όφελος από την οικονομικά αποδοτική περιοχή όπου συγκεντρώνονταν. Μέσω αυτού μπορούμε να αντιληφθούμε πληρέστερα την καμπή στις σχέσεις μεταξύ *δημοσίου*, αυτοκρατορικής εξουσίας και Εκκλησίας, των τριών παραγόντων δηλαδή που συγκροτούν τη δημόσια αρχή. Αξιομνημόνευτη σε αυτή την κατεύθυνση είναι η παράδοση και του σλαβικού κόσμου, του οποίου ανέλαβε να ηγηθεί στο φιλο-βασιλικό βυζαντινό και σλαβικό κόσμο ο Δουσάν, ως προς την αποδοχή και άσκηση του ησυχασμού:⁶⁷³ Άμεσα σχετιζόμενος με τις σύγχρονες του πολιτικές εξελίξεις, κέρδιζε έδαφος την εποχή αυτή, υποστηριζόμενος από τα δυο αντίπαλα μέτωπα (του Καντακουζηνού και των Σέρβων-Βουλγάρων συμμάχων). Παρά την εχθρότητα που δημιούργησε μεταξύ τους, εξαιτίας της έντονης επιθυμίας έκαστης πλευράς να αναδειχτεί ως βασικός εκφραστής της *ορθόδοξης πίστης* στα βουλγαρο-βυζαντινά εδάφη της Θράκης, έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην αντιμετώπιση πολιτικών ή στρατιωτικών *τάσεων* που χαρακτηρίστηκαν *αιρετικές* κατά το 14^ο αιώνα. Ο ησυχασμός στις υπό εξέταση περιοχές (βουλγαρική και σερβική) φαίνεται ότι αποτέλεσε έτσι παράγοντα διάσπασης της σύνδεσης μεταξύ τοπικής πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας. Σημαντικός βούλγαρος εκπρόσωπος και εξίσου σημαντικό παράδειγμα της διάσπασης αυτής επί Ιωάννη Αλέξανδρου ήταν ο Θεοδόσιος Τυρνόβου (Теодосий Търновски, 1300-1363),⁶⁷⁴ ο οποίος, καθόλου τυχαία, συνδεόταν με τη δυναστεία των Ασέν, μέσω των διασπασμένων συγγενών της στο Τύρνοβο και το Βιδίνιο. Πρεσβεύοντας την πρακτική της *ησυχίας*, συμμετείχε ενεργά στις πολιτικές

⁶⁷³ Βλ. John Meyendorff, *Les débuts de la controverse hésychaste, Byzantine Hesychasm: Historical, Theological and Social Problems: Collected Studies*, Variorum Reprints, London 1974 σελ. 87-120, Janet Hamilton, Bernard Hamilton, Yuri Stoyanov, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World, c. 650-c. 1450*, Manchester New York 1998, σελ. 282-3, Ηλίας Γ. Ευαγγέλου, *Ο Ησυχασμός στον Κόσμο των Νότιων Σλάβων τον ΙΔ' αιώνα – Επιδράσεις στον Πνευματικό, Εκκλησιαστικό και Πολιτικό τους Βίο*, Θεσσαλονίκη 2010.

⁶⁷⁴ Εκκινώντας από τη μονή του Αγίου Ιωάννη του Στουδίου στον Ξηρόλοφο της Κωνσταντινούπολης («των ακοίμητων μοναχών»), ο μετά θάνατον αγιοποιημένος μοναχός ανελίχθηκε σε υψηλόβαθμο βούλγαρο κληρικό το 14^ο αιώνα. Υπήρξε ερημίτης, εισηγητής του ησυχασμού στη Βουλγαρία και μαθητής του Γρηγορίου Σιναΐτη. Ίδρυσε το μοναστήρι Κιλιφάρεβο και σχολείο κοντά στο Τύρνοβο, αναλαμβάνοντας σημαντικό ρόλο στην καταδίκη αιρέσεων κατά τη διάρκεια της βασιλείας του τσάρου Ιωάννη Αλέξανδρου. Το 1363, συνοδευόμενος από τέσσερις μαθητές του, μεταξύ των οποίων ο Ευθύμιος (μετέπειτα τελευταίος πατριάρχης της βουλγαρικής ορθόδοξης Εκκλησίας και συγγραφέας ησυχαστής) και ο Κυπριανός, επισκέπτεται τον πατριάρχη Κάλλιστο Α', με τον οποίο είχε καλές σχέσεις όπως αναδεικνύεται στο *Βίο* του. Πέθανε σε μονή του Αγίου Μάμαντος στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Η. Γ. Ευαγγέλου, *Ο Ησυχασμός στον Κόσμο των Νότιων Σλάβων, ό.π.*, σελ.12, 157-70, 183-4, 213-20, 273-9 και 287-9, Житие и жизнь преподобного отца нашего Феодосия иже в Търновѣ постничествовавшего съписано светѣишимъ патриархомъ Константина града къръ Калистомъ, Изд. В. Н. Златарски, *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* 20/ II. 2 (София 1904), 1-41.

και θρησκευτικές εξελίξεις της εποχής του, αφού τέθηκε από την Κωνσταντινούπολη επικεφαλής αντιαρειτικών διώξεων εντός (1359) και εκτός Τυρνόβου. Η περίπτωση του κάνει αντιληπτές τις πολιτικές διάσπασης που συνέχισαν ακόμα και μετά το θάνατο του Δουσάν, πόσο μάλλον αφού αγιοποιήθηκε *μόνο* από τους συνεργάτες του –το πατριαρχείο δηλαδή Κωνσταντινούπολης (βλ. και σελ. 314 σημ. 645). Το γεγονός ότι δεν εορτάζεται από τη βουλγαρική Εκκλησία και η αντιπαλότητά του με την τελευταία δεν αναφέρεται στο *Βίο* του σε συνδυασμό με την απόφασή του να εκφράσει λίγο πριν το θάνατό του *μετάνοια* προσωπικά στον πατριάρχη Κωνσταντινούπολης Κάλλιστο (παλαιό φίλο και συμμαθητή του αλλά αντίπαλο του τσάρου του), με τον οποίο διαπραγματεύτηκε μάλιστα λύσεις για προβλήματα της βουλγαρικής Εκκλησίας –κίνηση που αποδεικνύει την *ανεξαρτητοποίησή* του από τα τοπικά συμφέροντα της κυρίαρχης βουλγαρικής δυναστείας και την εμπλοκή στη διάσπαση της τοπικής εξουσίας–, μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε την εισαγωγή του ησυχασμού στη Βουλγαρία ως τρόπο παράκαμψης και εν συνεχεία διάσπασης της ανώτερης τοπικής αρχής (-τη σύνδεση πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας) από την εποχή ήδη που εξετάζουμε· η ανάγκη εφαρμογής του τοπικά με τέτοιο τρόπο φαίνεται να αιτιολογείται και να προκύπτει κυρίως από τη δημιουργία του σερβικού πατριαρχείου.

Τα πολιτικά αποτελέσματα της κίνησής του αυτής, λίγο πριν το θάνατό του, στους απογόνους του Ιωάννη Αλέξανδρου θα εξετάσουμε πιο κάτω. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι το σερβικό πατριαρχείο ακόμα υποστήριζε εκκλησιαστικά την κάλυψη της ενιαίας διοίκησης του μεικτού πληθυσμού των περιοχών υπό τον έλεγχό του και του Δουσάν. Η σχέση αυτή στο πλαίσιο που την αναλύουμε φαίνεται ότι αποτυπώνεται και στην περίπτωση του *αντιπάλου* Θεοδοσίου, όπου έντονη επιρροή από τη σερβική θεολογία στο *Βίο* του: Με εκφράσεις που παραπέμπουν στη σύνθεση βιβλικών αναφορών του Θεσπίσματος του Πρωτόστεπτου Στέφανου και του Τυπικού του Σάββα για τη μονή Χιλανδαρίου (βλ. σελ. 131, 134, 137, 181), γίνεται λόγος για περιηγήσεις του Θεοδοσίου, που *σαν πουλάκι* (както птиченцето) άφησε την *κοσμική* του ζωή⁶⁷⁵ και σαν εργατική μέλισσα γύριζε *διάφορα λουλούδια* και συνέλεγε μέλι στη βουλγαρική γη –τμήμα της οποίας, τα *Παρόρια*, αναφέρεται ως *αποκομμένο από όλους τους δεσμούς με τον κόσμο* ("Парория" (Пригранично) и е откъснато от всякакви връзки със света, *Жития на българските светии*, σελ. 224), αποτυπώνοντας έτσι τη διάσπαση των βουλγαρικών εδαφών την εποχή. Κατά την άφιξή του στο Τύρνοβο έμεινε για λίγο στη μονή Παναγίας Παρθένου, αποκαλούμενη και «Άγιο Όρος», *δεν βρήκε όμως εκεί*

⁶⁷⁵ Βλ. *Жития на българските светии: съдържа 64 жития на светии, почитани по българските земи, Света Гора- Атон 2002*, σελ. 223: *και σα πουλάκι άφησε τη φωλιά του και παιζοντας πέταξε στον αέρα, μέσα από τον οποίο τα φτερά του μεγάλωσαν και αυτός ο άνθρωπος του Θεού βγήκε μέσα από την κοσμική φωλιά, προτιμώντας τη μοναξιά και τη νηστεία και σε πολύ λίγο χρόνο εμφανίστηκε ως αναμμένο κερί για νοερή εργασία και μιμούμενος το ασόματο πρόσφερε στον Θεό προσεκτική νήψη και προσευχή* (и както птиченцето напушта гнездото и си играе да лети по въздуха след като му пораснат крилицата, така и този Божи човек, като излезе из светското си гнездо, предпочете уединението, поста и за много малко време се яви като горяща свещ на умното делание и внимателното трезвение, подражаваше на безплътните и принасяше на Бога чиста молитва).

αυτό το περισσότερο που αναζητούσε, όπως ο έξυπνος έμπορος στο Ευαγγέλιο αναζητά το πολύτιμο πετράδι⁶⁷⁶ –παρότι επιστρέφοντας θα την αναδείξει σε πατριαρχείο μετά από ενύπνιο όραμά του, στο οποίο «...σε βουνό γεμάτο λουλούδια και υπέροχα δέντρα, φορτωμένο με όλα τα είδη φρούτων, φωτισμένος άνθρωπος τον διέταζε να μην τεμπελιάζει και να δρέψει τους καρπούς. Όταν συνήλθε, κατάλαβε το πνεύμα ότι αυτό το έρημο δάσος θα γεμίσει με μοναχούς, οι οποίοι θα προσφέρουν πολλούς ενάρετους καρπούς»!⁶⁷⁷

Με την παραπάνω αναφορά μπορούμε, με πιο οξυμένη την προσοχή μας, να περάσουμε στα γεγονότα της εποχής που μας απασχολεί, όπου παρατηρούμε ότι ο σέρβος τσάρος, εφαρμόζοντας το νέο του πολιτικό πρόγραμμα, είχε εκκινήσει διώξεις αρχικά στο Άγιο Όρος –κέντρο άσκησης της προαναφερθείσας διοίκησης, δεδομένης της διασφάλισης σερβικών κτήσεων ως χορηγίες στη μονή Χιλανδαρίου (ναός του Αγίου Νικολάου στο Ντομπρούστε κοντά στην Πριζρένη, των Αγίων Ταξιαρχών στο Στιπ καθώς και του Αγίου Νικολάου στο Βράνιε, μαζί με τους οικισμούς και τα εμπορεύματά της), εφαρμόζοντας πολιτική η οποία, παρότι δεν υπονόμεινε την προηγουμένως κυβερνώσα βυζαντινή αντιβασιλεία, δεν μπορούσε να θεωρηθεί φιλο-βυζαντινή, δεδομένου ότι στρεφόταν ενάντια στον αυτοκράτορα πλέον Καντακουζηνό, τους υποστηρικτές και το πατριαρχείο του. Η παρέμβασή του Δουσάν και η αντίδραση των φιλο-Καντακουζηνικών ησυχαστών μοναχών δημιούργησε αρκετές αντεγκλήσεις και προστριβές εντός της αθωνίτικης κοινότητας και ιδιαιτέρως στο Χιλανδάρι.⁶⁷⁸ Σε αυτό το πλαίσιο κατηγορήσε τον ηπειρώτη (από το χωριό Λούκοβο του δεσποτάτου της Ηπείρου, σημ. Ν Αλβανία τότε εδάφη του Δουσάν) Πρώτο του Αγίου Όρους, Νήφωνα (αργότερα όσιος Νήφων Καντακουζηνός, 1315-1411), ως αιρετικό βογόμιλο μεσαλιανό.⁶⁷⁹ Παρότι τον Νήφωνα υπερασπίστηκε ο Γρηγόριος Παλαμάς,⁶⁸⁰ καταδικάστηκε

⁶⁷⁶ Στο ίδιο, σελ. 224: ως εργατική μέλισσα που γύρισε διάφορα λουλούδια και συνέλεξε γλυκό μέλι, έφυγε από το εν λόγω μοναστήρι, έφτασε στην πόλη του Τυρνόβου και κατοίκησε στην πολύ γνωστή μονή «Παναγίας Παρθένου», η οποία είναι κοινώς γνωστή ακόμη και σήμερα με το όνομα «Άγιο Όρος». Λίγο όμως χρόνο έμεινε σε αυτή, γιατί περίμενε να βρει εκεί κάτι περισσότερο, όπως ο έξυπνος έμπορος στο Ευαγγέλιο, ο οποίος θέλει να λάβει το πολύτιμο πετράδι (приличайки на трудолюбива пчела, която обикаля различни цветя и събира сладък мед, той остави споменатата обител, пристигна в град Търново и се засели в много известния манастир "Пресвета Богородица", който обикновено се нарича дори до днес с името "Света Гора". Но малко време прекара в него; защото очакваше да намери там нещо повече като умния търговец в Евангелието, който иска да получи многоценния бисер).

⁶⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 229: ...вижда Теодосий във видение цялата планина пълна с различни цветя и чудни дървета, отрупани с всякакви плодове, а един светъл мъж стои и му заповядва да не се лени, да бере плоδοвете! Като дойде на себе си, той разбра духом, че тази пустинна гора ще се напълни с монаси, които ще принесат много добродетелни плодове.

⁶⁷⁸ Cyril Pavlikianov, The Athonite Period in the Life of Saint Romylos of Vidin, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 15 (2014), σελ. 251-2.

⁶⁷⁹ Βλ. Dusan Korac, *Mount Athos under the rule of Stephen Dusan*, Serbian Studies, North American Society for Serbian Studies 1993, σελ. 81 και Dimitri Obolensky, *The Bogomils*, ό.π., σελ. 256, όπου αναφορά σε νέα κατηγορία εναντίον του Νήφωνα από υπηρέτη του (1355-63). Τότε τον υπερασπίστηκε ο πατριάρχης Κάλλιστος Α΄, η εμπλοκή του οποίου συνέτεινε πιθανώς στο να μην είναι σαφείς οι κατηγορίες εναντίον του Νήφωνα. Κατά την άποψή μας, οι κατηγορίες επικεντρώνονταν στο ότι ο Νήφων ήταν υποστηρικτής του Καντακουζηνού, λόγος για τον οποίο κατηγορήθηκε εξ αρχής από τον υπηρέτη του. Το γεγονός αυτό που προκάλεσε τις κατηγορίες του Δουσάν υπήρξε αποτέλεσμα των κοινωνικών εξεγέρσεων που εξετάσαμε πιο πάνω αλλά και της εφαρμογής του Ζάκονικ του Δουσάν (όπου σχετικό άρθρο), καθώς τα προηγούμενα χρόνια δεν ήταν σύνηθες να παίρνει τόσο μεγάλες διαστάσεις η κατηγορία υπηρέτη έναντι του αφέντη του.

το 1347/8, καθαιρέθηκε από τη θέση του Πρώτου, κατηγορούμενος και από μοναχούς, και τον διαδέχτηκε ο *σέρβος* μοναχός Αντώνιος. Έτσι, η σχέση της εξουσίας και της οικογένειάς του με τη μονή Χιλανδαρίου ενισχύεται ακόμα περισσότερο, όπως καταγράφεται σε επίσκεψή τους εκεί στα τέλη του 1347: Αναχωρώντας, ο σέρβος κράλης-τσάρος λέγεται ότι πήρε μαζί του την *Αγία* Εικόνα της Παναγίας Τριχερούσας, την οποία ο πρόγονός του Σάββας είχε μεταφέρει από τους αγίους τόπους στη μονή, μετά την *ασθένεια* του αδελφού του και εξαιτίας της ανάγκης εγκαθίδρυσης στην εξουσία των γιων εκείνου (βλ. σελ. 193-5). Η νέα συγκυρία και η μεταφορά της εικόνας δεν είναι τυχαία, καθώς πρόκειται για την εποχή που η πανώλη εξαπλωνόταν –γι’ αυτό πιθανότατα, επιπλέον στις παραπάνω δωρεές, ο Δουσάν προσέφερε χρήματα στη μονή, ανακαινίζοντας και το νοσοκομείο της, ενώ στην τσαρίτσα Έλενα επιτράπηκε να δημιουργήσει σκήτη στις Καρυές αφιερωμένη στον Άγιο Σάββα– το ίδιο και η εξουσία του έναντι εκείνης των συμμάχων του Καντακουζηνού.

Στο ίδιο πλαίσιο των εκκαθαρίσεων, η προσοχή του Δουσάν επικεντρώθηκε σε επιθέσεις προσανατολισμένες, δεδομένης της επιδημίας πανώλης που μάστιζε τη Θράκη,⁶⁸¹ στα Δ σύνορα της ζώνης που προαναφέραμε: Από το 1348 στρέφεται και στρατιωτικά εναντίον της Ηπείρου, Ακαρνανίας και Θεσσαλίας, όπου διόρισε τον ετεροθαλή αδελφό του, Συμεών Ούρος *δεσπότη*, στα Β της Ηπείρου έκανε κυβερνήτη τον αδελφό της τσαρίτσας συζύγου του, Ιωάννη Ασέν με έδρα τον Αυλώνα (σημ. Vlora), ενώ ο ίδιος κράτησε τον τίτλο του *διοικητή* Θεσσαλίας με έδρα τα Τρίκαλα, παίρνοντας έτσι την εξουσία από το σύνολο των συγγενών του Καντακουζηνού. Η ζώνη που είχε καταλάβει επεκτεινόταν ως στο Ιόνιο πέλαγος και τις δαλματικές ακτές, αποκόπτοντας πλήρως τους αντιπάλους του από τη φυσικά οχυρή και παραγωγική ενδοχώρα τους (την ορεινή Ήπειρο και την πεδινή Θεσσαλία), ο Δουσάν είχε περιορίσει τον Καντακουζηνό στην ισοπεδωμένη Κωνσταντινούπολη, της ανακατάληψης της οποίας λέγεται ότι ηγήθηκε. Για να ελέγξουμε την ακρίβεια της πληροφορίας, πρέπει αρχικά να σκεφτούμε ότι για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, ήταν αναγκαίος στόλος, τον οποίο η σύμμαχος του αντιβασιλεία είχε χάσει μαζί με τον επικεφαλής της Απόκαυκο και το σύμμαχό του, Ιωάννη Αλέξανδρο. Σε αυτή την κατεύθυνση ο Δουσάν άρχισε, σύμφωνα με τον Fine, διαπραγματεύσεις με τους παλιούς συμμάχους του παππού του, τους Βενετούς. Σε αντάλλαγμα για την υποστήριξή τους προσέφερε το προάστιο του Γαλατά που κατείχαν οι Γενοβέζοι, παλιοί αντίπαλοι των Βενετών, με τους οποίους οι τελευταίοι βρίσκονταν και πάλι σε πόλεμο. Οι Βενετοί αντιμετώπιζαν με σκεπτικισμό την πιθανότητα συνεργασίας με την ισχυρή τότε σερβική δύναμη και προτιμούσαν να ασχοληθούν με τον *αποδυναμωμένο* βυζαντινό αυτοκράτορα, ο οποίος λόγω θέσης θα μπορούσε να τους προσφέρει μεγαλύτερα ανταλλάγματα. Έτσι, σύμφωνα πάντα με τον Fine, ζητούσαν ως αντάλλαγμα τη σερβική

⁶⁸⁰ Janet Hamilton, Bernard Hamilton, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World, C. 650-c. 1450: Selected Sources*, Manchester ND 1998, σελ. 53.

⁶⁸¹ Βλ. και Jean-Noël Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays méditerranéens*, tome I, *La peste dans l'histoire*, Mouton, Paris-La Haye 1975, σελ. 98-102.

στήριξη στον αγώνα τους εναντίον των Ούγγρων στη Δαλματία, όπου το βοσνιακό μπανάτο προσπαθούσε τώρα να αυτονομηθεί από την κυριαρχία της συνεργαζόμενο με τους αντιπάλους της. Όταν εν τέλει η Βενετία δεν μπόρεσε να εκβιάσει την εύρεση κοινού τόπου, με όσο το δυνατόν μεγαλύτερο όφελος για εκείνη, απέρριψε τις προσφορές του Δουσάν.⁶⁸²

Τα σχετικά γεγονότα περιγράφονται από τον Fine περιληπτικά και βάσει μοντέλου που αποδέχεται *de facto* δομές (τίτλους και εξουσίες), σε περίοδο που όμως οι τελευταίες είναι πιο ρευστές από ποτέ. Για να γίνει κατανοητή η ουσιαστική αλλαγή που επήλθε στις σχέσεις Δουσάν και Βενετίας πρέπει να διευκρινιστεί σειρά γεγονότων τα οποία αποσαφηνίζουν τους *τρόπους* εμπλοκής του σέρβου τσάρου. Πρέπει δηλαδή αρχικά να θυμίσουμε ότι η σύμμαχος του Δουσάν, αυτοκράτειρα Άννα, σε αντάλλαγμα για τη βοήθεια της Βενετίας, της Γένοβας και της Αβινιόν εναντίον των Τούρκων, την οποία τελικά δεν έλαβε, είχε λάβει δάνειο και υποθηκεύσει τα βασιλικά της κόσμια. Επιπλέον στην εξάρτηση που η συμμαχία μεταξύ τους επέφερε στον Δουσάν, πρέπει να τονίσουμε ότι ο τελευταίος είχε κάθε λόγο να διαπραγματευτεί, αφού καθολικές βοσνιακές οικογένειες των αδριατικών παραλιών διεκδικούσαν την ίδια εποχή και με τις ίδιες αφορμές τμήματα του Χουμ, της ιστορικής κοιτίδας των πατρογονικών του κτήσεων. Εάν η κατάληξη των διαπραγματεύσεων ήταν επιτυχής, το κέρδος του θα ήταν διπλό, διότι αφενός θα ενσωμάτωνε επιπλέον ιστορικές περιοχές στις κτήσεις του και αφετέρου θα διεύρυνε τη ζώνη επιρροής σε πολυσύχναστους εμπορικούς δρόμους, μεταξύ των οποίων σημαντικές *ζουπανίες* εν μέσω *μπανάτων* (π.χ. *Grbalj* και *Raštornići*) που ήλεγχαν περιοχές με σημαντική αγροτική παραγωγή και με μεγάλη στρατηγική και εμπορική σημασία.

Η διάσπαση αυτή που είχε προστεθεί στον ήδη κατακερματισμένο χώρο διατάρασσε σίγουρα τις σχέσεις Σερβίας και Βενετίας, υπενθυμίζοντας παλιότερες διαφορές, μεταξύ των οποίων και τον αντίκτυπο των μαχών με την Καταλανική Εταιρεία, *τμήμα* της οποίας χρησιμοποιούσε τώρα ο Δουσάν ως μισθοφορικό στρατό εναντίον της Θεσσαλίας, χωρίς φόβο αποσκίρτησης, καθώς εκεί είχε δημευτεί η περιουσία της Εταιρείας και είχε παγιδευτεί και δολοφονηθεί ο επικεφαλής της. Έχοντας υπαναχωρήσει στην Αθήνα, *έτερο τμήμα* εκείνων επανήλθε στη Θεσσαλία και Ήπειρο, αυτή τη φορά υπό τις διαταγές του ανήλικου διαδόχου της Σικελίας. Εκεί βρέθηκαν *αντιμέτωποι* με το Δουσάν που το 1337 είχε καταλάβει τις δυο περιοχές, εμποδίζοντας έτσι τους αφορισμένους από το 1335 «εισβολείς, κατακτητές και κατόχους» (*invasores, occupatores et detentores*)⁶⁸³ Καταλανούς *εξ Αθηνών* να επεκταθούν στην ξηρά. Η επιτυχία όμως αυτή μετέφερε το καταλανικό πρόβλημα στις θαλάσσιες οδούς, κυρίως στους Βενετούς-ελεγκτές μεγάλου τμήματός τους που είχαν κοινά σύνορα με το αθηναϊκό καταλανικό δουκάτο. Εκτός από τα ευκόλως εννοούμενα προβλήματα που

⁶⁸² J.V.A. Fine (1994), σελ. 322.

⁶⁸³ Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, τ. 1 *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia 1976, σελ. 452-453. Παρά τις παροδικές αναστολές του, ο αφορισμός τους θα παρέμενε για χρόνια.

δημιουργούσαν, οι καταλανοί πειρατές είχαν αρχίσει να συνεργάζονται εδώ και αρκετά χρόνια με τουρκικής προέλευσης πειρατές, αυξάνοντας τον σχετικό κίνδυνο· έφτασαν μάλιστα να θεωρούνται από τους Βενετούς *αδιάλειπτη απειλή* ήδη πριν από το 1326.⁶⁸⁴

Την πολιτική εχθρότητα που προκαλείτο επέτεινε ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κάλλιστος εκκλησιαστικά, αφορίζοντας το Δουσάν προκειμένου να αποθαρρύνει το χριστιανικό πληθυσμό να υποστηρίξει τη σερβική διοίκηση και να βοηθήσει την εκστρατεία του Καντακουζηνού.⁶⁸⁵ Ο αφορισμός δεν επέφερε κανένα αρνητικό αποτέλεσμα στις σχέσεις του Αγίου Όρους με τον Δουσάν· εκεί εξακολουθούσε να αντιμετωπίζεται ως ανώτερος άρχοντας, μετά τον Ιωάννη Ε΄. Σε πολιτικό και στρατιωτικό επίπεδο όμως, με νωπή την πατριαρχική απόφαση, ο Καντακουζηνός, που είχε τη νομιμοποίηση τώρα να εκκινήσει στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον του *αφορισμένου* προστάτη των προκατόχων και νόμιμων διαδόχων του βυζαντινού θρόνου, όχι τυχαία, κατέλαβε τη χερσόνησο της Χαλκιδικής, τη Βέροια και τα Βοδινά/ Έδεσσα. Έχοντας περικυκλώσει τη Θεσσαλονίκη, προωθούμενος στα εδάφη της Κεντρικής Μακεδονίας, είχε πλέον βρει μικρή έξοδο προς τις *πρώην* θεσσαλικές περιοχές των συγγενών του και προσπάθησε να επωφεληθεί, αποστέλλοντας εκεί στρατεύματα. Στα Σέρβια όμως τον σταμάτησε ο γαμπρός του Δουσάν, *Καίσαρ* Πρελιούμπ, από τον οποίο ηττήθηκε και μέρος των δυνάμεών του αποσύρθηκε στη Βέροια· το επικουρικό μισθοφορικό τουρκικό στράτευμα αφέθηκε σε ληηλασίες ως τα Σκόπια. Την προσοχή από τις καταστροφές αυτές στην ευρύτετη περιοχή της Μακεδονίας που θα συγχρονιστούν με την επέκταση της πανώλης στη Β. Ευρώπη, τραβά νέος πόλεμος μεταξύ των δυο *δανειστών* της Άννας, Βενετίας και Γένοβας, που κλιμακώνεται στη Μεσόγειο για τρίτη φορά.

Δεν μπορεί να είναι λοιπόν τυχαίο το γεγονός ότι η έναρξη του πολέμου συμπίπτει με τις επιθέσεις του Δουσάν στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, πόσο μάλλον αφού τότε αναφέρεται ότι, *σε συνέχεια τοπικών* μαχών μεταξύ *τοπικών* δυνάμεων στο Αιγαίο και γύρω από το Βόσπορο, μεγάλος γενουατικός στόλος κατέλαβε τη βενετική αποικία του Ντρεπόντανε/ Χαλκίδα, με σκοπό να επιδράμει από εκεί στη Κωνσταντινούπολη, έχοντας νικήσει τον Καντακουζηνό μεταξύ 1348-1349.⁶⁸⁶ Ο τελευταίος που είχε χάσει –αν είχε ποτέ– τον έλεγχο του Γαλατά από τους Γενοβέζους, στέλνοντας εναντίον τους ελαφρύ στόλο, τον οποίο εκείνοι δέσμευσαν, σκόπευε να συμπαραταχτεί με τους Βενετούς, για την επανακατάκτησή του (με την κατοχή του οποίου ο Fine όμως υποστηρίζει ότι διαπραγματευόταν ο Δουσάν...). Σ' αυτό το πλαίσιο ο ίδιος υποστηρίζει ότι έστειλε και σε εκείνους καράβια, για να τους βοηθήσει στον πόλεμό τους με τη Γένοβα, αλλά ο στόλος του ηττήθηκε. Στη συγκυρία αυτή αξίζει να επισημάνουμε ένα πολύ ενδιαφέρον γεγονός που καταδεικνύει εύγλωττα τη σχέση Ιωάννη Αλέξανδρου και Απόκαυκου αλλά και τη σχέση του Δουσάν με τα παραπάνω γεγονότα: Στο

⁶⁸⁴ Βλ. H. W. Hazard, K. Setton γεν. επιμ., *A History of the Crusades*, τόμ. 3, ό.π., σελ. 186.

⁶⁸⁵ J.V.A. Fine (1994), σελ. 323.

⁶⁸⁶ Βλ. C. Mango, Galata, *ODB*, σελ. 815.

πλαίσιο αιτήματος συνεργασίας με το Δουσάν και τους συμμάχους του, ο Καντακουζηνός στις *Ιστορίες* του καταγράφει ότι ζήτησε από τον Ιωάννη Αλέξανδρο χρήματα για να κατασκευάσει *πολεμικά πλοία*.⁶⁸⁷ Τέτοια απαίτηση δεν μπορεί να θεωρηθεί φιλική ούτε ενωτική. Αντίθετα, φαίνεται ότι ο νέος αυτοκράτορας αξίωνε μάλλον αποζημιώσεως για τις έως τότε απώλειες του βυζαντινού στόλου, οι οποίες συνέβησαν όμως κατά τη διάρκεια των επιθέσεων του Απόκαυκου εναντίον εκείνου και των συμμάχων του, ή φόρο. Εξίσου αποκαλυπτικές προς την ίδια κατεύθυνση είναι και οι εμπορικές σχέσεις του Ιωάννη Αλέξανδρου την ίδια περίοδο με τις θαλάσσιες δυνάμεις Βενετία, Γένοβα και Ραγούζα: Το 1353 εξέδωσε διάταγμα που επέτρεπε στους βενετούς εμπόρους να εμπορεύονται προϊόντα σε όλη τη βουλγαρική επικράτεια, αφού ο Δόγης Ανδρέας Δάνδολος τον διαβεβαίωσε ότι θα τηρηθούν οι προηγούμενες συμφωνίες μεταξύ των δύο χωρών.⁶⁸⁸

Τα παραπάνω συνδέονται με ένα ακόμα, αρκετά σημαντικό γεγονός: Το 1350 ο Ιωάννης Ε΄, ενήλικας πλέον, ξεκινούσε τη διεκδίκηση των απολεσθέντων κτήσεων από τον επιβεβλημένο πεθερό του: Με αυτό το σκοπό είναι γνωστό ότι το 1352 συμμετείχε σε εκστρατεία, εάν δεν ηγήθηκε αυτής, συνασπισμένων σερβο-βουλγαρικών δυνάμεων του Δουσάν και του Ιωάννη Αλέξανδρου, εναντίον των δυνάμεων του πρωτότοκου διαδόχου του ιδρυτή του οίκου των Οσμανιδών και εξ αγχιστείας συμμάχου του Καντακουζηνού, δηλαδή του Ορχάν Γαζή (=μαχητή) της Προύσας (1281-1362). Η σύγκρουση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς στα δυο αντίπαλα στρατόπεδα συμμετέχουν δυο *γαμπροί* του βυζαντινού αυτοκράτορα, ο μεν *Οθωμανός* και *γαζής*, ο δε *Παλαιολόγος* και *χριστιανός ορθόδοξος*. Ο πρώτος συνέχιζε τον αγώνα του πατέρα του για την *προίκα* του στη Θράκη και την εγκαθίδρυση εκεί ενός σταθερότερου απ' ό,τι στην Ανατολία κέντρου εξουσίας, πλησίον της μεγαλύτερης αυτοκρατορικής πόλης της εποχής, στην οποία πάλευε να σταθεροποιηθεί και ο πεθερός του. Ο δεύτερος αγωνιζόταν για την επανακατάκτηση πατρικής γης και εξουσίας και την επαναφορά του στο κέντρο τους, διαδεχόμενος τον εξ απαλών ονύχων δικό του συνδιεκδικητή-επιβεβλημένο πεθερό του. Για την εποχή αυτή ο Γρηγοράς διασώζει στρατηγική-διπλωματική κίνηση του Δουσάν: Το 1351 προσέφερε την κόρη του Θεοδώρα (πέθανε ή σκοτώθηκε μεταξύ 1352-1354) στον Ορχάν ή κάποιον γιο του –όπως είχε γίνει άλλοτε με την κόρη του Μιχαήλ Η΄ και τους μογγόλους χάνους (βλ. σελ. 246-7). Οι διαπραγματεύσεις κατέρρευσαν μετά την επίθεση, στους σέρβους απεσταλμένους, άλλου γαμπρού του Καντακουζηνού, τον κυβερνήτη του Αίνου της Θράκης (από το 1351) και πόλεων του Ελλησπόντου Νικηφόρο Ορσίνι (1328-1359) –ίσως αυτές στοίχισαν τη ζωή της κόρης του Δουσάν. Η επίθεση θεωρήθηκε *συνωμοσία* εναντίον του⁶⁸⁹ και επανεκκίνησαν οι εχθροπραξίες που κορυφώθηκαν το φθινόπωρο του 1352 εκτός των τειχών του Διδυμοτείχου

⁶⁸⁷ J.V.A. Fine (1994), σελ. 325.

⁶⁸⁸ Васил Гюзелев επιμ., *Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV в.*, София 2001, σελ. 82-4.

⁶⁸⁹ Г. Острогорски, *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, Београд 1986, σ. 280.

(το κατείχε, όπως είδαμε, η Ειρήνη Ασέν σύζυγος του Καντακουζηνού, ο οποίος παρέμενε σε πολίχνη κοντά στο Διδυμότειχο όπου το θησαυροφυλάκιό του).⁶⁹⁰ Το ορθόδοξο μέτωπο υπέστη μεγάλες απώλειες, ενώ στους Οθωμανούς παραχωρήθηκε την ίδια χρονιά από τον Καντακουζηνό το κάστρο Τζύμπη στην περιοχή.⁶⁹¹ Εφορμώντας από εκεί, μετά από ισχυρό σεισμό –πραγματικό ή *συμβολικό*, λόγω της ανατρεπτικής καταστροφής που προκάλεσε με αντίκτυπο έως την Κωνσταντινούπολη– τη νύχτα μεταξύ 1^{ης} και 2^{ας} Μαρτίου 1354,⁶⁹² κατέλαβαν, υπό τον μεγαλύτερο γιο του Ορχάν, Σουλεϊμάν (1316-1357), το κατεστραμμένο φρούριο της Καλλιπόλης από όπου αρνούνταν να φύγουν, παρά τις εκκλήσεις και τη χρηματική αποζημίωση του συμμάχου και *συμπεθέρου* του επικεφαλής τους, δημιουργώντας έτσι σταθερή βάση σε ευρωπαϊκό έδαφος *παραχωρημένη από τον Αλλάχ*.⁶⁹³

Οι σχετικές πηγές και οι περισσότεροι μελετητές υποστηρίζουν ότι εξαιτίας του φόβου που προκλήθηκε από τις πολιτικές του Καντακουζηνού, ο τελευταίος εκθρονίστηκε τον Νοέμβριο του 1354 –γεγονός στο οποίο συνέτεινε σίγουρα και η Γένοβα, της οποίας τα εμπορικά συμφέροντα στην Πόλη είχαν θιγεί, κάνοντας έτσι περισσότερο κατανοητό από ποιόν *πληθυσμό* οδηγήθηκε σε παραίτηση ο Καντακουζηνός. Ήταν τότε που ο Δουσάν περιγράφεται να προχωρά σε διαπραγματεύσεις με τη Βενετία οι οποίες, ιδωμένες στις λεπτομέρειές τους, φαίνεται να αναπαράγουν ακριβώς την τακτική του παππού του, όταν η μητέρα και ο αδελφός του διαπραγματευόταν συμμαχία με τη Δύση (βλ. σελ. 269-72): Στο όνομα του σέρβου τσάρου λέγεται ότι δημιουργήθηκε αποστολή με επικεφαλής τον *πρωτοβεστιάριο* –υπεύθυνο του ιδιωτικού αυτοκρατορικού θησαυροφυλακίου–⁶⁹⁴ Νικόλα Μπούτσα (Никола Буџа) από το Κότορ, η οποία θα αιτούνταν στον Πάπα να ορίσει το Δουσάν επικεφαλής (σερβ. *kaneman*) στον αγώνα εναντίον των Τούρκων. Εξέφρασε μάλιστα τη διάθεση να αναγνωρίσει *ίσως* τον Πάπα,⁶⁹⁵ δεδομένου ότι η Παπική Έδρα, διανύοντας την περίοδο του δικού της κερματισμού σε Ρώμη και Αβινιόν, είχε αποκοπεί πλήρως από την πρώτη –την οποία όμως φαίνεται ότι υποστήριζαν οι υποτελείς της παράλιες τοπικές ηγεμονίες. Η σταθερή υποστήριξη της Άννας στον Πάπα της Αβινιόν και το παράλληλο γνωστό γεγονός ότι την ίδια εποχή (1355) ο Ιωάννης Ε΄ απευθύνεται για δεύτερη φορά σε εκείνον, ζητώντας στρατιωτική βοήθεια για την αντιμετώπιση των Τούρκων, με αντάλλαγμα την υποταγή της Ανατολικής στη ρωμαϊκή Εκκλησία, διασαφηνίζουν τη διπλωματική κίνηση που επιδιωκόταν, όπως την περιγράψαμε πιο πάνω, όμοια δηλαδή με εκείνη του Μιλούτιν ή

⁶⁹⁰ Βλ. T. E. Gregory, *Didymoteichon*, *ODB*, σελ. 620.

⁶⁹¹ Βλ. D. Nicolle, A. Hook, *Ottoman Fortifications 1300-1710*, Oxford 2010, σελ. 8 και Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge 2002, σελ. 42.

⁶⁹² Radic Radivoj, Σεισμοί στην Κωνσταντινούπολη (Βυζάντιο), *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, Κωνσταντινούπολη. Βλ. ιστότοπο: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=12482> (Προσπ. 19.10.2015)

⁶⁹³ J. J. Norwich, *A Short History of Byzantium*, New York 1997, σελ. 348 και G. F. Nafziger, M. W. Walton, *Islam at War: A History*, Connecticut London 2003, σελ. 94.

⁶⁹⁴ Βλ. A. Kazhdan, *Protovestiaris*, *ODB*, σελ. 1749.

⁶⁹⁵ Βλ. Innocent VI, *Lettres secrètes et curiales*, P. Gasnault, M.H. Laurent επιμ., τ. II, Paris, 1962, σελ. 206-14, όπου υποστηρίζεται ότι η έλευση του Πέτρου Θωμά στη Σερβία έγινε στο πλαίσιο προσπάθειας εξομάλυνσης των σχέσεων Βενετίας-Γένοβας και επισκοπικής Αυλής-Νάπολης.

σωστότερα στο όνομα εκείνου, το 1306. Απόδειξή της βρίσκουμε στη βιογραφία του επισκόπου Πέτρου Θωμά του Philippe de Mézières, καγκελάριο του βασιλιά Πέτρου της Κύπρου. Σύμφωνα με αυτόν, ο Πάπας συμφώνησε με τους όρους και έστειλε απαντητική επιστολή στο Δουσάν με δύο επισκόπους,⁶⁹⁶ στην οποία τον ονομάζει «κράλη», ζητώντας ο «αυτοκράτορας» και η οικογένειά του να αποδεχτούν την «Ένωση». Η διάκριση στην επιστολή των αποδιδόμενων τίτλων λύνει κάθε αμφιβολία περί του τίτλου του Δουσάν που χαρακτηρίζεται *κράλης*: Ο μόνος σύμμαχός του με *αυτοκρατορικό* τίτλο ήταν ο Ιωάννης Ε΄.

Η ένωση με την οποία διαπραγματεύονταν οι δυο άντρες επωφελούμενοι από τις λαϊκές εξεγέρσεις στη Ρώμη, τις οποίες αντιμετώπιζε στη μακρινή Αβινιόν ο Πάπας εξαιτίας της υποστήριξης που προσέφερε σε τοπικούς επικεφαλής, προοιωνίζουν τις επερχόμενες αλλαγές στο δυτικό κόσμο,⁶⁹⁷ υποδεικνύουν όμως ταυτόχρονα και τον τρόπο που επετεύχθησαν, δηλαδή και μέσω της Χερσονήσου: Δεδομένης της υποθήκης και της προηγούμενης υποστήριξης της Άννας στην Αβινιόν, η αντιβασιλίσα φαίνεται ότι υπήρξε εκτός από *χρηματοδότης* και *πηγή νομιμοποίησης εκείνης*, μέσω των *διακριτικών* της εξουσίας της. Το σημαντικότερο όμως διακύβευμα της πλήρωσης του κενού εξουσίας που δημιουργήθηκε στη μόνη ιστορική αυτοκρατορία της ευρύτερης περιοχής, η αδύναμη θέση στην οποία η Άννα είχε περιέλθει λόγω της σύγκρουσης με τον έτερο έκπτωτο πλέον βυζαντινό *αυτοκράτορα*-συνομιλητή τους Καντακουζηνό και η συμμαχία με δυνάμεις από χρόνια εχθρικές απέναντι σε δυτικές δυνάμεις που δραστηριοποιούνταν ήδη στα Ν της Χερσονήσου (π.χ. Ουγγαρία), της στερούσαν τη δυνατότητα άσκησης πίεσης και παράλληλα τη μετέτρεπαν σε ένα ακόμα πρόβλημα που έπρεπε να λυθεί. Εκτός από τη σύνδεση των αιτιών που προκαλούσαν τις παραπάνω αναταραχές με εκείνες που εκδηλώνονταν στο Βυζάντιο και στη Χερσόνησο, καλό είναι να λάβουμε υπόψη και τις εξελίξεις που η κατάσταση επέφερε στα Β της νεο-ιδρυμένης αγίας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, γιατί δίνουν καθαρότερη εικόνα των αλλαγών που επέρχονται στον καθολικό κόσμο: Ο νέος ρωμαίος αυτοκράτορας διοικούσε *κρατικούς σχηματισμούς* συσσωματωμένους σε *ειρηνευτικές περιοχές (Landfriede)*. Σε αυτές, περίοπτη θέση κατείχαν οι *αυτοκρατορικές πόλεις* που με την πάροδο των χρόνων αυξάνονταν –η περιοχή της Σουηβίας π.χ. είχε φτάσει το 1370 να αποτελείται σχεδόν εξ ολοκλήρου από τέτοιες. Παράλληλα οργανώθηκαν *λίγκες*, των οποίων ηγούνταν το στέμμα και οι πράκτορές του. Στις πόλεις που συμμετείχαν σε αυτές δόθηκαν προνόμια για τη διατήρηση της *ειρήνης*.

Το παραπάνω πλαίσιο μπορεί, κατά τη γνώμη μας, να εξηγήσει καλύτερα γιατί, εν μέσω των διαπραγματεύσεων, ο κράλης Ουγγαρίας (*magyar király*) και Κροατίας (τιμητικός Δούκας

⁶⁹⁶ Βλ. N. Jorga, *Philippe de Mézières, et la croisade au XIV Siècle*, Paris 1896. R. Blumenfeld-Kosinski, *Poets, saints, and visionaries of the Great Schism, 1378-1417*, Pennsylvania 2006. J. Smet επιμ., *The Life of St. Peter Thomas by Philippe de Mézières*, Rome 1954. Daniel of the Virgin Mary επιμ., *The Life of St. Peter Thomas*, Anvers 1666 και *Speculum Carmelitanum* I (1680), σελ. 165-225.

⁶⁹⁷ Την κατάσταση περιγράφει ο Πετράρχης, μαθητής του Βαρλαάμ Καλαβρού, E. H. Wilkins, *Life of Petrarch*, Chicago 1961, σελ. 147.

Τρανσυλβανίας, 1339-1342),⁶⁹⁸ επιτέθηκε στα σερβικά εδάφη από τις Ν κτήσεις του. Καθόλου τυχαία, την επίθεση αυτή, που αντιμετωπίστηκε άμεσα και εύκολα από τους Σέρβους εξαιτίας και της *πανώλης* που είχε από καιρό αποδυναμώσει το συγγρικό στρατόπεδο, ακολούθησε η άφιξη των παπικών απεσταλμένων στο Δουσάν στα Σκόπια (καλοκαίρι 1355). Όπως γνωρίζουμε, οι σχετικές διαπραγματεύσεις δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ, παρότι σημειώνεται ότι ο επίσκοπος Πέτρος Θωμάς προσπάθησε να *συμβιβάσει* με τη ρωμαϊκή «πολλές μητροπολιτικές και άλλες εκκλησίες»⁶⁹⁹: Εν μέσω των διαπραγματεύσεων ο Δουσάν αρρώστησε από άγνωστη αιτία –κάποιοι υποστηρίζουν ότι δηλητηριάστηκε– και πέθανε στην επαρχία Δεάβολης (σημ. Ν της λίμνης Αχρίδας, ΝΑ Αλβανία), την 20^η Δεκεμβρίου 1355 –οπότε ετάφη στη μονή των Αγίων Ταξιαρχών που ο ίδιος ίδρυσε κοντά στην Πριζρένη.⁷⁰⁰ Οι καθολικοί ιερείς, απαλλαγμένοι από την τροχοπέδη του αντιπάλου συνομιλητή στην περιοχή, την εγκατέλειψαν αμέσως μετά το θάνατο του Δουσάν και συνέχισαν με σκοπό να συναντήσουν τον ούγγρο βασιλιά Λουδοβίκο. Η πολύ ενδιαφέρουσα εντολή τους σε εκείνον (άνοιξη 1356) να είναι *αμείλικτος* εναντίον των «*σχισματικών*»,⁷⁰¹ αποκαλύπτει τον πραγματικό σκοπό της επίσκεψής τους στο Δουσάν και αναδεικνύει, εκτός από τη σύγκρουση με τη Βενετία –φυσικό άλλωστε, αφού τόσο η Ουγγαρία όσο και ο Πάπας συγκρούονταν μαζί της⁷⁰² για την κυριαρχία στην ιστορική κοιτίδα του Παπισμού–, και το μέλλον των ακέφαλων πια δυνάμεων του Νεμανίδη.

Το μένος του Πάπα προς αυτόν είχε προκληθεί, εκτός από τις στρατιωτικές του συμμαχίες και επιτυχίες, και από την εφαρμογή του Κώδικά του, ο οποίος παρείχε προνόμια σε κατοίκους περιοχών υπό τον έλεγχό του εάν τηρούσαν τις ρήτρες που περιελάμβανε περί θρησκείας και, στην περίπτωση που ήταν αλλόθρησκοι, εάν βαπτίζονταν εκ νέου και εντάσσονταν στην ορθόδοξη Εκκλησία. Από τους προηγούμενους εξαιρούσε με ιδιαίτερη έμφαση τους *αιρετικούς καθολικούς*⁷⁰³ που προσπαθούσαν να προσηλυτίσουν τους ορθοδόξους στα εδάφη του. Φαίνεται έτσι ότι η παραπάνω κατάσταση, σε συνδυασμό με τις εξελίξεις που παρακολουθήσαμε στα πεδία των συμμαχιών και εχθροτήτων καθώς και των συσπειρωτικών και αποσχιστικών τάσεων των υπόλοιπων δυνάμεων της εποχής, δημιουργούσε έντονα προβλήματα στην εφαρμογή των σχεδίων των υψηλών, εκτοπισμένων αντιπάλων του Δουσάν και οδήγησαν τελικά στο θάνατό του. Για να γίνει κατανοητό το διακύβευμα επί των περιοχών, η κατοχή και ο τρόπος διοίκησης των οποίων περνούσε από τη μια δύναμη στην άλλη και θα καταληφθεί τελικά από Οθωμανούς εξαιτίας της αδυναμίας συνεργασίας των χριστιανικών δυνάμεων, πρέπει να εξετάσουμε τον τελευταίο τρόπο

⁶⁹⁸ Engel Pál, *The Realm of St Stephen*, ό.π., σελ. 157.

⁶⁹⁹ J. Smet επιμ., *The Life of St. Peter Thomas*, ό.π., σελ. 70, 1-2.

⁷⁰⁰ Σήμερα τα λείψανά του βρίσκονται στην εκκλησία του Αγίου Μάρκου στο Βελιγράδι, βλ. Laurence Mitchell, *Serbia: Bradt Travel Guides 2010*, 3^η εκδ., σελ. 149, ενώ το στέμμα του φυλάσσεται στη Μονή Αγίου Ιωάννη (Цетиньски манастир), Μαυροβούνιο.

⁷⁰¹ Philippe de Mézières, σελ. 67-70, J. Smet, *The Life of St. Peter Thomas*, ό.π., σελ. 195-6.

⁷⁰² <http://carmelnet.org/biographies/PeterThomas.pdf>, σελ. 2-3.

⁷⁰³ D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, ό.π., σελ. 254-255.

διαχείρισής τους: Δημιουργημένος από τον Δουσάν και τον κύκλο του, αποτελεί ένα από τα ανώτερα στάδια θεσμικής ανάπτυξης των δυνάμεων της Χερσονήσου. Μετά την εξελικτική πορεία των δυο δυνάμεων της Χερσονήσου, η ανάλυση του Κώδικα μπορεί να επιβεβαιώσει το είδος τελικά της εξουσίας που οι δυο επικεφαλής δυναστείες άσκησαν –έστω και για λίγο– στα εδάφη τους και που οι αντίπαλοί τους προσπάθησαν με τον τρόπο τους να ανακόψουν.

Ο Κώδικας/Zakonik και η Μονή Ντέτσани στο κράτος του Δουσάν

Από το 1349 ο Δουσάν είχε επιχειρήσει να θέσει σε ισχύ σύνολο κανόνων, η σύνθεση του οποίου αποδίδεται στον ίδιο. Την εποχή εκείνη η Θεσσαλονίκη είχε κατακτηθεί από μισθοφορικές τουρκικές δυνάμεις, ενώ η Κωνσταντινούπολη διένυε τον τρίτο χρόνο επιδημίας πανώλης (1346-1349). Ο Καντακουζηνός κάθε άλλο παρά ισχυρός ήταν, παρά τις συμμαχίες που επεδίωξε μέσω του γάμου της κόρης του με τον Ιωάννη Ε΄ –υποβιβάζοντας το νεαρό διεκδικητή από διάδοχο σε συναυτοκράτορα μετά τον ίδιο– και το γάμο έτερης κόρης του με τον Ορχάν. Εκτός των στρατιωτικών και διπλωματικών πεδίων, όπου παρακολουθήσαμε τις κινήσεις των σύμμαχων δυνάμεων εναντίον του Καντακουζηνού, είδαμε ότι και σε πολιτικό/πολιτειακό επίπεδο προκρίθηκε η ισχυροποίηση των ορθόδοξων τόπων υπό τον έλεγχο της αντιβασιλείας ή/και του Δουσάν, ώστε να αποτελέσουν παράγοντα ενοποίησης με όσους αντιτίθεντο στην εξουσία εκείνου και στους Τούρκους. Με τις νέες περιοχές που καταλαμβάνει από το 1346 όμως, ο Δουσάν έχει υπό τον έλεγχό του νέες βορειότερες κτήσεις με διαφορετικό πληθυσμό, διαφορετικό σύστημα γαιοκτησίας και διαφορετικούς τρόπους άσκησης εξουσίας. Στο πλαίσιο αυτό, επιστέγασμα της νομοθετικής δραστηριότητας που είχε ήδη αναπτυχθεί από την εποχή του παππού του αποτέλεσε, μετά τη στέψη του η οποία νομιμοποιούσε τέτοια παραγωγή, η σύνθεση Κώδικα/Νόμου γνωστού ως «Ζάκονικ του πιστού τσάρου Στέφανου» (Закон длаговјернаго цара Стефана ή Душанов законик) –ο όρος ζακόνι σώζεται και στα ελληνικά. Πολλοί το χαρακτηρίζουν πρώιμο σύνταγμα, πρόκειται όμως μάλλον για σύνολο νόμων που ρύθμιζε πάμπολλες πτυχές της κοινωνικής ζωής, περιστρεφόμενο κυρίως γύρω από εκκλησιαστικά και νομικά ζητήματα.

Ο Κώδικας (εγ)κρίθηκε σε δυο συμβούλια –ομοίως με τη στέψη του Δουσάν–, τα μέλη των οποίων συμποσούνταν στα 201: Η αρχική μορφή εγκρίθηκε από συμβούλιο τοπικών αρχόντων (*властеле*) και εκκλησιαστικών αξιωματούχων την ημέρα της Αναλήψεως στις 21.5.1349 στα Σκόπια (135 μέλη) και περιείχε 155 ρήτρες, ενώ η συμπληρωμένη του μορφή εγκρίθηκε από συμβούλιο 66 μελών που συγκλήθηκε στις 31.8.1354 στις Σέρρες⁷⁰⁴ και προσέθεσε ισάριθμες επιπλέον ρήτρες, δυο γεγονότα που διατυμπανίζουν τη διατήρηση και

⁷⁰⁴ J.V.A. Fine (1994), σελ. 314. Στην προσθήκη υπάρχουν αρκετές αναφορές στο Α΄ μέρος καθώς και αποσπάσματά «του Πρώτου Κώδικα» βλ. Σπ. Τρωιάνος, S. Sarkić, Ο Κώδικας του Στέφανου Dusan και το Βυζαντινό Δίκαιο, *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ΄ αιώνα*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα 1996, 248-56. S. Sarkić, Νόμος και «zakon» dans les texts juridiques du XIVe siècle, στο ίδιο, 257-66. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, ό.π., σελ. 254.

ισχύ των σερβικών συμβουλίων (*σαμπόρ*) και των ζουπανιών παράλληλα με τον εκβυζαντινισμό της σερβικής κοινωνίας. Οι συντάκτες του Κώδικα δεν είναι γνωστοί· ερευνητές υποστηρίζουν ότι ίσως πρόκειται για μέλη της σερβικής αυλής ειδικευμένα σε νομικά θέματα, δεν μπορεί όμως παρά να συνέβαλαν και ειδικευμένα μέλη της βυζαντινής αυλής, δεδομένου ότι τα 2/3 του έργου είναι βυζαντινά.⁷⁰⁵ Η στρατιωτική και διπλωματική συνεργασία των δυο πλευρών φαίνεται να επεκτάθηκε και στη νομολογική· οι εκπρόσωποι των τοπικών ηγεμόνων υπό τον Δουσάν –Σέρβων και φίλα προσκείμενων στο Βυζάντιο– κλήθηκαν να τον εγκρίνουν, ώστε οι μεικτοί πληθυσμοί (Σέρβοι, Ρωμαίοι/Γραικοί, Αρβανίτες, Βλάχοι, Σάξονες κ.ά., καθολικοί και ορθόδοξοι) των ορθόδοξων κτήσεων (παλαιότερες και νέες, σερβικές και μη) να αποκτήσουν *ενιαίους* κανονισμούς που θα ισχύουν *ισότιμα* για το σύνολο των πληθυσμών αυτών. Απόδειξη ο πρόλογος του Κώδικα:

*«Ο παρών νόμος έχει θεσπιστεί από την Ορθόδοξη Σύνοδό μας, από τον αγιότατο πατριάρχη κύριο Ιωαννίκιο και από όλους τους αρχιεπισκόπους και κληρικούς, μικρούς και μεγάλους, και από εμένα, τον πιστό τσάρο Στέφανο και από όλους τους ηγεμόνες, μικρούς και μεγάλους, της τσαρικής επικράτειάς μας».*⁷⁰⁶

Στον Καταστατικό Χάρτη που συνόδευε τον Κώδικα αλλά και στο άρθρο 1 του τελευταίου, επεξηγώντας το σκοπό του, δηλώνονται επιπλέον τα παρακάτω:

*«...με τον πιο αγαπημένο γιο μου, τον κράλη Ούρος, και την τσαρίνα Έλενα, είναι επιθυμία μου να θεσπιστούν ορισμένες αρετές και ό,τι πιο αληθινό από τους νόμους της Ορθόδοξης πίστης που πρέπει να τηρούνται και να υπερασπίζονται σύμφωνα με την ιερή και αποστολική εκκλησία του Κυρίου και Σωτήρα ημών Ιησού Χριστού, στις χώρες και πόλεις, ώστε να μην πολλαπλασιαστεί σε ορισμένες περιοχές της αυτοκρατορίας μας καμία κακία, κακιά σκέψη ούτε πονηρό μίσος, αλλά όλοι να ζούμε με πλήρη σιωπή την ειρηνική ζωή της Ορθόδοξης πίστης, μαζί με όλους τους ανθρώπους της αυτοκρατορίας μας, μικρούς και μεγάλους, και να επιτύχουμε τη βασιλεία των ουρανών στους αιώνες. Αμήν»*⁷⁰⁷

Από την αρχή του κειμένου του, ο σέρβος τσάρος αφήνει να νοηθεί ότι οι στόχοι του ήταν πνευματικοί και ότι ο Κώδικας βοηθά στη σωτηρία στη μετά θάνατον ζωή. Στο ίδιο πλαίσιο, από την αρχή του παρατηρούμε ότι φροντίζει να προσδιορίσει εαυτόν ορθόδοξο προστάτη και φύλακα της πίστης και ως τον μόνο αρμόδιο –με δικαίωμα διαχειριστή– των κοσμικών και των εκκλησιαστικών υποθέσεων (βλ. και «§ 1.Περί του χριστιανισμού: Πρώτα, σχετικά με το Χριστιανισμό. Με αυτόν τον τρόπο ο Χριστιανισμός να εκκαθαριστεί.»),

⁷⁰⁵ Μελετητές υποστηρίζουν ότι το Ζάκοικ ήταν τρίπτυχη συλλογή (codex tripartitus) η οποία αποτελείτο από το Συντομευμένο Σύνταγμα του Ματθαίου Βλάσταρη με τους κανόνες του Ιωάννη Νηστευτή, τον Νόμο του Ιουστινιανού και τον Κώδικα του Δουσάν. С. Новаковић, *Примери књижевности и језика српскога и српско-словенскога*, Βεοград 1877, σελ.304-5 και Α. В. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Βεοград 1928, σελ. 4 (Το Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων του Ματθαίου Βλαστάρη (1335) είχε μεταφραστεί στα σερβικά και είχε τεθεί σε ισχύ ήδη από το 1349. Γενικότερα για το δίκαιο αυτής της περιόδου, Κ. Γ. Πιτσάκης ελιμ., εισαγωγή, *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου πρόχειρον νόμων ή Εξάβιβλος*, Δωδώνη, Αθήνα 1971). Ο J.V.A. Fine (1994), σελ. 315 υποστηρίζει ως πιθανό το τελευταίο μέρος να γράφτηκε συμπληρωματικά στα δύο πρώτα, με προσθήκη στοιχείων που δεν καλύφθηκαν, αντί να χτιστεί ολοκληρωμένο νομικό σύστημα.

⁷⁰⁶ *Овај Законик постављамо од православнога сабора нашега, с преосвећеним патријархом, господином Јанићујем, и свима архијерејима и клирицима, малима и великима, и са мнош, благоверним царем Стефаном, и са свима властелима царства ми, малима и великима.»* Мехмед Беговић, *Законик цара Стефана Душана цара српског (друго Новаковићево издање)*, τόμ. 2, Српска академија наука и уметности, Βεοград 1975, σελ. 77, 115, 173.

⁷⁰⁷ Ћirković (2004), ό.π., σελ. 68.

δημιουργώντας έτσι αντίθετο πόλο στα προστάγματα του πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης υπό τον Καντακουζηνό. Υπερτονίζοντας τον παραπάνω ρόλο του, παρατηρούμε ότι ο Δουσάν σημειώνει επίσης την κληρονομικότητα της εξουσίας του αλλά και την ανεξαρτησία της Εκκλησίας του, τη στιγμή της μεγαλύτερης γεωγραφικής ανάπτυξής της, όταν δηλαδή υπό την προστασία του είχαν περιέλθει ή παρέμεναν εκκλησίες και μονές από το Μπάρι στα Δ έως την Ιερουσαλήμ στα Α.

Τα κοσμικά αντικείμενα του Κώδικα που αποτελούν κατά κύριο λόγο δάνεια αφορούν νόμους που διέπουν συμβάσεις, δανειοληψίες, κληρονομίες, γάμους, προίκες, θέματα ποινικού δικαίου, την επίλυση προβλημάτων και διαφορών των αγροτικών πληθυσμών, σχετικές τιμωρίες (όπου ισχυρή η επιρροή του Βυζαντίου, με εκτελέσεις και ακρωτηριασμούς να επανέρχονται, αντικαθιστώντας, έστω και μερικώς, τα πρόστιμα που επιβάλλονταν στη Σερβία), την αριστοκρατία, εγκλήματα ή προσβολές, διευθέτηση αστικών αγωγών (συμπεριλαμβανομένων των δοκιμασιών, της επιλογής και του ρόλου των κριτών), δικαστικές διαδικασίες και δικαιοδοτικά όργανα (καθορίζοντας ποιες περιπτώσεις θα κριθούν από εκκλησιαστικό, αυτοκρατορικό δικαστήριο ή κάποιον ευγενή), δικαιώματα και υποχρεώσεις εκάστου υπηκόου συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος ελεύθερης εμπορίας (άρθρα 120, 121), φορολογικές υποχρεώσεις (φορολογική σύνοψη και χρονοδιάγραμμα αποπληρωμής), δικαιώματα βοσκής και τα σχετικά με την παραβίασή τους, υποχρεώσεις παροχής υπηρεσιών προς τον αυτοκράτορα, τους διαφορετικούς τύπους ιδιοκτησιών, διευκρινίζοντας τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που προέκυπταν από τις αντίστοιχες κατηγορίες γης, δικαιώματα κληρονομιάς, τη θέση των δούλων και των δουλοπάροικων: Καθόριζε τα τέλη εργασίας που οι δουλοπάροικοι όφειλαν στους άρχοντές τους (άρθρο 68), τους έδινε όμως το δικαίωμα να καταγγείλουν τον κύριό τους ενώπιον αυτοκρατορικού δικαστηρίου. Πολλά άρθρα αφορούν το καθεστώς της Εκκλησίας, την απαλλαγή της από τέλη, τις υποχρεώσεις που συνδέονται με τη γη και την υποχρέωση της να ασκεί φιλανθρωπία, συμπληρώνοντας έτσι υφιστάμενα κείμενα εκκλησιαστικού δικαίου. Η Εκκλησία, στο σύνολό της, απέκτησε έτσι ιδιαίτερως προνομιακή θέση, καθώς θεσπίστηκε η προάσπιση των τοπικών εκκλησιών, απαγορεύτηκε η σιμωνία, ενώ επιτρεπόταν στα εκκλησιαστικά δικαστήρια να κρίνουν κληρικούς και απαγορευόταν στην αριστοκρατία να αντιδικεί με την Εκκλησία για την παρουσία της.

Επιρροές του μεσαιωνικού σερβικού δικαίου στον Κώδικα εντοπίζονται σε διατάξεις που αφορούν τοπικούς θεσμούς, οι οποίοι ενσωματώνονται σε αποσπάσματα και σε μικρό αριθμό άρθρων τα οποία, ως προϊόντα του παλιού σερβικού δικαίου –κατ' αναλογία του συντάκτη του Ζάκοβικ, ο οποίος περιγράφει εαυτόν εισαγωγικά ως *εγγονό και γιο εκείνων, και κλάδος των καλών ριζών των ιερών του Θεού μαρτύρων γονέων και προγόνων του...* (... ja, уник и син њихов, и изданак доброга корена њихова, светих богаисповедајућих родитеља и прародитеља мојих...),–, μπορούν να ταξινομηθούν χρονολογικά ως ακολούθως: **1.**

Παλαιότεροι σερβικοί θεσμοί, **2.** αποφάσεις και διατάγματα των προγόνων του Δουσάν (π.χ. τα ειδικά προνόμια των Σαξόνων, άρθρο 123)⁷⁰⁸, μεταξύ των οποίων και εκείνων του Σάββα (1219) και του *Αγιοποιημένου Κράλη παππού του* (άρθρα 79, 123, 152 και 153, όπου η αναφορά «...zakonu y deđa царства ми, Светога краља...»), δηλαδή του Μιλούτιν –γεγονός που αποδεικνύει, εκτός από την απευθείας σύνδεση των διεκδικήσεων του Δουσάν με τις *πατρογονικές*, ότι εκείνος είχε εκδώσει νομοθέτημα του οποίου το κείμενο δεν έχει διασωθεί⁷⁰⁹, η ενσωμάτωση των οποίων τα κάνει ευρύτερα γνωστά ή/και τα επικαιροποιεί (συμπεριλαμβανομένων και των προνομίων που παραχωρήθηκαν στο Ντουμπρόβνικ, άρθρο 118) και **3.** πρωτότυπες διατάξεις, δημιουργός των οποίων είναι ο νομοθέτης (π.χ. άρθρο 173 για τους γερμανούς πολεμιστές μισθοφόρους που πλέον ζούσαν στην αυλή του, βλ. πιο πάνω σελ. 309 και πρβλ. σελ. 104 και 203). Το νέο και ευδιάκριτα σερβικό εκσυγχρονισμένο συμπληρωματικό έγγραφο του Κώδικα έδινε έτσι ιδιαίτερη προσοχή στη μακρά σερβική παράδοση αλλά και σε τρέχοντα τοπικά προβλήματα, προσθέτοντας ό,τι δεν καλυπτόταν από τα άλλα δύο μέρη σε ό,τι αφορούσε το δημόσιο δίκαιο.

Η ανασύνθεση και επικαιροποίηση των παραπάνω κανόνων φαίνεται ότι δημιουργούσαν πρόβλημα σε φορείς μικροεξουσιών που για χρόνια λειτουργούσαν και δρούσαν στα εδάφη του σέρβου τσάρου. Η περίπτωση των αναδεδειγμένων από τους αντιπάλους του νέων *αριστοκρατών-μεγαλογαιοκτημόνων*, αναδεικνύεται και οριοθετείται στο ίδιο πλαίσιο που, όπως αναφέραμε, ο Κώδικας περιλαμβάνει αυστηρά τιμωρητικά άρθρα έναντι των «*αιρετικών*» γενικώς, και της καθολικής πίστης- «λατινικής αίρεσης» ειδικότερα, τους οπαδούς της οποίας χαρακτηρίζει «ημι-πιστούς», ενώ μόνο οι ορθόδοξοι αποκαλούνται *Χριστιανοί*. Απαγορευόταν στους καθολικούς να προσηλυτίσουν ορθόδοξους, οι μεικτοί γάμοι μεταξύ καθολικών και ορθοδόξων και η μεταστροφή στον καθολικισμό. Αντίθετα, επιτρεπόταν η μεταστροφή των καθολικών σε ορθοδόξους (παράδειγμα οι καθολικοί στην επικράτεια του Δουσάν κυρίως στα λιμάνια Κότορ, Lješ κ.ά. αλλά και υπάλληλοι από το Κότορ και το Ντουμπρόβνικ, μισθοφόροι, επισκέπτες κ.ά. στην αυλή του). Εξάιρεση αποτέλεσαν οι Σάξονες που δραστηριοποιούνταν στην εξόρυξη και εμπορία μεταλλευμάτων, στους οποίους παραχωρήθηκε πλήρες δικαίωμα πίστης, τους απαγορεύτηκε όμως η μεταστροφή Ορθοδόξων. Σε ό,τι αφορά τις δικαστικές δικαιοδοσίες, η τιμωρία προσδιοριζόταν από την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκε ο εμπλεκόμενος –συνεχίζοντας την σχετική εισήγηση του Μιλούτιν (βλ. πιο πάνω σελ. 286). Με τον τρόπο αυτό, αποκαλύπτεται η δομή της σερβικής κοινωνίας, αφού επιπλέον στο διαχωρισμό του πληθυσμού με βάση τη θρησκεία, αναφέρονται με λεπτομέρειες ο *κλήρος*, οι *ευγενείς*, *κοινοί*, *μέσοι*, *γαιοκτήμονες* (*μικροί* και *μεγάλοι*), *δουλοπάροικοι*, *σκλάβοι*, *Αλβανοί* και *Βλάχοι* κτηνοτρόφοι και *άλλοι*. Εκτός από τα προνόμια και τις υποχρεώσεις του πληθυσμού, ο

⁷⁰⁸ Βλ. και J.V.A. Fine (1994), σελ. 316.

⁷⁰⁹ Βλ. πιο πάνω, σελ. 286 και J.V.A. Fine (1994), σελ. 314.

Κώδικας εγγυάται επίσης την *εξουσία* και τα *έσοδα* του ηγεμόνα, ενώ περιέχει άρθρα σχετικά με φόρους, υποχρεώσεις που σχετίζονται με τη γη καθώς και τις υπηρεσίες που οφείλονται στον τσάρο, τον αυτοκράτορα και τους πράκτορές του. Ο Κώδικας φρόντιζε επίσης για τη διατήρηση του νόμου και της τάξης, υπεύθυνη και υπόλογη για την οποία ήταν κάθε περιοχή ξεχωριστά: Για παράδειγμα, οι τοπικοί άρχοντες της μεθορίου ήταν υπεύθυνοι για την υπεράσπιση των συνόρων τους αλλά και για την απαίτηση αποζημίωσης από στρατούς που διέσχιζαν τα τσαρικά εδάφη: (άρθρο 49: «αν κάποιος ξένος στρατός προσπαθήσει να προσεγγίσει και να προσεταιριστεί τη γη του τσάρου, και εκ νέου επιστρέψει μέσα από τη γη τους, οι εν λόγω άρχοντες θα πρέπει να καταβάλουν σε όλους εκείνους από το έδαφος των οποίων πέρασαν»)

Ο έλεγχος των *ληστών*, μόνιμο πρόβλημα στη Χερσόνησο, φαίνεται ότι απασχολεί ευρέως το νομοθέτη (άρθρα 126, 145, 146, 158 και 191) που προβλέπει για εποπτεία των εδαφών και πρόστιμα για τυχόν ζημιές από ληστεία. Οι αυστηρές ποινές που προβλέπονταν σκοπό είχαν να αποτρέψουν τη συνεργασία και στήριξη προς τους ληστές, οδηγώντας ουσιαστικά τους τελευταίους σε απομόνωση. Στηριγμένος στα προηγούμενα, ο Fine καταλήγει ότι τα σχετικά άρθρα καταδεικνύουν κρατική αδυναμία διατήρησης της τάξης στις *αγροτικές* και τις *παραμεθόριες* περιοχές –δηλαδή, με βάση ό,τι έχουμε δει έως εδώ, στο σύνολο σχεδόν των σερβικών γαιών. Συνεχίζει μάλιστα υποστηρίζοντας ότι η αδυναμία αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη μεταφορά της ευθύνης προς τα κάτω, στους κατοίκους δηλ. των περιοχών.⁷¹⁰ Δεδομένου ότι ικανό σύνολο κτήσεων δεν ανήκε στους Νεμανίδες αλλά σε άλλες οικογένειες, στην περίπτωση του Δουσάν παρατηρούμε την προσπάθεια ισχυροποίησης της κεντρικής εξουσίας να επεκτείνει τον έλεγχό της και σε άλλες περιοχές, εκτός των εδαφικών της εκτάσεων, επιδιώκοντας όσο το δυνατόν διευρυμένη συναίνεση στην εισαγόμενη νομοθεσία. Η γεφύρωση του διαφορετικού συστήματος γαιοκτησίας και τρόπων άσκησης της εξουσίας στις νέες και παλιές περιοχές υπό τον έλεγχο του Δουσάν, αποτυπώνεται στον ορισμό των επικουρικών στην κεντρική εξουσία σωμάτων, όπως αυτά καταγράφονται στον Κώδικα: Ο μονάρχης είχε μεν αποκτήσει μεγαλύτερη και πιο διευρυμένη *τσαρική* εξουσία, περιβαλλόταν όμως και ενημερωνόταν από μόνιμο συμβούλιο (*σαμπόρ*) τοπικών αρχόντων-ευγενών και ιεραρχών. Το δικαστήριο, η καγκελαρία και η διοίκηση αναπαρήγαν βυζαντινά αντίστοιχα,⁷¹¹ ενώ η διοικητική ιεραρχία οριζόταν πλέον ως εξής: εδάφη, πόλεις, ζουπανίες (*župas*) και συνοριακές ζουπανίες (*krajištes*),⁷¹² ενώ στους τοπικούς άρχοντες προστίθεται ο τίτλος *kefalija* (=κεφαλή, *επικεφαλής*). Οι *ζουπανίες*, ως διοικητική δομή, στον Κώδικα περιγράφονται ως αποτελούμενες από *χωριά*, το καθεστώς, τα δικαιώματά και οι υποχρεώσεις των οποίων ρυθμιζόνταν με λεπτομέρεια. Όπως περιγράφεται συνήθως η

⁷¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 317.

⁷¹¹ Πρβλ. Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, London-NY 2000 [1996], σελ. 290.

⁷¹² M. Radovanović, Šar mountain and its župas in South Serbia's Kosovo-Metohia region: Geographical position and multiethnic characteristics, *Zbornik Radova Geografskog Instituta "Jovan Cvijić"* 51 (2002), σελ. 11.

κατάσταση των ζουπανιών –που στην παρούσα διατριβή έχουμε αναδείξει όσες φορές συναντήσαμε αυτές ή τους επικεφαλής τους ζουπάνους, μαζί με τα χαρακτηριστικά τους–, η κυβερνώσα *αριστοκρατία* τους είχε στην *ανεξάρτητη* κατοχή της *κληρονομικά* κτήματα γης, στα οποία απασχολούνταν *sebri*, ομάδα κατώτερη των απογόνων προνοιαρίων (*pronijarevici*) και αντίστοιχη εκείνης των βυζαντινών *παροίκων*, αγρότες δηλαδή, των οποίων η εξαρτημένη εργασία προβλεπόταν από επίσημα διατάγματα.⁷¹³ Όπως και οι κληρονομικές χορηγίες που εισήχθησαν στην εποχή του Μιλούτιν, έτσι τώρα και οι ζουπανίες παρέμεναν στην οικογένεια του επικεφαλής ζουπάνου ακόμα και μετά το θάνατό του, αναβαθμίζοντας και εξασφαλίζοντας έτσι τους φορείς-κατόχους τους (άρθρο 43: «*Ούτε ο κύριος τσάρος (=Δουσάν), ούτε ο κράλης (=Ούρος), ούτε η κυρία τσαρίνα (=Ελενα) έχουν δικαίωμα να λάβουν πατρογονική περιουσία με τη βία από κανέναν, ούτε να την αγοράσουν, ούτε να την ανταλλάσσουν, εκτός αν κάποιος ελεύθερα συμφωνήσει*»), εκτός εάν είχαν περιέλθει πριν την εφαρμογή του Ζάκονικ στον τσάρο (άρθρο 117).

Για τους υπόλοιπους κατοίκους-αγρότες, τους *κοινούς* ή *λαϊκούς* όπως αναφέρει ο Κώδικας, απόσπασμα από άρθρο του⁷¹⁴ είναι εξαιρετικά περιγραφικό: *Οι κοινοί δεν θα πρέπει να έχουν συμβούλιο. Αν βρεθεί κάποιος να συμμετέχει σε συμβούλιο να κοπούν τα αυτιά του και οι ηγέτες να εκδιωχθούν.* Παρά την αυστηρότητα του Κανόνα, η οποία φαίνεται ότι στόχευε κυρίως στη διασφάλιση των τοπικών φορέων εξουσίας έναντι νεηλύδων διεκδικητών της, πολλά στοιχεία αποδεικνύουν τη μέριμνα του νομοθέτη για κοινωνική δικαιοσύνη. Για παράδειγμα, σε άρθρο για την εφαρμογή του Νόμου αναφέρεται η ανωτερότητα του τελευταίου ακόμα και έναντι τσαρικών αποφάσεων:

Περαιτέρω προστάζει ο τσάρος μας: Σε περίπτωση που ο τσάρος συντάξει μια επιστολή είτε από οργή, είτε με αγάπη ή από έλεος προς οποιονδήποτε και εάν η επιστολή αυτή αντιβαίνει τον Κώδικα και είναι αντίθετη με το νόμο και τη δικαιοσύνη, όπως αυτή ορίζεται στον Κώδικα, οι δικαστές δεν θα πρέπει να συμμορφώνονται με το περιεχόμενό της, αλλά θα πρέπει προσέτι να κρίνουν και να ενεργούν όπως επιτάσσει η δικαιοσύνη.

Μια ακόμα ενδιαφέρουσα δήλωση περιλαμβάνεται στα άρθρα για τα χωριά της Εκκλησίας και για τους φυλακισμένους:

Και όπως για τα χωριά της εκκλησίας, οι άνθρωποί της να μην πηγαίνουν στα χωριά της αυτοκρατορικής περιουσίας μου, ούτε για σανό, ούτε για όργανο, ούτε στους αμπελώνες, ούτε για οποιαδήποτε εργασία μικρή ή μεγάλη. Αυτοί απαλλάσσονται από κάθε εργασία, ως εργαστούν για την Εκκλησία μόνο. Όποιος βρεθεί να έχει εξορίσει δούλους της Εκκλησίας σε αυτοκρατορική ιδιοκτησία, έχοντας παρακούσει την αυτοκρατορική εντολή, όλη την περιουσία του ιδιοκτήτη αυτού να κατάσχουν και αυτός να τιμωρηθεί.⁷¹⁵

Οποιοσδήποτε αποδράσει από τη φυλακή και καταφύγει στην αυτοκρατορική αυλή, είτε είναι δούλος του στέμματος ή της εκκλησίας ή κάποιου ευγενούς, πρέπει εκ της πράξεώς του και μόνο

⁷¹³ Mark C. Bartusis, *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia*, New York 2012, σελ. 608.

⁷¹⁴ Н. Селаковић, *Душанов законик и правни трансплантати, Уредно Правна Студија*, Београд 2007, σελ. 52.

⁷¹⁵ §34. О селу меропашком: И што су села меропшине царства ми по Загорју и иначе, црквени људи да не иду у меропшине, ни на сено, ни на орање, ни на винограде, ни на једну работу, ни на малу, ни на велику; од свих работа ослободи их царство ми, нека работају само цркви; ко ли се нађе да изагна метохију на меропшину, и оглуши се о закон царства ми, томе власнику да се све одузме и да се казни.

να απελευθερωθεί. Εάν αυτός φέρει δώρα στον άνδρα στον οποίο κατέφυγε, οφείλει να τα επιστρέψει στον άνθρωπο από τον οποίο δραπέτευσε. Οποιοσδήποτε αποδράσει από τη φυλακή της αυτοκρατορικής αυλής μας και καταφύγει στην πατριαρχική αυλή, θα πρέπει να αφήνεται ελεύθερος. Επίσης, πρέπει να απελευθερώνεται κάθε άνθρωπος που δραπέτευει από την πατριαρχική φυλακή και καταφύγει στην αυτοκρατορική αυλή. Επιπλέον, εάν οποιοσδήποτε προσφέρει καταφύγιο σε άνθρωπο από ξένη χώρα και εάν ο άνθρωπος αυτός είναι φυγάς από τον κύριό του ή από τη δικαιοσύνη, έχοντας στην κατοχή του δική μας αυτοκρατορική επιστολή χάριτος, η εν λόγω επιστολή δεν θα πρέπει να αμφισβητείται. Εάν δεν έχει στην κατοχή του καμία τέτοια επιστολή, θα πρέπει να επιστρέψει εκεί απ' όπου δραπέτευσε.

Από τα άρθρα αυτά που εντυπωσιάζουν για την ομοιότητά τους με το Τυπικό της μονής Χιλανδαρίου αλλά και της δωρεάς του Στέφανου Νεμάνιτς στη μονή της Ζίτσα (σελ. 170), αντιλαμβανόμαστε ότι δεν ήταν μόνο βυζαντινά κείμενα και ο παλιότερος Κώδικας του Μιλούτιν που αποτέλεσαν βάση του Κώδικα, αλλά και άλλα εν ισχύ κείμενα, σημαντικά για τις πολιτειακές και διοικητικές δομές που εισήγαγαν και εφάρμοσαν οι Νεμανίδες. Σε αυτό το πλαίσιο, χαρακτηριστική είναι και το γνωστό άρθρο για την υπεράσπιση των γυναικών, βασικό μέλημα της δυναστείας εξαρχής (το παράδειγμα της Ντεσισλάβα, σελ. 116 και της Κομνηνής Νεμάνιτς, σελ. 158), καθόλου παράξενο, αν αναλογιστεί κανείς την εξουσία, ιδιοκτησία και τα προνόμια που εκείνες προσέφεραν στα μέλη της:

Κάθε φτωχή γυναίκα που δεν θα μπορέσει να αντιδικήσει ή να υπερασπιστεί τον εαυτό της πρέπει να επιλέξει ένα δικηγόρο που θα μιλήσει εκ μέρους της. Ακόμα και η φτωχότερη κλώστρια θα πρέπει είναι τόσο ελεύθερη όσο ένας ιερέας.⁷¹⁶

Δεν προκαλεί έκπληξη λοιπόν γιατί, ο Κώδικας του Δουσάν, έργο αποτελούμενο από αρκετά τμήματα ποικίλης προέλευσης και στοχοθεσίας, αποτέλεσε μάγκνα κάρτα, το πεδίο εφαρμογής της οποίας ήταν αρκετά ευρύ. Σε ό,τι αφορά την εφαρμογή του, ο Κώδικας συνέχισε να χρησιμοποιείται, όχι μόνο κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του γιου του αλλά και αρκετά αργότερα, μετά την πτώση της σερβικής γης στους Οθωμανούς (1371) και την προσάρτηση στην οθωμανική αυτοκρατορία (1459), από όλες τις ανεξάρτητες περιοχές που, στηριγμένες και στα προνόμια που το Ζάκονικ θεσμοθετούσε, προέκυψαν αμέσως μετά το θάνατό του, επιτυγχάνοντας απόδοση σημαντικής νομικής αυτονομίας ακόμα και σε αστικές υποθέσεις αυτονομημένων σερβικών περιοχών υπό τη Βενετία (π.χ. Ζέτα και Ραšτρονίτσι). Σε αυτό το όχι πάντα φιλικό απέναντί του Δ παραλιακό μέτωπο, το διάταγμά του στη Ραγούζα λειτούργησε μάλιστα ως καταστατικός χάρτης μελλοντικών εμπορικών σχέσεων Σερβίας-Ραγούζα, με κανονισμούς που ορίστηκαν ως *απαραβίαστοι*.⁷¹⁷

Ολοκληρώνοντας τα παραπάνω κοσμικά/ποινικά θέματα, πρέπει να επισημάνουμε ότι, σε αντίθεση με τη συνήθη και τακτική αγιοποίηση των Νεμανιδών, δεν υπάρχει ουδεμία ένδειξη λατρείας του Δουσάν ως αγίου στις δεκαετίες μετά το θάνατό του, γεγονός που συνδέεται

⁷¹⁶ Βλ. και τα σχετικά ερωτήματα και υποθέσεις που παραθέτει η Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Η Συμμετοχή της Γυναίκας στην Οικονομία κατά τον Υστερο Μεσαίωνα (Η περίπτωση της Σερβίδας κλώστριας), *Εἶσα καὶ Ἑσπέρια* 5 (2003), σελ. 147-50 και 166-77.

⁷¹⁷ Βλ. Илија Синдик, Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу, *Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана I* (Београд 1951), σελ. 119-182.

σίγουρα έως ένα βαθμό και με το γεγονός ότι ο Δουσάν, παρά τις αποτελεσματικότητες κινήσεις του σε στρατιωτικό, πολιτικό και διπλωματικό επίπεδο, δεν έπαυε να είναι *πατροκτόνος*. Την ίδια στιγμή, δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι οι ίδιες κινήσεις ανήγαγαν το σέρβο *κράλη* και *τσάρο* σε κεντρικό διαχειριστή της σερβικής εξουσίας, όπως την είχαν εισάγει οι πρόγονοί του, ανεπτυγμένη δηλαδή στην πολιτική και οικονομική ζωή της περιοχής του αλλά και συνδεδεμένη με εκείνη των γειτόνων ή/και συμμάχων του. Σε ό,τι αφορά τη σύνδεση αυτή, οι σχέσεις μεταξύ των τριών παραγόντων της δημόσιας αρχής (δημόσιο, Εκκλησία, τσαρική εξουσία), διατηρείται *απαράλλαχτη*: Στο εσωτερικό της δημόσιας σφαίρας τηρούνται οι περιορισμοί εγκατάστασης σε γαίες, ορίζονται σχετικά κριτήρια, η *απαλλαγή* από το φόρο και ενοίκια της γης, ενώ η τσαρική περιουσία την οποία *διαχειρίζονται* διακριτές υπηρεσίες, δεν μπορεί να *εξοικειωθεί* με την ιδιωτική. Ως μέρος της δημόσιας εξουσίας και η Εκκλησία εμπλεκόταν στις παραπάνω διαδικασίες *διαπλεκόμενη* με τον «φίσκο»/δημοσιονομίες διαδικασίες. Σε ό,τι αφορά τις *έγγειες προσόδους*, η οριοθέτηση ανάμεσα στο δημόσιο και ιδιωτικό *προσομοιάζει* στη *διατάραξη*, όπως τη χαρακτηρίζει η Έν. Patlagean⁷¹⁸, της εποχής του Αλεξίου Α΄, που αναλυτικά περιγράψαμε εδώ ως ιστορικό πλαίσιο της παρούσας *διατριβής*, *εν ολίγοις* καταγράφονται οι αντιδράσεις σε *πάσης φύσεως* πολιτική *επιβουλή* απέναντι στην *εκκλησιαστική περιουσία* και σε *κάθε τάση* να θεωρηθεί η κατοχή της *αναστρέψιμη*, με βάση την αρχή των *δωρεών*: Τα *ιδιοκτησιακά δικαιώματα* των *μονών* έχουν ήδη από *παλαιότερους ηγεμόνες* των *δυο δυναστειών* *οριστικοποιηθεί* και *τώρα επιβεβαιώνονται*, ενώ οι *μοναχοί* και οι *πάροικοι* των *μονών* *εξαιρούνται* από την *πρόσοδο* του «φίσκου», *ισχυροποιώντας* έτσι τα *δικαιώματά τους*. Από τα *τελευταία* αυτά *δεδομένα* *διακρίνεται* το *κυρίαρχο δικαίωμα* του *δημοσίου* που *εκδηλώνεται* είτε με *φορολογική* *απαίτηση* είτε με *σχετική απαλλαγή*. Διακρίνεται *μάλιστα* από τον *ηγεμόνα* το *δημόσιο* με την *κεντρική διοικητική γραφειοκρατία*, τη *δικαιοσύνη* που *αποδίδεται* από *εκπροσώπους* του *τσάρου* και της *Εκκλησίας*, η *νομική, νομοθετική και νομολογική παραγωγή* από *επαγγελματίες*, το *τσαρικό νόμισμα* ο *εκχριστιανισμός* της *κοινωνίας*, της *φορολογίας* και των *προνομίων*, *για εκείνους που πολεμούν και εκείνους που προσεύχονται*.⁷¹⁹

Παραδειγματικά στην *παραπάνω διαδικασία* την *άμεσα συνδεδεμένη* με τους *τελευταίους*, θα *αναφέρουμε* τη *μονή* που *θεωρούμε* ότι την *ιστόρησε* *εύγλωττα*, *αποτυπώνοντας* τα *χαρακτηριστικά* της *συνδεδεμένα* με τη *δυναστεία* των *Νεμανιδών*, *σχηματοποιώντας* έτσι την *επιδιωκόμενη* *συνέχεια* μεταξύ των *πρωταγωνιστών* της *δυναστείας* που *είδαμε* έως *εδώ*: Πρόκειται για τη *σερβική μονή Ντέτσανι* (Дечани, με *εξαιρετικά ασυνήθιστες* για την *εποχή* *διαστάσεις*, *μήκος* 36μ., *ύψος* 30μ., *εξ* ού το *συνοδευτικό επίθετο* *Високи/Βισόκι* =Υψηλό), *κοντά* στο *ομώνυμο χωριό* του *Δ Κοσόβου* και *ειδικότερα* στο *φαράγγι* *δίπλα* στον *ποταμό* *Dečanska Bistrica*, *στους πρόποδες* των *ορέων* *Prokletije*, *αποτελεί* *αφιέρωμα* του *Στέφανου*

⁷¹⁸ Έν. Patlagean, *Ο Ελληνικός Μεσαίωνας*, ό.π., σελ. 322-4.

⁷¹⁹ Στο ίδιο, σελ. 468-474 και 477.

Ούρος Γ΄ (Ντετσάνσκι), μετά το όραμα του Αγίου Νικολάου. Η ανέγερσή της, την οποία επέβλεπε ο μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Σερβίας Δανιήλ Β΄ (βλ. σελ. 268-9, 272-5, 283, 288, 290, 296, 302, 306), ολοκληρώθηκε το 1335,⁷²⁰ οπότε έδωσε και το προσωνόμιο στο σέρβο κράλη και, αμέσως μετά το θάνατο ή στραγγαλισμό του με εντολή του γιου του,

Η μονή Βισόκι Ντέτσανι

φιλοξένησε το νεκρό του σώμα.⁷²¹ Ο Ούρος Γ΄ είχε εκδώσει λίγο πριν το θάνατό του το Τυπικό ίδρυσής της (1330), με το οποίο της χάρισε μεγάλη περιουσία,⁷²² καθιστώντας την έτσι διοικητικό κέντρο της εύφορης γύρω περιοχής. Σύμφωνα με το *Βίο* του από το Γρηγόριο Τσάμπλακ, ο Ντετσάνσκι επέλεξε τη συγκεκριμένη τοποθεσία μετά από επίμονη αναζήτηση και, όταν τη βρήκε, *μαγεύτηκε από τη φυσική ομορφιά της* –όπως άλλοτε είχε εντυπωσιαστεί από το Άγιο Όρος ο Στέφανος Νεμάνια– πόσο μάλλον αφού επρόκειτο για φυσικό οχυρό με καθαρό τρεχούμενο νερό, πολύ κοντά σε πεδιάδα που αρδεύει το ίδιο το ποτάμι.

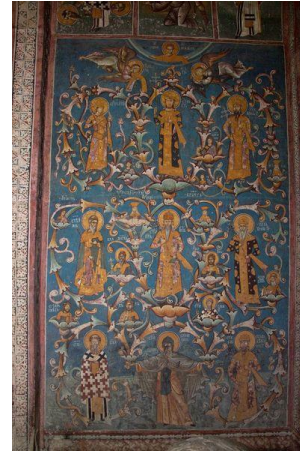
Δεδομένου ότι η μονή και ο περίγυρός της αποτέλεσαν γεωγραφικό πυρήνα τμήματος της εξουσίας του Δουσάν, η οποία εγκαθιδρύθηκε από τον τελευταίο διεκδικητή της εξουσίας του Μιλούτιν, με την ταφή σε αυτή του νεκρού σώματος του μοναχού πατέρα του (θυμίζοντάς μας έτσι παρόμοιες περιπτώσεις, π.χ. του Ιβάν Ασέν και του Σάββα, η οποία ανέδειξε τη μονή των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων του Τυρνόβου σε κέντρο της βουλγαρικής γης, του Σάββα και του Βλαδισλάβ, που αναδείχτηκε μέσω της περίπτωσης της μονής Μιλέσεβα κ.ά.), μπορεί μέσω των πλούσιων σε θεματικές τοιχογραφιών της, μερικές από τις οποίες παραθέσαμε σκόπιμα πιο πάνω, παράλληλα με τα ιστορικά γεγονότα στα οποία αναφέρονται (βλ. σελ. 289, 294, 298), να αναδείξει ως παράδειγμα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αποκρυστάλλωσης του εκκλησιαστικού κανονικού-publicum δικαίου στις σερβικές κτήσεις των Νεμανιδών και, δι' αυτού να επιβεβαιώσει τα χαρακτηριστικά της γαιοκτησίας και του είδους-τρόπου άσκησης της εξουσίας. Είναι γνωστό ότι οι τοιχογραφίες ολοκληρώνονται το αργότερο έως το 1340, με τη σαρκοφάγο που θα φιλοξενούσε το λείψανο του Ούρος Γ΄. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη δεδομένη αποτύπωση αντιπαλοτήτων με τις δυνάμεις της εποχής και κυρίως των *βουλγαρικών* (βλ. το παράδειγμα του Αγίου Δημητρίου που σκοτώνει τον Καλογιάν και που υπερασπίζεται τη Θεσσαλονίκη, σελ.294), είναι ικανά να μας βοηθήσουν να παρακολουθήσουμε τη σύνδεση της προηγούμενης και επόμενης περιόδου.

⁷²⁰ Tim Judah, *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, 2nd ed., New Haven, Connecticut 2000, σελ. 23.

⁷²¹ Robert Elsie, *Historical Dictionary of Kosovo*, Maryland 2010, σελ. 72 και Kathleen Burke, Endangered Site: Visoki Decani Monastery, Kosovo, *Smithsonian Magazine* March 2009: <http://www.smithsonianmag.com/travel/endangered-site-visoki-decani-monastery-kosovo-52350834/?no-ist>

⁷²² Medieval Monuments in Kosovo, UNESCO, 2006.

Σε αυτή την κατεύθυνση την προσοχή τραβά σειρά από τοιχογραφίες που σχετίζονται με την ιστορία, ειδικότερα με πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα, της δυναστείας. Η πιο γνωστή και πολυσυζητημένη σχετική τοιχογραφία είναι εκείνη του γενεαλογικού δένδρου της δυναστείας των *Νεμανιδών* (1346/7), προσαρμοσμένο στην παλαιοδιαθηκικής έμπνευσης *ρίζα του Ιεσσαί*: Απεικονίζονται, χρονολογικά ανά τρεις σε οριζόντιες γραμμές ανάμεσα στα κλαδιά της *ρίζας*, ενσωματωμένα σαν σε φυτικό διάκοσμο τα μέλη της δυναστείας που μας απασχόλησαν έως εδώ⁷²³ (πρβλ. το κλήμα που λέγεται ότι θαυματουργικά φύτρωσε από τον τάφο του Αγίου Συμεών στη μονή Χιλανδαρίου μετά τη μετακομιδή των λειψάνων του και, κυρίως, τη σχετική αναφορά στο Ζάκονικ του Στέφανου Δουσάν, βλ. σελ. 333). Δεδομένου ότι ο γεννήτορας ουσιαστικά της δυναστείας Στέφανος Νεμάνια απεικονίζεται στο κέντρο του πρώτου –και άρα πρωιμότερου– επιπέδου, οι υπόλοιποι δυο που τον διαδέχονται στα επόμενα επίπεδα στην ίδια θέση (στο κέντρο) προφανώς αντιμετωπίζονται ως κεντρικά πρόσωπα των επόμενων γενεών, αναδεικνύοντας έτσι σε πρωταγωνιστές τον Δουσάν, με τον οποίο ολοκληρώνεται στο τελευταίο της επίπεδο η τοιχογραφία, και τον Μιλούτιν, ο οποίος στο κέντρο του δεύτερου επιπέδου συνδέει τον Δουσάν με τη χρονολογική γραμμή της *δυναστικής εξουσίας* των Νεμάνια. Σε ό,τι αφορά τα βασικά πρόσωπα, ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι, ενώ όλες οι κύριες φιγούρες απεικονίζονται με φωτοστέφανο, από τις δευτερεύουσες μόνο τέσσερις φέρουν φωτοστέφανο: ο Σάββας Β΄, ο Βλαδισλάβ και ο Ραντοσλάβ (γιοι του Δραγούτιν) και ο Βλαδισλάβ (γιος του Πρωτόστεπτου Στέφανου). Όλες οι κεντρικές ολόσωμες φιγούρες απεικονίζονται με αυτοκρατορικό ένδυμα και μήτρα, εκτός από το Σάββα, το Συμεών και τον Στέφανο Δραγούτιν που απεικονίζονται με (αρχ)ιερατικά και μοναστικά άμφια –παρά τη φιλο-δυτική πολιτική του τελευταίου. Όλα τα παραπάνω είναι εμφανές ότι αποκαλύπτουν την αξιολογική κατάταξη των προσωπικοτήτων που συναντήσαμε έως την εποχή που έδρασε ο Δουσάν. Για να γίνουν κατανοητά τα συμφραζόμενά της πρέπει

Η ρίζα των Νεμανιδών.
Τοιχογραφία στον ανατολικό τοίχο του Ν κλίτους του νάρθηκα της μονής Ντέτσανι

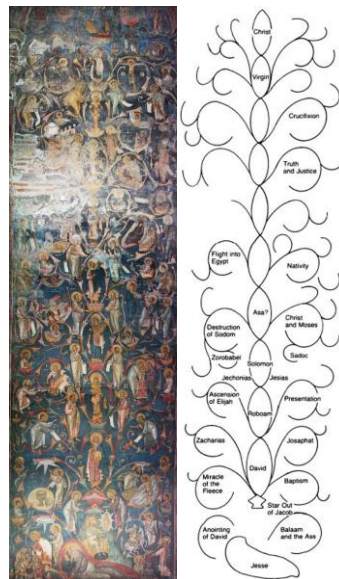
⁷²³ Από κάτω και αριστερά προς τα δεξιά, στο χαμηλότερο επίπεδο, ολόσωμα απεικονίζονται οι Άγιος Σάββας, γιος του Στέφανου Νεμάνια και πρώτος αρχιεπίσκοπος των σέρβων, ο πρώην Μέγας Ζουπάνος Στέφανος Νεμάνια ως Άγιος Συμεών ο Μοναχός ως άλλος Ιεσσαί, από τα χέρια του οποίου προβάλλει η ρίζα των Νεμάνια και στα δεξιά του ο Πρωτόστεπτος Στέφανος. Στο δεύτερο επίπεδο απεικονίζονται οι τρεις γιοι του Πρωτόστεπτου Στέφανου Στέφανος Δραγούτιν, Στέφανος Μιλούτιν και Στέφανος Ούρος Α΄, ενώ στο τρίτο επίπεδο, ο Στέφανος Ούρος Ε΄, ο νεαρός γιος του Δουσάν, ο Δουσάν και ο Ούρος Γ΄. Ανάμεσά τους, σε προτομή, απεικονίζονται άλλα μέλη της οικογένειας Νεμάνια: Μετά το πρώτο επίπεδο, ο γιος του Δουσάν πρίγκιπας Στέφανος, ο γιος του Στέφανου Νεμάνια Βουκάν και ο Άγιος Σάββας Β΄ επίσης γιος του Στέφανου Πρωτόστεπτου. Κάθετα, ανάμεσα στις φιγούρες του δεύτερου επιπέδου, απεικονίζονται ο Ούροσιτς, ο γιος του Δραγούτιν Βλαδισλάβ και πάνω από αυτόν η Τσαρίτσα κόρη του Μιλούτιν, ο γιος του Στέφανου Πρωτόστεπτου Ραντοσλάβ, η κόρη του Ούρος Α΄ Μπρινάτσα και ο γιος του Πρωτόστεπτου Στέφανου Βλαδισλάβ. Στο τρίτο και τελευταίο επίπεδο δεν απεικονίζονται παρά μόνο δυο ενδιάμεσες φιγούρες, μικρότερες σε μέγεθος από τις προηγούμενες, η κόρη του Στέφανου Ούρος Γ΄ Θεοδόρα και ο γιος του Δουσάν.

να την εξετάσουμε σε σχέση με τη λειτουργία της στο χώρο της Μονής, ώστε να κατανοήσουμε τη συνέχεια που προσπαθεί να αναδείξει. Παράλληλα με τη *ρίζα των Νεμανιδών*, στον ίδιο χώρο υπάρχουν τοιχογραφίες του Δουσάν με τον πατέρα του ή με τη σύζυγο και το γιο του, κυρίως στο Καθολικό της μονής. Προς το εσωτερικό, τα διάφορα πρόσωπα της δυναστείας συνεχίζουν να απεικονίζονται σε διάφορα σημεία του κυρίως ναού –όχι, μόνο σε ένα μέρος του ως δωρητές, κτήτορες κτλ.–, σε συνδυασμό με τα άλλα εκκλησιαστικά, θεολογικά και βιβλικά θέματα.

Η πλούσια αυτή απεικόνιση προσώπων, με τα ίδια χαρακτηριστικά που απεικονίζονται και στη *ρίζα των Νεμάνια*, διάσπαρτα αλλά ανά θεματικές, ως μέρος της ιστορικής και θεολογικής απεικόνισης προσώπων και γεγονότων στον κυρίως ναό, καταλήγουν τελικά στην απεικόνιση της βιβλικής *ρίζας του Ιεσσαί*, τη γνωστή δηλαδή συμβολική αγιογραφική παράσταση που εικονογραφεί το γενεαλογικό

δένδρο της *ενσάρκωσης* του Ιησού Χριστού, σύμφωνα με την Δ΄ Ωδή του Κανόνα των Χριστουγέννων, τον εκκλησιαστικό δηλαδή ύμνο (ή ειρμό/καταβασία) για τη γέννηση του Χριστού, «*Ράβδος εκ της ρίζης Ιεσσαί και άνθος εξ αυτής Χριστέ εκ της Παρθένου ανεβλάστησας...*», που είναι εμπνευσμένος από *προφητικές φράσεις* (των Ησαΐα και Αββακούμ). Η παραπάνω παράσταση στον κυρίως ναό της μονής, στην οποία καταλήγει η σύνθεση που έχει ξεκινήσει από τον προθάλαμό της με τη *ρίζα των Νεμάνια*, ακολουθεί την απεικόνιση του *ξαπλωμένου Ιεσσαί*, από το σώμα του οποίου αναφύεται κορμός δένδρου, στη κορυφή του οποίου εν είδει

άνθους αναπαρίσταται η βρεφοκρατούσα Θεοτόκος. Στους κλάδους απεικονίζονται, κατά γενεαλογική σειρά από κάτω προς τα πάνω, οι *επίγειοι προπάτορες του μνήστορα* Ιωσήφ παρεμβάλλοντας ενίοτε και άλλα βιβλικά πρόσωπα, κυρίως *Προφήτες*. Όλα τα παραπάνω που ουσιαστικά σχηματοποιούν τη σύνδεση της δυναστείας της σερβικής γης των Νεμάνια με τη γενεαλογία του *Κυρίου* Ιησού, ως αλληγορία που στη γέννηση και τον τρόπο άσκησης της εξουσίας των Νεμανιδών (ο υιός-απόγονος και αργότερα κληρονόμος, σε σύνδεση με τη μητέρα-Παναγία-Εκκλησία), ομοιάζουν με το βίο του Μοναχού Συμεών, ο οποίος στο νάρθηκα της μονής απεικονίζεται άλλωστε ως *άλλος Ιεσσαί*. Όπως έχουμε δει, και στο *Βίο* του αναφέρονταν τα ίδια μοτίβα (δέντρο με εντυπωσιακά *άνθη* και πουλιά που συμβολίζουν τους προφήτες και τους μοναχούς σε όμορφο και πλούσιο *όρος*). Εντός της εικονογραφικής σύνθεσης που θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελεί μια *σύννοση* της Αγίας Γραφής –που,

Τοιχογραφία της ρίζας του Ιεσσαί στο Δ. τοίχο του Δ. ανοίγματος του Κυρίως Ναού

όπως το Ζάκονικ του Δουσάν στους σέρβους υπηκόους, έτσι κι αυτή γνωστοποιεί στο ποίμνιο την ιστορία της σερβικής Εκκλησίας— δημιουργούνται έτσι δυο *άκρα*, ένα σύγχρονο ιστορικό και ένα θεολογικό-βιβλικό, περιλαμβάνοντας την ιστορία των Νεμανιδών με τρόπο που αντιστοιχεί στη σύνθεση του *Βίου* του Μοναχού Συμεών. Φαίνεται έτσι ότι *προοικονομούνται* η *αγιοποίηση* του Στέφανου Ούρος Γ΄ ως Ντετσάνσκι και μαζί με αυτή η ανάδειξη του Δουσάν ως κληρονόμου του αλλά και ως *προστάτη* της Εκκλησίας του και εκδικητή των δικαίων της, όπως σχηματοποιήθηκαν έως εδώ, κληροδοτημένα δηλαδή στην πλούσια προικισμένη μονή, σε σχέση όμως στο εξής με το *αγιολογικό* παρελθόν της επικεφαλής σερβικής δυναστείας. Από την τελευταία είχε προκύψει και στο παρελθόν, όπως είδαμε, σειρά από πρόσωπα με τα ίδια χαρακτηριστικά, μεταξύ των οποίων και ο παππούς του- εισηγητής της κληρονομικής διαδοχής στην εξουσία κατά τον *ρωμαϊκό τρόπο*, τον οποίο θεωρεί άμεσο πρόγονό του, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το μοντέλο εξουσίας που αναπαρήγαγε –γι’ αυτό άλλωστε και ο εικονογράφος τον τοποθετεί ακριβώς κάτω από εκείνον. Η απεικόνιση του Δουσάν στο κέντρο του ανώτατου επιπέδου της *ρίζας των Νεμανιδών*, στη θέση που αναλογικά εικονογραφείται ο Χριστός στη *ρίζα του Ιεσσαί*, αποτελεί για εμάς την αποτύπωση του ερείσματος των διεκδικήσεων του εγγονού του Μιλούτιν που σχετίζονται με τη θέση που ο ίδιος επιδιώκει για τον εαυτό του, ένα μόλις χρόνο μετά τη δολοφονία του πατέρα του.

Δεδομένου ότι η αγιοποίηση του Ντετσάνσκι ξεκινά το 1339, η ανάδειξη των χαρακτηριστικών του Δουσάν γίνεται ακόμα πιο ενδιαφέρουσα: Όπως και στον παλαιότερο *Βίο* έτσι και στην περίπτωση της μονής Ντέτσανι αλλά και στους ψαλμούς από τους οποίους εμπνέεται ο εικονογραφικός τύπος της *ρίζας* του Ιεσσαί και θα χρησιμοποιηθούν ως μοτίβα και στο *Βίο* του Στέφανου Ντετσάνσκι, επανέρχεται επανειλημμένα η λέξη «όρος». Είναι γνωστό ότι πολλά ιστορικά γεγονότα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης συνέβησαν σε όρη (Σινά, Θαβώρ ή των Ελαιών), παρόμοια και το *δημόσιο έργο* του Ιησού (η *επί του όρους ομιλία*). Ένα από τα σχετικά παλαιοδιαθηκικά χωρία χρησιμοποιείται και ως έμπνευση για τη σύνθεση της *ρίζας* του Ιεσσαί, αναφέροντας το «όρος» αλληγορικά. Βάσει αυτών των χωρίων γράφτηκαν αντίστοιχοι ύμνοι που, παρότι φαίνονται άσχετοι μεταξύ τους, έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: Προδιαγράφουν και σκιαγραφούν *προφητικά* την Παναγία Μητέρα του Θεού, ως το *πολώνυμο κήρυγμα των προφητών*, συνδέοντας έτσι στην περίπτωσή μας τον εναπομείναντα διεκδικητή της εξουσίας του Μιλούτιν με το Άγιο όρος.⁷²⁴ Με γεννήτορες

⁷²⁴ Ο ειρμός της Δ΄ οδής του Ιαμβικού κανόνα των Χριστουγέννων έχει ως εξής: *Γένους βροτείου την ανάπλασιν παλαιάδων προφήτης Αββακούμ προμηνύει, ιδείν αφράστως αξιωθείς τον τύπον. Νέον βρέφος γαρ εξ όρους της Παρθένου εξήλθε λαόν εις ανάπλασιν Λόγος. Στον Όρθρο της Κυριακής Προ της Χριστού Γεννήσεως βρίσκουμε επίσης το παρακάτω σχετικό Θεοτόκιο: Όρος κατασκίου Ιησού Παρθένου σε σαρκούμενον ο Αββακούμ προεθεάσατο τα όρη τα πονηρά και βουνούς συντρίβοντα και αφανισμό παραδιδόντα τας επάρσεις του πονηρού και τα των δαιμόνων υψώματα.*

λοιπόν τους προγόνους του Νεμανίδες και προστάτη του τη *Χώρα του Αχωρήτου*, την Παναγία, ο Δουσάν φαίνεται ότι ένα χρόνο μετά τη δολοφονία του πατέρα του επικεντρώνει όλο του το ενδιαφέρον στην κορυφή του *ορεινού* φαραγγιού όπου είχε χτιστεί η μονή Ντέτσани, στην οποία βρίσκει τον *οίκο* του –συμβολικό και μη–, όπως μας επιτρέπει να συμπεράνουμε η κορωνίδα τοιχογραφία στο θόλο που στηρίζεται, μεταξύ άλλων, και στον τοίχο όπου εικονογραφείται η *ρίζα του Ιεσσαί*. Πρόκειται για την απεικόνιση του πρώτου στίχου της 9^{ης} Παροιμίας του Σολομώντα ως προτροπή για την απόκτηση της σοφίας (*Η σοφία ώκοδόμησεν εαυτήν οἶκον και ὑπήρξε στύλους ἐπτά*: Παροιμία 9:1).

Για να γίνει αντιληπτή η συμβολική προέκταση της σύνθεσης αυτής αρκεί να αναφέρουμε ότι ο Σολομών μας πληροφορεί ότι σκοπός του βιβλίου των Παροιμιών ήταν να δώσουν στον αναγνώστη του να *εννοήσει και δεχτεί την αληθινή δικαιοσύνη* του Θεού (§ 1:ν3). Γνωρίζοντας ότι ο Δουσάν είναι υπεύθυνος για τη δολοφονία του πατέρα του, μπορούμε να αντιληφθούμε τις κατηγορίες εναντίον του αλλά και τα μέσα που υπό την εποπτεία του Δανιήλ χρησιμοποιήθηκαν προς αντίκρουσή τους, μέσα από την πρώτη κιάλας παρότρυνση του βιβλικού βασιλέα, η οποία αποτελεί τμήμα των Διδακτικών του Ελληνικού ή Αλεξανδρινού Κανόνα: Ο υιός προειδοποιείται να μην πλανηθεί από *ασεβείς* άνδρες και σκοτώσει *δίκαιο* άνδρα, σβήνοντας τη μνήμη του και μην επιτρέποντας στους επόμενους να τον ενθυμούνται, *ληλατώντας και σκυλεύοντας* μαζί τους την περιουσία του και βάζοντας τον *κλήρο* του (§ 1:14) μαζί με το δικό τους, αλλά αντίθετα να υπακούει στην *πατρική* διδασκαλία και να μην απορρίψει τους *μητρικούς* θεσμούς, στρέφοντας αλλού την πορεία του ώστε να *δεχτεί στέφανον χαρίτων* (*στεφάνω δὲ τρυφῆς ὑπερασπίση* του, 4:9), κυριότερη των οποίων είναι η *θεική σοφία*, την οποία οι περισσότεροι δεν επιλέγουν.

Προς έκπληξή μας παρατηρούμε ότι η εισαγωγή των σολομώντειων παροιμιών ταυτίζεται, απολύτως μάλιστα με την κατάσταση του Δουσάν τη χρονιά της μεταφοράς των λειψάνων του πατέρα του στην εν λόγω μονή. Ως αφήγηση που σχετίζεται άμεσα με την αλληλουχία των τοιχογραφιών της μονής, όπως την αναδείξαμε έως εδώ, αποκαλύπτει λεπτομέρειες της διευρυμένης (πολιτικής και εκκλησιαστικής) και, άρα, *δημόσιας* κριτικής που, όπως φαίνεται, ασκείτο στον Δουσάν το 1339, η ένταση της οποίας μοιάζει ικανή να τον οδηγήσει στην επίσπευση των εργασιών –ολοκληρώθηκαν ένα χρόνο μετά τη μεταφορά του πατρικού λειψάνου. Σε αυτό το πλαίσιο, έχοντας οικοδομήσει οίκο για την *απόκτηση της θεικής σοφίας* με την ολοκλήρωση του ναού επί των ορέων Prokletije, ο Δουσάν φαίνεται ότι επιδιώκει να σχηματοποιήσει τα χαρακτηριστικά του δικού του *οίκου* (-δυναστείας) και του έστω και μικρού τότε κύκλου του εκτός αυτής, ώστε να πραγματοποιήσει το σχέδιό του που εν ολίγοις αποσκοπούσε στην επιβεβαίωση των προτροπών του Σολομώντα, να βασιλέψει δηλαδή και να συντάξει δίκαιους νόμους *δι' αυτής*, ως *μεγάλος μεγιστάνας, κυριαρχώντας* εν συνεχεία *στη χώρα*, έχοντας αποκτήσει *δόξα, πλούτη, αγαθά και την αρετή* της σοφίας, του *ρυθμιστή* και *εναρμονιστή* δηλαδή των πάντων (Παρ. 8:14-8:36). Κατά την άποψή μας, η εκπλήρωση αυτού

του στόχου διατρέχει ως *προφητεία* το ναό της μονής Ντέτσани από το εξωτερικό προς τα εσωτερικό του, ιστορώντας έτσι όχι την πορεία της δυναστείας των Νεμανιδών γενικά αλλά ειδικότερα του Δουσάν, ως συνεχιστή του πατρογονικού έργου.

Στις κινήσεις του προς την κατεύθυνση αυτή, όπως αποτυπώνονται και στον Κώδικά του, χρησιμοποιεί και πάλι τις προτροπές του Σολομώντα να *μη παραδοθεί η ζωή και η περιουσία του σε ξένους άσπλαχνους* (5:1-5:23). Η συγκεκριμένη κίνησή του εικονογραφείται και στη μονή, αιτιολογώντας έτσι και ενισχύοντας τη θέση του ως ικανού διεκδικητή-προστάτη της περιουσίας των προγόνων του. Η εξεύρεση συμμάχων, με την υποστήριξη των οποίων κατάφερε να αποκαταστήσει γρήγορα την τάξη, να οργανώσει την εξουσία και το σύστημα διακυβέρνησης των κτήσεών του, με διοίκηση κατά το δυνατόν πιο συγκεντρωτική, του επέτρεψε, αν όχι να βελτιώσει, τουλάχιστον να επιβάλει την αποδοχή των υπολοίπων ηγεμόνων ή αξιωματούχων της σερβικής γης (Σέρβων, Βούλγαρων, Ρωμαίων), επιλύοντας έτσι τα πολιτικά προβλήματα που προέκυπταν, περιλαμβανομένων των εξουσιών, των δικαιωμάτων και των καθηκόντων των διαφόρων επιπέδων διακυβέρνησης και να προχωρήσει σε εμπορικές συμφωνίες, το οικονομικό κέρδος από τις οποίες θα του επέτρεπε εν συνεχεία την επαύξηση όλων των παραπάνω. Απαραίτητη προϋπόθεση προς την επίτευξη του στόχου αυτού ήταν το «κοινό», η διαλεκτική δηλαδή μεταξύ της ιδιωτικής και τοπικής δύναμής του και της αυτοκρατορικής εξουσίας. Εκτός από τις στρατιωτικές και διπλωματικές κινήσεις του Δουσάν που παρακολουθήσαμε, η σύνθεση του Κώδικά του αποτέλεσε το κυριότερο μέσο για την επίτευξη και τη διατήρησή του, μέχρι το θάνατό του. Απόλυτα προσωποκεντρική όμως, σε συγκυρία που άλλαζε άρδην, η εξουσία του επί του «κοινού» επρόκειτο να διασπαστεί αμέσως μετά το θάνατό του. Το ενδιαφέρον στην τελευταία αυτή αλλαγή είναι το γεγονός ότι πραγματοποιήθηκε με ερείσματα ακριβώς όμοια με εκείνα που χρησιμοποίησε ο Δουσάν, οι Νεμανίδες πρόγονοί του, οι σύμμαχοί τους και οι πρόγονοι αυτών για να την αποφύγουν. Τους τρόπους θα παρακολουθήσουμε στο επόμενο, τελευταίο κεφάλαιο.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

Μια ρωσική ματιά στο σλαβο-βυζαντινό κόσμο της Χερσονήσου του φθίνοντος 14^ο αι.

Στην παραπάνω κατεύθυνση και, δεδομένου ότι η υπό διαμόρφωση ιδεολογία άσκησε έντονη επίδραση στις περιοχές εκτός βυζαντινών και βαλκανικών συνόρων την εποχή αυτή, αξίζει να σημειώσουμε μερικές ομοιότητες των γεγονότων και κειμένων που εξετάσαμε έως εδώ με άλλα παρόμοια κείμενα της εποχής. Το πρώτο που επιλέγουμε ως αντιπροσωπευτικό αντιγράφηκε το 1377 στα Β σύνορα της ορθόδοξης βυζαντινο-σλαβικής επικράτειας, στη *ρωσική γη*. Πρόκειται για το λεγόμενο παλαιότερα *Χρονικό του Νέστορα* ή *Πρώιμο Ρωσικό Χρονικό*. Γνωστό και ως κώδικας του Λαυρεντίου ή *Διήγησις των Περρασμένων Χρόνων* (από τις 3 πρώτες λέξεις του αυθεντικού κειμένου, Повѣсть времѣньныхъ лѣтъ), αντιγράφηκε σε ρωσικό έδαφος από το μοναχό του Νιζάγκοροντ Λαυρέντιο, για τον πρίγκιπα Ντμίτρι Κωνσταντίνοβιτς του Σουζντάλ (σημ. περιφέρεια Βλαντίμιρ). Αρχικό κείμενο θεωρείται ένας χαμένος σήμερα κώδικας που συντέθηκε το 1305 για το Μεγάλο Δούκα Μιχαήλ του Τβερ, αντιγραμμένος από πρωτότυπο έργο που συντέθηκε στο Κίεβο (1113). Από όσο γνωρίζουμε, η σπουδαία αυτή πηγή δεν έχει προσεγγιστεί μέχρι σήμερα συγκριτικά με τα τεκταινόμενα στη Χερσόνησο ούτε με την ανάλογη γραπτή παραγωγή, παρότι, όπως είναι γνωστό, η *translatio imperii* πέρασε ως ιδεολογία στους Ρως μέσω των σχέσεών τους με τους Βούλγαρους αυτή ακριβώς την εποχή (14^{ος} αιώνας). Ο λόγος που το κείμενο αυτό μπορεί να συνεξεταστεί με τις εξελίξεις στη Χερσονήσου την ίδια εποχή είναι κυρίως διότι συμπίπτει με την εκ νέου δραστηριοποίηση, λίγο πριν και λίγο μετά το θάνατο του Δουσάν, της βουλγαρικής Εκκλησίας, σε μερική μόνο συνεργασία όπως είδαμε (σελ. 320-3) με το πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης που ελεγχόταν από τον Καντακουζηνό, εκτός των συνόρων της εξουσίας του Τυρνόβου: Πρόκειται για την εποχή που εκκινεί η αποστολή βουλγάρων μοναχών σε υπερβόρεια σλαβικά εδάφη, με εξουσίες των οποίων οι βουλγαρικές δυνάμεις είχαν άλλωστε σχέσεις από παλιά, όπως αναλυτικά είδαμε στην περίπτωση του Ιβάν Ασέν Β΄ (βλ. σελ. 77-8, 85-7) άμεσο πρόγονο στην τοπική βουλγαρική εξουσία του Ιωάννη Αλέξανδρου, συμμάχου του Δουσάν και του Ιωάννη Ε΄.

Για να κατανοήσουμε τις σχέσεις που επιδιώκονται τότε, υπενθυμίζουμε ότι οι Βούλγαροι, έχοντας άλλοτε φιλική και άλλοτε εχθρική σχέση με τις μογγολικές Β δυνάμεις της Χρυσής Ορδής, ακόμα κι όταν τους κατέβαλαν φόρο υποτέλειας, έχαιραν σχετικής αυτονομίας, ζητώντας έγκριση του Σεράι (κέντρου των μογγολικών δυνάμεων στην Κριμαία) όταν άλλαζαν ηγεσία. Εξαιτίας της πανώλης του 1347 το χανάτο απειλήθηκε από τη Λιθουανία και, αδύναμο να ελέγξει την κατάσταση με δικές του δυνάμεις, έδωσε ελευθερίες στους υποτελείς Μοσχοβίτες, επιτρέποντάς τους τις επόμενες δεκαετίες να ενσωματώσουν σειρά *ακριτικών* εδαφών στα Β και Δ, πριν προλάβουν να τις κατακτήσουν οι Λιθουανοί. Για το

λόγο αυτό, ο Ολγκέρντ της Λιθουανίας (ρωσ. Ольгерд, 1296-1377) θα στείλει το 1352 δυο υποψηφίους του, τον μοναχό- γιο λιθουανού βογιάρου Ρωμανό (άγνωστο - 1362) και τον Θεοδώρητο (1328-1353) στην Κωνσταντινούπολη για να χριστούν μητροπολίτες. Παρότι τοπική εκκλησιαστική οργάνωση μαρτυρείται ήδη από τα έτη 1317-1330, ο φίλα προσκείμενος στον Καντακουζηνό πατριάρχη Κωνσταντινούπολης Φιλόθεος Κόκκινος δεν επιθυμούσε να συναινέσει στη δημιουργία μητρόπολης ή στη μετάθεση μητροπολιτικής έδρας από τη Μόσχα στην επικράτεια εκείνου στο Νότο και να εμπιστευθεί σε αντίπαλό του Λιθουανό τον έλεγχο ενοποιημένης της ρωσικής Εκκλησίας και γης. Μετά την άρνηση του βυζαντινού πατριαρχείου λοιπόν, ο Όλγκερντ στέλνει τον Θεοδώρητο στη Βουλγαρία, όπου τελικά χειροτονήθηκε από τον πατριάρχη εκείνης τον ίδιο χρόνο, στο πλαίσιο της πολιτικής συμμαχίας Σέρβων και Βούλγαρων υπό τον Ιωάννη Ε΄. Η Κωνσταντινούπολη αντέδρασε στην παράκαμψή της και την αυθαίρετη *αυτονόμηση* του Όλγκερντ, αφορίζοντάς τον ως *ειδωλολάτρη*,⁷²⁵ όμως το 1349 ο Καντακουζηνός ηττάται στη μάχη του Βοσπόρου από τους Γενοβέζους, οι Πολωνοί καταλαμβάνουν τη Γαλικία και Βολυνία και τον Ιούλιο του 1354 (έτος παραίτησης του Καντακουζηνού από το βυζαντινό θρόνο υπέρ του Ιωάννη Ε΄, οπότε ο πρώτος εκάρη μοναχός με το όνομα Ιωάσαφ) χειροτονείται στην Κωνσταντινούπολη ο Ρώσος Αλέξιος (γεν. πριν το 1296–1378, πατρ. 1354-1378, επίσης μοναχός και γιος βογιάρου από το Τσέρνιγκοφ,⁷²⁶ περιοχή που ελεγχόταν πολιτικά από τον Ολγκέρντ), έχοντας εξασφαλίσει την πλήρη αναγνώρισή του από τη Χρυσή Ορδή. Με συνοδική μάλιστα πράξη (30 Ιουνίου 1354) επικυρώνεται η από το 1299 μεταφορά της έδρας της μητρόπολης από το Κίεβο στο Βλαντίμιρ –βυζαντινές *translationes* εκκλησιαστικής εξουσίας.

Με τα εκκλησιαστικά, πολιτικά και στρατιωτικά μέτρα που λαμβάνονταν υπέρ τους, το κύρος των υπερβόρειων πόλεων όσο και των ηγεμονικών τους οίκων αυξανόταν, ενώ η γιγάντωση της «Μοσχοβίας» δημιούργησε τους υλικούς όρους για διεκδίκηση πλήρους ανεξαρτησίας. Σε προσπάθεια να προλάβει τέτοια εξέλιξη, ο φίλα προσκείμενος στον Καντακουζηνό Πατριάρχη, που έχοντας εκπέσει του αξιώματος του το 1355 (χρονιά θανάτου του Δουσάν, ένα χρόνο μετά την οθωμανική εποίκηση της Καλλίπολης, εν μέσω επιδημίας πανούκλας αλλά και της ησυχαστικής έριδας) επανήλθε το 1364 (ενώ ο Ιωάννης Ε΄, αναζητώντας δυτικούς συμμάχους έναντι των Οθωμανών, βρισκόταν σε διαπραγματεύσεις με τους Ούγγρους, η αποτυχία των οποίων θα οδηγούσε στη δυσαρέσκεια Βουλγάρων και στη Ρώμη και τη Βενετία) καταφεύγει σε μια αποπροσανατολιστική διπλωματική κίνηση: Στέλνει το *βούλγαρο* αγιορείτη μοναχό Κυπριανό (1330-1406), του βουλγαρικού οίκου των Τσάμπλακ (Цамблак) από το Τύρνοβο (αργότερα ηγούμενος της μονής Βισόκι Ντέτσани, βλ. και σελ.

⁷²⁵ F. Miklosich, J. Müller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitanus*, Vienna 1862, τόμ. 1, σελ. 523-4, στο ίδιο, τόμ. 2, σελ. 12 και Νικηφόρου Γρηγορά, *Ιστορία*, ό.π., τομ. 3 σελ. 517-20.

⁷²⁶ Γ. Μαλιγκούδη, *Ιστορία της Ρωσίας*, ό.π., σελ. 170. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, ό.π., σελ. 262-3.

303, για το αντι-Δουσανικό έργο του ανιψιού του)⁷²⁷ με σκοπό να γεφυρώσει τις διαφωνίες μεταξύ των ανεξάρτητων πολιτικών ηγεσιών του ρωσικού χώρου (πριγκιπάτα Τβερ, Νόβγκοροντ, Πσκόβ και Κιέβου), ως πατριαρχικός *έξαρχος* Κωνσταντινουπόλεως το 1372-3. Στόχοι του Φιλόθεου ήταν να ποιμάνει το πολυάριθμο πλήθος των ορθοδόξων στα εδάφη υπό τον έλεγχο της Λιθουανίας και της Πολωνίας, ο Κυπριανός να διαδεχθεί τον μητροπολίτη Αλέξιο μετά τον θάνατό του στις 12 Φεβρουαρίου 1378 και, σε πολιτικό επίπεδο, να συμπράξουν οι δυνάμεις του ρωσικού χώρου ενάντια στη Χρυσή Ορδή και τη Γένοβα. Η διπλωματική αποστολή του Κυπριανού απέτυχε, διότι οι πρωταγωνιστές προτίμησαν τους *παραδοσιακούς* προηγούμενους ρόλους τους –ένδειξη ότι ο ρόλος του φιλο-Καντακουζηνού Βούλγαρου δεν ήταν τέτοιος. Μολαταύτα, το 1375 ο Φιλόθεος τον χειροτονεί «Μητροπολίτη Κιέβου, Ρωσίας και Λιθουανίας», λόγω του φόβου για την εκκλησιαστική εγκατάλειψη των εδαφών της Λιθουανίας από το μοσχοβίτη πατριάρχη Αλέξιο, ο οποίος, ακολουθώντας αναγνωρίσιμη πλέον διαδικασία, ηγήθηκε κινήματος *βογιάρων*, το οποίο εχθρευόταν τη Λιθουανία και αρνιόταν ανάπτυξη πολιτικών και εκκλησιαστικών δεσμών μαζί της, αγιοποίησε τον προκάτοχό του προς ανεξαρτητοποίηση της μοσχοβίτικης Εκκλησίας και το 1362 έγινε επίτροπος του εννιάχρονου τότε διαδόχου του μοσχοβίτικου θρόνου Ντμίτρι Ντόνσκοϊ, ενισχύοντας έως το 1389 και πολιτικά την ήδη δεκαπενταετή του πείρα στη διαχείριση των εκκλησιαστικών πραγμάτων.⁷²⁸

Τα σχέδιά του Φιλόθεου να επωφεληθεί πολιτικο-στρατιωτικά από τη σύγκρουση μεταξύ των δυο τοπικών και εκκλησιαστικών αρχών (τα χαρακτηριστικά της καταγωγής και ανάδειξης των εκπροσώπων των οποίων ομοιάζουν με εκείνα των Σέρβων Νεμανίδων που αναλυτικά παρακολουθήσαμε στο Β΄ Μέρος =γιοι τοπικών αρχόντων, μετέπειτα μοναχοί), ανατρέπονται καθώς τον Αύγουστο του 1376 οι Γενούτες προωθούν στον θρόνο τον Ανδρόνικο Δ΄ (αυτ. 1376-1379), γιο του σαραντατετράχρονου τότε Ιωάννη Ε΄, ως επιβράβευση για την ανατροπή του πατέρα του, και στο πατριαρχείο τον Μακάριο (1376-1379, 1390-1391). Πολύ σύντομα (1378), οι μοσχοβίτικες δυνάμεις προσπαθούν να επωφεληθούν των εξελίξεων, επιχειρώντας την αυτονομία τους έναντι της Λιθουανίας: Στέλνουν τον Ιούλιο του 1379 στην Κωνσταντινούπολη ως υποψήφιο τον Μύτια, στο όνομα του οποίου προωθείται για πρώτη

⁷²⁷ Ο Κυπριανός και ο ανιψιός του Γρηγόριος Τσάμπλακ (1365-1420, Μητροπολίτης Κιέβου 1413 και 1420) αναφέρονται στο Συνοδικό του Τσάρου Μπόρις ως *κληρονόμοι*. Ο Γρηγόριος γεννήθηκε στο Τύρνοβο από πλούσια οικογένεια, ήταν βούλγαρος ησυχαστής, συγγραφέας και οπαδός του βούλγαρου πατριάρχη Ευθυμίου. Μετά τη βουλγαρική ήττα από τους οθωμανούς, μετανάστευσε στην Κωνσταντινούπολη, έγινε πρεσβύτερος των Εκκλησιών Βλαχίας και Μολδαβίας και μετέβη στη Σερβία. Εκεί έγινε ηγούμενος του Βισόκι Ντέτσανι, όπου συνέγραψε Βιογραφία και Λειτουργία του Στέφανο Ούρος Γ΄ Ντετσάνσκι σχετικά με τη μεταφορά λειψάνων της Αγίας Παρασκευής. Το 1409 ο Γρηγόριος μετέβη στο Κίεβο, όπου το 1414 χειροτονήθηκε μητροπολίτης. Συμμετείχε στην καθολική οικουμενική σύνοδο της Κωνσταντίας (1414-1418, με κύριο σκοπό να δώσει τέλος στο Παπικό Σχίσμα-τη σύγχυση από την παποσύνη της Αβινιόν), ως βασικός διαπραγματευτής υπέρ της ένωσης των Εκκλησιών, βλ. D. Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988, σελ. 173-200, John H. Lind, *Scandinavian Nemtsy and Repaganized Russians- The Expansion of the Latin West During the Baltic Crusades and its Confessional Repercussions*, Zsolt Hunyadi και József Laszlovszky επιμ., *The Crusades and the Military Orders- Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity: in memoriam Sir Steven Runciman (1903-2000)*, Budapest 2001, σελ. 495, σημ. 35.

⁷²⁸ Βλ. Γ. Μαλιγκούδη, *Ιστορία της Ρωσίας*, ό.π., σελ.168-169, 172.

φορά η δημιουργία ξεχωριστής *Μεγαλωρωσικής μητρόπολης*. Ο «μητροπολίτης Λιθών» έκανε το παν για να εμποδίσει αυτή την εξέλιξη, όμως αποπέμφθηκε από την Κωνσταντινούπολη υπό τις εντολές των Γενουατών. Την 1^η Ιουνίου του 1379 όμως ο Ιωάννης Ε΄ με τον έτερο γιο του Μανουήλ και την υποστήριξη των Βενετών και του Μουράτ Α΄ εισέρχεται στην Κωνσταντινούπολη, ανακαταλαμβάνουν το θρόνο (στον οποίο ο Ιωάννης Ε΄ θα παραμείνει μέχρι το Φεβρουάριο του 1391, με διακοπή μερικών μηνών το 1390), ο Ανδρόνικος καταφεύγει στους Γενουάτες στο Γαλατά, ο Μακάριος καθαιρείται και στη θέση του τοποθετείται τον επόμενο χρόνο ο Νείλος (1380-1388). Νέος αρχιμανδρίτης Μόσχας, μετά το θάνατο του Μύτια καθοδόν λίγο έξω από την Κωνσταντινούπολη, ορίζεται ο Ποιμίν (1380-1381, 1382-1385) που χειροτονείται μητροπολίτης «Κιέβου και Μεγάλης Ρωσίας», ενώ ο Κυπριανός περιορίζεται στον τίτλο «Λιθουανίας και Μικράς Ρωσίας».

Με αυτή την απόφαση επί του μοσχοβίτικου ζητήματος ο Νείλος φρόντισε με τις παροχές της Μόσχας να ανακουφίσει πρόσκαιρα τα οικονομικά προβλήματα του πατριαρχείου της καταπονημένης Βασιλεύουσας χωρίς να εκπληρώσει στο ακέραιο την υπόσχεση του προκατόχου του για την ίδρυση χωριστής «μεγαλωρωσικής μητρόπολης». Ενώ όμως ο Ποιμίν βρισκόταν ακόμη στη Βασιλεύουσα περιμένοντας να ξεκαθαρίσει η κατάσταση ανάμεσα στη διαμάχη Ανδρόνικου Δ΄ και Ιωάννη Ε΄, ο στρατός του πρίγκιπα Ντιμίτρι με τις ευχές του φίλου προσκείμενου στον Αλέξιο ερημίτη μοναχού Σέργιου Ραντονέσκι (1314-1392) καταφέρνει νίκη επί των Μογγόλων στο Κουλίκοβο (8 Σεπτεμβρίου 1380, ημέρα της εορτής του Γενεσίου της Θεοτόκου), κοντά στον ποταμό Ντον (κεντρική Ρωσία), επονομαζόμενος έκτοτε *Ντονσκόι* (η νίκη οδήγησε σε μεγαλύτερη αυτονομία μέχρι την οριστική εκδίωξη των Τατάρων εκατό χρόνια αργότερα, το 1480). Ο Ντονσκόι, προς τιμήν της νίκης του οικοδόμησε τη μονή Ουσπένσκι στον ποταμό Ντουμπένκα και έχτισε το ναό της Γέννησης της Θεοτόκου στο κοιμητήριο όπου είχαν ενταφιαστεί οι στρατιώτες που έπεσαν στη μάχη, τους οποίους αναδεικνύει έτσι σε *πρώτους μάρτυρες* της Μοσχοβίας των Ρουρικιδών (εντυπωσιακή η ομοιότητα με την κίνηση του Ιβάν Ασέν Β΄, μετά τη νίκη στη Κλοκότνιτσα, βλ. σελ.78-81). Στο ίδιο πλαίσιο, δεν έπαψε να κυνηγά απεσταλμένους της εχθρικής, στην ολοκλήρωση του πολιτικού του προγράμματος, Κωνσταντινούπολης και κυρίως τον ομοϊδεάτη⁷²⁹ του πατριάρχη Φιλόθεου Κυπριανό.⁷³⁰ Ο τελευταίος είχε προσεγγίσει στα τέλη του 1380 με αρχές του 1381 στο Κίεβο τον ηγούμενο της μονής Σιμονόβσκι Θεόδωρο, αρχής

⁷²⁹ Γνωστές οι “Απαντήσεις” του προς τον ηγούμενο Αθανάσιο, στις οποίες, με βάση την αγιορειτική του εμπειρία (!), καταδικάζει την πρακτική των μοναστικών αδελφοτήτων να διατηρούν στην κατοχή τους τεράστιες εκτάσεις γης και πολλούς εργάτες (πρακτική την οποία προώθησαν, αρχής γενομένη από το Άγιο Όρος οι Νεμανίδες), καθώς τη θεωρούσε «διαστροφή της μοναχικής πολιτείας», *Meiendorff II., Византия и Московская Русь: Очерк по истории церковных и культурных связей в XIV веке*, Paris 1990, σελ. 310.

⁷³⁰ Σώθηκαν τρεις επιστολές του Κυπριανού προς τους μετέπειτα αγίους Σέργιο Ραντονέσκι και Θεόδωρο Σιμονόβσκι, στις οποίες ο διωκόμενος από τον πρίγκιπα Δημήτριο αναφέρει ότι δεν είχε άλλον φίλο στη Ρωσία, στον οποίο θα μπορούσε να του εξομολογηθεί τον πόνο του και να βρει ηρεμία και θάρρος να αντιμετωπίσει το μέλλον, *Житие и подвиги преподобного и богоносного отца нашего Сергия игумена Радонежского и всея России чудотворца*, Сост. Архимандритом Никоном, 1904, σελ. 154-5.

γενομένης από τη σχέση με τον οποίο σταδιακά θα συγκεκριμενοποιούσε διοικητικές αρμοδιότητες και από το νέο κέντρο-καταφύγιό του θα οικοδομούσε κι εκείνος μονές και θα επιδιόταν στη συγγραφή έργων, με αδιάλειπτο σκοπό την πνευματική ένωση των εδαφών της Ρωσίας⁷³¹ –δε θα χειροτονηθεί όμως «Μητροπολίτης Μόσχας και Πασών Ρωσιών» παρά το 1390, ένα χρόνο μετά το θάνατο του Ντονσκόι. Στο μεταξύ, ο Ποιμίν συνελήφθη καθοδόν για τη Μόσχα το φθινόπωρο του 1381 στην περιοχή Καλόμνα και φυλακίστηκε, ενώ πολλά άτομα που συνέβαλαν στη χειροτονία του εκτελέστηκαν. Παρότι η νίκη στο Κουλίκοβο προσέδωσε κύρος και σύμβολα εξουσίας στο Ντονσκόι, εκείνος δεν κατάφερε να αντιμετωπίσει τη Χρυσή Ορδή που επιτέθηκε και κατέστρεψε ολοσχερώς τη Μόσχα το 1382. Επωφελούμενος από την μοσχοβίτικη αποδυνάμωση, ο πρίγκιπας του Τβερ Μιχαήλ ζήτησε από τον χάνο της Χρυσής Ορδής τον τίτλο του *μεγάλου πρίγκιπα* (великий князь)- συλλέκτη φόρου υποτέλειας. Ο Ντιμίτρι ανταπάντησε με πρεσβεία συγχώρησης: Αφησε αιχμάλωτο το γιο του Βασίλι και ορκίστηκε καταβολή φόρου. Στη διάρκεια της τριαντάχρονης διοικήσεώς του ο Ντιμίτρι επέκτεινε έτσι το *μεγάλο πριγκιπάτο* της Μόσχας, συμπεριλαμβάνοντας πολλές γύρω περιοχές, μεταξύ των οποίων και το *μεγάλο πριγκιπάτο* του Βλαντίμιρ.

Όπως παρατηρούμε πριν και μετά τη νίκη-ορόσημο στο Κουλίκοβο, η οποία θα καθόριζε τα πολιτικο-οικονομικά χαρακτηριστικά του Μοσχοβίτικου ηγεμονικού οίκου των Ρουρικιδών (Рюриковичи), οι πολιτειακές και ιδεολογικές εξελίξεις στην περιοχή, άμεσα συναρτημένες με τον απόηχο των κινήσεων των δυνάμεων της Χερσονήσου, υπήρξαν καθοριστικές. Ως προς τις τελευταίες, αξίζει λοιπόν να δούμε πως αποτυπώνεται η Χερσονήσος, ως τμήμα του γνωστού τότε κόσμου, στη λεγόμενη από τη σύγχρονη κριτική λογοτεχνία *Διήγηση των Περρασμένων Χρόνων*:⁷³² Τη στιγμή των πρώτων καταγεγραμμένων επαφών με λαούς που προσδιορίζονταν ως σλαβικοί, οριοθετεί τον τόπο που αυτοί κατοικούσαν από τα Β του Δούναβη ως πέρα από τα Καρπάθια. Σε αυτή τη συγκυρία, σχεδόν από την αρχή της η *Διήγηση* εισάγει το ζήτημα της καταγωγής των Ρώσων και της προ-ιστορικής τους εγκατάστασης, διατηρώντας την παράδοση ότι για αρκετά χρόνια οι σλάβοι είχαν ως τόπο διαμονής «το Δούναβη, εκεί όπου τώρα βρίσκεται η γη των Βουλγάρων και των Ούγγρων» – των δυο δηλαδή δυνάμεων που συναντήσαμε να αντιμάχονται μετά τον θάνατο του Δουσάν. Στη *Διήγηση* η καταγωγή των σλάβων ανάγεται στον Ιαφέθ που θεωρείται προπάτορας αρκετών Β φυλών της ΝΑ Ευρώπης. Από τις πρώτες γραμμές όμως της εξιστόρησης ορίζονται με εντυπωσιακή λεπτομέρεια για την εποχή στην οποία αναφέρονται οι περιοχές που ανατέθηκαν στο γιο του Νώε, πριν ακόμα διαμείνουν εκεί σλάβοι:

⁷³¹ Петр Куцаров, Федеральный информационно-аналитический журнал *Сенатор*, 26.9.2006.

⁷³² Βλ. Samuel Hazzard Cross, P. Sherbowitz-Wetzor μτφρ. Και επιμ., *The Russian Primary Chronicle – Layrentian Text*, Cambridge, Massachusetts 1953. Παλαιότερες εκδόσεις: Fr. Miklosich επιμ., *Chronica Nestoris (Textus Rursico-Slovenicus)*, Vindobona 1860 και Samuel H. Cross, *The Russian Primary Chronicle*, Cambridge, Massachusetts 1930. Πλήρες κείμενο σε κυριλλική γραφή: <http://hudce7.harvard.edu/~ostrowski/pvl/> όπου το κείμενο της *Διηγέσεως*, δημοσιευμένο στον κατάλογο βιβλίων του Harvard από τον καθηγητή Donald Ostrowski και <http://litopys.org.ua/> όπου οι κώδικες των Λαυρεντίου, Νόβγκοροντ και της μονής Υπατίου.

Στη δικαιοδοσία του Ιάφεθ έπεσε το νότιο και δυτικό τμήμα [του κόσμου], συμπεριλαμβανομένων της Μηδίας, της Αλβανίας, της Αρμενίας (μικρής και μεγάλης), της Καππαδοκίας, της Παφλαγονίας, της Γαλατίας, της Κολχίδας, του Βοσπόρου, της Μαιώτιδας, της Δέρβιδος, της Σαρματίας, της Ταυρίας, της Σκυθίας, της Θράκης, της Μακεδονίας, της Δαλματίας, της Μολοσσίας, της Θεσσαλίας, της Λοκρίδας, της Πελήνης (που ονομάζεται επίσης Πελοπόννησος), της Αρκαδίας, της Ηπείρου, της Ιλλυρίας, οι Σλάβοι, ο Λιχνίτης και η Αδριακά, από όπου πήρε το όνομά της η Αδριατική Θάλασσα. Έλαβε επίσης τα νησιά Βρετανία, Σικελία, Εύβοια, Ρόδος, Χίος, Λέσβος, Κύθηρα, Ζάκυνθος, Κεφαλληνία, Ιθάκη και Κόρκυρα, καθώς και ένα μερίδιο της γης της Ασίας που ονομάζεται Ιωνία, το ποτάμι Τίγρης που ρέει ανάμεσα στους Μήδες και τη Βαβυλώνα και την περιοχή στα βόρεια που εκτείνεται ως τον [Εύξεινο] Πόντο και συμπεριλαμβάνει το Δούναβη, το Δνειστερο και τα Καρπάθια όρη που αποκαλούνται Ουγγρικά και από εκεί έως τον Δνειπερο. Επιπλέον απέκτησε την κυριαρχία και άλλων ποταμών, στα οποία συμπεριλαμβάνονταν ο Δέσνα, ο Πρίπετ, ο Ντβίνα, ο Βολκόφ και ο Βόλγας που εκβάλλει ανατολικά μέσα στο μερίδιο του Σημ. Στο μερίδιο του Ιάφεθ περιλήφθηκαν οι Ρώς και οι Τσουντ και όλοι οι μη Ιουδαίοι: οι Μέρια, Μούρομα, Βες, Μόρντβα, Τσουντ, Περμ, Πέτσερα, Ιάμ, Ούγκρα, Λίτβα, Ζιμέγκολα, Κορς, Λέτγολα και Λίβ (...). Στη φυλή του Ιάφεθ συμπεριλαμβάνονται επίσης και τα ακόλουθα φύλα (ѡзыци = γλώσσαι): οι Βαράγγοι, Σουηδοί, Νορμανδοί, Γότθοι, Ρώσοι, Άγγλοι, Ισπανοί, Ιταλοί, Ρωμάνοι, Γερμανοί, Βενετοί, Γενοβέζοι, Γάλλοι και τόσοι άλλοι δόγηδες που έχουν έρθει από τη Δύση μέχρι τα μεσάνυχτα εγκαταστάθηκαν/ τους επιδικάστηκε στα βορειοδυτικά και γειτνιάζουν με τη Χαμιτική φυλή (... Фрагове и прочии доже присѣдаты ѿ запада къ полуночью и съсѣдатыся съ племанемъ Хамовым.. Laurentian text, § 3-4).

Έχοντας κατατάξει τα εδάφη των πνευματικών και στρατιωτικών συμμάχων τους στην ίδια κατηγορία με εκείνα των Ρως, η *Διήγηση* συνεχίζει επαναλαμβάνοντας τα παραπάνω προς επικύρωση και επιβεβαίωσή τους, ενταγμένα στο σύνολο των γνωστών τότε δυνάμεων, σε αντίθεση με τις οποίες οι εναπομείνουσες κατηγοριοποιούνται εξίσου χαρακτηριστικά:

Μετά την καταστροφή του Πύργου [της Βαβέλ] και τη διαίρεση των φύλων, οι υιοί του Σήμ κατοίκησαν τις ανατολικές περιοχές, οι υιοί του Χάμ εκείνες του νότου και οι υιοί του Ιάφεθ τις δυτικές και βόρειες κτήσεις. Ανάμεσα στα εβδομήντα δύο αυτά φύλα η Σλαβική γλώσσα (φύλο = ѡзыкѣ Словѣнскѣ) προήλθε από τη γενιά του Ιάφεθ, δεδομένου ότι πρόκειται για τους Νορικιανούς που είναι πανομοιότυποι με τους Σλάβους (Словѣне).» (Laug. text, § 5).

Παρότι το σύνολο των εκδοτών/ ερευνητών απασχολεί η αποτύπωση της καταγωγής των σλάβων στη *Διήγηση*, οι πρώτες αυτές γραμμές του, που δεν καταγράφονται στα δυο μεταγενέστερα χειρόγραφα της μονής Ιπατίου και του Νόβγκοροντ, μαρτυρούν μάλλον ενδιαφέρον για τις χριστιανικές, πολιτικές και πολιτειακές ανακατατάξεις της εποχής που αντιγράφηκε (1377), δηλαδή στον απόηχο της αποτυχημένης προσπάθειας του σερβο-βουλγαρο-βυζαντινού μετώπου των Δουσάν, Ιωάννη Αλέξανδρου, Άννας της Σαβοΐας και Ιωάννη Ε΄ να διαπραγματευτούν γύρω από την ευρύτερη συμμαχία των Β καθολικών δυνάμεων που είχαν συμπαραταχθεί με τον Πάπα της Αβινιόν, και, ει δυνατόν, να ηγηθούν των νέων υπό διαμόρφωση δομών εξουσίας και κτήσεων –συνεπώς όχι των *εθνολογικών* χαρακτηριστικών των σλάβων. Αρκετά δεδομένα μας οδηγούν σε αυτό το συμπέρασμα: **α)** Ο χρόνος της *Διήγησης* δεν ξεκινά, όπως είδαμε, από τη δημιουργία του κόσμου αλλά μετά τον κατακλυσμό, έναν κοινό τόπο τιμωρίας αλλά και καταστροφής (αναφέρεται εξίσου στην Αγία Γραφή και το Κοράνι). **β)** Ο κόσμος αυτός δε δημιουργείται εξαρχής ως τέτοιος αλλά «διαμοιράστηκε η γη με κλήρο» (раздѣлившѣ землю жребѣи метавше) μεταξύ των γιων

του τελευταίου πριν τον κατακλυσμό πατριάρχη (Νώε), πριν ακόμα κατοικήσουν εκεί οι σλάβοι, σύμφωνα με τον συγγραφέα –ευθεία αναφορά στην κληρονομικότητα της εξουσίας επί συγκεκριμένης γης-κληροδοτήματος, το βυζαντινό τρόπο της οποίας σχολιάσαμε στις εκάστοτε περιπτώσεις της Χερσονήσου. Οι τελευταίοι μόνο μετά τη Βαβέλ, ως ένα από τα 72 φύλα που δημιουργούνται, περιγράφονται να κατοικούν τελικά στις γαίες του μακρινού προπάτορά τους. Εάν συνυπολογίσουμε τη βιβλική θεωρία περί «εκλεκτών υιών»⁷³³ σε εκείνη του «περιούσιου λαού» που κυριαρχεί στη θεοκρατική αντίληψη που υπαγόρευε τις μεθόδους ιστοριογραφικής προσέγγισης στην εποχή που αντιγράφηκε η *Διήγηση*, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι ο συμπλητής, στην προσπάθειά του να καταγράψει συγκεκριμένη ιστορική συνέχεια για το σλαβικό κόσμο, αναφέρεται αναγκαστικά σε εποχή χωρίς ιστορικές καταγραφές. Με βάση αυτή και ασφαλής χάρη στην έλλειψη σχετικών πηγών που θα μπορούσαν να ανατρέψουν το επιχείρημά του, ορίζει τους «φιλικούς προς τους σλάβους λαούς», στηριγμένος στις κοινές πολιτικές και διπλωματικές σκοπιμότητες της εποχής στην οποία ο ίδιος συνέθετε το έργο, δηλαδή με βασικό κριτήριο την αποδοχή ή μη κοινού πολιτικού πλαισίου και την ανάδειξη των συμπαταταγμένων στον κοινό αγώνα συμμαχικών δυνάμεων. Η διάκριση αυτή γίνεται εμφανής και μέσα από τη χρήση του *ѡзыкъ*, όρο που παραπέμπει στη «γλώσσα» με την παλαιοδιαθηκική της σημασία, δηλαδή στα «αβάπτιστα έθνη»- τα φύλα.⁷³⁴ Αξιοποιώντας λοιπόν τη δοσμένη χρήση της χριστιανικής παράδοσης ως ερμηνευτικό οδηγό και πλαίσιο της ανάλυσής του, ο συμπλητής δηλώνει έμμεσα τον ένα από τους δύο βασικούς σκοπούς για τους οποίους (αντι)γράφει: Την ισχυροποίηση του ορθόδοξου θρησκευτικού συναισθήματος του ρωσικού πληθυσμού και την πρόσθεση ιστορικού βάθους στις σύγχρονες θρησκευτικές και συμμαχικές επιλογές της πολιτικής ηγεσίας, στην αυλή της οποίας πιθανότατα και ο ίδιος ανήκε.

Οι σχέσεις που έχουν ήδη διαμορφωθεί συγκεκριμένα ανάμεσα στις δυο σλαβικές δυνάμεις, βουλγαρική και ρωσική, διακρίνονται στο *ρωσικό Χρονικό* με μεγάλη ακρίβεια και ξεχωριστά από τον υπόλοιπο σλαβικό κόσμο από την αρχή ήδη του κειμένου, όπου εντοπίζουμε τη φράση «εκεί όπου σήμερα βρίσκονται η Ουγγρική και Βουλγαρική Γη, από όπου οι σλάβοι εγκαταστάθηκαν στη γη» (гдѣ есть ныне Оугорьска земля. и Болгарьска. [и]^ж ѿ тѣхъ Словѣньхъ разидошася по землѣ, αγγλική μτφρ: *Laurentian Text*, σελ. 52-53). Παρότι γνωρίζουμε ότι ιστορικά οι σλάβοι κατέβηκαν στη Βαλκανική από Β, οι ρώσοι φαίνεται ότι διασώζουν μια ιδιότυπη και αντίστροφη πορεία τους, η οποία προσομοιάζει περισσότερο με τις βουλγαρικές ιεραποστολές που περιγράψαμε πιο πάνω, όχι με την ιστορική μετεγκατάσταση των πρώτων σλαβικών φύλων. Η ομοιότητα αυτή μας οδηγεί στο

⁷³³ Ο Ιάφεθ και ο Σήμ ήταν οι «ευλογημένοι υιοί» γιατί σκέπασαν τον πατέρα τους Νώε, χωρίς να τον δουν, όταν ο τελευταίος γυνώθηκε έχοντας πει πολύ κρασί, σε αντίθεση με τον Χάμ που τον είδε γυμνό και τον καταράστηκε για την σεβή του πράξη (*Γένεσις* 9:21-23 και 26-27).

⁷³⁴ Βλ. π.χ. *Κοντάκιον Εσπερινού της Πεντηκοστής* και *Πράξεις Αποστόλων* 1:13-15 και 2:1-41 η επιφοίτηση του Αγίου Πνεύματος και η δυνατότητα ομιλίας σε ξένες γλώσσες (γλωσσολαλιά) και επιπλέον *Γένεσις*, ια' 1-9, η σύγχυση των γλωσσών στον πύργο της Βαβέλ που περιγράφεται ως μεταπτωτικό γεγονός.

συμπέρασμα ότι δεν επιδιώκεται να περιγραφεί ιστορία εξέλιξης και μεταφοράς των σλαβικών φύλων αλλά μετακίνησης συγκεκριμένων εκπροσώπων των τελευταίων (κληρικοί). Η πορεία αυτών κατά το 14^ο αιώνα θυμίζει μια άλλη παλαιότερη κίνηση στον ίδιο χώρο με την ίδια κατεύθυνση, δηλαδή της πολιτικής παρέμβασης της Εκκλησίας, της οποίας η ιστορική εκκίνηση ανάγεται στην πορεία του εκχριστιανισμού των σλάβων. Όπως εκείνη τότε, έτσι και οι βούλγαροι ιερομόναχοι το 14^ο αιώνα μετέφεραν τις πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις στους υπερβόρειους σλάβους της ρωσικής γης με αντάλλαγμα την αποδοχή συγκεκριμένου μοντέλου άσκησης της (κοσμικής και εκκλησιαστικής) εξουσίας. Στο κείμενο αυτό όμως, λόγω των συγκαιρινών εξελίξεων και της απαίτησης *ανεξαρτησίας*, τα Β σλαβικά φύλα, στο πλαίσιο του γνωστού τότε κόσμου, διαχωρίζονται από τη *βουλγαρική γη*, η οποία, σχεδόν 30 χρόνια πριν την αντιγραφή της *Διήγησης των Περρασμένων Χρόνων* είχε αναπτύξει για τον ηγεμόνα της *τσαρική* εικόνα και για το κέντρο της *πρωτεύουσα* σημασία. Οι Ρως θεωρούν ότι από εκείνο το κέντρο μεταφέρονται στη δική τους γη πολιτισμικά στοιχεία που *ριζώνουν* στην *υπόλοιπη γη*, ορίζοντας έτσι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των σλάβων απανταχού. Το διαφορετικό τρόπο περιγραφής των μακρινών *ομόφυλων* και τη σημασία των τελευταίων αλλά και της γραπτής παραγωγής τους για τους μακρινούς τους συμμάχους μπορούμε να ταυτίσουμε, χρησιμοποιώντας τη βασική θεωρία των μελετητών του κειμένου για την προέλευσή του από την *Paleya*, βουλγαρική σύνοψη της Παλαιάς Διαθήκης – διαδεδομένη στους Ρως μέχρι το 15^ο αιώνα.⁷³⁵ Η πορεία αυτή συνενώνει και επεκτείνει βορειότερα τον προαναφερθέντα συμβολισμό της βιβλικής θεωρίας περί «περιούσιου λαού» ή/και *πνευματικών* υιών, προσφέροντας πληρέστερη εικόνα του τρόπου με τον οποίο αποκρυσταλλώθηκε ως ιδεολογία η θεωρία της Τρίτης Ρώμης, μέσω δηλαδή της βουλγαρικής περίπτωσης όπως την εξετάσαμε έως εδώ.

Η παραπάνω λογική μπορεί να επιβεβαιωθεί μέσα από το ίδιο κείμενο και από την αντίθετή της πλευρά, καθώς οι γείτονες λαοί που κατάγονται από τη γραμμή του Χουμ –μεταξύ άλλων οι κάτοικοι της *Κιλικίας, Παμφυλίας, Μυσίας, Λυκαονίας, Φρυγίας, Καμαλίας, Λυκίας, Καρίας, Λυδίας, του υπολοίπου της Μοισίας, της Τρωάδας, Αιολίας, Βιθυνίας και αρχαίας Φρυγίας, μαζί με τα νησιά Σαρδηνία, Κρήτη και Κύπρο και τον ποταμό Νείλο* (Laurentian text, σελ. 51)– φέρουν την *κατάρρα* του *προπάτορά* τους. Κατά τη γνώμη μας, η περιγραφή αυτή συγκαλύπτει ένα ιδιαίτερο πολιτικό, διπλωματικό και έμμεσα οικονομικό χαρακτηριστικό του έργου: Τον *προπαγανδιστικό* του χαρακτήρα και τις τάσεις, τις δυνάμεις και τις περιοχές που επέλεγε να αναδείξει *αξιολογικά*, ως φιλικές ή εχθρικές. Ειδικότερα, το ενδιαφέρον στο απόσπασμα είναι ότι η *περιοχή του Χουμ*, δηλαδή των παραλίων της Μικράς Ασίας και η ενδοχώρα της, ανήκει στις *καταραμένες* από τον *προπάτορά* τους περιοχές. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί παράξενο εάν συνυπολογίσει κανείς ότι, παρότι οι Ρως

⁷³⁵ Βλ. π.χ. Шахматов А. А., *Толковая Палея и русская летопись. История русского летописания*, τ.1, βιβ.2, Санкт-Петербург 2013 [1904], σελ. 284–293.

επηρεάζονται από τους Βούλγαρους που έχουν με τη σειρά τους επηρεαστεί πολιτικά και θρησκευτικά από τους Βυζαντινούς, δεν αποκλείουν από την αρνητική κατηγοριοποίηση και κατάταξή τους την αναφορά περιοχών όπου εξορίστηκαν ή διέμεναν ομόθρησκοί τους ορθόδοξοι βούλγαροι και βυζαντινοί ηγεμόνες. Παρόλ' αυτά, ο παραπάνω χαρακτηρισμός γίνεται εύλογος εάν αναλογιστεί κανείς ότι την περιοχή αυτή έχουν κατακτήσει *αλλόθρησκα* τουρκικά φύλα που επεκτείνονται σε *προγονικά* σλαβικά εδάφη –πόσο μάλλον αφού χαρακτηρισμένες ως σεβάσμιες δυνάμεις είχαν δραστηριοποιηθεί, εάν δεν προέρχονταν ή κατέληγαν εκεί, δηλαδή οι βυζαντινές δυνάμεις της Νίκαιας, ο Μήτσο Ασέν, ο Ιβάν Ασέν Γ' αλλά και ο Ιωάννης Καντακουζηνός. Καθόλου αντιφατική, η αρνητική αυτή κατηγοριοποίηση αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, ένα πρώτο δείγμα της άποψης που ο συμπλητής του ρωσικού κειμένου έχει σχηματίσει, με βάση τις διδαχές και τις νοθεσίες που δέχτηκε από τους βούλγαρους διδασκάλους του. Μέσα από αυτή, τριάντα χρόνια μετά την τεταμένη περίοδο του δεύτερου βυζαντινού εμφυλίου –που αναστάτωσε και ενέπλεξε το σύνολο των γύρω δυνάμεων της εποχής–, εμφανίζεται μια έμμεση πρώτη αποτίμηση των πρωταγωνιστών των γεγονότων της από την, πολύ μακρινή γεωγραφικά αλλά πολύ κοντινή ιδεολογικά, γη των Ρως.

Οι κερματισμένες δυνάμεις της Χερσονήσου στο κατώφλι του 15^{ου} αιώνα

Το σύνολο των παραπάνω ως αιτιών –και όχι απλά ως δυναστικές κρίσεις που άλλωστε υπήρξαν χρόνιες στη Χερσόνησο, στο Βυζάντιο και στην υπόλοιπη Ευρώπη–, προκάλεσαν ποικιλία κρίσεων, πνευματικών/ ψυχολογικών συμπεριλαμβανομένων. Σε αυτό το επίπεδο οι εκπρόσωποι της Εκκλησίας, που είχε επίσης εμπλακεί ενεργά στις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις, βρέθηκαν κι εκείνοι αντιμέτωποι με σειρά προβλημάτων και διλημμάτων (ένωση ή όχι με τη Ρώμη, ίδρυση νέων πατριαρχείων, έκφραση της ορθοδοξίας, εφαρμογή του Κώδικα του Δουσάν, σύνδεση με το Άγιο Όρος ή το πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης κτλ.) και δεν ήταν σε θέση να προσφέρουν στους πιστούς (-υπηκόους/ αριστοκράτες/ κατοίκους) το γαλήνιο και ήσυχο καταφύγιο (-γη/πόλη/μονή) που αναζητούσαν –λόγος για να μην καταβάλλεται σε αυτούς ο ορισμένος φόρος ή/και να εκφραστούν κεντρόφυγες τάσεις. Η κατάσταση αυτή οδήγησε τον πληθυσμό σε ποικίλες *αιρέσεις*, όπως χαρακτηρίστηκε σωρηδόν το μεγαλύτερο μέρος των πολιτικών κρίσεων-εξεγέρσεων, απείθειας, που αποδίδονταν στο πρόσφορο έδαφος της αποθάρρυνσης και ανασφάλειάς του. Οι αποκλίσεις από την ορθή *πίστη* –όρος που συνεχώς άλλαζε περιεχόμενο, ανάλογα με τις κινήσεις εναντίον ή υπέρ κάποιας πληθυσμιακής ομάδας ή έχει συνδεθεί με παρεχόμενη *υπηρεσία*–⁷³⁶ θα προκαλέσουν και στη συγκυρία της διάσπασης των ντόπιων εξουσιών και της σταδιακής διείσδυσης της οθωμανικής διοίκησης τη διόγκωση της επιθυμίας οριοθέτησης και ελέγχου τους. Στον αντίποδα της δημιουργίας *αλλόθρησκης* τοπικής διοίκησης, η επικράτεια των

⁷³⁶ Ev. Patlagean, *Ο Ελληνικός Μεσαίωνας*, ό.π., σελ. 241-2.

τριών δυνάμεων της Χερσονήσου σημαδεύεται έτσι και από τις προσπάθειες ισχυροποίησης της ορθόδοξης Εκκλησίας, με τη δίωξη ακόμα περισσότερων χαρακτηρισμένων *αιρετικών*. Οι ενωμένες έως τότε σύμμαχες δυνάμεις της Χερσονήσου είχαν ήδη στα χέρια τους πληθώρα εργαλείων για την αντιμετώπισή τους, με τελευταίο τον Κώδικα του Δουσάν. Ειδικότερα για τη βουλγαρική περίπτωση που μας ενδιαφέρει να παρακολουθήσουμε λεπτομερέστερα, λόγω των προεκτάσεων που όπως είδαμε παραπάνω αναζήτησε η τοπική εκκλησία και εξουσία αλλά και της προηγούμενης απολύτου σύμπλευσης με τον Σέρβο Δουσάν, τη βυζαντινή αντιβασιλεία και τον Ιωάννη Ε΄, παρατηρούμε ότι, κατά τη διάρκεια του δεύτερου γάμου του, ο Ιωάννης Αλέξανδρος συγκάλεσε δύο αντιαιρετικές εκκλησιαστικές συνόδους (1350 και 1359-1360) που καταδίκασαν διάφορες θρησκευτικές τάσεις, όπως εκείνες των *Βογομίλων*, *Αδαμιτών* και *Ιουδαϊζόντων*,⁷³⁷ προσφέροντάς μας εκτενή περιγραφή των χαρακτηριστικών των κεντρόφυγων τάσεων που χαρακτήριζαν ήδη τις βουλγαρικές περιοχές και τους πληθυσμούς τους εντός και εκτός των συνόρων της επικράτειάς του. Στις συνόδους αυτές θα προσθέσουμε ξεχωριστά τις καταδικαστικές του αντι-ησυχαστή Βαρλαάμ (; - Αβινιόν 1.6.1348) και του Γρηγορίου Ακίνδυνου⁷³⁸ (Πρίλαπος περ. 1300-περ. 1350) στη Σόφια τον Ιούλιο-Αύγουστο 1341. Πιστές στο δοσμένο πλαίσιο, οι καταδίκες αυτές εντάσσονται, όπως και το προηγούμενο σχίσμα των Αρσενιατών (βλ. σελ. 237-56, 317), στο προαναφερθέν πλαίσιο *ορθότητας της πίστης εντός της ορθοδοξίας* και πιο συγκεκριμένα, συνδέονται με την διαμάχη των *Ησυχαστών*, η οποία διατάραξε σε μεγάλο βαθμό την εσωτερική λειτουργία και τις σχέσεις των κρατικών σχηματισμών και συνασπισμών της Χερσονήσου. Το διαφορετικό πλαίσιο που επιβαλλόταν γι' αυτόν και η *απόσυρση* που επέβαλε, άμεσα συνδεδεμένα με τον Αθωνικό μοναχισμό και τις πολιτικές του προεκτάσεις –στοιχείο συνυφασμένο με τη γέννηση κυρίαρχων τοπικά εξουσιών στη Χερσονήσο–, με μερικά μόνο χαρακτηριστικά παραδείγματα τις συγκρούσεις των δυο Ανδρονίκων, του κινήματος των ζηλωτών, των Καντακουζηνού-αντιβασιλείας/ Ιωάννη Ε΄/ Δουσάν/ Ιωάννη Αλέξανδρου (με κομβικά σημεία τις εκκαθαρίσεις στις οποίες προέβη ο Δουσάν στο Άγιο Όρος και, αργότερα, τη στροφή του Καντακουζηνού στο μοναχισμό στην *έκλειψη της κοσμικής πολιτικής του καριέρας*, για να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο με τον οποίο ανοίξαμε την υπό εξέταση περίοδο, βλ. σελ. 26)

⁷³⁷ Александра Карамихалева, Българските патриарси през Средновековието, *Църковен Вестник* (9-2003) και Стефан Цанев, *Български хроники* 1, София 2007, σελ. 457.

⁷³⁸ Για τον Ακίνδυνο, J. N. Cañellas, Le rôle de Grégoire Akindynos dans la controverse hésychaste du XIVème siècle à Byzance, J. P. Monferrer-Sala επιμ., *Eastern Crossroads: Essays on Medieval Christian Legacy*, Gorgias Eastern Christian Studies 1, Piscataway 2007 σελ. 31-60 και J. N. Cañellas, La résistance d'Akindynos à Grégoire Palamas, *Enquête historique, avec traduction et commentaire de quatre traités édités récemment I-II*, Louvain 2003, σελ. 50-51. Για τον Βαρλαάμ, C. Kleinhenz κ.ά., *Medieval Italy. An encyclopedia* I, Routledge 1993, σελ. 97, C. Wells, *Sailing from Byzantium: how a lost Empire shaped the world*, NY 2006, σελ. 47, Saint Gregory Palamas, *Dialogue Between an Orthodox and a Barlaamite*, NY 1999, σελ. 3, St. Runciman, *The Great Church in captivity: A study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkish conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge 1986, σελ. 141-142, A. Carile, *Η Θεσσαλονίκη ως κέντρο Ορθόδοξου θεολογίας – Προοπτικές στη σημερινή Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 131-140, Fr. J. Meyendorf, *Byzantine Theology: Historical trends and doctrinal themes*, Fordham 1987 και του ίδιου, Un mauvais théologien de l'unité au quatorzième siècle: Barlaam le Calabrais, *L'église et les églises, 1054-1954*, τόμ. 2, Chevetogne 1955, σελ. 47-65.

του βούλγαρου πατριάρχη που έχρισε τον Θεοδώρητο, των Κυπριανού-Αλεξίου, του ρώσου μοναχού Σέργιου που ευλόγησε τον Ντονσκί πριν τη μάχη του Κουλίκοβο και, φυσικά, των προελαυνόντων μυστικιστών Οθωμανών (*γαζήδες*) αποδεικνύουν επιπλέον τον απόηχο του *κερματισμού* και των πολιτικών συγκρούσεων της εποχής (σύγκρουση νέων και παλαιών αριστοκρατών, αναγνώριση ή μη αρτιγενών τοπικών πολιτικών και εκκλησιαστικών εξουσιών και των διεκδικητών-απογόνων τους, ιδιοκτησία ευγενών και μονών, «ρωμαϊκός» και «λατινικός» τρόπος, επιδιώξεις συμμαχιών, εξωτερική και εσωτερική πολιτική των σλαβικών κρατικών σχηματισμών στη Χερσόνησο και επιπτώσεις τους εντός και εκτός συνόρων).

Έχοντας διαπλακεί απόλυτα με τις πολιτικές εξελίξεις, τις οποίες παρακολουθήσαμε αναλυτικά έως εδώ για τη βουλγαρική περίπτωση, ο Ησυχασμός, όπως κυριάρχησε στην Κωνσταντινούπολη, αποκτούσε τις αναγκαίες ρίζες στο χώρο, οι οποίες την αμέσως επόμενη περίοδο θα ανθοφορήσουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το ασκητήριο του Θεοδοσίου, τμήμα φρουρίου που προστάτευε τη διαδρομή από το Σαμοβόντενε (Самоводене) στο Τύρνοβο, 6 χλμ. Β της πόλης, στο φαράγγι Ντέρβεντ, στις όχθες του ποταμού Γιάντρα: Στο σημείο αυτό, ο μαθητής του Θεοδοσίου, Ευθύμιος Τυρνόβου, επικεφαλής οπαδών και μοναχών που πριν και μετά το θάνατο του διδασκάλου (καθοδόν για την Κωνσταντινούπολη, όπου τελικά έμεινε ο Ευθύμιος και μαθήτευσε κοντά στον Φιλόθεο Κόκκινο, πρβλ. σελ. 346-9) εγκαταστάθηκαν στη γύρω περιοχή, έχοντας εκδιωχθεί από τα έως τότε κέντρα τους στο πλαίσιο των εκκαθαρίσεων από τη συμμαχία Δουσάν-Ιωάννη Αλέξανδρου, θα αναδείξει τη μονή της Αγίας Τριάδος (Света Троица) το 1371, με την υποστήριξη του πατριάρχη Τυρνόβου Ιωαννίκου Β΄ και του τσάρου Ιωάννη Σισμάν. Από εκεί, θα προπαγανδιστεί το μεγαλείο και η *αντιαρρετική* δράση της *οικογένειας* του Ιωάννη Αλέξανδρου ως *απογόνων* των Ασενίδων, με τη συγγραφή ιστορικών βιβλίων που θα αναδείξουν τις πολιτικές και κυρίως την *ιδεολογία* της δυναστικής οικογένειας, όπως αυτή εκφράστηκε στη μακρινή αλλά σημαντική εμπορικά περιοχή του Βιδινίου. Η συγκεκριμένη παραγωγή θα καθιερώσει κυρίως το διορθωτικό (σε σύγκριση με τα βυζαντινά πρωτότυπα), αντιγραφικό και συνθετικό έργο της προαναφερθείσας μονής, δημιουργώντας έτσι τις βάσεις ανάδειξής της σε *Λογοτεχνική Σχολή*. Αυτή, από τη θέση της *στα σύνορα Θράκης και Μοισίας*, όπως μας πληροφορεί επιγραφή λατίνου αντιγραφέα-μοναχού του 4^{ου}-5^{ου} αιώνα που, καθόλου τυχαία, τοποθετήθηκε στη βάση του περιστυλίου του ναού της,⁷³⁹ σε

Η επιγραφή στη βάση του περιστυλίου της μονής Αγίας Τριάδας του Βελίκο Τυρνόβου

⁷³⁹ «Με εντολή του Αυγούστου Καίσαρα αυτοκράτορα Αδριανού [=Πόπλιος Αίλιος Τραϊανός Αδριανός (76-138), ρωμαίος αυτοκράτορας, στωικός και επικούρειος φιλόσοφος, προστάτης των γραμμάτων και των τεχνών], γιου του θείου Τραϊανού Παρτογιάνσκου [=Μάρκος Ουλπίος Νέρβας Τραϊανός (53-117), επιτυχημένος στρατιωτικός-

κίνηση ανάλογη, για τη δική μας ανάγνωση, της μεταφοράς των στηλών παλαιότερων χάνων από τον Ιβάν Ασέν (σελ. 79-81), ώστε να καθοριστούν διευρυμένα όρια της δικαιοδοσίας της, κατ' εντολήν της αναθέτουσας αρχής, επρόκειτο να αφήσει το στίγμα της στην ιστορική γραπτή *σλαβική* και μη παραγωγή της εποχής και να συνδεθεί με τις προσπάθειες *διόρθωσης* και *κάθαρσής* της,⁷⁴⁰ στον απόηχο του θανάτου του Δουσάν.

Η θέση της σχολής και κυρίως της εξουσίας που την ανέδειξε γίνεται έτσι σημαντικό ζήτημα για τη βουλγαρική γη στο τελευταίο αυτό στάδιο πριν την κατάκτησή της οπότε, παρά τον προαναφερθέντα κερματισμό, περιγράφεται να εισέρχεται σε περίοδο πολιτιστικής *αναγέννησης*, γνωστή και ως «*δεύτερη χρυσή εποχή του βουλγαρικού πολιτισμού*»⁷⁴¹ –με πρώτη εκείνη της εποχής του Μεγάλου Συμεών–, κυρίως εξαιτίας του γεγονότος ότι τότε κατασκευάστηκε ή ανακαινίστηκε μεγάλος αριθμός μονών-εκκλησιών και συντέθηκαν τα περισσότερα από τα έργα της σχολής *στο όνομα* του Ιωάννη Αλέξανδρου⁷⁴² –ένδειξη της προσπάθειας διατήρησης του τρόπου διασφάλισης γης μέσω δωρεών, κατά το πρότυπο που εισήγαγαν οι Νεμανίδες– στη βουλγαρική πρωτεύουσα (Τύρνοβο), την οποία είχε παραδώσει ο Δουσάν στο σύμμαχό του, επιτρέποντας έτσι στους *κύκλους* του Ιωάννη Αλέξανδρου –

αυτοκράτορας που ηγήθηκε μεγάλης ρωμαϊκής στρατιωτικής επέκτασης, οδηγώντας την αυτοκρατορία στη μέγιστη διεύρυνσή της. Είναι επίσης γνωστός για τη φιλανθρωπική του διακυβέρνηση, επιβλέποντας εκτεταμένα προγράμματα ανοικοδόμησης δημοσίων κτιρίων, μειώνοντας τους φόρους και εφαρμόζοντας πολιτικές κοινωνικής πρόνοιας], *εγγονός του θεϊκού Νέρβα* [=Μάρκος Κοκκήιος Νέρβας (30-98), αυτοκράτορας στην ηλικία των 65 ετών, μετά από ζωή υπηρεσίας υπό τον αυτοκράτορα Νέρωνα (ήταν μέλος της αυτοκρατορικής του συνοδείας) και τους ηγεμόνες της δυναστείας των Φλαβίων. Παρά τη σύντομη βασιλεία του, έμεινε γνωστός για την ίδρυση της δυναστείας των Αντωνίνων, διαλέγοντας για διάδοχό του τον εξαιρετικό στρατηγό Μάρκο Ούλπιο Τραϊανό], *πατέρα της πατρικής γης, ο ιερέας* [жрец < жертва (παλαιοσλ. жрѣти) =θυσία] *με τριβούνια εξουσία 20 ετών και πρόξενου τρία χρόνια Τυράντιος Ρουφίνος* [περ. 345-411, από τους πρώτους λατίνους μοναχούς, ιστορικός και θεολόγος που άκμασε κατά τον 4^ο και 5^ο μ.Χ. αιώνα είναι περισσότερο γνωστός ως μεταφραστής έργων εκκλησιαστικών πατέρων από τα ελληνικά στα λατινικά. Π. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία, Πατέρες και Θεολόγοι του Χριστιανισμού*, τόμ. Α', σελ. 249-50, εκδ. Κυρομάνος 2005] *έθεσε όρια μεταξύ Μυσίας και Θράκης*) (По нареждане на август император цезар Адриан, син на божествения Траян Партоянски, внук на божествения Нерва, баща на отечеството, върховен жрец с трибунска власт 20 години е консул 3 години, Т. Руфин постави границите между Мизия и Тракия http://www.pravoslavieto.com/manastiri/tarnovski_sv_troica/index.htm)

⁷⁴⁰ Στο πλαίσιο της εφαρμογής του Κώδικα του Δουσάν αλλά και των παρανοήσεων που υπαγόρευαν γλωσσικές διορθώσεις που θα αποτελέσουν αιτίες διαφωνιών στους επόμενους αιώνες, στοιχείο που μπορεί να συνταυτιστεί με τη δραστηριότητα της μονής την εποχή αυτή είναι η περιγραφή της *καταγωγής* του *ληστή* Μομτσίλο από τον Καντακουζηνό ως *τό γένος Μυσός* (Сант. 2, 402.24-25) που εκδιώχθηκε από τοπικούς άρχοντες *στά μεθόρια τής Μυσών και Ρωμαίων ήγεμονίας*. Η περιγραφή αυτή δείχνει ότι και οι βούλγαροι συμπολεμιστές του ταυτίζονταν από τον Καντακουζηνό –διεκδικητή περιοχών τους– ως *ληστές*, κυρίως διότι η θέση τους επέτρεπε τον έλεγχο εμπορικού δρόμου, σε ορεινή περιοχή, με *παρόμοιας έκφρασης* επιγραφή που την συνέδεε με *Ρωμαίους*.

⁷⁴¹ Георги Чавръков, *Български манастири*, София 1974 και Petar Kanev, *Religion in Bulgaria after 1989: historical and sociocultural aspects*, *SouthEast Europe Review for Labour and Social Affairs* 1 (2002), σελ. 81.

⁷⁴² Стефан Цанев, *Български хроники* 1, ό.π., σελ. 456. Τοιχογραφίες του ως δωρητή βρίσκονται στο οστεοφυλάκιο της μονής Μπάτσκοβο και στις μονολιθικές εκκλησίες του Ιβάνοβο, <http://ald-bg.narod.ru/zarIoAl.html> «Izobraženijata na Ivan Aleksandăr ot XIVvek» Προσπ. 2.8.2015. Πράξεις δωρεών του και έγγραφα της Μονής Χιλανδαρίου δείχνουν ότι οι μονές Αγίας Θεομήτορος Ελεούσας, Αγίου Νικολάου στο Νέσεμπαρ και στο Πέρνικ επισκευάστηκαν τότε. Επιπλέον, ο τσάρος ξεκίνησε ή/και ολοκλήρωσε την κατασκευή της μονής Θεοτόκου στο Ντραγκαλιέβτσι (манастир Св. Богородица Витошка, στα πρόσθια της Σόφιας), του Κίλιφάρεβο, τη μονή Αγίου Γεωργίου στο Κρεμκόβτσι (манастир Св. Георги Победоносец) και τη μονή Ζωγράφου (για την οποία σώζεται χρυσόβουλος λόγος του Δουσάν του 1346, βλ. L. Mavrommatis, *Le Chrysobulle de Dusan pour Zographou*, *Byzantion* 52 (1982), σελ. 351-6) του χαρακτηρισμένου από τη βυζαντινο-βουλγαρική πλέον αντιπαράθεση της εποχής Αγίου Όρους, τη Σιναϊτική μονή Παροριών και τη μονή του Οριάχοβο. Με τη δεύτερη σύζυγό του και το γιο τους ίδρυσε τη μονή Μεταμορφώσεως του Κυρίου (Св. Преображение Господне) κοντά στο Τύρνοβο, γνωστή ως Σαρίν (Сарин) ή του Σισμάν (Шишманов). Μετά το 1344, η μονή Μπάτσκοβο επίσης αναδεικνύεται σε σημαντικό πνευματικό βουλγαρικό κέντρο. Ο Ιωάννης Αλέξανδρος διέυρνε τη μονή με νέα κτίρια.

κυρίως εκείνων της(των) συζύγου(-ων) του— την ενασχόληση με την καταγραφή *βουλγαρικών παραδόσεων*, της *εικόνας* του Τυρνόβου (όχι του Βιδινίου) και των κατοίκων του και κυρίως την *τοπική τσαρική* ιδεολογία της εποχής αυτής.⁷⁴³ Το τελευταίο φαίνεται ότι οφείλεται στη σύνδεση που επιθυμούσαν να αναδείξουν κατά μόνας ή σε συνεργασίες με άλλες δυνάμεις οι *απόγονοί* του στις ιδιαιτέρως περιορισμένες, διασπασμένες και επαπειλούμενες περιοχές τους όσο και οι επικεφαλής της *τοπικής Εκκλησίας* για τους ίδιους λόγους (η περίπτωση του Θεοδοσίου που σχολιάσαμε πιο πάνω, ως απεσταλμένου της Κωνσταντινούπολης επικεφαλής αντιαιρετικών διώξεων στο Τύρνοβο, βλ. και σελ. 321-2).

Με βάση όσα έχουν αναφερθεί έως εδώ, θα μπορούσε να συναγεί κανείς το λόγο, γιατί δέκα χρόνια μετά το θάνατο του Δουσάν επανέρχονται στην επικαιρότητα διηγήσεις του 12^{ου} αιώνα γύρω από μικρότερες ή/και περιφερειακές πόλεις-κάστρα-φρούρια, και να εμπλουτίσει τους λόγους συνεξετάζοντας τα πολιτικά γεγονότα εκτός των μέχρι πρότινος πρωτευουσών. Πιο αναλυτικά, η ανάδειξη αυτή φέρνει *περιφερειακές* περιοχές στο προσκήνιο και εστιάζει σε συγκεκριμένους *τόπους* που αποτελούν *κέντρα* των εξελίξεων. Ο αντίκτυπος των πολιτικών εξελίξεων έως εδώ, σε συνδυασμό με τις κοινωνικές αλλαγές που έχουν επέλθει στη βουλγαρική, σερβική και βυζαντινή επικράτεια, εξαιτίας αφενός της σταδιακής και ολοένα αυξανόμενης υιοθέτησης και εφαρμογής βυζαντινών μοντέλων διοίκησης κτήσεων υπό την κατοχή δυναστειών που αναδείχθηκαν σε τοπικούς διαχειριστές της εξουσίας και αφετέρου της σύγκρουσης μεταξύ (νέων και παλιών) αριστοκρατών και λαού/δήμου ή κέντρου και περιφέρειας, με τους δεύτερους των ζευγών να χαρακτηρίζονται συνήθως με *υποτιμητικούς* όρους, αποτυπώνονται και σε ό,τι χαρακτηρίζεται ως *αποδοχή λαϊκών στοιχείων*. Κάνοντας κατανοητό ότι η παιδεία, όπως την περιγράψαμε έως εδώ, ως μέσο δηλαδή για τη διεύρυνση της χρήσης συγκεκριμένων *τρόπων* διοίκησης, διευρύνεται σε συγκεκριμένες περιοχές, το γεγονός ότι αυτές οι χαρακτηρισμένες ως *καινοτομίες* συνδέονται με πολυπληθέστερη –ως προς τους *τόπους* και τα *μέλη* της– κοινωνία (αφού νέες μικρότερες περιοχές επωφελούνται για μια ακόμα φορά από τη διάσπαση της εξουσίας και επιδιώκουν σε απευθείας συνεννόηση με παραδοσιακές εξουσίες, την αυτονομία τους) εξηγεί ίσως καλύτερα, έναν από τους λόγους της ενσωμάτωσης στοιχείων της καθομιλουμένης στην αγιολογική λογοτεχνία και την αντίδραση που αυτή συνάντησε από κληρικούς του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα που χαρακτηρίζονται από διορθωτικές τάσεις.⁷⁴⁴ Η συντηρητική στάση της

⁷⁴³ Γνωστό παράδειγμα η βουλγαρική μετάφραση του *Χρονικού* του Μανασσή (1344–1345) που φυλάσσεται σήμερα στα Μυστικά Αρχεία του Βατικανού, Βόμη, Васил Гюзелев, Някои Паметници На Старобългарската Книжнина, *Kosmos* (1963), σελ. 42, ο κώδικας του Λαυρεντίου (1348), το Ψαλτήριο Κουκλένσκι, γνωστό και ως Πέσνιβετς (Песнивец, 1337), έργα των Αποστόλων με ερμηνεία, δυο αντίγραφα των επών του Τρωϊκού πολέμου, πλούσια εικονογραφημένα Τετραευαγγέλια (1355-1356, εκτίθενται στη Βρετανική Βιβλιοθήκη Add. MS 39627), το Ψαλτήριο Τόμιτς (1360) σήμερα στη Μόσχα και το Ψαλτήριο της Σόφιας (1337), βλ. Anisava Miltenova, *Informacionen bjuletin na BAN*, Sofia 2005, σελ. 24.

⁷⁴⁴ «...ήδη η μετάφραση είχε καταστήσει δυσπρόσιτο ένα από τα πιο δημοφιλή θρησκευτικά λογοτεχνικά είδη, την αγιολογία, σε όσους δεν διέθεταν κλασική παιδεία», Grosdidier de Matons, *Courants archaisants et populaires dans la langue et la litterature, Actes du XVe Congrès international d'études byzantines: Athènes, 5-11 Septembre 1976. Rapports et co-rapports. II. Langue, littérature, philology* (ανάτυπο), σελ. 9.

Εκκλησίας σ' αυτό το ζήτημα βοηθά να φωτιστούν οι συνέπειες της κοινωνικής ανάπτυξης και μέσα από τη λογοτεχνία στην *ομιλούμενη* –κυρίως από τα χαρακτηρισμένα ως *λαϊκά* στρώματα: Ιδιαίτερα στις βαλκανικές περιπτώσεις, αναδεικνύουν την επιθυμία της πρόσφατα διασπασμένης και χαρακτηρισμένης ως *περιφέρειας* δυνάμεων προηγούμενων ενωμένων σε κοινό μέτωπο, να δημιουργήσει λογοτεχνικά είδη όσο το δυνατό πλησιέστερα σε εκείνα του κέντρου –προτύπου τους. Με αυτό τον τρόπο φαίνεται ότι προσπαθούσαν να εντάξουν την ιστορία της δικής της εξουσίας στην ιστορία των χριστιανικών αυτοκρατορικών εξουσιών, τη στιγμή ακριβώς που έχαναν τους ισχυρότερους εκφραστές-συνδετικούς κρίκους μ' αυτές.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών των τάσεων στο λυκόφως της βουλγαρικής εξουσίας είναι η μετάφραση (περ. 1336-1338) της *Χρονικής Σύνοψεως* του Κωνσταντίνου Μανασσή, έμμετρης χρονογραφίας με ρητορικό στόμφο από κτίσεως κόσμου ως το έτος 1081, γραμμένη σε 6733 δεκαπεντασύλλαβους με πεζή επεξεργασία.⁷⁴⁵ Στο βυζαντινό κείμενο οι *ρωμαίοι αυτοκράτορες* αναφέρονται με σύντομες ιστορίες ανεκδοτολογικού χαρακτήρα, παρότι αφθονούν εγκωμιαστικά και ρητορικά μέσα.⁷⁴⁶ Αποτυπώνοντας τα σημαντικά γεγονότα της εποχής της αλλά και το είδος που υπηρετεί, η *Χρονική Σύνοψις* βρίθει προφητειών, οιωτών, εντυπωσιακών ειδήσεων για φυσικές καταστροφές και διάφορα παράδοξα, ενώ παράλληλα αντλεί μυθικά στοιχεία από την *επική ποίηση του Ομήρου* –γεγονός που συνδέεται με τη μετάφραση έργων του τελευταίου στα βουλγαρικά κατά την περίοδο του Ιωάννη Αλέξανδρου. Το έργο του Μανασσή παραμένει χαρακτηριστικό παράδειγμα της βυζαντινής χρονογραφίας ως είδος *ξεχωριστό*, λόγω κυρίως του *δημώδους* χαρακτήρα του. Επρόκειτο για εποχή κατά την οποία η χρονογραφία είχε αρχίσει να αποτελεί «*λαϊκό*», δηλαδή διευρυμένο ανάγνωσμα σε κοινωνία που, όπως έχουμε περιγράψει στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσης διατριβής, είχε αρχίσει να αλλάζει και άρα ο χαρακτηρισμός *λαϊκός*, όπως και στην περίοδο που το έργο μεταφράζεται τελικά στη βουλγαρική, έχει αποκτήσει λειτουργία που έχουμε ήδη συσχετίσει με τις κυρίαρχες πολιτικές και κοινωνικές αντιπαραθέσεις. Το είδος της γλώσσας στην οποία γράφει ο Μανασσής χρειάζεται να το έχουμε κατά νου σε σχέση με τα *σώματα* κειμένων που επιλέγονται να μεταφερθούν από τη μια γλωσσική κοινότητα στην άλλη, στο πλαίσιο του παραγμένου από τις ίδιες πολιτικές αντιπαραθέσεις χριστιανικού κόσμου, μεταξύ δυο μακρινών αλλά όμοιων περιόδων. Το γεγονός ότι πρόκειται για απλή *λαϊκή* γλώσσα φανερώνει από τη μια τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας και της εξουσίας, όπως τα σχολιάσαμε πιο πάνω, αποκαλύπτει όμως παράλληλα και το μεικτό των κοινωνιών που επέτρεπε τέτοια μεταφραστική παραγωγή. Το ενδιαφέρον μας στο πρωτότυπο κείμενο εξαντλείται με τις παρατηρήσεις αυτές. Η ιδιαίτερη ύλη που κυρίως θα μας απασχολήσει εδώ

⁷⁴⁵ H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. 2, Αθήνα 1991, σελ. 250-254.

⁷⁴⁶ Για το πρωτότυπο κείμενο βλ. W. M. Hayes, Pontifical Institute of Medieval Studies Greek Ms.1: Constantine Manasses, *Compendium Chronicum*, *Medieval Studies* 39 (1977), 160-176, κείμενο 173-176. Κατά τη συνήθη τακτική του 12^{ου} αιώνα, οι παραγγελιοδότες αναφέρονται με ιδιαίτερα εγκωμιαστικά λόγια, όπως στο πρωτότυπο έργο η αυτοκράτειρα Ειρήνη, σύζυγος του σεβαστοκράτορα Ανδρόνικου Κομνηνού, αδελφού του αυτοκράτορα Μανουήλ.

ως σύνολο, είναι οι μικρογραφίες που το συνοδεύουν. Παρότι το χειρόγραφο με την μετάφραση του έργου του Μανασσή (Codex Vaticanus Slav. II), με τις εξαιρετικές μικρογραφίες, έχει γίνει ευρύτατα γνωστό κυρίως μέσα από την έκδοσή τους από το βούλγαρο μελετητή Ivan Dujčev,⁷⁴⁷ το ιστορικό πλαίσιο και η συγκυρία που μεταφράστηκε και αντιγράφηκε δεν έχει απασχολήσει ειδικά και σε βάθος τη νεότερη έρευνα.

Για το λόγο αυτό, εδώ θα επικεντρώσουμε τη διερεύνησή μας στις μικρογραφίες εκείνες που προστίθενται στο χειρόγραφο, με εντολή του τσάρου Ιωάννη Αλέξανδρου, σύμφωνα με τους μελετητές του. Φτάνοντας στο τέλος της διερεύνησής μας, η ανάλυση των μικρογραφιών του χειρογράφου μας βοηθά, σε συνδυασμό με τα παραπάνω, να γεφυρώσουμε τα ενδιαφέροντα της Κομνήνιας αριστοκρατίας (με την οποία ανοίξαμε την παρούσα διατριβή) με εκείνα της βουλγαρικής δυναστείας των Ασενιδών (ένα από τα δυο βασικά αντικείμενά μας) αλλά και των επηρεασμένων από αυτούς Ρως που αναφέραμε προηγουμένως. Μολονότι το εικονογραφικό περιεχόμενο των παραστάσεων της μετάφρασης περιοριζόταν σαφώς από τη βυζαντινή παράδοση, τα στοιχεία που προστίθενται κατά την εποχή του Ιωάννη Αλέξανδρου στο κέντρο της παραγωγής της, το Τύρνοβο, φαίνεται ότι ξεπερνούν το πρωτότυπο, αναδεικνύοντας έτσι το νέο βουλγαρικό ηγεμονικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται τώρα το έργο, με τον ίδιο τρόπο που αποδεικνύει διπλωματικές και πολιτικές σκοπιμότητες της εποχής (δηλαδή, την αποδοχή ή μη κοινού πολιτικού πλαισίου) η μετάφραση του Χρονικού του Νέστορα. Πιο συγκεκριμένα, στη *Χρονική Σύνοψη* υπάρχουν 25 περίπου μικρογραφίες, που απουσιάζουν από το βυζαντινό πρωτότυπο του 12^{ου} αιώνα, είναι δηλαδή πρωτότυπες δημιουργίες, ανεξάρτητα από τις όποιες βυζαντινές επιρροές. Από αυτή την άποψη, γίνεται ξεκάθαρο ότι στοχεύοντας σε συγκεκριμένη *ενότητα* ως προς το περιεχόμενο των έργων του, ο εικονογράφος δανείζεται σχήματα σύνθεσης ή απλά μεμονωμένα στοιχεία από δοσμένα βυζαντινά μοντέλα, περιλαμβάνονται επίσης σημαντικά δομικά στοιχεία για την εξουσία του (νέου και παλαιού) *τόπου* του. Σε αυτό το πλαίσιο, μικρογραφίες που εικονογραφούν την ιδεολογία και το όραμα της εποχής πρώτες τραβούν την προσοχή μας, καθώς επαναφέρουν στη διήγηση σχέσεις που ανανεώνονται ακριβώς τότε. Δύο μικρογραφίες ανάμεσα στις σημαντικότερες, με περιεχόμενο ξένο προς το παρελθόν των Βουλγάρων, φαίνεται ότι φιλοτεγήθηκαν σύμφωνα με βυζαντινά πρότυπα, με τη διαφορά ότι αντικαθίσταται η μορφή του αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού με εκείνη του τσάρου Ιωάννη Αλέξανδρου, προβάλλοντας έτσι το ρόλο του ως *Τσάρου Βουλγάρων και Γραικών*, ανάμεσα στις, γυρισμένες προς αυτόν, μορφές του Ιησού Χριστού και του Μανασσή, ενώ πάνω από το κεφάλι του υπερίπταται άγγελος, που συμβολίζει τη θεϊκή προέλευση της εξουσίας του κατά

⁷⁴⁷ Ivan Dujčev, *Les miniatures de la Chronique de Manassès*, Sofia 1963. Βλ. και Milana Kaimakamova, Turnovo-New Constantinople: The third Rome in the Fourteenth-Century Bulgarian Translation of Constantine Manasses' Synopsis Chronike, Erik Kooper, *The Medieval Chronicle IV*, Amsterdam, N.Y. 2006, σελ. 91-104.

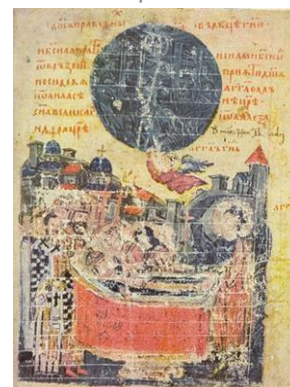
το πρότυπο του *Ελέω Θεού* βυζαντινού αυτοκράτορα, να τοποθετεί στην κορώνα του δεύτερο μικρότερο στέμμα.

Αν σε αυτή τη μικρογραφία προστεθεί εκείνη που απεικονίζει με ρεαλισμό ένα άλλο καθαρά βουλγαρικό ηγεμονικό θέμα, τον Ιβάν Ασέν στο νεκροκρέβατό του, αντιλαμβανόμαστε σαφέστερα την *εξω-οικογενειακή* σύνδεση που επιδιώκεται από τους μεταφραστές θεωρητικούς και θεολόγους με τον ισχυρότερο και πλέον επιτυχή εκπρόσωπο της βουλγαρικής δυναστείας και την επαναφορά της πολιτικής ιδεολογίας εκείνου στην εποχή του Ιωάννη Αλέξανδρου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι η δεύτερη αυτή μικρογραφία διασώζει άποψη του Τυρνόβου, όπου διακρίνονται ακόμα και η Τραπέζιτσα και το Τσάρεβετς, ενώ αναπαράγει με ενάργεια την τσαρική μορφή του διαδόχου Ιωάννη Αλέξανδρου και των μελών της οικογενείας-απογόνου του να πλαισιώνουν τον νεκρό «Τσάρο Τυρνόβου» Ιβάν Ασέν. Στα αριστερά του νεκρού απεικονίζονται ανώτατοι εκπρόσωποι του κλήρου (επίσκοποι, διάκονοι κ.ά.) που συμβολίζουν την αδιάρρηκτη ενότητα της πολιτικής με την εκκλησιαστική εξουσία, σύμφωνα με τη βυζαντινή πολιτική ιδεολογία του 10^{ου} αιώνα για «συμφωνία και ομοφροσύνη ανάμεσα στη «βασιλεία» (κράτος) και την «ιεροσύνη» (Εκκλησία)». ⁷⁴⁸ Η μικρογραφία αυτή θυμίζει, με το μνημειώδη τρόπο σύνθεσής της, το πολύ γνωστό σχήμα της Κοίμησης της Θεοτόκου, με τον ίδιο τρόπο που η έτερη σκηνή του θανάτου του Ιβάν Ασέν, αυτή της Υποδοχής της Ψυχής του στον παράδεισο (βλ. σελ. 354), θυμίζει τη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας –σύμβολο που επανέρχεται με τα χαρακτηριστικά που εντοπίσαμε και στη σερβική περίπτωση (βλ. σελ. 196 κ.ε.).

Οι παραπάνω συνδέσεις που σκόπιμα ανακινούνται στη μνήμη του αναγνώστη της *Συνόψεως*, ταυτίζονται εξίσου σκόπιμα με φιλοδοξίες και επιτεύγματα του Συμεών (893-927) που επίσης εικονογραφείται στη μετάφραση που εξετάζουμε. Όπως και ο Συμεών στο Α' βουλγαρικό κράτος, έτσι και ο Ιβάν Ασέν και φυσικά ο Ιωάννης Αλέξανδρος στο Β', όπως σημειώνει και ο

Ο Ιωάννης Αλέξανδρος ανάμεσα στον Ιησού Χριστό και το Μανασσή. Στην επιγραφή διαβάζουμε: «Ιωάννης Αλέξανδρος Τσάρος Βουλγάρων και Γραικών».

Ο θάνατος του «τσάρου» Ιβάν Ασέν

Η υποδοχή της ψυχής του Ιβάν Ασέν στον Παράδεισο. Ένθρονον τη υποδέχεται η Παναγία για τον παραδώσει στον Αβραάμ.

⁷⁴⁸ Όπως την είχε διατυπώσει ο πατριάρχης Φώτιος, βλ. E. Patlagean, Les Etats d' Europe centrale et Byzance ou l'oscillation des confins, *Revue historique* 616 (Oct.-Dec. 2000), σελ. 813.

Ομπολένσκυ στη *Βυζαντινή του Κοινοπολιτεία* (σελ. 243, 245), έζησε και άσκησε πολιτική εξουσία σε κόσμο όπου κυριαρχούσε το βυζαντινό πολιτικό μοντέλο. Οι μακρινές περιπτώσεις και τα διαφορετικά κέντρα που επεδίωξαν αμφότεροι οι πρόγονοι να αναδείξουν συνδέονται τώρα με την περίπτωση του απογόνου-διεκδικητή της εξουσίας τους αλλά και των δικών του απογόνων. Οι δυο τελευταίοι μάλιστα στο κείμενο και τις μικρογραφίες προσαγορεύονται «Τσάροι Βουλγάρων και Γραικών», με τίτλο δηλαδή που μερικώς τους είχε αναγνωριστεί και από τις βυζαντινές αρχές (της Νίκαιας και της Άννας της Σαβοΐας αντίστοιχα). Παρά την πολιτική αποδυνάμωση που ανά διαστήματα παρατηρείτο στη Βουλγαρία, με τη στήριξη της ορθόδοξης Εκκλησίας οι διαδοχικοί ηγεμόνες της μέχρι και τον Ιωάννη Αλέξανδρο συνέχιζαν να θεωρούν εαυτούς κληρονόμους των αυτοκρατορικών παραδόσεων του Ιβάν Ασέν. Από αυτή την άποψη, η εικονογράφηση της σκηνής του θανάτου του αποτελεί τη συμβολική απεικόνιση ενός εγγύτερου παρελθόντος που οι Βούλγαροι επέλεξαν να αναγορεύσουν σε ιστορικό, σε εποχή που οι ηγεμόνες τους προσπαθούσαν να ανακάμψουν εκ νέου (παρότι σε μικρότερο βαθμό), στηριζόμενοι στο βυζαντινό αυτοκρατορικό ιδεώδες, χαρακτηριστικά του οποίου είχαν ενσωματώσει στην κρατική δομή τους. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά θα αποδοθούν ξανά στην τελευταία μικρογραφία του χειρογράφου, επιβεβαιώνοντας μάλιστα τη σύνδεση που επιχειρούμε: Εδώ ο εικονογράφος απεικονίζει τρεις γενιές βούλγαρων τσάρων κάτω από την ανοιχτή αγκαλιά του Ιησού Χριστού: Ξεκινώντας από τον γενάρχη Ιβάν Ασέν στα αριστερά νεκρό πια (γι' αυτό προφανώς από το χώρο του παραδείσου υποβαστάζεται από άγγελο), στο κέντρο θα αναδειχτεί, απεικονιζόμενος σε μεγαλύτερο μέγεθος, με εντονότερα χρώματα και πλήρη αυτοκρατορική ενδυμασία, ο Ιωάννης Αλέξανδρος με τους δύο διαδόχους γιους του Στρατσιμίρ και Ιβάν Σισμάν στα δεξιά του. Όλοι στέκονται πάνω σε κόκκινα μαξιλάρια, ένδειξη της αυτοκρατορικής τους εξουσίας, η οποία αποκτά χρονικό βάθος χάρη στην παρουσία του Ιβάν Ασέν και, εξ αυτής, νομιμοποίηση.

Στο πλαίσιο της απεικόνισης της εξουσίας τους, παρατηρούμε ότι οι ηγεμόνες φορούν πάντα (ακόμα και στα πεδία των μαχών) κορώνα. Ως προς το είδος της κορώνας που αναπαριστά, ο εικονογράφος δεν επιλέγει με κριτήριο ιστορικό, ανάγοντας έτσι τη χρήση της σε *σύμβολο*. Με τον τρόπο αυτό τα πιο σημαντικά γεγονότα της βουλγαρικής ιστορίας αναδεικνύονται ως πράξεις *μεγάλων ανδρών* που συνδέονται για να καταλήξουν στους απογόνους της δυναστείας. Στο ίδιο συμβολικό πλαίσιο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι στα αριστερά

Η γιορτή προς τιμή του Συμεών και η επίθεση των Βουλγάρων στο Βυζάντιο.

Οι τρεις γενιές βούλγαρων «τσάρων»

του ο ηγεμόνας φέρει συνήθως *ακακία*, μικρό σάκο γεμάτο χρώμα, σύμβολο της γήινης δύναμής του, το οποίο αντίθετα με τα μεγαλοπρεπή ενδύματα, υποδήματα και κοσμήματα υπενθύμιζε την *αρετή της ταπεινότητας*. Αντίθετα, αξιοσημείωτο είναι ότι οι σκηνές μάχης αποδίδονται με ασυνήθιστα ωμό ρεαλισμό, φιγουράροντας σε κάθε μικρογραφία σχετική με το στρατιωτικό παρελθόν των Βουλγάρων και αποτελώντας κατά συνέπεια πρωτότυπα σκληρό και ηρωικό έργο που σκοπό φαίνεται ότι έχει να τονίσει την ιστορική γενναιότητα και αποτελεσματικότητα των βουλγάρων *στρατιωτών/στρατηγών* στη μάχη. Παρότι αρκετά συχνά απεικονίζονται πολεμιστές και εκτός πεδίων

Ο προφήτης Δαβίδ και ο Ιωάννης Αλέξανδρος στεφόμενος από άγγελο.

Στα αριστερά του Ιωάννη διακρίνεται η *ακακία* όμοια με εκείνη στη μικρογραφία του ιδίου ανάμεσα στον Ιησού και το Μανασσή όσο και σε εκείνη των τριων γενεών *τσάρων*.

μαχών κοντά, πίσω ή μπροστά από τον ηγεμόνα ως συνοδεία, και παρά το γεγονός ότι πρόκειται για λαϊκό ανάγνωσμα, οι καθημερινοί άνθρωποι, εκτός από τους στρατιώτες, απεικονίζονται ελάχιστα. Ικανός είναι όμως ο αριθμός μικρογραφιών που απεικονίζουν εκκλησιαστικούς άνδρες: Σε 14 μικρογραφίες αναπαρίστανται μέλη του ανώτερου κλήρου (πατριάρχες, μητροπολίτες, επίσκοποι), ενώ αλλού αναγνωρίζονται απλά ιερείς και μοναχοί. Από αυτούς ξεχωρίζουν οι αιρετικοί (συνήθως δυϊστές) με μακριά γενειάδα, άλλοι ακέφαλοι και άλλοι με κωνοειδές κασκέτο για να διακρίνονται από τον ορθόδοξο κλήρο. Η εικονογράφηση περιστατικών δίωξης αιρετικών απηχούν τα σύγχρονα γεγονότα

Ο διωγμός των Αιρετικών επί της βασιλείας του Ιουστίνου Α' (482-565)

που ταλάνιζαν, όπως είδαμε, τη βουλγαρική επικράτεια αλλά και την πολιτική του Ιωάννη Αλέξανδρου και, πιο συγκεκριμένα τη σύγκρουση των Βουλγάρων με τον προελαύνοντα τότε βυζαντινό αυτοκράτορα και τις εκατέρωθεν κατηγορίες για αιρετική στάση ή/και τη διαφωνία μεταξύ των δυο πλευρών για την ορθή στάση απέναντι στα ησυχαστικά δόγματα. Θέτοντας εαυτόν στο τέλος σειράς τέτοιων γεγονότων, ο εικονογράφος φαίνεται να υπερθεματίζει υπέρ της βουλγαρικής αντι-αιρετικής στάσης, υπενθυμίζοντας την πολεμική εναντίον τους.

Στηριγμένοι σε όλα τα προηγούμενα, μπορούμε αβίαστα να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η αξία της μετάφρασης του Χρονικού του Μανασσή έγκειται κυρίως στο ότι αποτελεί ένα από τα πρώτα μνημεία αυλικής λογοτεχνικής παραγωγής η εξουσία δηλαδή συνασπισμένη στρατιωτικά, πολιτικά, θεολογικά και πολιτισμικά το 14^ο αιώνα με τη διασπασμένη από εμφύλιες διαμάχες αυτοκρατορία, έδειχνε μέσω της συμπαράταξής της την επιθυμία να συμπεριλάβει και τη δική της ιστορία σε αφηγήσεις της *Ιστορίας του Χριστιανικού Κόσμου*, αναδεικνύοντας συγκεκριμένα γεγονότα της ιστορικής ανάπτυξης της εξουσίας στη

Βουλγαρία. Η άποψη παλαιότερων μελετητών ότι το είδος στο οποίο έχει ενταχθεί η μετάφραση δεν αποτελεί ξεκάθαρα ιστορική πηγή, όπως την επαναφέρει ο Οδ. Λαμψίδης,⁷⁴⁹ δεν μάς βρίσκει σύμφωνους· η αξία των ιδιαζόντων βουλγαρικών προσθηκών που εντοπίσαμε, αυτών δηλαδή που αποκλίνουν από το βυζαντινό πρότυπο, παραμένει χωρίς αμφιβολία επιβεβαιωτική της ιστορικής εξέλιξης που παρακολουθήσαμε έως εδώ, όσο και της αξίας της μετάφρασης, ως μαρτυρία-καταγραφή της επιδίωξης συνέχισής της. Πιο συγκεκριμένα, η συγκριτική μελέτη των μικρογραφιών ως εικονογραφήσεις συναγωνίζονται τα βυζαντινά πρότυπα χωρίς να τα απορρίπτουν (αφού αναδεικνύουν εκείνα που είχαν αποδεχτεί), φωτίζει τους λόγους για τους οποίους οι τελευταίοι απόγονοι των δυναστειών που εξετάσαμε, ως εξουσιαστικές ελίτ της *ορθόδοξης κοινοπολιτείας* με κέντρο το Βυζάντιο επεδίωκαν να ενισχύσουν την εξουσία τους, στηριγμένες ακριβώς στις σχέσεις και στα κοινά χαρακτηριστικά τους με τη δύναμη που είχαν επιλέξει να συνεργαστούν. Η μετάφραση και η εικονογράφησή της, αναδεικνύουν το πολύπλοκο και αντιφατικό ιστορικό περιεχόμενο των σχέσεων στη Χερσόνησο, προσδιορισμένο μεν από το πολιτικο-εκκλησιαστικό κέντρο αλλά και από την αυλή του βούλγαρου ηγεμόνα.⁷⁵⁰ Ειδικότερα, παρατηρούμε πως οι καταγραφείς της πολιτικής στο Τύρνοβο αναδεικνύουν τη διαφωνία που άρχισε να εκφράζεται με τις κυρίαρχες τάξεις της εποχής για τον προσδιορισμό της δικής τους θέσης μέσα στην αναδιαμορφούμενη σταδιακά σύγχρονή τους κοινωνία.

Επιβεβαίωση των παραπάνω βρίσκουμε και στη βυζαντινή πλευρά: Πριν τον Ιωάννη Αλέξανδρο, οι αρχές της Κωνσταντινούπολης αναγνώριζαν τον επικεφαλής των Βουλγάρων ως «βασιλέα Τυρνόβου», υπογραμμίζοντας ταυτόχρονα την εξαρτημένη θέση του, περιγράφοντάς τον ως «πνευματικό τέκνο του αυτοκράτορα του Βυζαντίου».⁷⁵¹ Ακριβώς εδώ έγκειται και η σπουδαιότητα της μετάφρασης: Ο βούλγαρος τσάρος που λέγεται ότι την παραγγέλλει και/ή η οικογένειά του αντέστρεφαν τώρα μερικώς τη σχέση αυτή και αξίωναν για τον εαυτό τους μεγαλύτερη εξουσία: Η εικονοποίηση της *οικουμενικότητας* ως *πλαισίου* της εξουσίας του Ιωάννη Αλέξανδρου και όχι ως βασικού χαρακτηριστικού της στη μετάφραση του *Χρονικού* μεταφέρει σε προγενέστερο ιστορικό χρόνο την εξουσία που διαχειρίζεται τώρα ο πρωταγωνιστής της διήγησης και, κυρίως, οι απόγονοί του. Η ιστορική σύνδεση επιτυγχάνεται κυρίως μέσω της αναγόρευσής του ως «... εν Χριστώ ... Τσάρος και Μονάρχης Πάντων Βουλγάρων και Γραικών» (Иван Александър, в Христа Бога Благоверен Цар и Самодържец на Всички Българи и Гърци)⁷⁵² –κατ’ αναλογία με τον

⁷⁴⁹ Κωνσταντίνος Μανασσής, *Σύνοψις χρονική*, εισαγωγή, απόδοση, σχόλια, ευρετήριο Οδυσσέας Λαμψίδης, Αθήνα 2003, σελ. 31-3, όπου ο Λαμψίδης χαρακτηρίζει εισαγωγικά τον Μανασσή *μυθογράφο*, «*παραμυθά*» ιστορικό, επηρεαζόμενο πάρα πολύ από το λογοτέχνη, τον οποίο δεν ήταν δυνατόν να απεκδυθεί.

⁷⁵⁰ D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, ό.π., σελ. 245-246.

⁷⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 379, σημ. 5 όπου και βιβλιογραφία.

⁷⁵² Όπως υπέγραφε τα διατάγματά του από το 1347, απεικονιζόταν στα νομίσματα και στα γραπτά της περιόδου της βασιλείας του, βλ. Мария Павлова Кузманова/ Матеева, *История на архивите и организацията на архивно моделo в България*, София 1966, σελ. 15 και Йордан Иванов, *Български старини от Македония*, ό.π., σελ. 590-594 (Мрачка грамота).

τίτλο του Δουσάν (τσάρος Σέρβων και Ρωμαίων)⁷⁵³. Η διαφορά στη νέα συγκυρία έγκειται στην επιθυμία των απογόνων η γη τους να αποτελέσει ένα ακόμα κέντρο της αυτοκρατορίας. Στο παραπάνω πλαίσιο περιλαμβάνεται και η ιδέα μιας ακόμα *translatio*. Η σχετική άποψη έχει σχολιαστεί εκτενώς κυρίως σε ό,τι αφορά το κείμενο του αυλικού μεταφραστή του *Χρονικού* και των σχολίων που εισάγει στη μετάφρασή του, διασώζοντας την κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία των βουλγάρων ηγεμόνων και διανοούμενων. Όπως σημειώνει εύγλωττα ο Ομπολένσκυ, ο βούλγαρος μεταφραστής απέδωσε κατά λέξη το πομπώδες βυζαντινό πανηγυρικό της κλασικής ανάπτυξης της θεωρίας της *renovatio imperii*, αντικατέστησε όμως τη «δική μας Ρώμη» με τη «Νέα Βασιλεύουσα» (нови царград), και το όνομα Μανουήλ Κομνηνός με εκείνο του «Αλεξάνδρου, του ευγενέστερου και ελεημονέστερου, του προστάτη των μοναχών και των φτωχών, του μεγάλου τσάρου των Βουλγάρων».⁷⁵⁴ Το γεγονός ότι η περιοχή του τσάρου των Βουλγάρων, περιγράφεται ως νέα και όχι η μόνη βασιλεύουσα, αποδεικνύει περαιτέρω την επιθυμία του συμμάχου του νεκρού Δουσάν να περιλάβει τη βουλγαρική πρωτεύουσα στο βυζαντινό πλαίσιο και όχι να το αντικαταστήσει. Αυτός φαίνεται να είναι και ο λόγος που η επόμενη δύναμη, οι Ρως, που θα χρησιμοποιήσουν όπως είδαμε σε λίγα χρόνια το ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο, θα προσδιορίσει τη γη και την εξουσία της επί αυτής, ενσωματώνοντας την έννοια της αιώνια μετακινούμενης πρωτεύουσας (*translatio imperii*) ως «Τρίτης Ρώμης» και όχι ως τέταρτης μετά τη Ρώμη, την Κωνσταντινούπολη και το Τύρνοβο. Άλλωστε, όπως σχολιάζει ο Ομπολένσκυ, «η έννοια της αιώνια μετακινούμενης Ρώμης είχε τις ρίζες της στην ιδέα της μετουσίωσης του *Imperii Romanum*, με την οποία οι Βυζαντινοί στο Μεσαίωνα προσπάθησαν να βρουν νομική και ιστορική υποστήριξη για την προγενέστερη και απλούστερη θεωρία της «*renovatio imperii*» οι Βούλγαροι απλώς την προχώρησαν ένα βήμα παραπέρα, παρωθούμενοι από το όραμα της οικουμενικής χριστιανικής πολιτείας»,⁷⁵⁵ όπως δηλαδή εκφράστηκε αρχικά, με την προσπάθεια δημιουργίας ελληνοσλαβικής αυτοκρατορίας με κέντρο την Κωνσταντινούπολη. Η συγκεκριμένη διατύπωση σχετίζεται λοιπόν, κατά την άποψή μας, με τη συμμαχία που προηγήθηκε, αποτυπώνοντας τα ζητούμενά της, όπως τα σχολιάσαμε στην περίπτωση του Δουσάν, ως προσπάθεια δηλαδή να ακολουθηθεί το μοντέλο των αυτοκρατορικών πόλεων εντός δομής ειρηνικών ομόσπονδων δυνάμεων της ανανεωμένης αυτοκρατορίας, μια από τις οποίες θα ήταν και το Τύρνοβο, θεμελιώνοντας στο πλαίσιό της νέα κέντρα-πρωτεύουσες.

Παρότι συνήθως χαρακτηρίζονται ως αυτοκρατορικές, μοιάζοντας να απειλούν τη βυζαντινή πρωτοκαθεδρία στην περιοχή, οι επιδιώξεις αυτές είχαν ουσιαστικά ελάχιστες συνέπειες στις σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου, Σερβίας και Βουλγαρίας. Ένας πρώτος λόγος που το Βυζάντιο δεν

⁷⁵³ Срђан Пириватрић (Београд), Улазак Стефана Душана у Царство (Entering of Stefan Dušan into the Empire), ZRVI 2007, σελ. 407.

⁷⁵⁴ Die Slavische Manasses- Chronick, εκδ. J. Bogdan, Munich 1966, σελ. 99-100. Έχει επισημανθεί και από τον D. Obolensky, *Byzantine Commonwealth*, ό.π., σελ. 246, η άποψη του οποίου αναπαράγεται και από τη M. Kaimakamova, Turnovo- New Constantinople, ό.π., σελ. 91-104.

⁷⁵⁵ D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, ό.π., σελ. 246.

αντιδρά στις συγκεκριμένες διεκδικήσεις των γειτόνων που για χρόνια προσπαθούσε να ελέγξει, αν όχι να καταπνίξει, θα μπορούσε να ήταν ο κερματισμός της γης και η διάσπαση της εξουσίας του στην εποχή των πρωταγωνιστών, λόγω και του εμφυλίου. Ακριβώς όμως αυτός, σε συνδυασμό με τη σύμπραξη Ιωάννη Αλέξανδρου-Δουσάν και η συμμαχία τους με τους βυζαντινούς αντιπάλους του Καντακουζηνού-τη νόμιμη αντιβασιλεία του διαδόχου, δεν δικαιολογεί αυτοκρατορικού τύπου αξιώσεις. Τα αντιφατικά αυτά στοιχεία, από τα οποία εφορμούν αναλύσεις περί επιθυμίας κυριαρχίας της σερβικής/βουλγαρικής εξουσίας στη βυζαντινή, μπορούν να διευκρινίσουν τις προθέσεις των δυνάμεων της Χερσονήσου μόνο αν συνδυαστούν με τα περί *δημοσίου*, σε πλαίσιο συμφιλίωσης των δυνάμεων με την ιδέα της Κοινοπολιτείας: Με άλλα λόγια, με τη διαδικασία αναβάθμισής τους μέσω της απονομής τίτλων φάνηκε ότι επιθυμούσαν να διεκδικήσουν το δικαιώματά τους ως μέρος συνόλου με συγκεκριμένα πολιτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, ώστε να τους προσφερθεί δυναμικά η δυνατότητα, εάν άλλαζαν οι συνθήκες –γεγονός αρκετά δύσκολο παρόλ’ αυτά–, να διεκδικήσουν πιο ενεργό ρόλο στην *περιφερειακή* άσκηση της *κεντρικής* εξουσίας. Κάτι τέτοιο όμως θα γίνει ανέφικτο, όπως θα δούμε, στα χρόνια των τελευταίων διαδόχων, παρά τις έως τότε σχέσεις τους με το Βυζάντιο το μόνο που θα μπορούσε πλέον να διεκδικηθεί ήταν η ένταξη των δικαιούχων τους στην αφήγηση της ιστορίας της βυζαντινής εξουσίας. Τα πρωτότυπα λοιπόν μηνύματα που το *Χρονικό* αναδεικνύει στο βουλγαρικό πολιτικό περιβάλλον διασώζουν τη διατυμπανιζόμενη βούληση για την πραγμάτωση του τσαρικού οράματος του Β’ βουλγαρικού κράτους. Η βουλγαρική εξουσία στο πλαίσιο αυτό αποδείκνυε ότι είχε κατανοήσει σε βάθος, είχε οικειοποιηθεί και αποδεχτεί τη βυζαντινή πολιτική ιδεολογία και διοίκηση. Η δυνατότητα οικειοποίησης και εξέλιξης των προτύπων με σκοπό την προώθηση των βουλγαρικών ηγεμονικών επιδιώξεων κυρίως εντός συνόρων, είναι το στοιχείο που αξίζει να τονιστεί σε συνδυασμό με τη σχετική «πνευματική» σχέση εξάρτησης από την ακόμα κυρίαρχη, παρότι αποδυναμωμένη και διασπασμένη, βυζαντινή αυτοκρατορία: Ο «πνευματικός υιός» – οικογενειακή συγγένεια που υπαινίσσεται «ιεραρχία κρατών» σύμφωνα με τάση της βυζαντινής ιστοριογραφίας του μεσοπολέμου–, την ανατρέπει, μερικώς, χρησιμοποιώντας τη όχι εναντίον της εξουσίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας γενικά αλλά εναντίον συγκεκριμένων εκπροσώπων της που προσπαθούσαν πάση θυσία να παρεμβληθούν στη διαδοχή της εξουσίας επί αυτής λίγο πριν την επικράτηση των *Τούρκων*.

Μέσα από τις παραπάνω αφηγήσεις και ακολουθίες, παρατηρούμε τις μακρινές οδούς μέσω των οποίων ανοίγει, διευρύνεται και σταθεροποιεί την ιδεολογία του το έτερο συστατικό της εξουσίας στα ορθόδοξα βαλκάνια, η Εκκλησία. Μετά το τέλος των προσπαθειών ανάδειξης σε στρατιωτικό και πολιτικό επίπεδο, το οποίο επήλθε με το θάνατο των τελευταίων εκπροσώπων των βαλκανικών τοπικών δυνάμεων-δορυφόρων της βυζαντινής εξουσίας, οι διάδοχοι των φορέων των εξουσιών αυτών φαίνεται ότι, μη μπορώντας να διαδραματίσουν

πλέον οιονδήποτε πρωταγωνιστικό ρόλο στις εξελίξεις της εποχής τους, λόγω της διάσπασης που επήλθε εξαιτίας των μεταξύ τους ερίδων και των επιθέσεων που δέχονταν, αναδιπλώθηκαν, προκρίνοντας και υπακούοντας στο οικουμενικό πρόσταγμα της συμμετοχής σε *ιεραποστολές*, με τις οποίες φαίνεται ότι λειτούργησαν ενισχυτικά στην ισχυροποίηση της Εκκλησίας στις διασπασμένες κρατικές εκτάσεις στη Χερσόνησο, όπως αυτές διαμορφώθηκαν αρχικά από τους έντονους εμφύλιους πολέμους (μεταξύ βυζαντινών, βογιάρων, ζουπάνων, μάνων ή όλων) και εν συνεχεία από την τουρκική επέκταση. Για να κατανοήσουμε την πολιτική ανάγκη και τη στρατιωτική δυσπραγία που οδήγησε σε τέτοιου είδους επιλογές, πρέπει να εξετάσουμε τις συμμαχικές σχέσεις και τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής των απογόνων των Δουσάν και Ιωάννη Αλέξανδρου και των τελευταίων διαδόχων των κυρίαρχων δυναστειών. Είναι αυτές οι στρατιωτικές και πολιτικές συνέργιες τοπικών δυνάμεων της Χερσονήσου που θα φέρουν και στο προσκήνιο του Β την αλλόθρησκη δύναμη που επρόκειτο να διαδραματίσει τον καθοριστικότερο ρόλο στην εξέλιξη της ιστορίας της Χερσονήσου, τους μουσουλμάνους Οθωμανούς.

Οι τελευταίοι, σε συνδυασμό με τις αποτελεσματικές στρατιωτικές επιχειρήσεις τους ενάντια και αντίθετα με τις εγγύς χριστιανικές δυνάμεις, τις εξαντλημένες από τους συνεχείς, για τουλάχιστον δυο αιώνες, εξωτερικούς και εμφύλιους πολέμους, θα ισχυροποιήσουν σταδιακά την παρουσία τους στο χώρο της Βαλκανικής, μέσω και των υπερβόρειων αυτών περιοχών. Η παρουσία τους, παρά την κατάκτηση μεγάλων και μικρότερων εμπορικών, πολιτικών και στρατιωτικά στρατηγικών κέντρων της εποχής, δεν θα θεωρηθεί κυρίαρχη μέχρι το 1453, την κατάληψη δηλαδή του μόνο συμβολικού πλέον κέντρου της, τη Κωνσταντινούπολη, οπότε θα συμπληρωθούν τα πάλαι ποτέ οχτώ όγδοα της κατελιμμένης πόλης (βλ. σελ. 46) –όχι όμως της βαλκανικής πρώην επικρατείας της και της Β μεθορίου της. Οι σχέσεις που έχουν περιγραφεί αλλά και η εικόνα των τοπικών ηγεμόνων για την εξουσία που συνεχίζουν να διεκδικούν –χαρακτηριστική για όλες τις εξουσίες που αναδεικνύονται τοπικά στα βουλγαρικά και σερβικά εδάφη– μπορούν έτσι να επεξηγήσουν γεγονότα του τέλους του 14^{ου} και των αρχών του 15^{ου} αιώνα, δεδομένης κυρίως της προηγούμενης ακατάπαυστης συμμαχίας Δουσάν και Ιωάννη Αλέξανδρου, η εξουσία των οποίων παρακολούθησαμε ότι αποτυπώνεται με κοινό τρόπο στα μνημειακά ή λογοτεχνικά έργα αμφοτέρων (πρβλ. π.χ. τη ρίζα των Νεμανιδών στη μονή Βισόκι Ντέτσани με τη μικρογραφία των τριών γενιών βούλγαρων τσάρων και εκείνη του θανάτου του Ιβάν Ασέν).

Η επικράτεια του Στέφανου Δουσάν Πηγή:
History of Ancient Balkan Countries,
Belgrade 1922.

Τα κοινά αυτά στοιχεία δεν ακολουθούνται όπως παρατηρήσαμε κατά γράμμα από τους διαδόχους τους, Νεμανίδες και Ασενίδες, εντός αλλά και εκτός της ευρείας οικογένειάς τους στις νέες ακατάπαυστα κερματιζόμενες και αποσπώμενες από τις κτήσεις εκείνων περιοχές: Τόσο ο εξ αίματος διάδοχος του *ισχυρού* (*сильни*) Δουσάν όσο και ο βυζαντινός και ο βούλγαρος σύμμαχός του, βρέθηκαν αντιμέτωποι με τη διατήρηση του ιδιαίτερος απαιτητικού έργου του πατέρα και συμμάχου τους, σε εποχή που αυτό βρισκόταν στο δυσκολότερο στάδιό του, λόγω των μετώπων που έμεναν ανοιχτά. Η εξουσία του χαρακτηρισμένου και ως «Καρλομάγνου της Σερβίας»⁷⁵⁶ αποσυντέθηκε όπως είδαμε σχετικά άμεσα. Παρότι ο Ούρος είχε οριστεί συνδιαχειριστής της διευρυνόμενης *τοπικής* πατρικής εξουσίας βόρεια των Σκοπίων το 1346 –επαναφέροντας έτσι τη διττή κρατική δομή όπως είχε σχολιαστεί από το Νικηφόρο Γρηγορά και αναλυτικά είδαμε πως επηρέασε τις δυνάμεις της Χερσονήσου (βλ. γενικά σελ. 261-304, και για το σχόλιο του Γρηγορά, σελ. 276, σημ. 525) –, μετά το θάνατο του Δουσάν εξέλειψαν οι συνθήκες που του είχαν επιτρέψει, για μια περίπου δεκαετία (1345-55), να δρα στο πλαίσιο συνασπισμού δυνάμεων για τη δημιουργία έστω και τυπικών κρατικών δομών. Ως εκ τούτου, αυξήθηκαν σχεδόν αμέσως οι εξεγέρσεις και/ή οι επιθέσεις στην πρώην επικράτεια του Δουσάν τόσο από εξωτερικές δυνάμεις (Οθωμανοί και καθολικοί σύμμαχοι υπό τον εχθρικό απέναντι στον Δουσάν Πάπα αλλά και ορθόδοξοι σύμμαχοι του Καντακουζηνού) όσο και εσωτερικές και γειτονικές (*ζουπάνοι*, *βοεβόδες* και *μπάνοι* που αρνούσαν να εφαρμόσουν τον Κώδικά του, εποφθαλμιούσαν τις κτήσεις του ή/και επιδίωκαν να αυτονομηθούν). Οι περιοχές αυτές και οι επικεφαλής τους δεν προτίθεντο να αναγνωρίσουν ούτε καν ονομαστικά την κυριαρχία των τριών συμμάχων. Ο λόγος της άρνησης έγκειτο στο γεγονός ότι, όπως είδαμε, αρκετές *περιφερειακές* οικογένειες –με *κέντρα* εκείνες των Παλαιολόγων, Νεμανιδών και Ασενιδών–, στην πάροδο των χρόνων και λόγω των συνασπισμών που αναδημιουργούνταν και των ευκαιριών που προσφέρονταν έστω και παροδικά σε τοπικούς ηγεμόνες από ισχυρότερες δυνάμεις, βρέθηκαν αντιμέτωπες με μοναδική ευκαιρία αύξησης της ισχύος τους, εφόσον το δυτικό εμπόριο, που διαπερνούσε τα εδάφη τους, είχε μπει σε εντατικοποιούμενη και διευρυνόμενη γεωγραφικά τροχιά. Όπως συνέβη και στους προγόνους των τριών δυναστειών, κάποιες από αυτές αναγνώρισαν τώρα τον Ούρος Ε΄ ως επικεφαλής τους και διάδοχο του Δουσάν στην εξουσία επί της σερβικής γης, κάποιες αναγνώρισαν τον Ιωάννη Αλέξανδρο και/ή τους γιους του ως τσάρους/συντσάρους της βουλγαρικής γης, άλλες αναγνώρισαν τον Ιωάννη Ε΄ ως αυτοκράτορα και κάποιες άλλες όχι. Οι αντιδράσεις των διεκδικητών της εξουσίας άρχισαν λοιπόν να αυξάνονται τοπικά, στις γειτονικές ή συμμαχικές περιοχές του, αλλά και εντός της οικογένειάς του –επίσης αναμενόμενο και παρατηρημένο ξανά– από εξέχοντες αξιωματούχους που δομούσαν τον έστω και τυπικό διοικητικό ιστό που είχε επιβιώσει έως

⁷⁵⁶ S. D. Spector επιμ., René Ristelhueber, *A History of the Balkan Peoples*, N.Y. 1971 [1950], σελ. 35.

τότε. Η αδυναμία του Ούρος να ανταπεξέλθει στα πολλαπλά μέτωπα, επιτεινόταν από την άρνησή του να κάνει ειρήνη με τον Πάπα αλλά και με τον πατριάρχη Κωνσταντινούπολης,⁷⁵⁷ ερέθιζε ακόμα περισσότερο τους εναπομείναντες επικεφαλής των διαφόρων περιοχών εναντίον του, αναγκάζοντάς τον να τους αναγνωρίσει τελικά ως «τοπικούς άρχοντες» (областни господари). Η αδυναμία επίλυσης της συγκεκριμένης περίπλοκης και απέλπιδας κατάστασης αποτυπώθηκε στο προσωνόμιο «Αδύναμος» (Нејаки) του Ούρος και, για να παραμείνουμε στο πεδίο της ιδεολογίας, παρόμοια και η αγιοποίησή του, δυο αιώνες⁷⁵⁸ μετά το θάνατό του –υπερπολλαπλάσια των προγόνων του–, συσχετίζεται με την αποτυχημένη πρώτη μάχη συνασπισμένων χριστιανικών δυνάμεων εναντίον των Τούρκων κοντά στην Αδριανούπολη (χωριό Sarayakpınar), γνωστή από τις οθωμανικές πηγές ως «η καταστροφή των Σέρβων» (Sır Sındığı) το 1364.⁷⁵⁹

Σε ό,τι αφορά τον Ιωάννη Αλέξανδρο στον οποίο πιστώνεται ανάκαμψη, κυρίως λόγω της πλήρους αποδοχής της κυριαρχίας του Δουσάν,⁷⁶⁰ σε πολιτικό επίπεδο και σε προσπάθεια διασφάλισης της εξουσίας του, μοίρασε από νωρίς την επικράτειά του στους γιους του, οδηγώντας έτσι τη βουλγαρική εξουσία διαιρεμένη και αποδυναμωμένη εναντίον της επαπειλούμενης οθωμανικής κατάκτησης.⁷⁶¹ Η κατάσταση επιδεινώθηκε μετά το δεύτερο γάμο του και το χαρακτηρισμό του γιου του από εκείνον ως «πορφυρογέννητο» (багрянороден, царската баграница =τσαρικός μανδύας), βουλγαρικός νεολογισμός, κατά τον αντίστοιχο βυζαντινό τίτλο (βλ. πιο πάνω σελ. 26 για μια από τους *πορφυρογέννητους* Κομνηνούς). Έτσι, στην ουσία τον όρισε άμεσα διάδοχο της τσαρικής εξουσίας του στο διαφιλονικούμενο μεταξύ πολλών βουλγαρικών –και μη– δυνάμεων Τύρνοβο, ανεξαρτήτως των δικαιωμάτων των υπολοίπων γιων του που γεννήθηκαν πριν από αυτόν (κάτι που δεν συνέβαινε στην περίπτωση των βυζαντινών *πορφυρογέννητων*), όπως ο **Ιβάν Σρατσιμίρ (Иван Срацимир** Λόβετς 1324/25-) που είχε αναδειχτεί όμως από το 1337 συν-τσάρος και του είχε ανατεθεί η διοίκηση του Βιδινίου, το οποίο αναδεικνύεται στο μεγαλύτερο διακύβευμα για τη βουλγαρική εξουσία της εποχής.⁷⁶²

⁷⁵⁷ Την πρωτοβουλία ένωσης με το πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης θα πάρει το 1368 ο δεσπότης Ουγκλιέσα Μρνιάτσεβιτς. Η κίνηση αυτή λέγεται ότι είχε ως αποτέλεσμα να επανέλθουν στην Κωνσταντινούπολη οι περιοχές που ήλεγχε, όμως κάτι τέτοιο δεν αποτυπώνει ακριβώς την κατάσταση της εποχής, καθώς παρακάμπτει κρίσιμες εξελίξεις που μεσολάβησαν: Ο Μιχαήλ, γιος και διάδοχος του Ιωάννη Ε΄ στην εξουσία, κατέσχεσε τη μισή μοναστηριακή περιουσία μετά το θάνατο του Ουγκλιέσα, ώστε να αντιμετωπίσει την οθωμανική επέκταση. Η σερβική Εκκλησία επανασυνδέθηκε με το πατριαρχείο 7 χρόνια αργότερα (1375), με την παρέμβαση του Λαζάρου Κοτρομάνιτς και του αγιορείτη μοναχού Ησαΐα. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, σελ. 242.

⁷⁵⁸ Ion Grumeza, *The Roots of Balkanization: Eastern Europe C.E. 500-1500*, N.Y.-Plymouth 2010, σελ. 135.

⁷⁵⁹ L. S. Stavrianos, *The Balkan since 1453*, Holt, Rinehart and Winston, U.K. 1958, σελ. 43-44. S. J. Shaw, *History of the Ottoman Empire 1*, ό.π., σελ. 18 και D. Nicolle, *Armies of the Ottoman Turks 1300-1774*, London 1983, σελ. 28.

⁷⁶⁰ Αφού, όπως είδαμε, ο Δουσάν είχε επίσης τον τίτλο του *τσάρου* και μάλιστα σε επιστολές του στο Δόγη Ανδρέα Δάνδολο αποκαλείται διαχειριστής μεγάλου μέρους του βουλγαρικού βασιλείου, βλ. *Monumenta Slavonica meridionalium II*, Zagreb 1870, σελ. 278.

⁷⁶¹ Georges Castellani, *Histoire des Balkans XIVe-XXe siècle*, Paris 1999, σελ. 42.

⁷⁶² В. Гюзелев, Ив. Божилов, *История на Средновековна България*, ό.π., σελ. 612.

Εκεί, ο Στρατσιμίρ αυτονομήθηκε μετά τη στέψη του από τον πατριάρχη Κάλλιστο Α΄ (1350-53, 1355-63) και πλειάδα μητροπολιτών⁷⁶³—εσωτερική βουλγαρική *translatio* ενεργοποιούμενη από τους εκκλησιαστικούς κύκλους του Καντακουζηνού. Ακόμα περισσότερο ενίσχυσε τους οικογενειακούς του δεσμούς με τη Βλαχία με γαμήλια συμμαχία. Απόδειξη της ισχύος της συμμαχίας του αλλά και της εξόδου του στα εμπορικά δίκτυα της εποχής είναι η κοπή δικού του νομίσματος από τα μέσα του 1360.⁷⁶⁴ Η αφθονία και διασπορά τους στην περιοχή του Βιδινίου αποτελεί επιπλέον ένδειξη για την εμπορική ανάπτυξη στην περιοχή. Το ίδιο επιβεβαιώνει και το μοναδικό σωζόμενο έγγραφο του Στρατσιμίρ, με το οποίο χορηγεί στους εμπόρους της τρανσυλβανικής πόλης ελεύθερη πρόσβαση και δικαίωμα να εμπορεύονται στην επικράτεια του.⁷⁶⁵ Παρά την ανάπτυξη που φαίνεται να επετεύχθη εκεί, η ειρήνη με τη Βλαχία απειλήθηκε σύντομα από τους Ούγγρους των οποίων οι διεκδικήσεις επί της βουλγαρικής γης αναζωπυρώνονταν—μετά από τις σερβικές διεκδικήσεις.

Όταν ο Στρατσιμίρ αρνήθηκε να αναγνωρίσει τον τίτλο του Λουδοβίκου, εκείνος κατέλαβε το Βιδίνιο (2.6.1365),⁷⁶⁶ τον αιχμαλώτισε με την οικογένειά του στο κάστρο του Χούμνικ (Κροατία), κυριεύσε την υπόλοιπη επικράτεια του Βιδινίου και στην περιοχή τοποθέτησε *μπάνο*.⁷⁶⁷ Ο αιχμάλωτος Στρατσιμίρ αποκήρυξε την ορθοδοξία και έγινε καθολικός, ενώ η Ουγγαρία έστειλε φραγκισκανούς μοναχούς στο Βιδίνιο για να προσηλυτίσουν και τον υπόλοιπο πληθυσμό στον καθολικισμό, κίνηση που υπήρξε μερικώς επιτυχής⁷⁶⁸—επιθετική πολιτική της Ουγγαρίας που, όπως παρακολουθήσαμε, είχε ξεκινήσει από την εποχή ήδη της ανάδειξης των Νεμανιδών και Ασενιδών το 12^ο αιώνα και κορυφώθηκε ενάντια στον Δουσάν το 14^ο αιώνα. Η θέση του αποδυναμωμένου Στρατσιμίρ επρόκειτο να επιδεινωθεί

Βουλγαρική γη μετά το 1371 και οθωμανική επέκταση
Ο Στρατσιμίρ ήλεγχε το Βιδίνιο (ΒΔ) και ο Σισμάν τις κεντρικές περιοχές

Νομίσματα του Ιβάν Στρατσιμίρ

⁷⁶³ Georgi Nikolov, Historical Notes about a Bulgarian Princess in Constantinople in the 14th century, *EtBalk* 1-2 (1997), σελ. 183-199.

⁷⁶⁴ Για τους διάφορους τύπους ασημένιων και χάλκινων νομισμάτων του, βλ. *Künker Auktion 137 –The De Wit Collection of Medieval Coins, 1000 Years of European Coinage, Part III, England, Ireland, Scotland, Spain, Portugal, Italy, Balkan, the Middle East, Crusader States*, Osnabrück 2008, σελ. 290.

⁷⁶⁵ Βλ. Α. Даскалова, М. Райкова, *Грамоти на българските царе*, София 2005, σελ. 7-11.

⁷⁶⁶ И. Божилов, *Фамилията на Асеневици*, ό.π., σελ. 202.

⁷⁶⁷ J.V.A. Fine (1994), σελ. 366.

⁷⁶⁸ В. Гюзелев, Ив. Божилов, *История на Средновековна България*, ό.π., σελ. 605 και И. Божилов, *Фамилията на Асеневици*, ό.π., σελ. 209.

περισσότερο λόγω διπλωματικού επεισοδίου, της άρνησης δηλαδή διέλευσης του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου από τα εδάφη του Βιδινίου (1366). Η κίνηση αυτή θα επηρεάσει και τις σχέσεις των υπόλοιπων βουλγαρικών δυνάμεων με το βυζαντινό αυτοκράτορα, ο οποίος δεν επρόκειτο να ξεχάσει την άρνησή του, πόσο μάλλον αφού επιπλέον σχετιζόταν άμεσα με τη σύμπλευση γιου του πρώην συμμάχου του με έναν από τους βασικότερους εχθρούς του. Αυτός που τιμωρήθηκε από τον Ιωάννη Ε΄ δεν ήταν όμως ο Στρατσιμίρ, αλλά ο κληροδότης της εξουσίας και πατέρας του, στον οποίο δεν αναγνωρίστηκε, η κυριαρχία του ως τσάρου του Τυρνόβου επί των λιμανιών Αγκιάλου (Πομόριε), Μεσημβρίας (Νέσεμπαρ) και Βάρνας, όταν ο σύμμαχος των βυζαντινών και εξάδελφος του Ιβάν Ε΄, Κόμης Αμεδέος Στ΄ της Σαβοΐας, επωφελούμενος από τη σχέση του με το νέο αυτοκράτορα αλλά και εχθρικός απέναντι στους Ούγγρους, επιτέθηκε στις περιοχές αυτές για να τις καταλάβει. Ο Ιωάννης Αλέξανδρος συνήψε παρόλ' αυτά ειρήνη⁷⁶⁹ με τον Ιωάννη Ε΄, διαχωρίζοντας εαυτόν από την κίνηση του γιου του. Οι κατειλημμένες πόλεις παραδόθηκαν στον Ιωάννη Ε΄, την ίδια εποχή όμως ξεσπά εξέγερση των ανεξαρτητοποιημένων Βουλγάρων Τομπροτίσα της Δοβρουτσάς και Βλαδισλάβ Α΄ της Βλαχίας, οι οποίοι εμπλεκόμενοι στην επανάκτηση του Βιδινίου από τους Ούγγρους (για την οποία λέγεται ότι έλαβαν την αποζημίωση που είχε λάβει ο Ιωάννης Αλέξανδρος για τη χαμένη του εξουσία επί των παραπάνω λιμανιών από τον Ιωάννη Ε΄),⁷⁷⁰ απέσπασαν την Εκκλησία τους από το Τύρνοβο και προσχώρησαν στο πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης, μετά τις *αντι-βογομλικές* διώξεις τις οποίες είχαν υποκινήσει οι φιλο-Καντακουζηνοί πατριάρχες Φιλόθεος Κόκκινος (μεταξύ 1353-1355 και 1364-1376) και Κάλλιστος Α΄ (1350-1353 και 1355-1363).⁷⁷¹ Στο Βιδίνιο ο πληθυσμός υποκινήθηκε σε εξέγερση εναντίον των ούγγρων κληρικών και των ορισμένων από τους ούγγρους μπάνων. Ο Λουδοβίκος Α΄ αναγκάστηκε να παραιτηθεί των απαιτήσεών του και οι Ασενίδες επανεγκαταστάθηκαν στο Βιδίνιο (φθινόπωρο 1369), ο βασιλιάς της Ουγγαρίας όμως ανάγκασε τον Στρατσιμίρ να του αναγνωρίσει τη *δεσποτεία* των περιοχών του⁷⁷² ένα χρόνο μετά (1370), οι ουγγρικές πηγές περιγράφουν τις επιθέσεις στο Βιδίνιο ως *βλαχικές ληστρικές/ καταστροφικές*.

Παρά τις δυναμικές κινήσεις του Ιωάννη Αλέξανδρου, οι δυο πλευρές (Τύρνοβο και Βιδίνιο) δεν έμελλε να αποκαταστήσουν πλήρως τις σχέσεις τους, αφού σύντομα ο βούλγαρος τσάρος πεθαίνει (17.2.1371). Έκτοτε, οι σχέσεις μεταξύ των απογόνων-διαδόχων Στρατσιμίρ

⁷⁶⁹ J.V.A. Fine (1994), σελ. 367.

⁷⁷⁰ Βλ. Петър Коледаков, *Политическа география на средновековната българска държава 2 (1186–1396)*, София 1989, σελ. 13–25 και 102, Л. Милетичъ, Дако-ромънитѣ и тѣхната славянска писменостъ, Μέρος II, Нови влахо-български грамоти отъ Брашовъ, *Сборникъ за Народни Умотворения*, Наука и Книжнина, т. XIII, София 1896, σελ. 47.

⁷⁷¹ Για τον Κάλλιστο Α΄, βλ. Δημητρίου Β. Γόνη, *Το συγγραφικόν έργον του Οικουμενικού Πατριάρχου Καλλίστου Α΄*, Αθήνα 1980 και για το Φιλόθεο Κόκκينو, Μωυσής Μοναχός Αγιορείτης, *Οι Άγιοι του Αγίου Όρους*, Θεσ/νίκη 2008, σελ. 285-286 και Ιωάννης Μέγεντορφ, *Βυζάντιο και Ρωσία. Μελέτη των Βυζαντινο-ρωσικών σχέσεων κατά τον 14^ο αιώνα*, Αθήνα 1988, σελ. 232-265.

⁷⁷² J.V.A. Fine (1994), σελ. 367-368.

(Βιδίνιο) και Σισμάν (Τυρνόβου) εντάθηκαν, με ιστορικούς να υποστηρίζουν ότι η αντιπαλότητα κλιμακώθηκε με τη διετή κατάληψη της Σόφιας από τον Στρατσίμιρ⁷⁷³ και άλλους να το απορρίπτουν.⁷⁷⁴ Γεγονός είναι ότι ο Σισμάν σε έγγραφο του προς το μοναστήρι Ρίλα – ανήκε στον ανεξαρτητοποιημένο από τον Δουσάν Χρέλια (βλ. σελ. 311, σημ. 641)– ορίζει τον ετεροθαλή αδελφό του *διάδοχό* του, πιθανότατα προσπαθώντας να ικανοποιήσει αιτήματα αναγνώρισης εκείνου, ενώ ο τελευταίος δεν αναγνώρισε την εξουσία του *ετεροθαλούς* αδελφού του ούτε δεχόταν υποδεέστερη θέση από αυτή που θεωρούσε ότι δικαιωματικά του ανήκε. Έτσι, επέβαλε εμφανώς την αυτονομία του: Το 1381, έθεσε το Μητροπολίτη Βιδινίου υπό το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, αποσπώντας την περιοχή από τον εκκλησιαστικό έλεγχο του Τυρνόβου – που είχε αναγνωρίσει τη σερβική ορθόδοξη Εκκλησία το 1346 επί Δουσάν, παρά τις αντιδράσεις του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Στα σχετικά αρχεία αναφέρεται ο τρόπος που θα πρέπει ο πατριάρχης και ο Αρχιεπίσκοπος να απευθύνονται στον κυβερνήτη του Βιδινίου και τσάρο «Καμτσιμίρ» (=Στρατσίμιρ) ως *στον πιο Πιστό και Παντοδύναμο κυβερνήτη του Βιδινίου ολόκληρης της Βουλγαρίας*,⁷⁷⁵ αναγνώριζοντάς του ευρύτερη εξουσία από αυτή που τόσα χρόνια διεκδικούσε.

Η ταυτόχρονη ήττα των σέρβων αδελφών Μρνιαβτσεβιτς, στην οποία ο Σισμάν δεν συμμετείχε προσπαθώντας να διασφαλίσει την προσωπική του εξουσία⁷⁷⁶ και η οποία προηγήθηκε της ανόδου του στο θρόνο του Τυρνόβου με διαφορά λίγων μηνών, πέτυχε ένα ακόμα πλήγμα στις σχέσεις Βουλγαρίας-Σερβίας, ανοίγοντας τώρα το δρόμο στις οθωμανικές επιθέσεις των συμμάχων του Καντακουζηνού στα βουλγαρικά εδάφη. Οι τελευταίες ήταν τόσο αποτελεσματικές που ο οθωμανός σουλτάνος Μουράτ Α΄ ανάγκασε το Σισμάν σε υποχώρηση στα Β της οροσειράς του Αίμου και κατέκτησε τα εδάφη του στη Β Θράκη, στη Ροδόπη και στην ευρύτερη περιοχή της Σόφιας (Κόστενετς/ Κοστενεц, στους πρόποδες της οροσειράς Ρίλα, Ιχτιμάν/Ихтиман και Σαμόκοφ). Αδυνατώντας να αντισταθεί στις επιθέσεις, ο Σισμάν διαπραγματεύτηκε συμφωνία που επικυρώθηκε με το γάμο της αδελφής του Κερά Ταμάρ με το Μουράτ Α,⁷⁷⁷ βάσει της οποίας, η βουλγαρική εξουσία του Τυρνόβου ανακτούσε μέρος των κατακτημένων εδαφών (Ιχτιμάν και Σαμόκοφ), υποχρεωνόταν όμως σε καταβολή φόρου. Η γαμήλια συνθήκη με τους Οθωμανούς δεν υπήρξε ικανή να σταματήσει τις επιδρομές τους αλλά μάλλον τις επέτεινε: Το 1385 οι επιθέσεις τους κορυφώθηκαν με την πτώση της Σόφιας, του τελευταίου οχυρού του Σισμάν στα Ν της οροσειράς του Αίμου.

Τότε, αποδυναμωμένος επανέρχεται στις εξίσου αποδυναμωμένες γειτονικές δυνάμεις της Σερβίας, με τις οποίες επιτυγχάνει τελικά συμμαχία που επισφραγίστηκε με το γάμο του γιου

⁷⁷³ К. Иречек, *История на българите*, ό.π., σελ. 387 κεφ. XXIII *Завладяването на България от турците* και J.V.A. Fine (1994), σελ. 368.

⁷⁷⁴ Й. Андреев, *Българските ханове и царе VII-XIV век Историко-хронологичен справочник*, София 1988, σελ. 295, В. Гюзелев, Ив. Божилов, *История на Средновековна България*, ό.π., σελ. 651.

⁷⁷⁵ В. Гюзелев, Ив. Божилов, *История на Средновековна България*, ό.π., σελ. 648-9.

⁷⁷⁶ J.V.A. Fine (1994), σελ. 378-9.

⁷⁷⁷ И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, ό.π., σελ. 655–6.

του με την Ντραγκάνα κόρη του κυβερνήτη των λεκανών των ποταμών Μεγάλου Μοράβα, Δ Μοράβα και Ν Μοράβα ή, αλλιώς, του *Πριγκιπάτου της Σερβίας του Μοράβα* και διεκδικητή της διαδοχής στην εξουσία των Νεμανιδών, Λάζαρου Χρεμπελιάνοβιτς (Лазар Хребељановић, 1329-15.6.1389).⁷⁷⁸ Προς υποστήριξη των νέων εξ αγχιστείας συγγενών Βουλγάρων και, κυρίως, προς διεκδίκηση των στόχων τους, ενωμένες σερβικές δυνάμεις υπό το Πριγκιπάτο νίκησαν τους Οθωμανούς στη μάχη του Πλότσνικ (1387). Οι τελευταίοι, επωφελούμενοι από την αντιπαλότητα των ντόπιων ζουπάνων, μάλιστα μετά από αίτημα μερικών από αυτούς, ετοιμάζονταν να επιτεθούν και στις σερβικές κτήσεις, όμως η ήττα τους στο Πλότσνικ ανέκοψε την πορεία τους. Τιμώντας τη νέα του συμμαχία, ο Σισμάν φαίνεται ότι αρχικά αντιτέθηκε στον έτερο σύμμαχό του Μουράτ Α΄, αρνούμενος το 1388 να στείλει στρατεύματα προς υποστήριξη των στρατιωτικών του επιχειρήσεων στις σερβικές κτήσεις.⁷⁷⁹ Οι Οθωμανοί σε αντίποινα απέστειλαν μεγάλο στρατό,⁷⁸⁰ υπό τον *μεγάλο βεζίρη* Τσανταρλί Αλή Πασά, στα Β της οροσειράς του Αίμου, όπου κατέλαβε τα οχυρά Σούμεν (Шумен), το κοντινό οχυρό Μάδαρα (Мадара, στο ομώνυμο οροπέδιο), το Βεντσάν (Венчан, στην περιοχή της Βάρνας, ΝΑ Βουλγαρία, πρβλ. σελ. 122 και σημ. 206) και το Όβετς (Овеч ή Провадия, βλ. σελ. 240-1, 250 σημ. 458). Οι επιθέσεις ανάγκασαν το Σισμάν να εγκαταλείψει το Τύρνοβο και να καταφύγει στη φυσικά οχυρή Νικόπολη, της οποίας τότε ενίσχυσε τα τείχη περιμένοντας τους Οθωμανούς, οι οποίοι σίγουρα θα τον ακολουθούσαν εκεί, αφού η πόλη αποτελούσε βασικό προπύργιο για τον έλεγχο του Κάτω Δούναβη και των γραμμών επικοινωνίας στο εσωτερικό της Χερσονήσου. Πράγματι, ο Τσανταρλί πέρασε τον Αίμο, κατέλαβε το Τσέρβεν (Червен, οχυρό φρούριο, με μεγάλη μεταλλευτική δραστηριότητα που οδήγησε στην ανάπτυξη της σιδηρουργίας και εν συνεχεία του εμπορίου στην περιοχή), το παραδουνάβιο λιμάνι Σβέσνι (Свѣщний, σημ. Σβίστοφ/Свищов) και τον πολióρησε.⁷⁸¹ Ο βούλγαρος τσάρος αναγκάστηκε έτσι σε διαπραγμάτευση, επιτρέποντας στους Οθωμανούς να θέσουν σκληρότερους όρους: Την επαναβεβαίωση της υποτέλειας του και την παράδοση της παραδουνάβιας πόλης-λιμάνι Σιλίστρα, της πλέον πυκνοκατοικημένης εμπορικής βουλγαρικής πόλης της εποχής⁷⁸² και την τοποθέτηση οθωμανικών φρουρών στο Σούμεν και Όβετς,⁷⁸³ με την οποία επεδίωκαν εξασφάλιση κερδών.

Την ίδια εποχή οι προελαύνοντες Οθωμανοί βρέθηκαν αντιμέτωποι με τις σερβικές δυνάμεις του συμμάχου του, Λάζαρου, στην πεδιάδα του Κοσσυφοπεδίου (15.6.1389). Όπως είναι

⁷⁷⁸ Ο Λάζαρος κυβέρνησε την περιοχή από το 1373 έως το θάνατό του το 1389. Κεντρικός στόχος του ήταν η επανένωση της διαμελισμένης σερβικής επικράτειας των Νεμανιδών υπό τον ίδιο ως άμεσο διάδοχο της δυναστείας και όχι την οικογένεια των Μρνιάτσεβιτς που είχαν αναλάβει την προστασία του τελευταίου των Νεμανιδών έως το 1371. Τότε, με το θάνατό τους έληξε και η διακυβέρνηση εκείνων, μετά από δύο αιώνες.

⁷⁷⁹ J.V.A. Fine (1994), σελ. 407.

⁷⁸⁰ И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, ό.π., σελ. 662 και К. Иречек, *Историянабългарите*, ό.π., σελ. 391.

⁷⁸¹ И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, ό.π., σελ. 663.

⁷⁸² Й. Андреев, М. Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 283-284 και И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, ό.π., σελ. 662-663.

⁷⁸³ J.V.A. Fine (1994), σελ. 407 καιЙ. Андреев, М. Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 284-285.

γνωστό, στη μάχη οι δυο επικεφαλής των αντιπάλων δυνάμεων σκοτώθηκαν, ενώ αμφότεροι οι στρατοί υπέστησαν μεγάλες απώλειες, μη επιτρέποντας έτσι υποθέσεις περί υπεροχής καμιάς. Μετά το τέλος της όμως, ο Βαγιεζίτ, έχοντας μάθει για το θάνατο του πατέρα του, έπνιξε το στρατηγό αδελφό του Γιακούμπ Τσελεμπί, ώστε να μείνει ο ίδιος μόνος δικαιούχος της πατρικής εξουσίας (!).⁷⁸⁴ Το κύριο κατά τη γνώμη μας αποτέλεσμα της μάχης του Κοσόβου ήταν ότι προσέφερε χρόνο στις βουλγαρικές δυνάμεις να αναζητήσουν υποστήριξη από τις δυτικές. Πρώτος ο Σισμάν κατέφυγε στην Ουγγαρία (χειμώνας 1391-1392), όπου ξεκίνησε διαπραγματεύσεις με το βασιλιά Σιγισμούνδο.⁷⁸⁵ Τη σύμπραξη αυτή αντιμετώπισε ο αδελφοκτόνος νέος οθωμανός σουλτάνος, Βαγιεζήτ Α΄, που συγκέντρωσε στρατό (άνοιξη 1393) ο οποίος, καθόλου τυχαία, για πρώτη φορά अपαρτίστηκε από Τούρκους *εγκατεστημένους* στις οθωμανικές κτήσεις της Χερσονήσου: Γνωστοί και ως *σπαχήδες* ή *σιπαχήδες* (spā'hē ή sipahi),⁷⁸⁶ αποτελούσαν *τοπική* εξέλιξη του ιππικού του οθωμανικού στρατού, αφού συνδέονταν *άμεσα* με κατακτημένες περιοχές της Χερσονήσου: Αναλάμβαναν με εντολή του σουλτάνου επίβλεψη εκτάσεων γης (*τιμάρια*),⁷⁸⁷ ως επί το πλείστον κατά το βυζαντινό πρότυπο –αφού αυτές δεν ήταν *κληρονομικές*, για να αποφευχθεί η συγκέντρωση εξουσίας που θα οδηγούσε σε αμφισβήτηση της κεντρικής. Στα *τιμάρια* αυτά έμεναν μαζί με τους χωρικούς υπό την επίβλεψή τους. Επίσης, καρπώνονταν τα εισοδήματα των νέων κτήσεών τους, σε αναγνώριση της στρατιωτικής υπηρεσίας τους προς τον σουλτάνο, συλλέγοντας φόρους σε είδος, ώστε να ανταπεξέλθουν αρχικά στα έξοδα εκπαίδευσης και εξοπλισμού τους. Τα κέρδη αυτά ενίσχυναν την εκάστοτε *προσωπική* επιθυμία για νέες επιθέσεις, αυξάνοντας έτσι το στρατό οιοδήποτε διεκδικητή. Έχοντας συγκεντρώσει τέτοιο στρατό, ο Βαγιεζήτ, με απώτερο σκοπό τα *ικανά αργύρου τάλαντα εκ των μετάλλων Σερβίας*,⁷⁸⁸ επιτέθηκε αρχικά στη βουλγαρική πρωτεύουσα (άνοιξη 1393).⁷⁸⁹ Εν απουσία του Σισμάν, που βρισκόταν στην πολιορκημένη Νικόπολη, επικεφαλής της υπεράσπισης του Τυρνόβου τέθηκε ο πατριάρχης Ευθύμιος (Евтимий Търновски, περ. 1325-1402/04),⁷⁹⁰ μετά από τρίμηνη πολιορκία όμως, το Τύρνοβο έπεσε τελικά στους Οθωμανούς στις 17 Ιουλίου

⁷⁸⁴ Colin Imber, *The Ottoman Empire: The Structure of Power*, New York 2009, σελ. 85.

⁷⁸⁵ J.V.A. Fine (1994), σελ. 422.

⁷⁸⁶ Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τόμ. 1 *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280–1808*, ό.π., σελ. 114, 124 και σποράδην (αναλ. Index, σελ. 347).

⁷⁸⁷ Ενδεικτικά για το εκτενώς διερευνημένο θέμα: N. Beldiceanu, *Le timar dans l'État ottoman (XIVe-XVe s.), Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (Xe-XIIIe s.). Bilan et perspectives de recherches. Actes du Colloque de Rome (10-13.10.1978)*, τόμ. 44 αρ. 1 (Rome 1980), σελ. 743-753. H. Inalcik, *An Economic and Social history of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge 1994, σελ. 73, 90, 115-117, 434-467, του ίδιου, *Ottoman Methods of conquest, Studia Islamica* 2(1954), σελ. 103-129 και D. Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, ό.π., σελ. 77.

⁷⁸⁸ *Ducas Istoria Turco-Bizantina (1341-1462)*, București 1958, σελ. 39, στ. 9-19.

⁷⁸⁹ Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 285 και П. Петров επμ., К. Иречек, *История на България*, ό.π., σελ. 396, κεφ. XXIII *Завладяване на България от турците*.

⁷⁹⁰ Вл. Г. Данчев к.ά. επμ., *Патриарх Евтимий Търновски и неговото време- Материали от националната научна сесия за 600 г. от заточението на св. Евтимий, патриарх Търновски, Велико Търново, 6 октомври 1993 г.*, Велико Търново 1998 και Й. Андреев, Патриарх Евтимий, *Бележити българи*, τόμ. III, *Византийското владичество и Второто българско царство*, София 2012.

μετά από προδοσία,⁷⁹¹ σύμφωνα με το σύγχρονό του βούλγαρο λόγιο και κληρικό Γρηγόριο Τσάμπλακ (Григорий Цамблак, περ. 1365-1420, βλ. και σελ. 303 και 346). Στον απόηχο των εισβολών που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της οθωμανικής εκστρατείας του 1393, τα εδάφη του Σισμάν περιορίζονταν στη Νικόπολη και όσες παρίστριες πόλεις είχαν απομείνει. Σύμφωνα με το *Ανώνυμο Βουλγαρικό Χρονικό*, ο Βαγιεζήτ Α΄ επιστρέφοντας από την αποτυχημένη εκστρατεία του τη Βλαχία (μάχη της Ροβίνας 1395, όπου σκοτώθηκε ο Μάρκο γιος και διάδοχος της εξουσίας του Βουκάσιν Μρνιάβτσεβιτς και ο Κωνσταντίν Ντεγιάνοβιτς ή Ντραγκάς της Α Μακεδονίας, γαμπρός του Ιωάννη Αλέξανδρου που διαδέχτηκε το Λάζαρο Χρεμπελιάνοβιτς μετά το θάνατο του στο Κόσοβο), επιτέθηκε και κατέλαβε τη Νικόπολη. Λίγο μετά (3.6 ή 29.10.1395) ο Σισμάν που είχε συλληφθεί μετά την κατάληψη της πόλης, δολοφονήθηκε στη φυλακή.⁷⁹²

Ο Στρατσιμίρ που, λόγω της υποστήριξης του πατριαρχείου και της γεωγραφικής θέσης του κέντρου του ένωθε, τουλάχιστον στην αρχή, ασφαλής από τις επιθέσεις των Οθωμανών Τούρκων που τώρα διέτρεχαν τα Ν της Χερσονήσου, μη καταφέροντας να ανακτήσει το κέντρο-σύμβολο της βουλγαρικής κρατικής εξουσίας Τύρνοβο, επιχείρησε να προωθηθεί χρησιμοποιώντας τη θρησκευτική εξουσία του μητροπολίτη Βιδινίου: Με την υποστήριξη και στο όνομά της προσπάθησε να προκαλέσει εξέγερση εναντίον των Οθωμανών κατακτητών, τουλάχιστον σε μέρος του πρώην βασιλείου του αδελφού του. Σε μια συμβολική και παραδοσιακή θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε κίνηση, μετέφερε τα λείψανα της Αγίας Φιλοθέης από το Τύρνοβο στο Βιδίνιο (πρβλ. σελ. 151), *αγιοποιώντας*, με την παραπάνω *translatio*, τα εδάφη του τελευταίου και ορίζοντας τον εαυτό του ως *διάδοχο* της κατακτημένης βουλγαρικής πρωτεύουσας. Με την οθωμανική αντεπίθεση να φτάνει έως το ισχυρό φρούριο Οριάχοβο, συμμετείχε ενεργά στην αντι-οθωμανική σταυροφορία που κηρύχτηκε από τον Πάπα Βονιφάτιο Θ΄ (1394), παρότι το δυτικό σχίσμα και η διαιρεμένη Παπική εξουσία Ρώμης και Αβινιόν στερούσε από το κάλεσμά του το μεγαλείο παλαιότερων εποχών. Τα προβλήματα της μεγαλεπήβολης σταυροφορίας άρχισαν να φαίνονται από πολύ νωρίς, λόγω των αντιπαλοτήτων που εκφράστηκαν εμμέσως ως επιθυμία εκδίκησης για την τιμή κάποιας κόρης, προσθέτοντας λίγο *ρομαντισμό* στην κατά τα άλλα πολεμική διήγηση, των πολιτικών δολοφονιών, δανειακών προβλημάτων κτλ.: Οι σταυροφορικές δυνάμεις έχοντας εκκινήσει από την Α όχθη του Δούναβη, προκαλώντας καταστροφές ακόμα και όταν περνούσαν από σύμμαχες περιοχές, πέρασαν από την Όρσοβα, όπου ο Δούναβης στενεύει στο φαράγγι των Σιδηρών Πυλών, και κατευθύνθηκαν στο Βιδίνιο την περιοχή του Στρατσιμίρ και του γιου του Κωνσταντίνου Β΄ που συμμετείχε στην εκστρατεία για να αντιμετωπίσει τους Οθωμανούς στα *ανεξάρτητα πλέον πατρογονικά* εδάφη. Εκεί οι

⁷⁹¹ И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, ό.π., σελ. 665.

⁷⁹² Απόψεις για το θάνατό του, βλ. Андреев, Лалков, *Българските ханове и царе*, ό.π., σελ. 286, И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, ό.π., σελ. 666 και П. Петров επιμ., К. Иречек, *История на България*, ό.π., σελ. 399-400.

προελαύνοντες σταυροφόροι εκτέλεσαν την οθωμανική φρουρά, γεγονός ήσσονος σημασίας που όμως αντιμετωπίστηκε από τα γαλλικά στρατεύματα ως αντι-οθωμανική επιτυχία. Στη συνέχεια, οι γαλλικές δυνάμεις κατέλαβαν το Οριάχοβο πριν από τις υπόλοιπες του Σιγισμούνδου, σπάζοντας τη συμφωνία για παράδοση της πόλης σε εκείνον (πρβλ. το συμβάν με τον Καμμύτζη, σελ. 54). Ληλατώντας το και αιχμαλωτίζοντας Τούρκους και Βούλγαρους –που ήταν όμως σύμμαχοί τους–, άφησαν γαλλική φρουρά, ενώθηκαν με τις υπόλοιπες δυνάμεις συνεχίζοντας την αδιάκριτη καταστροφή οικισμών ως τη Νικόπολη, μέχρι την επίθεση του Βαγιεζίτ (25.9.1396), οπότε οι διασπασμένες χριστιανικές δυνάμεις κατανικήθηκαν και ο Βαγιεζίτ προχώρησε σε αντίποινα για τους εκτελεσμένους Οθωμανούς αιχμαλώτους: Όσοι χριστιανοί δεν εκτελέστηκαν μεταφέρθηκαν στην Καλλίπολη (υπό τον Βαγιεζίτ τότε), από όπου οι εξέχοντες μεταφέρθηκαν στην οθωμανική πρωτεύουσα Προύσα εν αναμονή λύτρων από τη *φραγκική γη*.⁷⁹³

Κινητοποιήθηκε έτσι συγκέντρωση υψίστου χρηματικού ποσού από γαλλικές και ιταλικές οικογένειες και τους συμμάχους τους για τα ταξιδιωτικά έξοδα και την *πολυτελή* επάνοδο των αιχμαλώτων συγγενών τους, ανάλογη των τίτλων και της θέσης τους –όχι όμως της ήττας τους. Το ίδιο δε φαίνεται να συνέβη με τους Κωνσταντίνο και Στρατσιμίρ και όσες μικρότερες δυνάμεις συμπαρατάχθηκαν σε αυτόν τον κατ' επίφαση αντι-οθωμανικό αγώνα και συγκαταλέχθηκαν στους αιχμαλώτους που σκοτώθηκαν στην Προύσα.⁷⁹⁴ Η απώλεια του ηγεμόνα του Βιδινίου και αναγνωρισμένου από το πατριαρχείο ηγεμόνα *ολόκληρης της Βουλγαρίας* δεν ήταν η μόνη. Μαζί του, χάθηκε το σύνολο των πόρων που είχαν επενδυθεί σε αυτή την επιχείρηση και επιπλέον σημαντικότερος αριθμός ετοιμοπόλεμων ανδρών που προσετέθησαν σ' εκείνον των προγενέστερων μαχών, τα αποτελέσματα των οποίων ήταν εμφανή, δεδομένης της ακόμα πιο περιορισμένης έκτασης των *τόπων* που ήλεγχαν οι ηγεμόνες τους. Η αβεβαιότητα του έτους μετά τη μάχη θα κορυφωνόταν αρνητικά στο τέλος του 1397, όταν ο σουλτάνος Βαγιεζήτ προσέγγισε εκ νέου το Βιδίνιο, το ανακατέλαβε και κατάσχεσε ό,τι είχε απομείνει από το θησαυροφυλάκιο του νεκρού Στρατσιμίρ. Παρά ταύτα, μερίδα ιστορικών υποστηρίζει ότι τουλάχιστον μέρος των κτήσεών του παρέμεινε υπό τον έλεγχο του γιου και διαδόχου του Στρατσιμίρ, Κωνσταντίνου Β' (αρχές 1370 - Βελιγράδι [εξορία], 17.9.1422), μέχρι και λίγο πριν το θάνατο του το 1422. Άλλοι υποστηρίζουν ότι ο Κωνσταντίνος διέφυγε στη Σερβία και από εκεί στην Ουγγαρία, λόγω της οθωμανικής επέκτασης στα δικά του και τα γειτονικά εδάφη.

Την προηγούμενη χρονιά της οθωμανικής κατάληψης του Βιδινίου (1396), ο Μουράτ Α' κατέλαβε τις Αδριανούπολη, Φιλιπούπολη και Στάρα Ζαγόρα. Ο διάδοχος της μικρής

⁷⁹³Thomas F. Madden, *Crusades: the Illustrated History*, Michigan 2005, σελ. 184. Barbara W. Tuchman, *A Distant Mirror: the Calamitous 14th Century*, New York 1978, σελ. 554-62.

⁷⁹⁴Πιθανολογείται ότι στραγγαλίστηκε στη φυλακή της Προύσας, Β. Гюзелев, Ив. Божилов, *История на Средновековна България*, ό.π., σελ. 668 και Й. Андреев, *Българските ханове и царе VII-XIV век*, ό.π., σελ. 298.

εναπομείνας εξουσίας του Σισμάν, ο γιος του **Φρούζιν (Фружин)**, αντιμέτωπος με την οθωμανική επέλαση, συμμαχίσει με τον εξάδελφό του **Κωνσταντίνο Β΄** του Βιδινίου, ο οποίος είχε ήδη συμμαχήσει με το γιο του Λάζαρου Χρεμπελιάνοβιτς, τον σέρβο δηλαδή δεσπότη **Στέφανο Λαζάρεβιτς**, και τον βοεβόδα της Βλαχίας, Μιρτσέα Α΄. Με τη συμμαχία τους τα δυο ξαδέλφια πέτυχαν τελικά –αλλά, πλέον, αργά– την ένωση και κοινή αντι-οθωμανική δράση των ελάχιστων πια σερβο-βουλγαρικών στρατιωτικών δυνάμεων, η οποία στα κατακτημένα εδάφη, έλαβε μορφή *εξέγερσης* και ως τέτοια έμεινε γνωστή ως εξέγερση του Κωνσταντίνου και του *Φρουζίν* (βουλγ. *Въстание на Константин и Фружин*). Στην προσπάθειά τους αυτή αρωγοί στάθηκαν τόσο οι Βλάχοι σύμμαχοι του Κωνσταντίνου (από τη προηγούμενη σχέση του Στρατσιμίρ) αλλά και οι ουγγρικές δυνάμεις του Σιγισμούνδου (από την προηγούμενη σχέση των Σισμάν και Στρατσιμίρ), που έβλεπαν το χριστιανο-ισλαμικό μέτωπο να μεταφέρεται πλέον στα ουγγρικά σύνορα. Την εξέγερση των δυο εξαδέλφων βοήθησε σειρά γεγονότων που προηγήθηκε, με πρώτο την προαναφερθείσα εκστρατεία καθολικών δυνάμεων με τη συμμετοχή του Στρατσιμίρ, τα καταστροφικά αποτελέσματά της οποίας συνοψίστηκαν πολύ γλαφυρά από τον Johan Huizinga ως *οι αξιοθρήνητες συνέπειες της δεινότητας των πολιτικών ηγεσιών (statecraft) που απερίσκεπτα ξεκίνησαν επιχείρηση ζωτικής σημασίας στο πνεύμα της ιπποτικής περιπέτειας*.⁷⁹⁵ Με τη νίκη τους στη Νικόπολη, οι Τούρκοι αποθάρρυναν τη διαμόρφωση μελλοντικών ευρωπαϊκών συνασπισμών εναντίον τους (μέχρι το 1440), διατήρησαν την πίεση τους στην Κωνσταντινούπολη, απέκτησαν τον έλεγχο περισσότερων περιοχών-κλειδιών στη Χερσόνησο και έγιναν η μεγαλύτερη απειλή για την κεντρική Ευρώπη. Παρά την εγκατάλειψή της από τους όψιμους συμμάχους της, η Βλαχία, μαζί με τις ελάχιστες εναπομείνασες συμμαχικές δυνάμεις της στη Χερσόνησο, συνέχισε να πολεμά εναντίον των Οθωμανών, εμποδίζοντας επίθεσή τους τον επόμενο χρόνο (1397) και μια το 1400. Οι αρχικά επιτυχείς εισβολές τόνωσαν την αυτοπεποίθηση του πληθυσμού, ο οποίος μάλιστα σε μερικές περιοχές εξεγέρθηκε αμέσως εναντίον των οθωμανικών φρουρών και επιτηρητών που είχαν τεθεί στις περιοχές τους. Η κλίμακα, ο χρόνος και η διάρκεια των εξεγέρσεων δεν είναι σαφείς, διότι δεν υπάρχουν εκτενείς ή πολλές περιγραφές τους λόγω κυρίως του απολύτως *τοπικού* χαρακτήρα τους.

Κάποιοι μελετητές υποστηρίζουν ότι η εξέγερση Δοβρουτσάς-Βιδινίου ξέσπασε το 1404, αλλά γρήγορα κατεπνίγη από τον Σουλεϊμάν, έναν από τους γιους του Βαγιεζίτ (βρισκόταν αιχμάλωτος του Ταμερλάνου στην Άγκυρα), ο οποίος επιχειρούσε να κυριαρχήσει εν μέσω ανταγωνισμών με τα αδέρφια του. Παρότι η εξέγερση κατεπνίγη, βοήθησε τη Βλαχία να διατηρήσει τη Δοβρουτσά και τον Σέρβο Στέφανο Λαζάρεβιτς να επεκτείνει την επικράτεια του. Άλλοι μελετητές ισχυρίζονται ότι η εξέγερση ξεκίνησε το 1408 και τα ξαδέλφια

⁷⁹⁵ Johan Huizinga, *The Waning of the Middle Ages*, N.Y. 1999 [αγγλ. 1924, ολλανδ. 1919], σελ. 69.

ανέκτησαν περιοχές της πρώην βουλγαρικής επικράτειας Ν του Δούναβη και τις διατήρησαν τουλάχιστον μέχρι το 1413, όταν ο οθωμανός σουλτάνος Μουσά Τσελεμπί, άλλος γιος του Βαγιεζίτ, καταγράφεται να έχει καταστρέψει τους Βούλγαρους. Σύμφωνα με τρίτη ομάδα ιστορικών που βασίζουν τη θεωρία τους σε βυζαντινές πηγές, βούλγαροι αντιπρόσωποι συμμετείχαν στις διαπραγματεύσεις Μωάμεθ Πορθητή και Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (1413) στην Προύσα και η εξέγερση καταπνίγηκε ως το 1418, μαζί με πολλές άλλες όχι ιδιαίτερες συναφείς εξεγέρσεις. Το τελευταίο αυτό γεγονός αποδεικνύει ότι αντι-οθωμανικές εξεγέρσεις ξεσπούσαν σε κάθε κατεκτημένο ή με φρουρά τόπο, όμως η προσπάθεια των Βουλγάρων να καλύψουν τις απώλειές τους, συντασσόμενοι με τον σουλτάνο Μωάμεθ Τσελεμπί, γνωστό και ως Πορθητή, αδελφό και αντίπαλο του Μουσά, ουσιαστικά ανέστειλε κάθε σχετική προσπάθεια: Μετά την επικράτηση του τελευταίου, ο Κωνσταντίνος κατέφυγε στην Ουγγαρία και τη Σερβία όπου πέθανε στις 17.9.1422 και ο Φρουζίν απευθείας στην Ουγγαρία,⁷⁹⁶ από όπου συνέχισε ενεργά τις προσπάθειες αποκατάστασης της βουλγαρικής εξουσίας. Πήρε μέρος στις επιθέσεις του βοεβόδα της Βλαχίας Νταν Β΄ στις παραδουνάβιες πόλεις Βιδινίου, Οριάχοβο και Σιλίστρα (1425) και ως *χορηγία-ανταπόδοση*, του δόθηκαν από τον Σιγισμούνδο οι περιοχές Λίποβα (Μπανάτ, σημ. Δ Ρουμανία) και Τέμες (σημ. ΝΔ Ρουμανία και Β Σερβία). Αρχής γενομένης από το 1425 συμμετείχε σε κοινές ουγγρο-βλαχικές επιθέσεις καθώς και στην ανεπιτυχή αντι-οθωμανική σταυροφορία της Βάρνας το 1443/4, μαζί με το βασιλιά της Πολωνίας και Ουγγαρίας Βλαδισλάβ Γ΄ της Βάρνας και τον βοεβόδα της Τρανσυλβανίας Ιβάν Ουνιάδης, καθώς και σε διπλωματικές και στρατιωτικές αποστολές της Ουγγαρία στο Ντουμπρόβνικ και στους αρχηγούς των επαναστατών αλβανών το 1445,⁷⁹⁷ έως το θάνατό του, το 1460 στο Βραζον (σημ. Ρουμανία). Η Κωνσταντινούπολη έπεσε τελικά στους Τούρκους το 1453 (η πέμπτη από τις πολιορκίες μετά από εκείνες των ετών 1397, 1400, 1411, 1422 και 1453) και ακολούθησε η πτώση των τελευταίων βυζαντινών περιοχών και θυλάκων αντίστασης ενάντια στους Τούρκους τόσο στη Χερσόνησο όσο και στην Ανατολία, με το δεσποτάτο του Μορέως να κατακτάται από τους Οθωμανούς το 1460 και την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας το 1461.

⁷⁹⁶ Георги Бакалов, Милен Куманов, *История на България*, София 2003, σελ. 338.

⁷⁹⁷ Στο ίδιο.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ο 15^{ος} αιώνας θα βρει τις χριστιανικές δυνάμεις της Χερσονήσου απόλυτα διασπασμένες, αποδυναμωμένες και με δομές εξουσίας που διακρίνονται ήδη από το 12^ο αιώνα (νέοι αριστοκράτες γης/ προνοιακή έγγεια ιδιοκτησία κ.ά.). Ο βασικός εγγυητής της ύπαρξής τους, η βυζαντινή κεντρική εξουσία, πάλευε ακόμη να διατηρήσει τον έλεγχο στα συρρικνωμένα και κερματισμένα της εδάφη, όπως και οι εναπομείνασες βαλκανικές δυνάμεις πάλευαν με τη σειρά τους να διατηρήσουν τον έλεγχο επίσης κερματισμένων περιοχών, από όπου προσπαθούσαν μέσω συμμαχιών να ανακτήσουν χαμένα εδάφη, τον έλεγχο των οποίων είχαν αποκτήσει οι πρόγονοί τους στη διάρκεια των τριών υπό εξέταση αιώνων.

Η εξέταση των δομικών χαρακτηριστικών ως προς τη συγκρότηση των δυο ηγεμονικών σλαβικών χριστιανικών κρατών της Χερσονήσου, Βουλγαρίας και Σερβίας, που επιλέχθηκε ως θέμα της παρούσας διατριβής, στόχευσε στην ανάλυση και ερμηνεία των ιδιαιτεροτήτων, της εξέλιξης και της σχέσης της κάθε μιας, συγκριτικά με τα βυζαντινά και τα δυτικά μοντέλα, σ' ένα κόσμο που άλλαξε ακόμη περισσότερο με την εμφάνιση των Οθωμανών. Ειδικότερα, διερευνήσαμε κριτικά τους τρόπους με τους οποίους οι δομές των δυο τοπικών εξουσιών, οι φορείς τους (ανεξαρτήτως φύλου ή καταγωγής), τα μέσα που χρησιμοποίησαν, οι σχέσεις που τις επέβαλαν ή/και τις σταθεροποίησαν καθώς και το νομιμοποιητικό τους θεμέλιο, η Εκκλησία –ό,τι δηλαδή αποτελεί στο μεσαίωνα το κράτος–, καθίστανται αντικείμενα αναδιαπραγμάτευσης με όρους κοινωνικού ανταγωνισμού.

Ως αιτία αλλά και αφορμή της διαδικασίας αυτής εντοπίσαμε το ευρύτερο δομικό, πολιτικο-κοινωνικό φαινόμενο του *κερματισμού* των χριστιανικών κρατικών σχηματισμών και των περιπτώσεων *αναστροφής* του, το οποίο προσεγγίσαμε *υπό ιστορικούς όρους* και όχι γραμμικά: Η προσέγγισή μας σχεδιάστηκε εξ αρχής σύνθετη και στο ευρύτατο δυνατό ιστορικό πλαίσιο, όσο μας επέτρεψε η πρόοδος της βιβλιογραφίας και η δυνατότητα ανάλυσης πολύγλωσσων πηγών: **1. Γεωγραφική** (εξάπλωση/ συρρίκνωση - προσκτήσεις/ απώλειες και μετατοπίσεις βυζαντινών, λατινικών και, κυρίως, σλαβικών κέντρων εξουσίας στη Χερσόνησο, χερσαίες και θαλάσσιες αρτηρίες στην έκταση που φτάνει και ενίοτε ξεπερνά το βόρειο σύνορο του Δούναβη, διασυνοριακό σύμπλεγμα αγορά - πόλεις - ύπαιθρος, οικιστικά σύνολα, αγροί και ορεινοί τόποι με ή χωρίς δάση και μεταλλεία) **2. διευρυμένα κοινωνική** (αντι-αριστοκρατική πολιτική του *βουλγαροκτόνου* Βασιλείου Β' και ελάφρυνση της φορολογίας των κατοίκων των επαρχιών, αλλαγές μετά την εισαγωγή του συστήματος της *πρόνοιας* από τον Αλέξιο Κομνηνό, προσπάθειες ΒΔ δυναστειών να ενσωματώσουν εκκλησιαστικές κτήσεις στις αριστοκρατικές –*Erbreichsplan, jus spoliū*–, εξαρτημένοι και ανεξάρτητοι πληθυσμοί, αναβάθμιση γαιοκτημόνων ή επιτυχών στρατηγών σε ευγενείς/ αριστοκράτες, συγγένεια εξ αίματος ή εξ αγχιστείας, θεσμός της οικογένειας στο αυτοκρατορικό περιβάλλον, στην αριστοκρατία και στην κρατική μηχανή, αδελφοποιήσεις,

γαμήλιες συμμαχίες, εισαγωγή του «λατινικού τρόπου»), **3. διπλωματική** (γαμήλια συναλλάγια, υπάλληλες εξουσίες, τιμητικές ή μη ομηρείες, φυγόκεντρες και κεντρομόλες τάσεις διαχειριστών της βυζαντινής και λατινικής εξουσίας ή τοπικών σλαβικών εξουσιών, αποδημίες), **4. πολιτικο-στρατιωτική** (κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204, συνακόλουθη εξορία των βυζαντινών ευγενών και νέων αριστοκρατών, ευκαιρίες εξέγερσης ή/και ανάγκη ενεργοποίησης έως τότε κατασταλμένων ομόθρησκων γειτόνων και οι ανταγωνισμοί που προέκυψαν από τον επαναπατρισμό εξόριστων νέων δυνάμεων στο θρόνο της Βασιλεύουσας) **5. οικονομική** (αγροτική παραγωγή, κτηνοτροφία, εμπόριο, προνόμια μετά την αναβάθμιση ευγενών, αποστράγγιση αυτοκρατορικού θησαυροφυλακίου και συνακόλουθη ανάγκη υπερ-φορολόγησης των επαρχιών και αργότερα κάρπωσης του κέρδους τους, κέρδη από κτήσεις γαιών και ελέγχου ή αποφυγή της φορολογίας επί αυτών). **6. εκκλησιαστική** (σύγκρουση Παπισμού-Ρωμαιοκαθολικισμού- Ορθοδοξίας, εξορία Πατριαρχείου μετά το 1204, οικουμενικότητα, εξεγέρσεις και αιτήματα ανεξαρτησίας από τοπικές εκκλησίες –βουλγαρική, σερβική, βοσνιακή–, καταστολή «αιρετικών» κινήσεων, ιερά προσκυνήματα, αναχωρητισμός, μοναχισμός και μοναστική δομή διοίκησης, δεσμοί πίστης, αγιοποίηση ηγεμόνων, μεταφορές λειψάνων-καθαγιασμός εδαφών, δημιουργία νέων ιερών τόπων-κέντρων εξουσίας, Ένωση ή μη των Εκκλησιών, Ησυχασμός, συγκέντρωση γης) και **7. ιδεολογική** (πρόκριση ίδιας γλώσσας για την ανάρτηση του εκάστοτε πολιτικού προγράμματος –π.χ. οι στήλες του Ιβάν Ασέν Β΄–, αγιοποίηση εξέχοντων εκπροσώπων οικογενειών στο Βυζάντιο, στη Σερβία και τη Βουλγαρία –π.χ. του Ιωάννη Δ΄ Λασκάρεως, του Ιωάννη Πετραλίφα και Ιωάννη Βατάτζη, του επικεφαλής της βουλγαρικής Εκκλησίας Βησσαρίωνα, της Άννας συζύγου του Στέφανου Νεμάνια, του Στέφανου Νεμάνιτς, του Σάββα, του αρχιεπισκόπου Πετς Νικόδημου, του Μιλούτιν, του Στέφανου Ούρος Γ΄ Ντετσάνσκι, του μοναχού Θεοδοσίου Τυρνόβου ή του Αδύναμου Στέφανου Ούρος–, συγγραφή Τυπικών και Νομοκανόνων με σκοπό τον έλεγχο μοναστικών κ.ά. ομάδων και τη θεσμοθέτηση συγκεκριμένου τρόπου διαχείρισης της εξουσίας τοπικά).

Με τον τρόπο αυτό φωτίστηκε περισσότερο το πλέγμα των διασυνδέσεων των προσώπων με τις παντός τύπου προαναφερθείσες εξελίξεις, δηλαδή οι *νέοι ιστορικοί όροι* τους οποίους η σχετική έρευνα παραμέλησε ή κατηγοριοποίησε άκριτα ως αταξία, μετατόπιση αφοσίωσης, απιστία, καιροσκοπισμό ή ως ρευστότητα στις εκάστοτε επικράτειες, στη βυζαντινο-σλαβική μεθόριο κ.ά., όπου δρούσαν ανταγωνιστικές ή άρρηκτα συνδεδεμένες με την εξουσία ομάδες. Διαπιστώσαμε επίσης ότι, στο προαναφερθέν πλαίσιο, τα δίπολα Εκκλησία-Αυτοκρατορία και Κοινότητα-Αυτοκρατορία λειτουργούν συσπειρωτικά ή ανταγωνιστικά σε οικονομικό, κοινωνικό, ιδεολογικό και τελικά κρατικό επίπεδο. Στη διαδικασία της αποκρυστάλλωσης του τελευταίου, η *εν ροή* τουρκική επέλαση, ήδη από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, δεν θα επέτρεπε στις ταλαιπωρημένες δυνάμεις της Χερσονήσου να ανακάμψουν από τις συνεχείς

πολεμικές αναμετρήσεις, αφού τις έφερνε αντιμέτωπες με μια ακόμα μακροχρόνια αμυντική διαδικασία προσθετικά στη *λατινική επέκταση*. Σ' αυτό το ιστορικό φόντο, ας συνοψίσουμε λοιπόν τα συμπεράσματα της ανάλυσής μας για την κοινωνικο-οικονομική αναδιάταξη της περιόδου που προηγήθηκε της οθωμανικής κατάληψης της Χερσονήσου, στη συνάφειά της με τις παράλληλες προσπάθειες δημιουργίας *βουλγαρικών* και *σερβικών* κρατικών δομών και τα χαρακτηριστικά τους.

Είναι γνωστό ότι ο ΝΑ ευρωπαϊκός χώρος, με τη χαρακτηριστική ορεινή γεωγραφία και τις γεωστρατηγικά σημαντικές απολήξεις στη Μεσόγειο, τη Μαύρη θάλασσα και την Αδριατική, διασχίζεται στην υπό εξέταση περίοδο από πυκνότερο δίκτυο χερσαίων/ υδάτινων οδών.⁷⁹⁸ Όπως παρακολουθήσαμε στο εισαγωγικό ιστορικό πλαίσιο, από το ιδιαίτερο αυτό γεωφυσικό τοπίο, διάστικτο από σημεία σχετικής αυτονομίας και επαφής στον ηπειρωτικό χώρο, αναδείχτηκαν οι δυτικές παράλιες περιοχές της Χερσονήσου και οι βορειότερες όμορες (σερβικές και βουλγαρικές γαίες), όταν σε αυτές άρχισαν να δρουν κυρίαρχοι οικονομικοί και πολιτικοί μηχανισμοί –εκείνοι δηλαδή που προσδιορίστηκαν εκ νέου από τον Αλέξιο Κομνηνό (π.χ. η ιδιοκτησία ή μη γης και η εξαρτημένη ή όχι σχέση με τον αυτοκράτορα, εν ολίγοις η *πρόνοια*) και/ή καταγράφηκαν από την κόρη του στο βιογραφικό έργο *Αλεξιάς*, μαζί με τη συγκυρία που τους προκάλεσε. Πιο συγκεκριμένα, η ανάδειξη νέων αριστοκρατών και η συγκυρία των σταυροφοριών του 12^{ου} αιώνα, συνταύτισε στον προαναφερθέντα χώρο προσωπικά κίνητρα, τα οποία ταυτίστηκαν με τη σειρά τους είτε με εκείνα των έως τότε κυρίαρχων δυνάμεων του Βυζαντίου ή των καθολικών δυνάμεων (αμφότερων στην Κωνσταντινούπολη μετά το 1204). Παρόλ' αυτά, όπως αναλυτικά περιγράψαμε, οι μελέτες που ασχολούνται με το συγκεκριμένο γεωγραφικό ανάπτυγμα αφήνουν ασύνδετες τις εξελίξεις αυτές στις ευρείες προαναφερθείσες περιοχές, κυρίως διότι δεν ήταν ενταγμένες στη εκκλησιαστική και διοικητική βυζαντινή δομή και άρα δεν αποτελούσαν βυζαντινές επαρχίες. Η εξέταση των τελευταίων ως ενιαίο γεωγραφικό σύνολο ανέδειξε τα ιδιαίτερα, άγνωστα έως τώρα ή ασύνδετα χαρακτηριστικά τους: Ειδικότερα, τα τοπικά πολιτικά σύνορα των βουλγαρικών και σερβικών δυνάμεων που παρακολουθήσαμε να χαράσσονται αδρά και σταδιακά με αφορμή τις σταυροφορίες, περιέκλεισαν εξαρχής δομικές διοικητικές ιδιαιτερότητες (π.χ. *ζουπανίες*, *τοπικά συμβούλια*), τις οποίες προσπάθησε, άλλοτε με επιτυχία και άλλοτε όχι, να διατηρήσει, να προσαρμόσει ή να χρησιμοποιήσει υπέρ της η βυζαντινή πολιτική/ κοσμική και εκκλησιαστική εξουσία. Απώτερος σκοπός της, όπως αναδείχτηκε μέσα από τις περιπτώσεις των γεννητόρων των δυο δυναστικών οίκων της Βουλγαρίας και της Σερβίας (αδερφοί Ασέν, 1185, Νεμάνια, 1195 και οι πρόγονοί τους), ήταν να ενισχύσει, μέσω συγκεκριμένων εκπροσώπων των τοπικών δυνάμεων, την επιρροή της σε περιοχές κερματισμένες, επαπειλούμενες και κυρίως μη ελεγχόμενες από την ίδια, ώστε να

⁷⁹⁸ D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, ό.π., σελ. 5-42.

επωφεληθεί της ιδιοποίησης και κατανομής του κέρδους από φόρους ή του πλεονάσματός του σε καιρούς παροδικής ανάπτυξης.

Σε στενά τοπικό επίπεδο η κυριότερη ίσως σύνδεση μεταξύ των παραπάνω κοινωνικο-οικονομικών δομών με τις *οικογενειακές*, κοινή και ιδιαίτερη για τους νοτιο-σλάβους, συνήθως αποσιωπάται. Σε σχέση με τα αντίστοιχα βυζαντινά και ευρωπαϊκά μοντέλα, μέσα από τη συγκριτική ανάλυση του μεγέθους και της δομής της *ευρείας οικογένειας* των δυο (σερβικών και βουλγαρικών) δυναστειών, εμείς την εξετάσαμε, όσο επέτρεπαν οι ιστορικοί όροι, στην εξέλιξη των τοπικών δομών και, μέσω αυτών, στην κοινωνική και οικονομική αλλαγή, εν ολίγοις ως δομή εξουσίας: Μέσω της ανάδειξης των κατόχων *προνοιών* ή των επικεφαλής *ζουπανιών*, την τοπική δηλαδή αποτύπωσή στο χώρο των εξουσιών που αναγνωρίστηκαν με τους ιδιαίτερους κοινωνικούς, πολιτικούς και οικονομικούς όρους της εποχής, έγιναν κατανοητές οι πολλαπλές διαστάσεις του όρου *συγγένεια* στις υπό εξέταση κοινωνίες και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της χρήσης της σε θέματα εξουσίας και ιδεολογίας. Πιο συγκεκριμένα, απαντήθηκε θετικά το ερώτημα αν τελικά εμπεριέχει περισσότερες έννοιες από την απλή σχέση γεννητόρων-απογόνων ή/και τη συνύπαρξη κάτω από την ίδια στέγη και συνεπώς ότι πράγματι αποτελεί μία από τις δομές-κλειδιά για την κατανόηση της συγκρότησης κράτους της περιόδου. Από αυτή την οπτική γωνία δεν είναι παράδοξο που στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται οργανικά και οι πρώτοι εγκατεστημένοι σε ευρωπαϊκό έδαφος Οθωμανοί: Η επίκληση της *συγγενείας* τους με τον αυτοκράτορα Κωνσταντινούπολεως επιβεβαιώνει την επιθυμία νομής κερδών, αρχής γενομένης από την ανάδειξή τους σε *νέους* ή σωστότερα *νεότερους αριστοκράτες* (όπως αυτοί ορίστηκαν με τον τρόπο που αναλυτικά παρακολουθήσαμε εισαγωγικά, σε βυζαντινο-κεντρικό πλαίσιο δηλαδή όπως εγκαινιάστηκε με τους βυζαντινούς και βαλκάνιους *συγγενείς* ή συνεργάτες αρκετών *Κομνηνών* ή *Κομνηνοφύων* αυτοκρατόρων).

Στο εσωτερικό των τυπικών ή περισσότερο ανεπτυγμένων κρατικών δομών που στα πρώτα κεφάλαια του **Α΄ Μέρους** παρακολουθήσαμε να δημιουργούνται από τον Ιβάν Ασέν Β΄ και τον Στέφανο Νεμάνια, σημειώσαμε ότι συγκεκριμένες *περιφερειακές* ενότητες/ *τόποι* όπου εντοπίζονται τα έστω και υποτυπώδη κέντρα των παραπάνω κοινωνικών δομών, περιγράφονται λιγότερο ή περισσότερο λεπτομερώς, επειδή ακριβώς τις κατέγραφε η βυζαντινή κεντρική εξουσία ή συνεργαζόμενες μ' αυτή εξουσίες. Εντούτοις, είδαμε ότι πληθυσμιακές συγκεντρώσεις των ενοτήτων αυτών, αφού συσπειρώθηκαν γύρω από τους αναδεδειγμένους εκπροσώπους των *ευρύτερων οικογενειών* των Νεμανιδών ή Ασενιδών και αργότερα των αντιπάλων τους, εξαρτήθηκαν ή αυτονομήθηκαν από την ενδοχώρα τους, όταν ο εκπρόσωπός τους επέλεξε να αποτελέσει δορυφόρο τού πολλαπλάσιας οικονομικής βαρύτητας αυτοκρατορικού κέντρου. Παρόμοια σχετικά παραδείγματα, άνισης βέβαια γεωπολιτικής σπουδαιότητας, καταγράψαμε σε ανεξαιρέτως όλους τους πυρήνες εξουσίας που δραστηριοποιήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και γύρω από αυτή (βυζαντινές, σλαβικές

και δυτικές δυνάμεις –χαρακτηριστική η περίπτωση της καθολικής Ουγγαρίας). Κατά τη γνώμη μας, ακριβώς για τους παραπάνω λόγους, μεταξύ των πυρήνων αυτών, σε ποικίλους συνδυασμούς, παρατηρούνται περιφερειακές συνδέσεις ή φραγμοί, κυρίως εμπορικού και στρατιωτικού τύπου, εξυπηρετούμενες από τις προαναφερθείσες χερσαίες και υδάτινες οδούς. Δεδομένης της δραστηριότητας των εκπροσώπων των τοπικών εξουσιών, των πολιτικο-στρατιωτικών συμμαχιών και των θρησκευτικών τους αντιπαραθέσεων (ήτοι της επιδίωξης αυτονομίας των τοπικών εκκλησιών που αναλύσαμε σε σχέση κυρίως με τα κοινωνικο-οικονομικά, δυναστικά και πολιτικά παράλληλά της γεγονότα), εμπλουτίσαμε με εξίσου αντιπροσωπευτικά παραδείγματα το πλαίσιο των γνωστών λεπτομερειών των κρατικών πολιτικών δομών αλλά και της κριτικής σε αυτές. Με τον τρόπο αυτό, οι συνδέσεις αποδείχτηκαν παράλληλες στη βυζαντινή κεντρική διοίκηση ή με εξαρτημένες από αυτή τις οικονομικές ή/και τις στρατιωτικές δομές περιφερειακής ή στενά τοπικής εμβέλειας (βαλκανικές, μικρασιατικές, υπερβόρειες ή κάποιες λατινικές). Οι τελευταίες, ικανές να δράσουν αρχικά μόνο σε συγκεκριμένο χώρο, λόγω της περιορισμένης τους ισχύος, βρήκαν έξοδο τοπικά στην αγορά της πόλης ή του λιμανιού-κέντρου τους, συνδεόμενες ή σχετιζόμενες έτσι άμεσα με την κεντρική βυζαντινή διοίκηση (π.χ. οι αγορές στα *Θεσπίσματα* του πρεσβύτερου Στέφανου Νεμάνια και του γιου του Στέφανου Νεμάνιτς).

Όπως αναλύσαμε στα τελευταία κεφάλαια του **Α' Μέρους** που εστιάζουν στην εποχή των επιγόνων των δυο δυναστικών οίκων, η αυξανόμενη δημιουργία αγορών, διαχειριζόμενων από κάποιο ακμαίο διοικητικό κέντρο, και η αύξηση των μεταλλείων, σε συνδυασμό με τη βελτιστοποίηση της εξορυκτικής διαδικασίας, οφειλόταν και στηριζόταν σε παρόμοιες με τις προαναφερθείσες πληθυσμιακές οσμώσεις τοπικά, μέρος των οποίων οφειλόταν τώρα στην παρέμβαση και τις σχέσεις πολιτικών εξουσιών σε δυο επίπεδα, τοπικά/ περιφερειακά και ευρύτερα/ κεντρικά. Οι οσμώσεις αυτές που ακολούθησαν την κατάληψη της Πρωτεύουσας και η οικονομική αδυναμία δημιουργίας ή διατήρησης στόλου αποπροσανατόλισαν έτσι την εμπορική (και στρατιωτική) διακίνηση από τη θαλάσσια διεξαγωγή, της οποίας ηγούνταν οι λατινικές καθολικές δυνάμεις. Αντί αυτής παρακολούθησαμε, με αποκορύφωμα την περίπτωση του Σάββα, τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιήθηκαν χερσαίοι άξονες που έτεμναν εγκάρσια ή ακολουθούσαν παράλληλα τους υφιστάμενους ιστορικούς οδικούς-εμπορικούς άξονες (π.χ. Εγνατία), προσφέροντας νέες πολιτικές κατευθύνσεις κυρίως στο νεμανικό μοντέλο εξουσίας –διότι τότε η βουλγαρική εξουσία ήταν υποτελής των Μογγόλων. Βασισμένοι στα παραπάνω, επισημάναμε ότι το πολυ-επίπεδο δίκτυο, ορεινών κυρίως, χερσαίων αρτηριών, που δημιουργήθηκε σταδιακά, ξεκινούσε από το σύνολο των νέων σερβικών κέντρων κατά μήκος της Αδριατικής ακτής, από την ακτογραμμή δηλαδή μεταξύ Ντουμπρόβνικ/ Ραγούζας και Δυρραχίου και κατέληγε στην ακτογραμμή της Μαύρης Θάλασσας, αξιοποιώντας και αναδεικνύοντας έτσι τη *βαλκανική ενδοχώρα* ως ζώνη διεθνών εμπορικών συναλλαγών –εξ ου και τα νεοφανή νομίσματα που κόπηκαν και κυκλοφόρησαν

τότε από ντόπιους ηγεμονίσκους είναι αξιοσημείωτα, ανεξάρτητα από το οικονομικό τους εύρος (π.χ. των Ιβάν Ασέν Β΄, Ραντοσλάβ, Στέφανου Ούρος Α΄, Κωνσταντίνου Τιχ Ασέν, Μήτσο Ασέν, Θεόδωρου Σβετοσλάβ, Ιωάννη Στέφανου, Δουσάν, Ιωάννη Αλέξανδρου, Ιβάν Στρατσιμίρ). Η διείσδυση των γειτνιαζόντων σερβικών ή/και βουλγαρικών εξουσιών σε ευρύτερα δίκτυα μέσω των περιοχών αυτών, με τους τρόπους που ανιχνεύσαμε μέσα και από τη ζωή, τους *Βίους* αλλά και τα θεσμικά κείμενα των Συμεών, Σάββα, Στέφανου και των επιγόνων τους (*Θεσπίσματα, Διατάγματα, Τυπικά*), φώτισε ακόμα περισσότερο τον οικονομικό αλλά και τον αυξημένο διπλωματικό και πολιτικό τους ρόλο. Η αξία της εμπορικής ή φοροεισπρακτικής δραστηριότητας σε αυτούς του *τόπους*, που ελέγχονταν από τις ορθόδοξες ντόπιες δυνάμεις για λογαριασμό του Βυζαντίου ή ανεξάρτητα, αναδείχτηκε έτσι ως *σημαίνουσα*, πόσο μάλλον αφού *διατηρήθηκε* και αναπτύχθηκε μετά το 15^ο αιώνα, για να αποτελέσει τμήμα του δι-ηπειρωτικού εμπορικού δικτύου ελεγχόμενου από τους Οθωμανούς. Οι τελευταίοι, ως οικονομικοί κατά κύριο λόγο διαχειριστές του, έλεγξαν τότε πιο αποτελεσματικά τα σημεία του και τη δραστηριότητα κατά μήκος του: Πρόκειται για τμήμα του ευρύτερου νοητού δρόμου μεταξύ Φλωρεντίας, Πέζαρο, Ανκόνας, Φάνο, Ραγούζας, Bosnasaray (Σαράγιεβο), Novipazar, Σκοπίων, Φιλιπούπολης, Αδριανούπολης και της οθωμανικής πρωτεύουσας Προύσας.⁷⁹⁹

Στο πλαίσιο των παραπάνω συνδέσεων, που υπαγόρευαν την ανάγκη διατήρησης σχέσεων με την αυτοκρατορική ενδοχώρα, αναλύσαμε το ρόλο των τοπικών εκπροσώπων- διαχειριστών των νέων σχέσεων με μικρότερες γειτονικές δυνάμεις, κυρίως όταν οι δυναστείες των Νεμανίδων και Ασενίδων αποδυναμώθηκαν και οι κτήσεις τους κερματίστηκαν. Οι νέες συνδέσεις που εκείνοι διεκδίκησαν μέσω εξεγέρσεων (οι περιπτώσεις των «υποκινητών στάσεων, διασπαστών της εξουσίας και θεόσταλτων σωτήρων» στο **Β΄ Μέρος**), όταν κλήθηκαν ή επέλεξαν να πραγματώσουν, να επιβλέψουν ή να αντισταθούν σε κάποιο άλλο κρατικό πρόγραμμα που επιβαλλόταν από ανώτερες θεσπισμένες αρχές, αποκάλυψαν πιο εύγλωττα τα αποτελέσματά τους, όταν τις συνδυάσαμε με την ανάγκη των εντολέων ή κατοπινών συνεργατών/ συμμάχων ή αντιπάλων τους για περισσότερα αγαθά ή συμμαχικό στρατό. Έγινε έτσι ακόμα πιο κατανοητός ο λόγος για τον οποίο η συμμετοχή των μεσαζόντων συμμάχων τους στις σχετικές διαπραγματεύσεις ή οι εξεγέρσεις αντιπάλων τους –όμοια με την περίπτωση των αδερφών Ασέν– προκάλεσε εκ νέου αιτήματα ανταλλάγματος, τα οποία μονοπωλούσε η, όμοια με των προγόνων ομοεθνών τους, επιθυμία αναγνώρισής τους ως *τοπικών ηγεμόνων* και συνεπώς *περιφερειακών αριστοκρατών*: Η αναβάθμιση, όταν επιτυγχανόταν, τους προσέφερε προσωπική (και δυνητικά κληρονομική) *ιδιοκτησία γης*, ως χορηγία/ πρόνοια-αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες τους. Όπως φάνηκε όμως και σε αυτή την περίπτωση, η συνακόλουθη της αναβάθμισης απονομή ποικίλων τίτλων (π.χ. μέγας βοεδόδας,

⁷⁹⁹ Halil Inalcik, Donald Quataert επιμ., *Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τόμ. Α΄, 1300-1600, Αθήνα 2008, σελ. 286-298.

μέγας ζουπάνος, μέγας πρίγκιπας, κράλης, σεβαστοκράτορας, δεσπότης, μέγας δούκας, δούκας, καίσαρας κ.ά.) επερχόταν μόνο εάν οι συνθήκες που θα οδηγούσαν στην πραγμάτωση των όρων της ήταν επωφελείς για την υπέρτατη αρχή (Βυζάντιο ή καθολικές δυνάμεις), εάν δηλαδή διασφάλιζε τη συνέχιση των προαναφερθέντων εμπορικών και στρατιωτικών διακινήσεων προς όφελος της τελευταίας.

Στην κατεύθυνση της ικανοποίησης των αιτημάτων των εν δυνάμει ή υφιστάμενων συμμάχων της, διαπιστώσαμε επιπλέον ότι η βυζαντινή διπλωματία προέκρινε σταθερά τη σύναψη *γαμήλιων συμμαχιών* –εξ αγχιστείας δηλαδή *συγγενικές σχέσεις*–, γεγονός που υποδηλώνει τον εξαρτημένο τους χαρακτήρα αλλά και τη διατήρηση ενός κοινώς αποδεκτού πλαισίου σύνδεσης. Εμβαθύνοντας στο τελευταίο, αναδείξαμε τις περιπτώσεις που δεν θεωρούνται ακόμη και σήμερα αυτονότητες, εκείνες δηλαδή των γυναικών εγγυητριών-ενδιάμεσων μεταξύ κοινωνικών δυνάμεων, εφαρμοσμένων πολιτικών και *ηγεμόνων τόπων*. Αναλύοντας τη θέση της *αριστοκράτισσας* στην πολιτική ιστορία, διαπιστώσαμε ότι κάθε άλλο παρά ευκαταφρόνητη υπήρξε, ακριβώς λόγω της ευγενούς καταγωγής της (από οικογένειες με πλούτο ή/και συνδεδεμένες με την κεντρική εξουσία). Εξαιτίας αυτής φωτίστηκε στο προαναφερθέν πλαίσιο η ενεργός εμπλοκή συγκεκριμένων αριστοκρατισσών –έγινε μνεία τους αναλογικά με τους υπόλοιπους φορείς εξουσίας– στην κίνηση των παραπάνω μηχανισμών, προς διασφάλιση των υπαρχουσών οικονομικών και κοινωνικών πολιτικών και δομών: Αρχικά, εξασφάλιζαν στους συζύγους τους τη *διαχείριση* του πλούτου και των κτήσεων-*προίκας* τους, με την οποία ήταν όμως *μόνο* εκείνες συνδεδεμένες, και εν συνεχεία σε λιγότερο ή περισσότερο διευρυμένο κύκλο συμμάχων –βασικός λόγος για τον οποίο δέχονταν προτάσεις γάμου από συγγενείς τους.

Εξίσου δραστήριες, στη συγκυρία του κερματισμού, κηδεμόνευαν τους ανήλικους ηγεμόνες ως *διαχειρίστριες* της εξουσίας των εκλιπόντων συζύγων τους ώστε να διατηρηθεί και να *μεταβιβαστεί* στους πρώτους, ενώ δεν υπήρξαν λίγες οι φορές που τις εντοπίσαμε να ασκούν πολιτική στη θέση εκείνων ως *εγγυήτριες*, τόσο διπλωματικά, με τις οικογενειακές σχέσεις τους και τις συνδέσεις που προέκυπταν από αυτές, όσο και οικονομικά, με την προίκα τους (π.χ. οι Άννα-Μαρία της Ουγγαρίας και η Βυζαντινή Ειρήνη Κομνηνή Δούκαινα σύζυγοι του Ιβάν Ασέν Β΄, η ρωσίδα σύζυγος του Μιχαήλ Ασέν Α΄ Άννα Ροστισλάβνα, η Βυζαντινή Ευδοκία Αγγελίνα σύζυγος του Στέφανου Νεμάνιτς, η Θεοδώρα Παλαιολογίνα σύζυγος του Θεόδωρου Σβετοσλάβου, η δυτική Έλενα Ανζού σύζυγος του Στέφανου Ούρος Α΄ και μητέρα των Στέφανου Δραγούτιν και Στέφανου Μιλούτιν, η βυζαντινή σύζυγος ή προστατευόμενη του Μιλούτιν Σιμωνίδα, η σέρβα σύζυγος του Σισμάν και κόρη του Μιλούτιν Άννα Νέδα σε συνδυασμό με τη δυτική σύζυγο του Ανδρόνικου Β΄ και μητέρα της Ειρήνη (Γιολάντα) Μομφερατική, η μητέρα του Ανδρόνικου Γ΄ Ρίτα της Αρμενίας, η βουλγάρα μητέρα του Δουσάν Θεοδώρα Σμίλτσεννα, η βουλγάρα σύζυγος του Καντακουζηνού Ειρήνη Ασενίνα και η δυτική Άννα της Σαβοΐας σύζυγος του Ανδρόνικου Γ΄

και μητέρα του Ιωάννη Ε'). Παρότι η υπακοή στη μητέρα είναι ίσως ισοπεδωτικά ερμηνεύσιμη από ψυχολογική άποψη, δεν παραλείψαμε να αναζητήσουμε σημαντικότερες ιστορικές πτυχές, σπουδαιότερη από τις οποίες θεωρούμε την υλική πολιτική και οικονομική εξάρτηση του γιου (συχνά διαδόχου) από εκείνη: Η μητέρα λειτουργούσε ως διαιτητής ανάμεσα στο γιο-διάδοχο ή/και ηγεμόνα τόπου και σε ευγενείς βυζαντινούς, δυτικούς ή βαλκάνιους. Στο πλαίσιο αυτό, θα μπορούσαμε να γενικεύσουμε ότι *χήρες* μητέρες, ενισχυμένες από το κληρονομικό/ οικογενειακό δίκαιο που σταδιακά αναπτυσσόταν και στις βουλγαρικές και σερβικές κρατικές δομές (βλ. τον *Νομοκάνονα* του Σάββα, το *Ζάκονικ* του Στέφανου Δουσάν και τις αναφορές του στο *Νόμο* του αγιοποιημένου Κράλη παππού του, Μιλούτιν), διαχειρίστηκαν προσωπικά την εξουσία ή την κληρονομιά των συζύγων τους στους γιους τους, λόγω του επισφαλούς πολιτικού χαρακτήρα της εξουσίας των τελευταίων στην υστερο-μεσαιωνική οικονομική συγκυρία: Η τελευταία αναδείκνυε συνεχώς νέους *αριστοκράτες γης*, υπεύθυνους για τη διατήρηση της τάξης στις περιοχές υπό τον έλεγχό τους, γεγονός που κάνει πειστική την παραδοχή μας ότι ο ρόλος της *αριστοκράτισσας* στη διασφάλιση της εξουσίας υπήρξε καταλυτικός.

Εξαιτίας των προαναφερθεισών, εξαρτημένων σε διάφορα επίπεδα, σχέσεων και του κερματισμού της εξουσίας, έγινε εμφανέστερη η εμπλοκή των λοιπών τοπικών δυνάμεων που οδήγησε στον πολλαπλασιασμό των διεκδικητών της τοπικά. Η κατάσταση αυτή δεν επέφερε πάντα ανατροπή της ευρύτερης οικονομικής ισορροπίας, δεδομένου ότι οι εξουσίες και αρμοδιότητες που ανατίθεντο τοπικά ελέγχονταν από το αυτοκρατορικό κέντρο. Με βάση τις παρατηρήσεις αυτές κρίθηκε αναγκαίο να εμβαθύνουμε στις λεπτομέρειες της διαδικασίας που αναδεικνύει σε μεγάλης σημασίας τις *διαστρωματώσεις* των περιοχών της Χερσονήσου, όπως αυτές προσδιορίστηκαν κυρίως **1.** από τη γεινίαση ή μη ή/και τις καλές ή όχι σχέσεις με το ανεπτυγμένο κέντρο, **2.** την επιδίωξη ή άρνηση εξυπηρέτησης των βυζαντινών αναγκών σε αγαθά και στρατό και **3.** τις ευκαιρίες για σύνδεση με την κεντρική κρατική δομή, όταν εκείνη διασπόταν ή εξασθενούσε για μικρότερα ή μεγαλύτερα διαστήματα, επιτρέποντας ή προκαλώντας τη δημιουργία περισσότερων αλλά μικρότερων κέντρων: Οι νέες αυτές προκλήσεις, όταν δεν ταυτίζονταν με οικονομικά συμφέροντα που προέκυπταν από την πύκνωση εμπορικών συναλλαγών και τον εκχρηματισμό της οικονομίας στα περιφερειακά κέντρα και συνεπώς με τα αιτήματα των δυνάμεων που τον υλοποιούσαν και διαπλέκονταν με αυτόν, συχνά οδηγούσαν σε νέες εξεγέρσεις –η *σύγκρουση γαιοκτησίας-κτηνοτροφίας* και η ανάδειξη των εμπλεκόμενων στις εμπορικές διακινήσεις που αναλύουμε στο ομότιτλο κεφάλαιο του **Β' Μέρους**.

Οι αλλεπάλληλες πολεμικές επιχειρήσεις (αμυντικές ή επιθετικές, μικρότερης ή μεγαλύτερης εμβέλειας) είχαν ήδη συνεπιφέρει επιπλέον κινητικότητα ντόπιων και μη πληθυσμών και συνεπώς ανακατανομή των ρόλων και της διαστρωμάτωσης στο πλαίσιο της διευρυμένης κοινωνίας ή αλλιώς της *κοινοπολιτείας*. Μέσα σε αυτή, λόγω της διάσπασης της προσοχής

της αυτοκρατορίας σε πολλαπλά εξωτερικά και εσωτερικά μέτωπα, επιτυγχάνονταν η δημιουργία νέων πολιτικών συνόρων, επιπλέον στα ήδη διαμορφούμενα εντός του ευρύτερου χώρου της Χερσονήσου. Στη συγκυρία αυτή μικρότεροι νέοι περιφερειακοί τόποι χωριά/ “zaselak”/ “katuni”, κάστρα, φρούρια, παρατηρητήρια κ.τ.ό. στις βουλγαρικές και σερβικές περιοχές (Αχρίδα, Τύρνοβο, Ράσκα, Ρασκία/ Νόβι Παζάρ, Μπέλε Τσρκβέ, Δυρράχιο, Ζέτα, Χουμ, Μπουντιμιλιάνσκα, Πετς, Ζίτσα, Πρεσλάβα, Μεσημβρία, Βιδίνιο, Προβάντια, Ρούντικ, Σκόδρα, Λίπνικ κ.ά.) αναδεικνύονται μέσα από τις πηγές, στον αντίποδα της βυζαντινής δομής της πόλης,⁸⁰⁰ παρότι η διαφορά μεταξύ των δυο οικιστικών τύπων με το πέρασ των χρόνων αμβλυνόταν (π.χ. τα παραδείγματα πλούτου που κατέγραψε ο Θεόδωρος Μετοχίτης στον *Πρεσβευτικόν* του για την εποχή του Μιλούτιν). Κάτι παρόμοιο διαπιστώσαμε και με την ιεραρχικά δομημένη τάξη της επίγειας εξουσίας, οργανωμένης στη διττή μονοκρατορική κυριαρχία και την Εκκλησία, όπως αυτή αποτυπώνεται και στην περιγραφή ντόπιων τιτλούχων ή διπλωματικών κινήσεων –βλ. π.χ. την αναφορά στρατιωτικο-πολιτικών επικεφαλής ως *χοιροβοσκών* (ο Ιβάιλο), *αγροτών/ ληστών* (ο Μομτσίλο) και (αμφότεροι) *μεικτής καταγωγής* ή με την επιβολή πρόκρισης του Πατριάρχη της εξόριστης Νίκαιας στα καταρτισμένα βουλγαρικά και σερβικά δίπτυχα επί Ιβάν Ασέν Β΄ και Σάββα.

Ενταγμένη σε παραδοσιακά ιδεολογικά πλαίσια, η καταγραφή των παραπάνω σχέσεων δημιούργησε βάσεις, πάνω στις οποίες εδράστηκαν μηχανισμοί κυριαρχίας του συνόλου των εμπλεκόμενων δυνάμεων (βυζαντινών, σλαβικών, λατινικών και τελικά οθωμανικών). Με το πλαίσιο τους να έχει οριστεί από το ρόλο του Βυζαντίου ως παράγοντα-πρότυπου ανάπτυξης τόσο της ΝΑ Ευρώπης όσο και της Μικράς Ασίας, μπορούμε να πούμε ότι οι σχέσεις των δυο παραπλήσιων τύπων εξουσιών (βυζαντινής και βαλκανικής) στο πλαίσιο των πόλεων της *οικουμένης*, διευρυμένης μάλιστα μετά τις παρεμβάσεις των καθολικών δυνάμεων (μετά το 1204), φάνηκε ότι συνέβαλλε στη διατήρηση των δοσμένων πολιτικο-εκκλησιαστικών ιεραρχιών (βυζαντινές και δυτικές). Απόκλιση από τον κανόνα αυτό δεν εντοπίσαμε ούτε στις περιπτώσεις ύπαρξης αγορών αντί πόλεων (η σερβική περίπτωση): Γι’ αυτές σημειώσαμε ότι, ως περιφερειακά οικονομικά κέντρα, λειτουργούσαν ελεγχόμενες από μονές ή εκκλησιαστικά κέντρα, συναρτημένα με μεγαλύτερα, άλλοτε το Πατριαρχείο που διαπραγματευόταν την αναγνώριση της σερβικής Εκκλησίας και άλλοτε υπερκείμενους εγγυητές –το Άγιο Όρος. Οδηγηθήκαμε έτσι στο συμπέρασμα ότι και τις παραπάνω *διοικητικές* δομές διέκρινε η παρουσία *εξωγενών κεντρικών* ρυθμίσεων που επηρέαζαν έντονα την πρωτοβουλία των τοπικών θεσμών όπως και την πορεία των αγώνων εναντίον του κέντρου που τους ήλεγχε. Ενισχυτικά στην παραπάνω δομή λειτούργησε φυσικά το φορολογικό σύστημα, το οποίο διοχέτευε κέρδος στα ανώτατα στρώματα.

⁸⁰⁰ Βλ. Κιουσοπούλου Τόνια, *Οι "αόρατες" βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο (13ος-15ος αιώνας)*, Αθήνα 2013. Πρβλ. L. Maksimović, M. Popović, Le Village en Serbie médiévale, *Les Villages dans l'Empire byzantin (IVe-XVe siècle)*, J. Lefort, C. Morisson, J.-P. Sodini eds, Paris 2005, 329-49. R. Rašev, V. Dinčev, B. Borissov, Le village byzantin sur le territoire de la Bulgarie contemporaine, *στο ίδιο*, 351-61.

Αυτές οι διαδικασίες ιεράρχησης και η αποδοχή της επιβεβαιώνονται και από την αντίθετη πλευρά, μέσα δηλαδή από το διαχωρισμό που σημειώνεται την ίδια εποχή για την κοινωνία της Κωνσταντινούπολης και γενικότερα τον πληθυσμό των βυζαντινών πόλεων σε *πλούσιους*, *μεσαίους* και *φτωχούς*, σύμφωνα με την Τόνια Κιουσοπούλου.⁸⁰¹ Εάν αυτός συνδυαστεί με το χωρισμό της εξουσίας από το Στέφανο Νεμάνιτς σε αυτοκρατορική (ц(ѣ)с(а)ри), πριγκιπική (кнзє) και αρχοντική (вл(а)д(и)кѣ), με το περιεχόμενο που έχουμε υπογραμμίσει ότι αποδίδει ο αδερφός του Σάββας στους όρους «φτωχοί» και «σκλάβοι» και με τα κέντρα που σταδιακά δημιουργήθηκαν γύρω ή δίπλα σε σημαντικές (οικονομικά, γεωπολιτικά, εμπορικά) πόλεις-κέντρα που επικοινωνούσαν *απευθείας* με τη Βασιλεύουσα, εξηγείται εύγλωττα η κατηγοριοποίηση δυνάμεων και περιοχών βάσει εκείνης και συμπεραίνονται οι λόγοι για τους οποίους ανερχόμενες τοπικές δυνάμεις δεν μπόρεσαν να διεκδικήσουν παρά μια βελτιωμένη θέση στην *περιφέρειά* της (το παράδειγμα του Δουσάν που αναλύεται στα δυο τελευταία κεφάλαια του **Β' Μέρους**). Το γεγονός ότι οι παραπάνω σχέσεις αναπαράχθηκαν ακριβώς από το σύνολο των επικεφαλής της Πόλης (βυζαντινής ή λατινικής), από τους σέρβους και βούλγαρους τοπικούς ηγεμόνες, από τους μογγόλους επικυρίαρχους της Χρυσής Ορδής στο Σεράι της Μαύρης Θάλασσας και, από το 15^ο αιώνα και εξής, από τους Οθωμανούς κατακτητές της Βασιλεύουσας, μόνο επιβεβαίωσε περαιτέρω τα παραπάνω συμπεράσματα. Διαπιστώσαμε έτσι ότι η διατήρηση της δοσμένης δομής ήταν αναγκαία κυρίως για την εκάστοτε κεντρική εξουσία, *τοπική* ή *οικουμενική*, η οποία ενδιαφερόταν ιδιαιτέρως για τις δραστηριότητες των γειτόνων της, όχι μόνο γιατί μέσω αυτών εξασφάλιζε τα απαραίτητα αγαθά αλλά και γιατί συγκέντρωνε στα χέρια των διαχειριστών της αξιόλογα κεφάλαια που προστίθεντο στο ηγεμονικό και κατόπιν αυτοκρατορικό αποθεματικό.

Στο παραπάνω πλαίσιο, που διεύρυνε τα συμπεράσματά μας ως προς τα διάφορα επίπεδα οικονομικής δραστηριοποίησης και που επέτρεψε να κατανοήσουμε τα είδη συνεργασίας της τοπικής με την κεντρική εξουσία και τα μεγάλα περιθώρια κέρδους, εξουσίας και ελέγχου εντός των υπό εξέταση κρατικών σχηματισμών, εντοπίσαμε και τις σχετικές εξελίξεις στις οποίες κύριο ρόλο διαδραμάτισε ο σύμμαχος-αρωγός της πολιτικής εξουσίας, η *εκκλησία* (πατριαρχική, παπική ή βουλγαρική και σερβική). Ενισχυτικά σε αυτά αλλά και συνεχίζοντας με άλλες αφανείς προεκτάσεις των ιδιαίτερων υστερο-μεσαιωνικών κοινωνικών ιδιοτήτων της Χερσονήσου, επιμείναμε στη συνήθεια των (ανδρών και γυναικών) *ηγεμόνων* που επιβίωναν των πολέμων, των επιθέσεων και των επιδημιών ή πανδημιών (π.χ. η περίπτωση του Σέρβου Σάββα και του ανιψιού-διαδόχου του), είτε συνηθέστερα που αποτύγχαναν να ανταπεξέλθουν στην εφαρμογή του προγράμματος το οποίο οι ίδιοι, οι γονείς ή οι σύμμαχοί τους είχαν θέσει αλλά δεν επιθυμούσαν πλέον να συμμετέχουν, σε κάποιο στάδιο της ζωής τους να γίνονται *μοναχοί* (οι περιπτώσεις του εγκλεισμού σε μονές

⁸⁰¹ Τόνια Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή Οικονόμος-Πολιτική Εξουσία και Ιδεολογία πριν την Άλωση*, Αθήνα 2007 και κυρίως της *ιδίας*, *Οι βυζαντινές πόλεις (8^{ος}-15^{ος} αιώνας) Προοπτικές έρευνας και νέες προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012.

μετά από διαζύγιο ή θάνατο κάποιου κοντινού συγγενή εξ αίματος ή εξ αγχιστείας, π.χ. η πορφυρογέννητη Άννα, ο Στέφανος Νεμάνια και η σύζυγός του, η τρίτη σύζυγος του Ιβάν Ασέν Β΄ Ειρήνη Κομνηνή Δούκαινα, ο Στέφανος Νεμάνιτς, οι Ραντοσλάβ και Βλαδισλάβ, η Σιμωνίδα αλλά και ο Δουσάν). Έχοντας παρακολουθήσει πως μεταφέρονται οι σχέσεις αυτές σε δεύτερο συμβολικό επίπεδο μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αρκετοί ηγεμόνες τόπων μετέθεταν τη σχέση τους με τη μητέρα/ εγγυητή-διαιτητή στην αφιέρωσή τους στην Παναγία (π.χ. τα παραδείγματα του Βλαδισλάβ αλλά και του Δουσάν), η λατρεία της οποίας ως κατεξοχήν εγγυήτριας-μεσολαβήτριας έχει ερευνηθεί επαρκώς. Το μόνο στοιχείο που θα υπογραμμίσουμε επιπλέον είναι ότι στις βαλκανικές περιπτώσεις η παραπάνω σύνδεση λειτούργησε άλλοτε σε αντικατάσταση της μητέρας (π.χ. η περίπτωση των Ραντοσλάβ, Βλαδισλάβ και Σάββα Β΄) και/ή άλλοτε ως σύμβολο της σύνδεσης των βαλκάνιων ηγεμόνων με το Άγιο Όρος (π.χ. Σάββας, Δουσάν και Ιωάννης Αλέξανδρος): Το Όρος, ως κλήρος της Παναγίας,⁸⁰² αποκαλύπτει κατά τη γνώμη μας και την επιθυμία των ηγεμόνων που σχετίστηκαν μαζί του να αναπαράξουν, σε ταχύτερο χρόνο ή με ασφαλέστερα αποτελέσματα, την επιθυμητή σύνδεση με την εξουσία που τους στερούσε η έλλειψη της μητέρας ή η αποτυχία των επιδιώξεών τους και συνεπώς η μη απόκτηση εδαφών και εξουσιών ή η απώλεια εκείνων που κατείχαν ή ήλεγχαν.

Στο ίδιο πλαίσιο, διαπιστώσαμε τη σύμπτωση των πρωτοβουλιών των τοπικών ηγεμόνων, ευγενών ή αριστοκρατών ή διακρινόμενων στις μάχες στρατηγών με την τοπική κεντρική διαχείριση της ανατιθέμενης εξουσίας από την παρακμάζουσα αυτοκρατορία: Δεν είναι τυχαίο ότι αυτή αποδόθηκε και στην ιδιαίτερη εκπαίδευσή τους που τους εξασφάλιζε τη διατήρηση και περαιτέρω εξέλιξη των αξιωμάτων τους. Εξετάζοντας τα στοιχεία αυτά από πιο διευρυμένη σκοπιά, συνδυαστικά δηλαδή με την *τιμητική ομηρεία* νεαρών διαδόχων που επιμελώς αναλύσαμε κάθε φορά που τη συναντήσαμε (π.χ. ο Νικηφόρος Βρυέννιος από τον Αλέξιο Κομνηνό, ο Μπέλα Γ΄ της Ουγγαρίας, η σύζυγος του Ιβάν Ασέν Α΄ Έλενα και οι δυο γιοι τους, μεταξύ των οποίων και ο Ιβάν Ασέν Β΄, ο οποίος μαζί με τη μητέρα του ανταλλάχτηκε με τον επίσης όμηρο στην Κωνσταντινούπολη Ιωαννίτση ή Καλογιάν και τελικά αιχμαλώτισε το βυζαντινό αυτοκράτορα Θεόδωρο Κομνηνό και την οικογένειά του, ενώ αργότερα παντρεύτηκε την κόρη του Ειρήνη, ο Στέφανος Νεμάνια, ο Ούρος Β΄, ο Δραγούτιν, ο Θεόδωρος Σβετοσλάβ, η μητέρα του και αργότερα η αρραβωνιαστικιά του και κόρη του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Α΄ Δούκα της Θεσσαλίας, ο Δραγούτιν στους Ούγγρους, η σύζυγος του Ιβάνιλο, ο Μλάντεν Σούμπιτς στη σερβική αυλή του Μιλούτιν, ο Μιχαήλ Σισμάν από τον Δουσάν, η Άννα της Σαβοΐας από τον Καντακουζηνό, ο Στρατσιμίρ από το Λουδοβίκο και ο γιος του Βαγιεζίτ, Σουλεϊμάν από τον Ταμερλάνο στην Άγκυρα), έγινε

⁸⁰² Για ιδιαίτερες εορτές και θαυματοργές εικόνες της Παναγίας στο Όρος, Αρχμ. Γεώργιος Καψάνης, Η θεία λατρεία στο Άγιο Όρος (τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της), *ΚΒ΄ Δημήτρια, Επιστημονικό Συμπόσιο, Χριστιανική Θεσσαλονίκη Παλαιολόγειος Εποχή, Πατριαρχικών Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Ιερά Μονή Βλατάδων*, 29-31 Οκτωβρίου 1987, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 220.

κατανοητό πως αυτή συνέβαλε σίγουρα ως μέσο στη δημιουργία πυρήνα λογίων με παραπλήσια μόρφωση, ιδεώδη και επικοινωνιακή λειτουργία.⁸⁰³

Ως απότοκο των παραπάνω ζυμώσεων, παρακολούθησαμε τον τρόπο με τον οποίο οι επιδιώξεις της κάθε εξουσίας, χωρίς να είναι απαραίτητα απολύτως συγκλίνουσες, έτειναν να διακριθούν ιδεολογικά, για την πνευματική τους διάρκεια και ισχύ, στοιχείο που και ο ορθόδοξος κεντρικός διοικητικός μηχανισμός φρόντιζε να ενισχύσει και να διαφυλάξει για λόγους επιβίωσης, ενίοτε με την επιβολή *θρησκευτικού τελετουργικού* της εφαρμογής των πολιτικών κανόνων ή/και της καταγραφής της Ιστορίας της τοπικής εξουσίας (π.χ. η βουλγαρική μετάφραση του *Χρονικού* του Μανασσή). Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι την εποχή της πλήρους εισόδου των τοπικών εκκλησιών στις παραπάνω διαδικασίες –με τρόπο όμοιο με εκείνο της εισόδου των νέων αριστοκρατών ή αξιωματούχων–, πυκνώνει η *κωδικοποίηση* σχετικών κανόνων, επιτρέποντας στην εκκλησία να λειτουργήσει ως *θεματοφύλακας*, αναγνωρίζοντας, ενσωματώνοντας ή κρατώντας περιορισμένες τις νέες εξουσίες (π.χ. το προαναφερθέν μοναχικό σχήμα πρώην κοσμικών αρχόντων).

Επιπλέον παράδειγμα που αποτυπώνεται μάλιστα και στο *χώρο* της Χερσονήσου είναι οι γνωστές *καστροπολιτείες* –τα πλέον ανεπτυγμένα δηλαδή εκκλησιαστικά κέντρα που αναπτύχθηκαν κυρίως στις σερβικές κτήσεις, σύμφωνα με το πρότυπο του Αγίου Όρους. Μέσα από τα σχετικά παραδείγματα που αναφέραμε (Στουντένιτσα, Μάγκλιτς, Ντέτσανι κ.ά.) δείξαμε ότι αποτελούσαν, από κοινού με τον *ιερό* τους χαρακτήρα, έδρες πολιτικής εξουσίας με σημαντική οικονομική δραστηριότητα, κυρίως διότι τους ανέδειξαν και αργότερα κατέφυγαν σ' αυτούς διάδοχοι των επικεφαλής δυναστειών (χαρακτηριστικό το παράδειγμα των Νεμανιδών). Εκτός από όσους μόνασαν σε αυτές, αναδείξαμε και τις περιπτώσεις διαδόχων που τις χρησιμοποίησαν ως ασφαλείς τόπους διαβίωσης σε περιόδους αναταραχής (Μιλέσεβα, Στουντένιτσα, Στον) ή ως *εφαλτήρια* για την έξοδό τους στην πολιτική σκηνή της εποχής (Ντέτσανι). Έτσι, στις χορηγίες των ευγενών και των τοπικών αρχόντων-εκπροσώπων εξουσιών σε γη, χρήματα, στρατό και προνόμια που είχαν ήδη επαυξήσει την εκκλησιαστική περιουσία, παρακολούθησαμε πως προστίθεντο και τα κέρδη από την εμπορική διακίνηση της παραγωγής της, τα οποία, σε καθεστώς αναγνωρισμένης από την κεντρική εξουσία *φορολογικής ατέλειας*, ως αντάλλαγμα για τη στήριξη των συμμαχικών αρχών, σωρεύονταν, αναδεικνύοντας τους κατόχους τους σε σημαντικούς παράγοντες διπλωματικών, οικονομικών και πολιτικο-στρατιωτικών εξελίξεων. Αναπαράγοντας έτσι τοπικά το βυζαντινό μοντέλο αγωγής συνεργασίας της πολιτικής με την εκκλησιαστική εξουσία, η σύνδεση των εδαφών, όπως προκύπτει από την κεντρική κατανομή προσόδων και φόρων και από την απονομή προνομίων για την απόληψη και τη συλλογή φόρων, προσέδωσε ειδικό και κυρίως κοινό χαρακτήρα στις ορθόδοξες τοπικές κοινωνίες της Χερσονήσου, με

⁸⁰³ Βλ. Paul Lemerle, *Le premier humanisme byzantin: notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris 1971, σελ. 260.

εγγενή και διαχειριστικό το ρόλο της *οικουμενικής* και της συνδεδεμένης με αυτή περιφερειακής/*τοπικής* εξουσίας. Το τελευταίο αυτό κοινό χαρακτηριστικό θα συνεχίσει να υφίσταται κατά την περίοδο της αναδιοργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων που θα επέλθει με την επέλαση των οθωμανικών δυνάμεων.

Η επέλαση αυτή εν μέρει διατήρησε (με την ένταξη των χριστιανών τιμαριούχων στο οθωμανικό σύστημα, π.χ. οι Τσρνογεβιτς στην πρώην Ζέτα κ.ά.) αλλά και κερμάτισε εκ νέου και αποδυνάμωσε τις βασισμένες σε συγγενικές τοπικές ενώσεις κοινωνίες της Χερσονήσου. Στο **Γ' Μέρος** παρακολουθήσαμε τα αποτελέσματα της επιλογής των εναπομενουσών και αποδυναμωμένων –λόγω της έλλειψης μέσων για την αντιμετώπιση των επιθέσεων– κρατικών οντοτήτων να εμπλακούν στη νέα σύγκρουση των αναπτυγμένων κοινωνικά τάξεων, υποστηρίζοντας τη διεύρυνση των διασυνοριακών τους σχέσεων. Διαπιστώσαμε έτσι για μια ακόμη φορά ότι επρόκειτο για κοινωνίες στις οποίες το οικογενειακό καθεστώς ενίσχυε αλλά και ενισχυόταν από το καθεστώς της ιδιοκτησίας και εξουσίας που επεδίωκαν πλέον εκπρόσωποι τοπικών δυνάμεων (κοσμικών και εκκλησιαστικών) οι τελευταίοι εξακολουθούσαν να δέχονται να μετατραπούν σε όργανα της αυτοκρατορικής και πατριαρχικής εξουσίας, η οποία ακριβώς αποτέλεσε τη νομιμοποιητική βάση των διεκδικήσεων των απογόνων τους –παρότι οι τελευταίοι δεν μπόρεσαν να διατηρήσουν ακέραια τα πατρογονικά κλητήματα.

Μια όχι συνηθισμένη κυριαρχική έκφραση της προσπάθειας εγκόλπωσης αυτονομούμενων κέντρων, στη μακρινή περιφέρεια του αυτοκρατορικού κέντρου, εντοπίσαμε και αναδείξαμε, μέσω της βουλγαρικής περίπτωσης, αποτυπωμένη στο ΒΑ μακρινό σύνορο και ειδικότερα στη μοσχοβίτικη πολιτική της *συλλογής ρωσικής γης*. Πρόκειται για εποχή που ο χαρακτηριστικός για τις εξουσίες στο σύνολο του γνωστού τότε κόσμου κερματισμός αποδεικνύει την ύπαρξή του και από την αντίθετή του πλευρά, την έννοια δηλαδή της *συλλογής*.

Οι παλινδρομήσεις και οι νεωτερισμοί των υπό εξέταση βραχύβιων κρατικών εξουσιών, δομών και ιδεολογιών, δεν θα μπορούσαν να γίνουν τόσο εμφανείς εάν δεν φωτίζονταν ιδιαίτερα από την παράθεση, συγκριτική και σε βάθος ανάλυση μνημειακών απεικονίσεων (μονής Αγίων Σαράντα Μαρτύρων στο Τύρνοβο, μονής Μιλέσεβα, μονής Γκρατσάνιτσα, μονής Στουντένιτσα, μονή Βισόκι Ντέτσани κ.ά.), νομισμάτων, βυζαντινών, δυτικών, βουλγαρικών, σερβικών και ρωσικών ιστορικών και μη καταγραφών και εκκλησιαστικών, διοικητικών και άλλων κειμένων –αποσπάσματα από αρκετά μεταφράστηκαν εδώ για πρώτη φορά στην ελληνική γλώσσα (επιγραφή Ιβάν Ασέν Β', Γ' *Τυπικό* Μονής Καρυών, Θεσπίσματα πρεσβύτερου και πρωτόστεπτου Στέφανου, *Τυπικό* Μονής Χιλανδαρίου, *Βίος* μοναχού Συμεών, *Τυπικό* μονής Στουντένιτσα, κτητορική επιγραφή μονής Ζίτσα, *Νομοκάνονας* του Σάββα, *Βίος* του Αγίου Σάββα, *Διάταγμα* Ραντοσλάβ, *Βίος* Ντετσάνσκι, *Βίος* Θεοδοσίου Τυρνόβου και *Ζάκονικ* του Στέφανου Δουσάν, *Διήγηση των Περρασμένων*

Χρόνων και παλαιοβουλγαρική μετάφραση της *Χρονικής Συνόψεως* του Κωνσταντίνου Μανασσή)–, ελάχιστα αν όχι καθόλου συναρτημένων έως τώρα με τις κυρίαρχες ιδεολογίες στη Χερσόνησο, στο βαθμό που υπήρξαν διαφωτιστικά για το θέμα του *κερματισμού* των βαλκανικών εξουσιών. Η κριτική ανάλυσή τους προσέδωσε στο θέμα μας νέες διαστάσεις, πόσο μάλλον αφού πρόκειται για εικονογραφίες ναών, θεσμικά κείμενα ή χειρόγραφα ενταγμένα στο πολιτικό τους πλαίσιο στη διάρκεια των τριών υπό εξέταση αιώνων, συνταυτισμένα με συγκεκριμένους *τόπους* και κρίσιμα γεγονότα, τα οποία καλύπτουν το κενό που κάποτε δημιουργείται από την παράλειψη σχετικής μνείας προσώπων και γεγονότων στις βυζαντινές πηγές.

Τα δεδομένα που συγκεντρώσαμε μέσα από αυτά και προσεγγίσαμε αναλυτικά και κυρίως συγκριτικά με τα σύγχρονά τους βυζαντινά και λατινικά έδειξαν την ύπαρξη βασικών δομών και οργανωμένες πολιτικές οντότητες που κατείχαν τη νόμιμη εξουσία στις καθορισμένες γεωγραφικά περιοχές της Χερσονήσου. Βάσει των σχέσεων στο πλαίσιο των τελευταίων, μπορέσαμε να διακρίνουμε με ευκρίνεια επιπλέον υπάλληλες σχέσεις και τις μεταξύ των εμπλεκόμενων σχέσεις παραγωγής. Συγκεντρώθηκαν επίσης ενδείξεις για την ύπαρξη σχηματοποιημένης μορφής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, η διαχείριση της οποίας συγκεντρωνόταν και στα χέρια εκπροσώπων των τοπικών βουλγαρικών και σερβικών εξουσιών (κοσμικών ή/και εκκλησιαστικών)· οι σχέσεις παραγωγής φάνηκε ότι καθόριζαν έτσι και τις σχέσεις διανομής, οι οποίες λειτουργούσαν ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στις τοπικές άρτι αυτονομημένες και τις παραδοσιακές δυνάμεις. Παρατηρήσαμε τέλος ότι η άμεση και απευθείας παρέμβαση της κεντρικής εξουσίας στην οικονομική ζωή της βουλγαρικής ή σερβικής τοπικής κοινωνίας, μέσω ελέγχου ή/και εποπτείας της ανάρρησης στην εξουσία, της παραγωγής αλλά και κάρπωσης του κέρδους, σταδιακά εντατικοποιήθηκε και απέκτησε μονιμότερα χαρακτηριστικά, κυρίως μέσω της εκκλησιαστικής νομοθεσίας (*Τυπικά* και *Νομοκάνονες*) –πρόκειται για διαδικασία που συνέχισε να διασφαλίζει το επιδιωκόμενο κέρδος, ακόμα και χρόνια μετά την ανατροπή της. Στο εξελιγμένο αυτό πλαίσιο, έγινε έτσι πιο κατανοητό γιατί η *μνήμη* της κρατικής εξουσίας, όπως διασώθηκε από τη γραπτή παραγωγή που προέκυψε ως αποτέλεσμα της εκκλησιαστικής εμπλοκής στα κοσμικά πράγματα, σταδιακά εγκολπώθηκε στο κυρίαρχο μοντέλο που ικανοποιούσε την ανασκευή των συνθηκών, ώστε να εδραιωθούν οι νέοι σύμμαχοι της αυτοκρατορικής εξουσίας· πήρε κι αυτή δηλαδή έκφραση θεολογική (π.χ. οι *βίοι* αγίων, βασιλέων, τα *Χρονικά* κ.ά.), επιτρέποντας έτσι στις ορθόδοξες κρατικές δομές και τους κεντρικούς τους διοικητικούς μηχανισμούς να διασωθούν και να συνεχίσουν την έως τότε οικονομική δραστηριότητά τους στο νέο πλαίσιο που έθεσαν οι Οθωμανοί, για τους οποίους άλλωστε επίσης λειτούργησαν, όπως είδαμε, ως υπόδειγμα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

- Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, τ. 1 (1344-1406), Ludovicus de Thalóczy, Constantinus Jireček, Emilianus de Sufflay εκδ., A. Holzhausen, Vindobonae 1913
- Acta Patriarchatus Constantinopolitan*, Miklosich Franz, Müller Joseph, Vienna 1862, τ. 1, σελ. 523-4, στο ίδιο, τόμ. 2, σελ. 12
- Actes de Docheiariou*, ed. N. Oikonomidès, Archives de l' Athos 13, Paris 1984, no.25, l. 22-23
- Actes de Vatopédi II*, de 1330 à 1376, J. Lefort, Vassiliki Kravari κ.ά. eds, Archives de l' Athos 22, Paris 2006, no. 92, l. 14-15 και no. 93, l. 20, 36
- Actes serbes de Vatopédi, Lascaris Michel, *Byzantinoslavica* 6 (1935-36), σελ. 166-85
- Akropolites George The History*, επιμ. Macrides Ruth, Oxford University Press, Oxford 2007
- Ακροπολίτου Γεωργίου του Μεγάλου Λογοθέτου Ποίημα Χρονικών Ημιτελές, P.G. 140, σελ. 969-1220 [και A. Heisenberg, Georgius Acropolites, *Historia in brevius redacta*, Georgii Acropolitae opera, τ. 1, Teubner, Leipzig 1903, σελ. 193-274, ανατύπωση Stuttgart 1978, 1^η αναθεωρ. έκδ. P. Wirth]
- Ακροπολίτη Γεωργίου Χρονική Συγγραφή*, Παναγιώτου Αντώνιος Δ. μτφρ., Δημήτρης Τσουγκαράκης επιμ., Κανάκη, Αθήνα 2003
- Attaliatae Michaelis Historia*, CSHB, Wladimir Brunet de Presle και I. Bekker επιμ., Weber, Bonnae 1853
- Βρυέννιου Νικηφόρου *Ιστορία*, Aug. Meineke εκδ., Bonn 1836
- Беговић Мехмед, *Законик цара Стефана Душана цара српског (друго Новаковићево издање)*, τόμ. 2, Српска академија наука и уметности, Београд 1975
- Богдановић Димитрије, *Свети Сава Сабрани списи*, τ. 2, Просвета и Српска књижевна задруга, Београд 1986
- Божилев Ив., Тотоманова А., Билярски Ив., *Борилов синодик - издание и превод*, ПАМ, Софија 2011
- Ahmad Ibn-Fadlān, Voyage chez les Bulgares de la Volga*, Canard Marius, Miquel André μτφρ., Sindbad, Paris 1988
- Cantacuzeni Ioannis ex-imperatoris historiarum libri IV*, L. Schopen εκδ., τ. III, Bonnae 1832
- Carile Antonio, Partitio terrarum imperii Romaniae, *Studi Veneziani* 7 (1965), σελ. 125-305
- Nicetae Choniatae Historia*, I. A. van Dieten εκδ., CFHB, 11.1, Series Berolinensis, W. De Gruyter, Berlin 1975
- Cinnamus John, Deeds of John and Manuel Comnenus*, Brand Charles M. μτφρ., Columbia University Press, 1976
- Соловјев Александар, Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200-1202, *Прилози КЖИФ* 5 (1925), σελ. 62-89
- Comnène Anne, *Alexiade*, εκδ. В. Leib, τόμοι 3, Παρίσι 1937-1945
- Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, Gy. Moravcsik ed., Jenkins R. J. H. μτφρ., Dumbarton Oaks, Washington 1967
- Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаного*, Мирковић Л. μτφρ., Државна Штампарија Краљевине Југославије, Београд 1939
- Cross Samuel Hazzard, Sherbowitz-Wetzor P. μτφρ. και επιμ., *The Russian Primary Chronicle – Laurentian Text*, Cambridge, Massachusetts 1953
- Стефан Првовенчани Сабрани списи*, Јухас-Георгиевска Љиљана прир., Лазар Мирковић και Миливоје Башић γλωσ. επιμ., Просвета и Српска Књижевна Задруга, Стара српска књижевност у 24 књиге, τ. 3, Београд 1988
- [βλ. και ιστότοπο <http://www.rastko.rs/knjizevnost/liturgicka/stefan-sabrana/>]
- Доментуан, Животи Светога Саве и Светога Симеона*, Мирковић Лазар μτφρ., Владимир Ћоровић επιμ., Српска Књижевна Задруга, Београд 1938
- Ducas Istoria Turco-Bizantina (1341-1462)*, Vasile Grecu ed., Editura Academiei Republicii Populare Române, București 1958
- Ephraemius*, Imanuel Beker εκδ., CSHB, Bonnae 1840

- Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, Τοῦ αὐτοῦ λόγος εἰς τον αὐτοκράτορα κῦρ Μανουήλ τον Κομνηνόν, ὅτε ἦν ἔτι τῆς ἀγιοτάτης τῶν Μύρων ἐκκλησίας ὑποψήφιος, *Fontes rerum Byzantinarum*, Vasilij Eduardovic Regel et Nikolaj Ivanovic Novosadskij ed. mit wissenschaftsgeschichtlichem Vorwort von Alexander P. Kazhdan, *Subsidia Byzantina Lucis ope Iterata*, Johannes Irmscher, Hans Ditten, Jürgen Dummer, Helga Köpstein, Peter Nagel, Franz Paschke, Kurt Treu, Friedhelm Winkelmann επιμ., τόμ. 5, Zentralantiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, Leipzig 1982, σελ. 24-57
- Ћоровић Владимир, *Списи св. Саве*, САНУ, Београд – Сремски Карловци 1928
- Данило Архиепископи други, *Животи краљева и архиепископа српских*, Б. Даничић επιμ., Загреб 1866
- Даскалова Ангелина, Райкова Мария, *Грамоти на българските царе*, Академично издателство "Марин Дринов", София 2005
- De Villehardouin Geoffrey, *Memoirs or Chronicle of The Fourth Crusade and The Conquest of Constantinople*, Marzials Frank T., Dent J. M. μτφρ., London 1908
- De Villehardouin Geoffrey, *Memoirs or Chronicle of the Fourth Crusade and the Conquest of Constantinople*, Kessinger, LLC 2004
- Die Slavische Manasses-Chronick*, έκδ. J. Bogdan, München 1966
- Димитров Емил Ив. επιμ., *Държава и църква през XIII век. Препуска на българите с папа Инокентий III. Синодик на цар Борил*, София 1999, 55-88, 97-105
- Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1906
- Dmitrijevskij Aleksej, *Opisanie liturgitcheskich rukopisej*, т. I, Hildesheim, Olms 1965
- Dujčev Ivan, *Les miniatures de la Chronique de Manassès*, Sofia 1963
- Дуйчевъ Иванъ, *Изъ старата българска книжнина, Книжовни и Исторически Паметници отъ Второво Българско Царство*, т. II, Хемус, София 1944
- Enquête historique, avec traduction et commentaire de quatre traités édités récemment I-II*, Spicilegium Sacrum Lovaniense. Études et documents, Louvain 2003
- Фајфрић Жељко, *Света лоза Стефана Немање*, ДД "Графосрем" и Србска православна заједница, Шид 1998
- Herbert Franke, *Saeculum Weltgeschichte*, τόμ. 5 *Die Epoche des Mongolensturms - Die Formation Europas - Die neuen islamischen Reiche*, Verlag Herder, Freiburg 1970
- Иловичког Препуска Законоправила Светог Савеиз 1262 Године*, Фототипско Издање 1991
- Gesta Francorum Et Aliorum Hierosolimitanorum / The Deeds of the Franks and the other Pilgrims to Jerusalem*, Hill Rosalind T. επιμ. μτφρ., Clarendon Press, Oxford 1967
- Gregorae Nicephori Byzantina historia*, т. I-III, Ludwig Schopen επιμ., έκδ. Weber, Bonnae 1829
- Гюзелев Васил, *Венециански документи за историята на България и българите от XII-XV в.*, Главно управление на архивите при Министерския съвет, София 2001
- Jireček Konstantin, *Geschichte der Serben*, 1, Gotha 1911
- Jireček Konstantin, *Illyrisch-albanische Forschungen*, München Duncker & Humblot, München und Leipzig 1916
- Иванов Йордан, *Български старини из Македония*, Б.Ангелов, Д. Ангелов επιμ., БАН, Наука и Изкуство, София 1970 [1908]
- Fontes, Pontificia Commissio Codici Iuris Canonici Orientalis Recognoscendo*, Catholic Church, Pontificia Commissio, Typis polyglottis Vaticanis, Vatican 1943
- Fontes Historiae Bulgaricae. VI. Fontes graeci historiae Bulgaricae*. Ivan Dujčev, Genoveva Sankova-Petkova, Vasilka Tăpkova-Zaimova, Ljubomir Jončev, Petăr Tivčev επιμ., БАН, София 1965
- Historiae Byzantinae scriptores tres Graeco-Latini, vno tomo simul nunc editi*, Petrus de la Rouiere έκδ., Coloniae Allobrogum 1615
- Innocent VI, *Lettres secrètes et curiales*, P. Gasnault-M.H. Laurent επιμ., т. II, Paris 1962
- Künker Auktion 137 -The De Wit Collection of Medieval Coins, 1000 Years of European Coinage, Part III England, Ireland, Scotland, Spain, Portugal, Italy, Balkan, the Middle East, Crusader States, Jetons and Weights*, Osnabrück 2008

- Κωνσταντίνος Μανασσής, *Σύνοψις χρονική*, Λαμψίδης Οδυσσεάας μτφρ., εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2003
- Левкийски епископ Партений, *Жития на българските светии*, τόμ. 1, Синодално издателство, София 1974
- L'Estoire de Eracles empereur* Liv. 33, Cap. XIV, *Recueil des historiens des croisades* (1859), *Historiens Occidentaux* II
- Lea Henry Charles, *A History of the Inquisition of the Middle Ages*, Cosimo, New York 2005 [1888]
- Лесковац Младен, Форишковић Александар, Попов Чедомир, *Српски биографски речник* 2, Будућност, Нови Сад 2004
- Летопис Матице српске*, βιβλ. 273–284, Matica srpska, Novi Sad, Serbia 1911
- O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Magoulias H. J. μτφρ., Wayne State University Press, Detroit 1984
- МАКЕДОНИЈА Сборник от Документи и Материали*, БАН, София 1978
- Μανρωματις Leonidas, *La fondation de l'empire serbe: le Kralj Milutin*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών – ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1978
- Mikus Joseph A., *Slovakia: a political and constitutional history with documents*, σειρά Acta Academica Slovaca, Slovak Academic Press, Bratislava 1995
- Милетичъ Л., Дако-ромънитъ и тѣхната славянска писменость, Μέρος II, Нови влахо-български грамоти отъ Брашовъ, *Сборникъ за Народни Умотворения*, Наука и Книжнина, т. XIII, София 1896
- Миятев Кр. к.ά., Царевград Търнов: Дворецът на българските царе през Втората българска държава, том 2, Археологически институт и музей БАН, БАН, София 1974
- Monumenta Historiam Slavorum Meridionalium*, т. XXIII, *Actæ Bosnae*, IX
- Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, XVIII, Miklosich Franz εκδ., Braumüller, Viennae 1858
- Monumenta Slavorum meridionalium* II, Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, Zagreb 1870
- Μουντανέ Ραμόν, *Η Εκστρατεία των Καταλανών στην Ανατολή- Απόσπασμα από το Χρονικό*, Στοχαστής, Αθήνα 2014
- Начев В., *Български царски грамоти*, ИК Христо Ботев, София 1996
- Νικηφόρου Χούμνου Λόγος Χρυσόβουλλος αποδοθείς προς τον υψηλότατον Κράλην της Σερβίας*, J. Fr. Voissonadeed., *Anecdota graeca*, II, Paris 1830, 63-69
- Острогорски Георгије, Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патриарху Герману о Савином посвећењу, *Светосавски Зборник* књ 2 (Извори), Београд 1939, σελ. 89-114
- Острогорски Георгије, *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, Византолошки институт САНУ, Београд 1986
- Pachymeres George, De Michaele at Andronico Paleologis*, I. Bekker εκδ., 2 τόμοι, Bonn 1835
- Passio S. Sabae*, Delehaye Hippolyte, Saints de Thrace et de Mesie, *Analecta Bollandiana* XXXI (1912), σελ. 161-300
- Petrarca Francesco *Epistolae familiares* XIX.12
- Петровић Миодраг М., Ђорђевић Љубица Штављанин елцм., μτφρ., *Законоправило светога Саве*, Историјски институт, Београд 2005
- Петровић М. М., *Законоправило Светога Саве на српскословенском и српском језику*, манастир Жича 2004
- Петровић М. М., *О Законоправилу или Номоканону Светога Саве*, Београд 1990
- Петровић М. М., *Студенички типик и самосталност српске цркве*, Горњи Милановац Дечјеновине – Републички завод за заштиту споменика култура, Београд 1986
- Печев Ив., Грамотата на цар Иван Стефанот 1343 г., *Векове* 2 (1975), σελ. 68
- Поповић Јустин Сп., *Житија Светих*, т. 8, издање Манастире св.Фелијекод Ваљева, Београд 1977
- Porphyrogenitus Constantine De Administrando Imperio*, Gy. Moravcsik ed. and R. J. H. Jenkins transl., Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D.C. 1993

Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II and Richard I, τόμ. iv, *Robert of Torigny, The Chronicle of Robert of Torigni*, R. Howlett επιμ., Printed for H. M. Stationery off by Eyre and Spottiswoode, London 1884

Saint Gregory Palamas, *Dialogue Between an Orthodox and a Barlaamite*, Ferwerda Rein μτρφ., Global Publications/ Binghampton University, New York 1999

Sathas K. N., *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη ή Συλλογή ανεκδότων μνημείων της Ελληνικής Ιστορίας* I, Venice, 1872.

Scylitzae Ioannis Synopsis Historiarum, έκδ. Hans Thurn, De Gruyter, CFBH, Berlin 1973

Sicard of Cremona, *Cronica, Monumenta Germaniae Historica Scriptores 31: Annales et chronica Italica aevi Suevici*, Oswald Holder-Egger ed., Hahn, Hanover 1903

Соловјев Александар В., *Светосавски номоканон и његови преписи*, Београд 1932

Stolleis Michael επιμ., *Juristen: ein biographisches Lexikon; von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, β' έκδ., Beck, München 2001

Студеница, осамвекова slikarstva/ Studenica, eight centuries of wall painting, Κατάλογος Έκθεσης, Βελιγράδι καλοκαίρι 2010

Šurmin Đuro, *Povjest književnostihrvatskeisrpske*, Tisaki Naklada Knjižare, Zagreb 1808

Теодосије Хиландарац, Живот светога Саве, издане Ђуре Даничић, приредео и предговор написао Ђорђе Трифуновић, Београд 1973

Теодосије Хиландарац Житија, Димитрије Богдановић επιμ., Стара српска књижевност, књ. 5, св. 1, Просвета, СКЗ, Београд, 1988

The chronicle of Geoffry de Villehardouin, Marshal of Champagne and Romania, concerning the conquest of Constantinople by the French and Venetians, anno M.CC.IV, Smith T. μτρφ., έκδ. W. Pickering, London 1829

The Life of St. Peter Thomas by Philippe de Mézières, J. Smet επιμ., Rome 1954

The Life of St. Peter Thomas, Daniel of the Virgin Mary επιμ., Anvers 1666

The Life of St. Peter Thomas, Speculum Carmelitanum I (1680), σελ. 165-225

The life of St. Sava, Velimirović Nikolaj επιμ., St Vladimir's Seminary Press, Crestwood 1989

The life of Stephen Nemanja (St. Simeon), Marvin Kantor, *Medieval Slavic Lives of Saints and Princes*, Ann Arbor-Michigan Slavic Publications 5, Michigan 1983, σελ. 255-304.

Χωνιάτης Νικήτας (Ακομινάτος) Ιστορία, I. Bekker έκδ., CSHB, Bonn 1835

Зборник Средњовековних Ђириличких Повеља и Писама Србије, Босне и Дубровника, Владимир Мошин, Сима Ђирковић, Душан Синдик (прир.), Књига I, 1186-1321, Историјски институт, Београд 2011

Живот и краљева и архиепископа српских, Стара српска књижевносту 24 књиге, 6, Службе (Мак Данијел Гордон, Петровић Дамњан επιμ., Мирковић Лазар, Богдановић Димитрије, Петровић Дамњан μτρφ.), Просвета, СКЗ, Београд 1988

Житие и подвиги преподобного и богоносного отца нашего Сергия игумена Радонежского и всея России чудотворца, Сост. Архимандритом Никоном, ТСЛ., 1904

Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Феодосия иже в Трьновѣ постничествовавшего съписано светѣшимъ патріархомъ Константина града кврѣ Калистомъ, Изд. В. Н. Златарски, *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* 20/II.2 (София 1904), 1-41.

Житіе свѣтыхъ сербскихъ просвѣтителѣй Симеона и Саввы Списанное Дометіаномъ, іеромонахомъ Хиландарскимъ/ Vie des saints arôtres serbes Syméon & Sabba Redigees par Dométian moine-prêtre de Khilandar, Живкович Кірілл επιμ., Chodzko Alexander μτρφ., Callet, Paris 1858

Жития на българските светии: съдържа 64 жития на светии, почитани по българските земи, Св. ВМЧК Георгий Зограф, СветаГора- Атон 2002

ΛΕΞΙΚΑ-ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

Бележити българи, Илюстрована Енциклопедична,София 2012

Вујаклија Милан, *Лексикон страних речииизраза*, Београд 1988

Catholic Encyclopedia, Robert Appleton Company, ΝέαΥόρκη 1913

Cahen Luis, *Serbian-English and English Serbian Pocket Dictionary*, Kegan Paul et al. & Co Ltd, London 1920

- Гюзелев Васил елц., *Голяма енциклопедия България*, БАН- Научно информационен център "Българска енциклопедия", София 2012 (тѳм. 6)
- Hunger Herbert, Trapp Erich к.а. елц., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Verlag der Ӗsterreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1976-1996
- Jeffreys Elizabeth, Haldon John, Cormack Robin, *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford University Press, Oxford, UK 2008
- Kařdan Alexander, Talbot Alice-Mary, Cutler Antony, Gregory Timothy E., Sevchenko Nancy P., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, тѳμοи 3, Oxford University Press, New York, Oxford 1991
- Kirschbaum Stanislav J. ed., *Historical Dictionary of Slovakia*, The Scarecrow Press Inc., Lanham-Toronto-Plymouth, U.K. 2014
- Markoviћ Jovan Ӣ., *Enciklopedijski geografski leksikon Jugoslavije*, Svjetlost, Sarajevo 1990
- Miklosich Fr., *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Guilelmus Braumueller, Vindobonae 1862-1865
- Schwennicke Detlev, *Europaische Stammtafeln, Stammtafeln zur Geschichte der europaischen Staaten*, т. I-XXI, A. Stargardt, Marburg, 1984-2002
- Smith William, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, тѳм. 1, Taylor and Walton, London 1844
- Толстой Никита Ильич елц., Агапкина Т. А., Валенцова М. М., Плотникова А. А. Ноябрь, *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, т. 3, Институт славяноведения РАН Международные отношения, Мѳсха 2004
- Willer Marcus, Unbegaun Boris, *Oxford Russian Dictionary Revised with Editions*, Oxford University Press, Oxford 2000
- William Smith елц., *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology* 1, Little, Brown and Company, Boston 1867

МЕЛЕТЕС

- Аврамовић Сима, Станимировић Војислав, *Упоредна правна традиција*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2006
- Abulafia David, McKitterick Rosamond, *The New Cambridge Medieval History*, т.5, с.1198-с.1300, Cambridge University Press, Cambridge 1999
- Anamali Skēnder, Prifti Kristaq, *Historia e popullit shqiptar nē katēr vēllime*, Botimet Toena, Tiranē 2002
- Ангелов Димитър, Георгиева Соня, Гюзелев Васил, Йончев Любомир, Лишев Страшимир и колектив, *История на България*, Том III, *Втора българска държава*, БАН, София 1982
- Ангелов Димитър, Чолпанов Борис, *Българска военна история през средновековието (X-XV век)*, БАН, София 1994
- Anderson Perry, *Passages from Antiquity to Feudalism*, Verso, London-New York 2000 [1996]
- Андреев Йордан, *България през втората четвърт на XIV в.*, УИ Св. Климент Охридски, София 1993
- Андреев Йордан, Лалков Милчо, *Българските ханове и царе от хан Кубрат до цар Борис III Исторически справочник*, Абагар, ВеликоТърново 1996
- Андреев Йордан, Лазаров Иван, Павлов Пламен, *Кой кой е в средновековна България*, Петър Берон, София 1999
- Андреев Й., *Българските ханове и царе VII-XIV век. Историко-хронологичен справочник*, Държавно издателство Петър Берон, София 1988
- Андреев М., Ангелов Д., *История на българската феодална държава и право*, 4^н еќд., Наука и изкуство, София 1972
- Andrej Jordan, *History of the Second Bulgarian Kingdom - A Lecture Course*, Veliko Tarnovo 1999
- Angold Michael, *A Byzantine Government in Exile: Government and Society Under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford University Press, Oxford 1975

- Бакалов Георги, *История на българите: Военна история на българите от древността до наши дни*, Труд, София 2007
- Бакалов Георги, Милен Куманов, *История на България*, Труд Сирма, София 2003
- Бакалов Георги, Ангелов Петър, Павлов Пламен, Коев Тотю, Александров Емиликолектив, *История на българите от древността до края на XVI век*, Знание, София 2003
- Благојевић Милош, Државна управа у српским средњовековним земљама, Службенилист СРЈ, 2001 [1998]
- Благојевић Милош, *Србија у доба Немањинића, од кнежевине до царства: 1168-1371*, Београд, 1989
- Богдановић Димитрије, *Политичка филозофија средњовековне Србије*, Краљево, Београд 1992
- Богдановић Димитрије, Радован Самарцић, *Књига о Косову: разговори о Косову*, Књижевне новине, Београд 1990
- Бојовић Бошко И., *Краљевство и светост. Политичка филозофија средњовековне Србије*, Београд 1999
- Божилов Иван, *Фамилијата на Асеневици (1186–1460) Генеалогия и просопография*, БАН, София 1994
- Божилов Иван, Гюзелев Васил, *История на средновековна България VII–XIV век*, Анубис, София 1999
- Бурмов Александър Колев, *История на България през времена Шишмановици (1323-1396), Избрани произведения, Т.1*, БАН, София 1982 [ГСУ-ИФФ, 1947]
- Βαπορίδης Αβραάμ Γ., *Βιογραφική ιστορία των σουλτάνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Μετά 31 προσωπογραφιών προς χρήση των σχολείων αμφοτέρων των φύλων, Τύποις Ι. Παλαμάρη, Κωνσταντινούπολη* 1894
- Βάρζος Κωνσταντίνος, *Η Γενεαλογία των Κομνηνών, τ. Β΄, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη* 1984
- Βαρναλίδης Σωτήριος Λ., *Ο θεσμός της χαριστικής (δωρεάς) των μοναστηρίων εις τους Βυζαντινούς*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών – ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1985
- Bartl Július, Čičaj Viliam, Kohútova Mária, Letz Róbert, Segeš Vladimír, Škvarna Dušan, *Slovak History: Chronology & Lexicon*, Bolchazy-Carducci Publishers, Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, USA 2002
- Bartusis Marc C., *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204–1453*, University of Pennsylvania Press, 1997
- Mark C. Bartusis, *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia*, Cambridge University Press, New York 2012
- Bašić Denis, *The roots of the religious, ethnic, and national identity of the Bosnian-Herzegovinan Muslims*, University of Washington, Washington 2009
- Baum Wilhelm, Winkler Dietmar W., *The Church of the East: A Concise History*, Routledge, London 2003
- Bautz Friedrich Wilhelm, *BBKL 3*, Herzberg Bautz 1992
- Вемић Мирчета, Стругар Младен, *Атлас старе Србије: европске карте Косова и Метохије*, Свети гора 2007
- Bentley Jerry, *Old World Encounters: Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times*, Oxford University Press, New York 1993
- Berend Nora, Przemysław Urbańczyk, Przemysław Wiszewski, *Central Europe in the High Middle Ages: Bohemia, Hungary and Poland, c. 900-c. 1300*, Cambridge University Press, Cambridge 2013
- Berend Nora, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000–c. 1300*, Cambridge University Press, Cambridge 2001
- Bernard Henri, *La découverte des Néstorians Mongols aux Ordos et l'histoire ancienne du Christianisme en Extrême-Orient*, Hautes Etudes, Tientsin 1935
- Веселиновић Андрија, Љушић Радош, *Српске династије*, Платонеум, Нови Сад - Београд 2001 (кал Службене Гласник 2008)

- Biraben Jean-Noël, *Les hommes et la peste en France et dans les pays méditerranéens*, Tome I: La peste dans l'histoire, Mouton, Paris-La Haye 1975
- Birkenmeier John W., *The Development of the Komnenian Army: 1081–1180*, Brill, Leiden 2002
- Bloch Marc, *Η Φεουδαλική Κοινωνία, Η Διαμόρφωση των Σχέσεων Εξάρτησης - Οι Τάξεις και η Διακυβέρνηση των Ανθρώπων*, Λυκούδης Μπάμπης μτφρ., Κάλβος, Αθήνα 1987 [=Feudal Society I. The Growth of Ties of Dependence, L. A. Manyon μτφρ, Routledge, London, New York 1962]
- Blumenfeld-Kosinski Renate, *Poets, saints, and visionaries of the Great Schism, 1378-1417*, University Park, Pennsylvania State University Press 2006
- Blumenthal Uta-Renate, *The Investiture Controversy: Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia Pennsylvania 1988
- Bogdanović Dimitrije, Vojislav J. Đurić, Dejan Medaković, *Chilandar*, Monastery of Chilandar 1997
- Brockett L. P., *The Bogomils of Bulgaria and Bosnia - The Early Protestants of the East*, American Baptist Publication Society, Washington 1879
- Browning Robert, *Byzantium and Bulgaria -A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*, Maurice Temple Smith Ltd., London 1975
- Вуковић-Бирчанин Момчило, *Династија Немањића, Жене Владара, Задушбинеи црква (1168-1371)*, Издање писца, Минхен 1981
- Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ΄ αιώνα, Ευτυχία Παπαδοπούλου, Δώρα Διαλέτη επιμ. έκδοσης, ΕΙΕ/ ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 3, Αθήνα 1996
- Cameron Averil, *The Byzantines*, Blackwell Publishing, U.K. 2006
- Carile Antonio, *Η Θεσσαλονίκη ως κέντρο Ορθοδόξου θεολογίας - προοπτικές στη σημερινή Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη 2000
- Cartledge Bryan, *The Will to Survive: A History of Hungary*, Hurst & Company, London 2011
- Castellan Georges, *Histoire des BalkansXIVe-XXe siècle*, Fayard, Paris 1999
- Χατζόπουλος Κωνσταντίνος, *Επισκόπηση της Ιστορίας του Νέου ελληνισμού (1204-1821)*, Εταιρεία Αξιοποίησης και Διαχείρισης Περιουσίας Δημοκρατείου Πανεπιστημίου Θράκης, Ξάνθη 1999
- Cheynet Jean-Claude, *Pouvoir et contestations à Byzance 963-1210*, Publications de la Sorbonne, Paris 1990
- Χρήστου Κ. Παναγιώτης, *Το Άγιον Όρος. Αθωνική Πολιτεία - Ιστορία Τέχνη Ζωή*, Εποπτεία, Αθήνα 1987
- Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Παλαιολόγειος Εποχή, 22 Δημήτρια, Επιστημονικό Συνέδριο, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Ιερά Μονή Βλατάδων, 29-31 Οκτωβρίου 1987, εκδ. Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1989
- Ćirković Sima M., *The Serbs*, Тошић Vuk μτφρ., John Wiley & Sons, New Jersey 2004, 2^η έκδ., Blackwell, Oxford-USA 2004
- Crampton R.J., *Bulgaria*, Oxford University Press, Oxford 2007
- Станојевић Станоје, *Историја српскога народа*, Београд 1989, 3^η έκδ., ανατύπωση [1926]
- Стевановић Миладин, *Српски Владари – Светитељи*, Београд 2007
- Curta Florin, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, Cambridge University Press, Cambridge 2006
- Цанев Стефан, *Балгарски хроники 1*, Труд, София 2007
- Чајкановић Веселин, *Мити Религија у Срба*, Кол. LXVI књига 443, Српска Књижевна Задруга, Београд 1973
- Чолпанов Б., Гюзелев В., *Бележити българи*, т. I, Държавно военно издателство, София 1967
- Ћоровић Владимир, *Историја српског народа*, Глас Српски (БањаЛука)-Ars Libri (Београд) 1997
- Daim F., Drauschke J. επιμ., *Byzanz – Das Römerreich im Mittelalter. Peripherie und Nachbarschaft*, Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz 2010

- Данчев Георги к.ά. επιμ., *Патриарх Евтимий Търновски и неговото време- Материали от националната научна сесия за 600 г. От заточението на св. Евтимий, патриарх Търновски, Велико Търново, 6 октомври 1993 г.*, Проглас, Велико Търново 1998
- Delcourt Thierry, *Les croisades: la plus grande aventure du Moyen Âge*, Nouveau Monde, Nice 2008
- Δεληκάρη Αγγελική, *Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον μεσαίωνα. Ο ρόλος της ως ενοποιητικού παράγοντα στην πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία των Σλάβων των βαλκανίων και του Βυζαντίου*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2014
- De Matons Jean Grosdidier, *Courants archaisants et populaires dans la langue et la littérature, Actes du XVe Congrès international d'études byzantines: Athènes, 5-11 Septembre 1976. Rapports et co-rapports. II. Langue, littérature, philology*, Αθήνα 1976, σελ. 3-10 (ανάτυπο)
- Деретић Јован, *Културна историја Срба*, Београд 2005
- Διεθνές Συμπόσιο *Το Άγιον Όρος χθες- σήμερα- αύριο*, Θεσσαλονίκη 29 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1993, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1996
- Димитров Божидар, *Светослав Тертер Цар на България (1300-1321)*, Фондация Ком, София 2006 [2000]
- Dimnik Martin, *The Dynasty of Chernigov, 1146–1246*, Cambridge University Press, Cambridge 2003
- Дочев К., *Монети и парично обръщение в Търново (XII-XIV в.)*, В. Търново 1992
- Dölger F., *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal, Amsterdam 1953
- Duby Georges, *Μεσαιωνική Δύση: κοινωνία και Ιδεολογία*, Βαρών Οντέτ, Μπενβενίστε Ρίκα μτρ., Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού περιοδικό Μνήμων, Αθήνα 2003
- Ducellier Alain, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIème au XVème siècles*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1981
- Duffy Eamon, *Saints & Sinners: A History of the Popes*, Yale University Press, New Haven-London 1997
- Durham W. Cole, Ferrari Silvio, Sewell Elizabeth A., *Law and religion in post-communist Europe*, Peeters, Leuven-Paris-Dudley 2003
- Dyck Erika, Fletcher Christopher επιμ., *Locating Health: Historical and Anthropological Investigations of Health and Place*, Routledge, London-New York 2016 [2011]
- Ђорђевић Владан, *Цар Душан*, т. 1 (млади краљ), Куиз Стилос, Београд 1989
- Ђорђевић Вл., *Отаџбина, књижевност, наука, друштвени живот 1*, Државна Штампарија, Београд 1835
- Eliot Charles, *Turkey in Europe*, Frank Cass & Co, Oxon 1965
- Elverskog Johan, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, Oxford 2010
- Elsie Robert, *Historical Dictionary of Kosovo*, Rowman & Littlefield, Maryland 2010
- Ευαγγέλου Ηλίας Γ., *Ο Ησυχασμός στον Κόσμο των Νότιων Σλάβων τον ΙΔ' αιώνα – Επιδράσεις στον Πνευματικό, Εκκλησιαστικό και Πολιτικό τους Βίο*, εκδ. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 2010
- Evan Arthur, *Through Bosnia and Herzegovina on foot During the Insurrection, August and September 1875*, Cosimo, New York 2007
- Фажфрић Желько, *Света loza Stefana Nemanje*, Janus; Rastko, Belgrade (2000a) [1998]
- Fennell J.L.I., *The emergence of Moscow 1304-1359*, London 1968
- Fine John Van Antwerp Jr, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University of Michigan Press, Michigan 1994 [1987]
- Fine J.V.A. Jr, *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, University of Michigan Press, Michigan 1991
- Fine J.V.A. Jr, *The Bosnian Church: Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century: A New Interpretation*, SAQI, The Bosnian Institute, London 2007
- Фол Александър, Васил Гюзелев к.ά. επιμ., *Кратка история на България*, Издателство Наука и изкуство, София 1981
- Foster Jane, *Footprint Croatia*, Footprint Handbooks, Bath UK 2004
- Frashëri Kristo, *The history of Albania- A brief survey*, Tirana 1964

- Freed John B., *Noble Bondsmen: Ministerial Marriages in the Archdiocese of Salzburg, 1100-1343*, Cornell University Press, Ithaca, NY 1995
- Fryde Edmund, *The Early Palaeologan Renaissance (1261 - c. 1360)*, Brill, Leiden- Boston-Köln 2000
- Garland Lynda, *Byzantine Women: Varieties of Experience A.D.800-1200*, Ashgate, U.K.-U.S.A. 2006
- Geanakoplos Deno John, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Harvard University Press, Cambridge 1959
- Gibbon Edward, *The history of the decline and fall of the Roman empire*, τ. 7, Little, Brown and Company, Boston 1855
- ГИБИ, τ. X, Българска Академия на Науките, София 1980
- Γλύκατζη-Αρβελέρ Ελένη, *Γιατί το Βυζάντιο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009
- Γλύκατζη-Αρβελέρ Ελένη, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Δρακοπούλου Τούλα μτφρ., Ψυχογιός, Αθήνα 1988
- Gmyrka L., *Hun country at the Caspian Gate: Caspian Dagestan during the epoch of the Great Movement of Peoples*, Dagestan Publishing, Makhachkala 1995
- Goffman Daniel, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 2002
- Γόνη Δημητρίου Β., *Το συγγραφικόν έργον του Οικουμενικού Πατριάρχου Καλλίστου Α'*, Αθήνα 1980
- Gouguenheim Sylvain, *La réforme grégorienne De la lutte pour le sacré à la sécularisation du monde*, Temps Présent, Paris 2010
- Grabar André, *L'empereur dans l'art byzantin: recherches sur l'art officiel de l'empire d'Orient*, Variorum Reprints, London 1971 [College de France Paris 1936]
- Грачев В. П., *Сербская Государственность в X-XIV вв (Критика Теории "Жонной организации")*, Наука, Москва 1972
- Grant R.G., *Battle: A Visual Journey Through 5,000 Years of Combat*, Dorling Kindersley, London 2005
- Gregory Timothy E., *A History of Byzantium*, Blackwell Publishing, Oxford 2005
- Grousset René, *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*, Rutgers University Press, New Jersey 1970
- Grumeza Ion, *The Roots of Balkanization: Eastern Europe C.E. 500-1500*, University Press of America, New York- Plymouth 2010
- Гюзелев Васил, *Книга за българите*, БАН, София 1987
- Гюзелев В., Ив. Божилов, *История на Средновековна България VII – XIV век*, τ. 1, Анубис, София 1999
- Hallam Katie, *The Traveler's Atlas: Europe*, Barron's Educational Series, London 2009
- Hamilton Janet, Hamilton Bernard, Stoyanov Yuri μτφρ., *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World, C. 650-c. 1450: Selected Sources*, Manchester Medieval Sources Series, Manchester University Press ND 1998
- Hampe Karl, *Germany Under the Salian and Hohenstaufen Emperors*, μτφρ. Ralph Bennett, Blackwell, Oxford 1973
- Harris Robin, *Dubrovnik: A History*, Saqi Books, London 2006
- Harvey Alan, *Οικονομική Ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, Σταμπόγλη Ελένη μτφρ., ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997
- Hastings Adrian, Mason Alistair and Pyper Hugh S., *The Oxford Companion to Christian Thought*, Oxford University Press, Oxford 2000
- Haverkamp Alfred, *Medieval Germany, 1056-1273*, Braun Helga, Mortimer Richard μτφρ., Oxford University Press, Oxford 1988
- Heather Peter, Matthews John, *Goths in the Fourth Century*, Liverpool University Press, Liverpool 1991
- Henry Antonin-Marcel, Chélini Jean, *La longue marche de l'Église*, εκδ. Elsevier-Bordas, Paris-Bruxelles 1981
- Herrin Judith, Saint-Guillain Guillaume επιμ., *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean After 1204*, Routledge, Oxon-New York 2016

- Hobsbawm Eric, *Primitive Rebels-Studies in Archaic forms of Social Movements in the 19th and 20th Century*, Norton, New York 1959
- Housley Norman, *Knighthoods of Christ: essays on the history of the Crusades and the Knights Templar, presented to Malcolm Barber*, Ashgate Publishing, Farnham 2007
- Howorth Henry Hoyle, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, Part 2, *The So-Called Tartars of Russia and Central Asia*, Division 1, Longmans, Green, and Company, London 1880
- Huizinga Johan, *The Waning of the Middle Ages*, Dover Publications, New York 1999 [αγγλ. 1924, ολλανδ. 1919]
- Hunger H., *Βυζαντινή Λογοτεχνία, Η Λόγια Κοσμική Γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. 2, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1991
- Hunyadi Zsolt, Laszlovszky József επιμ., *The Crusades and the Military Orders- Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity: in memoriam Sir Steven Runciman (1903-2000)*, CEU Dep. of Medievalia, Budapest 2001
- Hupchick Dennis P., *Conflict and chaos in Eastern Europe*, Palgrave Macmillan, London 1995
- Imber Colin, *The Ottoman Empire: The Structure of Power*, Palgrave Macmillan, New York 2009, 2^η έκδ.
- Inalcik Halil, *An Economic and Social history of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge University Press, Cambridge 1994
- Inalcik Halil, Quataert Donald επιμ., *Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Α', 1300-1600, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2008
- Йорданов И., *Монети и монетно обръщение в Средновековна България 1081-1261*, София 1984
- История на България в четири на десет тома: Втора българска държава*, τ. 3, БАН, София 1982
- Ivanov Lyubomir, *Essential History of Bulgaria in Seven Pages*, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia 2007
- Jackson Peter, *The Mongols and the West: 1221-1410*, Routledge, London, New York 2014
- Јанковић Драгослав, *Историја државе и права феудалне Србије (XII-XV век)*, Научна књига, Београд 1956
- Јанковић Марија, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Историјски институту Београду и Народна књига, Београд 1985
- Jireček Konstantin, *Geschichte der Bulgaren*, Verlag, Frankfurt am Main 1977
- Jordan Peter, Kaser Karl, Lukan Walter, Schwandner-Sievers Stephanie, Sundhassen Holm, *Albanien: Geographie -historische Anthropologie -Geschichte -Kultur -postkommunistische Transformation*, Peter Lang, Frankfurt 2003
- Jorga N., *Philippe de Mézières, et la croisade au XIV Siècle*, Librairie Émile Bouillon, Paris 1896
- Јоветић Јован, *Одјеци Српске прошлости: есеји, говори, полемике*, Јован Јоветић 1985, σελ. 17
- Judah Tim, *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, New Haven, Connecticut 2000, 2nd ed.
- Калић Јованка και Чоловић Милосав επιμ., *Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век)*, Одељење за историју Филозофског факултета, Музеју Смедереву, Београд, Смедерево 1992
- Кашанин Милан, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975
- Kelly Joseph F., *The Ecumenical Councils of the Catholic Church: A History*, Liturgical Press, Collegeville 2009
- Kelly Samantha, *The New Solomon: Robert of Naples (1309-1343) and Fourteenth-Century Kingship*, Brill, Leiden 2003
- Kidd B. J., *The Churches of Eastern Christendom From A.D. 451 to the Present Time*, Routledge, Oxon-New York 2010
- Kingsley Charles, *The Hermits*, J. B. Lippincott & Co, Philadelphia 1868

- Κιουσοπούλου Τόνια, *Βασιλεύς ή Οικονόμος-Πολιτική Εξουσία και Ιδεολογία πριν την Άλωση*, Πόλις, Αθήνα 2007
- Κιουσοπούλου Τόνια, *Οι "αόρατες" βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο (13ος-15ος αιώνας)*, Πόλις, Αθήνα 2013
- Κιουσοπούλου Τόνια, *Οι βυζαντινές πόλεις (8^{ος}-15^{ος} αιώνας) Προοπτικές έρευνας και νέες προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2012
- Kleinhenz Christopher κ.ά., *Medieval Italy. An Encyclopedia I*, Routledge, 1993
- Κоледаров Петър, *Политическа география на средновековната българска държава, 2 (1186-1396)*, БАН, София 1989
- Κонаκλιεβ Ангел, *Неизвестна монета на цар Георги I Тертер от Мисионис*, Великотърновският университет "Св. Св. Кирил и Методий" и българската археология – 1, УИ „Св. св. Кирил и Методий”, Велико Търново 2010
- Kontler László, *Millennium in Central Europe: A History of Hungary*, Atlantis Publishing House, Budapest 1999
- Korac Dusan, *Mount Athos under the rule of Stephen Dusan*, Serbian Studies, North American Society for Serbian Studies 1993
- Κορδάτος Γιάνης, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, τ. 8, Αθήνα 1959
- Κορδάτος Γιάνης, *Η Κομμούνα της Θεσσαλονίκης 1342-1349*, Συλλογή, Αθήνα 2009
- Κορδώσης Μιχαήλ, *Φραγκική Πελοπόννησος Έκθεση των γεγονότων*, Σειρά Μεταπτυχιακών Σεμιναρίων Διατμηματικού Μεταπτυχιακού Προγράμματος Μεσαιωνικών Σπουδών 2, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2000
- Κοναčević Kojić Desanka, *La Serbie et les pays serbes L'économie urbaine XIVe-XVe siècles*, Belgrade 2012 (συλλογή παλαιότερων άρθρων)
- Krsmanović Bojana, *The Byzantine province in change: On the threshold between the 10th and the 11th century*, L. Maksimović, T. G. Koliás Taxiarchis επιμ., Institute for Byzantine Studies Serbian Academy of Sciences and Arts / Institute for Byzantine Research The National Hellenic Research Foundation, Belgrade 2008
- Krüger Peter, *Ethnicity and nationalism: case studies in their intrinsic tension and political dynamics*, Hitzeroth, Marburg 1993
- Κυζμανοβα Матеева, Павлова Мария, *История на архивите и организацията на архивното дело в България*, Наукаизкуство, София 1966
- Λαΐου Αγγελική γενική εποπτεία, *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2006
- Λαΐου Αγγελική, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Θ' (1980)
- Laiou Angeliki επιμ., *Urbs capta The Fourth Crusade and its consequences. La IVe Croisade et ses consequences*, Realités byzantines 10, Lethielleux, Paris 2005
- Laiou-Thomadakis Angeliki, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282–1328*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1972
- Laiou Angeliki, Cécile Morrisson, *Η Βυζαντινή Οικονομία*, Δημήτρης Κυρίτσης μτφρ., Παπαδήμα, Αθήνα 2011 [2007]
- Lalkov Milcho, *Rulers of Bulgaria: Khans, Tsars and Statesmen*, Kibea, Sofia 1995
- Lambert M.D., *Medieval Heresy Popular Movements from Bogomil to Hus*, Edward Arnold, UK 1977
- Ласкарис Михаило, *Византијске принцезе у средњовековној Србији, Прилог историји византијскосрпских односа од краја XII до средине XV века*, Београд 1926
- Le Goff Jacques, *Διανοούμενοι στο Μεσαίωνα*, Παραδέλλη Μαρία μτφρ., Κέδρος, Αθήνα 2003 [=Les Intellectuels au Moyen Âge, Seuil, Paris 1957]
- Le Goff Jacques, *La Naissance du Purgatoire*, Gallimard, Paris 1981
- Le Goff Jacques, *Το Πουγκί και η Ζωή Οικονομία και Θρησκεία στο Μεσαίωνα*, Γκοτσίνας Νίκος μτφρ., Κέδρος, Αθήνα 2004 [=La Bourse et la vie. Economie et religion au Moyen Age, Hachette, Paris 1986]
- Lemerle Paul, *Le premier humanisme byzantin: notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Presses Universitaires de France, Paris 1971
- Lock Peter, *The Franks in the Aegean 1204-1500*, Longman, London-New York 1995

- Loos Milan, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, τ. 10, ACADEMIA Publishing House of the Czech Academy of Sciences, Prague 1974
- Madden Thomas F., *Enrico Dandolo & the Rise of Venice*, JHU Press, Baltimore 2003
- Madden Thomas F., *Crusades: the Illustrated History*, Ann Arbor, University of Michigan Press, Michigan 2005
- Madgearu Alexandru, *The Asanids: The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire 1185-1280*, Brill, Leiden and Boston 2017
- Magaš Branka, *Croatia Through History*, SAQI, London 2007
- Magdalino Paul, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143–1180*, Cambridge University Press, Cambridge 1993
- Majeska George P., *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Dumbarton Oaks, Washington 1984
- Makk Ferenc, *The Árpáds and the Comneni: Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Novák György μτφρ., Akadémiai Kiadó, Budapest 1989
- Μαλιγκούδη Γιάννα, *Ιστορία της Ρωσίας*, τ. Β', *Το Κράτος της Μόσχας 1240-1613*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1996
- Man John, *Kublai Khan: From Xanadu to Superpower*, Bantam Books, London 2006
- Mango Cyril, *Ιστορία του Βυζαντίου*, Νεφέλη, Αθήνα 2006
- Μανιάτη-Κοκκίνη Τριανταφυλλίτσα, *Ο βυζαντινός θεσμός της Πρόνοιας*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1990
- Марјановић Петко Д., *Топлица кроз векове*, Народни музеј Топлице, Прокупље 2008
- Марковић Васиљије, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920
- Марковић Миодраг, *Прво путовање светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Византолошки институт САНУ, Београд 2009
- Ματανов Χριστο, *Югозападните български земи в периода на сръбската власт (края на XIII —първата половина на XIV век*, Наука и изкуство, София 1986
- Matejić Mateja και Milivojević Dragan, *An Anthology of medieval Serbian Literature in English*, Slavica Publishers Inc., Columbus, OH 1978
- McDaniel Gordon, *On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelus and Queen Jelena*, Ungarn-Jahrbuch Band 12, Seattle (Wash.)- München 1982-1983
- Μεταλληνός Γεώργιος, *Ησυχαστές και Ζηλωτές. Πνευματική ακμή και κοινωνική κρίση στον Βυζαντινό 14ο αιώνα*, Ελληνισμός Μαχόμενος, εκδ. Τήνος, Αθήνα 1995
- Meyendorff John, *A Study of Gregory Palamas*, trans. George Lawrence, The Faith Press, London 1964
- Μейендорф И., *Византия и Московская Русь: Очерк по истории церковных и культурных связей в XIV веке*, εκδ. YMCA-PRESS, Paris 1990
- Meyendorf John, *Byzantine Theology: Historical trends and doctrinal themes*, Fordham University Press, Bronx 1987
- John Meyendorff, *Byzantine Hesychasm: Historical, Theological and Social Problems: Collected Studies*, Variorum Reprints, London 1974
- Μέγεντορφ Ιωάννης, *Βυζάντιο και Ρωσία. Μελέτη των Βυζαντινο-ρωσικών σχέσεων κατά τον 14^ο αιώνα*, Φωκάς Νίκος μτφρ., Δόμος, Αθήνα 1988
- Међународни научни скуп Сава Немањин-Свети Сава историја и предање*, Београд 1979
- Μηλιαράκης Αντώνιος, *Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*, εν Αθήναις 1898 [ανατύπωση εν Αθήναις 1994]
- Μιλεуснић Слободан, *Свети Срби*, Прометеј, Нови Сад 2000
- Miller William, *The Balkans: Rumania, Bulgaria, Servia, and Montenegro*, Putnam's Sons, London 2011
- Miltenova Anisava, *Informacionen bjuletin na BAN*, Sofia (June 2005)
- Mitchell Laurence, *Serbia: Bradt Travel Guides 2010*, 3^η εκδ.
- Monferrer-Sala Juan Pedro επιμ., *Eastern Crossroads: Essays on Medieval Christian Legacy*, Gorgias Press LLC, Piscataway 2007

- Morgan David, *The Mongols (The Peoples of Europe)*, Blackwell Publishing, Malden MA 2007
- Μωυσής Μοναχός Αγιορείτης, *Οι Άγιοι του Αγίου Όρους*, εκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2008
- Мргјић Јелена, Живковић Тибор, *Северна Босна: 13-16 век*, Историјски институт, Београд 2008
- Mutavčieva Vera, *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία (15ος-16ος αιώνας)*, Πορεία, Αθήνα 1990
- Мушмов М., *Монетите и печатите на българските царе*, София 1924
- Nafziger George F., Walton Mark W., *Islam at War: A History*, Praeger, Connecticut London
- Ναζίδου Ελεονώρα, *Εκκλησία και εθνική ιδεολογία: από την Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας μέχρι την ίδρυση της αυτοκέφαλης «μακεδονικής εκκλησίας»*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1999
- Need Stephen W., *Truly Divine and Truly Human: The Story of Christ and the Seven Ecumenical Councils*, SPCK, London 2008
- Ničetić Antun, *Povijest dubrovačke luke*, Hrvatska Akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Dubrovnik 1996
- Nicol Donald MacGillivray, *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, Cambridge University Press, U.K.-USA 1993
- Nicol D. M., *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου: 1261-1453*, Κομνηνός Στάθης μτφρ., εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 1996
- Nicol D., *Histoire de la pensée politique médiévale 350-1450*, PUF, Paris 1993
- Nicol D. M., *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge University Press, London, NY 1992
- Nicol D. M., *Βυζάντιο και Βενετία*, Μουτσοπούλου Χριστίνα-Αντωνία μτφρ., Παπαδήμας, Αθήνα, 2004
- Nicol D. M., *The despotate of Epiros*, Blackwell, Oxford 1957
- Nicol D. M., *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες: Δέκα πορτρέτα: 1250-1500*, Κομνηνός Στάθης μτφρ., Παπαδήμας, Αθήνα 1996 [Nicol D. M., *The Byzantine Lady: Ten Portraits, 1250-1500*, Cambridge University Press, Cambridge 1994]
- Nicol D. M., *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295-1383*, Cambridge University Press, Cambridge, UK 1996
- Nicol D. M., *The Byzantine family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca 1100-1460: a genealogical and prosopographical study*, Dumbarton Oaks, Washington DC 1968
- Νικολάου Κατερίνα, Τσιγκνάκης Κώστας επιμ., *Βυζάντιο και Βούλγαροι (1018-1185)*, Ε.Ι.Ε. Ι.Β.Ε. Διεθνή Συμπόσια 18, Αθήνα 2008
- Nicolle David, Adam Hook, *Ottoman Fortifications 1300-1710*, Osprey Publishing, Oxford 2010
- Nicolle D., *Armies of the Ottoman Turks 1300-1774*, Osprey Pub., London 1983
- Нилевић Борис, *Српска Православна Црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патриаршије 1557 године*, Веселин Маслеша, Сарајево 1990
- Новаковић Стојан, *Законски споменици српских држава средњег века*, Српска Краљевска Академија у Београду, Београд 1912
- Новаковић С., *Примери књижевности и језика српскога и српско-словенскога*, Београд 1877
- Norwich John Julius, *A History of Venice*, Random House, New York 1989
- Norwich John J., *Byzantium: The Decline and Fall*, Alfred A. Knopf, New York 1996
- Norwich J. J., *A Short History of Byzantium*, Alfred A. Knopf, New York 1997
- Obolensky Dimitri, *The Bogomils: A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge University Press, Cambridge 1972
- Obolensky D., *The Byzantine Commonwealth Eastern Europe 500-1453*, Weidenfeld and Nicolson, London 1971 [= *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία Η ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, μτφρ. Γιάννης Τσεβρεμέζ, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991]
- Obolensky D., *Six Byzantine Portraits*, Clarendon Press, Oxford 1988
- Odorico Paolo éd., *La face cachée de la littérature byzantine*, Dossiers byzantins 11, Paris 2012

- Ostrogorsky Georg, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, Ευάγγελος Χρυσός επιμ., Παναγόπουλος Ιωάννης μτφρ., τόμοι 3, Ιστορικές Εκδόσεις Στέφ. Δ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1978-81 [2002] [*Geschichte des Byzantinischen Staates*, München 1963]
- Ouspensky Léonide, *Theology of the Icon*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, N.Y. 1992
- Ouspensky L., Lossky Vladimir, *The meaning of icons*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, N.Y. 1982
- Павлов Пламен, *Търновските царици*, ДАР-РХ, ВеликоТърново 2006
- Павлов Пламен, *Татаринът Чака Не е Бил Български Цар*, Електронно списание LiterNet, 16.9.2008, № 9
- Pál Engel, *The Realm of St Stephen: A History of Medieval Hungary 895-1526*, I.B. Tauris Publishers, London 2001
- Панайот Илиев Панайотов, *Българско средновековие: политическа, икономическа и културна история на българско тоханство (XVII-IXв.), княжество (IX-X) и царство (X-XIV): извори, факти, мнения*, Фабер, ВеликоТърново 2005
- Paracostea Ș., *La Mer Noire carrefour des grandes routes intercontinentales 1204-1453*, București 2006
- Parastavrou Elena, *Recherche iconographique dans l'art byzantin et occidental du XIe au XVe siècle: l'Annonciation*, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Βενετία 2007
- Παπαχρυσάνθου Διονυσία, *Ο Αθωνικός Μοναχισμός Αρχές και Οργάνωση*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005
- Patlagean Évelyne, *Un Moyen Âge grec Byzance IXe-XVe siècle*, Albin Michel, Paris 2007 [=Ο Ελληνικός Μεσαίωνας Βυζάντιο 9^{ος}-15^{ος} αιώνας, Λαμπαδά Δέσποινα μτφρ., Πατάκης, Αθήνα 2014]
- Paton Andrew Archibald, *Researches on the Danube and the Adriatic*, τ. 1, F. A. Brockhaus, Leipzig 1861
- Πατούρα Σοφία, *Οι αιχμάλωτοι ως παράγοντες Επικοινωνίας και πληροφόρησης (4^{ος}- 10^{ος} αι.)*, ΕΙΕ, Αθήνα 1994
- Ravlovich Paul, *The Serbians: the story of a people*, Serbian Heritage Books, Toronto 1983
- Петров Петър επιμ., Иречек Константин, *История на българите с поправка и добавки на самия автор*, Наука и изкуство, София 1978
- Петровић М. М., *‘Ο Νομοκάνων εις ΙΔ’ τίτλους και οι βυζαντινοί σχολιασταί. Συμβολή εις την έρευναν των θεμάτων περι σχέσεων Έκκλησίας και Πολιτείας και των έπισκόπων Παλαιάς και Νέας Ρώμης*, Αθήναι 1970, σς. 266, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Петровић М. М., *Богомилсколатинска јерес, ‘Црквобосанска’ и мухамеданство, неке књиге одабраних радова*, Београд 2013
- Петровић М. М., *Црквендржавне идеје Светог Саве између Цариграда и Рима*, Историјски институт САНУ (Зборник радова књ. 13), Београд 1996
- Petrović Petar, Đurđekanović Slađana, *Ancient mining and metallurgy in southeast Europe*, Arheološki institute, Belgrade 1995
- Phillips Jonathan, *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*, Penguin, London 2004
- Πλακογιαννάκης Κίμων Εμμανουήλ, *Ελληνική Ανατολική Αυτοκρατορία των Μέσων Αιώνων: Ενεργοί Τίτλοι και Αξιώματα στο Βυζάντιο, Εθιμοτυπία- Διοίκηση- Στρατός*, Ιανός, Θεσσαλονίκη 2001
- Playfair Robert Lambert, *Handbook to the Mediterranean, its Cities, Coasts and Islands*, John Murray, London 1881
- Polemis Demetrios I., *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography*, The Athlone Press, London 1968
- ПоповЧедомир, *Историја српске државности*, τ. 1, Српска академија наука и уметности, Београд 2000
- Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies*, Ashgate, London 2006
- Radivoj Radic, *Σεισμοί στην Κωνσταντινούπολη (Βυζάντιο)*, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*

- Политичка историја до 1537. Године*, Radonjić Jovan μτφρ., Научна књига Историја Срба 1, Београд 1952
- Редакција за Историју Црне Горе, *Историја Црне Горе*, т. 2, 1, Титоград 1970
- Rice Tamara Talbot, *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών*, Βώρος Φανούριος μτφρ., Παπαδήμας, Αθήνα
- Ristelhueber René, *A History of the Balkan Peoples*, Spector Sherman David επιμ. και μτφρ., Twayne Publishers, New York 1971 [1950]
- Rosenqvist Jan Olof, *Interaction and Isolation in Late Byzantine Culture, Papers Read at a Colloquium Held at the Swedish Research Institute in Istanbul, 1-5 December, 1999*, Swedish Research Institute τόμ. 13, I. B. Tauris, Istanbul 2004
- Roux Jean-Paul, *Histoire de l'Empire Mongol*, Fayard, Paris 1993
- Runciman Steven, *A History of the First Bulgarian Empire*, George Bell and Sons, London 1930
- Runciman S., *The Great Church in captivity: a study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkish conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge University Press, Cambridge 1986
- Runciman S., *A History of the Crusades* 3, Penguin, London 1987
- Runciman S., *Η Βυζαντινή Θεοκρατία*, Δόμος, Αθήνα 2005
- Σαββίδης Αλέξης, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρά Ασία, 1189-1240 μ.Χ.: Συμβολή στη μελέτη της υστεροβυζαντινής προσωπογραφίας και τοπογραφίας την εποχή των Αγγέλων, των Λασκαρίδων της Νίκαιας και των Μεγαλοκομνηνών του Πόντου*, Δόμος, Αθήνα 1987
- Σαββίδης Α., *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο, τ.Α' Προ-Οθωμανικά φύλα στην Ασία και τα Βαλκάνια*, Δόμος, Αθήνα 2006
- Сарабьянов В. Д., *Георгиевская церковь в Старой Ладозе*, Северный паломник, Москва 2003
- Шахматов А. А., *Толковая Палея и русская летопись История русского летописания*, т.1, βιβ.2, Рипол Классик, Санкт-Петербург 2013 [1904]
- Сборник статей по священныхпамяти Н. П. Кондакова, Seminarium Kondakovianum, Прага 1926
- Σβωρώνος Νίκος, *Η σημασία της ίδρυσης του Αγίου Όρους για την ανάπτυξη του ελλαδικού χώρου*, εκδ. Πανσέληνος, με τη φροντίδα των εκδ. Επτάλοφος, 2^η έκδ. Καρυές, Άγιον Όρος – Αθήνα 2008 [1987]
- Schlumberger Gustav, Βασίλειος Β' ο Βουλγαροκτόνος, τόμ. 2 Αυτοκρατορικοί Χρόνοι, Αθήνα 1999 [Gustave Schlumberger, L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle. τόμ. 2: Basile II le tueur de bulgares, Hachette, Paris 1905-1925]
- Sear David R., *Byzantine coins & their values*, Seaby Ltd., 2^η έκδ., London 1996 [1987]
- Sedlar Jean W., *East Central Europe in the Middle Ages*, τ. III (1000-1500), University of Washington Press, Seattle 1994
- Селаковић Никола, *Душанов законик и правни транспланти*, Уредно Правна Студија, Београд 2007
- Setton Kenneth M., Wolff Robert Lee, Hazard Harry, *A History of the Crusades, Vol. II: The Later Crusades, 1189-1311*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1969
- Setton Kenneth M., *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, τ. 1 *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, The American Philosophical Society, Philadelphia 1976
- Ševčenko Ihor, *Etudes sur la polemique entre Theodore Metochite et Nicephore Choumнос*, Byzantion, Bruxelles 1962
- Shaw Stanford Jay, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge University Press, Cambridge 1976
- Simon John, Nicholas Morton, *Crusading and warfare in the Middle Ages: realities and representations*, Ashgate Publishing Limited, Burlington VT 2014
- Smalley Beryl, *Historians in the Middle Ages*, Thames and Hudson, London 1974
- Соловјев А. В., *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд 1928

- Сотиоров Ив., Монетосеченето на цар Мичо (Миче) - "Симеона цара" и събитията в България през 1256-1263 г., *Нумизматика, Сфрагистика и Епиграфика* 1(2004), σελ. 117-136
- Soulis George Christos, *The Serbs and Byzantium during the reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his successors*, Dumbarton Oaks, Washington- Columbia 1995 [1984]
- Станојевић Станоје, *Сви српски владари: биографије српских (са црногорским босанским) и преглед хрватских владара*, В. Топаловић, Београд 1989 [1927]
- Stavrianos L. S., *The Balkan since 1453*, Holt, Rinehart and Winston, U.K. 1958
- Stephenson Paul, *Byzantium's Balkan frontier: a political study of the Northern Balkans 900-1204*, Cambridge University Press, Cambridge 2000
- Στρέγερ Τζόζεφ Ρ., *Γιατί Γεννήθηκε το Κράτος Εξουσία, Ιδεολογία και Θεσμοί στην αυγή της νεότερης Ευρώπης*, Σαμαρτζής Θάνας μτφρ., Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2012 [=Strayer Joseph R., *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton University Press, 1970]
- Šurmin Đuro, *Povjest književnosti hrvatske i srpske*, Tisak i naklada knjižare L. Hartmana, Kugli i Deutsch, Zagreb 1898
- Тарановски Теодор, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1931
- Τεμεκενίδης Γεώργιος Α., *Η Επανάσταση των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη (1342-1349)*, Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2001
- Temperley Harold, William Vazeille, *History of Serbia*, Bell, Λονδίνο 2009
- Το χριστιανικόν εορτολόγιον*, Κλάδος Εκδόσεων της Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 2007
- Todić Branislav, *Serbian medieval painting: the age of King Milutin*, Драганић, Београд 1999
- Τοντόροφ Νικολάι, *Η Βαλκανική Πόλη 15^{ος}-19^{ος} αιώνας*, τ. 1^{ος}, Θεμέλιο, Αθήνα 1986
- Treadgold Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford 1997
- Treadgold Warren επιμ., *The Renaissance Before the Renaissance- Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, Stanford University Press, California 1984
- Трифонов Ю., *Деспот Иван Александър и положението на България след Велбуждката битка*, сп. на БАН XLIII(София 1930), σελ. 76-77
- Троицки Сергије В., *Које превео Крмчију са тумачењима*, Глас САН, Београд 1948
- Tschizewskij Dmitrij, *Icons: St. Nick*, Aurel Bongers, Rcklinghausen 1967
- Tuchman Barbara W., *A Distant Mirror: the Calamitous 14th Century*, Alfred A. Knopf., New York 1978
- Тютюнджиев Иван, Павлов Пламен, *Българската Държава и Османската Експанзия 1369- 1422*, ВеликоТърново 1992
- Van Tricht Filip, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204-1228)*, Brill, Leiden 2011
- Vásáry István, *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge University Press, Cambridge 2005
- Vasiliev Alexander, *History of the Byzantine Empire*, τ. 2, University of Wisconsin Press, Madison, WI 1958
- Vlasto A. P., *The Entry of the Slavs Into Christendom: An Introduction to the Medieval History of the Slavs*, Cambridge University Press, Cambridge 1970
- Grousset René, *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*, Walford Naomi μτφρ., Routledge University Press, New Brunswick, New Jersey and London 2002
- Walter Gerard, *Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο στον αιώνα των Κομνηνών 1081- 1180*, Κ. Παναγιώτου μτφρ., Παπαδήμας, Αθήνα 1999
- Wells Colin, *Sailing from Byzantium: how a lost Empire shaped the world*, Random House Inc., New York 2006
- Wilkins Ernest Hatch, *Life of Petrarch*, University of Chicago Press, Chicago 1961
- Wilmshurst David, *The ecclesiastical organisation of the Church of the East, 1318-1913*, Peeters Publishers, Leuven 2000
- Windsor Laura Lynn, *Women in Medicine: An Encyclopedia*, τ. ABC-CLIO, California 2002

- Wood Diana, *Medieval Economic Thought*, Cambridge University Press, New York, London 2002
- Zachariadou Elizabeth επιμ., *Halcyon Days in Crete I. The Ottoman Emirate (1300-1389)*, *Πρακτικά Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 11-13 Ιανουαρίου 1991*, Crete University Press, Rethymno 1994
- Zacour Norman P., Hazard Harry W. επιμ., *A History of the Crusades: The Impact of the Crusades on the Near East*, τ. V, University of Wisconsin Press, Wisconsin 1985
- Зборник радова са Међународног научног скупа "Сава Немањић-Свети Сава историја и предање", САНУ, Београд 1979
- Živković Tibor, Bojanin S., Petrović V., *Selected Charters of the Serbian Rulers related to Kosovo and Metochia*, Center for Studies of Byzantine Civilization, Αθήνα 2000
- Živković T., *Forging Unity, The South Slavs between East and West: 550-1150*, The Institute of History, Belgrade 2008 (συλλογή παλαιότερων άρθρων)
- Златарски Васил, *Πρво българско царство*, Придворна Печатница, София 1938
- Златарски Васил, *История на българската държава през средните векове. Второ българско царство. България при Асеневици (1187-1280)*, т. I, БАН, София 1918, και т. III, Ангелов Димитър επιμ., Наука и изкуство, София 1972 [1940]
- Зорић Петар, *Законоправило Светога Саве и Правни Транспланти*, Правни Факултет Универзитет у Београду, Београд 2005
- Zutshi P. N. R., *The New Cambridge Medieval History: c. 1300-c. 1415*, Vol. VI, Michael Jones επιμ., Cambridge University Press, Cambridge 2000
- Живковић Тибор, *Краљ Владислав и Србија XIII века: научни скуп, 15-16. новембар 2000*, Историјски Институт, Зборник Радова 20, Београд 2003

ΑΡΘΡΑ

- Αβραμέα Άννα, Χερσαίες και θαλάσσιες επικοινωνίες (4^{ος}-15^{ος} αιώνας), Α. Λαΐου, *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Α', σελ. 125-168
- Ahrweiler Hélène, L'histoire et la géographie de la region de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle, *Travaux et Mémoires 1* (1965), σελ. 1-204
- Angelov Dimiter G., Prosopography of the Byzantine world (1204-1261) in the Light of Bulgarian Sources, Judith Herrin, Guillaume Saint-Guillain επιμ., *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean After 1204*, Ashgate, Farnham-Burlington 2011, σελ. 101-120
- Андреева М. А., Прием татарских послов при никейском дворе, С. А. Жебелев к.ά. επιμ., *Сборник статей посвященных памяти Н. П. Кондакова*, *Seminarium Kondakovianum*, Прага 1926, σελ. 187-200
- Баришић Фрањо, Хронолошки проблеми око године Немањине смрти, *Хиландарски Зборник 2* (1971), σελ. 31-58
- Bartusis Mark, Hrelja and Momčilo: Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia, *BSI 41*(1980), σελ. 201-221
- Beldiceanu Nicoara, Le timar dans l'État ottoman (XIVe-XVe siècles), *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (Xe-XIIIe siècles) Bilan et perspectives de recherches. Actes du Colloque de Rome (10-13 octobre 1978)*, Publications de l'École française de Rome, τ. 44 αρ. 1 (1980), σελ. 743-753
- Богдановић Димитрије, Крмчија светога Саве о заштити социјално обесправљених и угрожених, *Међународни научни скуп Сава Немањић- Свети Сава историја и предање*, Београд 1979, σελ. 94-95
- Boško I. Bojović, Historiographie dynastique et idéologie politique en Serbie au Bas Moyen Age Essai de synthèse de l'idéologie de l'Etat médiéval serbe, *Südostforschungen 51*(1992), 29-49
- Božilov Ivan, Les Bulgares dans l'empire byzantin, *XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Wien 4-9 Oktober 1981, Akten II, 2, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32/ 2* (1982), σελ. 155-164
- Bryer Anthony, Δαβίδ Κομνηνός και Άγιος Ελευθέριος, *Αρχαίον Πόντου 42* (1988-1989), σελ. 180

- Bulić Dejan, Gradina-Kazanoviće, Results of archeological research, *Istorijski Časopis* 55 (2007), σελ. 45-62
- Cañellas Juan Nadal, Le rôle de Grégoire Akindynos dans la controverse hésychaste du XIVème siècle à Byzance, Juan Pedro Monferrer-Sala επιμ., *Eastern Crossroads: Essays on Medieval Christian Legacy*, Gorgias Press LLC, Piscataway 2007
- Cañellas J. N., La résistance d' Akindynos à Grégoire Palamas, *Enquête historique, avec traduction et commentaire de quatre traités édités récemment I-II*, Louvain 2003, σελ. 50-51
- Carter F. W., An Analysis of the Medieval Serbian Oecumene: A Theoretical Approach, *Geografiska Annaler* 51b (1969), σελ. 39-56
- Cheyne Jean-Claude, Οι Εξεγέρσεις από τον Νικηφόρο Φωκά ως την Άλωση του 1204, *Ελευθεροτυπία Τα Ιστορικά* 260 (11.11.2004) «Εξεγέρσεις στο Βυζάντιο»
- Churchill Semple Ellen, Pirate Coasts of the Mediterranean, *Geographical Review* 2, 2 (Aug. 1916), σελ. 134-151
- Ćirković Sima, Between Kingdom and Empire: Dusan's State (1346-1355) Reconsidered, *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα 1996
- De Vries Kelly, Meet the Mongols: Dealing with Mamluk Victory and Mongol Defeat in the Middle East in 1260, Simon John επιμ., *Crusading and warfare in the Middle Ages: realities and representations*, Ashgate Publishing Limited, Burlington VT 2014, σελ. 207-220
- Димова С., Сякъл ли е монети цар Мицо Асен в Месемврия?, *Проблеми на изкуството* 1 (2004), σελ. 56-58
- Dostál Antonín, Η βυζαντινή παράδοση στην εκκλησιαστική Σλαβική λογοτεχνία, *Cyrrilomethodianum* II (Thessalonique 1972-73), σελ. 69-87
- Dujčev Ivan, La date de la revolte des Asenides, *BSI* 13 (1953)
- Ферјанчић Божидар, Автокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија, *Зборник радова са Међународног научног скупа "Сава Немањић- Свети Сава историја и предање"*, САНУ, Београд 1979, σελ. 65-72
- Fögen Marie Theres, Legislation in Byzantium: A Political and Bureaucratic Technique, A. E. Laiou και Dieter Simon (επιμ.), *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, Harvard University Press, Washington D.C. 1994, σελ. 53-70
- Geanakoplos Deno John, Greco-Latin relations on the eve of the Byzantine restoration: the Battle of Pelagonia, *Dumbarton Oaks Papers* 7 (1953), σελ. 136
- Γκαρτζονίκα Έλενα, *Ο Κερματισμός των Μεσαιωνικών Κρατών της Βαλκανικής: Κράλης Μάρκο και Μομτσίλο*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μεσαιωνικών Σπουδών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας και Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα, Νοέμβριος 2009
- Gkartzonika Elena, Banditry and the Clash of Powers in 14th-Century Thrace: Momcilo and his Fragmented Memory, *Bulgaria Mediaevalis* 3 (Σόφια 2012), σελ. 511-50
- Gkartzonika E., Martyrs and their Holi Loci in the Balkan Peninsula: A Preliminary Historical- Geographical Approach, Miša Rakocija ed., *НИШ И ВИΖАНТИЈА, Зборник Радова VII (Седми Научни Скуп, Ниш [Србија], 3 - 5 Јун 2008)*, The City of Nis, σελ. 129-140
- Gkartzonika E., The 14th-c. Serbian Elites at a Turning Point: Mrnjavčevići's Purse and Life, Free Communication, *23rd International Congress of Byzantine Studies* (Belgrade, 22-27 August 2016)
- Hayes W. M., Pontifical Institute of Medieval Studies Greek Ms.1: Constantine Manasses, Compendium Chronicum, *Medieval Studies* 39 (1977), 160-176
- Inalcık Halil, Ottoman Methods of conquest, *Studia Islamica* 2 (1954), σελ. 103-129
- Jacoby D., Byzantium, the Italian maritime powers, and the Black Sea before 1204, *Byzantinische Zeitschrift* 100, 2 (2007), σελ. 677-699
- Kaimakamova Milana, Turnovo- New Constantinople: The third Rome in the Fourteenth-Century Bulgarian Translation of Constantine Manasses' Synopsis Chronike, Erik Kooper, *The Medieval Chronicle IV*, Rodopi, Amsterdam N.Y. 2006, σελ. 91-104
- Kaldellis Antony, Timarion: Towards a Literary Interpretation, P. Odorico ed., *La face cachée de la littérature byzantine, Dossiers byzantins* 11 (Paris 2012), σελ. 275-287

- Καрамихалева Александра, Българските патриарси през Средновековието, *Църковен Вестник* 9-2003
- Katsoni P., Urbanisation et déséquilibres sociaux à Thessalonique au XIVe siècle à travers la correspondance de Démétrios Kydonès, E.Malamut – M.Ouerfelli, *Villes Méditerranéennes au Moyen Âge*, Presses Universitaires de Provence 2014, σελ. 217-227
- Klaić Nada, Mljetski Falsifikati, *Arhivski vjesnik* 10 (Zagreb 1967)
- Koičeva Elena, The Comnenian Dynasty and the Assenids, *Byzantium and Its Neighbours from the mid-9th till the 12th Centuries Papers Read at the Byzantinological Symposium*, Bechyně 1990, 127-33
- Kollmann Nancy, Collateral Succession in Kievan Rus, *Harvard Ukrainian Studies* 14 (1990), σελ. 377-387
- Konidaris Ioannis M., The Ubiquity of Canon Law, A. E. Laiou και Dieter Simon (επιμ.), *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, Harvard University Press, Washington D.C. 1994, σελ. 131-150
- Konstantakopoulou Angeliki, Repentant or Dead: East and West Attitudes Towards Late-Medieval Heretics, *Medieval Christian Europe: East and West, Traditions, Values, Communications*, Vassil Gjuzev and Anisavna Miltenova eds., Gutenberg Publishing House, Sofia 2002, σελ. 456-474 (και παράρτημα)
- Κοντογιανοπούλου Α., Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310). Συμβολή στη μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος, *Βυζαντικά* 18 (1998), σελ. 177-235
- Korac Vojislav, Les fondations serbes au Mont Athos et les origines athonites de l'architecture serbe, *Διεθνές Συμπόσιο Το Άγιον Όρος χθες-σήμερα-αύριο, Θεσσαλονίκη 29 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1993*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1996, 145-56
- Κουμαριανός Θεόδωρος Ί., Οι εορτές της Αναλήψεως και της Πεντηκοστής, *Η' Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων, Βόλος, Οκτώβριος 2006: Το χριστιανικόν εορτολόγιον*, Κλάδος Εκδόσεων της Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 2007, σελ. 211-235
- Kovacevic Desanka, Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: Les mines d'or et d'argent, *Annales ESC XV* (Paris 1960), σελ. 248-58
- Lazarević Dragana, The Invention of the Balkan Identities: Finding the Founding Fathers and the Myths of Origin- The Montenegrin Case, Софија Божић γεν. εποπτεία, *Историја и географија: сусрету и прожимања: History and geography: meetings and permeations*, Институт за новију историју Србије, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Институт за славистку Ран, Београд 2014, σελ. 423-444
- Λαΐου Αγγελική, Η Θεσσαλονίκη, η ενδοχώρα της και ο οικονομικός της χώρος στην εποχή των Παλαιολόγων, *Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ., Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτ. 1992*, Θεσαλ. 1992, 183-94
- Λαΐου Αγγελική, Ο χαμένος 13^{ος} αιώνας: Το Βυζάντιο στο πλαίσιο της μεσογειακής οικονομίας (περ. ως το 1340), Αγγελική Λαΐου γεν. εποπτεία, *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τόμ. Γ', σελ. 376-384
- Λαΐου Α., Ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ' (1980), σελ. 155
- Laiou Angeliki E., The Byzantine Aristocracy in the Palaeologan Period: A story of Arrested Development, *Viator* 4 (1973), σελ. 134
- Laiou-Thomadakis A., Saints and Society in the Late Byzantine Empire, A. Laiou-Thomadakis ed., *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick N.J. 1980, σελ. 84-114
- Lascaratos John, Effie Poulakou-Rebelakou, Child sexual abuse: historical cases in the Byzantine Empire (324-1453 A.D.), *Child Abuse & Neglect* 24 (8 August 2000), σελ. 1085-1090
- Laskaris Michel, Actes Serbes de Vatopédi, *Byzantinoslavica* 6 (1935-36), σελ. 166-185
- Лазаров Ив., Междусобици в България през 1256-1257 г., *Военноисторически сборник* 1 (1984), σελ. 145-155
- Lefort Jacques, Η Αγροτική Οικονομία (7^{ος}-12^{ος} αιώνας), Αγγελική Λαΐου γενική εποπτ., *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Α', σελ. 377-494

- Le Goff Jacques, Le Christianisme médiéval en Occident du Concile de Nice (325) à la Reforme (debut du XVIe siècle), Henri-Charles Puech επιμ., *Histoire des religions 2: La formation des religions universelles et les religions du salut*, Gallimard, Paris 1972 («Histoire de la Pléiade»), σελ. 807, 811-5
- Lind H., Scandinavian Nemtsy and Repaganized Russians- The Expansion of the Latin West During the Baltic Crusades and its Confessional Repercussions, Zsolt Hunyadi, József Laszlovszky επιμ., *The Crusades and the Military Orders- Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity: In memoriam Sir Steven Runciman (1903-2000)*, CEU Department of Medievalia, Budapest 2001, σελ. 481-497
- Magdalino Paul, Justice and Finance in the Byzantine State, Ninth to Twelfth Centuries, A. E. Laiou και Dieter Simon (επιμ.), *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, Harvard University Press, Washington D.C. 1994, σελ. 93-116
- Максимовић Љубомир, Генеза и Карактер Апанажа у Византији, *ЗРВИ XIV/XV* (1973), σελ. 103-154
- Maksimović L, L'Empire de Stefan Dušan: Genèse et caractère, *Travaux et Mémoires* 14(2002), 415-28
- Максимовић Љубомир, 'Бизантинисми' краља Стефана Радослава, *ЗРВИ*46 (2009), σελ. 139-147
- Maksimović L., Charakter der Sozialwirtschaftliche Struktur der späbyzantinischen Stadt (13-15 Jh.), *JÖB* 31/1 (1981), σελ. 149-188
- Maksimović L., Η ανάπτυξη κεντρόφυγων ροπών στις πολιτικές σχέσεις Βυζαντίου και Σερβίας τον ΙΔ' αιώνα, *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα 1996, σελ. 282-90
- Макушев В., Итальянские архивныи хранящиесяявных материалы для славянской истории, *Сборник Отделелных Русского Языка и Словесности VIII*, 4 (1871), σελ. 30-33
- Μανιάτη-ΚοκκίνηΤριανταφυλλίτσα, *Αυτοκρατορικές και Ηγεμονικές Δωρεές Προς Ξένους και από Ξένους στο Βυζαντινό Χώρο 12^{ος}-15^{ος}αιώνας*, σειρά: Το Βυζάντιο και οι Ξένοι 5 (11 Μαΐου 2000), Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, Αθήνα 2003
- Markov Nikolaj, Le "problème saxon" dans l'histoire bulgare pendant le Moyen Age. Une nouvelle hypothèse, *Südost-Forschungen* 51 (1992), σελ. 21-28
- Mavromatis Léonidas, *La fondation de l'empire serbe: le Kralj Milutin*, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται Τόμος 16, Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1978
- Μαυρομάτης Λ., Peut-on parler d'un État médiéval serbe?, *Byzantion* 48, 2 (1978), 417-429
- Mavromatis L., Le Chrysobulle de Dusan pour Zographou, *Byzantion* 52 (1982), σελ. 351-356
- Μαυρομάτης Λ., Η σερβική κοινωνία στον ΙΔ' αιώνα, *Βυζαντινά* 11 (1982), σελ.159-64
- Mavromatis Lenos, La formation du deuxième royaume bulgare vue par les intellectuels byzantins, *EtBalk* 21, 4 (Σόφια 1985), σελ. 30-38
- Μαυρομάτης Λ., Η Μοναρχική Ιδέα στη Μεσαιωνική Σερβία, *Σύμμεικτα* 8 (1989), σελ. 361-370
- Μαυρομάτης Λ., Συμβολή στην επικοινωνία Βυζαντίου, Βουλγαρίας και Σερβίας, ΙΑ' - ΙΕ' αι., *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου*, Ν. Γ. Μοσχονάς επιμ., ΚΒΕ., ΕΙΕ, Αθήνα 1993, 623-29
- Μαυρομάτης Λεωνίδα, Η σερβική πολιτική των προνομίων, *Ιερά Μονή Βατοπεδίου Ιστορία και Τέχνη*, ΕΙΕ, ΙΒΕ, Αθήνα 1999, σελ. 81-86
- Meyendorff John, Un mauvais théologien de l'unité au quatorzième siècle: Barlaam le Calabrais, *L'église et les églises, 1054-1954*, τ. 2, Chevetogne 1955
- Младеновић Александар, О издању Законоправила Светога Саве, *Археοграфски прилози* 28 (Београд 2006), σελ. 333-335
- Nastase D., Mont Athos et la politique du patriarcat de Constantinople, de 1355 à 1375, *Σύμμεικτα* 3 (1979), σελ. 121-177
- Nicol D., Bendall Simon, Anna of Savoy in Thessalonica: The numismatic evidence, *Revue Numismatique* 6, αρ. 19 (1977), σελ. 87-102
- G. N. Nikolov, Appearance and initial development of appanages in the Bulgarian tsardom (late 12th to mid 13th century), *Byzantina et Slavica Cracoviensia V Byzantium*, New

- Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone from the ninth to the fifteenth century*, Cracow 2007, σελ. 259-265
- Georgi Nikolov, Historical Notes about a Bulgarian Princess in Constantinople in the 14th century, *Etudes Balkaniques* 1-2 (Σόφια 1997), σελ. 183-199.
- Ников П., История на Видинското княжество до 1323 година, *Годишник на СУИ Факултет XVIII* (1922), σελ. 91-95
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μαρία, Η Τετάρτη Σταυροφορία και οι Επιπτώσεις στα Βαλκάνια, περ. *Αρδην* τόμ. 51 (Νοέμβριος- Δεκέμβριος 2004): <http://www.ardin.gr/?q=node/1979>
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μαρία, Η συμμετοχή της γυναίκας στην οικονομία κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (η περίπτωση της Σερβίδας κλώστριας), *Εώα και Εσπέρια* 5 (Αθήνα 2001-2003, σελ.147-77
- Nystazogloulou-Pélékidou, Commerce et monnaie en Serbie au XVe siècle Le témoignage du Zakonik d'Étienne Dushan, *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, ΙΒΕ ΕΙΕ, Αθήνα 2003, 337-48
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μαρία, Βυζαντινή ορολογία στη διοίκηση και την οικονομία των μεσαιωνικών βαλκανικών κρατών, *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου, Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, επιμ. Ν.Γ. Μοσχονάς, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1993, 607-22
- Oikonomides Nikos, La Decomposition de l'Empire Byzantin à la veille de 1204 et les Origines de l'Empire de Nicée: A propos de la Partitio Romaniae, *XVe Congrès International d'Etudes Byzantines*, Athènes 1976, σελ. 3-28
- Oikonomides Nicolas, The Turks in Europe (1305-13) and the Serbs in Asia Minor (1313), Elizabeth Zachariadou επιμ., *Halcyon Days in Crete I. The Ottoman Emirate (1300-1389)*, *Ρέθυμνο 11-13 Ιανουαρίου 1991*, σελ. 164
- Oikonomidès N., Pour une typologie des villes 'séparées' sous les Paléologues, W. Seibt επιμ., *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit. Referate des Internationaler Symposions zu Ehren von Herbert Hunger (Wien 30. November bis 3. Dezember 1994)*, Vienna 1996, σελ. 169-175
- Ostrogorskij G., Étienne Dušan et la Noblesse Serbe dans la lutte contre Byzance, *Byzantion* 22 (1952), σελ. 151-159
- Patlagean E., Les Etats d'Europe centrale et Byzance ou l'oscillation des confins, *Revue historique* 616 (Paris oct.-déc. 2000), σελ. 813
- Παυλικιάνωφ Κύριλλος, Οι σλάβοι στην Αθωνική Μονή του Αγίου Παντελεήμονος, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 9 (1999), σελ. 263-281
- Pavlikianov Cyril, The Athonite Period in the Life of Saint Romylos of Vidin, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 15(2014), σελ. 247-255
- Pelenski Jaroslaw, The Sack of Kiev of 1169: Its Significance for the Succession to Kievan Rus, *Harvard Ukrainian Studies* 11 (1987), σελ. 303-316
- Петровић М. М., Свети Сава као састављачи преводилац Законоправила –српског номоканона, *Историјски Часопис* 49 (2003), σελ. 27-45
- Петровић М. М., Мстнициу Крмчиди Св. Саве, *Историјски Часопис* 29-30 (1982-1983), σελ. 21-26
- Петровић М. М., Свети Сава на Жичком сабору 1221. Године и латинска јерес, *Историјски Часопис* 45-46 (2000), 11-30
- Петровић М. М., Нови подаци Никодима Химнографа о јереси у Србији и Босни средњега века, *Историјски Часопис* 47 (2002), 59-76
- Πιριβατριћ Срђан, Одметник Теодора Προδρομα Из Историје Византијско-Угарско-Српских Односау XII веку, *Трећа Југословенска Конференција Визанτιнолога*, Крушевац 2000, σελ. 327-334.
- Πιριβατριћ С., Једна претпоставка о пореклу бугарског цара Константина Ασена „Τιχα“, *ЗРВИ*46 (2009), σελ. 313-331
- Πιριβατριћ С. (Београд), Улазак Стефана Душана у Царство (Entering of Stefan Dušan into the Empire), *ZRVI* 2007, σελ. 381-409

- Radovanović M., Šar mountain and its župas in South Serbia's Kosovo-Metohia region: Geographical position and multiethnic characteristics, *Zbornik Radova Geografskog Instituta "Jovan Cvijić"* 51 (2002), SANU
- Raffensperger Christian, Evpraksia Vsevolodovna between East and West, *Russian History/Histoire Russe* 30, 1-2 (2003), σελ. 23-34
- Οδυσσέας Λαμψίδης, Περί την ίδρυση του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών, *Αρχαίον Πόντου* 31 (1971-1972), σελ. 3-18.
- Σαμσάρης Πέτρος Κων., Αγνωστο βυζαντινό μετόχι της Μονής Χελανδαρίου στις Σέρρες: Η Μονή του Αγίου Νικολάου Καμενικαίας, *Μακεδονικά* 26 (1987-1988), σελ. 191-220
- Šarkić Srđan, The influence of Byzantine Ideology on early Serbian law, *The Journal of Legal History* 13, 2 (1992), σελ. 147-154
- Sarkić S., Νόμος και «zakon» dans les texts juridiques du XIVe siècle, *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ΄ αιώνα*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα 1996, σελ. 257-66
- Σβορώνος Νίκος, Το Άγιον Όρος, Σακελλαρίου Μ. Κ. γενική Εποπτεία, *Μακεδονία: 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1992, σελ. 370-371
- Simon Dieter, Legislation as both a World Order and a Legal Order, Α. Ε. Laiου και Dieter Simon (επιμ.), *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, Harvard University Press, Washington D.C. 1994, σελ. 1-26
- Синдик Илија, Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу, *Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана I*, Београд 1951, Српска Академија наука, σελ. 119-182
- Stiernon Lucien, Notes de titulature et de prosopographie byzantines: Sébaste et gambros, *REB* 23 (1965), σελ. 223-232
- Strack Georg, The Sermon of Urban II in Clermont and the Tradition of Papal Oratory, *Medieval Sermon Studies* 56 (2012), σελ. 30-45
- Todorova Maria, Myth-making in European Family History (the Zadruga Revisited), *Occasional paper* 19, East European Program, European Institute, the Wilson Center, 1989
- Todorova M., The Balkans: From Discovery to Invention, *Slavic Review* 53 (1994), σελ. 453-82
- Τρωϊάνος Σπ., Sarkić S., Ο Κώδικας του Στέφανου Dusan και το Βυζαντινό Δίκαιο, *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ΄ αιώνα*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα 1996, 248-56.
- Τσιγκάνκης Κώστας, Ο Διαμελισμός της Αυτοκρατορίας από τους Σταυροφόρους, Ν. Γ. Μοσχονάς επιμ., *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο Ελληνικός Κόσμος*, Ε.Ι.Ε. Ι.Β.Ε., Αθήνα 2008, σελ. 239-249
- Wolff Robert Lee, The Second Bulgarian Empire Its Origin and History to 1204, *Speculum* 24, 2 (Apr. 1949), σελ.167-206
- Χρίστου Π., Ἡ Μονή τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Εὐεργέτιδος, *Ἀναφορὰ εἰς μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαζίμου*, τ. Ε΄, Geneva 1989, σελ. 261-276
- Зајбт Вернер, Шта сведочепечати о администрацији Херсона у средњем веку?, *ЗРВИ*, Византолошки институт, Научно дело 1996, σελ. 194 [=περίληψη στα σερβικά: Werner Seibt, Was lehren die Siegel überdie Verwaltung von Chersonim Mittelalter?]
- Живковић Тибор, Једна хипотеза о пореклу великог жупана Уроша I, *Историјски Часопис* 52 (2005), σελ. 9-22
- Živković Tibor, Dioclea between Rascia and Byzantium in the first Half of the 12th Century, *Forging Unity The South Slavs Between East and West: 550-1150*, The Institute of History, Begrade 2008, σελ. 293-312 [=ZRVI 43(2006), σελ. 451-65]
- Živković Tibor, Zavida's sons, *Forging Unity The South Slavs Between East and West: 550-1150*, The Institute of History, Begrade 2008, σελ. 313-334 [=Sinovi Zavidini, *Zbornik Matice Srpske za Istoriju* 73(2006), σελ. 7-25]
- Živojinović Mirjana, La frontière serbo-byzantine dans les premières décennies du XIVe siècle, *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ΄ αιώνα*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα 1996, σελ. 57-66
- Zorzetto Silvia, The Lex Specialis Principle and its Uses in Legal Argumentation- An Analytical Inquire, *Eunomia- Revista en Cultura de la Legalidad* 3 (Σεπτ. 2012- Φεβρ. 2013), σελ. 61-87

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η βυζαντινή αυτοκρατορία (1000-1100)

Πηγή: <http://crusadinghistory.wikispaces.com/Byzantine+Empire>

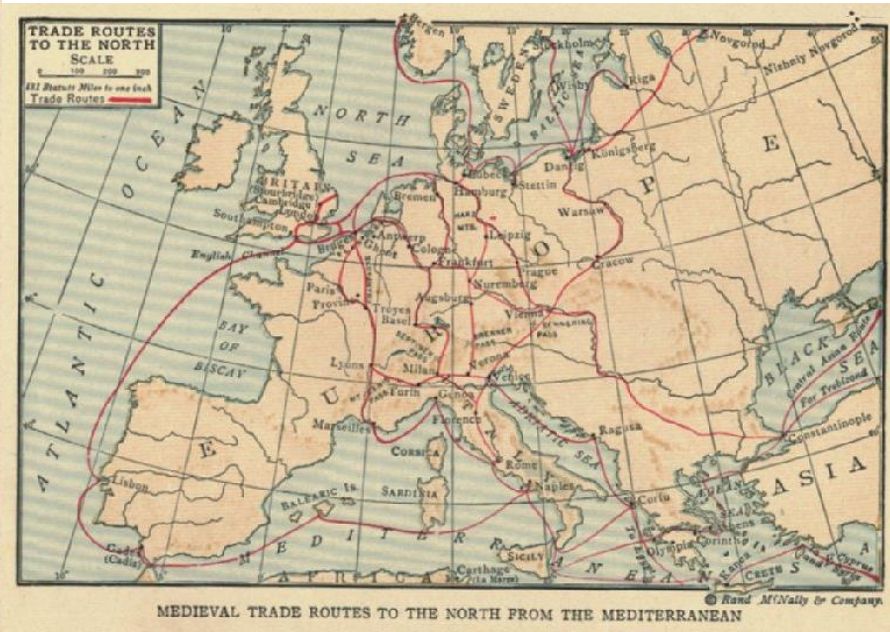
Μεσαιωνικά εμπορικά δίκτυα

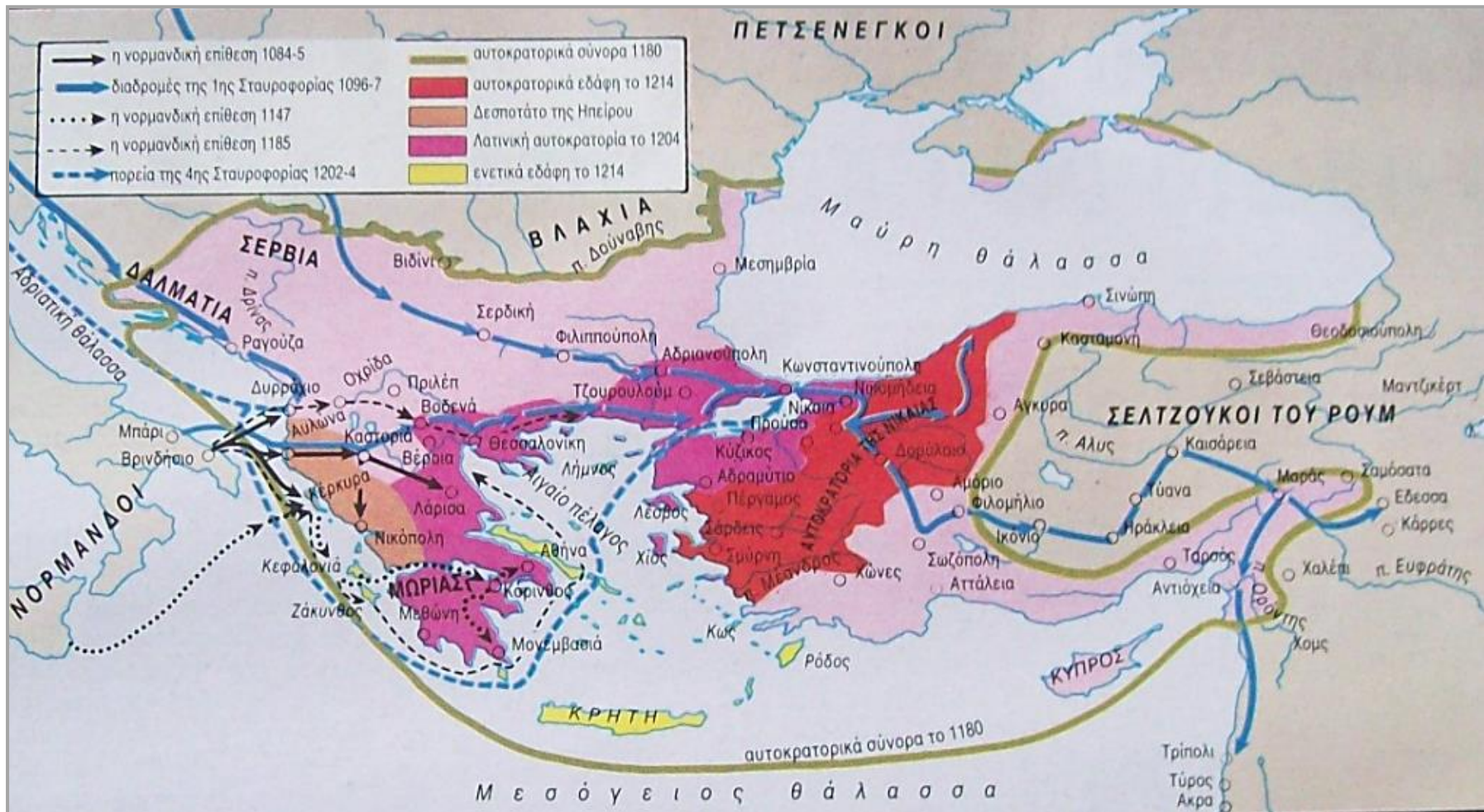
Αγορές και εμπορικοί δρόμοι Ιταλών, Γερμανών και Φλαμανδών εμπόρων.

Πηγές:

Πάνω:
wps.ablongman.com

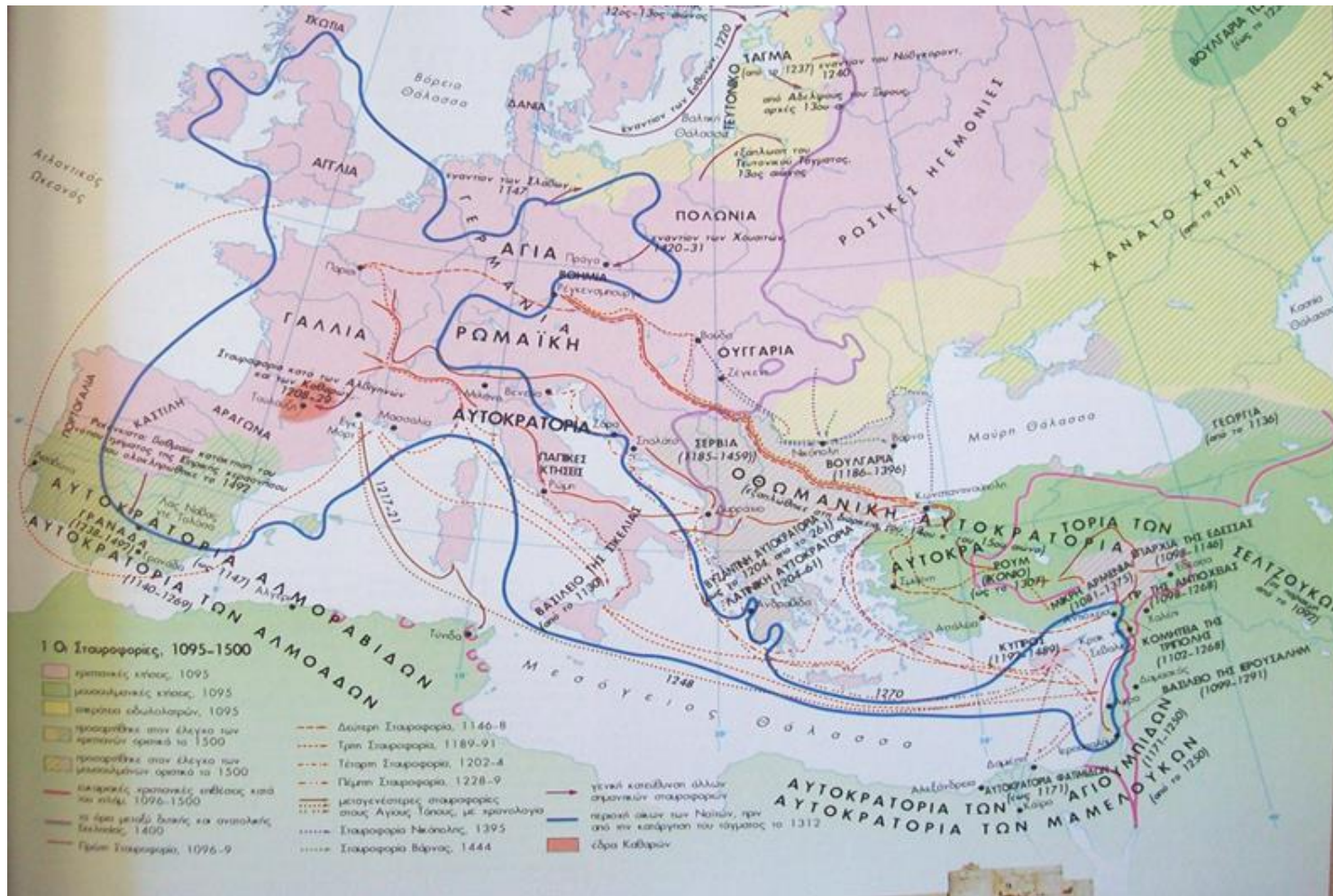
Κάτω:
www.emersonkent.com
 και: www.usgennet.org

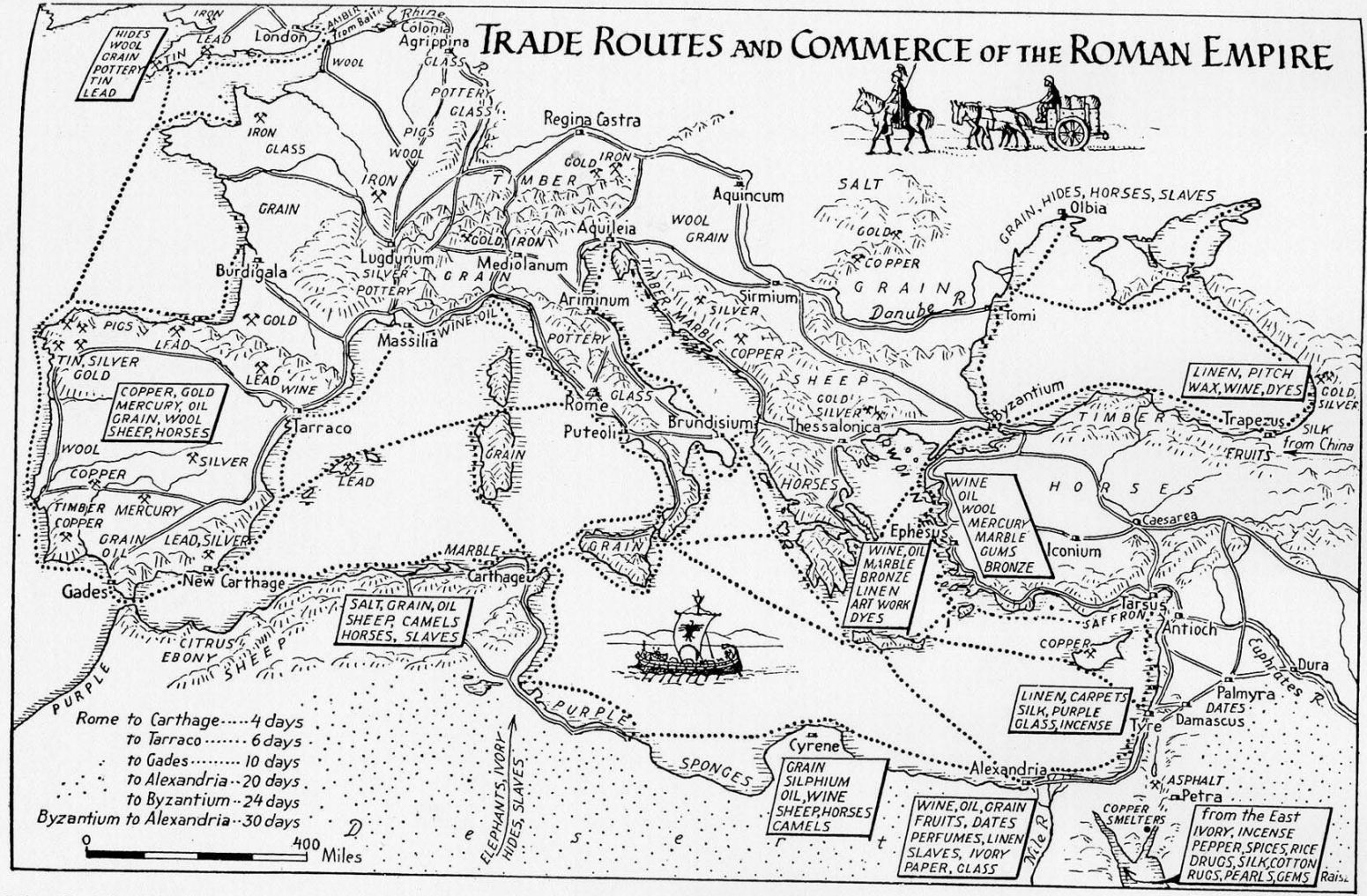
Οι επιθέσεις των Νορμανδών των πρώτων εκστρατευτικών κινήσεων των Δυτικών, 12^{ος} και 13^{ος} αι.

Πηγή: *Ατλας της Παγκόσμιας Ιστορίας*, εφημ. *Η Καθημερινή* 1997 (Times Books, A division of Harper Collins Publishers, London 1994 [1978]), σελ. (151).

Οι Σταυροφορίες 1095-1500

Πηγή: Άτλας της Παγκόσμιας Ιστορίας, *Η Καθημερινή* 2000 (Times Books, Adivision of Harper Collins Publishers, London 1999 [1978]), σελ.111.

Map 2 The Black Sea and Mediterranean slave trade. From Charles Alexander Robinson, Jr., *Ancient History: From Prehistoric Times to the Death of Justinian* (New York: Macmillan Co., 1951), p. 565. Copyright © 1951 by the Macmillan Co.

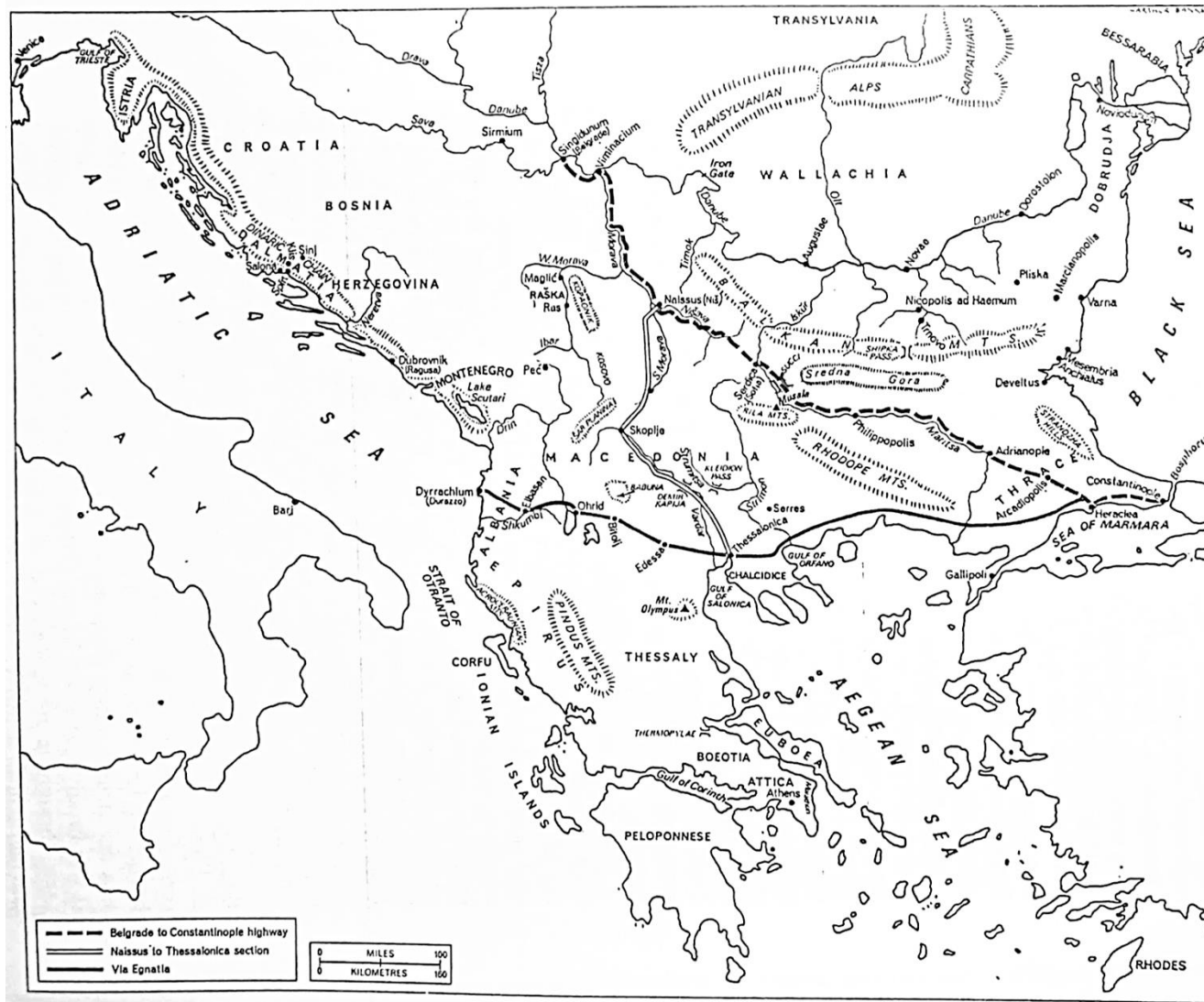
Το ΒΔ τμήμα της χερσονήσου του Αίμου και
 οι μεσαιωνικές νοτιοσλαβικές χώρες

Πηγή: Μαρία Νυσταζοπούλου- Πελεκίδου, *Οι
 Βαλκανικοί Λαοί κατά τους Μέσους Χρόνους*,
 Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 120

Οι σημαντικότεροι εμπορικοί δρόμοι των Βαράγγων κατά τον 11ο αιώνα

Με μωβ χρώμα ο δρόμος των Βαράγγων προς το Βυζάντιο, με κόκκινο ο εμπορικός δρόμος του Βόλγα και με πορτοκαλί άλλοι εμπορικοί δρόμοι της εποχής. Πηγή: wikipedia

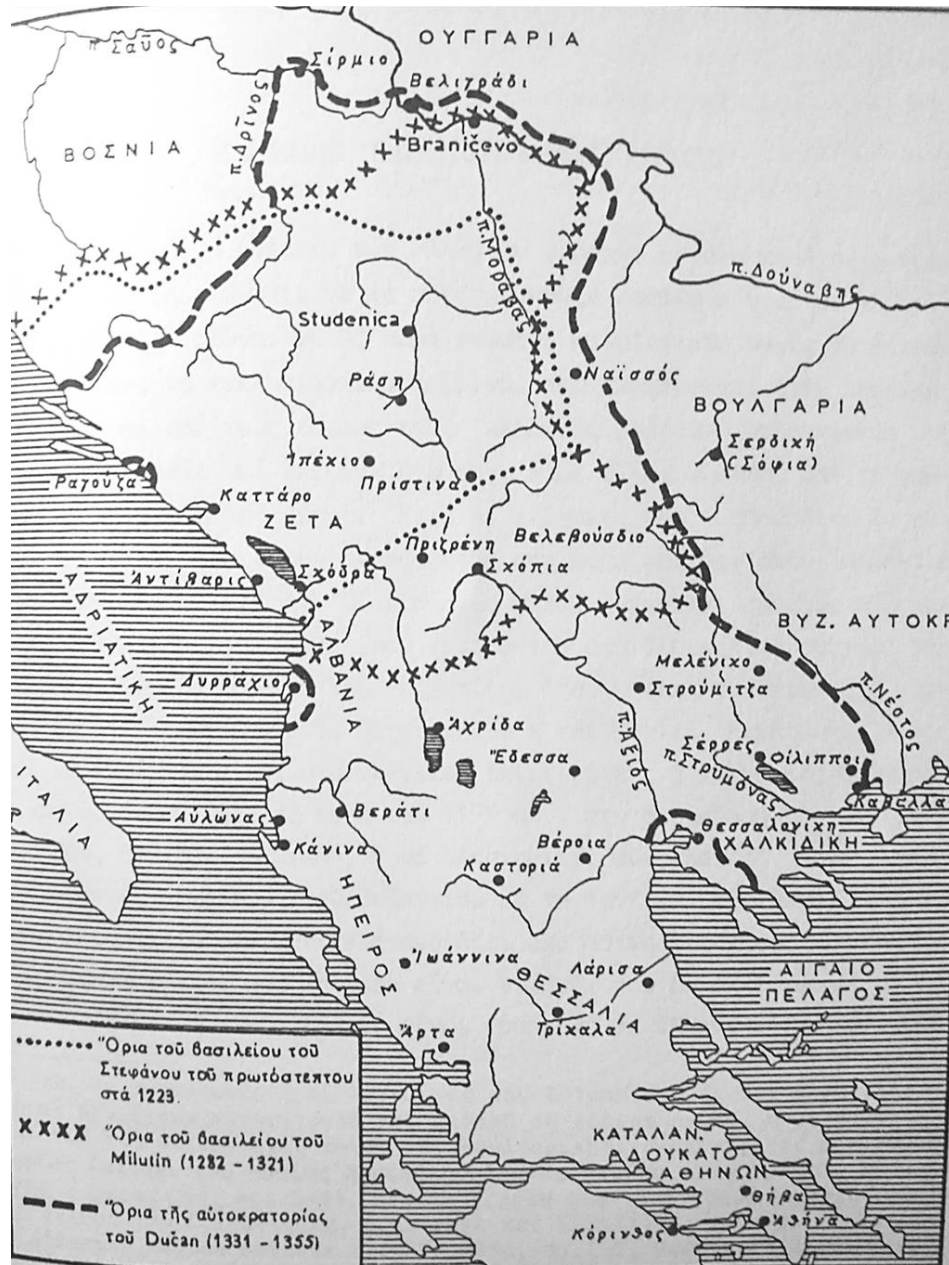
Η Εγνατία και η βασιλική οδός

Πηγή D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth Eastern Europe 500-1453*, Weidenfeld and Nicolson, London 1971, σελ. 4

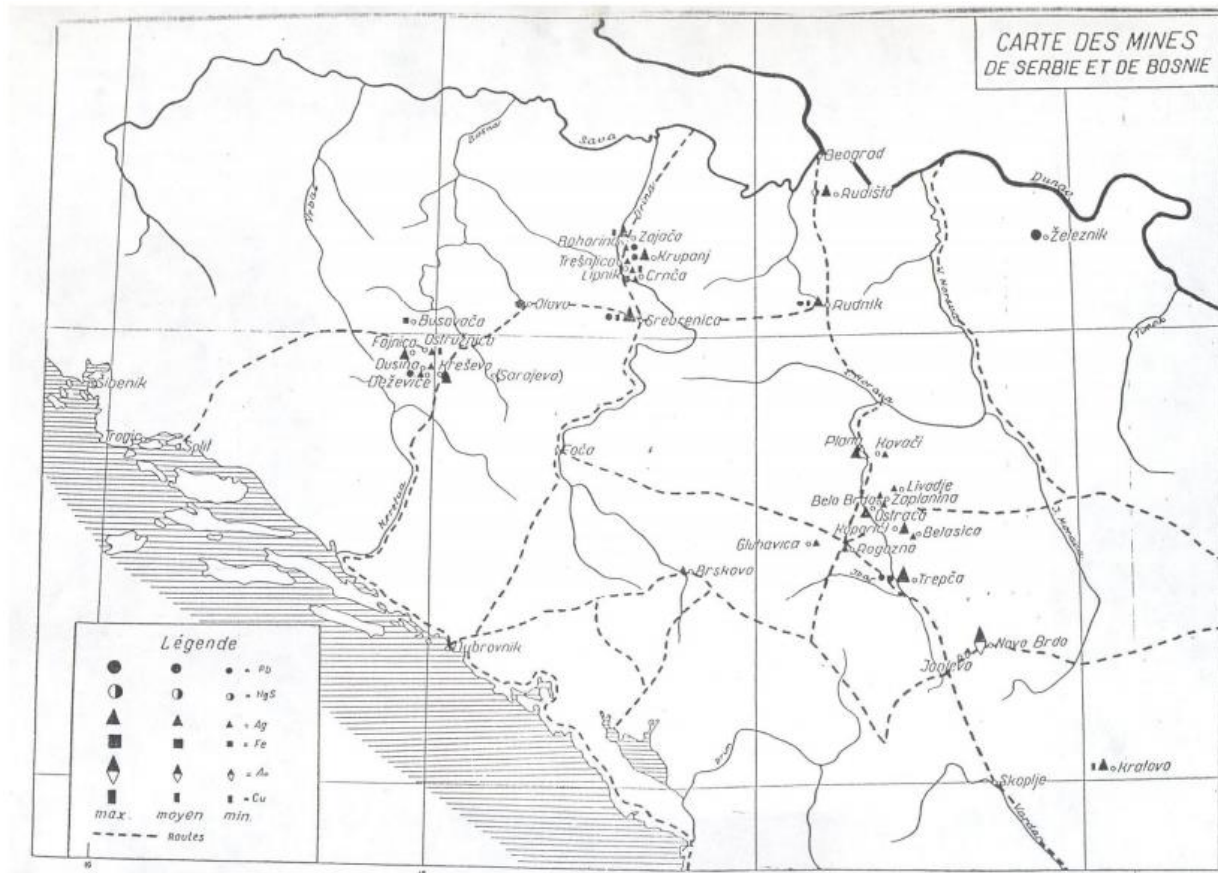
Τα βουλγαρικά εδάφη μεταξύ του 1241-1256

Με πορτοκαλί χρώμα απεικονίζονται οι βουλγαρικές εκτάσεις κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Μιχαήλ Ασέν και με κίτρινο χρώμα οι εδαφικές απώλειες της βουλγαρικής γης κατά την εποχή του (πρβλ. την έκταση των εδαφών επί Καλιμάν Ασέν Α΄, με διακεκομμένη κόκκινη γραμμή) Πηγή: wikipedia

Τα σερβικά εδάφη

Πηγή: G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, σελ. 229

Πηγή: Desanka Kovacevic, Dans la Serbie et la Bosnie medievales: Les mines d'or et d'argent, *Annales XV*, 1960.

Πηγή: Inalcik Halil, Quataert Donald επιμ., *Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Α', 1300-1600, Αθήνα 2008, σελ. 68

Τα μεταλλεία της Σερβίας και της Βοσνίας

Τα Βαλκάνια το 1265

Πηγή: *The Historical Atlas*, William R. Shepherd, 1911.

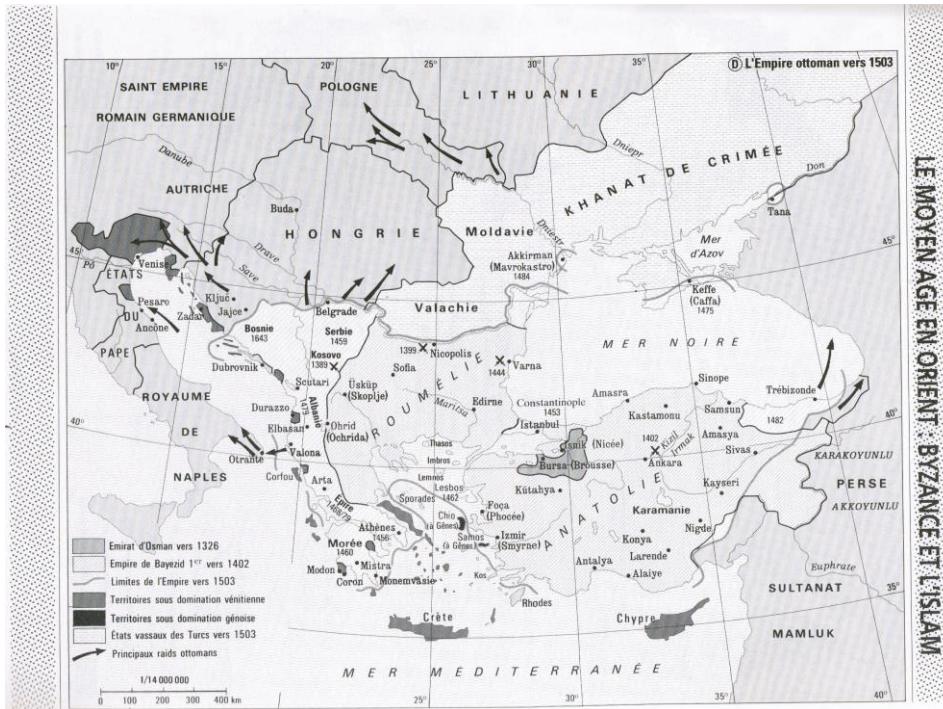

Η επέκταση των θρησκειών στη Μογγολική Ασία

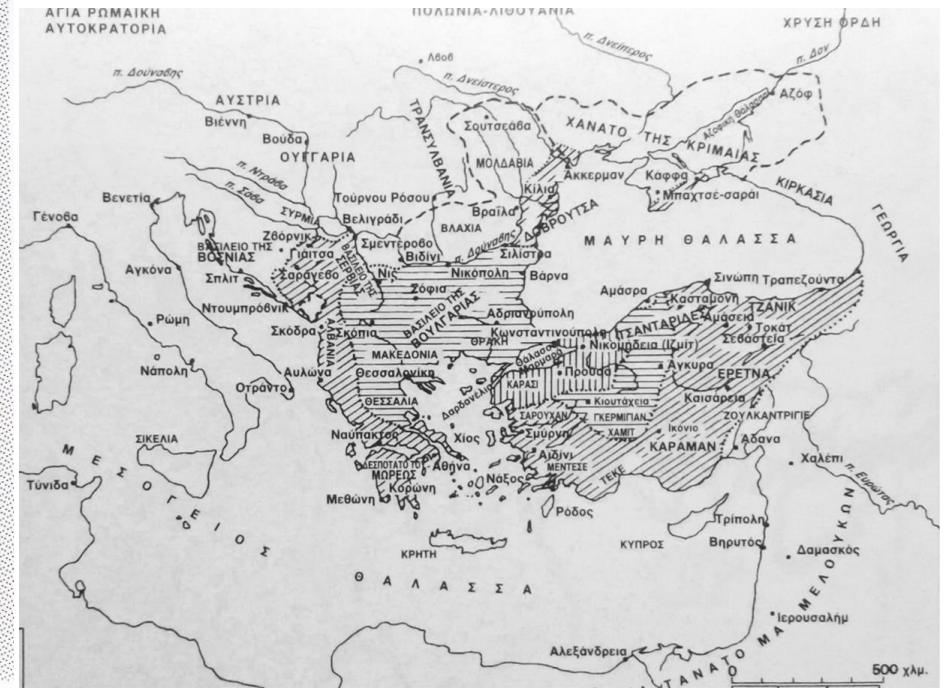
Με γραμμές αποτυπώνονται οι χριστιανικές περιοχές, με κουκίδες οι ισλαμικές και με γκρι χρώμα στα δεξιά οι βουδιστικές.

Όπως μπορούμε να διακρίνουμε, η περιοχή της Πισιδίας βρίσκεται στα όρια των χριστιανικών με τις ισλαμικές περιοχές.

Πηγή: J. J. Saunders, *The History of the Mongol Conquests*, σελ. 58

LE MOYEN AGE EN ORIENT : BYZANCE ET L'ISLAM

Η οθωμανική επέκταση στα Βαλκάνια

Πηγές:

Αριστερά: Le Moyen age en Orient Byzance et Islam Des Barbares aux Ottomans, A. Ducellier et al. eds, Hachette, 1990.

Δεξιά: Inalcik Halil, Quataert Donald επιμ., Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τ. Α', 1300-1600, Αθήνα 2008, σελ. xlv

Κατάλογος Χαρτών

Τοπογραφικοί χάρτες του Μεγάλου Παλατιού και της πλατείας του Αγίου Μάρκο στη Βενετία	43
Επιθέσεις κατά τη διάρκεια της εξέγερσης των αδερφών Ασέν	68
Περιοχές των τριών εξεγέρσεων των αδερφών Ασέν	70
Σχηματική απεικόνιση της περιοχής επέκτασης του Ιβάν Ασέν το 1230	79
Περιοχές, τμήματα των οποίων διοικούσε ο Στέφανος Νεμάνια (Toplica, Ibar, Rasina, Reke)	107
Περιοχές που κατέκτησε και λεηλάτησε ο Στέφανος Νεμάνια, μετά την εξέγερση του Μοράβα (Τιμοκ ποταμός, Νις, Svrlijig, Ravno και Κοζελj)	116
Βουλγαρικές θέσεις που κατέλαβε ο Στέφανος Νεμάνια, συνοδεία του Μπαρμπάροσα (Pernik, Zemen, Velbužd, Στόβοι, Πριζρένη, Κόσοβο)	116
Σχηματική απεικόνιση της περιοχής επέκτασης του Στέφανου Νεμάνια με τον διεκδικητή της εξουσίας επί του Δεσποτάτου της Ηπείρου, Θεόδωρο Κομνηνό Δούκα	167
Χαρτογράφηση της δωρεάς του Στέφανου Πρωτόστεπτου στη Ζίτσα	169
Οι θέσεις των επισκοπών του Σάββα μετά το 1220	184
Η διαδρομή του προσκυνήματος του Σάββα, από τον Αλεξάντρ Ντερόκο (1934) σε χάρτη του 1483	204
Μεταλλεία στα οποία εργάστηκαν επί Ούρος Α΄ σάξωνες μεταλλωρύχοι	224
Οι πόλεις Πρεσλάβα και Μεσημβρία	234
Οι θέσεις του Τυρνόβου και των Προβάντια και Δοβρουτσά, όπου ξέσπασε η εξέγερση του Ιβάιλο	240
Θέσεις όπου σημειώνονται οι πολεμικές εξελίξεις κατά το 1279	249
Τα εδάφη που κατέλαβε ο Θεόδωρος Σβετοσλάβ	257
Η επαυξημένη περιοχή που αποδόθηκε στο Θεόδωρο Σβετοσλάβο, μετά τη συνθήκη ειρήνης με το Βυζάντιο	258
Η μετεξέλιξη των χορηγιών της Έλενας Ανζού και του Δραγούτιν	263
Συγκεντρωτικός χάρτης των περιοχών που ανήκαν στις σερβικές δυνάμεις στο τέλος του 13 ^{ου} αιώνα	264
Η περιοχή της Ζέτα όπως ανατέθηκε από τον Μιλούτιν στο Ντετσάνσκι	265
Αναπροσαρμογή περιοχών ελέγχου Μιλούτιν, Έλενας Ανζού, Δραγούτιν και Ντετσάνσκι	270
Η εξάπλωση της Πανώλης από το 1346	316
Η επικράτεια του Στέφανου Δουσάν	367
Η βουλγαρική γη μετά το 1371 και η οθωμανική επέκταση	369
Η βυζαντινή αυτοκρατορία (1000-1100)	II
Μεσαιωνικά εμπορικά δίκτυα-	
Αγορές και εμπορικοί δρόμοι Ιταλών, Γερμανών και Φλαμανδών εμπόρων	III
Οι επιθέσεις των Νορμανδών των πρώτων εκστρατευτικών κινήσεων των Δυτικών, 12ος και 13ος αι	IV
Οι Σταυροφορίες 1095-1500	V
Η Μαύρη Θάλασσα και το Μεσογειακό εμπόριο σκλάβων	VI
Το ΒΔ τμήμα της χερσονήσου του Αίμου και οι μεσαιωνικές νοτιοσλαβικές χώρες	VII
Οι σημαντικότεροι εμπορικοί δρόμοι των Βαράγγων κατά τον 11ο αιώνα	VIII
Η Εγνατία και η Βασιλική οδός	IX
Τα βουλγαρικά εδάφη μεταξύ του 1241-1256	X
Τα σερβικά εδάφη	XI
Τα μεταλλεία της Σερβίας και της Βοσνίας	XII
Τα Βαλκάνια το 1265	XIII
Η επέκταση των θρησκειών στη Μογγολική Ασία	XIV
Η Οθωμανική επέκταση στα Βαλκάνια	XV

Κατάλογος Εικόνων

Οι στήλες των χάνου Κρούμμου, χάνου Ομουρτάγκ και Ιβάν Ασέν Β΄	79
Χρυσό νόμισμα του Ιβάν Ασέν Β΄	88
Τοιχογραφία του 13 ^{ου} αιώνα όπου ο Μιχαήλ Ασέν και η μητέρα του Ειρήνη, ναός Αγίων Ταξιαρχών, Καστοριά	92
Το συμβούλιο του Στέφανου Νεμάνια (Τοιχογραφία από τον σταυρόσχημο θόλο της Μονής των Στηλών του Αγ. Γεωργίου)	122
Η μεταφοράς (translatio) των λειψάνων του Συμεών Νεμάνια από το Άγιο Όρος στη μονή Στουντένιτσα (Αντίγραφο του Šime Perić)	151
Εικόνα Παναγίας Τριχερούσας	194
Ο Λευκός Άγγελος σε σύνθεση των Μυροφόρων (σκηνή Λίθου) από τη μονή Μιλέσεβα	196
Ο Βλαδισλάβος οδηγείται στον Ιησού από τη Θεοτόκο, Μονή Μιλέσεβα	198
Τοιχογραφία των απογόνων του Πρωτόστεπτου Στέφανου από τη μονή Μιλέσεβα (περ. 1234)	208
Τοιχογραφία των Σάββα, Στέφανου Πρωτόστεπτου και Ραντοσλάβ με τη σύζυγό του πριγκίπισσα Άννα, Μονή Στουντένιτσα	210
Το διάταγμα του δούκα Ραντοσλάβου για το Ντουμπρόβνικ (1234)	213
Ασημένιο νόμισμα του Στέφανου Ούρος Α΄	225
Κτητορική τοιχογραφία στο Νάρθηκα της Μονής Σοποτσάνι	228
Χάλκινο τραχύ νόμισμα του Κωνσταντίνου Τυχ	235
Η Ειρήνη συστήνει το σύζυγό της Κωνσταντίνο Τυχ Ασέν στην Εκκλησία της Μπογιάννα	236
Τραχεία του Θεόδωρου Σβετοσλάβου	255
Ασημένιο νόμισμα του Θεόδωρου Σβετοσλάβου	258
Κτητορική τοιχογραφία των αδερφών Δραγούτιν και Μιλούτιν στη Μονή Σοποτσάνι	262
Η κραλίτσα Έλενα Ανζού και ο Μιλούτιν ως μοναχοί, Τοιχογραφία από τη Μονή Γκρατσάνιτσα	265
Σύναξις του Ντεζεβό, Τοιχογραφία από το σταυρόσχημο θόλο της Μονής των Στηλών του Αγ. Γεωργίου	273
Εικόνα Αγίου Νικολάου του Μπάρι	282
Μονή Γκρατσάνιτσα: Ο ιδρυτής της μονής Μιλούτιν και η Σιμωνίδα	284
Τοιχογραφία του Δραγούτιν ως κτήτορα στη μονή Αγίου Αχίλλειου στο Αρίλιε	288
Τοιχογραφία του Μιλούτιν ως κτήτορα της «Εκκλησίας του βασιλιά» στη μονή Στουντένιτσα	288
Ο Άγιος Νικόλαος εμφανίζεται σε όραμα στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο, Τοιχογραφία από τη μονή Ντέτσανι	289
Ο Άγιος Νικόλαος καταστρέφει είδωλα, Τοιχογραφία από τη μονή Ντέτσανι	289
Ο Άγιος Δημήτριος σκοτώνει τον βούλγαρο τσάρο Καλογιάννη, Τοιχογραφία από τη μονή Ντέτσανι	294
Ο Άγιος Δημήτριος υπερασπίζεται τη Θεσσαλονίκη από τις επιθέσεις των Κουμάνων, Τοιχογραφία από τη μονή Ντέτσανι	294
Ο Δουσάν σκοτώνει τον βούλγαρο Μιχαήλ στη Μάχη του Βελμπάζντ, μονή Ντέτσανι, Λεπτομέρεια της εικόνας του Αγίου Στέφανου Ντετσάνσκι	298
Η μονή Βισόκι Ντέτσανι	338
Η ρίζα των Νεμανιδών, Τοιχογραφία από τη μονή Ντέτσανι	339
Τοιχογραφία της ρίζας του Ιεσσαί, Τοιχογραφία από τη μονή Ντέτσανι	340
Επιγραφή της βάσης του περιστυλίου της μονής Αγίας Τριάδας του Βελίκο Τύρνοβο	355
Ο Ιωάννης Αλέξανδρος ανάμεσα στον Ιησού Χριστό και τον Μανασσή, Μικρογραφία της παλαιοβουλγαρικής μετάφρασης του Χρονικού του Μανασσή	360
Ο θάνατος του «τσάρου» Ιβάν Ασέν, Μικρογραφία της παλαιοβουλγαρικής μετάφρασης του Χρονικού του Μανασσή	360
Η υποδοχή της ψυχής του Ιβάν Ασέν στον Παράδεισο, Μικρογραφία της παλαιοβουλγαρικής μετάφρασης του Χρονικού του Μανασσή	360

Η γιορτή προς τιμή του Συμεών και η επίθεση των Βουλγάρων στο Βυζάντιο, Μικρογραφία της παλαιοβουλγαρικής μετάφρασης του Χρονικού του Μανασσή	361
Οι τρεις γενιές «τσάρων», Μικρογραφία της παλαιοβουλγαρικής μετάφρασης του Χρονικού του Μανασσή	361
Ο προφήτης Δαβίδ και ο Ιωάννης Αλέξανδρος, Μικρογραφία της παλαιοβουλγαρικής μετάφρασης του Χρονικού του Μανασσή	362
Ο διωγμός των Αιρετικών επί της βασιλείας του Ιουστίνου Α΄ (482-565), Μικρογραφία της παλαιοβουλγαρικής μετάφρασης του Χρονικού του Μανασσή	362
Νομίσματα του Ιβάν Στρασιμίρ	369

